

Наталка Дукина

На добрий спомин...

М. Дукина



Дукина Н. М. (1929 р.н.) - донька загиблого й незаслужено забутого українського письменника Дукина Миколи Володимировича (1905-1943), який належав до літературного угруповання «Плуг».

М. Дукин репресований навесні 1938 р. Помер у засланні. Реабілітований 1957 р.

Близько 40 років донька письменника намагається вшанувати його пам'ять. У 60-ті роки вона написала «Повість про батька», яку брали до друку чотири республіканські журнали, але потім повертали з різних міркувань.

Нині авторка підготувала до друку другий, розширений варіант, що пропонується читачеві — «На добрий спомин».

Книга ця багатомірна. Життя М. Дукина переплітається із долями багатьох людей, з долями його товаришів-письменників: І. Багряного, М. Куліша, С. Пилипенка, С. Божка, М. Хвильового та ін. Мемуарна лінія проходить на етнографічному та історичному тлі. Авторка збирала, упорядковувала й осмислила багато різноманітних документів, маловідомих фактів, листів.

Книга буде цікавою для широкого загалу і, насамперед, для шкільних та вузівських викладачів історії України, української мови й літератури.

На обкладинці книги зображено шматочок рушника, вишитого потайки Миколою Дукиним у тюрмі.

Фотоматеріали — з домашнього архіву Дукиних та інших джерел.

*Авторка висловлює щирю подяку членам товариства
«Друзі Харкова» (США),
чий коштом здійснено видання книги.*



3 A 121347

- © Наталка Дукина (Дукина Наталія Миколаївна), 2002
- © К. Х. Балабуха (передмова та співавторство 7 розділу 2 частини книги), 2002
- © Редакція часопису «Березіль» (остаточне опрацювання тексту), 2002

ТІЛЬКИ ЧОРНИМ ВИШИТО РУШНИК (Есе-передслово)

— А хто ж тут
з вас вишивати вміє?
— Хоч би й ви...

Леся Українка. «Осінь казка»

...Я ж для неї вишив рушника
півниками й лебедями. Правда ж,
із мене була б добра вишивальниця?

М. Дукин. Лист до дружини.
5.X.1940. Пукса-Онеглаг

Таких рушників не бачив.

І хоч дізнався, що подекуди побутують і одноколірні, монохромні, та Малишко й Майборода настроювали на розмаїття росянистої доріжки, зелених лугов, навіть заблакитніло там маминими очима — чи не як на... туринській плащаниці?!

Від «рушники подати», «на рушничок стати» ДО «опустити на рушниках» — життєвий цикл кожного. Щемить символічне Тичинине: «Гаптує дівчина й ридає — Чи то ж шиття! Червоним, чорним вишиває мені життя». Й ятріє так у «горточку старого полотна» «червоне — то любов, а чорне — то журба», хоч, скажімо, десь у Кролевці строкатіли тканки й не з білим, а із чорним тлом...

Отже, символ, метафора? І так, і ні — коли торкатись тої предметної матерії на дотик, водночас на дотик рук і серця.

Філігранне рукоділля усталилось традиційно-матріархально жіночим, дівочим: «Ой, артіль моя, „Трояндо“, маркізет, мадаполам! Вишивала я узорі з тривогою пополам» — та й то потягло гаптувальницю, де «дим-димок од машини» — на трактор! Чи диво ж у тодішніх парадоксальних зсувах зі звичного трибу, якби щось раптом вимережилося незграбною чоловічою рукою?

Подібні обереги чи не з-від трипільських давен — синкретичні, багатомірні, поліфункціональні. Естетика музики й танцю гопака ховає в собі цілу систему бойової самооборони, як східні дзю-до чи у-шу, тобто й фізтренінг, і самонавіювання перед герцем ментальної віри у власного роду непереможність, заговорену шляхетністю ненападу першим, але десь і парубоцьку ініціацію вибору чень і не суперника собі під пару. І вишивки — не паперова мапа, але хрестиками в узорах окреслені типові порядки

протистоань і вистояння цілого народу. Й коли для тями вже поблякла конкретика тих кодів, усе одно бентежить колективно-підсвідоме й угармонізовує архетипна Краса.

Та, може, й ув ото побаченім, відтворенім цим виданням, кожен «хрестик» облямівки чи не дуже й оковирних «півників» — знак-зарубка по комусь конкретному? Де? Що з ними, скільки? «Триста, як скло, товариства лягло»? А якби воскрес хоч один, приміром, із моторошіща Саидромоху, то чи не увічнів би світові хоч би й чотирма хрестиками вряд, а коли без поперечин, то вже прямо «готичними» паколами пеньків «узор» числа стятих там чекістами — 1111!

НА ТАКИМ ПОГРАНИЧЧІ життєсмерті-смертебуття, за Стусом, — ЯК ОБИРАЄТЬСЯ ДОЛЕЮ той один, чи виявляється підготованим? Це як в «Осіпній казці» Лесі Українки (1905), де приречені чи самозречені раді хоч проректись. У тій ситуації — вигаптуваним прапором на шпилі повсталой тюрми. Героїня-Принцеса й перепитує присутніх: «— А хто ж тут з вас вишивати вміє?» Й чує конечне: «— Хоч би й ви!»

В тому, до чого оце почала сотатись передмова, ХОЧ БИ Й ВИ — випало на долю письменника М.Дукина. Із оцього ж Лесиною твору, що по смерті авторки тоді шойно з'явився в першодруці, до свого оповідання «На шпилі» (1935) він обрав епіграфом іншу фразу («І щоб іти все вгору, вище й вище, Аж поки станемо там на шпилі» — до речі, в її повітньому академічному 12-томнику це перекочувало з основного тексту в додатки-варіанти, але, без найменшого сумніву, було йому відоме й те, що обрали ключовим для розмови ми).

Не дуже він відомий читацькому загалу? Причини якраз і стануть яснішими нашим читачам. А щоб попередньо стисло й авторитетно, довірмо представити його — із 2-го тому «Української літературної енциклопедії» (с. 122) літераторові знаючому й талановитому, Сергієві Плачинді:

«ДУКИН Микола Володимирович (8/21.XII.1905, слобода Балаклія, тепер місто Харків, обл. — 1943) — укр. рад. письменник, перекладач. Навчався в комерц. уч-щі та на пед. курсах ім. Г.С.Сковороди у Харкові. Вчителював у сільс. школах на Ізюмщині, 1927–38 жив у Харкові, працював у журн. «Плуг», писав нариси, оповідання, рецензії, статті. Перше оповідання «Пасинки степу» (опубл. 1924 в журн. «Студент революції» [та альманасі «Плуг» — К.Б.]) — про сільську молодь. Перша книжка — зб. оповідань «Матиола» (1928). Становленню соціалістич. відносин на селі, формуванню укр. рад. інтелігенції, людям нової доби присвячено книги нарисів та оповідань «Мінезота № 23» (1929), «Без протоптаних стежок», «Іллічівка в авангарді», «Останній запорожець» (всі — 1931), «Весна починається в грудні» (1932), «Оповідання» (1933), «Юхим Бурлай» (1934), «На шпилі» (1936). Творам Д. притаманні ліризм і психологізм, гостра сюжетність, динамічність оповіді, портретна індивідуалізація персонажів, соковита авторська мова, виразність діалогу, яскравий пейзажний малюнок. Переклав романи «Що робити?» М.Чернишевського (1933), «Бруски» Ф.Панфьорова (1934–35), «Степан Разін» О.Чалигіна (1937), а також ряд творів О.Пушкіна, М.Лермонтова, А.Гайдара, Ф.Решетникова та ін. Незаконно репресований 1939¹. Реабілітований 1957».

Після реабілітації твори були видані лише один раз із повтором у назві заголовку першої книжки «Матиола» (К.: Рад. письм., 1960. — 283 с., передмова Д.Вишневського). І отой легкий, ніжний надвечірній аромат непоказної квітки виявився стійким, бентежним.

¹ Треба — 1938. (К.Б.).

(Багатом по-радянськи «реабілітованим» не пощастило на публікацію навіть так!) Добре, що з додатків до цього видання читач сам пересвідчиться в об'єктивності оцінок, тим запахом ріднокраю й отієї у ХХ столітті окаянної доби, даруючи деякий наїв, але ж і достовірність у її сприйманні одному із «ПАСИНКІВ СТЕПУ» (вираз, мабуть, настільки місткий та характерний, бо той самий с у А.Головка — тоді харківця й «глужанина»). А епоха, справді, ПАСИНКУВАЛА аж надто безоглядно й передовсім найактивніших, найширших, ентузіастів із артилей, з «аванпостів», зі шпилів чи «загірніх комун».

І хоч не обійшлося десь без наїву, а в когось не без кон'юнктури щодо офіційного «жити стало веселіш» і «другої такої країни не знаю, де так вольно дышит человек», не без моди на «виробничу тему» й «виробничі» жанри, але трохи ближчі до того часу своєю пам'яттю не заперечать правди й ненаграної патетики, особливо в бажанні сприйняти як суще задеклароване ж ненайгірше, омріяне і людством, і рідними пращурами. Більше того: те все психологічно загострювалось. Угомос і не артикульоване, інтуїтивно прочувалось чарівною фатаморганною нездійсненого, а самоіснування роковане як не наглим арештом, то вже не лише з лихої волі Гітлера неуникною війською (хоч і в тім, і в тім марно вірилось: не мине, та... не особисто мене!).

Тим, хто не лінувався учитись і вже й учив, дзвеніла щebetом «школа радості» (не звідки ж вона й взялася згодом у Сухомлинського, її відлуння і в тім, що долинуло до мене від мого батька, теж учителя, загиблого безвісти на Кубані у вирі Другої світової-Вітчизняної). З вершин нижішого пост-знання не втратити б тодішньої його безпосередності, без чого воно мертве й неживе. Отак хоч і про «мінезоту № 23» — селекційований сорт кукурудзи ще задовго «до Хрущова». Реалії науково-технічного прогресу, не опановані безмозглою імперією, фетишизовані новою добою як соціалістичні. Але, скажімо, трактор у ніби вже трафаретнім контексті — «останній запорожець», а автор кпить над собою й читачем: мовляв — «впали в прикрий тон покорн і захвату перед бездушною машиною... наш герой — всього лише складна система металевих рур і підойм... позгвинчувана вправною рукою робітника», як хтось під ту ж пору визначить, що верстати лише окреслюють, а не творять цех на заводі! Але канонізувалось те, що отак несміливо пробували гуманно переосмислити. Й не просто орнаментує «соціалістичний зміст» і, як у подібних сюжетах, чи не телячу радість колгоспників — гопок у однойменнім оповіданні.

Згадане оповідання «На шпилі» моделює не лише ландшафт — гребінь-узвишшя слобожанського степу, — причому в кольорі й звуках, як «Intermezzo» Коцюбинського чи палахкотіння Любчанського «Вертепу». Даруйте за полісемію, але саме контрапутиково як НА-ШПИЛЬНІСТЬ стиковано там прагнення ідеалу й потемки людської душі, безвинну вину досвітків ХХ віку, як перелюб у Стефаниковім «Грихові» 1927 р. (у Дукина також із діткливістю «двох Україн», але спеціально на цей раз не акцентованих) чи як Тютюнників «Вир», «завихрених» тоді ж, а записаний пізніше...

Коли Тичину зомбували пролементувати «партія веде», а стоїчний Хвильовий пустив собі кулю в скроню, Дукин надрукував «Смерть». Ні, не про голод-людомор — навіть у діловодстві подібне шифрувалось. Про скін колгоспної шкапи, замордованої нелюдом-підкурульником. Але таке «людське», таке пронизливе її конання, що з наявною під текстом датою той твір — екзистенційна модель голодомору-33 — один із найперших, щоправдатою той твір — екзистенційна модель голодомору-33 — один із найперших, щоправда — у цьому його обмеженість, але й цінність — езопівськи-підцензурний. І сказане не применшується тим, що безсловесна твар у позах зі світом постає ніби красномовнішою

за справді упосліджених та виморених у масштабах, для людського розуму незбагненних, а садист-мучитель — існуючій системі ніби класовий, хоч і замаскований, антипод — таким є лишень ілюзорно, насправді ж втілює не чію, як її безглузду й аж самознищувальну жорстокість.

Хто б не взяв на карб подібне фактичне звичування? Та при арешті інкримінують не це: його-бо оприлюднення було б здатне протверезити хоч кого. В театрі абсурду котирувались мотиви щонайабсурдніші, як і тут — «шкідництво (!) в перекладах... з російської» чи шпигунство на користь рідної нації!..

І все одно при виявленій отут гуртом сумірності в нашій культурі написаного з вершинним у ній, «шпильовим» — чи не занадто спишна було вводити оце строго-апокаліптичне у континуум хай узятих і від Лесі принцес тощо? І щодо кого? Як кажуть, прибитого на цвіту — лиш одного із отого масовістськи-«плужанського» кагалу? Паче ж із отаким одіозним заземлено-«дрібнобуржуазним» коренем у прізвищі та й адекватно підтвердженим уже особистим «соцпоходженням», що було залізним козирем і для залізного Фелікса, й для «железного наркома Ежова», й «сталевого вождя», — «із купців» (хоч національно б певніше — із чумаків!)...

Із руйновищ, нинішньої розрухи, ініціаторами й речниками спрямовуючої й керівної сили того сливе вікового процесу відвертаних від себе й приписуваних Рухові, авторка осмислює розважливо суспільний статус і гуманітарно-милосердний соціальний сенс експропрійованої добою своєї й нашої ж дідици.

Куди ж пак хлопам, хамам, чумазим, шмаровозам до еліти, вершків, принцес? А в нас навіть за кріпацтва кожних молодого й молоду величали князем-княгинією. ДУКА ж ніби таки навік ославлений у пісні як не головний античипник, але ж дисконформт для самовизначення голоти (поле «ты меня уважаешь?» так і лишились єдино ексклюзивним й за умов квазісоціалізму, хоч той, кого важко запідозрити в антидемократичності, Кобзар — одчеканив: «у шинку і наш, і москаль, і навіть німець — всі схожі на свиню», додавши як гірше за це тільки, що «а на панщині — то ще поганше»!) А тут якийсь ДУКИН син?!

Та в мові, либонь, не буває зовсім однозначних слів. І це однокореневе ДУКАТАМ та прикрасам із оних — ДУКАЧАМ. Не випадково співзвучне «дюкові Рішельє», мерехтить маєстатом герцогським, владарським. Чи не в тім смислі величав Франко Шевченка князем, володарем у царстві духу. Іноземне «едукация» й означає освіту, вихованість. А невігласів, нечем та нікчем і в нас честять як неодукованих.

Вивіривши спершу нездольністю в комерційному училищі НЕПИТОМІСТЬ у собі одного із значень тхозпа-коли ословленого родового кореня (аніскільки не нижчого — див. щойно згадані роздуми автора про гуманітарну змістовність і підприсмицьку сторони медалі), навіть віддавши данину ідеології доби десь в оповіданні («На аванпостах: Із щоденника політосвітника» — про хутірську, мовляв, «хазайську сторону», куди «нікотоя культура не йде!»), — Дукин-син оприявнив із генів оте друге, шляхетніше, авторка ж своєю безпретензійною повістю, ніби просто пов'язаною з цим сімейною хронікою виявляє не мартін-іденівську парадигму білої ворони, вискочния, а щось звичайніше, соціальніше, але для нашого хліборобсько-інтелігентського укладу ще заповітніше.

Оцьому родові-родині було передано те тюремне вишиття. Вимережане незграбно по ллянній шматині рушника фабричного виробу — прямого призначення, адже, як і в пісні «Ой, у лісі на полянці Стояли повстанці, Посходились до потічка Вмиватися вранці», —

належав наш герой до народу, що зазвичай споконвіку — в м и в а є т ь с я... Долежало перетліле й здалось на надгробок, споруджений хоч символічно донькою батькові. І що — знов не питай, чи ВИШИВАТИ ВМІЄ? Й певже лиш механічно — «ХОЧ БИ Й ВИ»?!

Від авторки — одної з останніх свідків великої, не лиш національної драми, а й її особистої трагедії — треба було небагато: ширості та об'єктивності, звичайної, не відстороненої в тім болю, що теж би видалось неправдою. Той памір — засвідчимо для читача, що найбільше очікує достовірності фактів, — цілком реалізується.

Подаючи власні спомини про «батоньку», дитячі, дівчачі (але загалом типові для ровесників лихоліть, так що не від Роллана, як у викладі, а вистраждалось і ще в когось від втраченого на фронті: «носимо нбшу, нас — сила, й в кожному — батька могила» — моральна, незрозуміла сила незчислених) — може, як на чоловічу строгішу ментальність, іноді впадає в розчуленість, але тільки словесну, та й звідки б інакше було діждати таки ж заслуженої ніжності?!

Канвою служить тепер прИступна, прозора слідча справа батькова (з боку слідства до цинізму «прЕступна»), повний корпус ГУЛАГівського, десь із-під Соловків, листування.

За обставин, коли сама людина ставала фантомом, «лагерной пылью», чи уповались тривкішими померезані густо серцем листочки (так от звідки той же «почерк» у Стуса й фрази без передиху у Пашковського чи Медвідя?!) — через те там якраз із гіркої практики продиктований імператив дублювання інформації листівкою, телеграмою. (Довелось власноруч тримати й інші листи звідам письменника Григорія Епіка із віршиками та мальованими мініатюрами для синові, Романові азбуки, і де бадилінки заполярного гербарію виявились тривкішими за обох, чия символічна могила на Новобайковому цвинтарі!)

Повнота документів — безумовна цінність видання. Але деякий дубляж у них, вимушена одноманітність у коментарях до листів, хто є хто з рідні, дещо гальмують ритм, притлумлюють на час стрімкоплин чуття. Та, як у виборі репертуару з телепрограм, у волі читача самоскоригуватись. Правда, ризикує щось і прогледіти, як-от шедевр не лише особистого епістолярію в Україні ХХ ст. — лист дружині від червня 1940 р. із пророчою в безпросвітті ностальгією, як друга Йогансенова «Подорож до Слобожанської Швейцарії», як ще один «Вир» чи «шпиль» у «красі вірності!» Хтось сказав: читати чужі листи — Еверест підлості, але ж коли відтак почерпнеш «батьківської педагогіки» — як і про що спілкуватися з рідними дітьми, прищепити їм інтерес до книг!..

ЩОДО ДОКУМЕНТАЛІЗМУ ПРЕТЕНЗІЙ НЕ БУДЕ, задовольнить і повнота **ПОБУТОПИСАНЬ**, як-от про евакуйованих у Казахстан дочку й маму-вчительку («виковиряних», як озвучив недавно з тих обставин слово І.Малишевський).

У тім документалізмі Н.М.Дукина прагне панорамності у відтворенні не просто тла — суті батькової письменницької долі. Хоч у тих парадоксах випускниці «фізмату», педагогу (без п'яти хвилини кандидатів наук) нелегко розібратись — не легше й філологу чи історик! — але не позбавлений рації власний погляд на літдискусію 20-х років, якою скористались для інсинуацій та репресій. Симпатії авторки не можуть не бути на боці батькового табору, «плужан» із їх широкополім «папашею»-Пилипенком contra Хвильовий, хоч стилем теж не може не тяжіти до останнього, опосередкованого самим часом.

Багато людей читало книжку «З порога смерті...» [1]. Ще більше — не читало її. Але ніхто не опрацював її так, як Н.М.Дукина, котра (на підставі [1] та ін.) склала таблицю (№ 1), де українські письменники розподілені за часом арешту, де наведено присуд та вказана подальша доля. В багатьох випадках виправлена сфальсифікована дата смерті. Ця таблиця становить собою певну наукову розробку й може бути розвинена та поглиблена літературознавцями й істориками.

При нинішніх безхліб'ї-безкнижжі не може вона не поділитися набутими знаннями із студентами, старшокласниками — назвав би ті начерки есе-досє, бо стисло, конспективно містять значну інформацію, власний погляд. Ідею ж, заропену «Словом про будинок «Слово» В.Куліша (місце-бо дії одмінити зась), яку в своєму курсі літкраєзнавства для студентів-сковородишівців я конкретизував як довідку-макет того гуртожитку-голгофи нашого письменства, вона деталізувала, уточнила (хоч не все те неодномоментне, плінне схопиш, утиснеш), й перед нами вже не просто путівник-меморіал, а ДІАГРАМА геноциду сталінщини в українській культурі — тим вражаючіша, бо дозволяє ту документальну інформацію осягти цілу одним поглядом, акордно й сконцентрувати в такій спосіб і реакцію на неї, що виключає тут будь-які інші варіанти оцінок.

Скрупульозна документальність оберігає від гріха підозр, категоричності ярликів, коригує великодушся «да не судимі будемо». І це ще один урок моральності для суспільства.

Хоч не все там і механічно гладко. Бо одно — прощати жертв безжалюї косо «жнив скорботи», хто постояв, не сплямивши честі, за себе й за други своя, чи закликав у ідейнім очманінні (може, абсурдом уповаючи опритомнити світ?!) розстрілювати й себе самого, мов скажених собак чи сапних коней (як Г.Епік!). Інше ж пробачити тим, хто й не з власної волі підтакнув, сам уникнувши тої долі, не посиротивши діток, родину — хай і ціною душевного сумління. Та ще — коли це потверджено протоколом допиту! Марк Черняков, Ігор Муратов...

Співпрацюючи, міг би схилити авторку передумати ситуацію. Але дорогий був і психологічний першоімпульс. Читача ж запрошую до стереоскопічності. Не тільки тому, що знав обох, хоч і неоднаково, пізніше. Черняков — доцент ХДУ, фронтовик, автор поетичного метелика «Ручай», широко вболіваючого за тих, що «ні в списках безвісти загиблих, ні поміж забитими нема», — як і мій батько. Муратова поминали очевидці загибелі на фронті, а він воскрес у фашистському концтаборі, де робили «Фау-2», і, врятувавшись ще раз, осягнув «найбільше чудо, Що з тих катівень вийшли ми, Ті, котрі вижили, — людьми» (!). І за перебудову в суспільстві, особливо моральну, виступив одразу, хоч до неї не дожив. Але йдеться навіть не про це. Адже як один, так і другий, присилувані до допиту, усвідомлюючи, чим важать, в отім диявольськім трибуналі потвердили тільки вже загальновідоме, що було предметом масових «проробок» Дукина (не з ініціативи даних свідків) за оте ніби одіозне соцпоходження. Але не дали якихось нових звинувачень, не пересмикнули творчості, хоч було, скажімо, оповідання «Смерть» 1933 р., правда, й торкатись його, отієї дати, було небезпечним для всіх...

Уже безвідносно до даного факту, слід неоднозначно ставитись навіть до часом публічних «викриттів» тоді усякого роду подібного дисидентства: бувало воно єдиною формою порушити офіційне табу, вивести оте все з небуття!..

Взірцем принциповості й людяності, найавторитетнішим джерелом для Н.Дукиної постає І.Багрянний — товариш ззамолоду. Втім, нічого дивного: мовлячи Шевченковим словом, це батьків СО-УЗНИК, однокамерник, спів'язень — тут ще й пов'язаний спільним співом. Той репертуар тут подано в додатках, але зміст мусить іще й співатися серцем, як читатися й весь текст.

В романі Багряного «Сад Гетсиманський», котрий на 2–2,5 десятиліття випередив «Архіпелаг ГУЛАГ» (правда, світові довелося іще стільки ж дозрівати, щоб почути «вопіючий документ»), документальна основа. Крім епічного персонажа — авторового альтер-его — в художньому сюжеті в основному реальні особи із власними прізвищами: катів — щоб закарбувати злочин, жертв — щоб увічнити в пам'яті. Кому з діаспорного далека це могло зашкодити, чия доля була невідома, ті шифрувались автором, як і Микола Володимирович Д., тобто Дукин.

Слово Багряному як усезначоному співавтору надається щедро, але доповнено й іншими джерелами про ту глобальну трагедію, доступними нині для неледачих та небайдужих, але, звичайно, передовсім дорогих для зацікавлених особисто. Тут справді: «доживаю за батька» — не лише фраза, причому не тільки з минулого, але й із сьогодення: що йому було б найцікавіше в першу чергу. Та найскрупульозніше відтворюється тут роковане на забуття й небуття, прямо як медик-експерт, тобто головою, бо яке серце витримало б, коли подається спікріз, перебіг і конання недужого на сухоти.

Монтаж об'єктивний, але не об'єктивістський. Авторський голос присутній наскрізно — люблячий, скорботний, самоіронічний, послідовно розважливий, а десь і пафосно-публіцистичний, як у рефренах: «Читайте «Сад Гетсиманський», «Читайте «Сад Гетсиманський»! І то ж не лише заради пам'яті увічненого там когось одного. До речі, давно варто було б оцим неодномірно-значущим іменем — пам'ятником не лише художньому романові, а пам'яті всіх, кому він є учтою, у вимірах, ним же й означених, — наректи в тому центрі Української Голгофи, в Харкові, сквер — от і кажіть, буцим немає фатальності, але все те сталося там, на місці Мироносицького храму й прилегло до нього цвинтаря!

Палкі заклинання, особливо до юних читачів, аби ті, дізнавшись, звільнили б від заскорузлості й батьків, — назвати б, за аналогією до гуртків ліквідації неписьменності, котрі подвигало тодішнє вчительство, ЛІКНЕПОМ-2, але вже ЛІКВІДАЦІЄЮ ІСТОРИЧНОЇ НЕПАМ'ЯТІ.

Отака вона громадянськи активна й філософськи мудра, уже дитина й нинішньої доби, хоч безхитрісно відхрещується: мовляв, не для еліти ж!

А ЧОМ І НЕ ДЛЯ ЕЛІТИ? Чи то ж не було й її і передовсім її долею?! Правда, еліти, що, як кажуть, плоть від плоті й кість від кості... І така повнота не лише декларується, а й реалізується стересоскопічним мовленням, моделюванням не лише елементарних опозицій, апелюючи не лиш до емоцій.

Втім, на початку цієї передмови комусь, певне, здались нарочитими, традиціоналістськими і той рушник, а ще більше, хай і Лесина, — Принцеса? Але щось подібне вже програмувалось — може, й підсвідомо — самим текстом, коли авторка мимохідь саморекомендувалася у власній відсутній присутності на родинному фото: «інфанта ще в животику»! І ніякого застереження: мовляв, діткам до 16 — зась! Та «дітки» нині вас просвітять у всьому. А для «простого читача» страхуйтесь відносно на кшталт: «інфанта —

спадкоємиця династії (тобто маленька принцеса! — К.Б.)» та ще й із стилістичним *покликанням* «ір.» — сиріч іронічне — й теж, очевидно, пояснюючи, що таке іронія!.. Посилань таких нема й не треба, але читач, на якого орієнтується автор, уже оприявлений.

І співпричетність він у самім творчій процесі, зокрема висловленим у голос авторським зізнанням про затримки-ретардації в оповіді: подовше застаючись ніби у дитячому захмар'ї, заслуховуючись у фольклорній декамероні, правда, чомусь войовничо феміністський — як інакше відтягти оту далі неунікнну чорну смугу?..

Чорним однотоном по білому соталось батькові, що вицвіло посивілим ...на посірілому. Та чи не в тім же макроконтрасті й теж не уникаючи локальних мовотонів творить і дочка. На початку це нагадує теж відоме у нас вишивання по білому біллю — барвою, котра в нашій мові жіночого роду (хоч і суголоса чуттю, що лицарськи ячить у чоловічій). **ПО БІЛОМУ — БІЛЛЮ.**

Як сиве пасемце над білолицям хат від поранкових порань біля печі білоруких небілоручок, як голуб з голубкою у перисто-хмарнім сповитку, як срібен інії над світом, де «забілили сніги» й таки «заболіло тіло бурлацькеє біле». Але подібна вишивка чітко локалізована, як іще й шовковисто-смутний навіть звучанням слова в тій же місцевості сивий решетилівський смушок. Там мамині корені (не так далеко, до речі, й материнські витоки Лесині, чия згадувана вже Принцеса гаптус **БІЛЛЮ ПО СРІБНОМУ СЕРПАНКУ!**)

Здається, яснішас й підспуд того «фемінізму»: не від «білої задрості» — відбілюється від пороку життя Один, Єдиний, сакралью освячений, де йому й самому тому ріднодовкільлю було навзаєм привільно, догідно, розкішно, а світ, що його забрав — в основному жорсткий і жорстокий, чоловічий, — контрастнішас й неприязніє. Ідеал такої вершинності — золотий нерозмінний скарб, взірець власної чистоти й досконалості, але хай поміркують аналітики: як у доччиній душі із ним конкурувати навіть самому реальному прототипу, якби повернувся й занурився в кон'юнктуру й буденність повсякдення.

Як же творилось оте послання із потойбіччя? Підручним матеріалом і фактично без інструменту («не положено», аби не заколовся котрийсь, відбігши мук), не веселковою заповлочною — розщепленим недогарком сірника й нитками із перетлілої шкарпетки. І що — тільки звітам оті кодовані «христики» позвів, розпачу й надії? А може — з-від отієї «Смерті»-33? Мікромережитьсь захаявна книжечка — Кобзарів досвід і тут во благо? Скільки потенцій іще закілється — та чи встигне розкритись?

Без словників-підручників, тільки з голови та з серця перекладається ріднословом однодуше з Лермонтова, Пушкіна (не приведи нашим іномовним співукраїнцям, але отакого б пієтету до «другої» для них мови й культури! — чи спроможні? — Дукин же й доньку в евакуації навертає широ до місцевого там, питомого казахського!) І чомусь на отій до мініматору звууженій території заграваної камери впадає в найстрогіше регламентовану форму — сонета (то ж національна магістраль від І. Франка, Б. Кравціва, А. Казки до І. Світличного, В. Рубана?..), тріолета. Бо в першій, канонічно окресленій, виявляється ще яскравішою неокраїність думки й чуття, на брутальнім межилюдді — незгвалтованість самосамості. Оригінальних тріолетів у Дукина всього два, але як і!

Програмуючи на площині всього двох катренів трикратний повтор першого рядка й просто повтор ще одного, ця структура реалізує рефренність у душі чогось молитовно-заповітного.

Але в цім осерді тріолета, його «замкові» тут стається дещо інноваційне (відкрилося нам самим давно ніби іманентно й ніби зіпчев'я — безвідносно до Дукина, але віднайшлося і в нього, припорошене, та проте не загублене в часі). Йдеться про деякий здвиг чи хоча б деяку переакцентовку, що згідно з куди «родовішим» у поезії гоном «метаморфозності» зрікається буквальної механістичності в тім повторі. Отож у першому акцентується вже незагірність «чужодальної сторони», другий у заповітно повторенім увиразнює недосяжність і ореол закоханого:

Ти прийди до мене уві сні,
Заспівай тихенько про калину...
.
Ти прийди до мене уві сні!..
.
Ти прийди до мене уві сні,
Спомин серця, мрія-Катерино!

Тільки даруйте: я переплутав порядок, «чужодальній» був другим, був прощанням.

ТО ЧИ ТІЛЬКИ ЧОРНИМ І ЧОРНИМ ВЗАГАЛІ вимережано той рушник, захалавну книжечку, листи до рідні й оце доньчине всечитання? Чи не пушкінський «прозрачний сумрак» білих ночей присоловецького Біломор'я з відлунням аж ген там придінцевих озбренних солов'їв. Не притьмарена феєрія полярних сполохів, блакитна мрія про золоте хлібів, зелене буйство вітамінів, що відживило б уражених дистрофією, сухотами, цингою. 5 літ небувало легкого під ту пору виroku виявились розтягненим на весь строк так і не гарантованим на доконечність **МЕТОДИЧНИМ УБИВАННЯМ**. І жодного — не лише через цензуру? — нарікання! А якого ж кольору облите кров'ю серце, що рвалось на фронт, яка ота остання троянда, що вибухнула з надірваних сухотами грудей?

Однотон цілком виправдався б, як у схожій «Чорній книзі України», — гіркі підсумки ХХ ст. Але так правдиво все в ній не однотонне: без того часу не було б і кожного з нас, не було б — коли всі були гуртом із рідними — розмаїто-веселкових митей радості.

І це та, як у Ліни Костенко, хоч і моторошна, діалектика віку, коли для повноти буття слід його звідати спочатку в Дахау. Ліпше, звичайно, — фігурально, але щоб не взялися струпом у душі Треблінки, Аушвіци-Освенціми, Хатині-Катині, Куропати-Карпати, Сандормох і Самашки, Харківський лісопарк і отой від Матвія, від Марка, Луки й Івана — Івана вже й Багряного — Сад Гетсиманський. Від батька й дочки Дукиних теж.

Колишня срібна медалістка (чого це коштувало дитині репресованого!), при виборі факультету застрахована мамою від батькової стежки (так от теж чому було «что-то лирики в загоне!»), фахово як письменниця відбулася. Краще б раніше, але немає лиха без добра, адже вдосконалювалась, не «доживала за батька» — жила й живе, а в ній — він. Хоча то вже лише сама могла сказати згорьоване: «А мої потенційні чоловіки під берізками лежать!» І чи не повторила б теє про своє сивоусе і юне, ненароджене і (ще страшніше) ненародженне чоловіцтво вся Україна. І це вже щось на мотив із С. Алексієвич (в інтерпретації О. Забужко) про **ПРОГАВЛЕНУ ІСТОРІЮ** — либонь, в оригіналі про «провороненну», що і в звучанні утримує наглий вуркіт нічних «воронків» і «вороненну» зброю!

Пропаші, глухонімії часи, прогавлені покоління, прогавлена світом Україна. Чому в нас навіть тризна повинна бути геройством і, як мінімум,— волянням черезокеанським?! Спасибі діаспорі й п. Маріянові Коцю — хоч хтось мусив би подбати про грант на відпокутування хай і не особистого гріха?! І то не просто творчий перегук через океан у Штати до доньки «папаші» С. Пилипенка проф. А. Гумецької (бо молодша її сестра зі світовою славою скульпторки Міртала вже її увічнила пам'ять, і їм теж не завжди з медом у чужодальній стороні, а — як отут на рідній?!): «Анумо, Асічко, анумо!!»

Це книга не буквальных застережень: двічі все одно не ступиш в одну річку. Але чи омилаєш у тій ріці душа? На добрий спомин — усе-таки НА ДОБРИЙ спомин усім, але й ПРО ВСІХ. Чи готові ж усі хоч прочитати? Усі, що починаються із себе...

Адже відаємо, ЯК ПАХНУТЬ МАТІОЛИ. Не приведи (хоч ніхто не зарікайся) — СИВИМ по сірому, але чи научені (хай хоч звідсіль) стражданням, чи готові при подібній потребі, а це потреба людяності — насущна й щоденна, — чи готові не розгубившись, а хіба із скромності перепитати: «А хто ж тут з нас вишивати вміє?» Чи готові не відсахнутись і вишити свою долю — дай Боже, не лише чорним, але не минаючи й цієї барви пам'яті! Чи готові, коли випаде вибір, коли хтось промовить конечне: «ХОЧ БИ Й ВИ»?!

КИМ БАЛАБУХА,
професор педуніверситету
ім. Г. Сковороди, голова Конгресу
української інтелігенції в Харкові.

31 жовтня 1999 р.

АБРЕВІАТУРИ

1. АРА — американське товариство допомоги голодуючим (1919–23 рр.)
2. ВАПЛІТЕ — Вільна Академія пролетарської літератури (1925–28 рр.). До неї належали М.Хвильовий, М.Куліш, М.Йогансен, О.Досвітній, М.Яловий та багато ін.
3. ВВВ — Велика Вітчизняна війна СРСР з фашистською Німеччиною (1941–45 рр.).
4. ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (1927–32 рр.). Серед її членів: Н.Забіла, Б.Коваленко, В.Коряк, І.Микитенко, Л.Первомайський та ін.
5. ГПУ — російська абрєвіатура. Українською мовою — ДПУ — державне політичне управління.
6. ГУЛАГ — російська абрєвіатура. Українською мовою — Головне управління таборами.
7. ДВУ — Державне видавництво України.
8. ЗАГС — Запис актів громадського стану.
9. ІНО — Інститут народної освіти.
10. ИТЛ — російська абрєвіатура. Українською мовою — ВТТ — виправно-трудоі табори.
11. КГБ — російська абрєвіатура. Українською мовою — КДБ — Комітет державної безпеки.
12. КІМ — Комуністичний інтернаціонал молоді.
13. КУІН — Конгрес української інтелігенції.
14. КУН — Конгрес українських націоналістів.
15. ЛДУ — Ленінградський державний університет.
16. МВБ — Міжнародний валютний банк.
17. МВФ — Міжнародний валютний фонд.
18. МВД — російська абрєвіатура. Українською мовою — МВС — Міністерство внутрішніх справ.
19. МОПР — російська абрєвіатура. Українською мовою — МОДР — Міжнародна організація допомоги революціонерам, політв'язням та ін. (1922–47 рр.).
20. НЕП — нова економічна політика.
21. НКВД — російська абрєвіатура. Українською мовою — НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ.
22. ПСР, УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів.
23. РНК — Рада народних комісарів.

24. СБУ — Служба безпеки України.
25. СПУ — Спілка письменників України (з 1934 р., пізніше СРПУ — Спілка радянських письменників України. Нині — Національна Спілка письменників України).
26. ССП «Плуг» — Спілка селянських письменників «Плуг» (з 1922 р.).
27. УК, УПК — російська аббревіатура. Українською мовою — КК — Карний кодекс, КПК — Карно-процесуальний кодекс.
28. УКЦ — Український культурний центр у Харкові в наші часи.
29. УНЦ — Український націоналістичний центр.
30. УЛЕ — Українська літературна енциклопедія (з 1988 р., до того виходила УРЕ — Українська радянська енциклопедія).
31. УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка.
32. УФТІ, пізніше — ФТІАН УРСР — Фізико-технічний інститут Академії наук — науково-дослідний інститут з питань атомної енергії у Харкові.
33. ХГМТ — Харківський гідрометеорологічний технікум.
34. ХГУ — російська аббревіатура. Українською мовою — ХДУ — Харківський державний університет, що довго носив, невідомо чому, ім'я О.М.Горького. Нині — ХНУ — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.
35. ХДАМГ — Харківська державна академія міського господарства.
36. ХДПУ — Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.
37. ХЕТЗ — Харківський електротехнікум зв'язку.
38. ХЛМ — Харківський літературний музей.
39. ЧК, ВЧК — російська аббревіатура. Українською мовою — Всесоюзна надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією.
40. ЦВК — Центральний виконавчий комітет.
41. ЦК КП(б)У — Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України.
42. ЦСУ ЦУНХ — Центральне статистичне управління Центрального управління народним господарством СРСР.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...
(З Т. Шевченка)

ЧАСТИНА ПЕРША

I ВСТУП



Я своє
земное
не дожив,
На земле своє
не долюбил...
В. Маяковський

Якщо запитати, чи пам'ятаю я батька, мені буде важко відповісти на це питання...

Чи багато може залишитися в пам'яті дитини за чотири-п'ять років її «свідомого» життя? А мені, першокласниці, не сповнилось тоді ще й дев'яти років, коли його «забрали», тобто заарештували безречною ніччю 1938 року...

Чи багато можуть вмістити густо списані аркушики паперу, які почали приходити до нас за два роки з далекої Півночі? А мабуть, багато, бо й зараз, через піввіку, їх не можна читати без хвилювання...

Чи багато могли розказати завжди заклопотані мама, бабуся, батькові сестри, старі друзі? А давні батькові твори, читаючи які, немов розмовляєш із батьком?

Чи багато можна взяти з художньо-документального роману І. Багряного «Сад Гетсиманський», де події відбуваються у харківських тюрмах 38—39 рр., і де однією з дійових осіб є мій батько? Відчуєте далі самі...

Чи багато можна дізнатися зі слідчої справи батька, з котрою я на решті ознайомилася в 1993 році й переписала майже всю? Ой, немало, написаного кров'ю та сльозами...

Батьків образ, злитий воедино з цих джерел, стоїть переді мною — живий, бадьорий, життєлюбний, хіба що німий...

«— Кожен із нас, — каже мій улюблений Ромен Роллан у романі «Жан Крістоф», — носить у собі немов маленьке кладовище, де лежать ті, кого ми любили. Вони мирно сплять там роками, і ніщо не порушує їхній сон. Але приходять дні, — ми знаємо, що такий день приходить, — і могильний рів розступається. Мертві виходять зі своїх могил і усміхаються безкровними вустами, все тими ж люблячими вустами, —

любому, коханому, в чиєму лоні живе їхня пам'ять, так само як спить дитина в материнському лоні»...

Тож дозволь, батьку, говорити за тебе, дозволь згадати рідних та друзів, дозволь показати, як плине час, як тече ріка життя, — ти так любив його колись...

З Ліни Костенко:

...писав: «На спомин». Не «На згадку».
Бо згадка що? Зітхнеш, і одлетить.
А спомин — це таке щось неповторне,
таке щось невимовне і сумне,
що коли він крилом своїм огорне,
то це уже ніколи не мине.
Це цілий світ, якийся інший вимір,
який ніколи нас не полиша.
А може, спомин — це далекий вирій,
де вже посмертно гріється душа?

.....

Нема на світі в тебе вже нікого,
але у тебе є на світі я.

.....

Тебе немає. Але є мій спомин.
Я не згадаю, ні, я спом'яну.

Перший варіант моєї праці (1960—1965 рр.) був присвячений переважно батькові й мав відповідну назву: «Повість про батька».

Полотно другого варіанту (1988—1995, 1998—2002 рр.) стало значно ширшим, воно малює уривки життєвого шляху багатьох людей, але батькова доля, як стрижень, проходить крізь них, скріплює їх в одне ціле; в котрому я намагалася відтворити картину буття нашого суспільства в ХХ ст. так, як я його розумію. Звичайно, ця картина має фрагментарний, мозаїчний характер, деінде шматочки смальти переплутані, де — зовсім відсутні, ще не вклеєні, де — невідповідні фарби...

Наскільки мені вдалось задумане — нехай вирішує читач.

Тож ходімо разом, шановний читачу, пліч-о-пліч, поруч у довгу й нелегку путь!..

II РЕШЕТИЛІВКА. МАМИНЕ КОРИННЯ

Уже я так думаю, що нема на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи, Боже мій милостивий, що за губернія! І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, і вишні, і черешні, і воли, і добрі коні, і добрі люди — усе є, усього багацько.

Євген Гребінка

Ой піду я лугом, лугом-долиною,
А чи не зустрінусь з родом, родиною...
Українська народна пісня

Мої діди-прадіди, українці, були селянами.

Мамине коріння — з Решетилівки, з Полтавщини. Велике зелене село, решетилівські смушки, знаменита вишивальна майстерня, багатющі базари, млин, маслобійка... Бабусина хата на березі Голтви, в хаті пишно вишиті рушники над образами, солодка джерельна вода, багатоголосся дівочого співу опівночі, лагідна, ласкава бабуся, немудрі сільські ласощі — все це береже моя пам'ять...

З енциклопедичного довідника «Полтавщина» [55]:

ГОВТВА, Голтва — лів. приток Псла. Долина коритоподібна, річище звивисте, заболочене. Ширина річища — 20 м, глибина — 1,5 м.

РЕШЕТИЛІВКА — смт, райцентр на р. Говтві. 40 км до Полтави, 10 км до залізн. станції.

На початку XVII ст. Р. знаходилась у володінні польського магната коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського, позначена на карті де Боплана. Є версія, що заснував Р. козак Решетило, котрий мав тут свою пасіку. У 1658 р. Р. була спустошена кримськими татарами. Як сотенне містечко Полтавського полку була певний час зайнята гетьманом Петром Дорошенком, потім гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним.

У 1708—1709 роках решетилівці вчинили героїчний опір шведським інтервентам. У березні 1709 р., до початку Полтавської битви, Р. була захоплена

шведами і перетворена ними на головний опорний пункт. Після поразки шведської армії у Р. стояли табором рос. армія на чолі з Петром I та взята в полон шведська армія. 17.VII Петро I підписав тут т. зв. Решетилівські статті 1709 — законодавчий акт царського уряду щодо управління Лівобер. Україною. Статті склалися з 14 пунктів т. зв. «просительних статей», з якими гетьман І. Скоропадський звернувся з Решетилівки до Петра I, і відповідей царського уряду, які підтверджували привілеї козацької старшини, зберігали за нею адм.-судову владу, забороняли рос. воєводам втручатись у справи адм. управління, але водночас посилювали залежність гетьманського уряду від царату. Р. ст. були спрямовані на подальшу ліквідацію політ. автономії Лівобережн. України.

У Р. діяли кушнірський, шевський, ткацький, різницький цехи. У козацької старшини, козаків, селян та духовенства були великі пасіки, млини, маслобійні.

У 1729 р. гетьман Данило Апостол пожалував Р. полтавському полковникові В. В. Кочубею. У 1786 р. Катерина II подарувала у Р. великий маєток і 1800 кріпаків дійсному статському раднику В. С. Попову, правителю канцелярії Г. О. Потьомкіна. У Попова був кріпацький оркестр, велика бібліотека та архів.

Р. відома здавна овечими заводами та т. зв. решетилівськими смушками.

У 2-й половині XIX ст. Р. стає одним з осередків народного ткацтва, килимарства та вишивки; стародавня вишивка «біллю», вишивка білим по білому, чорно-червоною заповоччю, кольорова гама пастельних тонів, мережка, вирізування, лічильна гладь, вишивка хрестиком, тамбурним швом. На базі ткацької майстерні «Троянда» (1922 р.) створено промислову артіль ім. Клари Цеткін (1927 р.), нині Решетилівська фабрика ім. тої ж Кл. Цеткін...

На час перепису 1859 р. Р., Полтавського повіту, — козацьке і власницьке містечко, 891 двір, 6514 жителів, 6 церков (церкви знесені за часів рад. влади. — *Н.Д.*),¹ єврейський молитовний дім, казенне училище, 4 ярмарки на рік, щотижневі базари. На час перепису 1900 р. в Р. було дві сільські громади — козацька і селян-власників, 902 двори, 5 812 жителів. З будівництвом у 1901 р. залізничної лінії Київ — Полтава Р. залишилась осторонь від основних колишніх економічних шляхів, що завдало удару по ярмарковій торгівлі.

На початку XX ст. у Р. було кілька 2-, 3- та 4-класних шкіл. З 1938 Р. — смт. На час всесоюзного перепису 1939 р. тут налічувалось 6 443 жителі — значно менше, ніж за переписом 1926 р., — наслідки голодомору 1932—33 рр., огульного розкуркулення та виселення до Сибіру, а також відходу частини населення у промислові центри.

Під час окупації (22.IX.1941 — 23.IX.1943) гітлерівці стратили 173 чол., вивезли на примусові роботи до Німеччини 58 чол., зруйнували промислові підприємства, спалили 329 садиб жителів.

¹ Примітки в цитатах, якщо вони виділені шрифтом, тут і далі належать авторці — Наталі Дукиній.

Р. неодноразово відвідував І. П. Котляревський. Влітку 1845 р. Р. відвідав Т. Г. Шевченко, тут він виконав два малюнки тушшю, сепією та аквареллю «В Решетилівці», на яких відтворив місцеві краєвиди. З Р. пов'язані імена деяких декабристів.

Прадід з маминого боку, Данило Литовченко, — Литовка по-вуличному, — був у пана за лакея. Разом із паном об'їздив півцарства руського, побував у Європі. Був він людиною віруючою, богобоязливою, спокійною, впевненою в собі, порядною і, як на ті часи, освіченою й начитаною. За вірну службу пан подарував йому лісу на хату — десь у 80-х роках того сторіччя.

Хата була рублена, з дубових тесаних колод, дубові сволюки під стелею. Міцні двері вводили вас у сіни, наліво й направо були двері у великі світлиці, десь по 20—25 кв. м кожна, прямо — вхід до чималої кухні. Тут же, в сінях, стояла драбина на горище. Зовні й ізсередини деревина, звичайно, була обмазана глиною й вибілена. Хата мала аж 12 вікон з віконницями. Вхідні двері й віконниці запиралися на прогоничі; внутрішні двері не мали замків, а закривалися лише на клямки. Стояла хата боком до вулиці, в глибині двору. Крита була залізом. Над лицьовою стіною йшли так звані піддашки на стовпчиках — я любила на них гратися в дитинстві...

Дерев'яну підлогу мала лише середня кімната — кухня. У світлицях, як годиться в традиційному українському житлові, була земляна долівка. Не тому, що пан пожалкував дерева на підлогу, а тому, що тоді дерев'яна підлога селянинові була «не по чину». Панові — годиться, — «...а в нашого пана хата на помості...», — а йому — ні.

Змаже бабуся Тетяна долівку глиною з кізячком, підсохне вона, й відкриють її рябенькими домотканими доріжками, зробленими з вірвовочок-ганчірочок. На Зелені свята, на Трійцю, ряденця знімались, а долівку густо всипали зіллям, нажатим бабусею — тут і рогіз, і травичка, і м'ята, і польові квіти, — як приємно пройтися по ньому босоніж, вбїгши в прохолодну затемнену хату знадвору у спекотний день! А пахощі — одного духу наїсишся!

В усіх трьох кімнатах були великі варисті українські печі, в світлицях навіть із грубками, що тулилися до боку печі. Печі займали внутрішні кути світлиць і своїми челюстями були обернені до чільної стіни; на припічку стояли горщики, казанки, глечики, у кутку — рогачі й коцюба. Написала «коцюба» й усміхнулася — яка ж то образна українська мова: про людину, яка зігнулася, зіщулилася від холоду, кажуть «скоцюрбився».

Чимала садиба, соток з 50, спускалася до річки. На подвір'ї, крім хати, стояла ще велика рублена комора під солом'яною стріхою, але на дерев'яній підлозі, що лежала на товстих колодах, — мабуть, щоб

у коморі було сухо, — та хлів-сарай, теж під соломою, де за моєї пам'яті до війни перебувала корівчина, а після війни — одне-двійко кізочок. За хатою й коморою йшли городи, вишняк, залишки прадідусевого саду, галявинка й «низ» — узбережжя Голтви, з грядкою капусти, де ввечері підпасали худобу, а на березі річки прали, чистили пісочком посуд. Все це я пам'ятаю сама з кінця 30-х років, як було за діда-прадіда — не знаю... А... Ще згадала одну річ — і потепліло на душі від тієї згадки: літня піч. Така собі серед двору глиняна грубка, з коротенькою іржавою трубою, а біля неї, під оливкою, у затіночку, вкопані в землю стіл та лавки. Навкруги столу, в обід або під вечір, вся родина, свої й гості, на столі — бабусині кулінарні шедеври: літній борщ із свіжою городиною, молодими курчатами, щипаними (обов'язково так!) галушечками, або вареники з сиром чи вишнями й своєю сметаною, на якій немає напису «20 % жирності», але яку можна різати ножем, коли її витягнуть з «ями» — погребка-колодязя...

Бабуся Тетяна була улюбленою дочкою-одиначкою. Народилася вона у 1874 році. Як же прадід не хотів, щоб вона йшла заміж за місцевого фельдшера, — «хвершала», — Пилипа Ленцова, котрий хоч і добре знав свою справу, але був п'яниця, гульвіса й ледащо. Як у воду дивився прадід, а швидше — просто-напросто у життєвий досвід: оженившись, дід Пилип пропив-прогуляв більшу частину жінчиного посагу: й худобу, і збіжжя, й інше майно. Напившись, бив жінку смертним боєм, бив по голові, бив вагітну ногами в живіт, доки вона не втрачала свідомості або доки не прибігали сусіди. В бабусі зосталося в живих шестеро — троє синів та троє дівчат, народжених десь у перше десятиріччя нашого століття. Від того страшного биття в бабусі згодом почалися епілептичні припадки; й померла вона, бідолашна, наглою смертю — рано-вранці пішла до річки, там, видно, почався приступ — впала у воду й захлинулася на мілководді...

Дід Пилип пив, гуляв, бешкетував і, зрештою, під час революції зовсім кинув сім'ю, завівши собі іншу, але вряди-годи об'являючись в Решетилівці. Зосталася бідна бабуся в ті страшні роки сама-одна, з шістьома дітьми-підлітками. Найстарша, Маруся, Марусина, провчившись зо два-три роки в школі, стала такою собі сільською доморощеною швачкою, в голодні роки громадянської війни їздила по хуторах та шила там кожухи, допомагаючи матері ставити на ноги менших, які невдовзі «...розлізлися межі людьми, мов мишенята...». Бідували, голодували, страхалися і білих, і червоних, і чорних, і зелених, наймитували, жнучи за котрий сніп. Бабуся над ними побивалася, мов та «...чайка, чаечка-небога, що вивела діточок при битій дорозі...».

Старші, Петро й Феня, підучившись, почали вчителювати. За ними пішла й Катерина, моя майбутня мати: додавши собі три роки (вона

1908 р. н., а за штучною довідкою — 1905-го), — щоб прийняли вчитися, подалася в Полтаву, в педтехнікум. Щонеділі — додому, в Решетилівку — 36 кілометрів туди й ті ж 36 — назад... Влітку — босоніж, щоб не бити взуття... Жадібно вчилася, співала у Полтавській капелі, бо голос мала ясний, мов дзвіночок... Закінчивши у 1925 році Полтавський педтехнікум, мама почала вчителювати на Ізюмщині. Там вона й познайомилася з майбутнім чоловіком — Миколою Дукиним.

І бабуся, і тьотя Маруся, й мама знали безліч українських пісень, казок тощо.

Із перлин тітчиних життєвих афоризмів, виплечаних нею в самій глибині своєї суті, мене й досі вражає один: «— За що я дякую радянській владі, так це за те, що вона вошу вивела...» Сучасний читач, можливо, не зрозуміє всієї глибини цього відчуття і манірно чмихне, — про що, мовляв, йдеться? То ж треба тільки самому знати, пережити — яка то мўка, яка гидота — нужа, воші...

Оскільки тітка Маруся шила, вона мусила берегти руки. То ж «чорну роботу» робила бабуся Тетяна. Вона рвала бур'ян на вгороді, поралася коло печі, бабралась у гнояці коло скотини, топтала кізяки, прала в річці рядна, одєжу, білизну від морозів до морозів. Руки й ноги в неї були чорні, порепані до крові, в мозолях. Правувалась по господі боса або в старих, стоптаних чоботях-шкарбунах.

Тьотя Маруся доїла вдома корову вранці і ввечері, відганяла її до череди, стрічала, а вдень з дійницею ходила доїти на околицю, куди підганяли череду. Якщо правувалась на вгороді, то лише з сапкою. Вже добре під вечір брала коромисла та відра, клала в них фанерки, котрі плавали на поверхні й не дозволяли повним відрам розхлюпуватись на зворотному шляху, та йшла до центру, до джерела, по «добру», «солодку» воду. Цю воду пили, — сиру, звичайно, готували на ній страву. Я дуже полюбляла вистрибувати поруч із тіткою з маленьким відерцем у тих походах. Для миття посуду та інших хазяйських потреб користувались «солonoю» водою з колодязя на вулиці. Для скотини брали воду з річки — до війни вона була ще чиста. Мили голову, прали дощовою водою, в котрій теж ще не було ні хімії, ні радіонуклідів, — тій воді раділи, збирали її, а не боялись, як тепер...

Більшу частину свого часу тітка віддавала шиттю, обшиваючи себе з матір'ю, сестру Феню, її дитинчат, частенько — і нас із мамою. Шила замовникам простенькі кохточки та спідниці, коли й плаття стулить. Мала ніжну швацьку машину фірми «Зінгер», придбану десь на початку століття. Тая машина не капризувала, служила вірно, пережила війни та лихоліття й свою хазяйку; ми її продали місцевому шевцеві десь у 70-му році, коли приїхали продавати тітчину хату років через десять після її смерті, до продажу я встигла нашити на ній доні батистових сорочечок: отакий був у машини діапазон, — від батисту до шкіри...

Заробляла тітка на прожиття собі й матері, а щонайбільше — на різноманітні податки. Скільки я пам'ятаю, той зашморг завжди висів у них на шії: «Треба відкласти на податки...», «Сашко прислав грошину на податок...» Позаяк бабуся з дочкою були такі-сякі одноосібниці, не колгоспниці, тобто ледве чи не «вороги народу», то й душили їх, старих, тими податками більше, ніж багатьох інших. За цю ж провину їм зменшили садибу: спочатку відрізали капустище понад річкою, потім забрали прадідів садок на схилі, потім одрізали смужку землі ззаду садиби, потім — збоку, ще з другого боку, зоставивши тим капосним одноосібницям соток 10–12...

Навесні 1929 року всі шестеро молодих Ленцових востаннє зібралися разом в Решетилівці, у матері. Звідкись приблукав і дід Пилип, хоча він вже давно не жив з родиною. Тут, на подвір'ї, вони сфотографувалися. Я дивлюсь на фотографію і думаю: яка то гарна була традиція, оті великі сімейні фото. Зараз ця традиція втрачена. Ми, двоюрідні брати й сестри, не спілкуємося місяцями, роками й десятиріччями. А жаль...

У верхньому ряді, зліва направо: тітка Маруся, Марусіна, — їй тут близько 30 років. Поруч — моя мати, Катерина; вона вагітна, до пологів зосталось два-три тижні, але ясне миле обличчя не спотворене вагітністю; на ній рівне, комбіноване, досить фасонисте плаття, пошите тіткою Марусею з двох клаптів; мама хотіла народити дитину в своєї матері й тому приїхала до Решетилівки. Красень посередині — то мій батько, Микола Володимирович Дукин; йому лише 24 роки, але позаду вже багато горя й втрат, марних надій, радощів та звершень; він приїхав з коханою дружиною з Харкова, де зо два роки працює у кооперативно-видавничому товаристві «Плужанин» та в редакції альманаху «Плуг». Далі — дружина Петра Ленцова Надія й сам Петро, у сорочці-вишиванці, вишивала котрась із сестер; вони молоді вчителі, нещодавно побралися. Сидять: чоловік тьоті Фені, Іван Семенович Гмиза, працював він, здається, рахівником, був сухорлявий, лисуватий, нижчий од жінки; загинув під час війни. Далі — середульша з дівчат, Феня, Хведоська Пилипівна, вона теж учителька; на руках тримає свою первістку, Ніночку, потім у неї будуть ще близнята, Діна та Надія, а перед війною знайдеться ще й синок, Вовочка. Я пам'ятаю її рухливу повняву постать, широке лице з кирпатим носиком та золотими кучерями, — веселу, розумну, жваву, співучу, діяльну, трохи хитрувату, поважану і вдома, і в школі; вона помре в кінці війни, залишивши четверо сиріт. 15-річну Ніну, такої ж крупної статури, як мати, німці поженуть «до Германії»; потім наші «визволителі» допитували її, — про що можна було допитувати 16-річне дівчисько? — не били, не морили голодом чи спрагою, лише садовили, як вона розказувала, на високу табуретку, так що нею

звисали їй терпили та німів поперек; просидівши так кілька годин, людина ладна була признатись у чому завгодно. У Ніни з того часу було хворе серце, й померла вона рано, років у 40. Тьотя Маруся, тьотя Феня й дівчатка-близнючки потерпали від сімейної хвороби — астми, задишки...

Далі — бабуся, Тетяна Данилівна Ленцова, — у білій кохтині, в очіпку, з разочком коралів на шиї, губи — «на шнурочку»; вона одна з усіх дивиться не на фотографа, а вбік: може, побачила яке неподобство в господі, — кури порпаються на грядках абощо. Поруч сидить дід, Пилип Ленцов, гуляка-бурлака... Внизу лежать хлопці-парубійки: зліва — Михайло Ленцов, Мишко, — добрий, широкий, чесна душа; він поїде працювати й вчитися до Дніпропетровська, оженився перед війною й загине безвісти на війні. Праворуч — наймолодший з Ленцових — Шура, Сашко, Санік. Як бабуся не хотіла народжувати його, маючи вже на руках купу дітей та чоловіка-гульвісу, — а він взяв та й народився! Став військовим лікарем, жив і працював на Далекому Сході й незрівнянно більше, ніж Петро, допомагав матері та сестрам до останнього свого подиху...

Нікого з тих, хто на цьому знімкові, вже нема в живих. Лише я зосталася... На фото я ще у мами в животикові і от-от маю народитись...

Закінчуючи сімейний портрет родичів з маминого боку, захотілося мені трохи пожартувати. Бабуся Тетяна не любила свого першого зятя, Івана Семеновича, — і не хазяйновитий він був, з її погляду, і випити любляв, і командував жінкою та дітьми... А щонайбільше сердилася вона на те, що не шанувався і робив жінці дітей одне за одним, хоч і жили біднуvато, й війна була на порозі... Ну, то справи минулі, земля їм усім пером...

Згадала я таку рещетилівську казочку: живуть собі чоловік та жінка, що не рік, то дитинка, — вже й двійко, п'ятеро, семеро, вже десяте на підході... Несила жінці терпіти, пішла вона до ворожки:

— Бабусю, поворожи, зроби так, щоб чоловік остерігався, не робив мені більш дітей! Я вже тобі заплачу, скільки скажеш.

— Добре, я тобі допоможу. Приготуй гарний обід та обгодуй чоловіка, щоб у нього заболів живіт, а тоді покличеш мене горшки перекидати...

(Сучасному читачеві треба пояснити, що означає цей вираз: на живіт хворому отвором донизу ставили глиняний горщик, в якому попередньо спалювали жмут клоччя, — діяв він подібно до величезної банки, вивертаючи пуп та втягуючи в себе шкіру й частину нутрощів).

Ну, жінка так і зробила, обгодувала чоловіка, заболів у нього живіт, покликала бабку-ворожку, та оглянула чоловіка, обмацала його, чи вже перекидала горщик — невідомо; пошаруділа, пошамотіла, а тоді й каже:

— Чоловіче, чоловіче, це в тебе не просто живіт болить, це ти вагітний і маєш ось-ось народити дитину...

— Бабусю, та чи ж буває таке, щоб чоловік завагітнів?

— Буває, синашу, буває, — зрідка, але буває, — та до чоловіка, «допомагати» йому. А «допомагаючи», сунула йому, звиняйте, у задній прохід колючого йоржа. Туди рибка ввійшла легенько, гладенько, але коли бабця почала тягнути її за хвоста назад, то порвала-подерла-подряпала йому внизу все, що тільки можна. Ревище було на все село. Витягла й помахує у чоловіка перед носом тією рибкою-йоржиною:

— І чого це ти ревеш-кричиш? Хоч би що путне вилупив, а то виродив рибку, не дитину.

— Бабусю, невже ото й жінці так боляче, коли вона родить?

— Е, ще більш боляче, бо ж вона дитя родить... Тож ти, синашу, шануйся, жалій жінку, пам'ятай, як воно родити...

— Та вже шануватимусь...

Пам'ятаю, як сміялися породіллі, коли я розказувала їм цю казочку у пологовому будинку...

III ЛИСТИ З РЕШЕТИЛІВКИ

Не можу утриматись, щоб не навести кілька листів з Решетилівки, чудом-дивом збережених моєю матір'ю. На мій погляд, це певні документи епохи майже за двадцять літ: з 1941 до 1958 р.

Я довго вагалася: у якій формі їх подати? Факсиміле дає уяву про їхній первісний вигляд: безліч помилок та русизмів (як спотворювалась рідна мова!), майже повна відсутність розділових знаків та ін. Тому так я «переклала» їх, трохи причепурила, бо в первісній формі частенько сплота й не добереш, про що йдеться...

Зверніть, будь ласка, увагу на те сяйво тепла та любові, яке струмує з поруділих клаптиків паперу, — одне до одного, до дітей, до живих та до загиблих... І зберегла їх моя мати з того ж глибокого почуття любові й поваги до своїх близьких. Перший лист з нами, мабуть, і в евакуацію їздив, — а тоді ж мав велике значення кожен грам вантажу...

ЛИСТ ПЕРШИЙ

1941-го року (!) 11 апреля.

Листа почато бабусею Тетяною:

Доброго здоров'я, мої любі дітки, Катя і Наталочка. Як ваше здоров'я та як ви поживаєте? Що значить ваше мовчання? Я вже так за вами скучила, — особо за тобою, Наталю, — не можу вам і описати.

Та й дівчата, — Надя і Діночка особливо — все клопочуться, що коли Наталя приїде, будем до вас Вовку возити каляскою, бабусю, і в вас гратися.

Я оце майже кожного дня ходила його глядіти; а оце вже днів три не ходила, сажу трусила день і другий; треба й дома щось зробити, то підмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана. А тьотя Маруся потроху шиє, — трепідмазати, а воно погода погана.

І в нас оце привела козуня 9-го Юрка та Зойку, в хаті зараз, бо холодно надворі, сьогодні думаю понести Гмизам трохи молозива, десь як з півлітри, а то оставляєм діткам, — хай годує. Раді, що хоч вдень в чуланчику (народилися), часів у 4 дня, що хоть не вночі.

Продовжує тітка Маруся:

Добрий день, Катеринко й Натусю! Як ваше здоров'я? Ми нічого собі. У нас 9-го квітня окотилась козуня, козлика й козочку виродила, дуже трудно було, поки найшла, з часу дня і аж у 5-ть годин вечора, зразу вже нічого. Сьогодні носила молозива гмизятам з блюдечко, бо стільки надоїла, всього з півлітри, через те, що трудні роди були, зараз не доїмо, нехай сосуть козлятка, стрибають уже, потіха з них.

Катю, чого ти не пишеш, чи ви хто нездорові, чи так чого? Ми вам думаємо послати манюню посилочку, та біда з ящичками, — немає, не знаю, як ми уладимо, в віщо. Числа 15-го, не пізніше 20-го ждемо від Шури грошей, може, що купимо. Я трошки зашила грошей, та на них оце живемо, бо ті зразу розтратили, що вислав Шура в марті. От якби ще купити Ваську (поросля), дорогі — манюні 100 руб., таке, що треба ще молока.

Катеринко, пиши, як ти живеш, чи дуже бідуюєш, пиши, ми ж вас ждемо дуже на літо. Шура в кожнім листі турбується, що не може тобі допомогти, бо і Фріді зразу допомагає. Фріду вже призначили до того города, де й Шура, буде робити на станції «железницьі»... (залізниці) врачом, не вмісті з ним.

Ну, бувай здорова, пиши. Маруся.

Наталочко, бабуся була посадила квочку, хотіла ранніх ціплят, а вона почала бити яєчка та їсти, так ми й викинули вон, нехай пізніше другу посадимо, як заквочке. І квіточки вже пора, хотіли садити, та сніг упав. Передавай привіт бубасі (моїй другій бабусі), і напиши, чи ти здоровенька. Діночка все хвора, Надя так собі. Пишіть із мамочкою про всі свої радості і горе, щоб і ми знали. Я оце пошила Ніні платтячко гарне; з того, що Фріда вислала бабусі, так кофточку пошила бабусі, а то Вовці платтячко і Ніні гарне, а вони чогось хужінького наберуть бабусі на спідницю на літо, а тобі вже пошилось те, що тьотя Фріда набрала, я буду шити й дівчаткам. Ну, будь здоровенька, цілуємо тебе й мамочку. Тітка Маруся.

Перепишуючи цей та інші листи і дивуючись з великої кількості літери «ы», «и» замість «і», русизмів, я нараз збагнула, що й бабуся, й тітка в свої 7—8 років навчалися в школі, де викладання велось російською мовою, — звідси й покруч: наслідки горезвісного Ёмського указу...

ЛИСТ ДРУГИЙ

15-го декабря 1943 року.

Доброго здоров'я, Катериночко й Натуся! Мої ви голубочки дорогі, чого ви не пишете, як ви там горюєте. Я уже щитала, що вас нема в живих, но Шура прислав вісточку і за вас. Ми ж ждемо-ждемо і від вас письма, і чи воно не доходе, чи вам уже там так гірко, що ви не хочете й писати.

Катерино, як шо получиш оцей лист, то пиши ж і нам, з ким ти эвакуировалась: чи з родичами, чи з установою, як твоє здоров'я і Натуся. У нас хата ціла, ми живі й здорові, бабуся цілі дні надворі коло кізочок управляється. Катя, коли будете їхати додому, то їдьте до нас, наше — ваше, бо ми в Решетилівці тільки з мамою, а за остальных нічого не чуємо, — де і як, живі хто чи нема. Катерино, я оце третє письмо тобі шлю, а від вас і одного не получили. Як там Натуся, моя біляночка дорога? Я хоть і думаю за вас, та вже мовчу, а шо вже бабуся, то і спати лягає, вас згадує, і утром тільки підніметься, зразу ж і каже, — де ж це мої діточки? Та певже ж вони з голоду погибли? Ми все врем'я думали, шо ти не всіла эвакуироваться і погубла в Харкові. Дай же Боже побачитись живими і здоровими, як шо получите листа, то пишіть і нам, мої дорогі. Ми живемо так собі. Ну, бувайте здорові, шо саме головне в житті. І пишіть, ждемо, і цілуємо вас.

Бабуся і тітка Маруся.

ЛИСТ ТРЕТІЙ

1-го квітня 1944 году.

Доброго здоров'я, Катю і Натуся! Ми думали, що ви вже де їдете в дорозі, коли оце позавчора получили лист ваш, і від Шури оце ще тільки всього другий, в нім дві справки, що ми його їждівенки, які мені дуже нужні, буду клопотати, щоб нам дали хліба пайок, а то не дивляться, шо мамі 70 років, і я інвалід II групи. Нам не давали і грама хліба, хоть і знали, шо на війні й два сини, і ми нікудишні, і в нас в районі хліб єсть. Вчора я ходила з цими справками в сільраду, то сказали, щоб я написала заявленіє, не знаю, як воно буде. Ми оце весь час жили кукурузою і картошкою, картошка ще єсть, хватить і посадити, а кукуруза кончається, ну, на семена єсть. Я писала до Шури і просила, щоб він мені їх (довідки) вислав, но уже потеряла надежду, думала, шо його там нема або не хоче вже нас і знати, хоть воно на таке похоже, Катю, — Людмила (друга жінка дядька Сашка, не родичалась) — не Фріда, це я чувствую, в оцім листі написав, шо єсть в нього син 7-ми місяців, і шо Фріда вийшла заміж, мені жаль за Фрідою, вона була отзивчива, і тільки поженились, то зразу написала і мамою (бабусю) назвала, а ця особа не потрудилась і двох слов написати, ну, Бог з ними, хай собі живуть, аби для нього гарна була. Катя, зима у нас весь час була сира, і часто

дожді йшли і грязь, а тепер нема тепла, стали морозці і такі холодненько, а вже б пора тепліти, вже ж і по старому стилю сьогодні 19 марта, а надворі і вітер, і сніг, і не розтає. Катю, ти питаєш, чи у нас є що на базарі, — все єсть, і хліба ряд цвіте, но ціни не дешеві, 100 руб. буханка, 70 руб., за 50 руб. це дуже рідкий случай, щоб попалась, і то з кукурузой і ячменем. Яйця зразу 40 руб. десяток, були багато дорожче, молоко — 20—25 руб. літра, єсть і масло, і сир, і сметана, но дуже дорого, подсолнечное масло 320 руб. литр, єсть і сало, і м'ясо, но не знаю, хто його купує, бо кіло м'яса 100 р., стакан піона 10 р. і 7 р. Катя, той будинок, де ви жили в Харькові, кажуть, цілий-цілісінький, оце були недавно моеї знакомой племянницы, железно дорожнни служащі, приезжали за продуктами сюда, говорят, весь квартал целый. Катя, я уже тобі писала, щоб ти не виривалась сама ехать, бо так обирають в поездах, у станціях — ужас, остаются в чем єсть. Не так давно на нашей станції ехала семья зза Волги, муж, жена, сын 18-й год и сын б лет, і муж побегжал к начальнику станції на 10—20 мин., спросить, где оставить багаж, а душ 12-ть под видом военных — толпой на семью, і оттеснили 6-ти лет ребенка к поезду, а женщина бросилась за ребенком. И в один миг не стало ни вещей, ни военных, и нашего военного ту ночь тоже обобрали там же. Это у нас єсть постояльцы в той хате, что с улицы, и облаву сделали, і ни черта, очень много случаев разных бывает, не бросай Натуси одной в дороге і на 5-ть минут. Потом что нибудь продай, но щоб у тебе было кроме дорожных расходов рублей 500 денег (з тодішніх цін я пам'ятаю лише одну — там, де ми були в евакуації кілограм масла коштував 600 карбованців.). Это тоже говорят, кто ни приехал, что развито взяточничество, что не сядеши в вагон, і білета не возьмеш, если не заплатиши. Катя, я і ночью не могу заснуть, як подумаю, как ти будешь ехать со своими копейками, от если бы я могла помочь, но не могу. Катя, может ты как нибудь з родичами спишиешься, щоб вам вместе ехать, все таки свои, но дороге может ты к ним или они к тебе заедут. Петро прислал нам другую открытку, в которой пишет, что корову угнали немцы і их 10 километров з дитями гнали, но они как то убежали, і вернулись домой, хотя все у них пожег немец, но сразу дети уже учатся, а они оба работают і получают пайок, так что уже переживут это общее горе. За деньги которіе тебе послал Шура, он и нам пишет, что послал 15-го февраля, не знает, получила ли ти, за батька ничего не знаем, и Мишина жена не пишет, я потеряла ее адрес. Господи, хотя би дождать тебя благополучно. Целуем тебя и Натусю, ждем-ждемо, ой, хотя бы доехали благополучно. Я и бабуся.

(Поверталися ми додому влітку 1944 р. З маминої трудової книжки: «Уволена 20.VI.1944...», «1944.VIII.25. Принята на должность учительницы 4 кл. ж. д. школы № 2, ст. Харьков»)

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

15-го августа 1944 року.

Доброго здоров'я, Катеринко і Натусю. Учора одержали вашого листа і тожже дуже зраділи, бо ми уже тожже хто зна і як попобоялись. Я, Катю, оце тільки місяців зо два вам не писала, а то ви значить не получали моїх листів, а я від вас почти усі получила, не знаю, як уже ми вас і ждали, щоб ви пожили з нами, хоть ми, Катю, і живем шо дуже трудно нам з хлібом, но таки ж все єсть з огородини, сей рік непохо уродилось, і вишні, і даже абрикоси свої були, це вже без вас виросла ота маленька абрикоса, шо коло комори, а тепер велика, і молоко ж є, даже не хочеться його, он так, як раніш жились, ні, вже ж помочи нівідкіля ждати, бо всім з нашої сім'ї ця війна далась ознаки. Феня обізвалась із Богуслава аж за Києвом, тудя їх загнали німці, який жах вона пережила не буду і писати. Вані ж уже немає, убитий на фронті 12-го марта, а що саме найгірше вона ж дуже хворіє, і Діна тільки шо жива, а не годиться нікуди. Катя, дуже тебе прошу, не плачь і не розстраивайся і сама, і Натусі не кажи, — Ніни ж тожже немає, убили німці, як уже там, не знаю, бідна Феня не в силах описати, писала, шо чуть-чуть і сама вже не дійшла, а тепер у неї і хліб єсть, і корову ще держе, но мабуть не вдержеться, бо здоров'я нема, вона там учителює, но дуже слаба. Оце з тиждень від них получила листа, пише, шо всі хворі, малий Вовка заболів корью, і в Наді приступ, хоть вона й найбодріша, і в Діни тожже приступ за приступом. Катя, гляди ж себе і Натусю, скільки можливо і в силах. Катя, як би ти добралась сюди, то у нас єсть же тепле одіяло, повісіньке, ніхто ним крім покойної Ніни не укривався, ще як у 34-м році вони у нас були маленькими, от декілька раз як було холодно я укривала Нінусю, а то ніхто, і я думаю, щоб ти його забрала, бо з паливом буде біда. Якби можна тудя доставити, картошки у нас багато буде і гарна, за жири трудно, бо дорого 100 руб. блюдце масла, а сало мало буває і таке дороге 400 р. просила за кусок, так як кілограм, хлібина 80 і 70 руб., яйця десяток 40 руб., олія 200 руб. літра, пишоно 10 руб. стакан, курицю стару за 100 руб. можна купити, а пара курчат 150 р. величенькі. Катя, коли можна, то привези кіла з 2 солі як шо там дешевше, у нас стакан — 10 руб., і 30 руб. коробочка спичок, то если там дешевше привези 2 коробочки з мене стане, нитки в мене єсть трохи для мене, і мила 2 куска єсть, так як єсть яка копійка то лучче потрать на їжу. Катя, як би можна щоб і Натусю неділь на дві сюда, якось би я розжсилась муки трохи. Кукуруза уже поспіла, та курочку б зарізала та найшла б щось. Нам правда не дають ніякої допомоги мамі за синів, а на хліб видали карточку, по 200 грам, но хліба привозять тільки на показ, душаться, хто сильніш, то я і разу не брала, бо я не можу так давитись. Саник нам за весь час прислав 2 письма, і третій раз документи шо ми его утриманці, і все, я понимаю що раз єсть уже семья, то вже не то, но все таки хоть би чаще написав. Я писала часто йому а це вже перестала, бо немає мені отвіту, це вже

в нього не Фріда жінка, і слова до сих пор не написала, та і по всьому видно, що штучка. А Петро у нього ж все погоріло, так він писав, на роботі обое, і їх тожже кілометрів з 10 гнав німець, но дав Бог удрати в сторону і остатись, а вже скотину і птицю понівечив, корову угнав, а телку 2-х год убили, і птицю убили. Катя, приїжджай, у нас есть для тебе картофельна мука, і сухих вишень, дамо і фасолі і кукурузи, аби довезла, тут таки не то шо город. Катя, я оце на днях опять послала письмо до Мишковой жінки чи не чує вона шо за Мишка, не знаю чи отвітить, вона нам 3 листи прислала все питала за Михайла, а це вже місяців 3—4 не пише...

Катя, Феня в кожнім листі пише може Катя до мене приїде, но Катерино вже такого ужасу пережити як вона з дітьми пережила не дай Бог нікому і втерляла чоловіка і дитину таку дорогу, но як приїдеш я розкажу, як ми плакали з мамою шоб вони не переїзжали з Решетилівки в такий тяжкий час; а їй наказали шо там вона не буде хворати астмою, і не роспитавшись нікого гаразд переїхали в таку трущобу, десь там під Гадячем, тай попали в таке місце шо ні до города ні до села, ну нехай як приїдеш розкажу, не плач уже хоть ти Катю за ними, вони вже оплакані нами, но це нічого не помагає. Будьте здорові мої дорогі цілуємо вас я і бабуся. Приїдь Катю коли буде як. Натусю тетя Поля жде і Тату з Керчі, пишуть, шо 15 августа виїдуть, пишуть, еле вихлопотали шоб пустили сюди. Адрес Фені...

До цього листа потрібен коментар.

Ніна зосталась жива, повернулась, вступила в Полтаві до м'ясо-молочного технікуму. Мати її невдовзі померла, трьох дітлахів забрали в дитбудинок. Вовчика незабаром одвезли в Решетилівку, до бабусі й тітки Марусі. На голодну зиму 46-47 рр. мама забрала його до нас, в Харків. Як не голодно було, а пайку хліба ми, городяни, отримували щодня, не те, шо в селі... В школах тоді давали дітям невеличкий шматочок чорного хліба, ледь притрушений цукром. Отримувала їх мама на весь клас, дещо зоставалось від відсутніх, то два-три шматочки «зайвих» мама суне найголоднішим, а два-три змокрілих шматочки принесе нам з Вовчиком. Оце, та ще те, шо ми виграли $\frac{1}{4}$ 25-тисячної облігації, допомогло нам не вмерти з голоду.

Зважте й на те, шо цієї зими я кінчала школу, здавала 12 екзаменів на фоні дистрофії II ступеня; добре, шо отримана мною медаль, хоч і срібна, дозволяла тоді вступати в інститут без екзаменів, — повторні екзамени я б не витримала. Коли ми того літа приїхали в Решетилівку, то мама навіть зуміла привезти торбиночку сухарів, — десятків зо два-три. Дала вона всім потрошку, бабуся з'їла й каже благаючим голосом: «Катеринко, можна мені ще сухарика?..» Здавалося б, звичайні слова, але ця простенька сценка була такою болючою, шо нараз всі почали плакати. Мені вона й досі пече...

Ніна за рік-два піднялась і забрала Вовчика в Полтаву; дівчатка потрапили до ФЗУ і теж стали на ноги. Всі четверо вивчилися, працювали, мали сім'ї (крім Ніни), перебралися в Західну Україну, жили добре. Але родинні зв'язки між нами давно порвалися. Володя, котрого моя мама врятувала в 46—47 рр. від смерті, став фармацевтом, жив у Львові дуже добре, але *ніколи* не озвався потім до мами коробкою цукерок чи якими ліками...

Повоєнна бабусина адреса в Решетилівці — вул. Шевченка, 57. Було в неї двоє сусідів. З одного боку жив Степан Блоха. Він був чи то офіційний кагебешник, чи сексот, але весь куток його побоювався. Боялась його й бідолашна бабуся, котра мала *такого* зятя (арештанта!), й тітка, й мама, вони наївно приховували батьків арешт. Степан поглядав на них, як кіт на мишку, чинив усілякі дрібні сусідські капості й хитро мружив очиці на червоній пиці: «Знаєм, мовляв, знаєм», — я й досі пам'ятаю ту тоскную хмару страху, що налягала на всіх нас від нього...

З другого боку жило подружжя Марченків. Іван Прокоф'євич був класичний земський лікар — огрядний, поважний, в позолочених окулярах. Його жінка, Поліна Филімонівна, була гарна кулінарка й мала дещо панські звички. Дітей у них не було, але перед війною і потім до них наїжджали родичі з дівчинкою, Наташею, Татою, з котрою ми подругували, гралась, хоча вона була на два-три роки молодша від мене.

Які ж бо були пироги в тьоті Полі, що ними вона пригощала нас! До речі, від Тати я свого часу взнала про початок війни. В бабусі радіо не було, а в Марченків було. Я бігла до Тати гратись, а вона до мене — сказати про війну. Зустрілись ми на межі, й вона зразу ж випалила новину. Я, в свої 12 років, зреагувала просто: «Брешеш, Татко!..»

Тож про ту Тату і йдеться в тітчиному листі.

ЛИСТ П'ЯТИЙ

23 *августа* 44 р.

Цей лист коротенький, на одну сторіночку, майже весь повторює те, що написано в попередньому листі, сповіщає про отримання листа від нас і кличе-квильить: *приїжджай, приїжджайте!*..

Але приїхати ми того літа не змогли, влаштувались.

Цікавий зовнішній вигляд листа: аркушик з шкільного зошита складений трикутником, всередині текст, зовні марка за 30 коп., — льотчик, і адреса: будинок «Слово», кв. 16, Н. В. Кочиній (для Ленцової), — це жінка загиблого вже на той момент письменника М. Трублаїні — мила, добра та сердечна людина, котра на якийсь час дала нам з мамою притулок після повернення.

Що ще примітне в цьому листі — штамп: «Просмотрено Военной Цензурой». Отак! Той жалюгідний клаптик паперу, який одна сестра висилає другій з «Кацапетівки» до Харкова, теж може містити воєнні таємниці... Скільки коштує склянка квасолі...

ЛИСТ ШОСТИЙ

12 септембра 44 г.

Доброго здоров'я Катю і Натусю.

Листівочку вашу одержали вже мабуть з тиждень, но все ніяк не можу відписати, оце 7-го такий був нервовий випадок з мамою що не думала що так обійдеться, думала вже кінець.

6-го получили від тебе листівку днем, а вечером приїхали сюди жити з Керчі Марченкові родичі і Тата ж, 4 душі, так я і замітила що мама плакали (зверніть увагу, що тьотя Маруся каже про матір «вони», не «вона», й моя мати зверталась до матері на «ви...»), вони ото тебе з Натусею згадали. Тата ж прибігла і ну розпитувати за Наталю, за Феніних дівчаток, і я ще тоді звечора уже знала що це так не пройде, а утром, годин у 4, як тряснуло, то я уже по обикновенію не теряюсь, це так часто буває, а то злякалась так дуже, що не знала що й робити. Вони днів 2 після цього як п'яні, і все лежали, і зразу так ослабіли. Я понімаю Катя як їм хочеться побачити дітей своїх, вони ж уже чувствують свою слабость, если б не випадки то ще б довго тягли. Катя лікар отой що обіцав зайти, поїхав уже давно, і не зайшов до Поліни Філімонівни перед отъездом, а брехав що зайде і піде до тебе, ми думали кой що з продуктів передати, то квасолі спеціально для тебе нарвали молодих стрючків щоб скоріше розварювалась, пшона трохи, крахмалу, сухих фруктів, а він і не зайшов, а ми так ждали. Катя може таки коли вирвешся, і кукурудзи можна ще натовкти, якби можна доставити тобі картошки у нас багато, учора одержали від Фені листа, а то більше ніхто не пише. Боже, як хочеться побачити і Феню з дітками а мабуть уже не вдасться, я тоже слабо себе чую, і як обідно, що пере-жвили таке страшне, а дождати побачити своїх хто остався в живих, навряд чи вдасться. Катя пиши як ти з квартирою улаштуєшся може як небудь вирвешся треба б кой-що тобі дати, бо ми не дай Бог похворіємо то пропало, то одіяло, то з білля кой що, сукно з теплої кофти і досі же, а то б шо Натусі пошила Катя пиши хто з родичів есть у Харкові, і ці буваєте ви в них або вони у вас, ой, як же й погано нам шо кругом чужі, і обідно на Саніка шо не пише, не може нам допомогти, то ми ж і не вимагаем, хоть би коли словом добрим обізвався, за все время 2 письма (і посвідки, які нічого не помогли нам) оце й усе. Ну нічого, якось доживем, ми не сами ж тепер, у тій хаті шо від дороги живе жінка одна з дочкою 19-ти років, поки нічого, не знаю як дальше. Ну, бувайте здорові пишіть, цілуємо вас. Бабуся і я. Пишіть. Маруся. (Ті пожильці принесли мало грошей, а багато неприемностей. Гроші ж потрібні були і на їжу, і на ті клятві «налоги», і на «топливо»...)

ЛИСТ СЬОМИЙ

(Останній, що зберігся).

14 января, 58-го г.

Доброго здоров'я, Катя і Наташа.

Поздоровляю вас з Новим годом. Желая здоров'я и всего доброго в житті. Катя, посилку я одержала вже давненько и все не зберуся напысати днем поки вытоплю наморюся ніяк не хочеця пысаты, та ще ж ото чуть не пропала так хворила бронхитом, и доси не преїду до пам'яті, и дид злякав п'яний той шо робили кришу. Зразу уже нічого, а то Маруся (сусідка) и топыла и до козы та все скоро, а скоро робота знаш яка. Личыв Марченко, хоч и нехотя, а таки помогав. Я давала за те жень-Личыв шеня (присилав дядько Сашко), сам вин пье зразу. Катя, а Наталя пыла або ты, я оце на днях пошлю Нини, пысала шоб висло. Катя а твою посилку насилу дали то я дам паспорт и получае всигда Маруся, а цей раз дорого ж оцінена, а я ж не здужаю, цей рик Катя я уже й на базарь не хожу, не можу, даже и лыста не можу віднести, а все прохане. Ну вже так вона мені перевезла, а то ни грошей, и свое варенячко кончыла, як хворіла тильки чайком и жыла. Зразу гроши есть. Сашко 26-го Декабря выслав 200 руб. (Катя хай пье Наталя, це з сырого корня). луче буде и все, я ище держу для вас, це ще луча, а все прохане. Катя, пальто якраз на мене, важке тилько, таке як у мене козюх, Катя, пальто якраз на мене, важке тилько, таке як у мене козюх, Катя, пальто якраз на мене, важке тилько, таке як у мене козюх, Ну, будьте здорови мои дороги пышить Целую вас обох крипко крипко. т. Маруся.

Коментар: у 1960 р. мама піде на пенсію, поїде відразу в Решетилівку й доглядатиме сестру до її смерті.

Зверніть увагу: це перша згадка про «Колю» в листі, раніш не насмілювались.

Мама померла в 1989 р., а дядько Сашко — в 1988-му.

З листа його сина до мене:

«Здравствуйте, дорогие Наташа и Таня!

Мне принесли телеграмму в 6 ч. утра, я со сна даже подумал, что это по ошибке, пока не прочитал, что из Харькова. Потом подумал о возрсте, о том, что мой отец был младшим, и решил — если мы доживем до тети Катиных лет — уже счастье!

Не знаю, как все было, но надеюсь — без больших мучений. Недавно прочитал, что только праведники уходят быстро, вспомнил отца, тетю Катю — поколение неповторимых в своей честности и порядочности. От воспитания ли?

Хотя, кто его им давал, родились в деревне, с другой стороны, не в этом ли все истоки?

Я так любил папу, буквально за всё, [...] такая ясность мысли, активность, готовность всем и во всем помочь. Жалко мне их поколение, как считаешь, что им досталось, как они вообще выжили — просто чудо!..»

Володя вгадав: у мами запізно був діагностований рак печінки, уже з метастазами в легені, але болів не було, видно, Бог жалів її. Ніяких уколів ми не робили. Десь днів за три до смерті стала нерозбірливою мова, свідомість потьмарилась лише за добу до кінця, й вмерла вона без мук.

Закінчуючи свою не вельми веселу розповідь про ленцовсько-решетилівське коріння і знаючи, що попереду на нас чекає ще більш сумна дукинсько-балакліївсько-харківська лінія, хочу зробити читачеві невеликий перепочинок, подарувавши йому кілька решетилівських казочок.

IV РЕШЕТИЛІВСЬКІ КАЗОЧКИ

Народ скаже, як зав'яже.

Приказка

Українські народні казки з Полтавщини, що їх розказували мені свого часу мама, бабуся Тетяна, тіточки, — так, як їх зберегла моя пам'ять. Може, коли в тяжку годину почитаєте, посміхнетесь, відкинете гіркі думки, поганий настрій, мов джерельної води нап'єтесь, і приплинуть до вас нові сили, нова снага, так потрібні на життєвій дорозі...

1. ЯК ІВАН ПАНОВІ СИНА РОБИВ

Жили собі пан з панією. Справно жили: і в домі, і в полі, і в столodі — всюди добра повно. Одне лихо: діточок немає. Як пан не дметься, як пані не пнеться — нема.

Є в пана конюх Іван. Діло своє добре знає, біля коней походжає, лепську жінку має, ще й діточок купку. Що не рік, то й знайдеться дитинка в Івановій жінки.

Думав-думав пан та й придумав, як своєму лихові запобігти. Покликав до себе Йвана та й каже:

— Підеш до моєї жінки та переспиш з нею ніч, і щоб мені була дитинка! Тільки гляди: якщо не буде, то вб'ю! Або коли кому хоч слово про тее скажеш, то теж вб'ю! А як знайдеться синок чи дочка, то нагороджу тебе по-царському...

— Добре, — каже Іван, — згоден. То діло нехитре...

Одвели Івана до лазні, вимили — аж рипить, побрили-поголили, парфумами напахтили, у шлафрок обрядили та й завели до пані у спальню.

Дивиться Іван: на столі різні трунки-наїдки, а сама пані лежить у ліжкові, на пишних перинах, на гаптованих подушках... Чи то випив Іван чарчину, чи ні, знаючи, що тая горілочка може призвести до лихих наслідків у сій важній справі, — невідомо...

Підкрутив Іван вуса, підійшов до пані та як гарикне:

— Злазь!

— Да што ты, да чего ты?.. — забелькотіла обурена пані.

— Злазь, кажу, кобило ногайська, на підлогу! Живо! Лягай горілиць!

Перелякана пані виконала наказ, а Іван скинув тую панську хламиду, примостився коло пані та й заходився працювати... І раз, і другий, і тієї тетері та й на вечерю... Аж заморився, бідолаха, бо пані ввійшла у скус і не відпустила Івана...

Пройшов строк, як годиться, знайшовся у пані синочок. Пан радий до несходу. Обдарував, як обіцяв, Івана, дав йому і тее, і сее. І вольну дав. Красно дякує Іванові за роботу. А Іван:

— Та що ви, паночку, хіба то важко? Аби було куди ногами впертися, то я і двох зробив би...

2. СКУПА ЖІНКА

Жила собі скупа жінка. Підрядила вона одного разу цигана, Івана, викосити їй лужок — бо той дешево бере за роботу! Прийшов циган на другий день вранці, нагодувала вона його добре, дала в поле з собою пообідати й пополуднувати, — хоч і жалко, та розуміє, що робочу скотину треба годувати.

Прийшов циган до луку, ліг під кущик і захропів.

Прокинувся, наївся, та й знов горілиць... Повернувся ввечері, жінка його й питає:

— Ну, як там, Іване? Все гаразд? Вправився?

— Еге ж, тіточко, все як слід. Ідїть завтра сіно ворушити.

Нагодувала жінка цигана вечерею, дала йому, як домовлялись, і грошенят, і збіжжя за роботу, а той ще каночить, — дайте меду. Посердилась, посперечалась — дала. Той ще просить яець. Зовсім жінка розсердилась, кричала-кричала, лаялась-лаялась — дала.

А циган:

— Дайте ще шматок сала!

Зовсім скупа жінка оскаженіла, сала не дала, а цигана межи плечі виштовхала з двору. Виходить той поволеньки та й каже до неї:

— Не даєш сала, щоб твоя трава до завтрього встала!

— І таке, — думає жінка, — як то воно може скошена трава встати? — хоч і моторошно їй трохи, бо цигана мали за чаклуна на селі. Махнула рукою та й вклалася спати.

Вранці прийшла на луг, а трава вся стоїть як стій, — цілісінька, зеленесенька. Вдарила бідна жінка об поли руками:

— Оце мені лихо! Пожалкувала той кусень сала, а тепер заново прийдеться платити за всю роботу!..

Кажуть, що з того часу жінка стала менш скупою...

3. ЯК ІВАН ЖИДОВИНА ВОЗИВ

Домовився якось багач-жидовин, щоб Іван одвіз його з одного села в друге. Їхати треба темним лісом, кажуть, тут і розбишаки трапляються.

Щоб не думати про можливе лихо, жидовин ухиляється від страшної теми і переходить до іншої розмови:

— Я оце думаю, Йване, що коли палець у землю встромити, і дірочка зробиться, то куди воно земля дівається?

А візник все на своє звертає, щоб настрахати жидовина побільше. Пройшли частину дороги, стали коні напувати, стали на ніч лаштуватися. А в жидовина новий клопіт — куди його скриньку з грішми заховати? Порадив йому Іван прив'язати скриньку між віттям на високому дереві і сам визвався тее зробити. От полягали вони, багатій заснув, а Іван поліз на дерево, забрав грошики, та ще й наклав натомисть у скриньку купу іншого... добра.

Прокинулись вранці, дістали скриньку, — гульк, — аж воно не тее золото, що блищить... Жидовин так був вражений втратою грошей та витівкою міфічного розбійника, на якого послався Іван, що лише й спромігся, — вибачайте, — сказати:

— Ну, я все розумію... Але як воно ж...у задрало, що туди нас...ло? В дитинстві це мені здавалося дуже смішним...

4. ПРО ЛІНИВУ ЖІНКУ

Жила собі лінива жінка. Все то їй ліньки правуватись по хаті, все то вона лише вдає пильну роботу...

Я й по хаті, — борщу, борщу!
Я й по сніях, — борщу, борщу, —
Наче варю борщ!

А я борщу не варила,
Чоловіка одурила, —
Наче варю борщ!

І все в неї болить, все вона нездужає... Чоловік її і любить, і жаліє, та вже й йому почало це набридати. От і каже він одного разу:

— Повезу я тебе, жінко, у гóрод, до дохтуря, може, чим тобі зарадить.

— Авжеж, повези, чоловіче! Спасибі тобі за турботу! — а сама потайки посміхається, розуміючи, що ніякої хвороби лікар у неї не знайде, і справа буде йти старим чином.

Поїхали вони до міста, знайшли лікаря, той розпитав, оглянув жінку, швиденько зрозумів, що її хвороба — то звичайні лінощі, але зробив серйозний вигляд та й каже:

— Так, у вас важка хвороба. Та в мене є ліки від неї. Ось вам три пігулки, пийте їх щоранку по одній. Але щоб вони подіяли, треба, чоловіче, даючи, вдарити жінку кулаком у вухо.

Нум, треба, то й треба, — вже й чоловік, нарешті, зметиковав, у чім тут справа. Наступного ранку розбудив він жінку, дає їй водиці,

дає тую пігулку, та як дзизне кулаком у вухо, так що жона й беркиць-нуласть, як сніп, добре, хоч на постіль...

Другого ранку підходить чоловік до жінки, а вона йому:

— Та, може, вже не треба? Вже й так допомогло, я здоровісінька, дякуючи Богові та дохтурю!

— Е, ні, жінко, треба ще випити, щоб хвороба не повернулася, — і підступає до неї. А вона з остраху, вибачайте, пукнула, та до чоловіка, намагаючись відволікти його увагу:

— Чоловіче, чоловіче, чи ти чуєш — грім гримить?

— Еге, зараз ще й блискавка буде, — та як блисне її знову кулаком у вухо...

На третій день лише чоловік намірився підійти вранці до жінки, аж вона як скочить, як вхопить віника в одну руку, ганчірку — в другу, а потім до печі, а потім прати...

— От тепер я дійсно бачу, що ліки тобі допомогли, — каже чоловік. — Ну, одвезу дохтурю, як домовлялись, мішок борошна за роботу.

Приїхав у місто, втягнув лантух з борошном у дім, а тоді... підходить до лікаря:

— Спасибі вам, паночку, за допомогу — видужала жінка. А оце, пане-лікарю, — каже чоловік жартома, — а це вам здача-остача, може, кому ще пригодиться, — та й віддає останню пігулку. — Але ж, вибачайте, даючи її, я мушу вдарити вас по вухові! — та як розвернеться, як заїде з усієї сили лікареві в ухо, — той і впав без пам'яті горілиць. А чоловік вдоволений поїхав додому.

5. ПРО ЖІНКУ, ЯКІЙ ЗАХОТІЛОСЯ ПОПИТИ ЧАЮ З ЦУКРОМ

Жили собі на селі чоловік та жінка. Жінка якийсь час пробула в місті в наймах і, повернувшись, стала пишатися, мов ті, що в соломі сплять, а зубами чухаються. Про неї тепер казали сусіди:

— О, вона не прбста, — по-горнишньому кашляє...

І ті їй хочеться мати панські витребеньки, й інші, а чоловік, люблячи, потурає...

От захотілося жінці попити чаю з цукром, котрий не так і давно був ще рідкістю на селі. Чай для заварки у неї був, а цукру не було. Зробила вона вигляд, що захворіла. Чоловік бідкається коло неї, а вона до нього:

— Іване, ти мене любиш?

— Та люблю...

— Дуже любиш?

— Та дуже...

— Тож поїдь до міста, та привези мені сахарю. Я як поп'ю чаю з сахарем, то зразу одужаю.

— А що воно таке, той сахарь?

— Та таке біле і солодке, з чим пани чай п'ють.

— А як я забуду тую назву?

— Не забудеш. Їдь і всю дорогу повторюй: сахарь, сахарь, сахарь. Ну, а якщо вже забудеш, то попроси в лавці білого в бомагу, з чим чай п'ють.

— Добре. — Запріг волики та й поїхав до міста. Їде і твердить тую назву, як наказано:

— Сахарь, сахарь, сахарь... Гей, цоб, цабе, сивий, муругий! Ой, лишечко, — забув! Ага, — білого в бомагу!

Прийїхав чоловік до міста. Трапилась йому на путі господарча лавка, — з дьогтем, оліфою, гвіздками тощо. Сказав чоловік, що йому треба, а лукаві прикажчики, хоч і зрозуміли його добре, та вирішили покепкувати й загорнули йому в білий папір пару свічок, зроблених з баранячого лою, — звичайно, несмачних і непридатних до їжі.

Їде чоловік додому раденький, везе коханій жінці, що їй забажалось і що допоможе їй видужати. Згадалось йому, як він ходив у справі до панського двору, а там виходила пані з паненятами, і від пані так хороше пахтіло... От він і каже сам собі:

— Відкусю я від того сахарю кусник, — жінка й не помітить, — хоч взнаю, що воно пани таке хороше їдять, що так солодко бз...ть!

Куснув раз, куснув другий, а воно ж гидота, — виплюнув...

Кажуть, що жінка, розлютована на дурного чоловіка, побила-поламала тії свічки у нього на голові...

6. ЯК ЧОЛОВІК ВДОМА ПРАВУВАВСЯ

Живуть собі чоловік та жінка. Синка мають. Хазяйство чималеньке. Чоловік у полі робить, жінка вдома правується, — все до ладу. Та прийшла чоловікові дурна думка в голову:

— Я, — каже жінці, — цілий день надриваю пуп, а ти вдома байдикуеш. Ти така, ти й сяка, ти лінива, ти незугарна, ти нечупара...

Набридло це жінці, образливо їй стало, то вона й каже:

— Добре. Назавтра я поїду у поле орати, а ти будеш вдома. Подоїш корову й вівці, одженеш їх у череду; нагодуеш тричі кабана; випустиш квочку з курчатами, — та гляди, щоб шуліка їх не вхопив. Учини тісто та спечи хліб, звари борщ, стовчи пшона на кашу та звари її, збий масло з сметани. Випери білизну, виполощи на ріці й висуши, а потім викачай рублем велике, а дрібне поглядь. Та дитину гляди, — щоб поїло, проспало, щоб носа не розбило. І тее зроби, і сее.

Полягали вони спати. Вранці жінка схопилась затемно, запрягла воликів, взяла собі попоїсти та й поїхала в поле.

А чоловік проспав. Черета вже пройшла, — доведеться гнати корову аж на толоку. Доїть він корову, поспішає, смикає її невміло й зі

злістю за дійки. Корова образилась, хвицнула ногою, дійницю перекинула, молоко розлилось. Розсердився чоловік, вхопив батога та пужалном, пужалном бідную корівчину по ногах, — попленталась тая до череди на трьох, четвертую волочить...

Випустив вівці, не глянув, що вони побігли на вгород, — і шкоди наробили, і переїли, лежать покотом, животи їм понадимало.

Дав їсти кабану, що жінка звечора зварила. Замочив білизну, — теж спасибі жінці, що жавелю з соняшничиння напередодні приготувала.

Підняв дитину, нагодував чимось та й забув про неї. Де вже тая дитина весь день повзала, що пила-їла, скільки синців та гуль заробила — невідомо.

Випустив квочку з курчатами, сипонув їм пшона. Курчата бігають туди-сюди, в небі шуліка чигає, квочка нервує, й чоловік теж. Придумав він, шб зробити, щоб курчата не розбіглися, — зв'язав їх вірвовочкою за ніжки. Шуліка спустився, вхопив в'язку й полетів, і спасибі не сказав. Чоловік тільки рота роззявив...

А тим часом діжа в хижі поспіла, кісто через край лізе. В печі борш сичить, збігає. Чоловік до печі, а в хижу тим часом кабанець шаснув, та до діжі, й нум хлебтати кісто. Побачив чоловік це неподобство, вхопив дрючка та як оперіщить бідолашного кабана по спині, — перебив йому хребець, — поповз той через поріг, кувікаючи на весь куток.

А вже й білизну час іти полоскати на річку, бо поїсть жавель. Потягнув чоловік бالیю з білизною до берега, перекинув у річку, течія підхопила й більшу частину білизни понесло за водою. Що встиг — те вихопив, сяк-так виполіскав, висушив, почав прасувати. А праска велика, залізна, з відкидною кришкою; у праску кладуть розжарене вугілля з дресви, а потім, заціпнувши кришку, розмахують праскою, щоб добрий жар був. Кришку чоловік заціпнув погано, розмахнувся, гаряче вугілля посипалось і на білизну, і йому на ноги. Лається... Сів відпочити та згадати, що ще треба робити... А, бач, треба стовкти просо та збити масло. А ступа була в них ніжніа, — така собі колода з товкачем на кінці, а під ним знаходиться саме ступа. Колода посередині укріплена на шарнірах, по ній переступають ногами вправо-вліво, як на дошці-гойдалці.

— Еге ж, — думає чоловік, — я ходитиму туди-сюди, а на спину прив'язу горщик з сметаною, сметана бовтатиметься, й масло саме зіб'ється.

Так і зробив. Ходив-ходив, нахилився просо перемішати в ступі, а про сметану забув. То тая сметана йому на голову вилилась, а що не на голову, то в просо...

Приїхала ввечері жінка додому: ні хліба нема, ні борщу, ні каші, худоба понівечена, дитину десь попідтинню ледве знайшли...

— Хай йому грець з твоею хатньою справою! Правуйся вдома сама, — кричить розлючений чоловік, — а я поїду завтра в поле робити!

— От бач, — усміхається жінка, — ти ж казав, що я вдома цілий день нічого не роблю...

7. ЯК ЦИГАН ПО МЕД ХОДИВ

Жили собі поруч Іван та циган. Знайшлась у циганки дитинка, і запросив циган багатого Йвана до себе у куми. Поніс той хрещеникові «на зубок» грошіну й меду всипав.

Прошло кілька днів, приходить циган до кума:

— Ти знаєш, куме, клята дитина: «Меді та й меді!» Дай трохи меду.

Здивувався кум, як це місячна дитина балакає, але меду хрещеникові дав. За день-два — знову циган тієї ж... Набридло це Іванові, вирішив він одвадити цигана та й каже йому наступного разу:

— Ти знаєш, куме, мені зараз ніколи, то ти полізь он на вербу та надери сам меду, скільки схочеш.

Зрадів циган, побіг додому, вхопив відро й притьмом до верби.

Іван підставив йому драбину, а тоді й каже:

— Ти тепер лізь по гілках, а драбину я візьму, вона мені потрібна зараз. А ти гукни, коли злізатимеш, — і сховався сам за клунюю разом з драбиноюю.

Доліз циган до дупла, — а там було гніздо шершнів, — та й запустив туди руку. Накинулись шершні на бідолашного цигана, жалять його, а він від болю та переляку тільки верещить:

— Ой, меді, меді, меді! Ой, меді, меді, меді!

Дядько, з-за клуні:

— Та бери, бери. Хіба мені жалко?

— Ой, меді, меді! — та як гупнеться додолу, аж луна пішла.

— Може, тобі, куме, драбину подати? — озивається Іван.

— Еге ж, драбину... Чортового батька — драбину, як перебив спину!
І більш до Йвана ні на крок.

8. ЯК ЦИГАН ОБІДАВ У ЙВАНА

Жили собі поруч Іван та циган. Іван як Іван — справний хазяїн. І циган як циган — у шматину загорнеться, вітром підпережеться, де що поцупить, де виміняє, де видурить.

Унадився циган до сусідів снідати-обідати. Як на годині, то й він тутечки:

— Ну, я бачу, ви обідати збираєтесь, то й я з вами за кумпанію.

Аж тут циганча:

— Тате, тате, маме сказали, щоб ви йшли обідати!

— А хліб є?

— Нема.

— Ну, то обідайте, дітки, самі...

Ввечері циган знову присусідиться. Й циганча знову прибіжить:

— Тате, маме кличе вечеряти!

— Ах ти, капосна дитино! Забирайся звідси, бо я тобі! — та як схопить хлібину, як пожбурить нею в циганча, — а тому того тільки й треба, — схопило буханець і навтьоки...

Набридло це Іванові. От він і каже жінці:

— Приготуй гарний обід, тільки роби цеє так, а тее — отак...

Наступного дня — знов циган при обіді. Його запрошують, частують.

Вносить жінка борщ — з мнясом, із сметаною, з пампушками з часником, густий-прегустий, аж ложка стоїть.

В переміну — локшину з курятиною. Потім — кашу пшоняну, салом затовчену, — циган наминає, аж за вухами лящить! А тоді — вареники з сиром, з картоплею, з капустою, з сметаною, цибулею засмажені, — розсупонився циган, а все їсть. А жінка все нове несе: порося печене, пироги різні, кисіль, узвар, мед... Бідний циган ледве диха — очі їдять, а в пельку вже не лізе. Сповз він з ослінчика, подякував чемно, а далі й каже:

— Дурна ж бо ти, жінко! Вміла готувати, та не вміла на стіл подавати! Ти б спочатку поставила порося, вареники-пироги, мед-сметану, а вже потім — борщ та кашу...

Та за шапку, та до найближчого кущика, — напала на цигана бігунка, «швидка Настя». Три дні бігав він від кущика до кущика — все свистіло... Й не ходив більше до Йвана.

V БАЛАКЛІЯ. БАТЬКІВ РІД

Ой, роде мій красний,
Роде мій прекрасний...

Українська народна пісня

Мій батько, Микола Володимирович Дукин, родом з Балаклії, що на Харківщині...

Читаємо у Д. І. Багалія, в «Історії Слобідської України» [19]:

«За московського царя Олексія Михайловича з Право- і Лівобережної України, котра була тоді під польським урядом, переселилася велика сила українців. Вони поосажували багато міст, слобід, сіл і хуторів, котрі власне й склали з себе Слободську Україну, або інакше — Слободські козацькі полки. Таких полків склалося п'ять: Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський і Острогозький... Увесь цей край заселився за московською Белгородською лінією більш усього мешканцями-українцями, хоч траплялись серед них і московські служилі люди. Подекуди, місцями, як, наприклад, у Чугуєві і в деяких інших місцях, як ми бачили, мешкали майже одні тільки московські служилі люди. Перше значне переселення народу з польської України приходить на велику епоху в народному житті — Хмельниччину.

...Друге переселення було у 1659 р., але найзначніше — в тяжкі часи Руїни — в гетьманство Брюховецького, Многогрішного й Самойловича — в 1663—1687 рр., коли гетьманом в Правобережжі був Дорошенко і усе Правобережжя обернулося в пустелю...

У 1663 р. приїхав у Белгород козачий отаман Яків Степанович Черніговець і прохав дозволу поселитися з своїми українськими задніпрянськими переселенцями на татарських перелазах по р. Донцеві на гирлі ріки Балаклії. Це місце лежало у 80 верстах од Харкова і у 50 верстах од Змієва і за ним не було ще ніякої оселі (виключаючи Святі гори). Проїшов тільки один рік — і той же Черніговець докладав воєводи у Белгороді, що місто він уже сам збудував, назвав його Балаклією і що у нього в кріпості та на «посаді» поселилося у 150 дворах 200 сімейств і се число безперестанку збільшується. Окрім Балаклії, Черніговець збудував ще кріпості на татарських бродах — міста та слободи по Донцеві — Андрієві Лози, Бишкин, Савинці і Лиман. ...А що найважливіше — балаклійський осадчий збудував і кріпость Ізюм...

Цар зробив осадчика-отамана балаклійським полковником за його вірну службу і корисну для Московської держави колонізаторську працю».

Наприкінці XVII ст. та майже все XVIII ст. Слобідська Україна потерпала від татарських нападів. Коротко й стисло малює це народна пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькї діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погінала.

Один з великих татарських нападів стався в 1691 р. Тоді сплюндрували та пограбували Чугуївський повіт, Зміїв, слободи Лиман і Бишкин. Дісталось й Балаклії.

У Д. І. Багалія: «Окрім того, що робила для затули Слободської України од татарських нападів Московська держава, іще більше, далеко більше, робило саме населення. Воно затратило на се діло страшенно багацько сил та засобів, невсипущої праці та завзяття. Де вже там було турбуватися про те, щоб розвинути та поширити культуру, хоча вона усе-таки, як ми побачимо, ширилася, бо слобожани якось уміли, хоч се було занадто трудно, з'єднати леміш з козацькою шаблею, хліборобство — з військовою справою, і за се їм належить од нас, їх нащадків, велика, безмірна вдячність. Се було велике діло безіменного велетня-народу. Слободська Україна захищала собою московську Белгородську лінію і тому повинна була приймати на себе перші татарські напади».

У 1677 р. Якова Чернігівця було усунуто від полковництва, і він доживав віку в Балаклії як її осадчий, а Балаклійський полк увійшов до складу Харківського полку під командою Григорія Донця.

У XVIII—XIX сторіччях на Слобідській Україні мали місце складні політичні, історичні та економічні процеси втрати Слобожанщиною козацької автономії; розшарування переселенців за різним станом: виборні козаки та їх підпомічники, козачі підсудки, козака старшина, поспільство або піддані, цехові люди або ремісники, духовенство, великоросіяни та чужоземці; обертання козацької старшини на російське дворянство; введення кріпаччини та ін.

Більшу частину XIX ст. Балаклія була волосним центром Зміївського повіту і до 1887 р. мала назву Ново-Серпухів, за ім'ям розквартированого там Серпухівського полку; з 1880 до 1917 року тут був розташований 5-й кавалерійський полк, — тобто Балаклія за всю свою історію мала справу з військовими частинами.

В останній третині XIX ст. у Балаклії почали проростати капіталістичні відносини: виникли майстерні з переробки сільськогосподарчої сировини, олійниці, кузні, млини, гуральня, де стала застосовуватися наймана робоча сила. Зростала роль торгівлі.

«Значне місце у житті населення посідала торгівля. Щорічно у слободі проходило три ярмарки: Маковіївський — у серпні, Іванівський — у вересні і Миколаївський — у грудні. Як правило, тривали вони по три-чотири дні, були багатолюдними. Селяни, ремісники з навколишніх сіл і міст привозили велику кількість сільськогосподарчої продукції та промислових товарів. З Харкова, наприклад, залізо, чай, цукор, гас, з Азова і південних районів — рибу, сіль, екзотичні фрукти і ягоди. Ярмарки давали можливість не лише придбати товар, але й поспілкуватися, обмінятися новинами, вони перетворювалися у великі гульбища, де народ відводив душу» (Д. І. Багалій).

Взагалі ж Слобожанщина, де головним було землеробство, мала багато інших промислів: садівництво, скотарство, бджільництво, винокурня, млинарство, дігтярство, здобування селітри та ін., а звідси й широкий розвиток різноманітних ремесел та торгівлі...

Мій дід по батькові, Володимир Степанович Дукин, 1864 р. н., за соціальним станом був селянином, але почав займатися торгівлею й вивчився в місцеві купці.

Колись, мабуть, у роду в нього були багачі, дуки, звідси й прізвище. Як то в пісні:

Ой, іде багач, ой, іде дукач, насміхається
Ой, за що, за що бідна голота напивається?
Ой, брали дуку за чуб, за руку, третій в шию б'є:
Та ой, не ходи, превражий дуко, де голота п'є!

— Чия ото дочка? — Дúкина!

Як тільки не спотворювали моє прізвище: і Дúкіна, і Дукіна, — скрізь: в атестаті, в паспорті, в дипломі. Та що казати про грамотіїв із ЗАГСу, коли навіть у довідці про посмертне поновлення батька в правах члена СРПУ, підписаній шановними п. п. Л. Новиченком та С. Складенком, або ж на пам'ятній стелі в нинішньому Літературному музеї в Харкові було написано: М. В. Д у к і н ! . .

Перша дідуся жінка, Віра Донцова, — тих Донців-Донцових було в Балаклії чимало, — померла, залишивши йому дочку Женю, шести років, та трирічного Сергійка.

На початку віку В. С. Дукин 36-річним вдівцем оженився на 18-річній Анастасії Федорівні Сугаченко. Один з коренів її роду походить од запорізького козака, котрий придибав на Балакліївщину за часів руйнування Січі Катериною II.

У місцевому ЗАГСі мені вдалося розшукати запис про її народження в церковно-приходській книзі:

Место рождения:	слобода Ново-Серпухово.
Дата рождения:	18 декабря 1882 года.
Фамилия, имя, отчество:	Сугаченко Анастасия Федоровна.
Родители:	Сугаченко Федор Родионович, Сугаченко Татьяна Федоровна.

Вражена красою запису, — кожна літера немов вимальована, вирізьблена, — я попрохала дозволу перефотографувати його для експозиції про батька, яка готувалася в місцевому музеї. Мені хотілося покласти поруч, для порівняння, цей красивий запис і ті малограмотні карлочки, якими написані пізніше свідоцтво про шлюб батька й матері, — де батька звать «Мекола», та інші шедеври довідок з Балаклії 20—30-х років, які я віддала до музею. Відповідь: не можна, є службовий довоєнний (!) наказ. Пізніше з тим же проханням зверталися співробітники музею і дістали ту ж саму відповідь. Ні, ви лише вдумайтеся: *заборонено* перефотографувати запис про народження звичайнісінької жінки, зроблений у 1882 році! Яка це таємниця, — не доберу тями...

Бабусині батьки мали красильну майстерню, але на той час вони вже померли, і сирота рада була зіпертися на міцну чоловічу руку.

До 1900 року жили в дукинському будинкові за нинішньою адресою — вул. Муканова, 71.

Шлюб був щасливий, жили в праці, любові та злагоді.

Пішли діти: Марія, Микола, Віра, Володимир, Клавдія.

Для великої родини треба було й великого дому. Справи дідуся йшли, мабуть, добре, бо, беручи в місцевому банкові гроші в кредит, він спромігся збудувати в 1900 р. великий двоповерховий будинок: два поверхи вгору, третій униз — величезні підвали. Так десь близько 20 кімнат по 20 кв. м кожна. Нинішня адреса: вул. 1-го Травня, 8.

Навесні 1992 р. мене розшукали співробітники місцевого краєзнавчого музею, бажаючи зробити куточок пам'яті батька. Я радо відгукнулася на цю пропозицію. Приїхала до мене люба О. М. Карнаухова, познайомилися ми з нею й пробалакали весь день, — було в мене що розказати й що показати. Серед іншого — рукопис «Повісті про батька», писаний до 60-річчя батька в 1965 році, котрий тричі брали до друку в Києві і тричі повертали: з різних економічних, політичних та кон'юнктурних причин. Починався він фразою: «Мій батько, Микола Володимирович Дукин, народився в 1905 р., в Балаклії, в сім'ї дрібного крамаря».

— Нічого собі — *дрібного!* — і мила Олена Миколаївна, лукаво посміхаючись, дістає дві фотографії дідового будинку...

Коли я через рік, навесні, вперше приїхала до Балаклії і, серед інших справ, зайшла до нього, — мене охопило дивне почуття: тут корені роду мого, тут бігав малий батюнька...

Хоча будинку вже близько 100 років, хоча його було реквізовано радянською владою у 1920 році, і з тих пір він не мав доброго хазяїна, а переходив з одних рук до інших, — тут була й перша установа радянської влади в Балаклії, і лікарня, і санепідемстанція, і фотоательє, і швацька майстерня, хоч він занедбаний, обшарпаний, перебудований і вже давно вважається аварійним, але кам'яні стіни метрової товщини

бережуть тепло взимку та прохолоду влітку, величезний пустий, напівзатоплений підвал під будинком чекає на господаря, цілі дубові перекриття, стелі, рами, точені стовпчики на східцях, які, схоже, ніколи не міняли, — від дому віє теплом, добром, гідністю. Отак будували в старі часи: для себе, для людей, для родини, для роду, на віки... Тепер там, здається, якась приватна фірма чи магазин.

Дивлячись на той будинок, я не раз думала: «От жив дідусь, працював, годував себе, жінку, семеро дітей, няньку, мабуть, ще й куховарку, двох-трьох прикажчиків (приміщення колишньої двоповерхової дідової лавки у центрі було зруйновано лише в 1986 році, на тому місці збудовано нині великий красивий будинок районної державної адміністрації), мабуть, і сторож був у лавці, прибиральниця... Тобто навкруги однієї людини годувалося, гуртувалося чоловік з 15. І ніхто не стояв з простягнутою рукою під церквою: дайте, не минайте, — ніхто не тягнув, не прохав, не вимагав, не сподівався з держави пенсії, допомоги на дітей, дотації на хліб, на квартплату й т. ін. Люди багато й сумлінно працювали і добре, нормально жили.

Скільки ж було зроблено зла за часів радянської влади, як нагло був перерваний природний плин часу та розвиток суспільства, скільки втрат, скільки винищено доброго насіння й коріння братовбивчою війною, розкуркуленням, реквізиціями, розподілами, репресіями! Як сплюндровано народну культуру та українську мову, уяву про добро й зло, добромисність та доброчесність! Скільки треба сил та часу для їх відродження, — а відроджувати треба, іншого шляху немає...

Те, що дід був справним купцем, завжди замовчувалося в нашій родині, до того ж, сім'ї «ворога народу» — батька. В мене немає жодної дідушевої фотографії — всі вони були знищені з остраху; в жодному з багатьох батькових листів немає й згадки про дідуся... Єдина фотографія В. С. Дукина збереглася в родині його покійного сина, Володимира Дукина, — у онука, — теж Володимира. Тепер я себе картаю, що раніше не збралася, не здогадалася поїхати до Балаклії, коли ще були живі старі люди, котрі знали діда й батька...

Душею великої й дружної родини Дукиних була Анастасія Федорівна. Маючи за плечима лише три класи церковно-приходської школи, розумна, бадьора, діяльна, вона давала лад у великій родині, не розрізняючи рідних дітей та зведених, виховуючи всіх чесними, працелюбними, порядними людьми.

Була гарною хазяйкою, шила на весь кагал, вміла добре лікувати народними засобами, й до неї часто зверталися сусіди та знайомі за порадою. Мала багато хрещеників з навколишніх сіл, любила їх, вони відповідали їй тим же, в дні великих ярмарків наїжджали гості, й у великому дворі та будинкові стояв цілоденний веселий гармидер.

Любила читати, знала безліч українських та російських пісень і казок, читала дітям та вчила з ними вголос твори Шевченка,

Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Нікітіна, — все це формувало світогляд дітей, все це вона встигла й зуміла дати їм у дитинстві.

Сучасні батьки! Згадайте, чи багато ви читали дітям з російської та української класики, чи знають вони що напам'ять, крім того, що вчать у школі? Чи плакала поруч з вами ваша дитина, коли ви читали їй про долю гугалперчевого хлопчика чи смерть Тараса Бульби? Які пісні чули ваші діти од вас, яку музику вони слухали разом з вами, окрім скаженого заокеанського ревища? Чи навчились вони від вас шити, вишивати, плести, майструвати, готувати їжу та ін.? Часто ви гралися з своїми дітьми? — вам усе ніколи... «Все квапимось із „ніколи“ в „ніко́ли“» (Л. Костенко). То що ж дивуватись нашому сьогоденню? І щб ваші діти зможуть дати своїм?..

Батько дуже любив і поважав свою матір. Через роки він напише з далекої Півночі своїй дружині:

«Катю, голубко!

В листах мами бринить скарга на те, що ти рідко буваєш у неї. Ти ж тепер вільніша, то частіше б навідувала її з Натусею. Мама дуже журилась за мною, дужче, ніж я того вартий, і все, що зможе їй нагадати про мене, буде їй приємно. Пам'ятаєш, у В. Стефаніка: „Та прийдіть же котра до старого... Ніби ви їх не обіймали, моїх синів! Та вони ж були, як дуби кучеряві... У твоїх очах я побачу його очі, на твоїх устах я відчую його уста, — приходь, голубко, і рятуй старого!..“ Мама зайвий раз поговорить про мене з тобою, з Натусею, і їй буде приємно, це трохи розвіє її тугу. Вона мало і скупо пише про своє здоров'я, але мені й писати не треба, я й так знаю, що їй дуже нелегко перемагати себе, свої роки, весь тягар життя. Такі люди, як вона (та й твоя мати теж), зроблені з негнучкого матеріалу: вони підламуються враз, як падають у тайзі віковічні дерева. Я дуже люблю її, Катерино, і крім одної-єдиної претензії до неї, — що вона породила мене на світ, — за все інше маю дякувати їй. Все, що в мені є гарного або просто людяного — виплекано нею, ішло від неї, через неї...»

Батько немов провидів смерть своєї матері. У 1957 р. вона втратила свідомість, впала, вдарилась головою і, не приходячи до пам'яті, померла днів за три... Похована на старому кладовищі на Пушкінській у Харкові.

Там же лежить прах її дочок Римми (Марії), Віри та Клави, сина Володимира та його дружини й моєї матері. Захоронюючи урну з маминим попелом, я вклала туди батькову фотографію — нехай хоч тінь його буде ближче до рідних, — невідомо, де, в яку яму на далекій Півночі кинуте його тіло... Коли прийде мій час, хотіла б лягти поруч з рідними...

VI ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ. ВЧИТЕЛЮВАННЯ Й ПОЧАТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Він народивсь для них — для тих надій,
Поезії і щастя. Та — сміливий —
Прожив завчасно вік дитячий свій
І кинув серце в вир життя бурхливий.
А бог не спас! Не пожалів і світ!
Та до кінця на життєвій дорозі
Він не схилив чола свого в знеможі,
І не згасив чуття свого й на мить...
Він зберегти зумів ясних очей блакить,
Дзвінкий, дитячий сміх, і мову жваву,
І в щастя людське віру величаю.

М. Лермонтов,
«Пам'яті Ол. Одосвського»
в перекладі М. Дукина

Батько народився 21 (8) грудня 1905 року.
З першої дитячої фотографії, де йому близько року, задумливо-уважно дивиться гарненький кучерявий повновидий, трохи капловухий хлопчик, з круглими очищами-тернинами, у білому платтячку, посаджений на високий плетений столик. Знімок зроблено у місцевій фотографії, якість — чудова.

Бабуся Настя, Наця, бубася, — так хтось з онуків перекрутив слово, і воно прижилось, — мала колись ще одну фотографію — чоловік із сином Миколою. Фотографія дідуся була одламана, — якраз так: одламана, — може, її коли поспіхом знищували, і я ніколи не бачила його зображення, а батькове фото пам'ятаю: хлопчик років дев'яти, його зображення, в смушевій шапчині, бровенята над карими очима у чорному кожушку, в смушевій шапчині, бровенята над карими очима насуплені, — такий собі некрасовський «мужичок-с-ноготок»...

І не вгадаєш тепер, чому сердиться хлопчик на фотографії. Чи не везуть його, бува, оддавати в комерційну школу в Харкові, яку він згадував багато пізніше в одному з листів до дружини:

«...у другому-третьому класі я ще, звісно, не знав, ким хочу бути. Але я вже твердо знав, що я, учень комерційної школи, нічого спільного ні

з якою комерцією не матиму (крім жажливого невміння щось купувати). І це б сталося навіть у тому разі, коли б я закінчив повний курс навчання у цій школі. Однаковісінько!

Мама, яка пам'ятає коло моїх інтересів, склад усієї моєї натури того часу, може тобі це підтвердити. Хай згадає вона мене 11—12-літнім хлопцем, хай пригадає пісні Нікітіна й Некрасова, які ми, дітвора, співали разом з нею, і вона згодиться, що сподіватися толку від мого навчання комерційним наукам було, щонайменше, комічним непорозумінням!»

Взагалі, наскільки я собі уявляю, дитинство в батька було щасливе. Люблячі батьки, певний достаток, привілля лісів та луків навкруги Балаклії, річки Балаклійка та Сіверський Донець, з усіма їхніми принадами, — воля, але вона обмежена розумними рамками якихось обов'язків по дому, допомоги батькові в лавці чи в стайні, прищепленням понять про добро та зло, про те, як годиться вести себе межи людьми. Чималий гурт дітей Володимира Степановича, а до них ще двоє дітлахів дядька Степана, — Степана Степановича Дукина, що жив навкіс і теж займався торгівлею, були й інші Дукини, з дому на теперішній вул. Муканова, 71, та сусідські діти, хрещеники, — як збереться те «військо, військо запорізьке» та гайне до річки, то тільки пилюка зав'ється. А ввечері тую орду треба нагодувати, обмити, вкласти спати...

Серед багатьох радощів дитинства була одна з найулюбленіших: поїздка по ялинку до Різдва. Запрягали коника у санчата, виходила бабуся в кожушку, запнута великою красивою хусткою, сідала в сани, за кучера був хтось із хлопців — Сергій або Микола, і їхали до свого клаптика лісу вибирати — неодмінно вибирати! — ялинку, а потім везли ту радість для дітей та дорослих додому...

1917 рік. Революція. Батькові 12 років. Не знаю нічого, як жили Дукини з 17-го до кінця 19-го року.

Єдина подія, відома про цей час: віддали заміж у 1918 році старшу з дівчат, Женю. У 20-му році в неї народилася дочка Віра, Вірушка. Трохи пам'ятаю, що в 30-ті роки, коли ми вже жили у Харкові у будинку «Слово», тьотя Женя з Вірушкою жили у сусідньому будинку залізничників. Батько дуже любив і жалів «Женічку» й «Вірушку», — щось у них в житті не залагодилося, вболівав про їхню долю в листах із заслання...

Дідусь ще володів своїм майном, але крила йому вже зламані, соціальні катаклізми Першої світової війни, революції, громадянської війни обгортають його жахом. Можна лише здогадуватися, уявляти, спираючись на історичну та художню літературу, що відчували, переживали, як кидались туди-сюди дідусь та бабуся, бачачи, як руйнується їхнє життя, та вболіваючи за долю своїх дітей...

Про що думав наприкінці 1919 року бідний дідусь, запрягаючи в воза конячину та йдучи з денікінцями «у відступ»?

Чому він взяв з собою старших дітей: Сергія, 22-х років, 15-річну Марію та 14-річного Миколу? Ще не так давно можна було б сказати, що він потягнувся за денікінцями «з ідейної спонуки». Тепер-бо ми розуміємо, що він просто боявся за життя й честь молодій дівчини, за життя й долю запальних хлопців, бо ж вбивали у ті часи і винного, і невинного, били, вбивали, грабували і білі, і чорні, і сині, й червоні, й зелені, й крапчасті...

Що відчував дід, кидаючи напризволяще жінку з трьома молодшими дітьми, свій дім, свою лавку, справу всього свого життя?

Що відчувала на ту мить бабуся?

Що відчувала вона за тиждень-другий, коли її покликали, — Федорівно, йди-но сюди! Там твоїх привезли, — на возі покотом,

у висипному тифові, лежали втікачі.

Існують деякі розбіжності у відомостях щодо того, де помер дідусь — чи в Юзівці, куди вони дісталися, чи в дорозі, чи вдома; незрозуміло, хто привіз їх додому — чи сусіда, чи хто з хлопців був ще при свідомості — не знаю.

Як би там не було, але бабуся на початку 1920 року поховала чоловіка і пасинка, Сергія. Молодші важко хворіли, але видужали.

(Чомусь я подумала, що це число — 38 — роковане для нашої родини. У 38 років бабуся зосталася вдовою; у 38 років помер у засланні батько; на 39-му році померла від раку єдина донька тьоті Віри, Маечка, моя улюблена двоюрідна сестричка... Щоправда, сама я, на зло всім смертям, у 38 років народила донечку...)

Що відчувала бідна бабуся, коли за два-три місяці потому будинок було реквізовано під одну з перших радянських установ у Балаклії, а її саму, з п'ятьма дітьми, викинуто на вулицю? Спробуйте-но, уявіть собі щось подібне для себе чи для своїх близьких.

А тепер, маючи певну уяву про те, якими були мої дідусь та бабуся, — маю надію, що ви згодитесь зі мною, коли скажу, що вони були просто гарні порядні працелюбні люди, — прочитайте, будь ласка, далі довідку й витяг із слідчої справи батька. (Орфографію збережено).

«У.Р.С.Р.

БАЛАКЛІЇВСЬКА

Сільська Рада

Балакліївського району

на Харківщині

9/II дня 1939 р.

№ 321

с. Балаклія

СПРАВКА ХАРАКТЕРІСТИКА

Данна Балаклејской с/Радой на гр-на Дукин Николай Владімірович втім що він уроженец м. Балаклеі

По соцстані своїх батьків кулак він жив вмісті з батьками яки, **мали собственность Луга и Леса**. Занимались **крупной торговлей мали большой** магазин був один дом з більшими надворними постройками була **наемная рабочая сила до 10 чоловік** После революції майно их все націоналізовано Сам Дукин Николай Владімірович в 1920-х годах виїхав з Балаклеї більше в Балаклеї не повертався, батько его помер в 1925-26-х Мать виїхала з Балаклеї в 1931 році, де січас проживає для сільради невідомо

Голова с/Ради (Підписи, печатка, розшифровки секретар» підписів немає)

Із слідчої справи батька, 43 сторінка. Те, що виділено мною тут і нижче, у справі підкреслено жирним червоним олівцем як найголовніший «кримінал»...

ПРОДОЛЖЕНИЕ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА обвиняемого Дукина Николая Владимировича от 10 марта 1939 г.

ВОПРОС. Чем занимался Ваш отец до революции и после?

ОТВЕТ. Мой отец — Владимир Степанович Дукин по положению *кулак-торговец. Как до революции, так и после.*

Отец до революции занимался торговлей, имел бакалейный магазин, кроме того, занимался сыпкой (?) хлеба, имел дом из семи комнат, земельный участок до 80-ти десятин, а также держал найомную рабочую силу до 5 человек, насколько я сейчас припоминаю. После революции он также продолжал заниматься торговлей, т. е. до периода национализации при советской власти.

В период отступления белых в конце 1919 г. вместе с ними выехал и отец. Доехал до Сталино (*Юзовка в 1920 г.*), где заболел тифом и там же умер в январе 1920 г.

Я, вместе с родными, жил до 1920 года, после чего выехал на учебу в г. Харьков...

Протокол записан верно, в чем и расписываюсь: М. Дукин
Допросил: пом. оперуполномоченного IV отд. УГБ (Микоткин)

Ну, як? Бачите, які страшні люди були дідусь та бабуся...

Зведена сестра Женя на той час працювала в конторі на артилерійському складі. Мабуть, то вона влаштувала 15-річного брата писарчуком у тому ж складі, — він-бо був старшим «чоловіком» у сім'ї, — в ті часи діти рано ставали дорослими. Про навчання батькові годі було думати. Заробітну платню він отримував натурою — пшоном та таранею.

З того часу в сім'ї зберігся переказ про кумедну історію.

Голодний 1920 рік. 15—16-річні «вояки» кудись їдуть. Лоша, що бігло за возом, зламало ногу, і один з писарчуків, татарчєня, умовив інших добити його. Посперечались-посперечались, та так і зробили.

Приїхали до хазяйки, дають їй вирізані кусні і просять стушкувати.

Хазяйка:

— А що то воно таке пісне, ні скалочки? Ну, то я вам картопельки докину, цибульки...

Зготувала, сіли їсти, і хазяйка з ними. Підібрали все, що було, як сіно в годину. Татарчєня погладжує живіт та час од часу гигоче:

— Ї-го-го-о... Ї-го-го-го-о...

— Чого це ти, синашу?

— Ї-го-го! А знаєте ви, тіточко, що це ми зараз їли?..

Бідна жінка ледь Богу душу не віддала, так її вивертало, а хлопці сердилися на «просвітителя» — нащо було казати?

Що то значить звичай... Бо ж у давнину, мабуть, і козаки не геньбували кониною, як було непереливки; і я знаю, як то смакувало, коли мама в евакуації зрідка купувала шматочок конини грамів на 200; мое кошеня, Пушок, зовсім зсувалося з глузду, стрибало до стелі і волато тигрячим голосом, зачувши лише запах. Боже, які ми всі були голодні — і я, і мама, й кошеня...

Батько дуже пишався, що став «дорослим», але для душі, виплеканої на Шевченкові та Некрасові, пшона й тарані було замало.

Думка про навчання не покидала його. Чому він вирішив податись до педагогічного технікуму? Гадаю, тут було кілька причин — і нахил до гуманітарних наук, до «просвітительства», та й вибір у нього, недоука та сина «ворога народу», був невеликий, і вчитись там треба було порівняно недовго, а йому аж пекло якнайшвидше активно втрутитись у життя, що вирувало навкруги, бажання робити добро, створити для людей щось нове, своє, хороше.

У 1924 р. в альманасі «Плуг» було надруковане перше батькове оповідання «Пасинки степу». Тоді ж таки на нього звернув увагу С. В. Пилипенко, котрий розшукував, збирав, пестив, вирощував, підтримував обдаровану молодь із села, з глибинки та залучав її до справи національного відродження України.

Оповідання написано під час навчання у педтехнікумі. Епіграфом до нього взяті епічні слова П. Тичини: «Чорнозем підвівся і дивиться в вічі...»

Герої оповідання, майбутні орачі та сівачі на ниві культури, а нині голодні й холодні хлопці, здебільшого з села; на лекції ходять по черзі, бо ж треба заробляти на життя. Возять вугілля, пиляють і розвантажують дрова, а потрапивши на роботу до якоїсь «Кустарспілки», і зовсім раденькі, бо там тепло і чисто.

Взимку ще можна втриматись на тих «китах» щоденного життя:

«Сухарі... Холод... Робота... Лекції... Ньютон... Велика французька революція... Підвалини соціальної педагогіки...

Знову холод...»

А що напровесні — то немає тобі аніякісінької змоги: хочеться кудись бігти, летіти, співати, «...одняти в якогось дядька плуга й закрити на всю Слобожанщину: „Цобе, гей!“ А ввечері зберуться всі, ... і розіллють-розгорнуть широко, як Дінець, пісню, і купають у ній думки свої весняні, як верби лісів, що понад Дінцем розкинулись, у його водах листя полощуть...»

Коли вдумливо читаєш оповідання «На аванпостах» (1925 р.), річ, безумовно, автобіографічну, бере жаж.

Віддавши візникові останні 30 копійок, герой їде у призначену йому Уланівку, слухаючи по дорозі балаканину візника:

«— А що, назад скоро збираєтесь?..

— Як назад?..

— Та так... Не вдержитесь довго! Тут у нас сторона така, що далі як ось сюди, — він показав батоном на Круту могилу, — нікоторая культура не йде! Тут ось позаторік, чи що, вчителя вбито.

— Хто вбив?

— Та наші ж уланівчани. Йшов, кажуть, до волості по книжки. Ну, перестріли отут, біля могили, й ухлопали... Комуністом, кажуть, був... Іще й чоловік такий дуже образований був... Одне слово — хазяйська сторона!»

Його зброя на місці — на 90 % юнацький запал, а на 10 % — пошта, що ходить раз на тиждень, два-три десятки книжок, — «про худобу» або «політичеських», як кажуть селяни, та й ті «набої» помічено 1918—20-ми роками видання.

Його союзники — голова сільради та маленька короткозора вчителька, прислана замість убитого.

Проти нього: *«Неписьменність! Пін! Недорід!»*

Проти нього — тихий сміх старої вчительки, що збожеволіла в страшні роки, коли, голодна, боса, обшарпана ходила по куркулях по сухарі, може, потайки, й законіві Божому за того сухаря вчила, і її запитання:

«— А що, як... назавжди ніч?

— Як назавжди?.. — Щось важке обірвалося всередині й поповзло вниз. Потім тягар поповз угору й здавив обценьками горло.

— Та так... Щоб вже ніколи не розвиднілося! Розумієте? Я над цим часто думаю!»

А ось іще картинка тих часів. Сільський сход. Серед інших виступає вчитель і повідомляє, що завтра очікується сонячне затемнення, це природне явище, не треба його боятися, худоба лякається і реве, а ви ж люди... Жінки у відповідь репетують: «— Не надо, не надо, не треба! Навіщо, Миколо Ладимировичу?! Щоб дітей полякало?!» — немов він Бог-вседержитель і повеліває небом та сонцем...

З побутового боку в його розпорядженні цілісінька лежанка та дві миски борщу й кукурудзяної каші щодня. Сторожа чи прибиральниці в хаті-читальні, звісно, немає, і їх функції доводиться виконувати самому. І за хормейстера — самому, і за секретаря — сам напросився писати заяви селянам, і за актора, і за режисера:

«— Васю, — кажу йому (голови сільради).

— Ну?

— Грошей треба! Газету передплатити. Перше число скоро. Гасу немає!..

— Немає грошей!

— Та читальня ж на місцевому бюджеті!

— Немає грошей. Он кобилу в сільраді скоро нічим буде годувати. Що вона — твій бюджет жуватиме, чи що? Виставу треба поставити!

Вистава — єдине джерело, з якого можна черпати гроші на газету та гас. Вибирається п'єса („Щоб менше жінок“), готується після праці, а потім... у холодному-холодному „Нардомі“... О, селянські драматурги й ти, о, товаришу Бедзику! Не пишіть ніколи в своїх п'єсах: „Діється влітку“. Бо влітку ваші п'єси не часто грають, а взимку — ох і погано ж простуджуватися в одній сорочці на холодній сцені!..»

За рік-два батько почав учителювати в селі Довгий Яр Бражківської сільради на Ізюмщині.

«Мій шкільний корабель весело ріже сонні води навчального плану 1925—26 шкільного року... невтомна і завзята його горласта команда. Невтомно й завзято веду його я — молодий своєю й дитячою молодістю й веселий од їхнього сміху капітан». (Нарис «Без протоптаних стежок»).

Капітан — це 20-річний батько, команда — 60 (!) дітлахів першого класу, корабель — 4-річна Довгоярська школа, море-океан — Ізюмщина. Насувається весняний шторм, і перші його подихи чути у пісеньці:

Засиніли проліски у ліску, у ліску.

Швидко буде землянка вся в вінку...

«Директиви культвідділу РВК лише дратують і без того напружені нерви. Вони, ті директиви, навчають мене, щоб я, завідувач Довгоярської школи, пішов... до себе ж таки — до голови культкомісії Бражківської сільради і з ним „проработал вопрос о нормальном окончании учебного года“».

Можна сміливо битись об заклад, що більшість нинішніх читачів, — та ще й городян! — нізащо не вгадає, про який шторм іде мова. Вони звикли, що, згідно із всеобучем, дитинчат мало не з колиски беруть на облік, і коли котре не ходить до школи, то це вже надзвичайна подія, в яку буде втягнуто чимало людей. Але 70 років тому сільській дітворі, при всій її любові й пошані до школи, лише одиницям, синкам заможних селян, вдавалося доходити року. І не допомагав ніякий ентузіазм учителя, ніяка «робота з батьками». Бо ж проти більшості була

«сама господарча система, недолуга й виснажена структура дрібного господарства, допотопна організація праці, догляду за худобою, розсотування дітей бідноти по куркульських господарствах, по наймах».

Як каже молодий учитель на конференції:

«— Треба битись не лише за кожного учня, а за всіх, за створення такої господарчої системи, яка б дала батькам сільської бідноти змогу не відривати своїх дітей від школи.

— Що це ти за систему таку винайшов? — всміхнувся один з моїх бесідників.

— Ах, цей неспокійний довгоярець! Він завжди носить з якимись химерними ідеями, — докинув другий. — І що найдивніше — ці ідеї в його руках перестають бути химерними, а жевріють і діють, перемагають. Отже, система...

— Колектив, — мовив я, і мої бесідники змовкли й замислились. А разом з ними замислився й я. Я в ту мить не уявляв собі ще детально, як саме зміниться стан сільського дитинства за колективізації, але вже добре розумів, що кардинального розв'язання проблеми слід шукати саме цими шляхами.

— Колектив, комуна! — мовив я вже впевненіше. — Колектив. Комуна».

Прочитайте оповідання «Артемова артіль», поділіть з дітлахами-підпасичами, передчасно одірваними від школи, їхні біль та образу, порадійте за них, що вони здогадалися організувати «артіль», щоб по черзі ходити до школи, зрозумійте почуття Артема, якого побив п'яний батько, дізнавшись про ту «артіль».

Весна 1926 року...

«Запашними травневими вечорами ми любили з учнями збиратися на шкільному ганкові. Кінчали поливати квітник, город, а після сходились на ганок і або співали, або вели довгі розмови про далекі краї, далеких людей і давні часи, чи обмірковували наші сільські новини, стан засівів, плани посадки школою питомника тощо. Зрештою, найулюбленішою темою наших розмов був саме питомник. Поруч школи жив І. М. Безпаленко, агроном, фундатор моєї школи і невтомний борець за неї. Він обіцяв допомогти нам порадами, матеріально, особисто. Я ж сам, здавна ненавидячи словесницьку школу, мов дитина, радів зможу насадити у школі бодай зародки політехнізму, тим часом використовуючи садівництво для практичної роботи з дітьми».

І мріють діти разом з «Миколою Ладимировичем», що як почне садок родити, то вони на ті кошти спорядять найбідніших до Ізюма, вчитись у семирічці, бо ж батькам несила їм допомогти.

Проїшло кілька років. Їдучи в Довгий Яр, у комуна «КІМ», батько заїхав в один з маленьких ізюмських будиночків над Діншем — інтернат комуни.

«Те, що здавалося мрією, далекою, недосяжною, — здійснилося... Чи тямлять вони, мої засмагли юні друзі, які неосяжні обрії розгортаються перед ними!.. Чи тямлять вони, що їм у руки далася та чарівна Жар-Птиця, що про неї їхні батьки складали у тисячоліттях фантастичні казки? Що наука, яка раніше перепадала селянській дитині, мов яблуко, вкрадене в чужім саду, тепер розкрила перед ними свої залляті світлом двері, і вони ідуть у ті двері веселою галасливою юрбою, йдуть, як господарі, як завойовники-переможці.

Вчорашні «песиголовці», одірвиголови, погоничі, попихачі по «хазяїнах», сьогодні вони — кадри, молода зміна, що готується перетворити, переродити безкраї простори...

*На лани свої ми прийдемо
З новим засівом думок.
І гуртом ми щастя знайдемо
Без протоптаних стежок!»*

Природно, шкільна тема панує в батькових творах 1925—28-го років. Бо ж то було його життя, його думки, його болі й радощі. Є вона і в «Матіолі», і в «Артсмовій артлі», і в «Світилці», і в нарисі «Без протоптаних стежок» та ін. Десь там я натрапила на таку фразу: «Літня ніч, як дитяча радість — глибока, але коротка».

Як же гарно треба розуміти дітлахів, як любити їх, щоб знайти таке порівняння...

Тепер у нас важкі часи. І жаліємось ми на них там, де треба й не треба, — й там, де є справжні труднощі, і там, де наші лінощі, нехить, злоба, глупота...

Важко уявити собі труднощі шкільного життя тих часів... І погано, що ми рідко згадуємо про них, що не цінували й не цінуємо те гарне, що збудував народ за часів радянської влади. Загальна освіта й було — одне з найкращих!

Чого-таки нечиста сила шпурляє нас із одних крайнощів до інших? То за часів царату все було погане, а тепер царська Росія — чи не ідеал; то все було найкраще за радянської влади, а тепер ми співаємо іншої, засуджуючи все підряд...

Коли та людина навчиться брати й цінувати від свого часу, від кожної години свого буття найкраще, найсвітліше, найдобріше? Коли навчиться творити все це?

Як каже мій і батьків улюблений літературний герой, середньовічний француз Кола Брюньйон з однойменного роману Роллана:

«...Я на каждом шагу встречаю чудаков, которые ворчат. Они говорят, что нашел я, мол, тоже время петь, что времена сейчас мрачные... Не бывает мрачных времен, бывают только мрачные люди. Я, слава тебе, Господи,

не из их числа. Друг друга грабят? Друг друга режут? Всегда будет так. Даю руку на отсечение, что через четыреста лет наши правнуки будут с таким же остервенением драть друг с друга шкуру и грызть друг другу носы. Я не говорю, что они не изобретут сорок новых способов делать это лучше нашего. Но я ручаюсь, что лучше, чем я, они пить не научатся... Почем знать, что они будут выделявать, эти мошенники, через четыреста лет? Быть может, они смогут посещать области Луны, кузницу перунов и запруды дождей, селиться в небесах, бражничать с богами... Что ж, я отправлюсь туда вместе с ними. Ведь они мое же семя, из моей утробы племя. Плодитесь, голубчики! Но мое место — надежнее. Кто мне поручится, что через четыре столетия вино будет такое же доброе?»

На наше лихо та на радість Брюньйонові, його рука залишиться ціла... Як я люблю цю книжку! Ось послушайте ще:

«Я двинулся в путь, распевая во все горло:

— Всему хвала, всему хвала! Друзья мои, земля кругла. Кто не умеет плавать, того плохи дела. Через пять моих чувств, разверстых вновь, врывайся, мир, втекай в мою кровь! Стану я дуться на жизнь, как старый дурак, оттого что и это и то — не так? Стоит только разохотиться: «Если бы я... Если бы мне...», так и не остановишься; вечно человек будет недоволен, вечно будет желать больше, чем ему дано! Даже господин де Невер. Даже король. Даже Господь Бог. Всякому свои границы, всякому свой порог. Стану я волноваться, стану я ныть, оттого, что не в силах его переступить? Да и лучше ли мне будет не на моем месте? Я — у себя, и здесь я остаюсь, и здесь я и останусь, черт побери, насколько можно дольше. Да на что мне и жаловаться? Мне, в сущности, никто ничего не должен. Я ведь мог и вовсе не родиться... Боже милостивый! При одной мысли об этом меня мороз по коже подирает. Эта миленькая, маленькая вселенная, эта жизнь, и вдруг — без Брюньона! И Брюньон — без жизни! Какой печальный мир, о друзья мои!.. Все хорошо, как оно есть. Чего у меня нет, ну его к чертям! Но что мое, того я не отдам...»

Ця книжка — з дитинства моя «КНИГА КНИГ»; я люблю її й за себе й за батька. Вона, в моему сприйнятті, як ліки для хворого, як вода цілюща, як підтримка дружньої руки. Читати «Кола Брюньйона» треба обов'язково в академічному виданні, великого формату, в ритмізованому перекладі М. Лозинського, з прекрасними малюнками Євгена Кібрика, котрий малював не одні лише картини типу: «Есть такая партия!»...

Я переконана до самих глибин свого ества, що коли людина читала в дитинстві «Казки» Андерсена, — та не дві-три, всім відомих, заляжених, а грубенький томик, в довоєнному академічному виданні, з чудовими малюнками, коли серце її щеміло від «Оповідань про тварин» Сетона-Томпсона, коли вона насолоджувалася «Сагою про Форсайтів» Голсуорсі, чи «Анною Кареніною» Л. Толстого, чи «Зачарованою душею» Р. Роллана, чи «Туманністю Андромеди», «Часом Бика» та «Таїс Афіньскою» Ів. Єфремова й безлічню інших

гарних книжок, то вона, та людина, вбере в себе з них розум, жадобу діяльності, життєрадісність, добрість та інші чесноти. Коли б моя воля та змога, я видала б велетенським тиражем книги Р. Роллана та Ів. Єфремова, — може, вони б підлікували хворе людство, яке немов само себе тягне до загибелі, видаючи силу-силенну отруйної детективно-фантастичної потерті, або опуси на кшталт Едічки Лимонова: «Посмотрел в унитаз на свое гамно. Зернышки огуречные торчат из. Значит, пришла уже осень» (Цитую з пам'яті). Як може підтримувати життя трупний сморід?..

Але повернімось до нашої теми.

За 4—5 років своєї педагогічної діяльності батько встиг зробити чимало гарного й корисного.

Влітку 1960 р. я списалася з Іваном Тимофійовичем Карпенком із с. Довгий Яр, — нині це Червоний Яр. Як усе «червоніло» на ті часи... Був собі Довгий Яр, назва відповідала, мабуть, рельєфові місцевості. Так ні, давайте станемо червоними! Червоний Яр, Червоний Оскіл, Червоний Лиман, червоний, червоне, червона... А Вовчий Яр, де вчителювала мама, як не дивно, зберіг свою назву донині... Тільки школи, кажуть, там нема тепер... Та й вовків...

З листа І. Т. Карпенка:

«...Микола Володимирович був хорошим другом мого покійного батька Тимофія Івановича Карпенка. Микола Володимирович даже був у нас на квартирі приміром у 1933—34 году. Я тоді був ще малим, але помню Миколу Володимировича.

Батька мого було арештовано в 1937 г., а за що, — я й по сей день не знаю, де він не видержав і вмер в 1938 г.

Старший брат, Григорій, який був учнем Миколи Володимировича, вбитий на фронті в Оте́чественну войну. Сестра Мотрона теж була ученицею Миколи Володимировича, умерла 15 августа 1960 г. Іменно їй і було вручено Вашого листа, але вона була вже в дуже тяжкому стані.

...Я будучи на фронті отримав увечія, после осколочного раненія в спину паралізовало ноги.

...Із тих, що згадуєте в Вашому письмі, — дід Кудря помер, його сини Сашко та Гаврило теж померли, багато кого побито на фронті. Агроном Беспаленко Іван Миколайович умер, а його жінка Марія Сергійовна іще жива (вона моя хрещена мати). Живе в г. Ізюмі, як приїздить, так згадуємо Миколу Володимировича.

У нас збереглась книжка «На шпилі», яку Микола Володимирович подарував своїм учням Григорію та Мотроні Карпенковим іще тоді, як квартирував у нас, це було літом 1933, а може, 34 г. (Помилка: збірка оповідань під назвою «На шпилі» вийшла в 1936 р.)

Помазан Савелій Олександрович старий живе на пенсії.

Іщенко Нестір Кузьмич десь виїхав, але за того не варт згадувати.
(Виділено Карпенком).

Гур'єв Харитон теж десь виїхав, бросив свою сім'ю, а його жінка живе в нашому селі. Галина Гур'єва живе в г. Ізюмі, а Григорій Гур'єв десь в г. Харкові, але я адреса не знаю...»

Листування наше з якихось причин тоді обірвалось, але мені було б цікаво й приємно, коли б обізувались нащадки вищезгаданих осіб; може, в них збереглись які фото чи документи 30-х років.

В 1960 р. я побувала в Довгому Яру. Зустрілася з кількома батьковими учнями та старими людьми, що пам'ятали його, чула від них найтепліші згадки: як лікнепом займався, який веселий був, як разом з учнями з гори на санчатах катався, як хор організував, як мріяв про інтернат в Ізюмі, про комуну. І залишки насадженого ним з учнями саду бачила, й стару школу-пустку... Я навіть ночувала в тітки Килини Кудрі, в тій самій кімнаті, де колись жив батько, спала на тому ж самому дерев'яному диванчику, слухала, як він полюбляв смажену цибулю... Це була велика радість — побачити один з його слідів на землі...

А краса ж яка у тих місцях, на Ізюмщині! Я навмисне пішла в турпохід, щоб побачити ті краї, де працювали батько й мама замолоду, де вони познайомились та покохали одне одного.

VII ЛЮБОВ, «ОБОПІЛЬНА, ЯК МЕЧ ГОСТРИЙ»...

*Ти прийди до мене уві сні,
Заспівай тихенько про калину,
Як колись співала навесні.
Ти прийди до мене уві сні! —
Ми з тобою, радісні, полинем
В рідний край, веселий і ясний...
Ти прийди до мене уві сні,
Спомин серця, мрія-Катерино!*

М. Дукин.
Північ. VII. 1940 р.

Завжди трохи дивно уявляти собі, що твої батьки були молодими, веселими, що вони любилися-кохалися, співали-жартували... Батюньку мені легше уявити, бо ж у моїй пам'яті він назавжди залишився молодим, та й по натурі я більш схожа на нього — «батькова дочка», — як казала мама, сварячи або кепкуючи з мене. А от маму 18—20 років мені уявити важче, я пам'ятаю її здебільшого стомлену, заклопотану, змучену життям, постарілу, вмираючу...

Одна з небагатьох фотографій часів її молодості — три сільських вчительки. Мама зліва: ясне спокійне обличчя, кучерик один (як це йому дозволили вибитись?), тінь легкої посмішки, темненьке платтячко і білий комірець. Проста, гарна сільська дівчина, яка з дитинства знала голоду й холоду, злиднів та наймів.

Без гучних слів, тиха, лагідна, щира, спокійна, чепуруха, трудівниця й співачка, — втілення кращих одмін українського жіночого характеру, — вона не могла не сподобатися батькові... Мене дивує інше: як то вона не побоялася звіритися на того гарячого, запального хлопця, мрійника та фантазера?

*А дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер!*

Мама інколи, повчаючи мене, що в родинному житті треба поступатися одне перед одним, розказувала, що батько був, мов той сірник, спалахував від кожної дрібниці. Та через хвилину, не держачи гніву в серці, щиро перепрошувавсь, а мама ображалася, відмовчувалася і не могла зрозуміти, як то можна так кидатись необачними словами...

То була справжня любов, «обоюдопільна, як меч гострий», кажучи словами О. Їльченка...

Через 14 років прийде лист із далекої Півночі:

«Катю, сонечко!

Рідна моя, хороша, найдорожча у світі, коли б ти тільки знала, як я скучив за тобою! За тобою, за донькою, за тихим і благословенним затишком милої родини! Так би й полинув до тебе, як лине в пісні вітер з далекого краю!..

Зараз уже десь після півночі, але я пишу тобі цього листа без лампи: у вікна дивиться біла північна ніч. Вони повні своєрідної, незнаной краси, оці білі, ясні, з негаснучим обрієм ночі Півночі. В листі до дочки (чи одержала вона його?) я, скільки міг, точно, змалював їй білі ночі. А дні які у нас зараз стоять! — теплі, сонячні, ясні, — дивно вимовити, але я цілі дні не знаходжу собі місця... від спеки! Усе буйно зелене, квітне, цвітуть сосни й ялини в тайзі, повітря чисте, прозоре, а обрії такі ясні й далекі, як ніколи не буває у нас на Україні. Вечорами, коли заходить сонце, (а воно заходить десь об 11-й, а сходить о 2-й), небо вбирається в такі пишні розжеві шати, що не одведеш очей! Ночі теж теплі, без єдиної зірки, заграва на північному сході небосхилу не гасне, а тільки примеркає. Вони були б (та й є насправді) чудовими, ці біласті, схожі на день, ночі над далеким Біломор'ям, коли б серце не рвалося, не линуло в тузі до інших ночей, — темних, зоряних ночей рідного краю, ночей нашої з тобою молодості, Катерино...

Ой, ночі, темні ночі над рідним Дінцем, над тихою Ворсклою, чи побачу я ще вас хоч раз на віку?! Ночі з зоряним небом, із дівочим співом на далеких левадах, із яблунями в цвіту!..

Коли, було, стоячи на Крем'яниці, не бачиш, а тільки знаєш, почуваш, що ген там ліворуч, за синім і теплим серпанком, височіє Чернечий шпиль; що десь унизу клубочаться на плесах вогкі тумани, нечутно різке воду човен рибалки, а може, вертається припізніла лодка з парою ізіомчан; — вони не гребуть, а сидять, обнявшись, на кормі, і Дінець тихо несе їх повз темну громаду Крем'яниці до Гончарівських левад, де от-от озвуться, співаючи хвалу світанкові, солов'ї... Не бачиш, а тільки почуваш, що он там, праворуч, синіє розкішний острів дубів і кленів веселої Діброви, а біля нього куняє паром на Капитолівку. Спить Діброва, спить Студенок, на далеких кручах спить віковичні сни свої Теплинський ліс; сплять Понадоскільські бори, що сховали за собою ту, якою вщерт, солодко болоче сповнене серце...

Ну лиш, ізбігти з Крем'яця, перейти сонне місто, і Ногайським провулком гайнути до Дінця! Запуритись у возку і лагідну теплінь передранкових туманів, дістатися до тихого плеса край діброви, та й гукнути лунко, молодо: «Подай перевозу! Я й перевезуся, на свою дівчину ще раз подивлюся!»

Серце лине в споминах ген-ген аж за Теплинський ліс, до білих скель край Дінця, оторочених сосною і дубом. Місяць заливає скелі мерехтливим слявом, химерна церковка св. Миколая здається змальованою з карвини Левітана, від скель упала на воду густа й темна тінь. Тінь та натійно ховає від цікавих очей човен, — човен пливе туди, де тінь ще густіша, де в урочистій тиші рясно сипляться з неба зорі на густу й темну воду... Там, нарешті, можна буде сказати те слово, яке потім, крізь усі шторми й злигодні життя, нестимеш у серці, як найсвятіше і найдорожче! І почути у відповідь таке ж слово; почути, і враз, раптом побачити, що ніч стала ще прекраснішою, місяць — яснішим, тиша — урочистішою, серце в грудях — дзвінкішим, зоряний килим ще ряснішим, ніж до того. І тоді загортаєш ту ніч в шати свого серця і несеш її аж до скопу, — крізь буденні дні, дощові осінні вечори, крізь морок в'язничних камер, крізь розпач і біль самоти, крізь море паруги і стоми, доносиш її до білих ночей далекої, хмурої Півночі, — темну, зоряну, незабутню, урочисту ніч на Дінці...

Ти не забула її, Катерино?..

Коли б не це, — вони справді могли б здаватися гарними, оці біласті ночі з рожевими обр'ямами й сиротинкою-Місяцем на беззоряному небі, який один самотіє всеньку ніч на небосхилі, немов чиясь, хоч і марна, але ще не втрачена надія, мов запорука того, що промайне-пролине (гай-гай, і не зчуєшся) коротке північне літо, і він, ясен-Місяць, знову засяє поміж міриадами зор... Небо краятимуть ясні й хвильні пасма Північного слява, а зорі, яскраві, волохаті, немов укриті інеш, блищатимуть в темній безодні неба. В білий морок угорнута буде вже доведеться милуватися з цієї якого!...» Доле моя, невже мені ще тричі доведеться милуватися з цієї невеселої краси?!

Я тепер часто і побогато думаю про тебе. Я став бачити тебе у снах, і це велика радість, бо раніше мені мало коли що снилося. У снах я сходив з тобою зелені береги Голтви, Псла, у моїх снах ми блукаємо з тобою сонним Ізюмом, слухаємо солов'їв на Гончарівці, няньчимо малу Наталусю, — леле! — чого тільки не буває у снах!

Роки, прожиті з тобою, поволі вгортаються у серпанок споминів, стають давною, легендою. Вони проходять, бриняють в моїй уяві, оті дванадцять спільно прожитих років, немов дванадцять кожної людини. Хай дість, любов і труд, — три найдорожчих талісмани кожної людини! — але мало веселого в тих піснях, — шкода, я не зумів їх зробити веселими! — в них немає ні одної фальшивої, нещирої або грубої ноти. Хіба це не правда, Катерино?.. А ті дванадцять пісень хіба не зв'язала у вінок ще одна, — наша пісенька-донечка, наша мила Натуся? Я щось давно мав листа від

неї. Де вона зараз, що поробляє, як відпочиває? Передай їй моє вітання з приводу одержаної нагороди. І поцілуй міцно-міцно.

Мене тепер часто мучить думка, що я так мало зробив для неї, для тебе, для мамі; надто багато забирали мого часу й уваги мої творчі мрії і справи. Часто і побагато картаю себе за кожну пригадану провину перед тобою — вільну чи не вільну, — однаково. Адже я знаю (і знав), що під зовнішньою сухістю, повсякденною заклопотаністю в тобі живе тонка, чула і надзвичайно лірична душа. Ти крилася з цим (пам'ятаєш, Савчине¹ «сама себе соромиться»?), певно, краще мене знаючи, що ліризм і чулість — поганий панцир проти буднів життя. Мені не часто щастило змушувати бриніти їх, — ліричні струни твоєї душі, часом я грубо й невміло вражав їх. Але з якою радістю я згадую зараз ті хвилини повного духовного контакту, коли, мов та улюблена мною матіола, відкривалася, непомітно для інших, твоя справжня натура, — що вміє і розуміти найтонші рухи серця, і ніжно й пристрасно любити, і слухати ту пісню без слів, що зветься справжньою любов'ю. В такі хвилини я знав, що ти віриш мені, моїм творчим силам і шуканням, що ти вмієш прощати; я почував у тобі велику підтримку і надійну опору свого життєвого шляху. Я ніколи не був тобі такою надійною опорою, а зараз і зовсім перестав бути нею. Я знаю (і знав завжди!), що ти варта стократ більшого щастя, ніж його судила тобі твоя безталанна доля. І зараз, безсилий будь-що для тебе зробити, я віддаю тобі останнє, що я можу віддати: право на твою любов і увагу до мене. Якщо для твого щастя (нехай, навіть для твого спокою!) треба буде зовсім викреслити мене з думок, — зроби це, прошу тебе, не вагаючись і хвилини. Що б ти не робила і як би ти не зробила, влаштовуючи своє життя, — все буде гарно, на все наперед я даю свою згоду, якщо я взагалі маю право на згоду чи незгоду. Я хочу, щоб ти мене зрозуміла і не образалася: це не значить, що я зрікаюся тебе, дочки. Це значить, що ти не повинна почувати себе зв'язаною минулим, що твоє ставлення до мене не повинно зумовлюватись цим минулим, — я буду тільки щасливий від того, що ти в такій скруті знайдеш в собі силу якось по-іншому влаштувати своє життя. Я знаю, що ти зовсім мене не забудеш, — бачиш, я не скромничаю, а кажу просто, що цілковитого забуття я не заробив, — але пам'ятати, не значить бути прив'язаним ланцюгом. Решта моїх днів, до останнього подиху, до останньої хвилини, — це ти і дочка. І я буду щасливий тільки знаючи, що ти зуміла знайти якось собі щастя, чи хоч, принаймні, затишок і спокій...

Коли ці мої химерні думки здадуться тобі образливими, — подумай, зрозумій, зваж усе і не гнівайся на свого Миколу. Знай, що він твій, завжди і всюди, до останньої краплі сили, розуму, до останнього подиху, знай, що слово «Катерина» буде останнім моїм словом, останньою моєю

¹ Савка Божко, С.З. Божко — український письменник, чоловік відомої поетеси Наталі Забіли, батьків друг.

думкою. І коли все ж я пишу тобі, що ти мусиш подумати над тим, щоб інакше, може, влаштувати своє життя, то ці слова диктує мені тільки любов до тебе, думка про твій спокій, а, може, і якесь інше, нове щастя...

Я не вдаюся в зневір'я щодо своєї долі, але я не хочу, щоб марними були твої сподівання й надії. Якщо ж ти схочеш і надалі жити ними, надіями на наше спільне щасливе життя і не хочеш їх на інше міняти, — я низько вклоняюся Тобі від усього серця, обіцяю плекати цю надію й собі, дбати про те, щоб вернутися до тебе здоровим і веселим, таким, яким я вмів бути колись.

Про моє здоров'я не турбуйся, — в такі хвилини, як ця, не брешуть і не лукавлять, — я зараз здоровий, ніж був часом на волі, — запевняю тебе в цьому моєю любов'ю. Якщо ти зважиш все, що я написав вище, то зрозумієш, що я не маю права дозволити собі писати тобі неправду навіть для твого спокою.

Обіймаю й цілую тебе міцно й ніжно.

Твій Микола.

Червень 1940 р.»

Скажіть, поклавши руку на серце: чи писали ви коли-небудь подібні листи? Чи щастило вам отримувати подібне? Чи читали ви щось схоже? Чи віряться вам, що ці двійко кохали одне одного справжньою любов'ю?

Читаючи цього листа, прийміть, будь ласка, до уваги, що позаду в батька вже три роки неволі, й половина з них — страшні півтора роки катування та наруги в харківських тюрмах (і Північ, Онеглаг — не з медом...). Як то там велося, я через десятиліття прочитала в художньо-документальному романі Ів. Багряного «Сад Гетсиманський». Серед багатьох реальних дійових осіб там є й мій батько: Микола Д., Микола Володимирович. Згодом ми ще повернемося до цієї книжки, яка, на мою думку, може бути поставлена поруч з «Архіпелагом ГУЛАГом» О. Солженіцина, а може, й попереду — як за часом написання (1949—50 рр.), так і за силою експресії, за жажливою глибиною документальних фактів, опису тортур та ін.

Ця книжка, наскільки мені відомо, не перекладена російською мовою. А жаль. Треба, щоб якнайбільше людей змогли її прочитати. За кордоном вона надрукована давно. Я сама хотіла її перекладати; згодом з'ясувалося, що в Москві є людина, О. О. Мовчан, колишня жінка Павла Мовчана, яка працювала в журналі «Дружба народів» і вже майже зробила переклад. Я з'їздила до Москви, і ми дійшли згоди, що там нам обом вистачить роботи. А потім були події серпня 1991 р. в Москві, і все поламалося... Жаль, жаль...

VIII ПЕРЕЇЗД ДО ХАРКОВА. РОБОТА У «ПЛУЗІ»

О, память сердца!
Ты сильней рассудка памяти печальной...

Ф. І. Тютчев

...Чомусь мені важко переходити до 27—30-го років. Не тому, що це були погані роки в батьковому житті. Ні, навпаки — роки молоді, цікаві, розмаїті, напружені. Але знаю я про них так мало...

Одна з найважливіших подій у батьковому житті — переїзд до Харкова наприкінці 1927 р. й початок праці в кооперативно-видавничому товаристві письменників «Плужанин» та в журналі «Плуг».

Подивимось на майбутнього «ворога народу» за часів його роботи в «Плузі»: відповідальний секретар, худючий, неголений, без своїх знаменитих кучерів, сидить за робочим столом. На столі — довгошийй телефон 20-х років, безладдя паперів, книжок, словників. Картотека. Фон — грубка і карта України, несхожа, звісно, на нинішню, бо 1939 рік ще попереду. На звороті картки батьком надруковані слова жінки, чепурухи та акуратистки: «Микола за своїм столом. «Порядочок», нічого сказати...» (Знято вдень). На другій картці вже батькові слова: «Коли всі розійдуться, можна й попрацювати» (Знято ввечері).

Бо ж ні кабінету, ані свого кутка в нього ще немає. Жінка залишилася на селі, а він живе «у приймах», в одній кімнаті з другом-приятелем Савкою Божком. Багато у нас в родині збереглося легенд про нього, дещо грубуватого й розбишакуватого козарлюгу.

Як любив пофасонити, і чобітки мав такі, що вдягав їх не інакше, як натерши шкарпетки милом; як напівжартома залицявся до батькових сестер, величаючи середульшу, Віру, «Дульцінеєю», а наймолодшу, Клавочку, «гусеням»; як завоював красуню Наталю Львівну Забілу, майбутню українську поетесу, і оженився на ній, хоча й жили вони разом не дуже довго; яку мав щедру, широку, одверту натуру, і все, що б не робив, робив із запалом, з пристрасстю: чи то працював, чи то гуляв, чи лупцював ремінякою п'ятилітнього сина Тараса за лайку:

— Будеш?

— Буду!

Знов б'є.

— Будеш?!

— Буду!

розумінні цього слова, бо то були вже «метри», старші від нього на 10—15 років, а він ще тільки «вбивався в колодочки» в літературному відношенні.

Пізніше батько приятелював із В. Владком, О. Донченком, М. Трублаїні, І. Муратовим, В. Сосюрою, Т. Масенком, подружжям Вирганів — Іваном та Катериною, подружжям Соколів — Василем та Езічкою, з С. Крижанівським, з М. Черняковим, Д. Вишневським, Ів. Шутовим, Яр. Гримайлом та багатьма іншими. Він взагалі мав добру товариську вдачу, легко сходився з людьми, широко відкривав їм свою душу, може, коли й необачно...

Звичайно, літературні братчики, як годиться, дарували один одному свої, тоді ще тоненькі, книжки з дарчими написами. Після війни, серед невеликої частини батькових книжок, що збереглися в жінки, котра при німцях загарбала нашу квартиру разом з речами, ми, повернувшись з евакуації, знайшли лише дві невеликих книжечки: «Бронзу Петра Дорошка («Миколі Дукину з найщирішою повагою») та «Книгу лірики» Тереня Масенка, з написом, який схвилював мене своєю ширістю і проникливістю: «Миколі Дукину — кращому лірикові в прозі, житті і в дружбі». (Краще не скажеш. Виділено Масенком).

Згодом, переїжджаючи, я їх, — сором, жаль! — викинула... Як би вони стали у пригоді нині у музеї в Балаклії, де відкрито експозицію пам'яті батька...

Пишу ці рядки в серпні 1994 року. Торік, розмовляючи з В. А. Гошовською, україністом-філологом за фахом і першим заступником Представника Президента України в Балаклії на той час, — милою заклопотаною, надзвичайно красивою жінкою, яка вболіває за українську мову й культуру і багато зробила для них у Балаклії, — коли б була чоловіком, то неодмінно б закохалася в неї! — я пожартувала, що мое уявлення про щастя складається зі шматка хліба, шклянки води, друкарської машинки, чистого паперу й вільного часу, бо мені аж пече взятися за книгу про батька. Вона засміялася у відповідь, блиснувши разочком білосніжних зубів: «Наталю Миколаївно, мое уявлення співпадає з Вашим: мені вже давно хочеться написати про українських сільських письменників, я збираю матеріал, та ба...» Ще вона обдарувала мене словами, які дійшли до самого серця, хоч я й чула немало захоплених відгуків від людей, котрі читали чи слухали батькові листи: «Прочитавши листи Вашого батька, я дійшла висновку, що він був геніальною людиною!..» Я зашарілася: «Дякую, Валентино Андріївно, за таку оцінку. Хай не геніальною, а що вже талановитою — безумовно...»

Минув рік. Пішовши на місяць у відпустку, я, мов одержима, кинулася до втілення своєї мрії. Не знаю, чи вистачить часу... Любу ж Валентину Андріївну доля закинула з Балаклії до Києва, до Верховної Ради. Часу в неї, звичайно, тепер ще менше. Й коли вона спроможеться втілити свою мрію в дійсність, на радість собі та на користь українській мові й літературі — невідомо... А може, шановна Валентино Андріївно, може, воно якось там тее?..

ІХ
ПЕРША ЗБІРКА ОПОВІДАнь. КІМовські МАТЕРІАЛИ.
БУДИНОК «СЛОВО». МОЄ ЩАСЛИВЕ ДИТИНСТВО

Казав завжди твій батько: «Люблю всі квіти, а найбільше проліски, айстри та матіолу». А коли тобі стало рік-два, став казати: «Люблю всі квіти, а найбільше тепер люблю ніжно-білу лілею, бо моя донька схожа на неї...»

Наталочці від мами.
10/Х-63 р.

Напис на картці із зображенням білої лілеї, подарованій мені мамою в день двадцятої річниці з дня смерті батька. Дата виділена нею.

Повернемось трохи до минулого...

Перша збірка батькових оповідань — «Матіола» — підписана до друку 9/V.28 р. Рівно за рік сталася ще одна важлива подія в житті нашої родини — народилася я, кохана донечка тата і мами.

Колись мама розповідала, що хотіла назвати мене Естою, я дивувалась — що то за рідкісне ім'я? І лише через багато років прочитала в Т. Кардиналовської, дружини С. Пилипенка: «...в нас народилася дочка. Спочатку ми назвали її Естою за нашими ініціалами „С“ і „Т“, але згодом перейменували на Асю».

Тож, мабуть, моя молода матуся, ще донедавна проста сільська дівчина, не встояла перед спокусою того «шикарного» імені... Але батько зумів переконати її, що годиться одне-єдине ім'я — Наталка. Чи то натякаючи на те, що я народилася на Полтавщині, і бажаючи внести в сім'ю класичну українську тему Наталки Полтавки, чи будучи трохи закоханим, як більшість літературних братчиків того часу, в красуню Наталю, Наталку, Наталочку — Наталю Львівну Забілу — не знаю. Але кращого імені, ніж те, що дав мені батько, я собі ніколи не бажала...

Часом я дивуюся, думаючи про те, як багато знав, умів, розумів, встиг зробити батько за 32 роки свого «вільного» життя. Він добре знався на сільському господарстві — хліборобстві, садівництві та городництві, вмів теслювати, запрягти коня й доглянути за ним, міг

відремонтувати велосипеда або нескладну машину, працював на лобогрійці. Вирішивши на Дінці, звичайно, добре плавав та знався на рибальській справі. Вмів стріляти, фотографувати, малювати, працювати на шклографі та друкарській машинці, грати в шахи, преферанс тощо. Трохи розбирався в радіотехніці, — а це ж лише початок 30-х років. Був бездоганно грамотний, вільно володіючи як українською, так і російською мовами; добре знав українську й російську літературу — як класичну, так і сучасну йому. Самотужки вивчав французьку мову, мріючи читати в оригіналі свого улюбленого Ромена Роллана. Добре розумівся на музиці, трохи знав музичну грамоту, грав на народних інструментах, танцював. (Написала — танцював — і чомусь заплакала — вперше за багато часу, уявивши молодого красеня, який танцює горлицю або витинає гопака...) До нестями кохався в українських піснях і знав їх безліч, гарно співаючи; вони завжди були для нього джерелом радості — і поруч з молодою коханою жінкою, і в морозі тюремних камер... Тобто батько був обдарованою людиною — йому вдавалось майже все, за що він брався.

Батько любив також душевно й подовгу розмовляти з людьми. Світлий оптимізм, доброзичливість, жадоба творчого ставлення до будь-якої справи, любов до життя за найскрутніших обставин, бадьорість, міцність духу, порядність, добросердість, доброчесність, добросовісність притаманні самій глибині його ества... Окремо стоять шість років неволі — тюрми й заслання: як прагне він зостатися в живих, але не ціною зради, чужої крові чи чужого кусня хліба, — він намагається зостатися в живих, щоб повернутися до рідних та повернути їм вимушений борг; як намагається бодай невеликою мірою взяти участь у вихованні своєї дитини, звідси його надзвичайні листи до дочки; він любить своїх рідних усім серцем, звідси надзвичайні листи до матері, дружини, сестер, сповнені віри й любові, хоча дедалі, ближче до смертного кінця, вони переливаються у смуток, тугу, безнадію...

(Перервала зараз роботу і з насолодою подивилася непросту виставу Максименка та Віктюка «Хто дасть мені крила?..» — про українського філософа-гуманіста Григорія Сковороду. І раптом, мов блискавка, прийняла думка, що моя здібність насолоджуватися майже кожною хвилиною буття зумовлена тим, що я живу не лише своїм життям, але й доживаю за батька, дивлюсь його очима, думаю його мислями, вболіваю його серцем...)

Про батькове вміння робити різні справи я згадала тому, що перші ж дні мого кувікання супроводжувалися батьковими фотографіями, — зважте й на те, що тоді мало в кого був удома гарний фотоапарат типу «Фотокор».

...Ось інфанта ще в животик у мами, котра стоїть на березі весняної Голтви; ось вона ж, роззявивши рота й вимахуючи руками, лежить у люлечці; ось батюнька впіймав момент, коли молода мати годує доню

груддю і дивиться на неї з одвічним виразом мадонни, а потім сердиться на чоловіка за те фото; ось доня з кислим виразом обличчя грається котушкою, поруч сидять бабуся Наця, мама й батько, їхні руки притрикують її з обох боків; ось розляглася на колінах у бабусі; ось, дворічна, стоїть перед тарілкою з живою рибкою у воді — худенька, білява і всмерть перелякана; ось їй вже три роки, і вона сидить на столі в навушниках, біля великої котушки детекторного приймача, змайстрованого батьком, називається це: «Музю слюсю», — на ній сяке-таке бумазееве платтячко, пошите бабусею Нацею, панчохи, прості ботиночки, ще й шкарпетки з розтягненим краєм, — як непишно, майже вбого вдягали тоді дитину, і яка я була щаслива в дитинстві... Ось мені вже років з п'ять, — за того часу я вже дещо пам'ятаю, — сиджу в кріслі, в кімнаті дяді Миші,¹ і «читаю» газету, тримаючи її догори дригом...

Восени 1930 р. батько був у Чугуєві на терзборах, як тоді називали територіальні військові табори. Збереглися дві фотокартки того часу. На одній — цибатий, трохи насуплений сільський парубійко, який почав було ніяково посміхатися, стоїть по стійці «вільно». На ньому червоноармійський кашкет із зіркою, гімнастерка, обмотки й грубі ботинки. На другому фото він сидить серед кількох курсантів, на ногах уже чоботи, — кирзові, звичайно, на петлицях можна розрізнити якісь квадратики. Вираз обличчя стримано-веселої форми. Не судилося,

Більше батько ніколи вже не носив військової форми. Не судилося, не довелося. Хоч як рвався пізніше, відсидівши «свої» п'ять років, на фронт під час Вітчизняної війни; хоч писав заяву на ім'я самого Сталіна, — так тоді годилося, і їх, «грішників», брали лише в штрафні батальйони, — не довелося. Доля судила йому загинути не в боях за Батьківщину, не за одну мить від кулі-визволительки. Вмирав він у табірному госпіталі, вже «вільний», від туберкульозу, при повній свідомості, конаючи не день і не два.

Не знаю, чи багато військової премудрості вивчив батько на тих терзборах, і чи згодилася б вона йому десь через 11 років у страшній війні. Одне знаю, що коли б він загинув на фронті, то — серцем захищаючи свою родину, свою Україну, свою Вітчизну. І йому, і нам було б устократ легше. Та ба, — ми рідко вибираємо фасон смерті самі...

Але поки що до смерті далеко, ще цілих тринадцять років — сім з хвостиком волі та шість — неволі...

Батькові лише 25 років; у нього є улюблена робота, кохана дружина й маленька кумедна донечка, є здоров'я, мрії, товариші-побратими, він щасливий.

Не біда, що часом буває скрутно з грішми, що нема килимів, костюмів, меблів, — не ті часи, ще майже всі живуть просто. Та він ніколи

¹ М. Биковець, український письменник.

й не любив і не жалів речей; завжди був ладен поділитися останнім; у сімейному колі ходили згадки, як «Колічка» віддав комусь нові калоші: «Та в мене ж є старенькі, а в нього ноги мокрі...»; як міг розділити останню п'ятірку, — мама сердиться, а він ніяково перепрошується: «Катюшо, Катеринко, та ти той, не сердься... Яюсь переб'ємося...»; як у табірній скруті ділився дорогоцінним сухарем, — про це свідчив один з тих, хто вирвався на волю...

Трохи гірше, що немає свого кутка, і доводиться з великою сім'єю (бо ж до Харкова з Балаклії перебрались його мати та сестри) наймати дві кімнати на околиці міста, на Москалівці. Але є сила, є молодість, є надія. Потім ми наймаємо кімнату в кв. № 14 у будинкові письменників «Слово», у М. Биковця; другу кімнату займає молоде подружжя Соколів — Василь Іванович Сокіл та Есфір Соломонівна Черняк, одні з кращих батькових друзів, а для мене рідні на все життя дядя Вася й тьотя Езічка.

Згодом ми одержуємо в тому ж будинкові цілісіньку трикімнатну квартиру № 57, у п'ятому під'їзді, на другому поверсі. Навпроти, в кв. № 56, отримують кімнату Соколи. Батько встигне прожити в своїй квартирі ще біля двох років і матиме окремий кабінет для праці, — свою давню мрію.

Заради цієї квартири батько працюватиме дні і ночі, пригальмувавши власні творчі поривання, а працюючи над перекладами, бо ж це були більш швидкі гроші на кооперативний пай. Він переклав «Підліпівців» Решетникова, «Бруски» Панфьорова, «Степана Разіна» Чапигіна, «Що робити?» Чернишевського та ін.

Заради квартири мама працюватиме в дві зміни в школі, майже не маючи вільної хвилини для спілкування з чоловіком та донькою, — зважте, що таке дві зміни, два класи, дві купи зошитів щодня у вчительки молодших класів. А ще ж треба прати, готувати, латати, і холодильників у ті часи не було, і замість газової плити — примус...

Батько дуже любив мою матір, може, дещо ідеалізуючи її, як класичний лірик та романтик. За її спогадами, він дуже розсердився на неї один-єдиний раз у житті, коли вона десь в 1935 році пішла і зробила аборт, всупереч його палкому бажанню мати ще дитину. Мама була більшою реалісткою, ніж батько, і, провидячи свою гірку долю, відчувала, що двох дітлахів у ті страшні часи їй не підняти...

Кілька років батько не поривав зв'язків з Довгим Яром на Ізюмщині, де починав учителювати, був одним з організаторів комуні «КІМ», ба, навіть членом цієї комуні був. Перебравшись до Харкова, він на-весні-влітку по декілька місяців живе в комуні, організовує дитячі ясла під час жнив, працює на лобогрійці, ганяє на велосипеді до Ізюма по запчастини, вартує з берданкою зерно на току, клопочеться в садку... І спілкується, і товаришує з людьми... І слухає їх... І пише... За

«кімовськими» матеріалами написані великі нариси: «Без протоптаних стежок» (1930 р.), «Весна починається в грудні» (1931 р.), кілька оповідань.

Коли я була в Довгому Яру в 1960 р., мені там подарували стару поживклу фотографію — батько разом із двома товаришами з комуни «КІМ» сидить у весняному, сонячному, ще безлистому садку з акуратно побіленими стовбурами. На ньому чорна косоворотка (казала мама, дві було, улюблених), сякий-такий піджачок, хвацько, набакир, вдягнута кепчина. Великі темні жилаві руки зчеплені на коліні й здаються ще більшими, бо вони ближче до об'єктива, ніж лице, примружені очі злегка усміхаються. Такі собі сидять гарні хлопці-парубійки, трудяги-хлібороби...

Весна 1931 року, друга колгоспна весна, починається не за календарем. Вона починається раніш, у грудні, і має сотні приводів для клопоту, які, мов в дзеркалі, відбито в справах завгоспа...

«Завгосп комуни Савка Помазан, він же Савелій Олександрович, никас комуною у цілковитому розпачі.

— Ну, де його брати людей? — лютує завгосп. — Хоч би вже буксир¹ той швидше вертався. Тут роботи купа, кругом кричать «давай людей», а тут ще оця чортова погода, будь вона проклята, а людей — сором казати — семеро мужиків лишилося на всю комуну та старих бабів з півсотні! — Завгосп витягає свої скалічені фронтом і тяжкою працею ноги з кучугури й плентається до їдальні. Їдальня — єдине місце, де можна мати надію знайти когось випадково не при роботі. Хоч, водночас, місце, де на завгоспову голову висипається цілий ворох найрізноманітніших заявок:

— Савко, і не мостись снідати! Спершу скажи, хай води привезуть, а то будемо без обіду сьогодні.

— Помазан, казав мірошник сьогодні, край забрати борошно з млина!

— Олександровичу, а чим вчителькам топитимемо сьогодні? Казали, ще вчора поїдуть у ліс, та й досі не чути.

— Савко, на свинарник, як хочеш, а треба когось поставити!

— Помазан, ось записку трактористи передали, бражчани принесли. Ла-а-а-ються-я-а-а!

В записці трактористи найміцнішими в світі словами пояснюють завгоспові, що в них харчові вже три дні як вийшли й сидять вони на самих галушках.

— Дядьку Савко! Казав дохтур, щоб завтра його в Ізюм одвезли, підводу треба...

Всякий інший на завгосповому місці забіг би галасвіта. Помазан же терпляче вислуховує всю зливу вимог і поволи дає раду всім. І тільки вирвавшись із їдальні, знову вертається до настирливої думки:

¹ Буксир — бригада з комунарів, яка виїхала у сусіднє село агітувати за вступ до артілі.

— Людей, ой, людей треба!

Де ж, зрештою, комунівські люди? Чому їх вистачало в жнива, в мольбу і... не вистачає взимку?

Буксирники вернуться й трохи полегшає завгоспові. Але це ще далеко не всі люди. Комуна вчиться. Комуна вирушила в грандіозний похід по культурі, по техніку. Все, що здатне розумітися на друкованому слові й не обтяжене невідкладними обов'язками в комуні, пішло в цей похід. Десяток комунарів — у Кам'янці, на тракторних курсах Ізюмської МТС, однієї з 1040. Всі підлітки — в Ізюмській семирічці, в Барвінківській школі колгоспної молоді. І до двох десятків дорослих комунарів теж в Ізюмі, на курсах бригадирів, тощо. Рільниками, городниками, садівниками, бджолярами, свинарями, зоотехніками, старшими доярками, шоферами, птахівниками мають вони повернутися на весну додому.

...Не лише озброєною технічно, не лише з протруєним зерном, справним реманентом і тягловою силою повинна вийти комуна на лани Другої Більшовицької. Комуна має вийти сіяти поспіль письменною. Таке настановлення бере рада комуни, використовуючи зимовий час, час готування до сівби.

Поспіль письменною... Здавши до архіву історії один з найганебніших тягарів історичної спадщини панування царату й капіталізму — темряву. Неписьменність б'є комуна на кожному кроці, заважає розгортанню низки кампаній, знижує продуктивність праці, внеможливіює боротьбу за опанування техніки, за правильну, раціональну організацію та облік праці.

...З нелюдським напруженням вдивляються жінки в великі літери перших сторінок читанки:

«ДЕ СІМ, ТАМ РОБОТА ВСІМ...»

«КОМУНА РОБИЛА МАШИНАМИ...»

Тітка Христя веде перед у математиці. Вона аж трошки дивується, коли хтось не прочитає двозначного числа. Це ж так просто: п'ять попереду, а далі вісім. Ну, ясно ж — п'ятдесят вісім!

— П'ятдесят вісім? — не стримується вона й запитливо дивиться на груповода, ніколи не ймучи віри сама собі.

Але з читанням у тітки Христі — біда. Літери то затримуються, то знову зникають в її пам'яті, переплутуючись, занадто однакові й занадто різні, щоб можна було всі їх запам'ятати. Тітка Христя сидить, низько схилившись над книжкою, і пильно-пильно вдивляється.

То літери ясні були такі, а це щось їх туман обгортає, книжка, стіл, вся кімната заслалася туманом. Ба, то не туман, бо вже й горлянку, мов обценьками здушило — не дихнеш. Жінка на мить випростується, з благанням озирається довкола й раптом падає на стіл і вибухає нестерпним плачем:

— Хто ж це такий лихий... та немилосердний... що оце вигадав старих жінок... грамоти?!

Груповод не перший рік працює з неписьменними жінками, він завжди готовий до сплесків зневіри, гіркої скарги, глухого протесту. І тихо впало й задзвеніло високою-високою нотою коротеньке слово:

— Ленін...

— Ленін! — не промовила, зітхнула група. І тихо стало.

— Ленін... — ковтає останню сльозинку тітка Христя, і кімната тихо коливається в її очах. Пливають квітки на вікні, рушники на покуті; а он

просто поперед неї, на стіні — він, Ленін, що вона його так необачно обляяла в своїй зневірі. Це ж про нього, про його заповіті розповідав не раз груповод, це ж його ім'я вона не раз читала вже в цій книзі. Це ж він, той, що за його заповіті десь пішов і загинув у снігах дівер, що на його заклик подався, навіть не відпочивши вдома після німецького полону...

Ленін, найстарший більшовик, що про нього вона знає тільки одне: він за бідних, за пролетарів, він ніколи не міг нічого поганого заповідати трудящим!..

Великий більшовик дивиться з стіни на бідолашну тітку Христю і всміхається своєю ясною, до дна тямуючою посмішкою. Ну, хіба ж він не знав, що часом тяжко буде людині скинути з плечей віковичного тягара темряви? І хіба він, знаючи, боявся цього, він, Ленін, найзавзятіший з завзятців!..

— Ну, оце ж «ти»?

— «Ти!»

— А оце «ни»?

— «Ни!»

— Ну, тоді «тем-ми-нота — во...

— Оце «ри»?

— «Ри»...

— ...ри-о... ворог триу-дия-щих. Ворог трудящих. Ти ба! А я, дурна, розрюмсалася!»

Даруйте за таку довгу цитату, але мені хотілося донести до сучасного читача болі і радощі тих часів, тих років, коли закладався фундамент колективного господарства на селі. Не все було тоді погане, їй-же-богу, не все! Чому вже потім тая будівля перекривилася, а потім і зовсім завалилася, — не мені давати відповідь на те питання.

Пам'ятаєте оті проникливі слова моєї тітки Марусі, наведені раніш:

«За що я дякую совєцькій власті, — що вона вошу вивела»...

Смішно? Смішно тим, хто не знає, не в'являє собі, що то за жаж, за гидота — нужа, воші! Оцінити це може лише людина, яка позбулася їх. Оцінити радість, навчившись читати й писати, може тільки та людина, яка до старості була темною...

Ось іще початок нарису 31-го року — «Іллічівка в авангарді», — про організацію та діяльність вівчарського радгоспу ім. Ілліча:

«...1930-го року на бескеття і яруги Барвінківщини прийшов більшовик. В одній руді більшовик мав ціпка, а в другій — теку з ухвалями ОПК, ОЗВ, центральних установ, мандатами й асигновками на Держбанк. І ще мав більшовик незламне бажання виконати волю своєї партії: організувати на землях, що навкруги круч і ярів, радгосп, де б випасалися тисячі й десятки тисяч овець, допомогти державі розв'язати м'ясну й вовняну проблеми».

Подальший опис ведеться в дещо патетичному, дещо гумористичному, а здебільшого, діловитому тоні, подібному до того, як було написано кілька чудових книжок про Асканію-Нову, котрі я читала ще в дитинстві.

Написані по гарячих слідах подій того часу, ці нариси здаються тепер дещо застарілими, наївними... Але скажіть мені, чи могла бути «ворогом народу» людина, яка написала прочитані вами рядки, яка щиро вірила у світле майбутнє, активно вболівала за побудову нового життя й намагалася докласти до нього хоч зерниночку, хоч краплиночку, хоч цеглиночку?..

Чи читав оті й подібні їм рядки слідчий? Може, й читав, нудьгуючи та іронічно почмихуючи. А більш імовірно — й не читав — нащо це йому? Невже з протоколу допиту не видно, як йому нудно, як він товче воду в ступі, ставлячи стандартні дурнуваті запитання? Нині документально доведено, що існували плани, рознарядки, які спускали згори, щодо кількості заарештованих «ворогів», по областях, районах, містах та ін. Помилулись квартирою? Взяли В. Мисика замість В. Минка — яка різниця! Аби цифра була справна!

А далі вже справа техніки — перевести ту кількість у якість, вичавити з них визнання, що вони вороги народу. «Була б людина, а стаття знайдеться», — слова, коли не помиляюся, Януарія («Кугуара»...) Вишинського, людожера, на ті часи — Генерального Прокурора СРСР...

Батькові речі зараз, звісно, важко знайти, щоб перечитати.

З десяток кращих оповідань вийшли в 1936 році у збірці під назвою «На шпилі» — з епіграфом, словами Лесі Українки: «...! щоб іти все вгору, вище й вище, аж поки станемо там на шпилі...» й присвятою О. М. Горькому. Цю книжку нам хтось, — не пам'ятаю, — віддарував назад, коли ми повернулися з евакуації; але сторінку з дарчим написом батька той бідолашний «хтось» видрав ще раніш, наївно уявляючи собі, що це врятувало б його, коли б дійшло до біди... Зараз ця книжка, разом з іншими, які збереглися, — у музеї в Балаклії.

У 1960 р. батькові оповідання були перевидані після його посмертної реабілітації, у Києві, видавництвом «Радянський письменник».

У нас уже давно залишався лише один примірник цієї книжки. Тож я звернулася до дітей тих, кому свого часу ми з мамою дарували її на пам'ять про батька. Мені «віддарували» два примірники: Слава Вишневецький та Наталя Вергун. Цікаво, що останній екземпляр має багато підкреслень олівцем: то І. О. Вирган щось використовував, працюючи разом з М. М. Пилинською над «Фразеологічним словником української мови». Цей примірник я подарувала професору Харківського державного педагогічного університету ім. Гр. Сковороди К. Х. Балабусі, батьковому шанувальнику; другий — віддала в музей в Балаклії, третій — у мене.

Прочитайте, будь ласка, в «Додатках» кілька батькових оповідань, — певна, що ви віддасте їм належне, а я можу лише повторити: ні, не все було погано в ті часи. Була радість буття, спілкування, жадоба творчості, була віра в краще майбутнє. І не прості люди винні в тому, що все воно перекинуте догори дригом і залите ріками крові...

Я вже писала раніш, що в 1930—37 рр., з матеріально-квартирних міркувань, батько мусив багато часу віддавати перекладам. Коли я придивляюсь до того, щб він перекладав, то приходжу до висновку, що всі ці твори, так чи інак, — милі його серцю. Чи то «селянська» тема в страшних «Підлипівцях» Решетникова або «Брусках» Панфьорова; чи героїчний історичний роман Чапигіна «Степан Разін», — адаптований батьком для дітей та юнацтва, — про мову якого О. М. Горький сказав: «Написано, мов вишито травами по шовках», — і батькові, на мій погляд, вдалося зберегти ту особливість мови автора при перекладі. Чи то роман М. Г. Чернишевського «Що робити?», — я добре знаю що річ, люблю її зсамолоду й по сю пору, знаю з неї цілі абзаци й напам'ять — звичайно, українською мовою. І кожного разу я читаю її ніби разом із батьком і мимохіть відмічаю: оце місце мусило подобатись йому гумором, а оце — теплом, сердечністю, мрією, любов'ю до людей...

Останнім виїшов у ДЛВ (1937) переклад книги Ю. Тинянова «Пушкін». Остання велика річ, яку батько мав перекладати, була «Юність Маркса» Галини Серебрякової. З цієї нагоди він десь у 1936 році їздив до Москви і був там із тиждень. Поїздка до незабаром «разоблачєнного врага народа» вийде батькові боком на зборах письменників, де язозитимуть цей «обурливий факт».

Небагато вдалося батькові поїздити: один-два рази до Москви, дватри — до Києва, а то — Харківщина, Ізюмщина, Полтавщина... Остання «подорож» — Північ, Архангельська область...

Трохи осторонь стоять батькові перекладні твори для дітей. І згаданий вище «Степан Разін». І прекрасні, теплі оповідання О. Перовської «Ребята (Сic! — Ред.) та звірята». І моя улюблена «Військова таємниця» А. Гайдара; окремо було видано «Казку про Хлопчиша-Кибальчиша» (хоч він зараз засуджений з віднайдених нині ідеологічних причин, той горезвісний Хлопчиш -Кибальчиш...). Чиста дитяча пам'ять зберегла великий кольоровий малюнок на обкладинці книжки: хоробрий Хлопчиш у червонозоряній будьонівці, на баскому коні, з шаблюкою в руках.

Взагалі, у мене до Гайдара-письменника — не полководця, звичайно, — здавна особливе ставлення. Те, що я читала в нього і про нього, споріднене в моїй уяві з образом батька: чи то їхня романтичність, чи юнацький запал, чи величезна любов до дітей — не знаю. Знаю лише, що чудове оповідання Гайдара «Голуба чашка» немов змальоване з мене, батька й матері, коли ми всі один-єдиний раз, разом з сім'ями інших харківських письменників, відпочивали влітку у Вельбівці, біля Гадяча. Ходили ми з батьком у бір, приносили звідти пахучу лісову суницю, а потім — у тарілку її та з холодним молоком! То жабнят притягнемо, то вужаків на шії. Тепер би я нізачо не доторкнулася до такої гидоти, а тоді раділа-хихотіла, дивуючись з мами, яка рішуче відмовлялася від цих дарунків... Певна, що й гайдарівська «Доля барабанщика», від якої стискається серце, дуже б сподобалася батькові,

коли б він устиг її прочитати. Згадалося десь читане, як перед війною Гайдар писав сценарій за цією повістю, а там все щось не ладилося: виконував одні керівні вказівки — знаходились інші негаразди, виправляв їх, зціпивши зуби, — як уже були наготові треті. Змучений усім цим, Гайдар написав у листі гірко-жартівливого віршика:

Не хочу писать сценарий,	Сколь в горшке лежать приятно:
А хочу я в колумбарий,	Все спокойно, все понятно,
В колумбарий, в порошок,	Червь сомнения не гложет,
В позолоченный горшок!	Ибо золу жрать не может...

Ах, хочу я быть золой,
А сценарии — долой!

Фільм так і не був поставлений за життя Гайдара.

Одна з останніх батькових робіт — переклад доброї й веселої дитячої повісті О. Введенської «Про дівчинку Машу, собаку Півника та кішку Ниточку». Це я добре пам'ятаю, бо гралася зі своїми ляльками «у дівчинку Машу», тільки собаки й кішки в мене не було.

Та хоч їх у мене не було, і взагалі ляльок було в мене небагато, — до дев'яти років, до батькового арешту, — я росла щасливою дитиною. Змалку я часто хворіла, мама з ранку до вечора в школі, а прибіжить додому, не знає, за що хапатися. Коли-не-коли розкаже казку, як приляжемо удвох на ліжку: «...от їхали вони та й їхали лісом...» — куняє. «Мамо, ну, мамо, а далі що?!» — не терпиться мені. «От їхали та й їхали... та й їхали...» — засинає...

Частіше зі мною грався батько, який працював здебільшого ночами... То набере дітлахів з двору і гайне до Шатилівського яру взимку, — кататись на санчатах; а я ж, як королівна, пишаюся, — ще б пак, чий ще батюнічка катається з гірки?! Мама буркоче до нього: «Ну, на що то схоже, Миколо, як маленький, з дитворою?..» А він борониться, цитуючи Святе Письмо: «Коли не будете, мов діти, не ввійдете в царство небесне-е-є...» Чи заходиться робити іграшки на ялинку: візьме сире яйце, обережно зробить дві дірочки в шкаралупі, внизу й вверху, видме губами вміст, а з шкаралупи зробить то китайця, то купчиху, то Діда Мороза, — і розмалює, й хустинку зав'яже, й комір чи шапку Дідові з вати зробить, і ніс із стеарину виліпить, а китаець той у конусоподібній шляпі, очиці косі вузенькі, навкруги них великі окуляри намальовані, ще й коса з чорних ниток стирчить позаду... Сучасні батьки, чи пам'ятатимуть ваші діти, більш як за піввіку, що ви майстрували разом з ними?... І чи майстрували?..

То намалює додаткові картинки до стробоскопа, — була в мене така іграшка: чорний круг із проріззю, під нього підставляеш круг з малюнками, де кожен трохи відрізняється від попереднього, і коли швидко крутиш той круг з малюнками, зображення в отворі чорного

круга оживає: рибка метляє хвостиком, зайчик помахує вушками, котик котить клубочок та ін. — за принципом малюнків для мультфільмів. Тоді воно мені здавалося дивиною. Тільки й пам'ятаю, що намальовану батьком золоту рибку...

Чи то змайструє «електроосвітлення» у приміщенні для моїх ляльок: у нього в кабінеті стоїть легка етажерка, на полицях — його книжки, а нижнє відділення, з дверцятами та поличкою — то квартира моїх ляльок, з меблями з коробочок та килимами з ганчірочок. Світло туди батюнічка провів, як годиться, — крихітні ялинкові лампочки, батарейка та саморобний вимикач із жерсті... І лялькове, й справжнє умеблювання було на ті часи дуже просте.

Я пам'ятаю дещо, коли вже вся трикімнатна квартира № 57 була наша (спочатку дали лише дві кімнати, а третя тимчасово правила за кабінет М. В. Чернякова). І в кімнаті у батька, і в нас із мамою були прості залізні ліжка; було кілька стільців — легких, з лози та фанери, й важких, дубових; була хитромудра тумбочка, передня стінка якої була зроблена з реєчок, наклеєних на парусину — коли вгорі відпирали замочок, то стінка скручувалась у валок, і відкривались міцні легкі полички; було три столи, один з них — із темного дуба, з опуклими точеними ніжками; була ще величенька картина, виконана на папері гуашшю й засклена, — кілька замріяних фігур богемного типу, бюст Бетховена, скрипаль з журним обличчям, широка пласка рама навкруги картини покрита лаком вишневого кольору, і внизу, праворуч, вирізані слова: «Анданте кантабіле» латинськими літерами, звичайно, і рядок щення, що то рядок з уславленої Крейцерової сонати. Був ще простий світлий буфет, за зашкльованими дверцятами котрого вгорі десь місяць-два стояв шоколадний ведмедик, подарований мені батьком, а я все жаліла його їсти, — єдиний шоколадний ведмедик, котрого я мала за довоєнні, воєнні та повоєнні роки... Меблі — різномасті; картина, тумбочка, дубові стіл та стільці, гадаю, то були рештки купецького благополуччя з Балаклії.

Я рано почала читати, вивчившись самотужки та з допомогою батька. Була до війни гарна дешева серія «Книга за книгою» — невеликі книжечки, що вміщували краші світові класичні та народні твори для дітей. Пам'ятаю ще великі красиві збірки російських та японських казок, українські казки, що подарував мені батько. З усіх тих книжок збереглася лише одна-єдина моя книжка — мама тільки її наважилася взяти з собою в евакуацію, бо ж обсяг та вага вантажу були суворо обмежені, — ті «Казки» Андерсена, що я згадувала раніш, у прекрасному академічному виданні, на білому цупкому папері, з гарними малюнками, красунями в стилі Жізелі, — тонкий стан, пишна довга спідниця, гладенька зачіска

з проділом попереду та важким вузлом волосся позаду й із трояндою. На розвороті чітким батьковим почерком написано: «Любій нашій доні Наталусі в перший день її науки в школі. Батько та мама. 30.VIII.37р.»
І досі та книжка гріє мені душу й серце, коли беру її до рук...

Не знаю, якими міркуваннями керувався батько, але добре пам'ятаю, як у шість-сім років він читав мені вголос «Робінзона Крузо» та сцену загибелі Тараса Бульби; мама сердилася, я захлиналася од плачу, а він відмовчувався, — мабуть, йому хотілося, щоб його кохана донечка зростала мужньою й чуйною людиною. Пам'ятаю також, як ми разом з ними дивилися «Чапаєва», і з кінотеатру він виніс мене на руках, так я ревла.

Частенько ми з батьком їздили або ходили «в походи»: до бубасі — бабусі Насті, на Кінну площу; в зоосад; одного разу піднялись удвох аж на останній поверх Держпрому, хоч і важенько було дістати на це дозвіл, і я витріщаю від зачудування очі, побачивши місто згорі. Іноді бували в будинкові Саламандри, на Сумській, що навпроти нинішнього радіотехнікуму, у В. Владка, з яким батько товаришував. Для мене — справжнє свято піднятись туди на ліфті — «покататися», а потім посковзатись з Едиком Владком по паркетній підлозі... Ой, пам'ять меркне: чи Едиком звали того хлопчиська, чи дубова була підлога?.. Ще трохи пам'ятаю зовні жінку Владка — висока, красива, ставна, але теплія від неї не відчувалося... Як і від самого В. Владка, коли мене не зраджує пам'ять...

У будинку «Слово» на ті часи був великий двір із горою вугілля для опалення взимку — на думку дорослих, та для катання на санчатах — по мислі дітлахів. Був чималий гарний садочок. І те, і друге тоді — огорожене й доглянуте, не те що тепер... За віком я гралася й товаришувала з Ігорем Сенченком, Светою й Вячиком Доленго, щонайбільш подругувала з Етею Котляр, руденькою, добре вихованою дівчинкою з круглим личком, густо всипаним ластовинням, мов сорочаче яйце. В дитячому віці три-п'ять років різниці багато важать. Еда Левіна, Ліна Гордієнко, Іра Масенко, Римма Беліна, Наталя Гавриленко були трохи старші од мене і вже починали діувати; Наталочка Трублаїні, Леся Вирган, Алик Черняков, Фелікс Белін, Яся Шмигельська (сестра Тараса Божка), Беба Вишневська, а чи Віля Левін — то дрібнота й проти мене. Ще — старші: Юрко Панів, Вова Донченко, Тарас Маненко, Юрко Коцюба — я не пам'ятаю, які вони були з виду; на костурах — Рафа Кальницький; була маленька, вредна, смаглява, мов циганка, дочка нашої двірнички Алка Петимко. Головував, отаманував, давав лад нашій різномасній кумпанії Тарас Божко. Спосіб правління, безумовно, був деспотичний, авторитарний, і часто-густо він підтримував його міцним кулачком, але, так чи інак, у нас був двір, НАШ ДВІР, було відчуття якоїсь єдності; мені не пам'ятається, щоб

Тарас бив когось ні за що, зловживаючи своєю силою, чи знущався з когось, — ні, то був справедливий козак-отаман. Щоправда, Тарас був од мене старший років на три-чотири, і я з ним мало спілкувалася. Ще пам'ятаю, що коли справа доходила до сварок, суперечок з діворою з чужих дворів, що були поблизу, — Будинок льотчиків, Будинок залізничників та ін., — то Тарас завжди хоробро вів перед і стояв «вусмерть», не зважаючи на вік чи силу суперника. Після війни я бачила його лише кілька разів, доки ми ще жили в будинкові «Слово», до 60-го року. Якось ми зустрілися, розбалакалися, і він попрохав у мене почитати ту збірку казок Андерсена, про яку йшлося вище. Повертаючи, сказав, що мав велику насолоду від неї; я трохи розгубилася й здивувалася: у моїй уяві образ довоєнного Тараса-хлопчика і повоєнного дорослого Тараса, й тінь дядька Савки якось не сполучалися з казками... Помер Тарас рано, десь років 45-ти, від інфаркту.

Знову згадала Тетяну Кардиналовську. У неї з Сергієм Пилипенком було двоє дочок — Ася, на два-три роки старша від мене, та Міртала, приблизно мого віку. Я їх не пам'ятаю, бо в 1934 році, після засудження та розстрілу С. Пилипенка, їх викинули з будинку «Слово» й вислали з Харкова. А от дитячий садок, куди ми ходили, трохи пам'ятаю. Пам'ять та недобра: страшенна нудота та дві неприємності — коли примушують, задля здоров'я, звичайно, ковтати риб'ячий жир, а на закуску дають посолений шматочок чорного хліба, та ще коли ти, «ослаблена», а тому приречена проводити «мертву годину» — ну й назвонька! — в спальному мішкові на балконі. Все теє також робиться задля твоєї користі, але прикро дивитись на личка дітей, які вже встали й кепкують з тебе, заглядаючи через скло в дверях, а ти лежиш, нерухома, безпомічна, безпорадна, й тоскно чекаєш, коли прийде всемогутня нянька й визволить тебе.

Почитайте ще й Кардиналовську:

«З моїх тодішніх знайомих хочу ще згадати Наталю Забілу, відому дитячу письменницю. Вона походила з старого шляхетського роду, про що не без гордості усім казала. За тодішнім звичаєм у неї було безліч романів, а також чоловіків, від яких вона мала дітей, усе дівчаток, які чомусь вмирили ще немовлятами. Перед тим, як вона оселилася в будинку «Слово», — двома поверхами вище від нас — у неї був черговий роман з Савкою Божком, від якого вона мала сина Тараса. Це був справжній башибузук, страховисько для всіх дітей у нашому будинку, крім нашої Асі, з якою вони приятелювали. Він навіть узяв її під свою опіку. При будинкові «Слово» влаштували дитячий садок, і ми віддали туди Асю, а Забіла — свого Тараса. Там їхня приязнь зміцніла, причому непосидючий Тарас раз у раз вигадував якісь розваги, що йшли всупереч правилам дитячого садка. Наприклад, під час так званої «мертвої години», коли діти мали лежати тихо, він учив

Асю рахувати до тисячі. Виховательки втратили надію зробити з них зразкових дітей і заявили мені, щоб я забрала Асю з садочка, бо вона «недорозвинена дитина»... Між іншим, діти письменників взагалі не підходили під норми, встановлені педагогікою (а простісінько ж, мабуть, тому, що були не «недорозвинені», а «занадто розумні»...), і часто вчителі відмовлялися працювати в цьому дитячому садку, бо не знали, що вони мали робити з такими чадами. Після того, як Асю виключили з дитсадка, ми віддали її до приватної групи. Вчителька групи мене попередила: «Тільки в мене виховання не базується на принципі „Вставай, проклятьем заклеймённый“ і „Ложись, проклятьем заклеймённый“». Мене це вповні задовольнило, й Ася почала там учитися й пізніше, маючи дев'ять років, пішла зразу до третього класу».

У безликому морі тих дитсадівських виховательок моя вдячна пам'ять зберегла єдину — Катерину Пилипівну Куліш... чи не Куліш?... — красива ставна постать, лицем схожа на Наталю Ужвій, спокійна, впевнена в собі, стримано-ласкава. Здається, в неї був син Лесь, а чоловік теж був репресований.

Серед дитячих спогадів як мені не згадати мою лялечку, мою квіточку, мою живу іграшку — Юрасика Сокола, котрий восени 1938 р. (батька вже нема з нами...) знайшовся у подружжя Соколів.

Дитяча пам'ять іноді немов сфотографує що-небудь: я й досі пам'ятаю, як заходжу до їхньої кімнати й бачу на столі, в кутку, в оцинкованих ночвах, у звичайнісінькій хусточці та пелюшці сповите немовлятко. Немає ні мережива, ні розкішної колиски... Я машинально-молитовно складаю руки й прошу тремтячим голосочком: «Тьотю Езічко, дайте мені, будь ласка, подержати хлопчика...» Якусь мить вона вагається, потім рішучим жестом — вона все робила рішуче! — бере крихітну дитину й кладе мені на руки: «На! Тільки обережно... И сядь!» Солодкий біль пронизує мене, як провісник того почуття, котре матиму через тридцять років, пригорнувши до себе свою донечку...

На місці тьоті Езічки мало яка б мати наважилася дати новонароджену дитину у руки дитині ж таки...

Отой пущівірінок, отой Юрасик із пухлими щічками й очицями-вишніями та його батьки — любі дядя Вася й тьотя Езя — будуть мені одним із небагатьох джерел чистої радості, що zostалися в моєму передвоєнному житті, бо ж воно нараз спохмурніло після арешту батька...

Згадала одне фото й посміхнулася: сидимо ми з Юрчиком у нас біля ялинки: бач, мати таки спромоглася зробити доні ту радість — ялинку, щоб усе було, як раніш, при батюнічці. Я вже підліток, худорлява і чомусь не дуже весела, а поруч — Юрась, з своїми очима-тернинами, чемно склавши рученята на колінах, з блаженно-спокійним виразом дитячого личка...

Бач, про ялинку... Згадала ще, як в останній раз ми йдемо з батьком на новорічну ялинку (1938 р.!) до клубу письменників по вул. Черни-

шевській; ялинка стояла в залі, зліва, у кутку. Прикраси здебільшого саморобні, з вати та паперу, а свічечки справжні, то щось і загорілося... Переляк, зойки, метушня, безладдя, а батько кидається до ялинки і руками мене, гасить вогонь на вітті. Обійшлося...

Десь у 1935 році мене відправили в дитячий санаторій у Скадовськ. Видно, на мене там напала «швидка Настя», і тому мої спогади були скупими й сумними: «Все рис та рис, все лізолятор (ізолятор) та лізолятор...»

Літо 36-го року — то Вельбівка, де ми один-єдиний раз були втрюх, — я вже про неї писала.

Влітку 37-го року мене відвезли до бабусі Тетяни в Решетилівку. Восени батько приїхав по мене. Подарував близьким перекладену ним нещодавно книжку — «Що робити?» Чернишевського з дарчим написом тьоті Фені, маминій сестрі; донесхочу найвса борщу із сметаною; підлаштував щось на тещиному подвір'ї; сплавав на той бік Голтви, на Хоружі, й повернувся, штовхаючи поперед себе два здоровенні кавуняки, — і вже час їхати. Решетилівка лежить кілометрів за десять од залізниці, автобусів тоді не було, тож треба загодя напитати візника й домовитись, що він приїде десь о другій годині ночі, бо поїзд прийде вранку й стоїть хвилину. Мене, сонну, сердиту, замотану ходить о п'ятій ранку й стоїть хвилину. Мене, сонну, сердиту, замотану в теплу хустку, виводять поночі й садовлять у бричку. Батько то йде поруч, коли конячина видирається на гірку, то їде разом зі мною, і я відчуваю тепло й надійний захист його обіймів. Скоро я полишуся тої опори й захисту...

Непомітно лине час, і настає день, коли я стаю школяркою. Вчитися мені легко, батько радіє з моїх успіхів, а інколи й допомагає, спритно підчищаючи лезом бритви клякси в моєму зошиті.

1938 рік. Перші шкільні зимові канікули в моєму житті. Ми з батонькою хазяйнуємо вдвох, бо маму за хорошу роботу в школі разом із групою інших учителів нагороджено екскурсією до Москви та Ленінграда. Про наші справи батько сповіщає її фототелеграмою — новиною того часу.

Я розумію, що цей розділ занадто розтягнутий, але спогади дитячих літ такі приємні на старості, і я, немов змалечку, купаюся в тих хвилях родинного тепла й любові, свідомо чи підсвідомо відволікаючи момент повернення до розповіді про страшні часи та події... Мов той горе-звісний струсь, мов дитина, що накривається ковдрою з головою від страху, мов едукований підліток, що вимріяв Машину Часу й лине на ній у минуле, щоб повернути в інший бік плин Ріки Життя, Ріки Часу...

Минають останні місяці, тижні... дні... години нормального життя... Хвилі державного терору стають усе навальнішими. Межи людьми наростають жах, сум, недовіра, підозра, наклепницькі доноси, шельмування, зречення.

Дорослі важко переживали страшні звістки: «Той — чули? — ворог... Того „взяли“ — невже й він?»...

Лягаючи спати, люди не знали, чи проснуться вони в своїй постелі. Не спали, у гнітючому страхові прислухаючись до шурхоту авто, до голосів на сходах, — чи не за мною? Ідучи на роботу, клали в портфель мило, рушник, білизну. В багатьох стояли наготові валізи з одежею, тим же милом та ін. Палили листи, рукописи, книжки...

Дітей це, звісно, не торкалося, й ми майже нічого не знали.

Видніється мені в пам'яті (зважає, це писане ще на початку 60-х років, у першій редакції «Повісті...») один сірий похмурий деньок. Батько ходить туди-сюди по кімнаті і щось наспівує, наспівує, мугиче — то «Каховку», то «Чёрный ворон...», а то переходить до фамільної — «Ой наступала та чорна хмара, став дощ накрапать...», а я сиджу тихо-тихо, чомусь мені сумно. Бо ж смутне було в нього обличчя, а я, мов те цуценя, реагувала на його настрій, не знаючи, не відаючи, що чорная хмара от-от черкне своїм крилом по нашій родині, вдарить по ній громом-блискавицею...

Перш ніж переходити до опису арешту батька, його тюремних поневірянь та загибелі, я хочу, наскільки мені вдасться, правдиво змалювати в кількох наступних розділах те загальне тло, на якому мали місце певні історичні, політичні, літературні, культурні, суспільні, економічні та ін. події 20—30-х років в Україні та в Росії.

X ІСТОРИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ЛІТЕРАТУРНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПОДІЇ Й ФАКТИ 20—30-х РОКІВ В УКРАЇНІ

...І щоб іти все вгору, вище й вище, —
Аж поки станемо там на шпилі...

Леся Українка

Я не фахівець-україніст і не можу зробити добрий аналіз подій та течій в українській літературі 20—30-х років. Та без цього не обійтись. Матеріалу зібралось багато, але систематизувати його, оцінити, проаналізувати все мені дуже важко. То даруйте, прошу, які накладки, повтори, невеликі фактичні помилки, хоча щодо цього я намагалася бути якнайсумліннішою. Але трапляються камінці й мутна водиця і в тих джерелах, котрими я користувалась: є помилки і в моїй улюбленій книжці «...З порога смерті...» [1]; у прекрасній книзі О. Шугая про І. Бакнянця [16] Андрій Панів названий Юрієм Панівим (с. 119) та ін. У книзі «Письменники Радянської України, 20—30 роки», виданій 1989 року, автори нарисів ще клянуться марксизмом-ленінізмом, ще вихваляють керівну роль партії, що «вела, правильно розуміла» й т. ін.; ще ніде нема й натяку на її злочинну суть; нема й слова про радянську «імперію зла», котра пригноблювала, калічила й грабувала «братні народи» на користь «старшого брата», хоча такі люди, як І. Багряний, М. Куліш, уже давним-давно це добре розуміли (дивись далі уривки з протоколів їхніх слідчих справ); Ленін та Дзержинський тут ще апологети соціалістичної законності; Григорій Костюк та ін. — буржуазні націоналісти, ідейні супротивники; вірш про Леніна М. Йогансена, «написаний у дні всенародного трауру», «став, — за словами С. Крижанівського, — окрасою нашої поетичної Ленініани» й т. д. і т. п. І за цією книжкою нині вчать студенти-філологи, «ворогів не найгірша, бо тут є аналіз творчості забутих імен колишніх «ворогів народу», є багато цікавих фактів... Анотація до [6], сторінка 2: «Спогади колишньої дружини... Сергія Пилипенка, закатованого в сталінських таборях». Пробачте, С. Пилипенко не потрапив до таборів, його розстріляли у Харкові в тюрмі 3 березня 1934 року, про що вже було відомо на момент виходу цитованого [6] хоча б із [1]. Тож і в моїй книжці, перенасиченій

датами, фактами, цитатами, прізвищами, можуть трапитися помилки. Якщо читач зверне на них мою увагу, буду щиро вдячна...

Нагадаю, що батько — 1905 року народження. Тож усі історичні, політичні, соціальні, культурні, літературні події й факти, про які йтиме мова далі, так чи інак його стосувалися. Припускаю, що їхнім активним учасником він став десь із 1922 р. — з часу навчання в Харківському педагогічному технікумі. Щось він читав, щось чув, у якихось літературних дискусіях брав участь, щось писав сам, бував у різних видавництвах, у деяких працював, жахався різних постанов, процесів, не міг розібратися в подіях у Москві, потерпав душею й тілом від голоду, плакав над труною Хвильового, був вірним плужанином, переживав з-за арешту Пилипенка та багатьох інших, сам боявся й сам чекав тої ж долі, — але повсякчас прагнув зрозуміти, оцінити, досягнути події свого часу...

Розібратися в до- і післяреволюційних подіях було ой як непросто не тільки зеленому юнакові...

За спогадами Ю. Смолича, то були суворі й складні часи...

«Зміна влади відбувалася мало не щодня, а вже щотижня чи принаймні щомісяця — неодмінно: червоні, білі, зелені, чорні, жовто-блакитні... в безко-нечних мутаціях гетьманщини, петлюрівщини, отаманщини та зовсім безімен-ного бандитизму — це, сказати б, „поміж своїх“, а ще ж безнастанні іноземні інтервенції: німці, австрійці, угорці, румуни, греки, французи, білополяки...» (Л. Бойко [13]).

Поруч із соціальними проблемами, котрі мусила вирішити революція, для української інтелігенції, для українського народу стояла ще одна — проблема національного визволення. Соціальна сторона революції й національне питання розривали серця навпіл.

Ю. Смолич у книзі «Я вибираю літературу»: «...російська молодь здебільшого й взагалі не відала, що то є національне питання. Її патріотизм існував відкрито, легально і був заохочуваний суспільним укладом та держав-ним режимом. І вона любила свою батьківщину. І за це ніхто її не карав і не карав... Вона вчилась у школі рідною, російською мовою і не могла собі уявити, що вчитись треба не мовою батьків, не тією мовою, котрою співала тобі над колискою мати. Їй невідоме було дивне, навіть дике почуття, що життя твоє відбувається на рідній, але ж... не твоїй землі. Вона мріяла про свободу, але свободу соціальну, і не відчувала, що існує ще й гніт національний. Не знала (і не могла знати), що справжня свобода приходить лише тоді, коли за соціальним визволенням настає і визволення національне. Можливо, багато з тієї молоді і не задумувалась над своєю любов'ю до рідної мови і ніяк не уявляла собі, що про рідну мову можна лише... мріяти, а книжка, написана твоєю рідною мовою, є крамола, і саме тому її заборонено. І минувшину твого народу — все добре в ній і все недобре, всі радості його

і всі біди, всю героїку його історії — ти пізнаєш не з книжок, раз вони заборонені, а тільки з пісень, дум, казань та переказів, почутих з вуст батьків та дідів або й від жебраків-лірників на базарі. А минуле це — саме тому, що воно є минувшина в твого „забороненого“ народу, — теж є крамола. І, можливо, якраз через нього гріє тобі душу — розпалює твою уяву полум'ям романтики...

Так от, коли бурі революційних подій впали на моє покоління української молоді, коли закрутили її тисячі смерчів і в штормах кинули на хвилі цунамі, — хіба ж легко і просто було розібратися, хіба завжди можливо було прийти зопалу до єдино вірного, правильного вирішення?

Бувала розгубленість, траплялися хибні кроки й непоправні помилки.

Юнацький революційний романтизм диктував молодим поетам такі рядки:

«Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній тобі», — це вам лірика...

Далі недавній чернігівський семінарист — Василь Еллан-Блакитний — уже бажав: «Вогню ж! Динаміту! Хай зникне минуле в ім'я Будуччини! Церкви старовинні в повітря! Вишневі садки під сокиру...»

Замало було крові часів першої світової та громадянської воен... Поруч — ревна віра в близьку світову революцію:

Промерзло згадує Париж
Про дні кривавого терору.
І гільйотини гострий ніж
В тумані близько... Скоро... Скоро...

(В. Блакитний. Збірка «Червоний вінок», 1919 р.)

І Володимирові Сосюрі кортить:

Я не знаю, хто кого морочить,
Але я б нагана в руки взяв
І стріляв би в кожні жирні очі,
В кожную шляпку і в манто б стріляв...

У першій фаланзі до- і пожовтневих революційних романтиків ішли В. Чумак, В. Еллан-Блакитний, П. Тичина, М. Рильський, М. Семенко.

У другій — М. Хвильовий, М. Йогансен, В. Сосюра.

Прилягали до них і деякі поети «Плугу»: В. Мисик, А. Панів, О. Донченко...

Вслухайтесь-но в передмову-маніфест до збірки «Жовтень» (1921 р.) «Наш універсал» (М. Йогансен, Хвильовий та Сосюра):

«Не з негативною програмою руйнування того, що розкладається, ідемо ми торувати нові шляхи, а яко співці живої творчості пролетаріату, яко поети-піонери в яскравий світ — комунізм.

...Наші лави крилаті спаюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки Шевченко і Франко.

Мову українську беремо яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського.

Перетворимо, переплавимо ті скарби селянські на нашій фабриці, в огні нашої творчості, під молотами наших зусиль одностайних».

«Буря штурму, шквалу сигнали, скоро forte. Чуєш, сурми? Чуєш, заграли?!» (1921—23 рр. М. Йогансен. Цикл «Скоро forte». Поеми «Комуна» і «Революція». Комуна поет любить «соромливо і інтимно»...)

«Руйнувалось, гинуло не тільки те, що віджило свій вік: обривалися капіляри, що живлять досвідом поколінь і дають людині — спадкоємцеві роду — можливість вистояти в одвічному змаганні з часом» (В. Базилевський, [13]).

Трагедія роздвоєння багатьох людей того часу коротко відображена Є. Плужником:

Бо виріс я на межах двох світів —
Півмерлих сіл і міста молодого...

Товариство сільських письменників «Плуг» було засновано С. В. Пилипенком у квітні 1922 р.

У першому випускові альманаху «Плуг», що вийшов у 1924 р., де, до речі, надруковане й перше батькове оповідання «Пасинки степу», і вміщена ідеологічна та художня платформа ССП (Спілки Селянських письменників) та її статут, зареєстрований у Всеукраїнському літературному комітетові у квітні 1922 р.

«Бюро „Плуга“: І. Кириленко, А. Панів, П. Панч, С. Пилипенко, І. Шевченко.

Члени ініціативної групи: І. Сенченко, С. Пилипенко, А. Панів, Гр. Коляда, Ост. Яровий, І. Шевченко, А. Крашаниця.

Члени Всеукраїнської Спілки „Плуг“ (на 1924 рік): Василь Алешко, (?) Баленко, Дмитро Бедзик, Степан Бен, Сава Божко, Юхим Брянців, Володимир Васоркін, (?) Волошко, Василь Вражливий, Володимир Гжицький, Андрій Головка, Петро Голота, Дмитро Гордієнко, Опанас Гребениченко, Олександр Громів, Дмитро Грудина, Олександр Донченко, Микола Дукин, Галактіон Дяченко, Грицько Епик, Юрій Жилко, Хведір Злидень, Олександр Канторин, Іван Капустянський, Іван Кириленко, Семен Кицюк, Дмитро Коваленко, Марко Кожушний, Грицько Коляда, Олександр Копиленко, Анатоль Крашаниця, Антін Лісовий, Павло Лучанський, Василь Муринець, Павло Нестеренко, Юрко Некифоруку, Іван Овчаренко, Іван Павленко, Андрій

прагнув до повної свободи особистості — і йому приписали анархізм, любов усіх людей — і попав у „ідеалісти“, „абстрактні гуманісти“, тобто антикомуністи. І за це поплатився власним життям».

Т. Кардиналовська знову цитує «Третю Роту» В. Сосюра [6]:

«Обличчя Сергія Володимировича нагадувало мені старовинні українські фрески. Я дуже любив його і дививсь на нього, як на батька. [...] І Пилипенко, і Еллан дуже любили молодь, і молодь любила їх. Пилипенка ми всі любовно називали „папаша“ і безсоромно зловживали його добротою, спустошуючи його портсигар. Він, блідий і прекрасний, стояв перед нами, і ми були готові піти за ним в огонь і воду». З гіркою іронією Сосюра пише, що Пилипенка, так само, як Епіка, Куліша і багатьох інших, „забрала смерть, що зветься „порушенням радянської законності“, і прочулено додає, що вони „чесними і чистими очима дивляться на нас з вічності, повними сліз і любові до народу, за який вони пішли в безсмертя, бо пам'ять про них вічно горітиме в наших серцях».

Я не могла б знайти кращих слів, ніж ті, що наведені вище, аби охарактеризувати ставлення й мого батька до того часу, до С. Пилипенка. Очевидно, вони були споріднені душі, не дарма Пилипенко наблизив батька до себе, опікував його, взяв до редакції «Плуга» — різниця лише в тому, що Пилипенко був уже Майстер, старший брат, старший товариш, «папаша»...

А ось ще один спогад — письменниці Марії Романівської, яка теж колись належала до «Плуга»:

«Я бачу високу плечисту постать у смушковій шапці, у доброму кужусі з сірою оздобою хутра, в чоботях. З-під шапки визирає мужнє обличчя з гордо викресленим носом, чорними вусами над випнутим, різким, роздвоєним підборіддям. Очі за окулярами дивляться доброзичливо. Але все обличчя ніби суворе і голос грубий, як належить мудрому «папаші».

В цьому прізвиську було все: тепло, батьківська підтримка, людяність, товариськість. Одне слово, міцне плече тата, на яке можна було спертися і не боятись нічого».

З осені 1922 р. в Харкові, в «Селянському будинку», де певний час працювала також мати С. Пилипенка, Івга Михайлівна, започаткувалися знамениті плужанські вечори. Та й не тільки в Харкові...

За рік по тому В. Блакитний заснував спілку пролетарських письменників — «Гарт», що вважався рангом вище від «Плуга», бо плужани — селяки, а пролетаріат, мовляв, це передовий клас, за своїми свідомістю, культурою й розвитком. Через це С. Пилипенко та В. Блакитний часто сперечалися, хоча й товаришували між собою. Якось на зборах виступає В. Блакитний, підхваляює свій «Гарт» та кепкує з «Плуга». С. Пилипенко: «Тут перед вами виступає Василь

Блакитний. Його виступ нагадує мені того дядька, який прийшов до сусіда в хату і так привітав його: „Здрастуйте, бодай ви виздихали!“» [4].

Після смерті В. Блакитного в 1925 році «Гарт» очолив М. Хвильовий, і протистояння «Плуг» — «Гарт» уособилось у протистоянні Пилипенко — Хвильовий.

«Про принципову ворожнечу між Сергієм і Хвильовим добре відомо з їхньої полеміки, яка, до речі, не відзначалася делікатністю. Хвильовий намагався спрямувати розвиток української літератури й культури взагалі за західним взірцем, тоді як Сергій вважав, що європейський шлях чужий для України, й українцям слід орієнтуватися на російську літературу.

...Пізніше офіційна критика твердила, що розходження між Хвильовим та Пилипенком були не такі вже значні, бо, мовляв, обидва були вороже наставлені проти російської культури з позицій українського націоналізму.

...глибше розуміння позиції Хвильового та Пилипенка не лише у їхній полеміці, але й у їхній діяльності знаходимо у Григорія Костюка. Зазначаючи, що він особисто поділяв погляди Хвильового, а не Пилипенка, Костюк каже: „У моїй свідомості уклалося розуміння, що це люди одного покоління, різної епохи й однієї мети, але різного психологічного складу, різного темпів розвитку й відмінного таланту. Те, що робив тоді для утвердження української культури С. Пилипенко, того не робив і не міг робити М. Хвильовий. І навпаки. Вони йшли відмінними шляхами й відмінними кроками, але йшли до однієї мети» («Зустрічі і прощання», с. 413). Ця мета — творення української культури з власним національним обличчям (яке ж інше обличчя може бути в національній культурі, тобто культури будь-якого народу?) — виявилася небезпечною для влади і засуджена як «націоналістична», тобто контрреволюційна.

Щодо особистих взаємин між Сергієм та Хвильовим мушу сказати, що вони не були ворожі, навпаки, досить навіть дружні» [6].

Звичайно, дружина Сергія Пилипенка краще знала, які там були взаємини, але щось мені не дуже віриться в їхню дружність...

«Плуг» був першою масовою громадською організацією на культурному фронті радянської України.

Письменники «Плуга» спиралися на ідею союзу революційного селянства з пролетаріатом.

У «Плузі» починали пробувати свої сили (складено за [1, 4, 6, 21, 34, 35]): І. Багрянний, В. Басок, Д. Бедзик, С. Бен, М. Биковець, С. Божко, Ю. Будяк, В. Вражливий, Ю. Вухналь, А. Гак, Ю. Гедзь, А. Головка, Д. Гордієнко, Д. Гуменна, Ю. Гундич, А. Дикий, Дніпрова Чайка, О. Донченко, Ю. Дубков, М. Дубовик, М. Дукин, Г. Епик, І. Єрофеїв, Н. Забіла, П. Капельгородський, І. Капустянський, Я. Качура, Б. Коваленко, Г. Коляда, О. Копиленко, Г. Костюк, Ю. Лавріненко, О. Лан, М. Лебідь, П. Лісовий, В. Минко, В. Мисик,

В. Нефелін, А. Панів, П. Панч, Л. Первомайський, В. Потапенко, Н. Рибак, Н. Романович-Ткаченко, М. Романівська, Д. Рудик, М. Сайко, Г. Саченко, В. Свідзинський, І. Сенченко, С. Сумний, О. Сфекла (Свекла?), В. Товстоніс, В. Худяк, А. Хуторян, В. Чапленко, В. Чередниченко, В. Чечвянський, С. Чмельов, А. Шабленко, А. Шамрай, А. Шмигельський, В. Штангей, М. Шульга-Шульженко, С. Щупак, Г. Яковенко, Л. Яновська, В. Ярина, В. Ярошенко та ін.

Крім плужан, на тих вечорах у дискусіях про шляхи розвитку української пожовтневої літератури брали участь В. Блакитний, О. Вишня, О. Довженко, М. Йогансен, Г. Коцюба, М. Куліш, В. Поліщук, О. Слісаренко, П. Тичина, М. Хвильовий, Г. Хоткевич, Д. Фальківський та ін.

Дехто згодом поміняв свої смаки й уподобання, перейшов до інших літературних угруповань, дехто замовчував свою колишню приналежність до «Плуга», відмовлявся від неї. Але найгірше, на думку широї плужанки Д. Гуменної, через багато років зробив Ю. Лавріненко: «...То ж гірко, що упорядник антології „Розстріляне відродження“ (Париж, „Культура“, 1959 р.) для „Плугу“ знайшов лише глумливі зверхні слова: „Обмежена провінційністю просвіти масова організація „Плуг“; „нешасливий псевдотеоретик псевдолітературної організації „Плуг“ та ін. Засновнику „Гарту“ В. Блакитному, який помер у 1925 р. своєю смертю, приділено сім сторінок. А С. Пилипенкові, хто боровся за українську літературу 10 років й за це був закатований у льохах НКВД — жодної сторінки!»

Зате хвала й подяка А. Гакові, котрий в статті «Не так Хвильовий, як ті хвильовенята» [4] віддав належну шану С. Пилипенкові:

С. В. Пилипенко «у двадцятих роках був чільною особою на фронті боротьби за відродження української культури, зокрема ж, літератури.

По-перше, — саме Пилипенко перший узявся в 1922 р. організувати українських пореволюційних письменників; по-друге, — Сергій Володимирович був одним із будівничих і першим директором Українського літературно-наукового інституту ім. Т. Г. Шевченка в Харкові; по-третє, — він понад десять років беззмінно працював як головний редактор Державного видавництва України; по-четверте, — Пилипенко, незважаючи на перевантаженість службовими, партійними й громадськими обов'язками, писав оповідання, байки та статті. По-п'яте — Сергій Пилипенко, коли почався сталінський погром української літератури, один з перших був заарештований і розстріляний».

Із спогадів Докії Гуменної: в редакції «Плуга» панувала «атмосфера веселої дружньої невимушеності» [21].

«З інших плужан якимось мало тоді зустрічала прозаїка Миколу Дукина, як одного з стовпів «Плуга», поруч з Пановим та Минком.

До чого ж гарненька була в нього мордочка, як у дівчини, з пікантно трошечки задертим кінчиком носа, кучерявою, русявою чуприною. Веселий, дотепний, трошки насмішкуватий. Я сказала б, неселянський, не було на ньому печаті села, як на Минкові, чи хоч би й Лавріненкові. Казали —

він купецький син. І дотепи в нього були такі, що блискуче звучали поросійському, але як перекласти на українську, наприклад «разбиваться в лепёшку» («старатися комусь догодити»)??

Отакий мій скетч Дукина, загальний, здалека. Пізніше він, можливо, допоможе зрозуміти його» [21].

А. Гак: «...трохи кусючий гумор Дукина»...

Відшуміла недовга доба т. зв. «українізації», початої 1920—22 років.

У квітні 1925 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію: «Партія повинна прагнути до того, щоб увесь робітничий клас України, незважаючи на національну приналежність, оволодів українською мовою...»; декрети про рівноправність мов, про обов'язкову українізацію державного апарату, освіти та ін.

Але перший секретар КП(б)У Л. Каганович, виконуючи потаємну волю Сталіна, вів супротивну лінію, звужуючи шляхи українізації, всупереч намаганням В. Затонського, В. Чубаря, О. Шумського та ін. Влітку 1926 р. — лист Сталіна Кагановичу, котрий фактично схвалював дії Кагановича та захищав його від критики. Тоді ж таки з «легкої» руки Сталіна, пішли в життя клички «шумськізм», «хвильовізм», пізніше — «яворщина»...

Уже в червні 1930 р., на XVI партз'їзді, ДПУ УРСР закликалось до активізації боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та «українською націоналістичною контрреволюцією»...

Події 20-х — першої половини 30-х років супроводжуються оскаженілим гавканням ортодоксальних критиків-марксистів того часу. «Критиками» їх можна назвати за звичкою, це швидше наклепники, сексоти, лизоблюди. О. Демчук, Б. Коваленко, І. Микитенко, І. Кулик, І. Кириленко, В. Коряк, Я. Качура, І. Лакиза, С. Щупак та ін. в своїх статтях, виступах, літературних дискусіях звинувачують сучасних їм письменників у занепадництві, нехтуванні сучасністю, в зловмисному ідейно-естетичному шкідництві; їхня «голобельна» критика, оцінки, переповнені наклепницькими тенденціями, сприймалися як політичні звинувачення, підказували певним колам певні оргвисновки, призводили до арештів та загибелі багатьох письменників.

«Не випадково Микола Куліш свою полемічну статтю назвав „Критика чи прокурорський допит?“, в якій гаряче заперечував директивний, політично-демагогічний, лайливий тон деяких виступів на сторінках „Гарту“, „Більшовика України“ та інших друкованих органів» (М. Жулинський, [13]).

Стаття О. Правдюка про І. Багряного мала назву: «Куркульським шляхом».

З часом було знищено й самих літературних погромників. Нині їх усіх посмертно реабілітовано, справедливо звільнено від дурних обвинувачень, накинутих їм за часів сталінщини.

Але їхня вина за те, як вони підштовхували до загибелі багатьох своїх товаришів-письменників, зостається з ними, і смерть не мусить зрівняти їх із їхніми жертвами...

За винятком О. Демчука й О. Правдюка (не письменники) та Я. Качури, всі вищепойменовані письменники є в книзі «...З порога смерті...» [1], із досить похвальними відгуками. Автори мартиролога підбирали туди осіб за формальною ознакою належності до офіційного статусу письменників України, отриманого ними влітку 1934 року. А для такого письменника, як Іван Багряний, — на той час лише поета (його прозова велич ще попереду!), — але поета цікавого, талановитого, визнаного сучасниками, — в цій книзі не знайшлося місця, не зробили винятку. Бо ж формально він не належав до СПУ, а на той час уже відбував покарання на Далекому Сході та в Сибіру за міфічну вину, «сівши» одним з перших (у 1932 р.), відсидівши більше семи місяців у камері-одиночці смертників і відкинувши пропозицію написати похвальну оду Сталіну та отримати за це свободу й орден. Чи багато людей на його місці спроможні були повестися таким чином? Та й подальше життя І. Багряного — суцільний подвиг...

Поруч із цими погромними критичними течіями, то пірнаючи в них, то виринаючи, йшло життя «Плуга».

Д. Гуменна: «...Дуже скоро отримала лист із „Плуга“ від Миколи Дукина, який писав, що мій нарис „Листи із степової України“ вже друкується (1928 р.)» [6].

Але швидко з'ясувалося, що партія знайшла небезпечні тенденції у творах Гуменної: вона, бач, уже в 1928 р. видивилась, що «по селах бродить привид голоду». На неї напали і «стовп» московської літератури Ф. Гладков, і погромник з ЦК КП(б)У Андрій Хвиля, і навіть сам генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор.

Журнал «Критика», ч. II, 1928 р., стаття Андрія Хвилі: писання Д. Гуменної про старе село — то «крик відчаю куркуля, єфремівська концепція, ще й оголена»...

Д. Гуменна: «То Пилипенкові, Панову і Дукину — „матеріал надзвичайно цінний“, а цим цадикам — „єфремівська концепція“» [21].

Оту веремію, за висловом Д. Гуменної, підсумував С. Пилипенко у статті «В чім же помилка Д. Гуменної?», виступивши всім своїм авторитетом на її захист (ж. «Плуг», ч. I, 1929 р.).

Але невдовзі прийшла ще більша шура-бура: по всіх усядах на зборах проробляли «ухильників від генеральної лінії партії», та ще й у розпалі «суцільної колективізації» на селі!

С. Пилипенко отримав тавро «правого опортуніста».

Щоб остаточно його знищити, всередині «Плуга» було створено комсомольсько-молодіжну секцію під промовистою назвою «Трактор».

Що, мовляв, там ваш застарілий «Плуг», — дайш новітній трактор! Сюди ввійшли Гавриленко, Дорошко, Жовтобрюх, Солодченко, Сторчак, Холош, Шип.

Д. Гуменна [21]: «Либонь, і Дукинові тоді було не з медом, це тоді він приєднався до цих гицлів». Гірко читати це... Але хто з вас без гріха, нехай кине в нього камінь...

Група швиденько розродилася погромницькою статтею «Кого захищає С. Пилипенко?».

У газетах та журналах рясніла злива брудних дурних епітетів: Гуменна й «куркульська агітаторка», і «рупор дрібної буржуазії», і «буржуазна націоналістка» і т. ін.

Чому били її, вона розуміла, «але чому нищили Пилипенка, не могла втямити». Популярно це пояснив їй Савка Божко, котрого відкликали з Херсонщини, і в чийй вільній кімнаті на Холодній Горі вона тимчасово мешкала, не маючи притулку в Харкові: у верхах іде бій між Скрипником та Косіором. Пилипенко — прихильник Скрипника, тож і гатять по Пилипенкові, по «папаші», по його «широкому кожухові», де він пригрів таких протаскувачів куркульської контрабанди, як С. Божко, Д. Гуменна, Г. Яковенко» [4].

Можна лише здогадуватись, чого коштувала вся ця «веремія» С. Пилипенку та його рідним, Д. Гуменній, А. Паніву, М. Дукину, С. Божку, всім плужанам, їхнім друзям, однодумцям, просто порядним людям...

Вже насувається «Процес СВУ» (міфічна «Спілка визволення Української організації такої ж міфічної «УВО» («Українська військова організація»), поруч — голод 1932—33 років, а там — партчистки, постанови, процеси, вбивство Кірова, злива процесів у Москві, Києві, Харкові, арешти, процеси, розстріли, заслання, — загибель у муках мільйонів людей... За віщо? Навіщо?

А потім — війна, битви, окупація, евакуація, голод, смерть... Перемога, за яку заплачено нелюдськими муками й ріками крові, знову арешти, — первинні, повторні, знову процеси, заслання, розстріли, «психушки», депортації, хитання системи «соціалізму», гризня в верхах, тихенькі надії в низах, зневіра — і наше сьогоднішня... Що завтра?..

«Процес СВУ» почався влітку 1929 р. в Києві. Підготовка процесу, попереднє слідство, пошуки вагомих кандидатур потребували певного часу.

Потім фігурантів привезли в Харків. «Опера СВУ, музика ДПУ» проходила з 9 березня (день народження Кобзаря) по 19 квітня 1930 р. в приміщенні Харківського оперного театру.

Ще на початку процесу «і Микола Хвильовий, і майже всі співробітники «Літературного ярмарку» (Кн. 2, 1929 р.) — М. Яловий, М. Куліш, Г. Епик та ін. опублікували на сторінках свого журналу статтю

«Плямуємо ганебну роботу зрадників», у якій з пролетарською безкомпромісністю засудили «ганебну» діяльність творців «контрреволюційних організацій буржуазно-глитайських елементів» (М. Жулинський [13]).

Почасти шановні автори статті ще вірили в шкідників, контрреволюціонерів; почасти — «скачи, враже, як пан каже»...

Головні обвинувачені — С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, культурні діячі, молодь з чергової міфічної організації СУМ («Спілка української молоді») — всього 45 осіб. Їх звинувачували в антирадянській пропаганді, контрреволюційній діяльності з метою збройного повалення радянської влади. На суді громадськими обвинувачами, між іншим, виступали М. Куліш та О. Слісаренко, — стали вони ними, певно, не за власним бажанням, але все ще вірячи, що вони «допомагають пролетарському правосуддю» вести боротьбу з «ворогами народу», та по суті борючися з привидами, фантомами.

У Харкові підсудних привозили в звичайних автобусах, у перервах поїли чаєм з тістечками. Про суд докладно писали газети, патякало радіо. Публіка в більшості — не друзі, не одностудці, не українці. В залі сиділи чекісти в штатській одежі та випадкові глядачі, — квитки на процес розподіляли по установах. За стінами театру був Великдень, хоча й без радісних дзвонів, а тут відбувався суд «нечестивих»...

О. Семененко: «Академік Єфремов був справді званою й справді шановною людиною. Коли він проходив приниження того показового процесу, стонні, чужі люди говорили про нього з любов'ю й болючим співчуттям.

В його розумних очах і в усьому виразі обличчя відчувалася та повага людини, що витворилася в багатьох поколіннях предків — козаків, священників і господарів свого поля.

Тепер на сумному лиці я побачив очі змученої, зацькованої людини» [3].

С. Єфремов отримав вище покарання тих часів — 10 років примусово-виправних робіт [3].

Дивіться далі «Таблицю № 1» — кого й коли заарештували, який присуд, яка доля. Першим серед десятків страдників там іде Сергій Єфремов...

1931—33 роки. Чергові міфічні терористичні, націоналістичні справи про міфічні контрреволюційні організації: УНЦ («Український націоналістичний центр») та УВО («Українська військова організація»). На головні ролі «запрошено» академіків Яворського, Рудницького, Юринця, професора Волобуєва, колишнього наркомосвіти Шумського, художнього керівника театру «Березіль» Леся Курбаса, артиста Паторжинського, письменників Досвітнього, Ірчана, Пилипенка, Хвильового, Ялового та ін. Декого було розстріляно, більшість одержала по 10 років Соловків; майже у всіх справи було переглянуто восени 1937 р., з новим присудом — розстріл...

1932—33 роки. Голодомор. Спланований Сталіним та його поплічниками штучний голод, призначення якого — зламати становий хребет української нації — селянство.

Нині беззаперечним вважається факт, що в 1933 р. був глибоко підрубаний генетичний корінь українського народу.

Запровадження кріпацько-паспортної системи; введення в містах продовольчих карток для службовців, кордони, застави, озброєна сторожа навкруги вимираючих сіл, — щоб не втекли, а покійно вмирили вдома.

Кордони навкруги міст. У містах — лікарні для вмираючих, приймальні пункти у школах, сяка-така підгодівля дітей. У Харкові Холодна Гора була поза кордоном, і на цій межі лежали гори трупів. Відкриття Торгсинів («Торговля с иностранцами» — за золото — і то черги з ночі, з лайкою, з бійкою...)

З'явилася нова професія — трупарі, збирачі безіменних трупів: мерців збирали рано-вранці й вивозили в яруги, за околиці міст.

Траплялися випадки самогубства, канібалізму, трупоїдства.

У п'єсі М.Куліша «97» про голод 1921—22 рр. на Україні Орина, старчиха, котра мала п'ятеро дітей, котра зварила — з'їли, вимолоє понюхати його дайте, хоч гарячої води, щоб зігрітися, а то все сніг їси, набридло... Потім вона з'їла двох своїх дітей, померлих...

Хліб вивозили за кордон. План здачі зерна в 1933 р. був нереальний, завищений. Зерно везли за кордон, а свої громадяни пухли з голоду. Сталін відмовився від допомоги МОПРу та інших міжнародних організацій; етнічні німці, котрі здавна жили на Україні й отримували в ці часи кільканадцять марок допомоги з Німеччини, оголошувалися «шпіонами»; нічого подібного допомозі, яку надавала голодуючим АРА в 1921—22 рр., не було — заборонено!

Прочитайте, будь ласка, уривок з новели Івана Багряного «Мадонна». Новелу написано 1925 року, але відлуння голоду 1921—22 рр. цілком збігається з голодомором 1932—33 років:

«Лице в чорних плямах, а її нагадують юність.

На лиці і в позі покора і ляк... Руки грязні і чорні... Ноги сховалися під плащем з драної ряднини, — вони репані, в курятах... Спина перегнулась; збився платок: нечесані коси опали на немовлятку з украденим віком.

Біле як віск личко тліє... теребить сухі грязні груди і усміхається заплуцценими очима, ручки маленькі, сухенькі давлять груди... А в матері голод підвів темні смуги під очі.

По горбатому носі скотилась сльоза і впала на личко; іскорка загнаної любови крапає з очей. О! — кап... на голівку...

Сірий день відокремив її, сіру, на сірі полотнища грубих панелів. — Мадонно моя на асфальті!

Дівчинка притулилася збоку. Очима-фосфоритами з-під лоба з лахміття упала на цятку на буфеті. На одну цятку... Хліб... — І не хоче одірвати.

На лиці тавро матері... Тавро порожніх вулиць... підтиння і людського глуму.

— Мадонно моя на асфальті!.. Мадонно в пльовках.

І тільки зуд монотонний під люстрами, і тільки зуд.

Ревнув потяг — і скрикнула дитина, і шум, як ошпарений, метнувся в барельєфи. Плачем-скулінням прошипіло блажність; засмерділа злість. І зойк дитячий попав під грязну підметку людей. І прибіг за ним потяг:

«Двадцять четвертий... Кієв... Моск-в-а...»

А...а...а... — Розпеленався і вторить дитячий плач. Вторить сірий день, розрізаний на рейках».

Нині історики не можуть дійти згоди в питанні, скільки людей загинуло за часів голодомору 1932—33 рр.: 4? 6? 9 мільйонів? А голод 1921—22 років? Невідомо. Під час репресій: 6? 8? 10 мільйонів? Загалом усе це набагато перевищує кількість загиблих під час ВВВ. Я читала, що коли врахувати тих, хто не народився від передчасно загиблих дорослих, то загальні втрати населення України за радянських часів сягають 40 мільйонів чоловік. Як населення Франції!..

Ми взагалі погано знаємо свою історію. Ми ще менше бажаємо її знати. Не лише охлос (грецьке «юрба, натовп»), а й верхівні прошарки, виховані, вигодувані практично всі ще за добрячих радянських часів. Трохи соромно, трохи страшно, а найбільш — байдуже за минуле... Головне — теперішні турботи: напхати в пельку та кишеню якомога більше нині, сьогодні, завтра — для верхів; утриматись на передостанньому до жебрацтва шаблі суспільної драбини — для низів.

Який там голодомор? Які репресії? Значить, Ваш батько був винний, раз посадили в тюрму, — і таке доводилось чути...

У 1933 р. на Україну відряджено надзвичайного уповноваженого ЦК ВКП(б) — П. П. Постишева. Москвин у вишитій українській сорочці, — богував, царював, лякав, карав бідолашну Україну, вислуговує чись, догоджаючи Сталіну та партії.

Українські дітлахи співали:

Поле неозоре, піонер в дозорі

Вийшов вартувати колгоспне майно...

Ми пісню свою гартували в бою,

Її несемо, як прапор.

Товаришу Постишев, складаєм тобі,

Товаришу Постишев, рапорт!

Отак і не інак: діти змалку мусять знати слова: «бій», «дозор», «прапор», «рапорт»...

За кілька років Постишева теж було названо ворогом і кинуту в пащу Молоха.

А нам заборонили співати тої пісні, хоча ми не одразу второпали, чому її не можна співати...

Початок 1933 року. Рoste вбивця мільйонів — голод. Ростуть репресії проти української інтелігенції, росте її відчай.

Перше самогубство того року в Харкові — застрелився М. Гаврилів, колишній галичанин, колишній ректор Харківського державного університету. Його дружину Наталю буде арештовано 30 вересня 1937 р. й розстріляно 15 листопада того ж року як «шпiонку». Чоловіка Наталіної сестри, Федора Замору, теж галичанина, вчителя, просвітителя, щиро добру людину та його жінку буде заарештовано 12 серпня 1937 р.; дружину вислано, а Ф. Замору розстріляно того ж року, за статтями Карного кодексу України: 54-6 (шпигунство) та 54-10 (антирадянська агітація).

У 1989 році в Харкові слідчий казав їхній доньці, Марті Заморі: «Дела в Москву не посылали, только обвинения и списки на расстрел. Так списками там и подписывали». Я прошу читача згадати ці слова не раз і не два надалі...

Вину за голодомор союзне керівництво переклало на місцеву, республіканську владу, уособивши її в постаті Миколи Олексійовича Скрипника, котрий інколи мав свою особисту думку, розбіжну з думкою керівництва.

Читаймо в Семененка [3]:

«Серед комуністів-українців найбільш виразна постать Скрипника. Коли кажуть про т. зв. українізацію, зразу згадують Скрипника, забуваючи, що справжнім апостолом національного відродження був Шумський, попередній нарком освіти. Не пам'ятають також, що раніш Скрипник був наркомом юстиції, а до того, в 1918 р., був співробітником Держинського, як член колегії ВЧК, приймав активну участь у Жовтневому перевороті. На Україну його послав сам Ленін. За солодкими фразами про бідолашного Скрипника забувають, що він сам по горло в чужій крові. Скрипник застрелився напередодні зборів загальноміського активу Харкова, де мали «проробляти» його помилки»...

Скрипник застрелився 7 липня 1933 року. Існує також версія, що його вбито...

Незадовго до того, 13 травня 1933 року, застрелився М. Хвильовий.

Складний комплекс ідеологічних, суспільно-політичних та морально-психологічних проблем, — за М. Жулинським [13], — був міцно пов'язаний з культурною й літературною ситуацією 20-х — першої половини 30-х років.

Очолоення «Гарту» після смерті В. Блакитного; літературна дискусія 1925—28 рр.; лист Сталіна його намісникові Кагановичу, на той час першому секретареві ЦК КП(б)У, де він вказує на «реальну небезпеку» відчуження української літератури й культури «від Москви», небезпеку боротьби «проти російської культури і її найвищого досягнення — ленінізму», котрі Сталін знайшов у полемічних статтях та памфлетах українського письменника-комуніста Миколи Хвильового; розпуск «Гарту» й заміна його ВАПЛІТЕ («Вільна Академія Пролетарської Літе-

ратури»); кілька чисел цікавих журналів «Літературний ярмарок» та «УЖ» («Універсальний журнал»); недовге існування «Пролітфронту»; саморозпуск ВАПЛІТЕ, де бідолашний Хвильовий «со товарищи» каються у всіх справжніх і вигаданих гріхах; нарешті, ВУСПП («Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників») — практично скрізь центральною постаттю подій є Микола Хвильовий...

«Микола Хвильовий (Фітільов Микола Григорович) — одна з найтрагічніших постатей в історії української літератури. Як митець, що рвійно прагнув віднайти нове слово і нову ідею суспільного розвитку України, він намагався поєднати ілюзію комуністичної перебудови світу з національним відродженням духовності рідного народу і тому опинився в самому центрі літературних та політичних дискусій свого часу. Заповзятий полеміст, він то наступав на своїх опонентів, то каюся в неіснуючих гріхах і, зрештою, потрапив у безвихідь. Шаленіючий шквал сталінських репресій змусив його накласти на себе руки, що сприймалось як протест проти сваволі властей і органічно доповнювало кривавий список їхніх жертв» (М. Наєнко, [1]).

М. Хвильовий, 1893 р. народження, родом з Охтирщини. Батьки — вчителі. Був у царській армії, в 1919 р. вже воював з денікінцями на боці Червоної Армії. Член партії більшовиків зразу гаряче повірив у її декларації. У Харкові — з 1920 р.

Найкращий аналіз особистості та творчості М. Хвильового, як на мене, зроблений М. Жулинським у передмові до «Творів» Хвильового у 2-х томах [24]. Кілька років тому я купила той двотомник і, силуючи себе, прочитала... Звичайно, я згодна з тим, що це була неординарна, обдарована людина; що він залишив глибокий слід в українській культурі та літературі; я вболіваю за його трагічною долею; дивуюсь яскравості описів духу й подій часів революції, громадянської війни та НЕПу, споріднених, в моїй уяві, хіба що з оповіданнями Бабеля, «Окаянними днями» Буніна, а чи «Собачим серцем» Булгакова...

(Згадала Бабеля... Є в нього невеличке оповідання «Линия и цвет». Мова там іде про виступ О. Керенського та Л. Троцького на мітингу, в червні 1917 року:

«...Александр Федорович произнес речь о России — матери и жене. ...Но вслед за ним на трибуну взошел Троцкий, скривил губы и сказал голосом, не оставлявшим никакой надежды: — Товарищи и братья...», — підкреслено мною — «...голосом, не оставлявшим никакой надежды...»

Ох, провидець ти наш, Лейбо Троцький!..)

Але мене дратує певна манірність та знервованість у творах Хвильового, тоскно від «Санаторійної зони», йде мороз поза шкірою від оповідання «Мати», — може, воно так і задумано... Мені боляче від зарозумілої брутальності та кривляння в «Памфлетах», де він чи не змішує з гряззю «плужан», «просвітян», Сергія Пилипенка як особистість

та як узагальнений образ. І задрипанки вони, й напівінтелігенція, «...вбога софістика інтелектуально вбогих людей», галімаття, схоластика, «парикмахерство» — це лише невелика частина тих виразів, якими Хвильовий — «олімпієць» — обдаровує супротивників. Особливо мені болить за Сергія Володимировича Пилипенка — старшого товариша, «папашу», вчителя, «хрещеного батька» на літературній дорозі багатьох письменників і, зокрема, мого батька, М. В. Дукина. Пилипенко щиро вірив у корисність діяльності товариства «Просвіта» і доклав величезних зусиль, щоб знайти, підтримати, спрямувати, вивчити, залучити до літературної роботи обдаровану селянську молодь, письменників-початківців.

«Завдяки старанням С. Пилипенка в залах ІНО (перехрестили тоді університети в «інститути народної освіти...») в 1932 р. пройшла знаменита виставка «15 років художньої літератури УРСР». Вона була ілюстрована численними портретами українських письменників і культурних діячів. Це була єдина об'єктивна виставка, де були виставлені твори, що зникли назавжди пізніше» (Григорій Костюк).

Згадався мені бучний святковий вечір, присвячений 100-річчю з дня народження Миколи Хвильового, наприкінці 1993 року, в приміщенні театру ім. Шевченка... Було багато людей, і пишно-мальовничо вбрана сцена, і немов щирі виступи. Але марно я прислухалася до візерунків «Арабесок», — серце зоставалося холодним. Може, тому, що я себе погано почувала, не знаючи, що вже зо два-три дні маю гіпертонічний криз.

І Хвильовий, і Пилипенко — обидва були дуже красиві, судячи з фотографій, — такі собі красені, звитяжні хлопці-молодці, козацької вроди і статури. Але, як на мене, вираз обличчя С. В. Пилипенка — тепліший, рідніший, добріший, ніж у Хвильового...

Хвильовий для мене занадто гострий, занадто манірний, занадто недобрый та знервований, хоча б він був утричі більш обдарований.

Мені здається, що читати його зараз можливо лише з пізнавальною метою, з літературних чи історичних міркувань, а не задля відпочинку чи насолоди. Ні, це не моє...

Або взяти обставини його смерті... Трагічний акт непокори владі та застереження суспільству базувався на глибокій розпуці від розуміння подій жахливого тогодення й потребував для свого здійснення неабиякої мужності... 13 травня 1933 року, на другий день після арешту його друга й однодумця, Михайла Ялового, Хвильовий зібрав у себе на квартирі в будинку «Слово» близьких друзів — М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, І. Дніпровського, М. Йогансена та І. Сенченка. Частував їх, жартував, грав на гітарі, декламував з Пушкіна. Потім вийшов до сусідньої кімнати і застрелився... Уявіть собі, що відчували присутні:

і взагалі, — від його загибелі, й від того контрасту... Хоч і каже мудрий вираз, що про мертвих треба казати або гарне, або нічого, та все ж таки я наслідуюсь висловити своє міркування, що його смерть мала б такий же резонанс і без цих елементів акторства та жорстокості, — хай пробачить мені на тім світі Хвильовий...

Панує думка, мовляв, Хвильовий та Скрипник своєю смертю хотіли застерегти суспільство, що для справи соціалізму вкрай небезпечні як атмосфера страху й загальної підозрливості, так і сталінський постулат про заглиблення, загострення «класової боротьби» в країні...

Але в О. Семененка думка дещо одмінна [3]:

«...Мотиви Хвильового в день самогубства вже були залежні від його особистої ситуації, власного безвихідного становища, його неминучого арешту. Його трагічний вчинок не можна цілком уважати актом демонстративним, бо він затьмарений страхом арешту. Застрелилися і Гамарник, і Томський, і Скрипник також перед неминучим арештом. В їхніх пострілах не так багато протесту. Більше керував такими гамарниками страх, страх перед створеною ними самими системою тортур і перед кулею в підвалі. Хвильовий і Скрипник могли надати своїм пострілам політичного значення, коли б їхня совість наказала їм стрілятися з гострим висловом протесту проти замучування голодом мільйонів українців-хліборобів. Тоді вони могли б умирати принаймні з надією, що їхня партія і егоїстичний далекий світ почують сухий тріск револьвера в українському місті Харкові».

За свідченням Володимира Куліша [2], дружина Хвильового Ю. Уманцева була «правовірним» членом партії, але нехтувала домашнім затишком, хатніми справами. «Не враховуючи нечисленних, але вірних приятелів, Хвильовий ...жив досить самотнім». (Друзі — «могутня кучка» — Вишня, Досвітній, Куліш, Яловий, Йогансен, Слісаренко...) З дружиною його майже не бачили; натомість з ним всюди була пасербиця, Люба, Любисток, яку він дуже любив. Ї дві передсмертні записки написані до неї. В них ще сяє юнацька віра в ідеї загірньої комуні, в декларативні ідеї більшовицької партії.

Ці записки, клопотом певних органів, кудись швидко щезли. Їхній зміст став відомим лише наприкінці 80-х років, завдяки пошукам Ф. Д. Овчаренка, Ю. Смолича та М. Жулинського. Ось ці дві записки:

«Арешт ЯЛОВОГО — це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола ХВИЛЬОВИЙ. „Отже“, як говорить Семенко... ясно.

Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте, як я був закоханий в це число?

Страшенно боляче.

Хай живе комунізм.

Хай живе соціалістичне будівництво.

Хай живе комуністична партія.

Р.С. Все, в тому числі й авторські права, передаю Любові УМАНЦЕВІЙ.

Дуже прошу товаришів допомогти їй і моїй матері.

13/V 1933 р.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ»

«Золотий мій Любисток,

пробач мене, моя голубонько сизокрила, за все.

Свій нескінчений роман, між іншим, вчора я знищив не тому, що не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе переконати: знищив — значить уже знайшов у собі силу волі зробити те, що я сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий Любисток.

М. ХВИЛЬОВИЙ

13/V 1933 р.

Харків»

Бідний Хвильовий, бідна його генерація та всі наступні!

Ще навесні 1932 р. постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня «Про перебудову художньо-літературних організацій» поклала край існуванню різноманітних літературних течій та угруповань. Постанова вважала необхідним об'єднати «всіх письменників, які підтримують платформу Радянської влади і прагнуть брати участь в соціалістичному будівництві, в одну Спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній». Одна спина — легше поганяти, одна голова — легше керувати...

Всього було подано близько 400 заяв. Приймальна комісія затвердила дійсними членами СПУ 120 осіб, а 73 надала статусу стажерів-кандидатів. Батько був членом СПУ з того часу (1934 р.)

XI
ІСТОРИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ,
ЛІТЕРАТУРНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПОДІЇ Й ФАКТИ
20—30-х РОКІВ В УКРАЇНІ
(ЗАКІНЧЕННЯ)

Доказано на опыте нашей страны, что
победа социализма в одной, отдельно
взятой стране — вполне возможна. Что
можно возразить против этого факта?

Й. В. Сталін. 1936 рік

У серпні 1933 року, після самогубства М. Скрипника, почалась чистка державного та партійного апарату. Що то воно таке, можна прочитати, приміром, у п'єсах М. Куліша. «Чистили» сотнями, тисячами чоловік. Викидали з партії та знімали з роботи «за сокрытие кулацкого происхождения», за службу в царській армії, за батька-попа, за колишню приналежність до партії есерів, за..., за..., за...

Ні за що викинули з роботи Дмитра Нитченка, книжка котрого «Від Зіньківа до Мельборна» [7], видана вже в наші часи, якнайкраще малює ті дні. До речі, мені було приємно прочитати там спогад Нитченка, як він, поневіряючись, безробітний, зайшов до редакції, де працював тоді батько, і той зумів дати йому якусь роботу та переклад. Про це він писав і в листі до мене. Нитченко жив у далекій Австралії¹. (Наскільки мені відомо, лише два чоловіки у світі ще пам'ятають батька. Це п. Г. Костюк у США та С. Крижанівський. Донедавна сюди можна було додати Д. Нитченка, Ю. Шевельова та В. Сокола...)²

«Вичищено» з партії Миколу Куліша: «...майже всі п'єси Куліша мають яскраве націоналістичне забарвлення і фактично спрямовані проти лінії партії...

...Куліш весь час працював у тісному зв'язку з націоналістичними елементами (Курбас, Яловий)...

...як людину з цілком ясною націоналістичною ідеологією З ПАРТІЇ ВИКЛЮЧИТИ» (витяг із протоколу засідання комісії парторганізації письменників від 14 червня 1934 р.).

¹ Д. Нитченко, на жаль, помер восени 1999 р.

² В. Сокіл помер у 2001 р., Ю. Шевельов — у квітні 2002 р.

Ще раніше, 21 серпня 1933 р., «вичищено» С. Пилипенка — «як небільшовика за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів». Звільнено з посади директора ним же створеного Інституту літератури ім. Шевченка і незабаром арештовано...

Батько якось утримався серед тих «чисток». Його «проробляли» пізніше й арештували пізніше...

«В жовтні 1933 р. на Україні було покінчено з марудою показових судових процесів. ...для розгляду справ політичного характеру узаконювалися такі юридично неправомірні інституції, як особливі наради, судові трійки, колегії ОДПУ, котрі з благословення вищого партійного і державного керівництва здійснювали судочинство за спрощеним регламентом, за закритими дверима, без адвокатів, свідків, експертів. Підсудним просто зачитувався заготовлений слідством звинувальний висновок і оголошувався заздалегідь визначений вирок.

Перший такий позасудовий процес відбувся в Харкові 3 березня 1934 р. Того дня колегія ОДПУ на своєму засіданні розглянула слідчу справу № 737 по звинуваченню групи терористів т. зв. „Української військової організації“ (УВО) в складі 9 осіб, серед яких числилося троє письменників — Остап Вишня, Олесь Досвітній і Сергій Пилипенко» [1].

Пилипенка було арештовано 29 листопада 1933 р.; Досвітнього — 19 грудня 1933 р.; Вишню — 25 грудня того ж року. Їх обвинувачували в підготовці вбивства Постишева, Чубаря, Балицького. Суду фактично не було; підсудним зачитали обвинувачення й усіх дев'ятьох «присудили» до «вищої міри соціального захисту» — розстрілу. В останню мить О. Вишні розстріл чомусь замінили десятьма роками Соловків. Читайте нижче звинувачувальний висновок із слідчої справи № 737 стосовно С. Пилипенка (орфографію та пунктуацію збережено):

«Следдело № 737.

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По делу ПИЛИПЕНКО Сергея Владимировича по обвинению, в преступлениях предусмотренных ст. ст. 54-8, 54-11 УК УССР.

В 1933 году ГПУ УССР разгромлена контрреволюционная диверсионно-повстанческая и шпионская „Украинская военная Организация“ (УВО).

После разгрома основных кадров этой организации, остатки ее перестроили свои ряды и вновь повели ожесточенную борьбу против Советской власти.

Стремясь поднять дух для активной борьбы уцелевшая часть организации по директивам закордонного центра УВО приняла в качестве основного метода борьбы индивидуальный террор против руководителей партии и Советской власти.

Для осуществления террористических актов против руководителей партии на Украине был создан ряд боевых террористических троек, ликвидированных ГПУ УССР в момент подготовки террористических актов.

По этому делу арестован и привлечен в качестве обвиняемого ПИЛИПЕНКО Сергей Владимирович. Проведенным по делу следствием установлено:

ПИЛИПЕНКО С. В. родился в 1891 году в семье сельского учителя. Находясь в Киевской гимназии, в 1908 г. вступил членом ПСР. В 1914 году был призван в царскую армию рядовым, участвовал в империалистической войне и к началу февральской революции был произведен в чин капитана и за боевые заслуги награжден всеми обер-офицерскими орденами — Анны, Владимира и др.

В марте 1917 года оформился членом УПСР и последовательно избирался членом комитетов (солдатских и эсеровских) — полкового, дивизионного, 12-й армии и Северного Рижского фронта. Редактировал националистическую газету „Украинский Голос“, поддерживавшую Центральную Раду.

После демобилизации в 1918 г. возвратился в Киев, примкнул к группе УПСР, объединявшейся вокруг газеты „Народная воля“ и был ее редактором до конца этого года.

Участвовал в совещании „Национального союза“ при Директории в Виннице по вопросу о программе трудового конгресса. Совещание было организовано по инициативе ВИННИЧЕНКО.

Во время отступления красноармейских частей из Чернигова, будучи начальником гарнизона, по своей инициативе остался в тылу белых и создал партизанский отряд.

Однако, в начале операции связался с политбандой Несмеянова и в течение двух недель действовал с ней в районе Киев-Житомир, стремясь пробиться к Махно в южные степи.

После примкнул к Волынской петлюровской бригаде и был зачислен туда в команду связи /стр. */.

В 1920 г. познакомился с братьями КАСЬЯНЕНКО, ЛАПЧИНСКИМ, КУЛИКОМ и др., образовавшими группу федералистов. Эти лица оказали на него определенное политическое влияние /стр. */.

В этом же году, после окончания 5-й всеукраинской партийной конференции, на которой ПИЛИПЕНКО был делегатом, был арестован Харьковской Губчека и привлекался к ответственности за участие в политбанде Несмеянова. В результате расследования ему было запрещено занимать ответственные должности в течение 6 месяцев /стр. */.

В 1922 г. из молодежи создал инициативную группу для организации „Союза Крестьянских Писателей“ — „ПЛУГ“, которая впоследствии сосредоточила значительные контрреволюционные кадры и фактически превратилась в ответвление к-р организации с большой периферией.

ПИЛИПЕНКО не уходил из к-р подполья и вел контрреволюционную работу до дня ареста, начиная от выпуска и протаскивания украинской шовинистической литературной продукции и кончая непосредственным формированием

к-р кадров с повстанческой целью. Особую активность он проявил за последние три года, когда работал в Харьковском Ин-те им. ШЕВЧЕНКО его директором /стр. */.

Был близок к руководству организации. В начале поддерживал тесную связь с членом руководства ЯЛОВЫМ Михаилом, затем РЕЧИЦКИМ, ОЗЕРСКИМ и ПРИХОДЬКО /стр. */.

Осенью 1933 г., когда, в связи с продолжавшимися арестами членами организации, был поставлен вопрос о терроре, ПИЛИПЕНКО по заданию ОЗЕРСКОГО сформировал террористическую тройку /л. д. */.

Тройка должна была организовать покушение на Пред. Совнаркома УССР т. ЧУБАРЯ /стр. */.

После ареста члена руководства организации ОЗЕРСКОГО, ПИЛИПЕНКО, не прекратил работы по подготовке тер'акта, а связался с членом руководства ПРИХОДЬКО, от которого получил дальнейшие указания по линии террора /стр. */.

Таким образом, следствием установлено, что ПИЛИПЕНКО являлся активным участником контрреволюционной украинской, диверсионно-повстанческой и шпионской организации, проводил активную к-р работу по формированию повстанческой периферии и вредительству на идеологическом фронте, принял активное участие в подготовке террора, входил в руководство организацией по литературной линии, т.е. совершил преступления, предусмотренные ст. ст. 54-8, 54-11 УК УССР.

ПИЛИПЕНКО виновным себя признал.

На основании изложенного, ПОЛАГАЛ-Бы:

Дело ПИЛИПЕНКО Сергея Владимировича, 1891 г. р., урож. гор. Киева, сына сельского учителя, члена ПСР с 1908 г., бывш. капитана царской армии, бывш. участника политбанды Несмеянова бывшего члена УПСР с 1917 г., бывш. члена КПБУ с 1919 по 1933 г., бывш. организатора „Союза Крестьянских Писателей“ — „ПЛУГ“ бывшего директора Харьковского Института им. Шевченко, украинца, подданство УССР, семейного, с незаконченным высшим образованием, служившего в Волынской петлюровской бригаде, занимавшегося в момент ареста литературным трудом, — передать на рассмотрение Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о применении к нему — ВЫСШЕЙ МЕРЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ — Р А С - С Т Р Е Л А.

СПРАВКА: Обвиняемый ПИЛИПЕНКО С. В. находится под стражей при Спецкорпусе ГПУ УССР.

Вещдоков по делу нет.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ СПО ГПУ УССР /ПРОСКУРЯКОВ/

„СОГЛАСЕН“

ПОМ НАЧ СПО ГПУ УССР /ДОЛИНСКИЙ/

УТВЕРЖДАЮ“
? НАЧАЛЬНИКА СЕКРЕТНО-
ПОЛИТИЧЕСКОГО ОТДЕЛА ГПУ УССР

/КОЗЕЛЬСКИЙ/

Пилипенко мною допрошен. Все свои показания подтвердил.
Обвинительное заключение утверждаю. Предлагаю — расстрел.
Зам. Прокурора ГПУ УССР /Подпись/
24/II-34».

Не знаю, чи уважно, шановний читачу, читали ви страшні сторінки, наведені вище. Чи звернули увагу на високі бойові нагороди С. Пилипенка, отримані ним в царській армії під час Першої світової війни? Нагороди, що, безумовно, свідчать про його особисту мужність. Поруч — sacramентальна фраза: «ПИЛИПЕНКО виновным себя признал». Що треба було робити з людиною, аби дістати те зізнання?.. Чого варта вся та брехлива й жахлива мішанина грішного з праведним з його біографії: участь в терористичному підпіллі, Директорія, Петлюра, якась політбанда, «Плуг», ідеологічне шкідництво та ін.?

Не кожен нині збагне ціну фрази: «Вещдоков по делу нет». Нема речових доказів вини, та й годі. Не знайдено гранат та пістолів. Нема карт, планів тощо. Нічого не знайдено, не вилучено під час трусу.

Авторський колектив, котрий вивчав судові справи 153-х репресованих українських письменників [1], в жодній справі не виявив згадки хоча б про один речовий доказ! Нема висновків експертів, нема документів, які б неспростовно доводили вину підсудних... Ніде у вироках не знайти постанови про вилучення з бібліотек чи заборону книжок сяких-таких авторів...

С. Пилипенка й інших розстріляли 3 березня 1934 року. Йому було лише сорок три. Реабілітований посмертно 1957 року.

Матеріали про нього є в Літературному музеї Харкова та в музеї ХДАМГа, де діє постійна виставка, присвячена С. Пилипенкові та його родині. Там же знаходяться подаровані містові скульптури його молодшої доньки, Міртали, поетеси та скульпторки.

Було його ім'я й на меморіальній дошці на будинку «Слово», вкраденій пізніше.

Влітку 1998 р. на стіні колишнього «Селянського Будинку», де в 20-х роках мешкав С. Пилипенко, було відкрито пам'ятну дошку роботи Міртали: горельєф С. В. Пилипенка на фоні круга, який має фактуру, подібну до порепаної землі, далі текст і вірші:

БАТЬКОВІ

ХАЙ ПРОБ'ЄТЬСЯ ГОЛОС МІЙ
КРІЗЬ ЧАС, ЗЕМЛЮ І МОРЕ —
Я ТОБІ СВОЮ ПАМ'ЯТЬ НЕСУ
І ЛЮБОВ, І ТУГУ, І ГОРЕ.

МІРТАЛА

На відкриття дошки з Америки прибули обидві доньки Пилипенка — Ася та Міртала, з Києва приїхала красуня-племінниця — Роксолана Кардиналовська, котра шанувала Пилипенка, як рідного батька.

Все, що зроблено в Харкові для вшанування пам'яті С. Пилипенка, зроблено коштом, клопотом, зусиллями його рідних, за допомогою музейних працівників та місцевої влади.

Але немає в Харкові вулиці імені Пилипенка; нема навчального закладу його імені чи видавництва. Численні сьогоденні видавництва мають, як на мене, якісь недобрі або чужоземні назви: «Торнадо», «Скорпіон», «Торсинг», «Каравела» та ін. А що б то просто й значуще: «Видавництво ім. С. В. Пилипенка»?.. Нема вулиць імені М. Куліша, Л. Курбаса, М. Хвильового, І. Багряного...

Чи є в Харкові вулиця імені Тараса Шевченка? Ви кажете «є» — вірно. А ви кажете «нема» — теж вірно. Бо вулицею Шевченка названо трамвайну колію на околиці міста.

До революції ж у Харкові було чотири вулиці, пов'язані з іменем Кобзаря: одна вулиця Тараса Шевченка в центрі і три — Шевченківські в різних районах міста. От так...

За роки праці над рукописом я зріднилася з образом С. В. Пилипенка, як із батьком. Теоретично ми могли навіть бачитися свого часу в будинку «Слово». Але ж то смішне «ми» поважного сорокалітнього чоловіка й трирічної дитини... С. В. Пилипенко дорогий і близький мені і як особистість, і як старший батьків друг і товариш. Може, їхні святі душі мучеників стрічаються на тому світі, згадують минуле й радіють, що їхні доньки ще живі і роблять щось добре для їхньої пам'яті...

Завершити тему Пилипенка я хочу словами Асі Гумецької [4]:

«...батько... лишився для мене ідеалом громадського діяча, який увесь свій талант, свій розум віддає людям. Я щойно тепер усвідомлюю собі, що все життя намагалася наслідувати батька, бути такою, як він, у стосунках з людьми, у праці. Я ніколи ні в чому його не винувала, я розуміла його ідеалізм, його власну трагедію, ідейну і духовну. Він умів любити людей без пози, без гучних слів, робив добро так, що права рука не знала, що робить ліва...» (1992 р.).

Й життя самої Тетяни Кардиналовської, дружини С. Пилипенка, гідне подиву й пошани.

Панночка красуня, розумниця, трудівниця. Перше заміжжя за Всеволодом Голубовичем, прем'єр-міністром Центральної Ради. Вир подій громадянської війни. Втрата малої дитини. Крах Центральної Ради. Арешт Голубовича, клопоти про його звільнення. Розрив.

Друге кохання й заміжжя. Менш 10-ти років щастя з чоловіком, дітьми, сестрою та її донькою, — щастя на фоні апокаліптичних подій того дня. Арешт чоловіка в 33-му, розстріл в 34-му. Гоніння на сім'ї репресованих — відібрано паспорти, конфіскується майно,

відбираються квартири, висилка за межі Харкова та України в 3-денний строк. Т. Кардиналовська миттю збирається, їде до Москви, дістається до Горького та Вишинського, добивається повернення паспортів та подовження строку перед вигнанням.

Поневіряння до війни за межами України та під час війни у Вінниці, куди вона з доньками переїхала потайки. Лютої зими 1942 р. Т. Кардиналовська кинулася з Вінниці до Харкова, щоб урятувати від голодної смерті сестру Лізу та її доньку Роксолану.

З повоєнних спогадів Роксолани: «Коли ж в окупованій німцями Вінниці есесівці схопили її старшу доньку та посадили за колючий дріт „обори“, звідки партіями вивозили українських хлопців та дівчат до німецьких таборів, Тетяна Михайлівна довго не вагалась у виборі своєї подальшої долі. Боячись назавжди втратити свою донечку, вона вирішила їхати разом з нею на примусові роботи, у безвість, на чужину» [6]. Врятувала обох дочок, поневірялася в повоєнній Європі. Переїхала до Америки, де доньки змогли підняти, вивчитись, стати поважними особами.

Хоч на старості літ мала заслужені нею спокій, шану та щастя, втіху з дочок, прожила більш 90 років...

Ось вам, сучасні українські письменники, благодатна тема для роману-біографії легендарної, якщо вдуматись, людини, котру можна змалювати на неосяжному фоні історії України ХХ століття.

А може, пані Ася Гумецька — Ася Кардиналовська-Пилипенко! — котра разом із сестрою, Мірталюю, багацько вже зробила для вшанування пам'яті свого батька, та збереться із силами й часом в далекій Америці і візьметься за написання такої книжки? Хто краще за неї може це зробити? Ніхто! А нумо ж, Асічко, нумо... Якщо не Ви, то хто ж?..

1 грудня 1934 року. В цей день у Ленінграді вбито С. М. Кірова, секретаря Ленінградської парторганізації, — вірного сина партії Леніна — Сталіна, як писалось тоді. Таємниця його смерті не висвітлена й до нашого часу. Кірова любив народ, з Кіровим рахувалися, його поважали й любили в партії. Але його зростаючий авторитет і певна самостійність непокоїли Сталіна. На XVII з'їзді партії була ймовірність, що генсеком оберуть не Сталіна, а Кірова.

Смерть Кірова була щонайбільш вигідна одній-єдиній людині — Сталіну: по-перше, вона прибирала суперника, й по-друге, розв'язувала Сталіну руки для масового безкарного винищення самого народу. Про те, чому Сталін робив це, чому пролив ріки крові, нині є різні версії: і параноїк він, і Князь Тьми, посланець Сатани й ін.

Офіційно вину за вбивство Кірова було покладено на «ворогів народу», «троцькістсько-каменевсько-зінов'євську банду».

Нині історикам зрозуміло, що Каменев — Зінов'єв не могли бути причетними до вбивства Кірова через низку причин, і, головне, їм це було не потрібно.

Як і чому вони взяли на себе спочатку моральну, а незабаром і кримінальну відповідальність за те вбивство, — читайте в Анатолія Рибакова [25]. Як арештантів тримали в дуже натопленій кімнаті, де вони втрачали свідомість від жарюки; як Каменева шантажували долею молодшого сина, Юрія, «шиючи» йому замах на життя Сталіна й Ворошилова, — а вже діяв закон про кримінальну відповідальність дітей, починаючи з 12 років.

Як вони «роззброювались» перед партією, як допомагали «топити» головного ворога партії (читай — ворога Сталіна) — Лейбу Троцького, прохаючи за це в Сталіна та Політбюро *гарантій*, що їм, їхнім однодумцям та їхнім сім'ям буде збережене життя. Обмін відбувся: одні, крізь відчай та напівсвідомість, дали потрібні свідчення, другі — крізь зуби, нещиро, пообіцяли потрібні гарантії.

Довго очікуваний Сталіним процес почався 19 серпня 1936 року. В залі сиділи одягнуті в штатське рядові співробітники НКВС. Підсудні визнали..., виказали нові імена, надіючись на... Та вже в ніч з 23 на 24 серпня *всім* підсудним був винесений вирок — вища міра... Вже 24 серпня їх повели на розстріл. Зінов'єв істерично кричав: «Коба! Ты обещал!» Більшість прийняли смерть мовчки. Тільки І. М. Смирнов, член партії з 1899 р., герой громадянської війни, сказав перед розстрілом: «Ми за-слуговуємо на це через нашу ганебну поведінку на суді».

Читайте Рибакова: з 1936 по 1939 роки були заарештовані й розстріляні чи вислані жінки й діти більшості підсудних; жінка й донька Смирнова, як і син Зінов'єва, розстріляні одними з найперших, у 1937 р.; були розстріляні перша та друга дружини Каменева; його сини Олександр та Юрій (останній не дожив місяця до 17 років), онука Віталія заарештували аж 1951 року, в 19 літ, і засудили на 25 років таборів...

Майже всі працівники органів внутрішніх справ, котрі готували й проводили процеси 30-х років, були знищені. Лише за 1937—39 роки були розстріляні або отримали довгі строки близько 20 тисяч чекістів.

Практично всі ленінградські соратники Кірова були знищені. На XVII з'їзді Кіров очолював численну делегацію від Ленінградської парторганізації в складі 154 чоловік. З них на XVIII з'їзді зосталося лише троє: Сталін, Андрєєв, Шкірятов.

Почитайте, скільки загинуло членів Конституційної комісії, котра підготувала «найдемократичнішу у світі Сталінську конституцію».

Почитайте, скільки родичів своєї першої та другої жінки знищив Сталін. Практично всіх.

Почитайте, як Сталін знищив свого кращого друга, хрещеного батька Надії Алілуєвої, улюбленого «дядю Авеля» своїх дітей — Авеля Єнукідзе, — лише за те, що той, написавши брошуру про підпільну

друкарню в Баку, не згадав там Сталіна, бо ж той не мав тоді до неї ніякого відношення, не те що згодом. Всюдисущий Сталін відплатив: за два тижні виникла «Кремлівська справа», арештували 78 чоловік — бібліотекарів, прибиральниць, швейцара, теслю, візника, сторожа, їхніх близьких та знайомих. І всі вони стали винними — від Авеля Єнукідзе до останньої прибиральниці...

Як відомо, в день убивства Кірова ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову, якої не було, мабуть, з часів Нерона:

«Внести такі зміни в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік по розслідуванню і розгляду справ про терористичні організації та терористичні акти проти працівників Радянської влади:

1. Слідства у цих справах закінчувати в строк не більш десяти днів.
2. Звинувачувальний висновок вручати звинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи розглядати без участі сторін.
4. Касаційні оскарження вироків, як і подачі прохань про помилування, не приймати.
5. Смертний вирок виконувати відразу ж після його оголошення».

Прочитайте, прошу, ще раз цю постанову... А оперативність яка — видана в день убивства! Хоча практика розстрілів без суду, за рішенням колегії ОДПУ, вже мала місце в 1933 році, а восени того року, як я писала раніш, була запроваджена вже офіційно.

Ось я вам покажу, за А. Рибаківим, як «шилася» справа за допомогою цієї постанови:

— Чому в святковому числі стінгазети ви не згадали імені товариша Сталіна? Тому що ви проти товариша Сталіна. Вам не хочеться, щоб він керував країною й партією. А як ви можете його відсторонити? Лише вбивши його, вбивши товариша Сталіна, нашого батька й вчителя, нашого вождя. А, ви ніколи не говорили про це? Ще б пак, про такі речі не розбобкують. Але ви виношували цей намір і за сприятливих умов ви б його здійснили. Ви — потенційний терорист, ваші друзі — потенційні терористи, всі разом ви — терористична організація. Отже — суд без захисника, вирок без права оскарження, розстріл за годину після суду...

А постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 року про кримінальну відповідальність дітей, починаючи з 12 років, за всілякі провини, із застосуванням усіх засобів кримінальної кари, включаючи розстріл!

Одне з уточнень до цієї постанови: за 7 колосків. За 7 колосків, підібраних дорослим чи дитиною на колгоспному полі, мали право розстріляти...

Почитайте, якщо збереглися вдома, матеріали XVII з'їзду партії. Проаналізуйте самі або з допомогою А. Рибаківа [25, с. 114—120], як ми дійшли до такого життя, що за чотири роки перемоги колгоспного ладу, з 1929-го по 1933-й, поголів'я коней зменшилося вдвічі, загальні втрати худоби досягли більше, ніж половини того, що було в 1929 р., а продуктивність того, що залишилося, зменшилася в 12 (!) разів.

Почитайте там і спробуйте осягнути фальсифіковані цифри приросту населення СРСР, наведені в Рибаківа, за даними ЦСУ — ЦУНХ-у. Ні, такі статистика — могутня наука...

А закон про спізнення на роботу? За перші два спізнення — попередження, після третього — арешт, тюрма, примусові роботи. Пам'ятаю, як тіпалась од страху, боячись спізнитися, бідолашна моя мати, коли працювала під час війни в залізничній школі, бо ж усі працівники залізниць вважалися тоді мобілізованими. Всі, навіть учителі, навіть буфетниця на вокзалі...

Тож ті, хто вихваляє сталінські часи, — вам т а к и х постанов хочеться? Т а к о г о порядку бажаєте?

Подумалось: у 20-ті роки були пункти лікнепу — ліквідації неписьменності — для дорослих. Які б ото нині запровадити курси для ліквідації історичної неграмотності дорослих? Адже ще 30-річні вчили історію СРСР з керівною роллю партії. Що казати про тих, кому зараз 40—50 років? А 60—70-літні кілометрами конспектували «Питання ленінізму» Сталіна, всі ті «три джерела, чотири складових частини, п'ять ударів, шість напрямків» і т. ін. Ще витрачали час на «навчання» у вечірньому університеті марксизму-ленінізму, отримуючи «другу вищу освіту». Був такий диплом і в мене...

Зараз, буквально за останні два-три роки, почали з'являтися більш-менш вірогідні підручники з історії, котрі мають документовану основу. Більшість же існуючих підручників — ох... І викладачі теж ще частенько трапляються — ох...

Усе ж таки — старше покоління! — проглядайте, коли трапиться нагода, сучасні підручники з історії України й Росії та всесвітньої історії.

Студенти! Школярі-старшокласники! Розповідайте своїм батькам та бабусям-дідусям факти, котрі вас вразили чи зацікавили в підручнику або в розповіді викладача. Розпитуйте їх про часи, які вони ще пам'ятають. Підчищайте інформаційний простір своєї та їхньої уяви від бруду й крові минулих років; додавайте до своїх знань їхній життєвий досвід — тільки не дозволяйте їм скочуватися до одного-єдиного аргументу: «Раніш була ковбаса по 2 крб.». Потроху пояснюйте, яка була загальна ціна тої ковбаси. Й не забудьте нагадати про фінський туалетний папір вищого гатунку рожевого кольору, котрий, траплялось, додавали в ту ковбасу...

І отаке буває: відповіді до екзамена з історії України в 11-му класі, тема — Мазепа, Петро І. Само собою розуміється, що Мазепа — зрадник, смакується оголошення йому анафеми по церквах, насамкінець — фраза: «Поражение под Полтавой навсегда отбило у украинцев стремление к независимости». Весна 1998 року...

Чи не бажаєте ви взнати, хто такі були більшовики? Візьміть «Оповідання з історії України» В. Мисана, підручник для 5-го класу, Київ, «Генеза», 1997 р., с. 169; читайте: «Більшовики — члени партії, які (яка?) прагнули (-ла?) змінити життя робітникам (-ків?) і селянам (-н?) на краще».

А чого б його не написати: «...котрі облудними гаслами про хліб, мир, землю й волю залучили до себе маси, а потім залили той народ морями крові»? Чого б не написати про роль партії в цьому процесі? Або — як називали нашу державу інші народи — «імперія зла»?..

XII

НИЩЕННЯ КОБЗАРСТВА ЗА ЧАСІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.

Т. Шевченко

Однією із злочинних сторінок діяльності радвлади на Україні було нищення кобзарства. Як то воно велося, можна взнати з книги молодого харків'янина Костя Черемського [27], витяги з якої наведено нижче.

На XII Археологічному з'їзді (1902 р.) завдяки Гнатові Хоткевичу було звернуто увагу на традиційне українське співоцтво та кобзарське мистецтво. На час революції кількість кобзарів та лірників досягала 250—300 чоловік.

Але вже в 1918—19 роках це число зменшилося — арешти, розстріли за контрреволюційну агітацію й пропаганду та «шпигунство», облави, урядові постанови про боротьбу з жебрацтвом (1920 р.), обов'язкова реєстрація жебраків та ін.

27 грудня 1932 р. вийшла урядова постанова «Про встановлення єдиної паспортної системи по СРСР». Її мета — «розвантажити залюднені місця від осіб, що не провадять громадсько-корисної роботи, а також щоб очистити ці залюднені місця від куркульських, карних та інших антигромадських елементів, що ховаються».

До цієї постанови діяла т. зв. «довідка особи», котра видавалася місцевими органами влади. При переїзді на нове місце паспорт треба було відмічати в райвідділі міліції протягом доби.

Виявленню неорганізованого населення сприяла й постанова «Про обов'язкову санобробку осіб, які прибувають до Харкова», заборона приватних заїжджих квартир та ін.

З цих причин частина кобзарів змушена була полишати свою традиційну справу, жити осідло, займатися якимось-то ремеслом.

Більшовики нищили не тільки кобзарів, а й кобзарські інструменти; коли їх знаходили в хаті, то власника звинувачували в націоналізмі, тобто він автоматично ставав «ворогом народу».

Ще і в наші часи, на початку 90-х років, за свідченням автора [27], котрий деякий час був поводитирем харківського кобзаря А. Парфиненка, потрібні було затвердження репертуару, дозвіл на гру та спів на вулиці

й т. ін. У 20—40-х роках за це заарештовували. Заборонялося не тільки грати-співати, а й слухати.

В архівах колишнього НКВС практично відсутні документи про репресії щодо кобзарства.

Людина без паспорта — не людина, практично її нема. То пощо заводити на неї справу? Цьому сприяло й спрощення судового процесу — трійки, колегії та ін.

До того ж наприкінці 1933 р. Харківська міськрада зобов'язала всі офіційні установи вилучити документи, «непотрібні» для подальшого використання, й здати їх в утиль.

Велика кількість архівних документів Харківського відділу НКВС була спалена його працівниками в 1941 р. при втечі з міста.

Історик Роберт Конквест у книзі «Жнива скорботи»: «...продовжував-ся наступ на українську національну спадщину. Традиційну народну культуру, що вирізнялась високим почуттям патріотизму, довго утримували в Україні сліпі кобзарі, яких свого часу оспівав Т. Шевченко. Вони мандрували від села до села, заробляючи собі на прожиток виконанням старовинних пісень та дум і таким чином нагадуючи українцям про їхнє вільне й героїчне минуле. Тепер цей небажаний феномен був придушений. Сліпців запросили на з'їзд і там усіх заарештували. Більшість згодом розстріляли, що для сталінських поплічників досить логічно, бо зі сліпців було мало користі, якби їх спробували використати як робочу силу в таборах».

Здається, що до цих слів Р. Конквеста — ні додати, ні відняти... І дивно читати статтю якогось О. Правдюка: «...одноразове знищення співців є нетиповим явищем діяльності „заплічних майстрів“, що не вкладається в планомірну й чітко регламентовану тюремно-табірну машину» (журнал «Бандура», № 6, 1990 р.).

Нетипове явище?! Ще й яке типове! Хай пан Правдюк прогляне складену мною таблицю № 1, хай прочитає, як «чистили» Соловки восени 1937 р. — близько 2000 чоловік, з них лише 3 листопада 1937 р. знищено 600 чоловік, — «на честь 20-х роковин Великого Жовтня»!

Не хочеться задарма ображати людину, але чи не цей О. Правдюк у 1932 році яструбом накинувся на І. Багряного у статті «Куркульським шляхом»? За віком немов би й не той, але за духом, перепрошую, щось рідне...

Існує велика кількість переказів, свідчень та непрямих документів як про поодинокі випадки, так і про масове нищення кобзарів [27].

Найбільш вірогідно, що взимку 1934—35 років кобзарів та лірників з усієї України в кількості близько 300 чоловік зібрали в Харкові під виглядом з'їзду, заарештували, запакували в вагони і вивезли чи то в яруги під Харковом, чи повезли до Сибіру і там поморозили. Старі сліпі безпорадні каліки були легкою здобиччю...

Зі слів покійного харківського кобзаря А. Парфіненка, 337 чоловік вивезли до Сибіру, скинули в чистому полі, й вони майже всі загинули, замерзли....

Свідки називають і 1929—32 роки. Ймовірно, що випадки нищення були не поодинокі.

Про саму підготовку кобзарського з'їзду мова велася ще із середини 20-х років. У 1927 р. була створена підготовча комісія на чолі з Д. Ревуцьким. Справа затягувалася, строки не раз переносилися. Потім з'їзд зібрали й «використали» ті, кому це було потрібно. Є свідчення, що академік Д. Яворницький звернув увагу на те, що на подвір'я очолюваного ним музею в Дніпропетровську перестали заходити кобзарі. Він стривожився, почав пошуки, послав запити в органи НКВС, але так нічого й не взнав.

Щоб замилити очі громадськості щодо знищення кобзарства, у квітні 1939 р. в Києві владою була проведена вистава під гучною назвою «Перша республіканська нарада кобзарів та лірників». «Радитися» вже було нікому. Попри всі старання, працівникам НКВС удалося зібрати лише 37 чоловік, разом зі зрячими бандуристами-аматорами. На учасників наради склалися характеристики, провадилася певна виховна робота, тож не дивно, що ті два-три десятки кобзарів, котрі випадково залишилися в живих, змушені були «перебудуватись» і оспівувати існуючу владу...

З [27]: «На Покрову 1997 р. за ініціативи і активної участі Спілки Української Молоді Харківщини у центрі Харкова поблизу колишнього оперного театру, де, ймовірно, відбувався з'їзд, [...] виключно на пожертви громадян було споруджено пам'ятний знак репресованим кобзарям. На жаль, „демократична влада“ дала лише дозвіл, а не кошти на створення цього пам'ятного знаку, що до того ж був зруйнований невідомими особами згодом вночі, коли харківська міліція святкувала своє професійне свято. У квітні 1998 р. пам'ятний знак було поновлено за рахунок держави».

У грудні 1997 р. у Харкові був проведений Перший Всеукраїнський огляд виконавців на традиційних кобзарських інструментах. Більшість учасників — молодь. Було дуже приємно дивитись на молоді обличчя, осяяні гідністю та ширим захопленням, слухати їхні гри та співи. На серці теплішало, коли бачила ті молоді паростки, котрі поєднували нашу сучасність та майбутнє зі старовиною. «Не вмирає душа наша, не вмирає воля...»

Огляд було влаштовано зусиллями Харківського інституту мистецтв ім. Котляревського, Харківського літературного музею, працівниками Харківського культурного центру, Асоціації захисту історичного середовища, Товариства ім. Гната Хоткевича. Присутня була і Галина Хоткевич, донька письменника, що приїхала з цієї нагоди до Харкова з Гренобля.

На жаль, я віддаю питанню українського відродження не стільки сил і часу, як мені хотілося б, — ні вік, ні здоров'я, ні особисті справи не дозволяють мені цього. Тому я не знаю всіх труднощів, котрі довелося перебороти організаторам огляду. Але, вважаю, не помилюсь, коли висловлю впевненість, що душею й серцем огляду, його рушійною силою були Кость Черемський та його батько Петро Черемський.

І вшанування Костя Черемського на презентації його книги в березні 1999 р. в УКЦ, й данина поваги Петрові Черемському, одному з найактивніших діячів КУНу на Харківщині, цілком ними заслужені. Щасливий Кость, що за своє тридцятирічне життя встиг зробити багато доброго й корисного людям. Щасливий батько, котрий виростив, виховав чотирьох синів, та ще й синів-однородумців. Добра й успіху їм на життєвому шляху!

ХІІІ СОЛОВКИ...

На седьмой версте стоит Секирная гора,
Там творились страшные дела:
В муравейник нас сажали,
Шкуру заживо снимали,
Ох, зачем нас мама родила...

Соловецький фольклор

Соловки...

Це слово траплялося і буде траплятися нам не раз...

Соловецький архіпелаг має 14 островів. Головний — Великий Соловецький (або ж Святий) острів. Земля, освячена Зосимою й Савватієм ще в XV ст.

Соловецький монастир бачив багато й багатьох за свою довгу історію. Він перестав існувати в 1920 р., коли на Соловки приїхав член колегії ВЦК Гліб Бокій і відкрив там перший радянський концтабір — СЛОН («Соловецкие лагеря особого назначения»).

Ніхто тоді, звісно, не знав, що звідси, як ракові метастази, підуть табори ГУЛАГу — на Північ, на Далекий Схід, в Сибір, Казахстан та ін.

Не знав тоді й товариш Бокій, що згодом і сам опиниться там, і донька його потрапить на Соловки, що тут будуть і батько Ягоди, і зять Троцького, і безліч інших.

Перші сотні арештантів були великі царські чиновники, офіцери, священники, колишні аристократи, представники партій есерів, боротьбістів, мусаватистів, непмани.

Спочатку в Соловках була оголошена ідея «перековки свідомості» з допомогою ударної праці, елементів соціалістичної культури, наочної агітації, самодіяльності. На той час більшість «злочинців» були професори, академіки, католицькі прелати, гвардійські офіцери, високоосвічені люди типу академіка Матвія Яворського чи о. Павла Флоренського.

Десь до 1930 р. на Соловках клопотом в'язнів та КВЧ («Культурно-виховної частини») виходили газета «Перековка» та журнал «Соловецькі острови». У першій половині 30-х років діяв циганський хор екстракласу (завдяки введенню режиму паспортизації в 1932—33 роках багатьох

циган було заарештовано й вислано як жебраків); були тут оркестри, оперно-опереткова трупа, — вибирати було з кого. Драматичну трупу очолював Лесь Курбас, котрий мав рідкісне на той час звання народного артиста УРСР. Курбаса заарештували в 1933 р., начебто за контакт з українськими націоналістами під час зарубіжних гастролей. Насправді ж — за творчу співдружність з Миколою Кулішем, за те, що він сам входив до сузір'я діячів українського Відродження. На Соловках Курбас ще встиг поставити «Аристократів» М. Погодіна — про «перековку» в таборах, «Інтервенцію» Славіна, комедії Лабіша «Подорож Перішона» та «Пташки», ставив О. Островського та «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна.

Начальство шанувало «свій» театр, «свої» оркестри, вихвалялося ними, ходило на всі прем'єри. Приходили вільнонаймані, допускали частину засланих.

Деся у 1930 році «кадрова ідилія» на Соловках скінчилася. Стали привозити кримінальних арештантів різного гатунку: від хуліганів, казнокрадів, злодіїв до вбивць-рецидивістів. Багатьом з них доручали посади низових начальників, бо ж вони вважалися «соціально-близькими», на відміну від «контриків» — політичних, тих, хто мав горезвісну статтю 58 Карного Кодексу в Росії чи 54 — в Україні.

Над «контриками» можна було безкарно знущатись...

Наприкінці 20-х років у закордонній пресі, особливо в емігрантській, з'явилося багато публікацій про масові розстріли, страхіття й беззаконня, котрі мали місце на Соловках.

Щоб заспокоїти світову громадськість, на Соловки послали «найвидатнішого пролетарського письменника» — О. М. Горького.

До його приїзду Соловки причепурили, насадили квіти, видали арештантам та статистам-фігурантам, співробітникам органів, новий одяг, загнали в глухі кутки «доходять». Поприбирали також відомих громадських діячів, з котрими він міг спілкуватися в минулому.

Краса місцевих краєвидів, доки, майстерні, кремль-богатир, система каналів, парники-оранжереї, унікальна монастирська бібліотека з раритетами, подібними до літописів Соловецького монастиря, листуванням кн. Курбського з Іоанном Грозним, — все викликало в Горького щедру хвалу, хоча не міг він не знати, що все це зроблено в минулому, за сотні років, зусиллями монахів та богомольців...

Але парад було зіпсовано.

Деся під горезвісною Секірною горою виїзд Горького натрапив на колону бідолах, котрі попарно тягли важкі колоди. Впізнавши Горького, арештанти кинулись до нього, кричали, плакали, благали рятунку. І Горький, і його почет розгубилися. З юрби почувся голос: «Олексію Максимовичу, ви мене впізнаєте? Ми з вами разом сиділи в тюрмі

в 1905 році... Нас тут багато, тих, хто пройшов через царські тюрми, але що ми не переживемо...»

Конвой отямився, коні помчали.

Горький плакав, нічим не допоміг.

Нариси про Соловки були рожево-блакитних кольорів.

Про зустріч під Секіркою не було ні слова... [23].

Це той Горький, чиє ім'я багато років, невідь-чому, носив Харківський університет. Не Каразіна, засновника, приміром, не ..., а Горького.

Це той Горький, що заборонив перекладати свої твори українською мовою — «это наречие»...

Будівництво Біломоро-Балтійського каналу було оспіване в ілюстрованому альбомі Зощенком, Ол. Толстим, Панфьоровим, Шкляревським. Серед радянських літераторів чи не найодіознішою постаттю, на думку Олега Волкова [22], був Валентин Катаєв, котрий клявся й кланявся по черзі Сталіну — Хрущову — Брежневу, вихваляв і захищав насильство і таврував невинні жертви. Система глобальної облудної інформації, тотальна брехня працювали бездоганно якраз завдяки отаким «інженерам людських душ», сяк-так замилюючи очі світовій громадськості, а в'язні кляли «продажних сук», коли їм на очі траплялась подібна писанина...

У 1934 р., після вбивства Кірова, Соловки почали знову поповнюватися «колишніми» та членами їхніх сімей. Висилали й дітей та онуків — «на 101-й кілометр» від Ленінграда, засилали на Соловки, гнали на будівництво Біломоро-Балтійського каналу (ББК).

Соловки входили в систему Біломоро-Балтійського комбінату, котрий рахував в'язнів спочатку на десятки тисяч, потім на сотні...

Начальством у різні часи були Мороз, Фірін, Френкель. Практично всіх їх, за винятком останнього, зжер сталінський Молох. Хто такий був Френкель — почитайте нижче...

ФРЕНКЕЛЬ Нафталий Аронович, род. в Одессе в 1883 г.

По професии — строитель. До 1918 г. работал в эксплуатационной конторе, играл на бирже. Имел дела с Япончиком, одесским бандитом.

Летом 1919 г. Япончик сформировал из своей банды, — чтобы спасти ее от разгрома, часть Красной Армии, воевавшей с петлюровцами. Там же был и Нафталий: НЭП, торговля, контрабанда, коммерция, наркотики, банки, подкуп всех и вся: пограничная охрана, Угро, суды, ГПУ — везде, вплоть до Москвы, до стремительно делающего карьеру Ягоды, который и впредь будет опекать Френкеля.

Арест в Одессе в 1924 г., Москва, смертный приговор Френкелю и его сподвижникам. Расстреляны все, кроме Френкеля, — ему дали 10 лет Соловков.

Сразу же по прибытии на Соловки Нафталий Френкель, дав взятку, становится нарядчиком.

Тогда на Соловки обрушилось бедствие — сыпнотифозная вошь. Лазаретов, бань не хватает.

Френкель *за сутки (!)* строит огромную баню, взяв для этого 30 бывших кронштадтских моряков плюс 20 доходяг-стариков, — для жалости: не постройте — всех расстреляют! Плюс щи с мясом, хлеб горой и спирт. Построили...

Это было началом головокружительной карьеры Френкеля.

По ходатайству Ф. И. Эйхмана, начальника Управления Соловецких лагерей особого назначения (СЛОН), его досрочно освобождают и назначают начальником производственного отдела УСЛОНа в 1927 г.

Он видит бесцельный труд 20 тысяч каторжан. Отбросив к 1929 г. всю мишуру, — политико-воспитательную работу, соловецкие журнал и газету, знает одно: «Давай, давай!» Давай лес, рыбу, моржа-тюленя...

В 1930 г. Френкель руководит строительством ИТЛ в республике Коми.

В 1931 г. — главный прораб Беломорстроя, чуть позже — зам. начальника БелБалтЛага.

В 1932 г., «за заслуги», — первый орден Ленина.

В 1933 г. назначается начальником Управления Бама ГУЛАГа ОГПУ.

Власть, огромные деньги, коммерция, взятки, подкуп.

Но что-то где-то не сработало, — арест в 1937 г., впереди — расстрел.

Следствие затянулось, а затем, по личному распоряжению Берии, Френкеля освобождают в 1940 г. и дают 2-й орден Ленина. В 1943 г. — звание генерал-лейтенанта инженерно-технической службы и 3-й орден Ленина.

Дьявольское чутье Френкеля предупреждает его о грядущей опасности. Дав взятку, он, «по состоянию здоровья», уходит в отставку в 1947 г. Через год «почетный пенсионер» наблюдает за гибелью своих сподвижников.

Достойный член нашего общества, орденосец, почетный пенсионер умер в 1960 г., в возрасте 77 лет.

(КТО ВОЗГЛАВЛЯЛ СОЛОВКИ В 30-е ГОДЫ?

«Совершенно секретно», № 12, 1998 г.)

Скільки в нашому суспільстві було таких «почесних» пенсіонерів?..
А натомість...

Що, що? Хто, де, коли?

Отой самий всесвітньо відомий вчений Павло Флоренський?
На Соловки!

Отой Євген Плужник, що разом з Валер'яном Підмогильним уклав «Словник української ділової мови»? На Соловки Плужника, хай конає там від сухот! На Соловки й Підмогильного, та ще й в СІЗО (секретний ізолятор), хай сидить у камері-одиночці й не бачить і клаптика неба крізь вікно, забране дошками!

Отой самий Лесь Курбас, що в супрязі з Кулішем та Хвильовим?.. Занадто вони розумні! На Соловки, на Соловки! Курбас хай ще трохи пострибає, а Куліша — в СІЗО!

Ото такий собі український гуморист Остап Вишня? Під Ухту його, на 10 років, на цегельний завод! Хай зміцнює цеглини своїми дотепами!

А оце той самий Максим Рильський, котрий написав вірша «Із-за гір, та з-за високих...», що сподобався товаришу Сталіну, і який сидить у тюрмі разом з іншими неокласиками Зеровим, Лебедем, Філіповичем? На урядову дачу його, а тих — на Соловки, на той світ!

Якийся там М. М. Лозинський, вчений міжнародного масштабу? Галичанин, що приїхав до СРСР у 1928 році? Чого їхав? Сидів би собі у своїй Галичині! На Соловки його, на 10 років! А потім — «перегляд» справи за 1–2 хвилини сакраментального 9 жовтня 1937 р. й новий присуд — розстріл...

Іще там якісь галичани, западенці, просвітителі Крушельницькі? До біса їх розвелось, — батько, четверо синів, донька! Двох синів — розстріляти, двох — у табори, батька й доньку — на Соловки!..

Що? Якась там велика соловецька чайка? Ендемічний вид? Трошити чобітьми яйця й малечу не день, не два, а дорослу птицю — стріляти! Трошили, стріляли, знищили. Чим та бідолашна чайка завинила, в яке причинне місце кльонула певні «органи», — невідомо. А-а-а, вона ж бо була приручена ченцями!

З 1935—36 років зійшли нанівець практично всі колишні хоч малесенькі людські пільги, всі культурні порухи. Зосталась неймовірна жорстока гола дійсність, жахлива смертоносна експлуатація, нелюдське знущання, загибель сотень тисяч людей.

У ті часи тюремні власті, з якихось своїх міркувань — чи то, щоб запобігти можливій змові, чи щоб додатково покарати арештантів розривом дружніх стосунків, — часто-густо тасували їх, перекидаючи в'язнів з одного місця на друге, з камери в камеру, з табору в табір, із Заячих островів на Соловецькі, з Соловків — на материк і навпаки...

О. Волков [22]: «Откуда-то доносился смутный глухой шум, словно со стороны кремля. Он становился все внятнее, приближался.

И вот из-за поворота дороги сверкнули штыки и показалась голова колонны. Отчетливее доносился хруст гравия под сапогами, усилился гул приближающейся толпы... В полусотне метров от нас потянулись плотные ряды одетых в штатское людей. Напряженные лица. Чемоданы и узлы оттягивают руки, сутулят плечи.

По обе стороны колонны шли сплошной цепью стрелки. Шли с винтовками на изготовку. Командиры шагали с наганами в руке. И не было обычных криков, матюгов, команд. Зловещее молчание. Народу гнали много — вероятно, поболее двухсот. Судя по одежде, то были не лагерники, а доставленные из тюрем.

В последнее время ходили упорные слухи о крупных партиях арестантов, сразу с пристани препровождаемых на Секирную гору. Про то, кто такие эти обреченные, толковали разное. ...Но кто бы они ни были, вели их на смерть. О том, что Секирная гора превращена в лобное место, солдовчанам было известно доподлинно.

...Этап прошел. Мы углубились в лес. И все стояли перед глазами эти люди, из последних сил тащившие тяжелые вещи, в которых уже не будет нужды...»

За свідченням Ю. Чиркова, за другу половину 1937 р. Соловки було ґрунтовно «почищено»: в 4 етапи звідти вийшло близько 2000 чоловік. Кого вивезли на материк, кого тут же розстріляли під горезвісною Секірною й покидали трупи в могили-траншеї; близько 600 чоловік втопили на іржавій баржі — ходили й такі чутки...

Погляньте далі, в табл. № 1, як купно йшли арешти на Україні в листопаді — грудні 1933 р., як водночас розстріляні С. Пилипенко та Ол. Досвітній у березні 1934 р.; який рясний «врожай» арештованих зібрано в листопаді — грудні 1934 р., — майже всі вони отримали по 10 років на Соловках; майже в усіх справу було переглянуто «особливою трійкою» УНКВС Ленінградської області в жовтні 1937 р., і всі дістали новий присуд — розстріл — за те, що продовжують «перебувати на своїх контрреволюційних позиціях».

Третього листопада того ж року, — в один день! — розстріляні Г. Еп'к, В. Підмогильний, М. Куліш, М. Зеров, М. М. Вороний, П. Филипович, Б. Пилипенко, М. Ірчан, М. Козоріс, М. Павлушков, В. Чехівський та багато-багато інших... Ймовірно, що цього ж дня розстріляні А. Панів та Ол. Слісаренко. «На честь 20-х роковин Великого Жовтня» — офіційне формулювання!

У грудні — В. Вразливий, В. Штангей, Г. Шкурупій...

Миколу Куліша на Соловках, як особливо небезпечного політичного злочинця, тримали в спеціальному ізоляторі, не дозволяючи ні з ким спілкуватися... Чи мали змогу ті бідаки хоч перед смертю побалакати, обійнятися?

Уявіть собі великий натовп худих, брудних, неголених, страхітливих з виду людей, котрих шикують у лави, а вони перегукуються, прощтовхуючись один до одного, з болючою радістю викликають імена та прізвища, закликають в братніх обіймах, цілуються останнім перед смертним поцілунком... За годину-другу на них чекає куля-жалібниця та братні рови-могили... Без сумніву: все, що змалює вам ваша уява, — буде блідою тінню жадливої дійсності...

У спогадах одного з провідних акторів театру «Березіль» Йосипа Гірняка (1895—1989 рр.; Галичина — Харків — Ухтпечлаг — Америка) розповідається, що Курбаса, Дацкова (директор «Березоля»), Куліша та багатьох інших 3 листопада 1937 р. вивезли на баржі в море, виводили голих на палубу, стріляли й кидали в воду...

У Й. Гірняка це апокаліптичне видіння було, як психічний здвиг, біль, жаль, жах, туга: улюблений Учитель — і голий труп у холодній воді...

Таке ж свідчення є й у Дм. Нитченка в книзі «Від Зінькова до Мельборна».

Книгу С. Підгайного «Українські письменники на Соловках» мені, на жаль, не вдалося знайти...

Тож тепер я думаю, чи не всі ті мученики, котрі були вбиті 3 листопада 1937 р., загинули саме таким чином? А іржава баржа та 600 утоплених, — це про неї йде мова чи то ще інша? Відповіді на ці та багато інших болючих питань можуть дати лише архіви відповідних відомств. Є свідчення, що цього дня загинуло 134 діячі української літератури та мистецтва...

Наприкінці 1938 р. СЛОН було перейменовано в СТОН («Соловецкая тюрма особого призначення»).

Змінилась не лише назва, а й начальство — «єжовці», — але гайки все одно закручували лише в один бік... Ще більшого тиску зазнали в'язні Соловків під час війни...

Після закінчення війни пройде ще 10—15 років, доки звільнять жалюгідні залишки тих, кого не знищили Соловки. Скільки людей загинуло в Соловках — невідомо. І, мабуть, ніколи не буде відомо.

Книжки Солженіцина, Волкова, Чиркова, спогади академіка Лихачова, фільм М. Голдовської «Власть соловецкая», книжка С. Підгайного «Українські письменники на Соловках», наукові дослідження підняли лише краєчок завіси.

Соловки чекають на своїх дослідників...

XIV БАТЬКІВ АРЕШТ

Увы, что нашего незнанья
И беспомощней и грустней?
Кто смеет молвить: *до свиданья*
Чрез бездну двух или трех дней?

Ф. І. Тютчев

Батька арештували вночі 21 березня 1938 року. Я нічого не чула, спала, хоч мене і виймали з ліжка під час обшуку.
Із слідчої справи (стор. 4—5):

«НКВД УССР Харьковское Областное Управление
ОРДЕР НА АРЕСТ

Выдан 20.III.38

Действителен «...» суток

Сотруднику Харьковского Областного Управления НКВД УССР Тарасову поручается произвести обыск и арест гр-на Дукина Николая Владимировича, проживающего по ул. Красного Писателя, 5 кв. 4

Подпись, печать»

(Номер ордера, хто видав, скільки діб дійсний — невідомо.

З 1936 р. ми жили по вул. Червоних Письменників, 5, кв. 57. До того наймали кімнату в кв. 14. Вірний номер квартири був вказаний на звороті ордера. Серед тих, хто прийшов, був і кербуд Болдінер, — чи йому не знати, хто де живе?..)

«ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

На основании ордера произведен обыск у гр-на Дукина Николая Владимировича.

При производстве обыска присутствовали:

Участковый инспектор,

Управляющий Болдинер Анатолий Эмануилович.

Изъято:

- 1). Паспорт Дукина 1 шт.
- 2). Военный билет 1 шт.
- 3). Членский билет 1 шт.
- 4). Профсоюзный билет 1 шт.

Паспорт, проф. билет и воен. билет хранятся в 8 Отд. УГБ ХОУ НКВД
Жалоб нет».

(В рамочці справа — штамп на ордері, для назви такої розкоші, як членський білет, місця там немає.

Нема підписів, невідомо, хто робив обшук та арешт. Зрозуміло, це впливає з ордера, але ж протокол — то окрема бомажка...)

По команді батько починає похапцем збиратися, одягає чорну суконну гімнастерку — супутницю творчих подорожей до Бражківки, до Іллічівки; зацікавила від жаху дружина тицяє йому щось у руки — рушник, кухоль... Міцні, мов смертні, останні обійми, останній погляд на сплячу доньку, — і вже його ведуть сходами, з другого поверху, вниз. Людину заливає розпач, в голові безладдя уривків думок, що стрибають, мов навіжені. Лише одна думка оформлюється в ньому, як ціле: «За віщо?! Й навіщо?!» Usta розтуляються, і він голосно кричить у темну насторожену тишу: «Я не винний! Я не винний!!!» Можу уявити, як його штурляють межі плечі до «чорного ворона», а він навіть не ображається, а зніяковіло каже: «Та що ви, хлопці...», все ще не йнявши віри, що з ним трапилося таке лихо...

Через двадцять років мені дадуть папірець: «НЕ винний», — коли вже його й кості зотліють. А коли бути точними, то таких слів там немає, немає слів, що він ні в чому не винний, а є лукаве формулювання: «Дело... пересмотрено... Постановление... отменено и дело производством прекращено». Чому немає слів «прекратить за отсутствием состава преступления»? Може, той Дукин був і залишився злочинцем, а «Дело» просто собі так, з великої ласки, «прекратили»?..

Ранок 22 березня 1938 року. Я прокидаюся вранці й починаю вдягатися. Мама чомусь лежить, не встає — ми з нею ходимо до однієї і тої ж СШ № 102, на вул. Артема, 29, де зараз кілька факультетів Педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

— Наталочко, ти сьогодні не підеш у школу, бо я занедужала і не хочу зоставатись сама вдома.

— Як сама? А батюнька?

Мама не відповідає, я не дуже й дослухаюсь їй, не кінчивши вдягатись, мощусь до столу з книжкою — от повезло: не треба йти до школи!.. Мама мовчить, я читаю. Нараз вона вибухає голосним плачем:

— Батька арештували. Сьогодні вночі...

Потім — провалля в пам'яті. Мабуть, ми плакали разом. Мабуть, встали, вмилися, спробували щось з'їсти; згодом мама наладнала мене погуляти. Нащо це було тоді робити, як то мені гулялося, — не можу нічого сказати, — ми рухались, мов сновиди. Пам'ятаю лише сценку, як біля мене зупиняються дві жінки, а я їм кажу, з нотками шевченківського «А я в попа обідала! — сирітка сказала»:

— А в мене сьогодні батька арештували! — і вони поспіхом, ні про що не розпитуючи, відходять від мене...

Зовні наше з мамою життя змінилось не дуже, бо ми й до того не жили в розкошах.

Маму викликали в певну установу, чи не по-отецьки ліниво подорікали, як це вона так — не доглянула за чоловіком, попустилася, що він пішов поганою доріжкою, й милостиво дозволили продовжувати працювати в школі.

Мене, щоправда, викинули з дитячої музичної школи, яка була при Клубі письменників на Чернишевській вулиці, бо донька «ворога народу» не гідна вчитись музики разом з іншими, «гарними» дітьми. Та мамі й самій несила було платити зайву копійчину за моє музичне навчання. Так я й залишилася на все життя музично-неосвічена, хоча дуже люблю класичну музику та народні пісні й радянські полюбляла, а от джазу, оперети або сучасної навісної музики — пробачте, мені не треба, то — не мое...

І навіть дві з трьох кімнат нам залишили за «справедливим» вироком суду, бо мама теж брала участь в оплаті пайового внеску за квартиру і весь час працювала. О, то була дійсно «велика ласка», — і роботу тобі zostавили, і дитину, і дві третини квартири. Дякуй та кланяйся! Мама не кланялася, але жити ми стали за принципом: «Мовчи та диш...»

Внутрішній стрій нашого життя змінився дужче: шезли батькові жарти, сміх, пісні, бадьорий голос, запах тютюну, клацання друкарської машинки, а натомість з'явилися клопіт, біль, туга, почуття беззахисності та повсякденна, невідступна турбота про батька. Збереглося мамине фото того часу, де вона мусила фотографуватись разом з учнями через кілька днів після арешту чоловіка. Сухе, чорне лице, провалля очей, — втілення розпачу й скорботи, а не молода красива тридцятилітня жінка.

Це фото було використане і в буклеті «Українська Голгота», до відкриття виставки в Літературному музеї в Харкові в 1990 році. Надруковане без півтонів, у різко-контрастній, чорно-білій подачі, воно й зовсім обернулося на Mater Dolorosa — Матір Скорботну...

Ідучи в евакуацію, мама вирізала це фото з великого, щоб грам по грамові зменшити загальну вагу вантажу. Тож зосталося лише зображення чорноокого Віті Сибірка. І Радій Федорович Полонський, майбутній голова Харківського відділення Спілки письменників України, а на ті часи просто Радик, вчився у мами. Ви гадаєте, він хоч коли обізвався до неї, як до колишньої вчительки чи як до жінки загиблого колеги? Обізвався, коли вже це було можна, було не страшно. Авжеж... Я з ним мала кілька розмов з приводу квартирного питання наприкінці 80-х рр. — ще мама була жива. Розмови пройшли у холоднуватій,

люб'язно-ласкавій тональності, з якоюсь мікроскопічною обіцянкою допомогти, яка не втілилася в жодну літеру, написану ним заради нас, ні в телефонний дзвінок, ані в порух пальця...

Хоч ображайтеся, шановний Радіо Федоровичу, хоч ні, якщо Вам трапиться читати ці рядки, — писати мені їх не дуже приємно, але що було, то було (та й є...), — з пісні слова не викинеш... Не ті часи, не ті люди, не ті відносини, що раніш...

Щоправда, був один виняток: коли в квітні 1989 р. померла моя мати, — вмирала вона важко, від раку печінки, хоча боги були до неї милостиві і болю у неї практично не було; лежала вона вдома, а я все працювала, працювала, лише останні три дні перед її смертю не ходила на роботу... Потім я була у важкому фізичному та душевному стані. І у Спільці мені дали дешеву путівку до санаторію «Металург» у Маріуполі. Перші кілька днів я спала годин по п'ятнадцять на добу, потім гуляла на самоті, дивлячись, як зеленіє молоде листячко, як розпускаються перші квіти, як стрибають та виспівують пташки, як синіє море, і прийшла до тями. Але дякувати за путівку маю не комусь з «верхів», а Євдокії Яківні Кудаківій, тодішньому директору Харківського відділення Літфонду, добрій душі, яка вибила, видзвонила, знайшла, обміняла десь ту путівку. Красно їй дякую за підтримку в важкий час!

XV КОЛА ПЕКЛА

І я глянув, — і ось кінь чалий. А той,
хто на ньому сидів, на ім'я йому Смерть,
за ним же слідом ішов Ад...

Об'явлення св. Івана Богослова, гл.6, ст. 8

Хто не був — той буде,
хто був — той не забуде...

Напис на стіні Холодногірської в'язниці тих часів

Гадаю, що як то не був батько вражений у самісіньке серце фактом свого арешту, але здивованим він бути не міг. Все, про що я напишу в цьому розділі нижче, спираючись на спогади В. Куліша, Т. Кардиналовської, книги-мартиролога «З порога смерті...» та ін., не рік і не два краяло йому серце, труїло душу, сушило мозок. Не міг він не вболівати за долю своїх колег, друзів-товаришів, сусідів по будинкові «Слово». Те, що написане нижче, стало відоме зовсім недавно. А в ті часи, про які йдеться, уривки вістей переказували одне одному утаємничено, пошепки, оглядаючись, жахаючись...

«Перші ластівки», перші політичні процеси: судовий процес 1921 р. над членами ЦК Української партії есерів — В. Голубовичем, Н. Петренком та ін.; відомі «Шахтинська справа» 1928 р. та процес «Промпартії» 1930 р.; суд над членами так званої «Спілки визволення України» навесні 1930 р.; «самоліквідація» ВАПЛІТЕ (1928 р.) та «Пролітфронт» (1931 р.).

Гостра ідеологічна боротьба властей з М. Грушевським, О. Шумським, М. Скрипником. Одна за одною гаснуть зорі українського національного відродження. Роками зі сторінок офіційної преси линуть заклики: «Підтримуємо! Ганьбимо! Смерть ворогам народу!» — спочатку окремими струмочками, потім криваво-брудною рікою, морем...

Цькування академіка М.С. Грушевського, вченого-історика, будівника нації, незмінного Голови Центральної Ради, почалося з 1928 року. У 1931 його арештували, накинули керівництво міфічним «українським центром», вивезли до Москви. Старого, хворого вченого жорстоко допитували, навіть імітували розстріл. Згодом, за наказом

Сталіна, котрий, ймовірно, остерігався негативної міжнародної реакції, його звільнили, але не випустили з поля зору недремного ока властей.

Т. Кардиналовська: «У тридцятих роках ставлення більшості комуністів на Україні до колективізації було таким, як у Сергія (Пилипенка): вони її виправдовували й підтримували. Це особливо торкалося комсомольців, відданих партії душею й тілом. Проте були й такі, що в глибині душі не поділяли ворожого ставлення до заможних селян і не погоджувалися з методами колективізації, та зі страху мовчали: довкола було повно донощиків. Були й такі, що наважувалися критикувати політику партії на селі, але тільки у вузькому колі приятелів. Були, звичайно, й кар'єристи, взагалі байдужі до страждання людей і готові робити що завгодно для своєї кар'єри. І, нарешті, були одиниці, які відкрито виступали проти народобивчої політики й заплатили за це своєю головою. До таких сміливців належав Скрипник з його гострою критикою жорстокостей, а також Микола Хвильовий. Хвильового послали на село за його власним бажанням: він хотів переконатися, що куркулі дійсно ховають хліб від держави. Але коли він приїхав і побачив цілі села, в яких не лишилося живої душі, він з жахом телеграфував до ЦК партії: «Село вмирає. Потрібна негайна допомога». У відповідь Хвильовому наказали повертатися до Харкова для з'ясування. Він повернувся, і йому розтлумачили, що все йде за планом, згідно з директивами партії. «Нагорі» все відомо, й ніякої помилки немає: зламати спротив селян неможливо ніяким іншим шляхом, як конфіскувати все зерно».

В ніч з 11 на 12 травня 1933 р. арештовано друга й однодумця Хвильового — Михайла Ялового. Для Хвильового цей арешт був останньою краплиною в чаші розпачу, що накопичувався в його серці. 13 травня він кінчив життя самогубством. Весь будинок «Слово», вся інтелігенція, всі порядні люди були приголомшені цим пострілом.

7 липня 1933 р. застрелився нарком освіти України М. Скрипник. (Чи його вбили — є й така версія.)

29 листопада цього ж року арештовано Сергія Пилипенка — серце «Плуга», товариша, друга, порадника, «папашу», «хрещеного батька» для багатьох літераторів.

7 грудня арештовано В. Гжицького, котрого звинувачують в належності до УВО — міфічної контрреволюційної «Української військової організації». 1 січня 1934 р. — машина терору не спочиває й на Новий рік! — він визнає себе винним, «признається», що до складу харківської групи, «очолюваної» С. Пилипенком, входять Андрій Панів, Микола Дукин та ін. Чотири роки батько був «на гачкові», не знаючи, звісно, про це.

Арешти 33-го року підібрали О. Вишню, Ол. Досвітнього та інших. Багатий на «врожай» арештантів 1934 рік: тут і М. Куліш, і Г. Косинка, і Гр. Епик, і В. Підмогильний та інші.

6 грудня того ж таки 1934 р., все в тому ж бідолашному будинку «Слово», арештовано Андрія Паніва, колишнього відповідального секретаря літературної організації «Плуг», праву руку С. Пилипенка, батькового колегу й товариша. На той час він жив у першому під'їзді, на 4-му поверсі, де й мої батьки наймали кімнату у М. Биковця.

«ПРОТОКОЛ допроса обвиняемого

ПАНОВА Андрея Степановича 3.1.1935 г.

ВОПРОС. Расскажите детально о расстановке сил подпольной контрреволюционной организации, к которой Вы принадлежали.

ОТВЕТ. Мне лично было известно, что подпольная организация, возглавляемая ПИЛИППЕНКО С. В. (мову і правопис оригіналу збережено), свои силы концентрировала в основном по следующим пунктам: литературная организация «Плуг», институт ШЕВЧЕНКО, издательство «РУХ», ДВОУ, УРЭ. Организация, возглавляемая ПИЛИППЕНКО, была не изолированной подпольной организацией на Украине, а блокировалась с другими контрреволюционными силами. Я лично был связан с ДОЗОРСКИМ Василием, через которого мне было известно о существовании подпольной группы, возглавляемой ЯЛОВЫМ.

Персонально мне известны следующие члены контрреволюционной организации:

1. ПИЛИППЕНКО Сергей Владимирович
2. ШТАНГЕЙ Владимир Фокиевич
3. ГОЛОВКО Андрей Васильевич
4. САВЧЕНКО Юрий Аркадьевич
5. МИНКО Василий
6. ДУКИН Николай Владимирович
7. ГЖИЦКИЙ Владимир Зиновьевич
8. ГРУДИНА Дмитрий
9. ЛАВРИНЕНКО Юрий
10. ЗАЯЦ Василий Корнеевич
11. ЯРМОЛЕНКО
12. ШЕВЧЕНКО Роман
13. БОЖКО Савва Захарович
14. ОРЛИВНА
15. ЗАГОРУЙКО Филипп
16. КОВАЛЬЧУК Яков
17. АНДРИЕНКО Иван
18. ВЕДМИЦКИЙ Александр
19. ФИХТНЕР
20. БЫКОВЕЦ Михаил Николаевич
21. ХОЛОШ
22. ШИМАНСКИЙ
23. КАПУСТЯНСКИЙ Иван Назарович

По Києву:

1. ЯКОВЕНКО Григорій Прокоф'євич
2. БУДЯК-ПОКОС Юрій Яковлевич
3. ГУМЕННА Евдокія

В Запорозжє: ... В Полтаве: ... В Сумах: ...

В. Деталізуйте форми і методи роботи організації.

О. Методи і форми роботи організації видозмінювались в залежності от общих політичних ситуацій і умов роботи.

В 1930—31 гг. основною установкою організації було створення по Україні опорних пунктів організації, контрреволюційних гнізд, які можна було в потрібний момент використовувати для активної боротьби з Радянською властю. Ці гнізда створювались під виглядом призива ударників в літературу і насадження літературних кружків.

Для контрреволюційної роботи використовувались з'їзди письменників.

Крім того, була розвернута робота по націоналістическому, антирадянському вихованню молоді.

Так, особисто я керував групою молоді під виглядом центральної студії «ПЛУГА» і виховував їх в націоналістическому дусі.

...До точності я вгадаю (!) розмови про застосування терору, які вели БУДЯК, ЯКОВЕНКО і МИНКО і на наступному допиті дам детальні показання.

(А. ПАНОВ). ОПЕРУПОЛНОМОЧЕНИЙ ... (Микоткін)».

Бідний Андрій Панів! З того списку видно, як з нього добувають все нові і нові імена: тут і батько, і батьків друг Савка Божко, і «дядя Миша» Биковець, і люди з повним іменем, і лише з прізвищем, або, може, й дружнім прозвиськом — Орлівна... По Харкову, по Києву, по... Бідні, бідні вони всі...

Бідний мій батечко... Коріння лиха, що спіткало його, проросло ще в колысці — «сын кулака-торговца»; а розквітло тее лихо пишним цвітом, коли він переїхав до Харкова і став працювати у «Плузі», разом з Пилипенком, Панівим, Головком та іншими.

Бідний, бідний Андрій Панів... Він не може витримати безперервних тортур і страшною ціною купує собі короткий перепочинок, бодай впасти в забуття на голий підлозі хоч на кілька годин...

Читайте «Сад Гетсиманський»!

Арешти 1935-го, 36-го років ідуть своїм порядком. М. Зеров, В. Чечвянський, Д. Галушка, М. Йогансен та багато інших...

Арешти 1936—38 рр. теж ідуть купно; вироки здебільшого — розстріл; без права апеляції, та ще й з конфіскацією майна, — хоч жмут вовни з тих поганців! Розстрілюють майже негайно, на місці, — що там возякатись!

На сторінках газет, на плакатах — злива проклять на адресу «ворогів народу», сяє мордяка Балицького, поруч нечисте лице сталінського

ставленика Постишева, котрий пильним оком вбачив на Україні «осине гніздо націоналістичної контрреволюції», вже немає зображень «ворога народу» М. Скрипника з дон-кіхотською борідкою...

У квітні 1938 р. О. Семененко зустрів у внутрішній тюрмі на Чернишевського Гната Хоткевича, арештованого 23 лютого 1938 р. й звинуваченого в тому, що він є учасник контрреволюційної української повстанської організації, агент німецької розвідки, переконаний український націоналіст та ін. Немолодий (1877 р. н.), змучений тортурами, хворий, Хоткевич мав поганий вигляд. Востаннє Семененко бачив його на масовому медичному огляді восени 1938 р., де всі ув'язнені отримували один і той же висновок: «Следовать этапом может».

Та й це вже було не для Хоткевича: виписка з протоколу № 69 засідання Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 29 вересня 1938 р. свідчить: обвинуваченого розстріляти, а особисте майно конфіскувати. Вирок виконано 8 жовтня 1938 р.

21 березня 1938 р., в тому ж горезвісному будинку «Слово» арештовано Гордія Коцюбу та Миколу Дукина. Їх звинувачують у тому, що вони є кадрові, активні учасники «антисоветской, националистической, украинской повстанческой, контрреволюционной организации», що вони знали про її цілі й завдання, котрі зводились «к подготовке вооруженного восстания для свержения Советской власти», — все це сказано в слідчій справі батька. Такий букет звинувачень тягнув лише на «ВМН». Для тих, хто не розуміє, що це таке, пояснюю — «Высшая мера наказания» — розстріл. І Коцюба, і батько «призналися». Коцюба розстріляний у березні 1939 р., про батькову долю я розкажу нижче.

Але спершу хочу навести список-таблицю № 1, укладену мною на основі низки книжок та документів, — кого й коли з письменників було арештовано і яка їхня доля... Звичайно, це лише невелика частка загиблих, а доля в них майже у всіх одна — передчасна смерть...

Список, наведений у таблиці № 1, звичайно, далеко не повний.

Чи з-за відсутності в мене відповідних даних, чи через великий обсяг матеріалу, чи з інших причин сюди не ввійшли О. Бердник, М. Биковець, В. Бобинський, В. Боровий, М. Драй-Хмара, А. Дикий, М. Івченко, Г. Костюк, Г. Кочур, І. Маненко, В. Мисик, С. Сапеляк, І. Світличний, Г. Снегірьов, В. Стус, Н. Суровцева, Б. Чичибабін, А. Школьник та безліч інших осіб, котрі страждали, боролись і гинули за часів радянської влади. Деякі з них вижили, невелика часточка живе ще й тепер, — добра й здоров'я їм!

Я не спроможна охопити тему повністю. Де там! Звичайно, це справа істориків, літературознавців, дисертантів, наукових колективів. Я зробила те, що змогла.

Сталінські репресії в письменницькому середовищі на Україні

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Літературний псевдонім	Рік народження	Дата й місце арешту та слідства	Дата вироку і його суть: розстріл, скільки років концтаборів, поселення та ін.	Де відбувалось покарання. Дата перегляду справи, новий вирок	Вірогідна дата розстрілу або дата смерті (за [1, 14, 16, 35, 70])	Фальсифікована дата смерті (за [34] та ін.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рік арешту 1929								
1	ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович	С.Є., ПАЛЕЦЬ, СПЕКТАТОР	1876	23 липня, Київ-Харків- Москва	Процес СВУ. 19 квітня 1930 — 10 років	?	Помер 10 (31?) березня 1939 у Воло- димирсь- кій тюрмі (за [70])	Нема в [34]
2	ЧЕРНЯХІВ- СЬКА Вероніка Олександрів- на (донька)	—	1900	Жовтень 1929, Київ. Удруге заареш- тована 9 січня 1938, Київ	Процес СВУ. Звільнена в січні 1930 21 вересня 1938 — розстріл	—	Розстріля- на 22 верес- ня 1938	— " —
Рік арешту 1930								
3	СТАРИЦЬКА- ЧЕРНЯ- ХІВСЬКА Людмила Михайлівна (мати)	—	1868	14 січня, Київ- Харків. 20 липня 1941 другий арешт, Київ- Харків	Процес СВУ. 19 квітня 1930 — 5 років умовно	—	Звільнена 4 червня 1930 Померла у 1941 в арештант- ському вагоні під час виве- знення до Казах- стану. Дата невдома	— " —
Рік арешту 1932								
4	ЛОЗОВ'ЯГІН (ЛОЗОВ'ЯГА) Іван Павлович	І. ПО- ЛЯРНИЙ, Іван БАГРЯ- НИЙ	1906	16 квітня, Харків. Другий арешт 16 червня 1938, Охтирка- Харків. Подальші арешти: німці — 1942, СМЕРШ — 1943. Втік, Емігрував	25 жовтня 1932 — 3 роки поселення. Друге слідство тривало у Харкові 2 роки й 4 місяці	Далекий Схід. Утік, додали 3 роки. БАМЛАГ. 1938 — знову втік	Звільнений 2 квітня 1940, від- правлений в Охтирку під нагляд. Помер 25 серпня 1963, в еміграції (ФРН)	— " —

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Р і к а р е ш т у 1 9 3 3								
5	ЯЛОВИЙ Михайло Омелянович	Юліан ШПОЛ, Михайло КРАСНИЙ та ін.	1895	Ніч з 11 на 12 травня, Харків	23 вересня 1933 — 10 років	СВІРЛАГ. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстріля- ний 3 (?) листопада 1937	1934
6	ФІТІЛЬОВ Микола Григорович	Микола ХВИЛЬО- ВИЙ	1893	—	—	—	Самогубство 13 травня 1933	Нема в [34]
7	КОЗОРИС Михайло Кирилович	—	1882	Квітень, Київ	2 жовтня 1933 — 5 років	Соловки. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстріляний 3 листопада 1937	
8	ПИЛИПЕНКО Сергій Володимиро- вич	Сергій СЛІПІЙ, ПЛУГАТАР та ін.	1891	29 листо- пада, Харків	23 лютого 1934 — розстріл	—	Розстрі- ляний 3 (?) березня 1934	1943
9	ГЖИЦЬКИЙ Володимир Зенонович	—	1895	7 грудня, Харків	23 лютого 1934 — 10 років	Комі АРСР. Перегляд — додано ще 4 роки, потім посе- лення, аж до реабілі- тації	Реабіліто- ваний у 1956. Помер у 1973	У [34]: «З 1933 по 1956 в літ. праці письмен- ника була вимуше- на перерва»
10	СКРИПАЛЬ- МІЩЕНКО Олександр Федорович	Олесь ДОСВІТНІЙ	1891	19 грудня, Харків	23 лютого 1934 — розстріл	—	Розстріляний 3 березня 1934	23 лис- топада 1934
11	ГУБЕНКО Павло Михайлович	Остап ВИШНЯ	1889	25 грудня, Харків	23 лютого 1934 — розстріл. 3 березня — заміна на 10 років таборів	УХТПЕЧЛАГ	Звільнений 8 березня 1943. Помер у 1956	
12	БАБЮК Андрій Дмитрович	Мирослав ІРЧАН, АББА та ін.	1897 1896?	28 грудня, Київ	28 березня 1934 — 10 років	Соловки. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстріляний 3 листопада 1937	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рік арешту 1934								
13	СЛІСАРЕНКО Олекса Андрійович	—	1891	29 квітня, Харків	8 квітня 1935 — 10 років, «... без конфиска- ції иму- щества ввиду отсутствия такого» (!)	Соловки. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстрі- ляний 3 (?) листопа- да 1937	В [35]: 3 груд- ня 1937
14	СТРІЛЕЦЬ Григорій Михайлович	Григорій КОСИНКА	1899	5 листо- пада, Київ	15 грудня 1934 — розстріл	—	Розстрі- ляний того ж дня	
15	МИСИК Василь Олександро- вич	—	1907	4 листо- пада, Харків- Київ	19 липня 1935 — 5 років	Соловки	Відбув строк. Помер у 1983	
16	КРУШЕЛЬ- НИЦЬКИЙ Антін Воло- диславович (батько)	—	1878	6 листо- пада, Харків	28 березня 1935 — 10 років, з конфіс- кацією майна	Соловки. Перегляд у жовтні 1937 — розстріл	Розстрі- ляний 23 жовтня 1937	1941
17	КРУШЕЛЬ- НИЦЬКИЙ Іван Антоно- вич (син)	—	1905	Листо- пад, Харків	13 грудня 1934 — розстріл	—	Розстрі- ляний 14 грудня 1934	17 грудня 1934
18	КРУШЕЛЬ- НИЦЬКИЙ Тарас Анто- нович (син)	—	1909 ?	Листо- пад, Харків	13 грудня 1934 — розстріл	—	— " —	
19	ЛЕВЧУК Дмитро Никанорович	Дмитро ФАЛЬКІВ- СЬКИЙ	1898	Грудень, Київ	14 грудня 1934 — розстріл	—	— " —	
20	БУРЕВІЙ Кость Степанович	Едвард СТРІХА, Кость СОКОЛОВ- СЬКИЙ та ін.	1888	Осінь 1934, Київ	15 грудня 1934 — розстріл	—	Розстрі- ляний того ж дня	Нема в [34]
21	ШКУРУПІЙ Гео (Георгій Данилович)	—	1903	3 грудня, Київ	27 квітня 1935 — 10 років	Перегляд 25 листо- пада 1937 — розстріл	Розстрі- ляний 8 грудня 1937	1943

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Р і к а р е ш т у 1 9 3 4 (п р о д о в ж е н н я)								
22	ПЛУЖНИК Євген Павлович	КАНТЕ- МИРЯНИН	1898	4 грудня, Харків- Київ	1935 — 10 років	Соловки	Помер від сухог на Соловках 2 лютого 1936	1938
23	ЛЮБЧЕНКО Микола Петрович	Кость КОТКО	1896	4 грудня, Київ	28 березня 1935 — 7 років з конфіска- цією майна	КАРТАБ, БІЛБАЛТ- ТАБ. Перегляд 25 листопа- да 1937 — розстріл.	Розстрі- ляний того ж дня	Нема в [34]
24	ЕПІК Григорій Данилович	—	1901	5 грудня, Харків- Київ	28 березня 1935 — 10 років	Соловки. Справу пер- еглянуто 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстріля- ний 3 лис- топада 1937	В сві- доцт- ві про смерть вказан- ий 1942 (за [1])
25	ПАНІВ Андрій Степанович	А. НЕВІРА, А. СЕЛЯ- НИН та ін.	1899	6 грудня, Харків- Київ	28 березня 1935 — 10 років, з конфіска- цією майна	Соловки. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	— " —	1942
26	КУЛІШ Микола Гурович	—	1892	8 грудня Харків- Київ	28 березня 1935 — 10 років, з конфіска- цією майна	Соловки, утрим. в одиначці- спецізо- ляторі. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	— " —	1942
27	ПІДМО- ГИЛЬНИЙ Валер'ян Петрович	—	1901	8 грудня, Харків- Київ	28 березня 1935 — 10 років	— " —	— " —	1941
28	ШТАНЬКО Василь Якович	Василь ВРАЖЛИ- ВИЙ	1903	25 грудня, Харків- Київ	— " —	Соловки. Перегляд у 1937 — розстріл	Розстрі- ляний 8 грудня 1937	
29	ЛАКИЗА Іван Ники- форович	—	1895	19 грудня, Москва- Київ	14 жовтня 1935 — 10 років, з конфіска- цією майна	СИБТАБ. Перегляд 2 листопа- да 1938 — роз- стріл	Розстріля- ний у лис- топаді 1938	27 липня 1938

1	2	3	4	5	6	7	8	9
30	ШТАНГЕЙ Володимир Фокович	ЛЮБИС- ТОК	1895	Грудень, Харків- Київ	Січень (?) 1935 — (?) років	Соловки	Розстрі- ляний у 1937	Нема в [34]
Рік арешту 1935								
31	АНТОНЕН- КО-ДАВИ- ДОВИЧ Борис Дмитрович	—	1899	2 січня, Алма- Ата- Київ	Вересень 1935 — 10 років, з конфіска- цією майна	Відбув 10 років табо- рів ГУЛАГу, потім — на одайчне по- селення в Краснояр- ському краї	Реабіліто- ваний у 1956. Повер- нувся до Києва. Знову шельмова- ний при Суслові- Брежнєві. Помер 1984	
32	ПОКОС Юрій Якович	Юрій БУДЯК	1879 1878 ?	1 лютого, Київ	28 жовтня 1935 — 5 років	Караганда, Ухта, Воркута	Звільнений 1 лютого 1940. Помер в окупованому Києві у 1943	
33	СВАШЕНКО Петро Андрійович	Петро ЛІСОВИЙ	1891	25 квітня, Харків- Київ	27 серпня 1935 — 5 років	БІЛБАЛТ- ТАБ.	Помер у таборі 1943 (?)	
34	ВОРОНИЙ Марко Мико- лайович (син)	АНТЮХ	1904	19 бе- резня, Київ	4 лютого 1936 — 8 років	Соловки. Перегляд 9 жовтня 1937 — розстріл	Розстрі- ляний 3 листопа- да 1937	1939
35	ЗЕРОВ Микола Кос- тянтинович	—	1890	28 квітня Москва- Київ	4 лютого 1936 — 10 років, з конфіска- цією майна	— " —	— " —	1941
36	ФИЛИПО- ВИЧ Павло Петрович	—	1891	5 вересня, Київ	— " —	— " —	— " —	
Рік арешту 1936								
37	КОВІНЬКО Олександр Іванович	Олександр КОВІНЬКА	1900	Полтава- Київ ?	1936, вирок — ?	Магадан, ДАЛЬБУД	Реабілітов. лише у 1956, пробувши 21 рік в та- борах. По- вернувся до Полта- ви. Помер у 1985	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
38	САВИЦЬКИЙ Олексій Васильович	Юхим ГЕДЗЬ, Олесь ЯСНИЙ та ін.	1896	2 листо- пада, Харків- Київ	14 липня 1937 — розстріл	—	Розстрі- ляний 15 липня 1937	
39	КОВТУН Іван Дмитрович	Юрій ВУХНАЛЬ	1906	— " —	Так само, з конфіска- цією майна	—	— " —	
40	ГУБЕНКО Василь Михайлович (брат Остапа ВИШНІ)	Василь ЧЕЧВЯН- СЬКИЙ	1888	2 (3?) листопада, Харків- Київ	— " —	—	— " —	1938
41	КАЛЯННИ- КОВ Іван Іванович	Іван КАЛЯННИК	1911	4 листо- пада, Харків- Київ	14 липня 1937 — розстріл	—	— " — (у 26 років!)	1939
42	ЩУПАК Самійло Борисович	—	1894	10 листо- пада, Київ	10 березня 1937 — розстріл	—	Розстрі- ляний того ж дня	1942
Р і к а р е ш т у 1 9 3 7								
43	ДОБРО- ВОЛЬ- СЬКИЙ Аркадій Захарович	—	1911	15 січня, Москва- Київ	10 квітня 1937 — 7 років та 5 років позбав- лення політичних прав	Колима, ДАЛЬБУД. Перегляд у 1944 — ще 10 ро- ків, відбув строк, 8 червня 1957 — третій арешт	Звільнений лише 2 вересня 1958 (1957? — Н.Д.). Повер- нувся на Україну. Помер у 1969	
44	СЕМЕНКО Михайль (Михайло Васильович)	—	1892	26 квітня, Київ	23 жовтня 1937 — розстріл, з конфіска- цією майна	—	Розстрі- ляний того ж дня	1938
45	ТУЛУБ Зінаїда Павлівна	—	1890	4 липня, Київ	5 вересня 1937 — 10 років, з конфіска- цією майна	Ярославль, Колима. Перегляд — 16 трав- ня 1950 — посе- лення в Кокчетав- ській обл.	Відбула строк 4 липня 1947. Реабіліто- вана лише у 1956. По- вернулась до Києва. Померла у 1964.	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
46	КУЛИК Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич)	Р. РОЛ- ЛАТО, Василь РОЛЕНКО та ін.	1897	27 липня, Харків	7 жовтня 1937 — розстріл	—	Розстріля- ний 10 жовтня 1937	1941
47	НАГОРСЬ- КИЙ Василь Данилович	Василь НЕФЕЛІН	1907	Літо 1937, Чернігів	17 листо- пада 1937 — 7 років.	БУРТАБ	Звільнений 17 лютого 1944 як невеликов- но хворий на сухоти. Реабіліто- ваний у 1956. Помер у 1968	
48	ЙОГАНСЕН Майк (Михайло Герва- сійович)	ВЕЦЕЛУС, КРАМАР та ін.	1895	18 серпня, Харків	26 жовтня 1937 — розстріл, з конфіска- цією майна	—	Розстріля- ний 27 жовтня 1937	
49	МИХАЙЛЮК Андрій Семенович	—	1911	11 вересня, Київ	23 жовтня 1937 — розстріл	—	Розстрі- ляний 24 жовтня 1937	
50	ГАЛУШКО Денис Онисимович	Денис ГАЛУШКА	1902 1898?	17 вересня, Харків	30 грудня 1937 — розстріл, з конфіска- цією майна	—	Розстрі- ляний 31 (!) грудня 1937	1938
51	БЛУМ- ШТЕЙН Волько	КОРЯК Володимир Дмитрович	1889	1 жовтня, Харків	21 грудня 1937 — розстріл	—	Розстрі- ляний 22 грудня 1937.	1939
52	МИКИТЕНКО Іван Кіндратович	Петро БУНЬ, НЕЗАМОЖ- НИК та ін.	1897	4 жовтня, Київ, пішов з дому здавати зброю	Самогуб- ство?	—	Тіло знай- дено 18 жовтня 1937	
Не репресований								
53	ПЕДА Панько (Панте- леймон Михайлович)	—	1907	17 грудня, Одеса	23 грудня 1937 — розстріл	—	Розстрі- ляний 27 грудня 1937 (у 30 років!)	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
54	БУЗЬКО Дмитро Іванович	—	1890	20 жовтня	1 лис- топада 1937 — розстріл	—	Розстріля- ний 14 листопада 1937 в 00 годин	Фальшива дата в свід. про смерть: «Помер 18 квітня 1943 р. від крупозного запалення легень» (за [1])
55	МАЛОВІЧКО Іван Кирилович	—	1909	21 вересня, Харків- Київ	17.11.1937 — розстріл	—	Розстріля- ний 26.11.1937	1942
Р і к а р е ш т у 1 9 3 8								
56	КИРИЛЕНКО Іван Улянович	—	1902	21 лютого, Київ	23 вересня 1938 — розстріл, з конфіска- цією майна.	—	Розстрі- ляний того ж дня	1939
57	ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович	Гнат ГАЛАЙДА	1877	23 лютого, Харків	29 вересня 1938 — розстріл, з конфіска- цією майна.	—	Розстріля- ний 8 жовтня 1938	
58	ЗАМОЧНИК Яків Денисович	не письменник, одноділець М. Дукина та Г. Коцюби		23 лютого, Харків	21 жовтня 1938 — розстріл	—	Розстріля- ний у грудні (?) 1938	
59	КАПЕЛЬГО- РОДСЬКИЙ Пилип Йосипович	—	1882	19 березня, Полтава	5 квітня 1938 — розстріл	—	Розстріля- ний у трав- ні 1938	1942
60	ДУКИН Микола Володими- рович	—	1905	21 березня, Харків	29 вересня 1939 — 5 років. У 1943 — строк по- довжено до кінця війни	ОНЕГЛАГ	Відбув строк. Помер від сухот 10 жовтня 1943 в табірному шпиталі.	У [34]: «З 1938 р. жив у Арх. обл.». Не сказано ні про арешт, ні про посмертну реабіліта- цію в 1957, хоча [34] видано вже в 1970

1	2	3	4	5	6	7	8	9
61	КОЦЕГУБ Гордій Максимович	Гордій КОЦЮБА	1892	21 березня, Харків	17 грудня 1938 — розстріл	—	Розстріляний у грудні 1938	22 березня 1939
62	ВОРОНИЙ Микола Кіндратович (батько)	АРЛЕКІН, ВІЩИЙ ОЛЕГ та ін.	1871	14 квітня, м. Новоукраїнка, Одеської обл.	29 квітня 1938 — розстріл	—	Розстріляний 7 червня 1938 о 24.00, разом з 12-ма «подільниками» — селянами з с. Глиняне	1942
63	КАЛЬНИЦЬКИЙ Яків Ісакович	—	1895	4 червня, Харків	29 жовтня 1939 — 3 роки	ОНЕГЛАГ	Відбув строк. Повернувся до Харкова 14 червня 1941. Помер у 1949	
64	БОЖКО Сава Захарович	—	1901	27 червня, Миколаїв	Червень 1939 — 5 років	Ухта, Комі АРСР	Відбув строк. Воював. Помер у 1947	
Рік арешту 1940								
65	ВЕРГУН Іван Оникійович	Іван ВИРГАН	1908	7 листопада, Чернівці	21 березня 1941 — 10 років	ПЕЧОР- ЛАГ	Звільнений достроково в 1944, воював. Помер у 1975.	
Рік арешту 1941								
66	КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович	А.К., ІВХИМЕЦЬ, МОСКОВСЬКИЙ, УКРАЇНЕЦЬ та ін.	1871	20 липня, Звенигородці- Київ- Харків- Кустанай	—	—	Помер 25 січня 1942 у Кустанайській тюрмі № 7 НКВС	Весна 1942, Кокчетав

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рік арешту 1948								
67	ГОФШТЕЙН Давид Наумович	—	1889	16 вересня, Москва	18 липня 1952 — розстріл. Такий самий вирок одержали ще 12 єврейських письменників та членів колишнього Єврейського анти- фашистського комітету	—	Розстріляні 12 серпня 1952	
68	ГНАТЮК Іван Федорович	—	1929	27 грудня, Броди-Крем'янець Тернопільської обл.	20 квітня 1949 — 25 років таборів, з наступним позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна	Північна Колима, спецтабори БЕРЛАГУ: Аркагала, Аляскітово та ін. («Склонен к побегу!» — напис на папці слідчої справи)	Звільнений 6 лютого 1956 як невиліковно хворий на сухоти. Багато років боровся з хворобою, санкціонованим безробіттям, з забороною жити разом з сім'єю в рідній Західній Україні. Багато- літнє замовчування творів.	у [34] казано: «...працював шахтарем на Далекому Сході...» — немов поїхав туди з власного бажання, «за довгим карбованцем»...

**ВСІ 68 ОСІБ, ЗАЗНАЧЕНИХ ВИЩЕ,
РЕАБІЛІТОВАНІ ПІСЛЯ 1956 р. ЗА ВІДСУТНІСТЮ
СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ**

На слідство тоді давалось 10 днів. Потім слідчий мусив прохати дозволу на подовження строку. Батька тримали в тюрмах півтора року. «Признався» він через 5 місяців: і те, й друге — своєрідні «рекорди».

Признався, розколовся. Що б я там не читала, визнання цього факту боляче вдарило по моему уявленню про сильного, сміливого батька, уявленню, яке трималося ще з дитячих років.

Про це мені сказали у відповідній установі, коли стисло, скупко, зверхньо знайомили з слідчою справою батька десь у 1990 році, відповідаючи на письмові, наперед заготовані, питання... «Был ли донос? Нет. А если бы и был, мы бы не сказали Вам, от кого... Есть ли в следственном деле фотография? Нет. А если бы и была, то мы бы не дали ее Вам, это наша собственность». Отак, простісінько, — фото немає. Я: «Но как же? А фото Мандельштама, в фас и профиль?» — «Так то в Москве. А у нас фотографий не было», — тобто, можна схопити Дукина і наректи його Сидоровим, або навпаки... Щодо «собственности»... Хоча ми й забрали Вашу «собственность» — батька, але Ви, будь ласка, на нашу «собственность» — фото — не зазіхайте...

Щоб узнати, як отримували ті «зінання», читайте. Читайте «Левый берег» та «Колымские рассказы» В. Шаламова, читайте «Погружение во тьму» Олега Волкова, «А было все так...» Ю. Чиркова, читайте Є. Гінзбург, Ю. Домбровського, Є. Гнедіна та багатьох інших.

Щонайповніше уявлення про батькову долю в тюрмі я отримала з художньо-документального роману українського письменника І. Багряного «Сад Гетсиманський» [8], котрий уже згадувала раніш. Події відбуваються в харківських тюрмах у 1938—40 рр. Дійові особи, як кати, так і в'язні, здебільшого під своїми повними чи скороченими до однієї літери, з певних міркувань, прізвищами. Тут і Свистун, перший директор ХТЗ, і професор пединституту Ю. Р. Гепнер, і той інженер, що будував Держпром, і той, хто зводив внутрішню тюрму на Раднаркомівській, а тепер сам сидить у ній, і старенький священик Петровський, не так давно канонізований православною церквою. Сидить А. Дикий; нещодавно сидів, та вже розстріляний, колишній поет-футурист М. Семенко, що написав найкращого свого вірша на тюремній стіні:

Тяжка неволя
В рідній хаті!

Сидів Денис Галушко, професор, зав. кафедрою літератури Харківського педагогічного інституту, — його розстріляли 31 грудня (!) 1937 року. У тій же тюрмі... Багато їх сиділо, стояло, лежало там... Там є і батько: в романі — Микола Д., Микола Володимирович...

Били. Били ногами, взутими в чоботи, били ребристою перекладною від дубового стільця, «...орденами по морді били», били шомполом, били новомодною гумовою палицею, били кулаками, били в лице,

в живіт і нижче, били лицем або головою об підлогу чи стіну. Качали ногами по підлозі, відтоптували пальці, трошили ребра, б'ючи жертву а чи стрибаючи на неї зі столу. Пробиту в грудях дірку затикали брудною ганчіркою, і людина вмирала від втрати крові чи від її зараження... Коли жертва втрачала свідомість, одливали — коли водою, а коли — сечею в обличчя...

Використовували запалені сигарети, голівешки, електричний струм. Вибиті зуби чи зірвані нігті — то тривіально... Затискали чоловічі статеві органи між дверима, топтали їх, били по них дошкою, палицею, жінка-слідчий могла використати гостренький каблучок своїх туфельок... Для ув'язнених жінок у ката завжди було наготові своє «орудие труда»; а ще можна було запхати жінці межі ноги палицю чи пляшку...

«... беруть груди... дівочі голі груди у руку... отак! відтягають, а тоді отак б'ють ребром долоні! «Признавайся, трам-трам-тарарам!..» А з сосків бризкає кров...» Віддавали на поталу вошам, блощицям, корості, ставили роздягнутими під комаря або гнуса. Можна було протримати людину в одиночній камері тюрми рік, ні на мить не гасячи світла.

Можна перебити чи перекрутити горлянку, вичавити очі, провалити носа — і нічого поганого тобі за це не буде, ще й похвалить начальство за результат та ініціативу.

Эх, яблочко,
.
Глазик выколю, другой останется,
Чтобы знал, гамно, кому кланяться!..

Садовили людину куприком на ріжечок стільця — спробуйте-но, посидьте так хоч з півгодини... Ставили жертву стовпом, спрямувавши в очі світло сліпучої лампи, й змушували стояти годинами, доки вона не падала... Терзали так годину, другу, третю, добу, ще одну, і ще, і ще, а там уже тижні й місяці. Зважте: тижні й місяці так званого «великого конвеєра», або «кунді-бунді», за арештантським жаргоном, коли слідчі мінялися, відпочивали, а жертва не мала передишки.

Читайте «Сад Гетсиманський»!

Побита, закривавлена людина лежить на цементній підлозі і марить... Підлога така гарна, — гладенька, прохолодна, не б'ється й не нукає гидким голосом: «Ну, говори! Ну, колись!» Людина приходить до пам'яті і гарячково починає пригадувати, чи не сказала вона чого зайвого під час допиту? Чи не зрадила себе, близьких, товаришів, знайомих?! Думки плутаються, стрибають, і в'язень знову поринає в забуття...

Інколи, зрідка, трапляються дарунки долі, коли арештанта закидають на кілька діб у карцер. Тут тобі обидві жмені щастя: тиша, спокій, темрява... Дарма, що там щось болить, — зараз ти сам собі голова.

«Общая камера не меньше одиночного заключения приучает уходить в себя, в свой воображаемый мир. Туда погружаешься так глубоко, что начинаешь жить вымышленной жизнью. Отключившись от окружающего, рассудком и сердцем переживаешь приключения, уже не подвластные твоей воле. Это род сновидений, но без их нелепостей и, как они, бесплодных.

И все же это — чудесное свойство. Для заключённого — дар Провидения. Воображай себе невозбранно — солнечный мирный край, ласковое море, музыку, стол, за которым дорогие для тебя лица, или трибуну, откуда кто-то — может быть, ты — неопровержимо доказывает гибельность злых путей... Можно пережить целый роман...

Быв встревоженным и возвращённым к действительности, я спешил вернуться к порванной цепочке грёз. И вновь оживали знакомые лица, прерванные отлучкой разговоры, общения, милые сцены...

И когда позади уже накопилось много тюрем, пересылок, лагерных землянок и бараков, я умел покидать их в любое время — среди камерного беспокойства, на тюремном дворе, у костра на лесосеке. Я переставал видеть то, что было перед глазами, слышать шум и уходил в свои вольные пределы. Нередко сочинял длинные обращения к человечеству — мне казалось, с каждым годом я могу сказать нечто все более серьёзное и нужное, почерпнутое из познанной изнанки жизни. Я бился над рифмами, низал строки статей» [22].

У травні — червні 1938 року — це другий і третій місяці тортур — у слідчій тюрмі на Раднаркомівській вулиці батьком зроблено — подумки, звичайно, — переклад вірша М. Лермонтова «Пам'яті Ол. Одоєвського», так співзвучного його почуттям того часу.

Написавши кілька останніх сторінок, я втратила свідомість... Добре, що сиділа не на стільці біля великого столу, а на канапі, біля маленького столика з друкарською машинкою... Чи то жарюка — у квартирі вже котру добу близько 30 ° С, чи голод; чи ув'язнення про те, що кожна з тортур, про які я пишу, могла бути застосована до батька, а чи все разом — не знаю. Знаю лише, що приходить до тями, не розуміючи одразу, що трапилося, — що це? де я? — річ досить неприємна, особливо коли ти одна у квартирі...

Автор роману «Сад Гетсиманський» Іван Багряний — у романі Андрій Чумак — замолоду товаришував із батьком. Потім шляхи їхні розійшлися. Ось сцена зустрічі в тюрмі, десь років через вісім, як вони бачилися востаннє:

«Тут зі звалища схопилась якась тінь і почала горячково протискатися назустріч. Але протиснутись не змогла, застрягла на півдорозі, як муха в смолі, (зважте, в камері, розрахованій на 50 чоловік, сидить, а здебільшого, стоїть 340 (!) чоловік) й одчайдушно загукала хрипким, шиплячим голосом:

— Андрію! Андрійку?! Чумак! Сюди, сюди!..

— Хто це?!

Андрій ледве впізнав і шалено зрадів. Це був його колишній друг і товариш студентських років Микола Д.

— Миколо!.. А чого ти так хрипиш? — запитав Андрій досить безглуздо, не знайшовшись, що сказати від несподіванки.

— Нічого. Я маю туберкульоз горла... Але то нічого. Сюди, Андрійку!..

Андрій протиснувся, вони обнялися над людським хаосом. І поцілувалися.

— Нічого, — сказав Андрій, потішаючи та поляпуючи друга по спині. — Єрунда. Все єрунда, друже!

Вони з вісім років не бачились, тепер стояли, розмовляючи пошепки й гарячково, намагаючись сказати все зразу. У Миколи були великі сині кола під очима й раз по раз хапав за горло сухий кашель. Це він — колишній красень, співун, аристократ з манер, симпатяга Микола! Боже, що сталося з людиною!»

«Туберкульоз горла!..» Звідки він у молодого міцного тридцятидворічного чоловіка?! Перебили, передушили, перекурили горлянку... «Хрипкий сухий кашель...» Застуджено відбиті легені, животіння впроголодь, в грязюці, без руху, без свіжого повітря...

Андрій Чумак потрапив до цієї камери десь у вересні 1938 р., — це я зрозуміла з контексту. За місяць до того батько «зізнався», що він сякий-такий націоналіст і контрреволюціонер...

«Миколина справа була така, як і у всіх. Бідолашний романтик пережив тяжку епопею, хоч вона проти Андрієвої видавалась за іграшку, але розчавила Миколу до решти. Його загнали в контрреволюційну організацію письменників та науковців, разом з Коцюбою, Йогансеном і багатьма іншими, й примусили признати й підписати купу тяжких провин перед урядом і партією. Микола розколовся і тепер дивився на все дуже песимістично. Він був настроєний занепадницьки і радив Андрієві теж не опиратись марно, бо все одно нічого не вийде. Нічого не вийде. Лише скалічать і — все одно розколють. При цій системі не можна втриматися на лінії людської гідності, не можна перемогти... Тут вони не зійшлися в поглядах і поки що розмову на цю тему урвали. Андрій мав ту властивість, що глибоко відчував людську трагедію і не ліз в людську душу. Як і не осуджував нікого з тих, що впали й вже не можуть підвестися, лише тяжко мучаться своєю розчавленою душею. Для нього Микола був двічі нещасний, і він чим міг намагався його підтримати без зайвих слів, не подаючи й виду про своє таке співчуття, а, навпаки, затушковуючи своє глибоке зворушення в якнайгрубішу, байдужу форму. Він знав з свого досвіду, що дорослі люди, які хочуть бути мужніми, не люблять сентиментів і нудної солодкавості співчуття.

Вони співали. Вони в цьому содомі утворили свій маленький світ і співали. Як колись. До чорта всілякі трагедії, всілякі справи, слідчих, прокурорів,

трибунали, етапи, всілякі ОСО, двохсотки й всю ерунду. Вони намагалися закреслити той весь кошмар і пожити короткі хвилини, які приділені їм долею, по-своєму. Микола, незважаючи на хворобу горла, не втратив своєї божевільної пристрасти до пісні й здібності її співати. А Андрій йому вторив. Вони співали в півголоса. Репертуар же в них був невичерпний. В перший же день вони заспівали своєї улюбленої, тієї, яку співали в найкращі часи своєї дружби: „Забілили сніжки, забілили білі“. Але як вона зазвучала, ця пісня, в такій новій, надзвичайній ситуації!»

І мені вчувається: «Забілили сні-і-іжки, забілили бі-ілі, ще-е й ді-ібро-о-вонька-а. Та заболіло ті-і-і-ло, козацькеє біле, ще-е й голо-овонька. ... Може, я й умру-у... Та зроби ж мені, бра-а-ате, вірний товаришу-у, з клен-дре-ева труну...»

Цим же місяцем згодом датовано переклад вірша М. Лермонтова «Бородіно», початого батьком ще в травні.

Ще зі шкільних літ у всіх нас на слуху «Бородіно». Прочитайте батьків переклад — та ж ритміка, ніде немає жодної невірної рими; якщо знаєте мелодію бадьорого маршу, на який співається «Бородіно», — спробуйте проспівати — результат один і той же, хоч українською, хоч російською мовами...

У тюрмі свої порядки... Коли людина «зізнавалася», нею певний час переставали цікавитися, справа десь ходила, у документах наводився «марафет», а бідолашна жертва карталася, вкотре прокручуючи подумки ті страшні дні й ночі, гиніла душею й тілом, мучаючися своїм та чужим боєм, чекаючи вироку: п'ять, десять, а чи то більше років каторги-неволі, а, може, й ВМП — «вища міра покарання», розстріл — «чих-пих» тюремною мовою...

Ось вам шматочок тюремного буття. Обід — пайка хліба, мисочка баланди, ложка-друга рідкої ячної каші, з остюками та сміттям. Потому — довгождана команда: «Мити посуд!» Двадцять вісім чоловік виходять з колишньої одинарки (!). Беруть ложки й миски, хто має, бере рушника, тягнуть знівченого товариша, тягнуть камерну реліквію — парашу, голі — бо ж задуха! — худоребрі, кривоногі, брудні, смердючі, неголені, побиті...

Читайте «Сад Гетсиманський»:

«В кінці коридору наглядач відчинив двері і впустив усіх до вбиральні. Це була манюсінська вбиральня, призначена для однієї особи, для в'язня-самітника. Вона мала кафельну підлогу й один умивальник з одним краном. В таку от маленьку вбиральню загнано їх усіх одразу, втоптано, як то кажуть, під зав'язку, сказано «Жівей!» і закрито двері, попхнувши тими дверима останніх в спину, тих, що не влазли. За тим «жівей!» крився встановлений згори й довільно регульований самим наглядачем регламент, всього десять, а то й п'ять хвилин часу, за який треба всім встигнути помити ложки та миски, помитися самим (біля одного крана!) й зробити все, що кому треба. Людина, яка звикла до нормального життя, цього просто не зможе

уявити, як можна, скажем, умитися, коли не можна випростати рук в тісноті. Однак люди всі якось дають собі раду.

Помитися не входило в програму, передбачену й милостиво дозволену партією й урядом, і наглядачі за тим ретельно пильнували, але в'язні потребували цього, як повітря, — облитися водою з маківки до п'ят — і намагалися зробити це за всяку ціну, бо інакше — «лабець!», духота, піт, блощиці, воші й бруд зайдять геть! Але як помитися, коли не повернешся? Дуже просто. Один наливає воду в миски й передає швидко в простягнені руки, а люди виливають її собі й один одному на голови та спини...

„Є такі наглядачі-собашники, що зумисне виганяють в'язнів з убиральні якраз наполовині, не давши ані вмитися, ані оправитися, і нічого, брат, не зробиш. Ще й квартиру зачне потім в камері, щоб і очі людям на лоба виперло від задухи, за кару...“ — це Охріменко до Андрія.

Ще не всі зробили, що їм треба, як відчинилися двері — „Виходь!“ Дискутувати з наглядачем в таких випадках не рекомендується, бо то може призвести до дуже тяжких наслідків. В'язні пробували застосовувати іншу методу боротьби за свої арештантські інтереси під час таких от вранішніх, обідніх і вечірніх процедур у вбиральні — методу пасивного спротиву, яку застосовували й тепер. Вони слухняно виходили і навіть ретельно підганяли один одного і в той же час не виходили, барилися, гузалися то з мисками, то з ложками — вони вигравали час для своїх бідолашних товаришів, які ще не скористалися з усіх благ такої от прекрасної інституції, як ця вбиральня з текучою, прекрасною, холодною й чистою водою. Але тактика ця наївна не допомогла — вигнав барбос! Черідка голих людей тим же порядком, що й перше, простяглася по коридору, кожен ніс повну миску води, а двоє несли по дві — Ягельського й Охріменкову, бо останній супроводив першого. Руденко і Азік на придачу несли ще й камерну реліквію, добре вимиту й налиту трохи чистої води, щоб не смерділа».

Воду з мисок в'язні використовують для того, щоб за командою Руденка: «Палубу лопатити!» — блискавично помити підлогу, — це теж забороняється, але вони змушені ризикувати, бо інакше загинуть від бруду, корости й болячок всуміш з вошами та блощицями...

Читайте «Сад Гетсиманський!»

Спробуйте уявити собі, на собі описану сцену. Маю надію, що ви не настільки наївні, щоб припустити наявність рулону туалетного паперу. Хай вам не ввижаються й клапті газетки на гвіздочку, бо ж газета — то заборона, то крамола, то омріяна в'язнями інформація. На волі, в лісочку-садочку можна скористатися листочком, а тут, пробачте, — тее, пальцем...

Читайте «Колимські оповідання» Варлама Шаламова!.. Ситуація: північ, зима, лісопояс. В'язні пиляють дерева, конвоїр сидить біля багаття. Шлунок одного з ув'язнених згадав про свою природну функцію: людині здається, що їй треба оправитися. Конвоїр знехоти підводиться,

і вони відходять трохи набік. В'язень сідає навпочіпки, на морозі, тужиться, але тривога була хибною, — давно пустий шлунок нічого не спроможний вичавити з себе. Розлючений конвоїр патетично кричить: «Где твоє говно? Где твоє говно?!» — збиває нещасну беззахисну істоту з ніг, товче його прикладом у спину, копає чобітьми, вважаючи себе ображеним у кращих почуттях, — думав щось побачити, та не дочекався... Я багато читала відповідних книжок, але ця сцена для мене — одна з найстрашніших... Що, погано пахне? Але ж усе це було, було з нашими дідами, батьками, рідними, близькими, їхніми рідними та знайомими. Це було, і це може бути знову, коли не буде пам'яті, не буде покути, якщо не прислухаємось серцем до великого Кобзаря: «Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде. ...Подивіться на рай тихий, на свою країну, полюбіте щирим серцем велику руїну, розкуйтеся, братайтеся!»

Коли тепер, знаючи хоч дешицю з того, що від нас довгі часи приховували, я чую: «При Сталіні було гарно, був порядок, знижували ціни» та ін., я сприймаю цих людей або як хворих нещасних недоумків, на все життя отруєних «совковою» пропагандою, або ж лінтюхів, пентюхів-упертюхів, які не бажають утруднювати себе процесами мислення, порівняння, думання і вперто кажуть на чорне — біле! Вони не бажають знати, не бажають згадувати про імперію рабів — колгоспників та в'язнів ГУЛАГу, дармову мільйоннолику робочу силу, не бажають уявляти собі, що то важить щоночі, — роками! — чекати «чорного ворона», який одвезе тебе на сталінський «курорт» — у тюрму.

Передачі в тюрму приймали раз на тиждень. Скажімо, у понеділок — тим, чий прізвища починалися на літери «А — Д», далі, у вівторок — «Е — К» і т. д. Прийом — від 9-ї до 14-ї години. Напередодні, о 5—6-й годині вечора, треба було записатися в чергу, відмітитися на перекличках о 12-й годині ночі, о 3-й та о 5-й годинах ранку. До того, о 5-й годині ранку, треба було здати речі на прожарку, у «вошебойку» на Клочківській вулиці.

О 7-й годині ранку ставали в чергу, о 8—9-й виходив тюремний «дежурний», перевіряв чергу та видавав квиточки для запису, що передаєш, потім приймали передачі. Десь від 3-ї до 7-ї вечора чекали на відповідь: брудну білизну та квиточок із підписом арештанта.

З осені 1937 р. білизну перестали повертати: чи боячись, що передадуть якусь цензуровану звістку, чи не бажаючи, щоб бачили ту подерту, закривавлену білизну, чи просто не бажаючи возякатись, а чи все разом...

Часто передача була знаряддям тиску в руках слідчого чи тюремника — заборонивши її, він карав арештанта... [11].

Читаючи «Сад Гетсиманський», я не раз дивувалася: як то власті не здогадалися примусити працювати в'язнів того часу в тюрмах, «дозволяли» їм, у проміжках між «кунді-бунді», розповідати одне одному

«Мадам Боварі» Флобера, а чи навчати грамоти й математики, як це робив батько та інші, ув'язненого підлітка, писати й малювати на... зчовганій до блиску калюші, ба, навіть потайки вишивати, розпускаючи для цієї справи останні шкарпетки, а голки роблячи ще більш потаємно з сірників чи — о, радість! — із цвящка... (Такого рушника, вишитого батьком у тюрмі чорними півниками й лебедями і переданого нам перед його відправкою на Північ, мама зберегла; точніше, зберегла лише клапти від нього, бо ж в евакуації ми мушили ним користуватись...) Фактично дозволяли, офіційно, звичайно, забороняючи це, співати. Це була велика радість для в'язнів, — бодай подумки втекти хоч на годину з навколишнього жаху на крилах рідної пісні...

«Звечора, лежачи горілиць, вони втрійку співали, а Санько (батьків учень: «Миколо Володимировичу! Коли б уже швидше дробі! Давайте вже вчити дробі!..») сидів, зіскулившись, у ногах і слухав, поклавши голову на коліна. Вони співали пісню „Ой, не пугай, пугаченьку!..“

Власне, співав Микола, а Андрій з Руденком лише тихенько йому помагали, скоріше ж співали мовчки, серцем, кожен по-своєму. Але все одно вони співали втрійку, а Санько сидів, слухав.

Пісня була саме така... В ній співалося про вдову й про мале дитя, та про орла, що вміє розмовляти. І всі в ній уміють розмовляти. І їх персонафікує Миколин голос:

Ой, не пугай пугаченьку,
В зеленому байраченьку...
Як же мені не пугати,
Як все яри та байраки.
Нігде мені гнізда звити
І діточок розплодити.

Микола співав з таким чуттям, ніби передчував серцем, що має щось статися, щось безмежно трагічне й непоправне (змучений тортурями до краю Андрій Чумак поклав собі наступної ночі покінчити життя самогубством — перерізати вени), і його смутний та гарний голос брав за серце не тільки Санька, а й не одного в камері, а ще більше, може, брав за серце зміст.

Ішла вдова долиною
З маленькою дитиною...

Для одних то вдова, для інших мати, сестра, дружина, і кожен міг до болю чітко уявити, як от вона йде... І от вона тужить...

Ой сину мій малесенький,
Де ж наш батько ріднесенький?!

.....

Летить орел над водою,
Розмовляє з удовою...

Тут помічники — Андрій і Руденко — відстають, завмирають, і Микола співає сам. Микола співає тихо, але всі, мабуть, чують це місце в пісні і в найдальших кутках, приचाївшись.

Не плач, не плач, молода удово!
Бо я твого мужа знаю!..
Бо я твого мужа знаю —
Тричі на день одвідаю..
Тричі на день одвідаю —
І снідаю, й обідаю,
А третій раз вечеряю:
На кучері наступаю,
З лоба очі видираю...

Перенаснажені людські серця від цієї пісні стискаються, Андрієве серце теж. Лише Андрієве серце не так на неї відгукується. Воно ціпеніє, зіщулюється й з ще більшою силою стремить до прірви.

Потім вони мовчали. Думали кожен про своє. Коли вже камера поринала в сон і коли вже й куток укладався спати, Андрій зітхнув і тихо, роздумливо промовив до товаришів, що вони всі мусять цей вечір запам'ятати. Всі. А якщо которому з них судилося загинути, то хай живі згадують цей вечір... Цей прекрасний вечір... Микола глянув на Андрія здивовано й нічого не сказав, а втім, він був теж такої думки».

А ось ще один уривок із «Саду...» про те, як співали:

«Хлопці співали. Полягавши на спини і махнувши рукою на все, вони цілими годинами співали пісень. Вони розучували багато нових, маючи за диригента і навчителя Миколу, що, здавалось, знав їх незчисленну кількість. Найцікавішою була пісня „Попід гаєм шлях-доріженька“. Широка степова пісня — пісня про трьох братів. Вони її співали, як справжні степовики, а камера слухала.

Також гарною була пісня — „Зелений гай, пахуче поле“. Одного разу, після вечірньої перевірки, після укладки спати вони співали цю пісню. Камера лежала покотом і, здавалось, спала. Спала. Хлопці теж лежали, але їх сон не брав. Десь опівночі вони тихенько-тихесенько заспівали цю пісню. Вони співали про тюрму, про сон у ній, про кохання, про волю, про матір, що сохне, сина ждучи, про змучену сестру... Пісня стелилася над сонним звалищем, і наглядяч, мабуть, учув, але не міг збагнути, хто ж співає, бо всі лежали нерухомо, а, може, й сам заслухався. Пісня бриніла, як сон, над сонними людьми, в тяжкій задусі, в чаду махоркового диму, що мрійно стелився поміж стелею й сонним звалищем, як весняні хмарки над степом, над тим пахучим полем, як марево над чорними ріллями... Ось мати старенька,

нездужаючи, встає в тому мареві, в саду вишневому, а за тим маревом сина не видно. А син співає тихесенько пісню про неї за темними мурами і журиться тяжко, і туга бринить в кожному слові, в тихому шепоті... Пісня в чотири голоси... Вона плаває по камері... Нарешті затихає, затихає... І в кінці зринає болючим акордом, щоб уже зовсім увратись:

Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплакав опівночі...
І, тяжко плачучи,
проснувся.

Пісня завмерла. Тиша. Тиша гробова, мертва. І раптом ціла камера зіходить наглим плачем».

Але не треба, щоб у вас склалося ідилічне враження про тюрму, як про «санаторійну зону», де шують, співають, вишивають, жартують, грають у шахи, переказують «Мадам Боварі» та інше. Ось вам узагальнена хресна путь узагальненої жертви з роману «Сад Гетсиманський»:

Людину везуть у «чорному вороні», на якому фальшиво-невинний напис: «Церабкооп», тобто центральна робітничка кооперація, — такий собі камуфляж, щоб не муляти очі обивателю, — до новозбудованої оригінальної внутрішньої тюрми на Раднаркомівській, про яку Харків довго нічого не знав, хоч і стоїть вона у самому його серці, і де знаходиться Управління НКВС, а сама тюрма належить Управлінню державної безпеки. До речі, коли І. Багряного в 1932 р. арештували вперше й вели туди, то назустріч їм трапились Олекса Слісаренко та Валер'ян Поліщук, друзі-письменники. Останній, язикатий, необачно запитав: «Куди?», а по хвилі, здогадавшись, зареготав: «На фабрику-кухню!», ще не знаючи, бідолашний, що не мине й його теє лихо...

Людину заводять в одне з найближчих приміщень, заповнюють анкету. Потім команда: «Роздягайся!» Людина стоїть голісінька, так званий лікар нашвидкуруч оглядає її, велить нагнутися, розсунути пальцями сідниці, випростатись, підняти мошонку, — чи немає там заборонених речей?.. Людину стрижуть, командують одягатись, — тоді — у своє, пізніше, в інших тюрмах — у гидку брудну тюремну одіж. А потім — ведуть: коли у камеру, а коли зразу прямисінько на допит. І починається...

«...над усім тим печать кричущого безглуздя, розгубленості, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції без жодної вини за собою, — люди, що пройшли вогні й води, або люди, що досягли вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, — билися одчайдушно душами в каламутному морі

безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ламаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І не вкладалося ані в якісінькі рамці понять про честь, мораль, етику, класову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі поняття видавались абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостерігану епопею, грандіозність масштабів якої кожен знав достеменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював по-різному.

...це ... очищення тилу від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента перед можливою війною, а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйоновим населенням, де щонайменше 199,5 мільйонів незадоволених...

...це кампанія реконструкції людини...

...корабель повертає вправо і це сталінський Термідор...

...що ж до методів...

..було — «Бітіє определяєт сознание», а стало — «Бітіє определяет сознание». ...змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніально той перифраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. «Бітіє». Цебто биття. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних, і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів...» (Сад...»).

Колись співробітниця медичного інституту розповідала мені, як до війни у них стояв постоем енкаведист. Коли німці наблизилися до Харкова, він зібрав своє манаття й виїхав, а серед покинутого непотребу мати оповідачки знайшла книжку, — анатомію людини. Але та анатомія була спеціальним довідником для катів, де було вказане розташування найболючіших, найчутливіших, найвразливіших точок на тілі людини та різноманітні методи впливу на них. Мати не дала дитині й подивитись на цю книжку, оберігаючи її психіку...

«Основна тенденція цієї модерної інквізиції — це обернути людину в ганчірку, в тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганебну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник» («Сад...»).

Можна взяти звичайну дерев'яну шкільну лінійчку і, тримаючи її руба, набити людині такі собі гарні «еполети» на плечах, за жартівливим виразом катів, або «біфштекси» на стегнах — «робити шимпанзе».

«Почалися тортури, яких Андрій не міг передбачити, не міг уявити, дивлячись раніше на ту безобидну, прокляту лінійчку. За кожним ударом біль

шарпає тіло й душу, обтинає йому нерви, мутить мізок... Але він не кричить... Закусив губи до крові й мовчить, лише водить божевільно очима. Він не в силі логічно думати, не в силі захищатись, не в силі протистояти тому болеві. Душа мечеться в побитому тілі, як пташка в клітці, марно шукаючи порятунку... Він тільки мукає за кожним ударом і все більше обливається потом...» («Сад...»).

80-річного священика о. Петровського нецікаво бити палицею — швидко дасть дуба, зате можна відібрати бандаж — в нього велика гила — й ганяти його голого на допити, змушуючи підтримувати гилу руками; можна примушувати його бігати, стояти стовпом, сидіти на ріжечку стільця, можна одягти йому на голову кошик із сміттям, жартуючи, що це камилавка, та ін.

Можна пустити людину на «великий конвеєр». Ні, я не маю снаги писати, що таке «великий конвеєр» системи Миколи Єжова, — читайте «Сад Гетсиманський»!..

Якщо людина після всього того не сходила з глузду, як, наприклад, професор Гепнер, Юлій Романович Гепнер, професор Харківського марксо-ленінського інституту, що знав Леніна та приятелював із Сталіним та Троцьким, — збожеволівши, він перетворився в тихого маніяка, котрий на очах всієї камери намагався ротом дістати свої статеві органи; якщо не різала собі вночі вени уламком скла; якщо, знайшовши в дворі великого іржавого цвяха, не забивала його собі в серце сильним помахом руки, поклавшись горілиць, як ад'ютант командарма Дубового, — то в неї залишалася ще одна зброя — сміх.

«...втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному розчавленню, ...людина лишила собі сміх». «...риси совєтської людини, яка давно навчилася до всього ставитися з глумом, з презирливою іронією, з насмішкою. Ось одного вкидають до камери... Вкидають в повному розумінні цього слова, взявши за руки й за ноги, як колоду за сучкі, бо він вже тими кінцями не володіє, він непритомний від побоїв. Вкинули, закрили двері й пішли. Тиша. Людина лежить біля дверей на цементовій підлозі пластом, нерухомо, горілиць, заплющивши очі і тяжко дихаючи. (В напівсвідомості б'ється одне слово слідчого: «Колись! Колись!!») З уст її стікає струмка крові. Тиша. Аж ось з протилежного кутка камери хтось питає тремтячим голосом, хтось з друзів:

— Ну, що, Пилипе? Як там?

Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворухить губами і:

— Та... кажуть... не тільний, а телісь!..

— А ти ж?

— А... я... ка'у... До бугая не водили.

В камері сміх.

Коли б це чули слідчі і всі там на „Олімпі“, як реагують на їхню „героїчну працю“! («Сад...»).

Почитайте ще:

«...Камера мріяла. Колективно тихенько мріяла про те, що було б, якби оце кожен опинився на волі? Кожен розповідає свою мрію вголос по черзі, що б він зробив найперше, якби його оце випустили з тюрми. Один каже, що він би пройшов через увесь Харків голий. Другий каже, що, якби його оце випустили, він би танцював від самої Раднаркомівської до Москалівки, як першокласна балерина. Третій каже, що він би пройшов до самісінької хати на руках, догори ногами, та все кричав би з ентузіазмом: „Хай живе Сталін і все політбюро!“ Четвертий каже... Фантастичний, химерний разок нижеться з неуявної, шибеничної нісенітниці, часом дуже дотепної. Вдалі дотепи сяють, як блискучі перлини, а їх апробує тихий, але дружний арештантський, шибеничний сміх. Нарешті приходить черга до чорного, як циган, густо зарослого щетиною, поета А. Дикого. Він дуже серйозно думає якийсь час, а тоді зітхає й з тим самим понурим, серйозним виглядом каже:

— А я б, якби мене оце випустили... я бі!.. Всю дорогу, аж до самої Холодної Гори... (з Раднаркомівської) горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків.

Камера давиться від сміху, сміються всі. Навіть такий серйозний і статечний доктор Литвинов.

Проект А. Дикого неперевершений. Ніхто не в силі сягнути далі цього в шибеничному гуморі, й мрія арештантська, ось так вивершена, затихає («Сад...»).

А ось ще кілька сторінок звичайного (!) арештантського побуту...

«Стіни від низу й геть по саму стелю розмальовані рудими мазками, крапками й комами — то все сліди від тисяч роздушених блощиць. Багато крапок рухається в усіх напрямках — то живі, ще не роздушені, маленькі хижачки. А по підлозі вони ходять арміями — виповзають з-за плінтусів, з одежі, з черевиків, з мундшуків цигаркових недопалків, з усіх щілин і знову ховаються туди ж. Люди на них не реагують, а якщо й роздушують, то зовсім випадково, тільки тому, що не можуть не роздушувати, не можуть розминутися. Від роздушених блощиць стоїть неприємний сморід, змішаний із смородом мертвечини, що постає від розкладу змертвілих часток шкіри, а особливо мозолів. Вікно знадвору завішене суцільним залізним коробком, отвором угору, потім заграшоване товстими, круглими штангами, з'єднаними на перехрестях грубими кільцями. І нарешті зсередини ще й закрите заскленими рамами. Відчинена лише невелика кватирка. В ту кватирку мало б поступати повітря, але воно, здається, зовсім не поступає, не в силі перемогти спротиву, і в камері зовсім нічим дихати».

«...Другого дня увечері вони лежали з Миколою й штурманом біля своєї стіни, і Микола задихався від браку повітря. Надворі було вже холодно, й вікна весь час були зачинені, бо ті, що під ними лежали, вважали ті вікна своєю власністю й не зважали ні на чий благання, щоб відчинити вікна

й впустити повітря. З них самих було цілком досить того повітря, що просочу-
валось крізь щілини й спадало їм на голови струмками, але деякі й ті
щілини намагалися позатикати — холодно, а відійти від вікна на час, пок-
провітритись камера, вони не хотіли. Насупроти сидів Іщук і вважав вікно
за таку ж свою власність, як і тридцять сантиметрів одміряної йому підлоги.
Задихаючись, Микола просив відчинити вікно. Де там. Компанія біля проти-
лежної стіни не хотіла про те й чути. Тоді Микола запропонував поміняти-
місцями. Знову спротив, бо ж вікна дуже вигідні тим, що на них можна
класти в ґрати речі, чіпляти торбинки й торби, ставити кухлики. На причину,
що Микола має хоре горло, ніхто не звертав ніякої уваги, а Іщук — тоді
загигикав саркастично: „Як ти хорий, то не сідай в тюрму. Ще від повітря
ніхто не вмер, а від великого розуму... ги, інтелігент!“

— Слухайте, Миколо Володимировичу, — озвався Сашко понуро. —
Кого ви просите? Ви попросіть мене. — По тих словах взяв чийсь черевик
і спокійно та з усього плеча запустив ним у шибу вікна. Шибя розсипалася
на скалки — і в камеру бурхнуло колюче, свіже повітря. Зчинився галас,
хтось репетував про карцер, Іщук і Петров зібралися бігти до наглядача,
шипіли, захлинаючись погрозами, тоді Сашко, лежачи, промовив печально
й спокійно, так само, як спокійно запустив черевика:

— В карцері сидітиму я. Але ви там запам'ятайте добре, в якому кутку
стоїть параша! — викликавши тим самим сміх в Андрія й штурмана (Нещо-
давно в'язні камери втопили в параші злісного стукача; Іщук та Пет-
ров — теж стукачі, тож Сашко їм натякає...).

Іщук роздумав бігти до наглядача, доктор Петров теж зупинився на півдо-
розі, і вся буря уляглась. Головацький же й інші тішились і благословляли
Сашкову голову, але не так за повітря, як за те, що Сашко так багато
наробив скалок зі скла і таких гарних — ними чудово можна голитися.
Це ж ціла купа прекрасних бритв! Вони їх вибирували й ховали по щілинах
та по кутках про запас.

Одначе діра в вікні якимось чудом заросла скоро ганчір'ям та торбами,
й повітря знову не поступало. Ні, з цими «громадянами» дати раду неможливо.

Тут Андрій згадав про президію... (Президія — так дражнять уркаган-
ську верхівку, яка панує в камері. На чолі в них — колишній чекіст з...
Балаклії — Хорошун, котрий в 1920 році утворив там «Комітет не жу-
рись». Шаріков: «Всё поделит!») Чи не цей Хорошун «со товарищи»
викидав у тому ж двадцятomu році мою бабусю з п'ятьма дітьми на
вулицю? Уявіть собі батькові почуття, коли він зустрів у камері Хо-
рошуна, — бридуючи ним нинішнім і палаючи безсилим гнівом за ми-
нуле...) Андрій встав, узяв торбиночку, взяв Миколині речі:

— Пішли!

Штурман, вгадавши Андріїв намір, теж звівся. Звівся й Сашко, як вірний
джура. І вони пішли. Пішли в другу камеру (нагадую, що камера, яка
містить 340 чоловік, складається з двох половин), переступаючи через
людські тіла. Прийшли до президії, вибираючи найзручніше місце, де
було б найбільше свіжого повітря. Ось тут, біля вікна.

В президії зчинився галас. „Комітет не журись“ — славний Хорошун, некоронований король камери, голова президії — вибухнув, як вулкан, а за ним всі його „корішки“. Але на них ніхто з чотирьох не звернув уваги. Микола почав говорити, Сашко закипів, але їх зупинив штурман — „Сашку, Миколо, покиньте, заждіть-но“. Він вибрав місце — ось тут, о. Ану, чиї це речі — здай вправо. Ніхто не рушився, лише стояв галас. Штурман випростався, сапнув повітря на всі свої широченні грудища, помовчав, а тоді промовив тихим голосом:

— Ану, здай направо!

„Кровавая піща“ (Це жартівливе прізвисько виникло з любові штурмана до відповідної пісні на слова Пушкіна та того вигляду, котрий мав штурман, коли його, закривавленого, вкинули якимось після допиту...) мав занадто грізну моряцьку славу, щоб слова лишилися без висліду — підкоряючись тому тихому голосові, ближчі хутенько здали вправо, і хлопці, посміхаючись, поклали свої манатки на підлогу біля вікна, не звертаючи уваги, що на них ззаду насідає Хорошун з компанією. „Ех, що там! — кричав Хорошун вже. — В морду! В морду їх! Дайош! Ану, братва! Ех!..“

Тут штурман обернувся лицем до отамана й, не моргаючи оком, помалу почав насуватися на нього голими грудима з чорним орлом, а до друзів кинув коротко: „Лежіть, хлопці. Я от зараз з ним поговорю“. Сашко дивився захоплено на штурмана і аж тремтів увесь, як живе срібло, від войовничого азарту, але наказ є наказ. Андрієві було дуже цікаво, як штурман говоритиме з „Комітетом не журись“.

Хорошун поперхнувся на півслові й втратив чомусь охоту говорити. Він відступав перед чорним орлом, а штурман мовчки ним насувався. Задкуючи, Хорошун дійшов до свого місця.

— Сідай, — запропонував штурман чемно.

Хорошун покірно сів. Штурман подивився ще якусь мить на нього згори й вернувся до хлопців. Дискусію було вичерпано без зайвих слів. Сашко, наслідуючи штурмана, підійшов до чекіста, оглянув його з безподобним презирством і теж мовчки вернувся до компанії.

— Сидите тут, як пани, а люди душаться, — промовив штурман примирливо до сусід, зручно вкладаючись. Ніхто вже йому не перечив. Симпатії всієї камери були на його боці, бо досі диктатура Хорошуна не одному давалася взнаки і ніхто не встрявав у дискусію, якщо не хотів, щоб йому було звернуто щелепу.

Камері цей епізод рішуче сподобався.

На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне. Біля них було вікно, у вікні над щитком було видно латку неба, і вони тим вікном завідували — хотіли відчиняти, хотіли ні. Але вони його весь час тримали відчиненим. Тут же в кутку сидів старий Андріїв знайомий — Руденко, і вони вчотирьох склали добру товариську групу. Перед ними лежала ціла камера, ген просто двері — все їм було видно і все добре чути. Тут же недалеко лежав Юлій Романович Гепнер, і з ним

можна було вести цікаві дискусії, що й робив Микола, ганяючи цього професора марксизму-ленінізму і діалектичного матеріалізму на корді, тонко потішаючись з його трагедії. Він став жертвою витвору власної доктрини, жерцем якої був, якій так багато і так віддано служив. Іноді в розмову встрявав штурман, іноді секретар райпарткому Руденко, але взагалі вони мали більш цікаві розваги, аніж дискусії з Гепнером. Вони співали. Чорт з ним, з тим діалектичним матеріалізмом, навіть з дотепним штурмановим жартом про те, що ця камера, ця тюрма і всі інші тюрми, вся ця приголомшуюча єжовська епопея — це є ніщо інше, як доказ, що процес дійшов діалектичного заперечення. Процес реалізації Марксової доктрини. І бідний Гепнер не міг цього спростувати, бо не міг перекреслити своєї власної трагедії» («Сад...»).

Прочитований уривок має дещо героїчно-жартівливий характер. Нижче — побутово-прозаїчний нарис — відвідання в'язнями лазні. Тема побутова, її суть повністю відповідає тюремній дійсності.

За деякий час після того, як батько «зізнався» в серпні 1938 р., його перевезено з Раднаркомівської до Холодногірської тюрми. За кілька місяців до того сюди перевезено також і Чумака-Багряного. Вони обидва пройшли там одну й ту ж путь. Читаємо в «Саді Гетсиманському»:

«Розгадуючи загадку, чому й для чого це їх сюди перевезли, після довгого обмірковування, нічого не могли придумати й пристали на думку, що це їх вкинуто сюди, як в оцадну скарбницю, бо тюрма на Раднаркомівській перевантажена свіжими «ворогами народу», над якими слідство лише починається. В них же у всіх діла в стадії якщо не закінчення, то зтяжної заминки, складні, тяжкі діла, як от у Андрія. Такі діла будуть вестися далі, в'язнів возитимуть звідси на допити в «чорному вороні». Тим часом вони тут як в оцадниці.

...„Чорний ворон“ під маркою „Церабкоопу“ зупинився на Холодній Горі, на внутрішньому дворі знаменитої, колись каторжної царської тюрми.

...почалася нова, відмінна фаза в їхньому арештантському житті. Їх вели осяяним сонцем подвір'ям, порожнім і голим, як долоня, обставленим височеними грізними мурами тюремних блоків, обчеплених рядами залізних і дерев'яних щитів на вікнах, як ластів'ячими гніздами. Щити були фарбовані в чорний колір. Враження було грізне й таємниче. Блоки нагадували величезні, вогнетривалі скрині з рядами герметично закритих шухляд, в одну з яких їх от ведуть поховати від цього сліпучого сонця й від світу взагалі.

Але перш ніж їх поховати, їх повели до лазні, так як стій, з усіма їхніми лахами, клунками й торбиночками. З усіх в'язнів лише Андрій не мав ніяких лахів і ніяких взагалі речей, крім маленької торбиночки, в якій зберігалася недоїдена пайка й замайорена в тюремній адміністрації, там, на Раднаркомівській, алюмінієва ложка — Андрій на зло примудрився її не здати. Мандруючи до лазні, вони перейшли через кілька ізольованих подвір'їв. Вражіння було гнітюче — це була неприступна фортеця, держава в державі, царство Молоха, — ця Холодногорська тюрма, з безліччю розгалужень, тюремних блоків, якихось прибудівель. І на всьому лежала печатка мовчання, засекреченості.

Де-не-де шнирили люди — тюремна варта та тюремна обслуга з кримінальних злочинців, що користалися з привілеїв у всіх тюрмах та концтаборах СРСР — з права довіри до себе як „соціально близьких“ (Чомусь спало на думку: це ж тепер ми називаємо Сталіна й його камарилью злочинцями, а тоді... Боронь Боже й вві сні таке сказати! Але як достеменно вірно відповідають ці слова внутрішній спорідненості кримінальних злочинців і панівної, керуючої верхівки... Ворон ворону око не виключе...), а звідси — з права працювати на різних посадах та верховодити над політичними, як упривілейована каста, своєрідна арештантська аристократія. Вони-бо не були „ворогами народу“, а просто правопорушниками.

Ця аристократія порядкувала й в лазні, куди привели групу з Андрієм.

В лазні, в окремім закамарку, їм звеліли роздягтися догола й здати одягу та всі речі до „Геліоса“ — до спеціального апарата парової дезінфекції. Потім вистригли їм усі місця машинками — це проробили двоє кримінальних, які не відзначалися особливою делікатністю, роблячи свою роботу під акомпанемент віртуозної лайки та терпких дотепів, особливо всі ті жарти та дотепи були го, потішаючись над його гилою. Але зрештою всі ті жарти та дотепи були безобидні. Гірше могло статися з речами, про які всі вони були певні, що їх безобидні. Гірше могло статися з речами, про які всі вони були певні, що їх спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих „теплх ребят“.

Саме миття — то була досить неприємна розвага. Лазня була ідеально брудна, з несамовитими протягами, темна й холодна, без гарячої води, зате колосальних розмірів, як полігон. Це була лазня така, яка й мусіла тут бути — величезної пропускної спроможності, розрахована на велику кількість і на спеціальну функцію — мочити людей холодною водою, простуджувати їх, принижувати й поглиблювати моральну депресію. Цементова підлога була холодна й слизька, як підводне каміння, від харкотиння та плісняви. Перед тим, як впустити хлопців, їм дали кожному в жменю якогось рідкого, смердючого мила, яке гидко було тримати в руках, а ним же треба було митися! Чомусь приходило на думку запитання — з кого те мило роблене? Було бридко. Здавалося, тим смердючим милом була вкрита вся підлога, лави й лоханьки — великі дерев'яні зрізи, з яких митися, бо те мило, мабуть, не в силі була подолати ніяка вода, не в силі його розчинити. Замість душу пускано воду з брандсбоя. Це робив якийсь „рубаха-парень“, з кримінальних, виконуючи функцію банщика й потішаючись тим, що збивав струмом людей з ніг.

Сяк-так хлопці побанились: розвезли по собі бруд, намокли в холодній воді й перемерзли люто. А надто перемерзли, чекаючи, коли ж їх нарешті з цієї лазні випустять. Товпилися коло дверей і несамовито цокотіли зубами. Це не лазня, а кара Божа. Особливо змерз бідолашний Руденко, посинів, як печінка, й увесь вкрився гусячою шкірою, нагадував того одчайдушного хлопчиська, що поліз до ставка купатися після того, як Ілько в воду нас..., та й зарікся. Рясні болячки на людях понамокали, посиніли, почервоніли, почорніли. А їхні опікуни не квапились, бо ще одяга була не готова. Нарешті їх випустили, і хлопці відчували справжнє блаженство, потрапивши з такого

рефрижератора до приміщення „Геліоса“, де було жарко, як у пеклі. Від сухого повітря забивало дух. А надто забивало дух від смороду та чаду, від смалятини — вивантажено з „Геліоса“ їхню одягу. Боже ти мій! Що сталося з їхньою нещасною одягою та всіма лахами! І яке то чудо, цей „Геліос“! Ні, він, безперечно, сумлінно виконує свою спеціальну роль тут. Одяга була або попалена, або геть мокра, як хлюща. Її викочувано на спеціальних вішалках з пекельного апарата, а решту витягувано гаками, ту, що позривалася з вішал і намокла внизу, і звалювано на купу. А вже з тієї купи в'язні вибирали її, копаючись, як археологи. Андрій ледве викопав з гарячої купи свою одягу й переконався, що вже йому, власне, нічого й одягати — штани й сорочка розповзалися в руках! Лишилися самі рубці. І так у багатьох. Але люди не журилися, скалозубили, як скалозубив і черговий біля „Геліоса“, потішаючи, що хоч фасон трохи й попсувався, зате вошей, напевно, всіх побито. Проте це була помилка — пізніше виявилось, що вошей не тільки не побито, а ще якимось чудом кількість їх збільшилася, вони з'явилися навіть там, де їх і не було. Та де пізніше! Вже зразу люди відчули, що прокляті створіння, розпарені й розіритовані, рятуючись від вогкості, повзали ошаліло по ганчір'ї, лоскочучи шкіру. І від того їх видавалося безліч. Але Аллах з ними. Лазняча екзекуція скінчилася для всіх — і для вош, і для людей. Зрештою, їх спіткала однакова доля, й однаково для всіх ця пригода скінчилася щасливо: їх не поморили, тільки намочили.

Потім „людішек“ вишикували по чотири й повели знову через всі подвір'я кудись. Підходячи до якогось блоку, вони переходили вузенький дощаний коридорчик чи завулок, — тут їм нагло скомандували обернутися лицем до дощок і так стояти. Це був вузесенький прохід з двох дощаних стінок. Стінки були вибілені вапном, і в те вапно їм звеліли упертися лобами, ще й перевірили, чи ніхто не дивиться. Так, упершись лобами, вони стояли довго. Було враження, що з них хтось глузує. Але стояти було приємно — сонце пекло згори немилосердно, наповнюючи вузенький дощаний завулок саявом і теплом. В'язні висихали й відігрівалися після лазні. Ніби їх зумисно для цього поставлено.

Виявилось, що не було начальства, а варта не знала, куди цих „людішек“ вести після лазні. А може, дорога була зайнята. В'язні стояли й пильно слухали, що робиться навколо. Десь вгорі за щитками вікон глухо перегукувалися люди, подавали репліки, інформували вже камера камеру про новоприбулих. Вони там бачать! Вже порохували гостей, і чийсь голос ствердив безпомилково, що їх двадцять чотири!

— Двадцять чотири гаврики!

— І нікого знайомого!

Це був другий спецкорпус. Прийшло начальство, і двадцять чотири гаврики щезли в його череві, перейшовши з сонячного саява в холодну напівтемряву знаменитого 2-го спецкорпусу, а колишнього найславнішого корпусу каторжної тюрми. Спершу вони опинилися в якійсь залі з скляним дахом, що нагадувала те приміщення цукроварні, де стоять баянсові машини. По боках

тяглися галереї в чотири яруси. Вони піднялися по сходах на першу галерею, пройшли її кругом, повз ряд герметично закритих масивних дверей з вовчками. Потім піднялися на другу, на третю. І аж на четвертій перед ними відчинилися двері — й їхні мандри скінчилися. Вони прийшли.

Це була маленька келія з трьома ліжками, причепленими до стін. Келія на три особи. Її називали „тройником“, а цілий цей тюремний сектор називався — „тройники“.

В цій маленькій келії на три особи вони й розмістилися двадцятичотирьох.

Все-таки, порівняно з Раднаркомівською, тут була свобода. Насамперед — можна ходити, стояти, танцювати, лежати і, якщо хочеш, навіть битися головою об стіну — нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту. Стіни тут були зроблені з достатку — роботи ще царської, могутні, розраховані на тисячоліття. В амбразурі вікна хлопці ради інтересу проміряли цю стіну — виходило 70 сантиметрів. І це ж на четвертому поверсі! А внизу?! Підлога асфальтова. Стеля дугою, півкругла. Двері ковані дебелим залізом. Ліжка (залізні) вгвинчені в стіни. Добра квартира. Ще цар-батюшка будував, спасибі йому! Ніяких матраців чи чогось подібного, звичайно, не було, як і ніяких меблів, крім незмінної смердючої параші.

Хлопцям від незвички було аж чудно. Подумати тільки! — можна стояти, ходити, танцювати, говорити голосно, спати вдень. Це не тюрма, а просто рай» («Сад...»).

Даруйте мені, шановні читачі, за ці довгі й болючі цитати. Але інакше я не спромоглася б дати вам уявлення про те, що довелося зазнати моєму батькові й тисячам-мільйонам інших страдників у тім «раю»... Інакше ви, читаючи прекрасні батькові листи з заслання, з Пів-«раю»... Інакше ви, читаючи прекрасні батькові листи з заслання, з Пів-ночі, поцінили б їх просто, як гарні, не знаючи, що їм передувало...

«Попіл Клааса стукає в мое серце»... Той біль, та туга за батьком, що накопичувалися в моєму серці більш, ніж піввіку, зараз немов трохи меншають, поділені з вами... Часом я дивуюся, як тее бідне серце досі не розірвалося від прожитого мною, від баченого, чутого, переговореного, пережитого за батька, за себе, за маму...

XVI СЛІДЧА СПРАВА БАТЬКА

На кучері наступаю,
З лоба очі видираю...

Українська народна пісня

...Десь до кінця 1938 року тягнеться для батька тюремне буття в тюрмі на Холодній Горі, з візитами на машині «Церабкоопу» на Раднаркомівську, — то для очної ставки з Г. М. Коцюбою, арештованим з батьком однієї й тієї ж ночі і запханим в одну й ту ж «організацію», то ще для чогось.

Наприкінці 1938 року у вищих колах НКВС сталися зміни: зняли Єжова, а на його місце прийшов Берія. При переміні декорацій Єжов — Берія останній невеликий час погрався у відновлення законності: одних катів змінили на інших, стали у протоколі проставляти час допиту, та ще й на «Ви» звертаючись у протоколі до в'язня, не так, як раніш, «ви»! А на практиці, звичайно, «ти»... Чутки про зміни поповзли серед ув'язнених, їх тіпало від хвилювання — чи то правда, що зняли Єжова? Вони доручали кожному, кого везли в той час на Раднаркомівську, конче додивитися в кабінеті у слідчого — висить портрет Єжова, чи зняли? Нарешті, хтось привіз звістку — немає! Ур-ра!! — чи могли вони, бідолахи, в'явити собі, що то за хрін прийшов на зміну редьці...

Виступав якимось по ТБ син Л. П. Берії... Що ж, як усякий гарний син, та ще й кавказького племені, він торочив, що більшість того, що про його батька пишуть-кажуть, то є наклеп, поговір, що жінки здебільшого самі, «з сексуальної цікавості», кидалися в його обійми, що він добре поведився вдома, робив уранці зарядку, вчасно приїздив до обіду, та ще й, спасибі йому, зробив атомну бомбу і радів, мов дитина, після її вдалого випробування, а все інше — то омана, то пусте... Я розумію — синівська любов. Але всьому є межі...

Тож деякі в'язні, справи котрих було вже «вирішено», почали дбати про перегляд своїх горезвісних справ, прохались на новий допит. Серед них був і батько.

О, не думайте, не гадайте, що то таке просте рішення — попрохатись на новий допит. Треба уявити розлютованого слідчого, в якого розсіпався картковий будинок, куди ним було вкладено стільки праці, стільки

енергії, і який мусить ліпити його заново; треба уявити собі в'язня, котрий згадує, якою ціною він заплатив за оте «зінання», що про нього пам'ятає не тільки голова, розум, а й кожна клітинка тіла; треба в'явити, як безсонними ночами, зважившись на відмову від попередніх свідчень, він намагається передбачити реакцію слідчого, підшукує слова, якими говоритиме, складає нову низку доказів своєї невинності...

Дійсність виявилася набагато простішою. Слідчий ставить ті ж трафаретні питання про належність до контрреволюційної організації, товче ту ж воду в ступі, посилаючись на «свідчення» Коцюби, Галушки та інших. Єдина різниця в тому, що відповіді батька діаметрально протилежні. Слідчий, нудьгуючи, вислуховує їх і, якщо знає українську мову, подумки каже собі й в'язневі: «Говори, Векло, ще не смеркло...» Дійсність, коли справа батька почала ходити в вищих колах у Харкові, потім у Києві, потім у Москві, коли з резюме про його вину практично зникли матеріали другого протоколу допиту, — з відмовою, — дійсність лише підтвердила вірність тієї приказки...

На протоколі № 2, від 9 лютого 1938 р., на відміну від інших, стоять години початку й кінця допиту: з 11-ї до 17-ї. За ці 6 годин записані відповіді батька на анкету й заповнені три сторінки слідчої справи. Гадаю, що батько заздалегідь продумав свої відповіді. У протоколі № 1 таких розкошів, як почасові рамки допиту, немає. Склавши елементарну пропорцію й урахувавши, що № 1, безумовно, крім того, що записано, вміщував ще нукання слідчого, паузи, зітхання, може, й сльози, втрату свідомості катованим, час на запис відповідей, я дійшла висновку, що перший допит, який відповідає протоколу № 1, тягнувся десь 35—40 годин... Всього-на-всього... Ще зважте, що було до того або при тому...

В «кішки-мишки» гралися з батьком двоє слідчих — Мікоткін та Шевченко. Той самий Мікоткін, що допитував бідолашного Андрія Паніва ще 3.I.1935 р. Потім — батька, 17.VIII.1938 р. Потім — Ігоря Муратова, як свідка в батьковій справі — 26.II.1939 р. О-о, в того Мікоткіна всі зізнаються: і Панів, і батько, і з Муратова він видряпає дещо корисне для себе, і з другого свідка, М. В. Чернякова, теж...

А протокол № 2 підпише чоловік з таким дорогим для кожного українця прізвищем — Шевченко. І до інших «бомажок» прикладено його руку. Чії ще руки й ноги було прикладено до мого батька — не знаю...

Хоч про мертвих годиться казати лише гарне, але... Але пробачте, тт. (чи то пак — «пп.», — як на нинішні часи) Шевченко та Мікоткін, — не можу сказати про вас нічого доброго. Плекаю надію, що ви отримали по заслугі, і тепер чорти в пеклі смажать вас на шампурах. А може, «перестройка» завітала й туди, і вже слідчі смажать чортів? Хто зна...

Далі йде слідча справа батька. Деякі уривки з неї було наведено раніш. Але тут я наводжу її повністю, послідовно, — все те, що переписала.

Переписуючи поспіхом Справу в Управлінні СБУ по Харківській області, я могла щось випустити, десь помилитись. Друкуючи текст вдома, дещо не змогла розшифрувати. Дещо скоротила свідомо, як, наприклад, пишний титул слідчого: «Пом. оперуполномоченого 2 Отдела УГБ УНКВД по Харьковской обл. Микоткин», — у мене далі йде лише прізвище.

Тому тут мають місце несуттєві розбіжності між цим текстом та текстом оригіналу.

Слідство велося російською мовою. Де на тих поганців перекладачів напасешся?..

Для зручності читання текст оригіналу, російською мовою, набрано одним шрифтом, а мій коментар, українською мовою, — іншим.

Протоколи написані від руки, не друковані. В кінці кожної сторінки — батьків підпис: М. Дукин, тобто «Микола», а не «Николай», хоча допит і ведеться російською мовою.

Де нерозбірливо або скорочено, стоять крапки: ...

Нижче наведена обкладинка слідчої справи батька.

Всілякі номери написані й закреслені то чорнилом, то чорним, то червоним олівцями, очевидно, в різний час та різними слідчими. Те ж саме — стосовно нумерації сторінок. Вони інколи повторюються: 1, 2, 3, ..., потім перекреслені, написані інші. Остаточна нумерація сторінок Справи зроблена там червоним олівцем. Їй відповідають мої №№ на полях тексту, в квадратикові. Квадратик — початок сторінки Справи.

Зараз Справа має № 10/013200. Чи то 13 тисяч, чи щось інше...

Те, що в Справі підкреслене червоним олівцем, — суть «злочину», — виділено нижче півжирним шрифтом. Знаки оклику по тексту в дужках — (!) — мої.

Матеріал був переписаний мною восени 1993 р. (Фотографувати не дозволили). Переписане становить приблизно 80 відсотків усієї справи.

Орфографію й пунктуацію оригіналу збережено.

Дещо тут повторюється, було раніше, але я хотіла, щоб у читача склалося повне уявлення про справу.

Хранить до 1983 г.
НКВД Украинской ССР

ДЕЛО

по обвинению ДУКИНА НИКОЛАЯ ВЛАДИМИРОВИЧА
по ст. 54-2, 54-10, ч. 1 и 54-11 УК УССР

НАЧАТО 2 апреля 1938 г.
ОКОНЧЕНО 10 марта 1939 г.

1 **ПОСТАНОВЛЕНИЕ** о начатии следствия от 2 апреля 1938 г.

Рассмотрев материалы о преступной деятельности гр. ДУКИНА Николая Владимировича, выразившиеся в том, что Дукин является участником подпольной антисоветской контрреволюционной террористической организации, проводивший активную антисоветскую работу по поручению организации, постановил: начать по настоящему делу производство предварительного следствия.

2 **ПОСТАНОВЛЕНИЕ по делу № 101008,**

(об избрании меры пресечения) Харьков, 19 марта 1938 г.

Я, оперуполномоченный 4 отделения УГБ ХОУ НКВД, рассмотрев материалы по обвинению Дукина Николая Владимировича, 1905 г. р., гражданства СССР, из кулаков, отец его расстрелян как белогвардеец (!), по профессии учитель, в настоящее время писатель . . . он является участником антисоветской . . . террористической организации, *нашел*, что нахождение его на свободе может повлиять на ход следствия, *постановил*.

1. Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению к ответчику Дукина Н. В. содержать под стражей в тюрьме г. Харькова.

3 2. Настоящее постановление представить Военному Прокурору (19 березня Воен. Прокурор постановив те ж саме). Подпись.

4 НКВД УССР Харьковское Областное Управление

ОРДЕР НА АРЕСТ

Выдан 20.III.38

Действителен «.....» суток.

Сотруднику . . . Тарасову поручается произвести обыск и арест гр-на Дукина Николая Владимировича, проживающего по ул. Красного Писателя № 5 кв. 4.

(На момент арешту ми жили по вул. Червоних Письменників, 5, кв. 57. Раніш наймали кімнату в кв. 14. Правильний номер квартири вказано на звороті ордера).

5 **ПРОТОКОЛ ОБЫСКА**

На основании ордера произведен обыск у гр-на Дукина Николая Владимировича.

При производстве обыска присутствовали:

Участковый инспектор,

Управляющий Болдинер Анатолий Эмануилович.

Изъято:

1). Паспорт Дукина 1 шт.

2). Военный билет 1 шт.

3). Членский билет 1 шт.

4). Профсоюзный билет 1 шт.

Жалоб нет.

(Підписів немає).

Паспорт, проф. билет и воен. билет хранятся в 8 Отд. УГБ ХОУ НКВД
(Штамп на ордері).

6

АНКЕТА

1. Фамилия Дукин
2. Имя и отчество — Николай Владимирович
3. Дата рождения: число, месяц, год — 1905.
4. Место рождения: с. Балаклея Харьковской области.
5. Местожительства: Харьков, Барачный пер. 9, кв. 57 (Наш будинок був наріжним, тому й дві різних адреси).
6. Профессия и специальность: литератор (писатель)
7. Место службы и должность: писатель
8. Паспорт
9. Соц. происхождение: **сын торговца**
10. Соц. положение
 - а) до революции — учился
 - б) после революции — служил
11. Образование — среднее
12. Партийность — **беспартийный, состоял в комсомоле с 1922 г. по 1924 г., был исключен как сын торговца**
13. Национальность — украинец
-
17. Состав семьи — жена Ленцова Екатерина Филипповна 1905 учительница 102 школы дочь Наталья 9 лет учится

1. Особые внешние приметы (нет)
2. Кем и когда арестован — ХОУ НКВД 21 марта 1938 г.
3. Где содержится под стражей — тюрьма УГБ «22 марта» 1938 г.

7

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Гор. Харьков, 1939 г., 9 марта, . . . пом. оперуполномоченного 2 Отдела УГБ УНКВД по Харьковской обл. — Микоткин

рассмотрев . . . *нашел.*

. . . Произведенными следственными действиями установлено, что Дукин Николай Владимирович являлся кадровым участником антисоветской националистической повстанческой организации, а также знал о целях и задачах организации, сводившихся к подготовке вооруженного восстания для свержения Советской власти.

Следствием также установлено, что Дукин Н. В. по заданию организации проводил антисоветскую деятельность.

На основании изложенного, —

ПОСТАНОВИЛ:

Привлечь Дукина Николая Владимировича в качестве обвиняемого, предъявив ему обвинения по ст. ст. 54-2, 54-10, 54-11 УК УССР.

9 марта 1939 г.

Подпись . . .

г. Харьков

Постановление мне объявлено — М. Дукин.

10/III 39 (Чому тут дата закінчення слідства — незрозуміло).

8

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Я, оперуполномоченный . . . Арсеев, . . . НАШЕЛ: показаниями активных участников антисоветской украинской националистической организации Галушко, Панова, Замочника и Коцюбы, обвиняемый Дукин Николай Владимирович изобличается как активный участник антисоветской украинской националистической организации среди украинских писателей, а посему

ПОСТАНОВИЛ:

копию протокола допроса обвиняемых Галушко, Панова, Замочника и Коцюбы, выписку из протокола допроса Галушка и протокол очной ставки между обвиняемым Дукиным и Коцюба приобщить к следственному делу № 101008 по обвинению Дукина Николая Владимировича.

17 сентября 1938 г.

Подпись.

9 У.С.Р.Р.

БАЛАКЛІЇВСЬКА

Сільська Рада

Балакліївського району

на Харківщині

9/II дня 1939 р.

№ 321

с. Балаклія

(Зверніть увагу на правопис, а також на дату — слідство майже закінчено, а лише тепер з'являється «бомажка» про соц. походження).

СПРАВКА ХАРАКТЕРІСТИКА

Данна Балаклејской с/Радой на гр-на Дукин Николай Владімірович втім що він уроженец м. Балаклеі

По соцстану своих батьків кулак він жив вмісті з батьками яки, мали собствєнность Луга и Леса. Занимались крупной торговлей мали большой магазін був одін дом з большими надворными постройками була наемная рабочая сила до 10 чоловік После революції майно их все націоналізіровано

Сам Дукин Николай Владімірович в 1920-х годах виехал з Балаклеї більше в Балаклеї не повертався, батько его помер в 1925—26-х годах Мать виехала з Балаклеї в 1931 році, де січас проживає для сільради невідомо

Голова с/Ради

Секретар

(Підписи, печатка)

10 ГАЛУШКО Денис АНИСИМОВИЧ,
руководитель кафедры литературы
Харьковского педагогического института и профессор ХГУ

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА 2 декабря 1937 г.

ВОПРОС: Вам предъявлено обвинение, как участнику антисоветской националистической организации. Вы себя виновным признаете?

ОТВЕТ: Да, признаю. Я действительно, до дня своего ареста являлся участником антисоветской националистической организации, в которую я был завербован в 1933 г. ФЕДЧИШИНЫМ.

В. Вы показали, что Вами завербованы в антисоветскую националистическую организацию ДУКИНА (так в оригіналі) и Костя ГОРДИЕНКО. Расскажите, при каких обстоятельствах это было?

О. Дукин мною завербован в организацию в 1936 г. Я знал его как сына кулака, активного участника националистической организации ПИЛИПЕНКО. Мне было известно, что ДУКИН являлся националистом. Беседа с ним на разные литературные темы, я установил, что он антисоветски настроен.

В одну из наших бесед, которая была летом 1936 г., происходила она в садике дома Писателей, я рассказал ему о наличии антисоветской националистической организации и предложил ему вступить в нее. ДУКИН дал мне свое согласие и принял от меня задание вовлекать новых лиц в организацию. ДУКИН сейчас проживает в Харькове.

Подписи: Шевченко, Микоткин

14—**17**

ПРОТОКОЛ допроса обвиняемого

ПАНОВА Андрея Степановича 3.1.1935 г.

(Помічено червоним олівцем: «Реабилітован».

Тільки цей протокол та попередній — надруковані на машинці).

ВОПРОС. Расскажите детально о расстановке сил в подпольной контрреволюционной организации, к которой Вы принадлежали.

ОТВЕТ. Мне лично было известно, что подпольная организация, возглавляемая ПИЛИППЕНКО С. В., свои силы концентрировала в основном по следующим пунктам: литературная организация «ПЛУГ», институт ШЕВЧЕНКО, издательство «РУХ», «ДВОУ», УРЭ. Организация, возглавляемая ПИЛИППЕНКО, была не изолированной подпольной организацией на Украине, а блокировалась с другими контрреволюционными силами. Я лично был

связан с ДОЗОРСКИМ Василием, через которого мне было известно о существовании подпольной группы, возглавляемой ЯЛОВЫМ.

Персонально мне известны следующие члены контрреволюционной организации:

1. ПИЛИППЕНКО Сергей Владимирович
2. ШТАНГЕЙ Владимир Фокиевич
3. ГОЛОВКО Андрей Васильевич
4. САВЧЕНКО Юрий Аркадьевич
5. МИНКО Василий
6. **ДУКИН Николай Владимирович**
7. ГЖИЦКИЙ Владимир Зиновьевич
8. ГРУДИНА Дмитрий
9. ЛАВРИНЕНКО Юрий
10. ЗАЯЦ Василий Корнеевич
11. ЯРМОЛЕНКО
12. ШЕВЧЕНКО Роман
13. БОЖКО Савва Захарович
14. ОРЛИВНА
15. ЗАГОРУЙКО Филипп
16. КОВАЛЬЧУК Яков
17. АНДРИЕНКО Иван
18. ВЕДМИЦКИЙ Александр
19. ФИХТНЕР
20. БЫКОВЕЦ Михаил Николаевич
21. ХОЛОШ
22. ШИМАНСКИЙ
23. КАПУСТЯНСКИЙ Иван Назарович

. . .

По Киеву:

1. ЯКОВЕНКО Григорий Прокофьевич
2. БУДЯК-ПОКОС Юрий Яковлевич
3. ГУМЕННА Евдокия

В Запорожье: . . .

В Полтаве: . . .

В Сумах: . . .

В. Детализируйте формы и методы работы организации.

О. Методы и формы организации видоизменялись в зависимости от общих политических ситуаций и условий работы.

В 1930—31 г. основной установкой организации было создание по Украине опорных пунктов организации, то есть контрреволюционных гнезд, которые можно было в нужный момент использовать для активной борьбы с Советской властью. Эти гнезда создавались под видом призыва ударников в литературу и насаждения литературных кружков.

Для контрреволюционной работы использовались съезды писателей.

Кроме того, была развернута работа по националистическому, антисоветскому воспитанию молодежи.

Так, лично я руководил группой молодежи под видом центральной студии «ПЛУГА» и воспитывал их в националистическом духе.

До точности я вспомню разговоры о применении террора, которые вели БУДЯК, ЯКОВЕНКО и МИНКО, и на следующем допросе дам детальные показания. Протокол написан с моих слов, мною перечитан.

А. ПАНОВ.

. . . (МИКОТКИН)

(Бідний, бідний Андрій Панів... Він не може витримати тортур і купує собі короткий перепочинок страшною ціною, бодай власти в забуття на голій підлозі, бодай на кілька годин...)

Читайте «Сад Гетсиманський»!

Підписів А. Паніва ні в кінці, ні на сторінках нема. Мабуть, це копія).

18

ПРОТОКОЛ допроса обвиняемого

КОЦЮБЫ Гордея Максимовича от 18 сентября 1938 г.

ВОПРОС: Вы подтверждаете свои показания, данные вами на предыдущих допросах?

ОТВЕТ: Да, целиком подтверждаю свои показания, которые я давал на предыдущих допросах о том, что я являлся активным участником антисоветской организации украинских эсеров.

В. На предыдущих допросах вы не назвали участников антисоветской националистической организации среди писателей. Предлагаю дать откровенные показания по этому вопросу.

О. Да, я действительно не назвал всех участников этой организации. Кроме названных мной Кулеша, Гжицкого, Эпика, Вражливого, Полищука и Остапа Вышни мне известно, что к антисоветской националистической организации входили также: Дукин, Гордиенко, Маненко, Масенко и Замочник.

19

В. Что вам известно об антисоветской деятельности Дукина?

О. Я знаю Дукина, как выходца из семьи крупного торговца, враждебно настроенного против Советской власти и коммунистической партии. Дукин является одним из активных участников антисоветской националистической организации, одним из ближайших к ранее разоблаченным врагам народа Пилипенко, Коряку, Гжицкому, Галушко и Маненко. Дукин неоднократно встречаясь со мной высказывал недовольство Советской властью и коммунистической партией. Он клеветал на советскую действительность, проводил антисоветскую агитацию. Однажды Гжицкий мне говорил, что Дукин активно выступал против коллективизации на Украине, говорил о том, что коллективизация проводится насильно и она чужда украинскому народу. Об украинской литературе он говорил, что она очень бедная и в прошлом и сейчас. Говорил о всей Советской литературе, как о надуманной, фальшивой, чуждой для советского народа, несоответствующей действительности.

20

Дукин был сторонником тех писателей, которые ориентировались на Запад, т. е. на капиталистические страны. Он очень часто высказывался

об активизации борьбы с Советской властью, страстно желал, как и все мы — участники антисоветской организации, создания «Самостійної України».

В. Дукин знал о подготавливаемом вооруженном восстании?

О. Да, знал об этом, как один из активных участников организации.

(Бідний Коцюба! Видно, його вже зовсім зігнули за півроку «слідства», і він губить і себе, і батька, й інших тими «зізнаннями». Його розстріляли в грудні 1938 р.)

Г. Коцюба

Допросил . . . (Шевченко)

(Всі сторінки підписані Коцюбою).

21

ПРОТОКОЛ допроса обвиняемого

ЗАМОЧНИКА Якова Денисовича от 29 августа 1938 г.

ВОПРОС: Расскажите следствию, что вам известно о писателе Дукине Н. В.?

ОТВЕТ: Николая Владимировича Дукина я знаю с 1931 г. Имел с ним неоднократные встречи в Союзе писателей, в издательствах г. Харькова. Мне известно, что Дукин выходец из буржуазной семьи, а также о принадлежности его к националистической контрреволюционной организации «ПЛУГ».

В. Что вам известно о его контрреволюционной деятельности?

О. Мне известно о нем, как об участнике антисоветской контрреволюционной, националистической организации.

В. Чем вы можете подтвердить это?

О. Еще до моего ареста я неоднократно встречался с Маненко Иван Павловичем, которого я знаю с 1920 г., как члена УКП. При одной из встреч с Маненко, которая была посвящена вербовке в организацию, участниками которой мы являлись на мой вопрос — кого еще можно привлечь из Советских писателей к антисоветской деятельности Маненко назвал мне фамилию Дукина. Тогда же Маненко о Дукине выразился так: «Это человек целиком наш». Он также рассказывал о том, что Дукин с ним, Маненко, ведет себя очень откровенно и не стеснясь высказывает свои антисоветские взгляды.

22 Для того, чтобы окончательно убедиться в согласии его — Дукина, участвовать в контрреволюционной антисоветской организации мы решили спросить у него. Это сделать должен был Маненко.

Позже, т. е. в этом же 1937 году, когда я снова встретился с Маненко, то узнал, что Дукин, после разговора с Маненко, дал свое согласие участвовать в нашей организации.

В. Задание он получил от вас или от Маненко?

О. Я лично ему заданий не давал, но Маненко, действуя самостоятельно, тогда же, как Дукин дал свое согласие участвовать в организации, дал ему задание. Какое именно задание — мне не известно.

Допросил

. . . (Шевченко)

(Всі аркуші підписані).

23

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

г. Харьков 1938 г. сентября 21 дня
Я, оперуполномоченный 3 отделения ОМЗ УНКВД
по Харьковской Области Арсеев . . .

Постановил:

Дела на лиц, проходящих по делу № 101008 по обвинению Дукина
Николая Владимировича, Замочника, Мосенко (замість — Масенко) и Коцюбы
Гордея выделить в отдельное производство.

Оперуполномоченный . . . (Арсеев)

«Утверждаю»: начальник IV отдела УГБ

Старший лейтенант Госбезопасности

. . . (Гинесин)

Далі піде перший, через п'ять місяців арешту, протокол допиту
батька. Звичайно, допит цей не перший, але вперше отримано результат —
зінняння в усіх смертних гріхах. Як органи отримували ті «зінняння»,
ви, сподіваюся, уявляєте собі хоча б з наведених раніш уривків із «Саду
Гетсиманського».

24—27

Протокол допроса

обвиняемого Дукина Николая Владимировича от 17 августа 1938 г.

Дукин Н.В., рождения 1905 г., уроженец
с. Балаклея, Харьковской обл., украинец,
гражданства СССР, по происхождению
из семьи крупного торговца. Исключен
из комсомола за сокрытие своего
буржуазного происхождения.

По профессии — учитель, член союза
писателей.

Гор. Харьков

ВОПРОС: Вы арестованы как участник антисоветской националистической
организации. Признаете себя виновным?

ОТВЕТ: Да, полностью признаю себя виновным в том, что я являлся
активным участником антисоветской, националистической, организации,
которая существовала среди писателей Украины и ставила своей целью —
свергнуть советскую власть путем вооруженного восстания.

В. Когда вы начали свою антисоветскую националистическую деятель-
ность и в чем она выражалась?

О. Я, как выходец из буржуазной семьи, свою антисоветскую
националистическую деятельность начал еще с 1921 г.

Знакомясь с националистической литературой, я начал принимать актив-
ное участие в существовавшей тогда «Просвіті», которая была явно национа-
листической, враждебной Советской власти и коммунистической партии.
Уже тогда я проповедовал националистические идеи.

(В 16 років! Може, батько навмисно згадував давнину, аби шонайменше казати про своє сьогодення, про близьких, товаришів, друзів, котрі ще на свободі. Більшості ж тих, кого згадує батько, на той час вже нема в живих).

В 1922 году я поступил учиться (!) в Харьковский педагогический техникум, в котором и тогда орудовали исключительно ярые националисты, такие, как Ф. Вишиванный, А. Шамрай и другие.

(«...орудовали исключительно ярые националисты...» — це не батьків, а типово канцелярський стиль. Але зміст відповідей з нього вибивали, а видирали, вичавлювали... Де вже там було боротись за стиль, за форму?..)

В этом техникуме весь педагогический персонал особо активно прививал среди учащейся молодежи, в том числе и мне, националистические идеи. Здесь, в техникуме, в этой националистической обстановке, я впервые начал свою литературную деятельность. Как один из активистов существовавшего в техникуме литературного кружка, я уже в 1923 году был хорошо знаком с писателями-националистами: С. Божко, И. Кириленко и их руководителем Пилипенко. Все они были основателями и идейными руководителями националистической организации «Плуг», именовавшей себя литературной организацией. Консультируюсь у **Божка, Пилипенко и Кириленко**, я начал писать новеллы. Такой новеллой была «**Пасинки степу**», свои националистические новеллы. Такой новеллой была «**Студент революции**», редактором которой печаталась в журнале альманахе «Плуг», который редактировал был Божко С., и в литературном альманахе «Плуг», который редактировал Пилипенко. Это относится к 1923—24 г.г. В новелле я резко критиковал студенческую жизнь, писал о том, что и **сельская молодежь в безвыходном положении. Старался всячески высказываться о национальной ограниченности украинского народа.**

Надо сказать, что мое первое произведение, которое я уже назвал выше, нашло **благоприятный отзыв среди националистически настроенных элементов как среди писателей, так и среди украинской общественности. Особенно расхваливали его — Пилипенко, Кириленко, А. Панов и Божко — мои вдохновители и воспитатели.**

Я был сторонником «плужанского массовизма», который был контрреволюционным направлением в литературе, рассчитанным на воспитание кадров для эсеровщины, представителем которого был сам Пилипенко.

Я не прекращал связей с Пилипенко, Кириленко, А. Пановым, С. Божко, наоборот, укреплял их. Одновременно я начал знакомиться с Гжицким. — националистом, галичанином, **Штангеем, Грудиной, Шевченко Романом, Загоруйко Филиппом, Галушкой Денисом, Куликом и другими участниками** антисоветской националистической организации.

Вращаясь в этой среде, я ни на минуту не прекращал своей националистической деятельности. Даже тогда, когда я был исключен из комсомола,

за то, что скрыл при поступлении в эту организацию свое буржуазное прошлое...

(Боже, Боже, як воно все то тяглося: по сю пору пам'ятаю, як я, десь у 45-му році, вступаю до комсомолу; розказуючи біографію, кажу, що мій батько — український письменник, а потім свідомо, обдуманно, з калатаючим серцем, обходжу питання про те, що з ним трапилось пізніше, і бистренько-швиденько забалакую про щось інше, відводячи увагу присутніх від цього небезпечного питання. Бо ж могли не прийняти, — а для мене тоді це була б трагедія... Й досі пам'ятаю той клас, той куток, де я стояла, навіть позу — руки за спиною).

...и уехал в Балаклеевский район, где жила моя мать, у которой был национализирован Советской властью дом, я держал тесную связь с Пилипенко, Кириленко, Божко и А. Пановым. Они мне писали о том, чтобы я «дбав за массовый рух», что я и делал сначала в Балаклеевском, а затем в Петровском и Изюмском районах. Этот «массовый рух» заключался в том, чтобы сколачивать националистические кадры.

(Останній абзац підкреслено червоним олівцем подвійною лінією, яко головна провина).

Мои националистические взгляды нашли свое выражение и в последующих моих произведениях. Так, в новелле «На аванпостах», которая была впервые опубликована в 1925 г., я всячески клеветал на советскую действительность, рисовал село, как дикое, некультурное, которое вообще не может воспринимать истинной культуры.

28 Я писал, что в селе господствуют: «...неписьменность, сифилис, недорід, темнота» (неточна цитата з цього оповідання), т. е. я повторял то самое, о чем писал известный националист Хвилевой.

Вторично она была напечатана в моем сборнике «Матиола». В других новеллах, которые были в этом сборнике я призывал к бегству культурных людей из села, говоря об этом так: «тікайте доки молоді, доки сили є...»

С 1928 г., марта м-ца я снова в Харькове, куда был приглашен Пилипенком и Пановым для работы в журнале «Плуг» в качестве секретаря его. Редакторами этого журнала были Пилипенко и Панов. Работая в этом журнале «Плуг», я всячески старался отбивать всяческую охоту к литературной деятельности молодых, талантливых авторов. В этом журнале я напечатал свой кулацкий рассказ «Мінезота № 23», где расхваливал умного кулака и критиковал кулака, который плохо ведет свое хозяйство.

За время работы секретарем редакции журнала «Плуг» по май месяц 1930 г. я одновременно был членом правления издательства «Плужанин», которое старалось всячески протаскивать враждебные советской власти произведения. Особенно активно печатались в этом издании произведения О. Вышни, Гедзя (О. Ясный), Ю. Вухналя, Гака и других.

29—30 В. Кто руководил издательством «Плужанин»?

О. Издательством руководили Панов и Пилипенко.

В. Расскажите далее о своей антисоветской деятельности.

О. В 1930 году я был командирован в с. Долгий Яр, Изюмского района, имея прямое задание от Пилипенко и А. Панова **показать и особенно выпятыть отрицательные стороны коллективизации, которую начали проводить Коммунистическая партия и Советская власть. Это задание я выполнил, напечатав книгу очерков под названием «Без протоптаних стежок».** Вернее, я выступил против Сталинских указаний о том, что единственно правильным путем коллективизации является артель. Я же, наоборот, говорил о том, что коммуна является основной формой коллективизации.

(В цьому абзаці теж майже все підкреслено червоним, та ще й обведено в червоний овалчик слово «комуна». Іч який, зі Сталінім сперечається!)

В. Почему именно «коммуну» вы считали основной формой коллективизации?

О. Это я делал потому, что организация «Плуг» целиком стояла на этой позиции, **стараясь дискредитировать партию и саму коллективизацию. Как активный участник националистической организации «Плуг» я иначе выступить не мог.**

В. В книге очерков вы клеветали на советскую действительность, на создаваемые партией колхозы?

О. Да, я это сделал.

В. Продолжайте рассказывать о своей антисоветской деятельности в последующем времени.

О. До 1932 года я нигде не работал, а занимался исключительно литературной, если можно так ее назвать, деятельностью. Кроме книги очерков «Без протоптаних стежок» я также издал враждебную книгу для детей, с той же идеализацией коммуны, под названием «На машині, на моторі», и другие рассказы националистического порядка (Цікаво було б подивитись на ту «враждебную книгу для детей», — про її існування я й не знала до знайомства зі «Справою»).

31 С 1932 года я начал работать секретарем редакции журнала «Критика», редактором которого **был Щупак, разоблаченный органами НКВД, как враг народа.** Работал в этом журнале до февраля 1934 года. Надо сказать, что и здесь я не прекратил своей антисоветской, националистической деятельности. Этот журнал продолжал старую авербаховско-рапповскую линию, которая в основе своей была антисоветской, националистической, троцкистской (Останнє слово вписане кимось від руки і затверджене батьковим підписом).

Кроме Щупака, в редакцию входили: Кулик, Хвиля, Микитенко и Коряк — эти заядлые враги Советской власти.

Эта редакция старалась всячески выпячивать враждебные советской власти произведения, предоставляя место врагам народа, таким, как Василий Бойко, Холостенко и другим националистам, которые протаскивали антимарксистские, антиленинские статьи. К числу авторов антимарксистских, антиленинских, которые старались оклеветать марксизм, ленинизм и которые были особенно активными в названном мною журнале, я отношу Щупака, Юринца и других.

Что же касается меня, то я всецело содействовал враждебной деятельности Щупака и его компании.

32 В. Чем вы занимались после ухода из редакции журнала?

О. По причинам личного характера, в 1934 году я оставил работу в редакции журнала «За марксо-ленинскую критику», который ранее назывался «Критика». С этого времени я нигде не работал вплоть до дня моего ареста, занимаясь исключительно литературной деятельностью.

В. Когда же и как возникла антисоветская, националистическая организация, участником которой вы являетесь?

О. Точной даты возникновения подпольной, антисоветской, националистической организации назвать нельзя, так как она была продуктом постепенного слияния и консолидации националистических течений и групп, орудовавших в советской литературе, со времени возникновения последней. Все же, начало этой организации положено еще в 1922 году известными националистами Блакитным, Хвилевым, Пилипенко, А. Пановым, Коряком, Семенком, Полищуком, Шкурупием, Щупаком, Шамраем и позже у руководства ей были: Д. Галушко, Гжицкий, Коцюба, Йогансен, Микитенко, Кириленко.

33 До 1932 года эта националистическая, антисоветская организация прикрывалась под разными названиями, наподобие «Плуга», «Ваплите», «Гарт», «Нова генерация», «Литературный ярмарок», «Молодняк», «Проліт-фронт», «ВУСПП».

С 1932 года, после постановления ЦК ВКП(б), когда был создан оргкомитет по образованию Союза советских писателей Украины, все антисоветские, националистические писатели, в том числе и я вошли в Союз советских писателей, где и продолжали свою враждебную, антисоветскую деятельность.

В. Вы умалчиваете о том, что среди украинских писателей была организована новая подпольная антисоветская, националистическая организация, участником которой вы были вплоть до дня ареста. Предлагаю дать правдивые показания следствию по этому вопросу.

О. Да, действительно, подпольная антисоветская националистическая организация оформилась. Ее возглавляли на Украине Кириленко, Микитенко, Кулик и Галушко.

В 1934 году, летом, Микитенко и Кулик, который руководил подпольной, антисоветской, националистической организацией переехали в Киев. С ними переехали и активные участники этой организации Щупак, Первомайский и другие, фамилий которых я не припоминаю.

34 В. Кто же возглавлял харьковскую националистическую организацию?
О. В Харькове из руководителей антисоветской, националистической организации остался **Д. Галушко**. Кроме него, одним из руководителей являлся **Маненко**.

В. Кого вы знаете из участников антисоветской, националистической организации в Харькове?

О. Кроме Галушко и Маненко мне известны также, как участники нашей организации: **Касяненко, Коряк, Йогансен, Коцюба, Замочник, Масенко**. Я лично был связан с **Маненко, Галушко и Масенко**. Разговоры на антисоветские темы я вел также с Йогансеном, Коцюбой и Коряком.

(Бідний, бідний мій батько! Як він старається не підставити когонебудь з живих! Бо ж більшість із тих, кого він змушений називати, вже або мертві, — Блакитний, Хвильовий, Пилипенко та ін., або заарештовані рік, два, три, чотири тому... Як він першу половину допиту товче воду в ступі, розказуючи про свої юнацькі роки початку 20-х, гаяючи просвітянську діяльність, «зізнаючись», що він писав ворожі твори, — а вони ж жоден не був заборонений! — нариси! оповідання для дітей! ворожі переклади! як він — він, а не вони суперечив сталінській ідеї колективізації... Мій мужній бідний батько...)

В. Какие задачи ставила перед собой ваша организация?

О. Основной задачей Организации было **свержение Советской власти и восстановление капиталистического строя**. Это была основная наша задача.

35 В. Что вам известно о блоке организации с другими антисоветскими организациями?

О. Мне лично об этом никто ничего не говорил.

В. Что же вы делали, как участник этой организации в подготовке вооруженного восстания?

О. Лично я занимался вопросами подготовки вооруженного восстания. **Передо мной была поставлена задача — проводить антисоветскую агитацию, клеветать на коммунистическую партию и Советскую власть, ополчать украинскую и русскую Советскую литературу. Для выполнения этого я осуществлял следующее:**

а). писал произведения антисоветского, клеветнического характера;

б). коверкал произведения лучших русских писателей, при переводах их на русский язык;

в). проводил антисоветскую агитацию.

Работая переводчиком в «Держлітвидаві» я вредительски перевел следующие книги: «Пушкин». Юрия Тынянова, «Бруски» Панферова, «Как закалялась сталь» Н. Островского.

36 Надо сказать, что вся моя деятельность, как участника антисоветской националистической организации **заключалась в том, чтобы оторвать украинскую литературу от русской, всячески дискредитировать русскую литературу.**

Я был сторонником ориентации на Запад, на литературу капиталистических стран, а не на русскую, как отечественную литературу.

В. Что вам известно о связях вашей организации с заграницей?

О. Об этом мне ничего не известно.

В. На очных ставках из участниками вашей организации Замочником и Пановым вы **отрицали свою принадлежность** к антисоветской, националистической организации. Вы обманывали следствие?

О. Да, я обманывал следствие.

37 Теперь я убедился в том, что **запирательство мне ничего полезного не дать (!) и сознался** в том, что я являлся одним из активных участников антисоветской националистической организации, которая существовала среди украинских писателей. Сейчас эта организация разоблачена и я искренне дал показания как участник ее.

В. Что вы еще желаете сообщить следствию об антисоветской, националистической организации?

О. Я хочу еще добавить о том, что я был **ближайшим помощником Галушко и всячески старался прикрывать разоблачение** участников организации. Это было с Коцюбой о котором сигнализировалось в свое время в газете «Коммунист» как о враждебном советской литературе писателе. Несмотря на то, что мне было поручено организовать обсуждение творчества Коцюбы, как украинского националиста. Когда было **вынесено решение Харьковским и Областным Правлением союза писателей о под-
вержении критике творчества Коцюбы и мне, как возглавлявшему секцию прозы,** было поручено провести это мероприятие, я, **посоветовавшись,** с (закреслено і зверху написано «по заданию», на полях: Исправленному «по заданию» верить. М. Дук... — підпис батька. Що то за здобич для слідчого — «посоветовавшись», валяй міцніше — «по заданию»!..) Галушкой, сорвал выполнение этого решения.

38 Сделал я это потому, чтобы, еще раз повторяю, разоблачить одного из активных участников нашей националистической организации. Я также прикрывал Гордиенко Константина как участника организации, писавшего ряд националистических произведений.

В. Что вам известно о террористических планах организации?

О. Ничего не известно.

В. Назовите известных вам участников организации. (Знов «за рибу гроші»... Може, змучена допитом людина втратить пильність...)

О. Кроме названных мною Микитенка, Кириленка, Галушко, Коряка, Йогансена, Маненка, Замочника, Коцюбы, Гордиенко, Масенка и Касьяненко в организацию входил **Клочья**.

В. О чем еще вы желаете сообщить следствию?

О. Я уже все рассказал и сообщить больше ничего не могу.

Протокол записан с моих слов верно, мной прочитан, в чем и подписываюсь:

М. Дукин

Допросил:
Пом. оперуполномоченного IV отдела УГБ . . . (Шевченко)

(Як я вже писала вище, допит тягнувся 35—40 годин без перерви.
Вдумайтесь у це! А ще в'явіть, що було до цього...)

Далі йде протокол допиту № 2, починається він друкованим бланком — анкетною, проставлено дату й час допиту.

39

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА (№ 2)

обвиняемого ДУКИНА Николая Владимировича

1939 г. февраля мес. 9 дня, время допроса — с 11 до 17 часов.

Пом. опер. уполномоченного 4 отд. УГБ Микоткин.

(Далі йдуть анкетні дані, пп. 1—8 аналогічні тим, що є на с. 6
слідчої справи):

9. Соц. происхождение — сын торговца.
10. . . .
11. . . .
12. Образование — среднее. Окончил Харьковский педтехникум.

(Бач, а я думала, що не закінчив...)

40—42

Показания обвиняемого

ДУКИНА Николая Владимировича

9 февраля 1939 г. с 11 часов до 17 часов.

ВОПРОС. Подтверждаете ли Вы (!) свои показания данные на допросе от 17/III-38 г. о вашем участии в антисоветской националистической организации и проводимой Вами антисоветской деятельности?

ОТВЕТ. В антисоветской организации я никогда не состоял и никакой прямой (?!) Як це? Безумовно, останнє слівце докинуто тим, хто вів протокол, — воно ж, як на мій розсуд, смертельно небезпечно) **антисоветской деятельностью я не занимался** и такой цели я себе не ставил как советский писатель.

Факты, изложенные в этих показаниях, я категорически отрицаю, так как они не соответствуют действительности и мною **вымышлены для оговора себя**.

В. Расскажите о Ваших связях с участниками организации: Галушко, Пановым, Маненко, Пилипенко и др.?

О. Начиная свою литературную работу мне часто приходилось сталкиваться по ряду вопросов с Пилипенко, Пановым и Кириленко. Убедившись в моей работе написанной в 1923—24 г. новеле «Пасинки степу» которая получила хороший отзыв со стороны Пилипенко, Панова, Кириленко и др., меня приняли в «Плуг» («Подъезжая к воротам, залаяли собаки...» — І чого ви прискіпуєтесь, шановна Наталю Миколаївно? Ну, трошки

недовчилася людина... А ви вже бажаєте, щоб той протокол писав чи не Денис Онисимович Галушко, професор ХДУ й завідуючий кафедрою української літератури Харківського педагогічного інституту?..) В 1928 г. я був приглашен Пилипенко и Пановым для работы в журнале «Плуг» в качестве секретаря. Редакторами этого журнала были Пилипенко и Панов. Связь моя с ними была только по служебным делам. Панова я знаю с 1923 г. Маненко с 1928 г. у меня была с ними близкая дружественная связь, я мог с ними делиться (!) по любому вопросу моей работы, а также и они со мной. Общшения (!) у нас были приятельские, бывали часто друг у друга на квартире.

Замочника я знаю больше всего по клубной работе и в последнее время у меня также была личная связь (!), приходил несколько раз до (!) меня на квартиру, где мы часто играли с ним в шахматы.

Что касается Коцюбы, Галушко и др., то с ними я никакой связи не имел, кроме по работе. С Галушкой мне часто приходилось встречаться (!) и вести беседы, как с б. председателем Харьковского Областного Управления Союза писателей на разные литературные темы до дня его ареста. Разговоров антисоветского характера я с ним не проводил и об антисоветской деятельности их мне ничего не известно.

В. Вы говорите не правду (!). Показаниями Галушко Д. А. Вы изобличаетесь в антисоветской деятельности, а также Вы были посвящены в вопросах (!) антисоветской националистической организации, существовавшей среди украинских писателей в которую входил Галушко и др.?

О. О том, что среди писателей существует антисоветская организация, я не знал.

По этому вопросу у меня с Галушкой разговоров не было.

Показания Галушко о том, что якобы я проводил антисоветскую деятельность, я категорически отрицаю, т. к. Галушко меня не вовлекал.

В. Вас не только Галушко изобличает, а й участники этой организации — Панов, Замочник и Коцюба, которые также подтверждают Вашу принадлежность к антисоветской националистической организации.

О. Участником антисоветской организации я никогда не был и показания указанных лиц, я также отрицаю, т. к. они меня оговорили.

(Остання відповідь підкреслена двічі — червоним і чорним олівцями.

Бідолашний батько! Яку треба було мати мужність, щоб знову прохатись на допит, коли до влади в органах прийшов Берія і трохи погрався в демократію...

Знову на допит, — коли кожна клітиночка твого тіла пам'ятає про те, що передувало «зіннанню»... Злитесь-казяться слідчий: ще б пак, — він вже стулив СПРАВУ, а та розсипається, зліпив пиріжок, роззявив ротяку, аж пиріжок пищить-опинається, на волю втекти намагається...

Відмова від попередніх визнань врятувала батька від неминучого розстрілу, але не врятувала його від мученицької загибелі на засланні.

Хто знає, що було для нього краще — миттєва смерть від кулі чи повільне вмирання?

Але тоді не було б на світі його прекрасних листів та віршованих перекладів, — цього передсмертного дарунку нам, живим...)

ПРОДОЛЖЕНИЕ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

обвиняемого ДУКИНА Николая Владимировича от 10 марта 1939 г.

ВОПРОС. Чем занимался Ваш отец до революции и после?

ОТВЕТ. Мой отец — Владимир Степанович Дукин по положению кулак-торговец. Как до революции, так и после.

Отец до революции занимался торговлей, имел бакалейный магазин, кроме того, занимался сыпкой (ссыпкой?) хлеба, имел дом из семи комнат, земельный участок до 80-ти десятин, а также держал найомную рабочую силу до 5 человек, настолько я сейчас припоминаю. После революции он также продолжал заниматься (!) торговлей, т. е. до периода национализации при советской власти.

В период отступления белых в конце 1919 г. вместе с ними выехал и отец. (Тату, тату! Чого ж ти не скажеш, що він вивіз трьох своїх старших дітей?! Може, його «провинна» від того стане меншою?)

Доехал до Сталино (тоді — Юзівка), где заболел тифом и там же умер в январе 1920 года.

Я, вместе с родными жил до 1920 года, после чего выехал на учебу в г. Харьков.

В. Вы посвящали свои произведения врагу народа Пилипенко?

О. Насколько мне помнится, я ни одного рассказа не посвящал Пилипенко. (Шануючи пам'ять свого старшого друга, батько не може при-

мусити свій язык повторити слова слідчого: «ворога народу»...)

Протокол записан верно, в чем и расписываюсь:

М. Дукин

М. Дукин

Допросил: пом. оперуполномоченного IV отд. УГБ

... (Микоткин)

(Все слідство, починаючи від протоколу допиту Андрія Паніва від 3.І.1935 р., ведеться російською мовою. Я задумалась над цим — чому? — і швидко зрозуміла: адже тая уніфікація мови спрощувала роботу й здешевлювала виготовання бланків, анкет та ін. А то прийшла б справа, написана українською мовою, в Москву, — хто її там зміг би прочитати? Або ще киргизькою мовою хтось би здумав писати чи грузинською, — республік багато!)

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
 Главное Управление Государственной Безопасности

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

26 февраля 1939 г. К делу № 101008

Я, оперуполномоченный 2 отдела УГБ МИКОТКИН
 допросил в качестве свидетеля

1. Фамилия — Муратов
2. Имя и отчество — Игор Леонтевич
3. Дата рождения — 1912 г. р.

(Далі в анкеті записані також дружина Муратова та його 4-річний син).

ПОКАЗАНИЯ:

ВОПРОС: Знаете ли Вы Дукина Николая Владимировича?

ОТВЕТ: Да, я знаю Дукина Н. В с 1934 г., как писателя.

В. Расскажите, что Вам известно о Дукине Николае Владимировиче?

О. Мне известно, что Дукин принадлежал к «Плугу» — организации, выдававшую себя за литературную организацию, но фактически **объединявшая** в большинстве **кулацкие антисоветские элементы**, как Пилипенко, Панов и другие, которые в своих произведениях выступали **против партии и советской власти** и как результат все бывшие члены «Плуга» — ныне разоблачены, как враги народа.

Мне также известно, что Дукин, являясь секретарем Пилипенко (пардон, не особисто Пилипенка, а секретарем редакції), который возглавлял «Плуг», был с ним — Пилипенко в близких отношениях, посвящал ему свои произведения (чи Ви їх бачили, ті оповідання з присвятою, шановний Ігорю Леонтіювичу? На момент арешту С. В. Пилипенка в 1933 році — йому 42 роки, Вам — 21, вдвічі менше... Батькові — 28. Де б то Ви бачили ті неіснуючі присвяти? Земля вам всім пером — і тим, кого терзали, і тим, хто «чув» чи «бачив»...)

Кроме того, мне также известно, что при разборе на партийном комсомольском собрании в конце 1937 года факты сокрытия Дукиным **соц-происхождения (как сына кулака-торговца — отца, бежавшего за границу во время гражданской войны с белыми)** (Боже, Боже! Дідові кості, що помер від висипного тифу в 1920 році, вже давно зотлилі в землі, — а тут — бовть, бовть... Бовкання ж це смертельно небезпечне для другої людини... Хоча дід і ходив «у відступ», — як написано раніш), **что на этом собрании указывали, что Дукин в своих ранних произведениях протаскивал кулацкие настроения.**

В. Что Вы еще желаете сообщить по делу Дукина, о его антисоветских проявлениях за последний период?

О. Других ярких фактов проявления антисоветского характера со стороны Дукина я не замечал.

В. С какими произведениями Дукина Вы знакомы?

О. Из произведений Дукина я читал сборник рассказов «На шпилі», издана в 1937 году (помилка — в 1936 р.), в которой **не имеет** (виділення мос...) место антисоветские настроения. Других произведений Дукина я не читал. (Мої улюблені «Мысли и афоризмы» Г. Гейне: «Книга господина ММ, NN, которого я не читал, напоминает мне книгу господина ММ, которого я тоже не читал»...)

. . . (Микоткин)

Муратов.

45 — 46

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА свидетеля ЧЕРНЯКОВА Марка Владимировича, 1912 г. р.

(В кінці анкети записані жінка Ольга Юхимівна та син Олександр 2-х років)

28 февраля 1939 г.

В. . . .

О. Николая Владимировича Дукина я знаю с 1936 г.

В. Что Вам известно об антисоветских проявлениях со стороны Дукина?

О. О его прошлой деятельности и жизни знаю только на основании того, что мне рассказывали товарищи и что я слышал на собраниях писателей, где дважды разбиралось дело Дукина. Один раз дело о его поездке в Москву к ныне разоблаченному врагу народа **Галине Серебряковой**, второй раз о том, что он скрыл от Союза свое социальное происхождение — отец крупный кулак-**торговец**, отступающий (по сю пору відступає...) с белыми.

Первый случай разбирался в конце 1936 г., а второй в 1937 г. ...он (Дукин) рассказывал мне, что исключался в техникуме из комсомола за сокрытие соцположения. («...Соцположения», а не «соцпроисхождение», немов той Микола Дукин сам був «кулак-торговец» і зостається ним і досі...)

Во время наших бесед он часто касался политических тем, при чем **всякий раз касаясь политических вопросов с восторгом отзывался** о политике партии. Это было глубоко противно мне, т. к. я много раз слышал о том, что Дукин раньше был очень близок к националистическим кругам, был ближайшим помощником и другом врага народа Пилипенко и др.

Я никогда не верил в искренность его разговоров, особенно после того, что его выступления по политическим вопросам на собраниях носили очень неискренний характер о чем всегда (?) мы говорили друг другу в кругу своих товарищей.

За время, когда я жил с Дукиным в одной квартире (с мая 1937 г.) (М. В. Чернякову Спілка тимчасово приділила одну кімнату в нашій 3-кімнатній квартирі, як робочий кабінет, але на момент арешту батька

вся квартира була наша) Дукин часто уезжал из Харькова в какой-то колхоз — неподалеку от Святогорска. Иногда к нему приезжали из колхоза. Почему он был связан именно с этим колхозом — я не знаю.

В. Вы знакомы с литературными произведениями Дукина?

О. Литературные произведения я читал далеко не все. Последняя его книжка «На шпилі» и рассказы «Земля», «У бабусі» и др. мне знакомы. **Враждебного в них нет ничего, но написаны они в том же слащавом тоне по отношению к Советской власти. Я считал их неискренними т. к. постоянно (!) имел ввиду прошлое Дукина, о котором много слышал от других.** Вообще я должен сказать, что Дукин выступал в литературе в последние годы все больше, как переводчик, переводя и переделывая сокращая книги с русского языка.

Во время, когда я жил с ним, Дукин переводил творчество (!) Панферова и зачитывал мне куски из книги Панферова в которых изображаются картины голода на селе во время раскулачивания, подчеркивая, что картины описаны очень сильно. **Но в то же время читал сцены встреч героя с т. Сталиным, расхваливая и эти главы. Был у него когда-то рассказ «Останній запорожець» — рассказ безусловно вредный и политически неверный.**

В. Что Вам известно о связях Дукина с врагами народа?

О. В доме у Дукина, насколько я видел, людей бывало мало. Очень часто заходил к нему ныне разоблаченный враг **Маненко, Быковец Михаил.**
Черняков

. . . (Микоткин)

48

ПРОТОКОЛ ОЧНОЙ СТАВКИ с КОЦЮБОЙ Г. М.

18 сентября 1938 г.

...ВОПРОС обвиняемому Коцюбе: Дукина вы знаете как участника антисоветской националистической организации?

О. Да, как участника антисоветской националистической организации.

49 В. обвиняемому Дукину: Вы подтверждаете это?

О. Целиком подтверждаю то, что я являлся активным участником антисоветской националистической организации среди писателей. К этой организации принадлежал и **Коцюба** Гордей Максимович. (Остання відповідь відмічена подвійною червоною лінією. О, увага!)

В. обвиняемому Коцюбе: Что вам известно об антисоветской деятельности Дукина?

О. Мне, как участнику антисоветской националистической организации и одновременно участнику террористической организации украинских эсеров, известно, что он выходец из семьи крупных торговцев, враждебно настроен против Советской власти и Коммунистической партии.

50 Дукин является одним из активных участников антисоветской националистической организации, одним из ближайших к ранее разоблаченным врагам народа: **Пилипенко, Коряку, Гжицкому, Галушке и Маненку.** Дукин неоднократно встречаясь со мной, высказывал (!) недовольство Советской властью и Коммунистической партией. Он клеветал на Советскую действительность,

проводил антисоветскую агитацию. Однажды Гжицкий мне говорил, что Дукин активно выступал против коллективизации на Украине, говорил о том, что коллективизация проводится насильно и она чужда украинскому народу.

Об украинской литературе Дукин говорил, что она очень бедная и в прошлом и сейчас. Говорил о всей советской литературе, как о надуманной, фальшивой, чуждой для советского народа, несоответствующей действительности. Как и я, Дукин был сторонником ориентации на Запад, т. е. на литературу капиталистических стран. (Бідний-бідний мій батечко! Якщо він це дійсно говорив, особливо про радянську літературу та про колективізацію, то який же він був розумний і який необережний...)

51 Он очень часто и резко высказывался об активизации борьбы с Советской властью, страстно желая, как и все мы, — участники антисоветской организации, создания «Самостійної України...» («Страстно желал...» — чи не сягаючи тим палким бажанням на піввіку наперед, у наші часи?). Он также знал о подготовляемом вооруженном восстании.

... (Підпис Коцюби)

В. обвиняемому Дукину: Вы подтверждаете это?

52 О. Я подтверждаю это еще раз, что являюсь участником антисоветской организации, был близок к разоблаченным врагам народа, которых перечислил Коцюба. Подтверждаю, что я как член организации, проводил антисоветскую агитацию, клеветал на советскую действительность, выступал против коллективизации в противовес указаниям Коммунистической партии о том, что основной формой коллективизации является артель. Я действительно высказывался об украинской литературе, как надуманной и очень бедной.

(Бідний, мужній, розумний батечко! Він таки не «признався» у належності до контрреволюційної терористичної організації, зумів ухилитись від відповіді на пряме запитання слідчого, — а тому й байдуже, він-бо певен, що кінець усім оцим «людишкам» буде однаковий...)

... (Шевченко)

Коцюба

53

ПРОТОКОЛ (об окончании следствия)

г. Харьков, 1939 года марта 10 дня.

Я, Помощник Оперуполномоченного 2 отдела УГБ УНКВД по Харьковской области — МИКОТКИН, на основании ст. 200 УПК УССР объявил обвиняемому Дукину Николаю Владимировичу об окончании следствия по его делу и мной были заданы вопросы после ознакомления с материалами следственного дела, не желает ли он еще дополнить следствие. На что обвиняемый Дукин Н. В. после ознакомления с материалами следственного дела заявил, что дополнить следствие ничем не имеет. После чего обвиняемому было объявлено, что дело будет направлено с обвинительным заключением Прокурору для направления по подсудности.

... (Микоткин)

Те, що йде далі, — страшна, смертельно небезпечна мішанина. Недарма ж у слідчій справі спочатку йде протокол № 1 від 17 серпня

1938 р. — «зінання»; потім протокол № 2 від 9 лютого 1939 р. — відмова від зінань; потім 10 березня 1939 р., в *останній* день слідства — продовження протоколу № 2; потім — погані свідчення двох нових свідків, Муратова та Чернякова, лютий 1939 р.; потім — страшна очна ставка зламаного батька зі зламаним Коцюбою *ще від* 18 вересня 1938 р., *ще до відмови*. Коцюба вже розстріляний в грудні 1938 р.

Лише в *останній* день слідства в Харкові в батька з'ясовують долю його батька, В. С. Дукина, дату смерті та соціально-майновий стан «торговця-кулака».

Далі «Справа» поїхала в Київ, потім — у Москву. І чим далі, тим менше в «бомажках» видно відмову в протоколі № 2 від «зінань» протоколу № 1.

54

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по следственному делу № 101008 по обвинению

ДУКИНА Николая Владимировича

по ст.ст. 54-2, 54-10, ч.1 и 54-II УК УССР

(Все надруковане).

Во 2-ой Отдел УГБ УНКВД по Харьковской области поступили данные о том, что ДУКИН Николай Владимирович являлся участником антисоветской украинской националистической повстанческой организации, которая ставила своей целью свержение Советской власти путем вооруженного восстания и образования «самостоятельного» фашистского (?) государства.

Произведенным следствием по данному делу установлено, что ДУКИН Николай Владимирович, как кадровый украинский националист принимал активное участие в этой организации (Листы дела 24—25, 32—33).

Об участии ДУКИНА в антисоветской националистической организации активный участник этой организации ГАЛУШКО показал: «...ДУКИН мною завербован в организацию в 1936 году. Я знал его как сына кулака, активного участника . . . , получил от меня задание вовлекать новых лиц в организацию...» (Л. д. 10—11).

Другой участник этой организации КОЦЮБА показал:

«...Я знаю ДУКИНА, как выходца из семьи крупного торговца . . . Он клеветал на советскую действительность, проводил антисоветскую агитацию». (Л. д. 19).

Участие ДУКИНА в антисоветской украинской националистической организации подтверждается также показаниями ПАНОВА, ЗАМОЧНИКА (л. д. 14, 21—22), ДУКИН всячески дискредитировал мероприятия ВКП(б) и советского правительства, клеветал на колхозную артель, как основную форму коллективизации (л. д. 19, 27, 29—30, 35).

Обвиняемый ДУКИН в принадлежности к антисоветской националистической организации, а также в проведении антисоветской агитации **виновным себя признал** (Л. д. 24—38). **Впоследствии от своих показаний отказался** (Л. д. 40—41).

Изобличается показаниями ГАЛУШКО (л. д. 10—13), ПАНОВА (л. д. 14—17), ЗАМОЧНИКА (л. д. 21—22), КОЦЮБЫ (л. д. 18—20) и очной ставкой с КОЦЮБОЙ (л. д. 48—52).

На основании изложенного *обвиняется*:

ДУКИН Николай Владимирович, 1905 г.р., уроженец с. Балаклеи Харьковской области, украинец, гражданства СССР, беспартийный, по происхождению из семьи крупного кулака-торговца, состоял членом ВЛКСМ, исключен за сокрытие происхождения, по профессии учитель, член союза писателей г. Харькова (?), —

в том, что:

- а). являлся участником антисоветской националистической организации;
- б). знал о готовящемся вооруженном восстании против Советской власти;
- 56 в). проводил антисоветскую агитацию, клеветал на мероприятия ВКП(б) и Советского правительства, — т. е. в совершении преступлений, предусмотренных статьями 54-2, 54-10, ч. I и 54-II УК УССР,

ПОЛАГАЛ БЫ:

Следственное дело № 101008 по обвинению ДУКИНА Николая Владимировича направить на рассмотрение Особого Совецания при НКВД СССР.

СПРАВКА — Обвиняемый ДУКИН Николай Владимирович содержится под стражей в харьковской тюрьме.

Вещдоков по делу нет. (Навіть його таких-сяких творів!..)

ПОМОЩНИК ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННОГО

(МИКОТКИН)

2 ОТДЕЛЕНИЯ УГБ

СОГЛАСЕН: НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛЕНИЯ УГБ УНКВД

СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ГИНЕСИН)

УТВЕРЖДАЮ: ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАЧАЛЬНИКА УНКВД

ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ

СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ

(ТИХОНОВ)

10 марта 1939 года, г. Харьков

57

СПРАВКА

Коцегуб-Коцюба Гордей Максимович арестован 21.III.1938 г. (В одну ніч із батьком...) по делу № 45025 . . . по обвинению по статьям 54-8, 54-II УК УССР.

Военной Коллегией Верховного суда СССР от 17/III-39 (помилка в даті) осужден к ВМН.

10.III.39

58

СПРАВКА

Замочник Яков Денисович арестован 23.II.1938 г. по делу № 120248 по обвинению по статьям 54-8, 54-II УК УССР.

Осужден 21/X-38 г. к ВМН.

10.III.39

59] ...Галушко, Панов — осуждены по 2-й категории.

. . . (Микоткин).

(Не знаю, що то за 2-га категорія...)

А. Панів ви́роком від 28 березня 1935 р. був позбавлений волі на 10 років — Соловки; справу переглянуто 9 жовтня 1937 р. — розстріл; розстріляний, ймовірно, 3 листопада 1937 р. [1]

Денис Галушко розстріляний 31 грудня 1937 р. [1]

60]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1939 г. июня 13 дня.

Помощник Харьковского Облпрокурора по спецделам КУЗЬМЕНКО, рассмотрев . . . ,

нашел:

ДУКИН арестован с санкции Военного (?) Прокурора 19/III-1938 г. (арештованный він 21-го...) как участник антисоветской националистической организации.

Произведенным по данному делу следствием установлено, что ДУКИН как кадровый Украинский националист, примыкал к антисоветской националистической организации, ставившей целью свержение Советской власти, путем вооруженного восстания.

Принадлежность обвиняемого ДУКИНА к антисоветской националистической организации подтверждается участниками этой организации ГАЛУШКО И КОЦЮБОЙ, из которых ГАЛУШКО показал, что он ДУКИНА в указанную организацию завербовал в 1936 г. (л. д. 10, 11, 19).

ДУКИН, будучи участником антисоветской националистической организации, проводил агитацию, направленную на дискредитацию мероприятий ВКПб и Советского Правительства, клеветал на колхозную артель, как основную форму коллективизации (л. д. 19, 27, 29, 30, 35).

На основании изложенного ДУКИН в достаточной мере изобличается в совершении преступления, предусмотренного по ст. ст. 54-2, 54-11, 54-10 ч. I УК УССР и принимая во внимание, что лица, давшие по данному делу показания о причастности ДУКИНА к контрреволюционной националистической организации, как участники этой организации осуждены и не могут быть вызваны для допроса в суд (всі «свідки» в батьковій справі вже розстріляні в 1937—39 роках. Ні, ви тільки вчитайтесь в ті слова: свідки «осуждены и не могут быть вызваны для допроса в суд», — не сказано, що свідки вже мертві! А тому — «дело не может быть направлено для рассмотрения в судебном порядке», а його треба направити на розгляд в «ОСО УССР», а потім — в «ОСО СССР»! От яка честь!), в силу этого по характеру доказательств (де вони, ті «доказательства», крім «царіці слідства» — «добровільного зізнання»...) дело не может быть направлено для рассмотрения в судебном порядке и учитывая социальную опасность обвиняемого — РУКОВОДСТВУЯСЬ ПОСТАНОВЛЕНИЕМ ЦИК и СНК СССР

от 5/ХІ-34 г. и циркуляром Прокурора Союза от 20/V-35 года за № 13/001547 ПОЛАГАЛ БЫ:

Обвинительное заключение по данному делу утвердить и дело направить на рассмотрение Особого Совещания при НКВД УССР.

Пом. обл. Прокурора . . . (Кузьменко)

И. о. ЗАМ. ОБЛ. ПРОКУРОРА

ПО СПЕЦДЕЛАМ . . . (Алексеев)

61

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по делу № 101008, гор. Киев, 1939 г., августа «4» дня.

Я, мл. следователь следчасти УГБ НКВД УССР сержант Государственной Безопасности КУЦЕНКО, рассмотрев . . .

НАШЕЛ:

. . . ДУКИН Николай Владимирович являлся активным участником . . . , был завербован в 1936 г. . . , проводил антисоветскую агитацию, . . . клеветал, . . . опешлял, . . . протаскивал . . .

Принимая во внимание, что обвиняемый ДУКИН впоследствии от своих показаний отказался, а основные свидетели, избличающие его в принадлежности к антисоветской украинской националистической организации осуждены и в суд не могут быть вызваны (от-от!..),

ПОЛАГАЛ БЫ:

Следственное дело № 101008 . . . направить на рассмотрение Особого Совещания при НКВД СССР.

. . . (Куценко)

«СОГЛАСЕН» Старший следователь следчасти УГБ НКВД УССР

. . . (НОВИКОВ)

«УТВЕРЖДАЮ» ПОМ. НАЧАЛЬНИКА СЛЕДСТВЕННОЙ ЧАСТИ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ . . . (ХАЙТИН)

62

ТАЛОН ОРДЕРА № 1300/4

7 августа 1939 г.

Начальнику тюрьмы г. Харьков.

Заклученного ДУКИН Николай Владимирович числящегося за I Специальным Отделом Управления Государственной безопасности НКВД УССР немедленно перечислить УНКВД.

64

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по следственному делу № 101008

. . .

ДУКИН обвиняется . . .

ДУКИН признал . . .

отказался . . .

В принадлежности к националистической организации
и антисоветской агитации
изобличается показаниями . . .

. . .

. . . дело ДУКИНА подлежит рассмотрению ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ
при Народном Комиссариате Внутренних Дел Союза СССР.

О/Уполномоченный Секретариата Особого Совещания
лейтенант госбезопасности . . . (Судариков)

«Согласен» Пом. Нач. Секретариата Особого
Совещания НКВД СССР капитан госбезопасности . . . (Кузнецов)

16 октября 1939 г.

гор. Москва

Працюючи над слідчою справою батька восени 1993 р., крім підшитих і пронумерованих листів справи, я надібрала в паперовій кишенці два цікавих папірці. Першою моєю думкою було вкрасти їх. Ніхто на мене не дивився, ніхто на світі не знає, що вони там є, — вони не пронумеровані, ніхто тую слідчу справу більше відкривати не буде... Але стрималась, зметикувавши, що, коли я їх вкраду, вони будуть лежати в мене, і бачитиму їх лише я. Ні, так не годиться! Прийшовши додому, ввечері подзвонила в Балаклію співробітниці музею, розповіла про знахідку й порадила спробувати випрохати їх для батькової експозиції. Хоч і не дуже легко, їм вдалося це зробити. Папірець перший: неохайний шматочок шпалер; на тому боці, де немає візерунків, графі й текст:

«Медицинский раздел личного формуляра (дело № ...)

Дукин Николай Владимирович, 33 г.

14/1-39 К физическому труду годен. Следовать этапом может.
Врач Костенко».

Я тоді заплакала — єдиний раз, переписуючи слідчу справу. Ви тільки вдумайтеся, збагніть, будь ласка: ще не закінчено слідство в Харкові, — це буде через два місяці, ще справу пошлють у Київ, а звідти в Москву, ще пройде дев'ять місяців до винесення вироку, а медицина вже свідчить, що такий-то годиться на роль робочої скотини і добереться, куди слід, хоч пішки, хоч на возі...

Друга «бомажка» — акт про смерть. Про нього я скажу далі.

Час іде, батько сидить, справа ходить, батько чекає, надіється, сам не знаючи, на що...

Вересень 1939 року. Переклад вірша М. Лермонтова:

За все, за все Тобі подяка й шана:
За біль таємний пристрастей, за сум
Пекучих сліз, за лобощів оману,
За зраду друзів і ворожий глум,

За жар душі, зотлілий в самотині,
За все, в чім я зневіривсь на віку...
Зроби лиш, щоб недовго вже віднині
Складав Тобі подяку я палку...

Нарешті — вирок. Нарешті!

На аркушику, який вкладено в слідчу справу, поміж сторінками 64 і 65 (сам папірець не пронумерований). Все надруковане на офіційному формальному бланкові, — чи то, краще сказати так, як часто кажуть тепер на все про все: на фірмовому бланкові. Бо ж та фірма працювала — будь здоров!

«ВЫПИСКА из протокола № 38 Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР от «29» октября 1939 г.

СЛУШАЛИ: ПОСТАНОВИЛИ

181. Дело № 101008 УНКВД

Харьковской области

по обвинению ДУКИНА

Николая Владимировича,

1905 г. р., уроженца

с. Балаклея,

Харьковской обл., украинец,

гр-н СССР

ДУКИНА Николая Владимировича

за участие в антисоветской

националистической организации

заключить в исправительно-трудовой

лагерь сроком ПЯТЬ лет, считая срок

с 21 марта 1938 г.

Дело сдать в архив.

Нач. Секретариата Особого Совещания

при Народном Комиссаре

Внутренних дел СССР

. . . (ИВАНОВ)»

. . . УССР

«17» XI 1939 г. № 26/13-85557

. . . Онеглаг

(Штамп, який стоїть на виписці, нечіткий — розібрати можна лише те, що є).

Ось так. Доки справа дійшла до самого верха, шезли всі сумніви щодо причетності такого-сякого Дукина до таких-сяких організацій. Шезла також більш пізня відмова від попереднього «визнання». Але дали, як на ті часи, дрібницю — ВСЬОГО П'ЯТЬ років, бо ж зосталась лише «націоналістична» організація. Яка це стаття КК УРСР — тут невідомо. Та ще й були такі милосердні, що зарахували півтора року, проведені,

звичайно, не в кріслі, а на катувальному стільцеві, на дибі — в тюрмі. Нумо, шановний громадянине СРСР М. В. Дукин, півтора року ти байдикував, тебе годували, мили, катали з Холодної Гори до Раднаркомівської й назад, тебе обдивлялись лікарі, — досить! Тепер попрацюй, дармова робоча скотинко, для блага любої Вітчизни й особисто товариша Сталіна на лісоповалі ще лише три з половиною роки. І кожного дня бий поклони та дякуй, що тебе не розстріляли, як твоїх однодільців...

Як останній штрих на картині: хто підписав той фактично смертний вирок? Звичайно, безлико-великий «ИВАНОВ» — тут, хоч не захочеш, а русофобом станеш...

З розмазаного штампу я зробила висновок, що прибув батько в Онег-лаг 17 листопада 1939 року...

Вирок, як на ті часи, був зовсім «легкий»: п'ять років позбавлення волі, без конфіскації майна, без заборони літературних творів — вони вільно zostалися в бібліотеках, без висилки деінде дружини з дочкою.

Хоча статті обвинувачення, вказані на обкладинці слідчої справи, вимагали для злочинця тільки розстрілу! В РРФСР відповідною була горезвісна 58-ма стаття Карного кодексу. В Карному кодексі УРСР їй відповідали 54-та стаття. Тож у батька спочатку було обвинувачення за статтями 54-2, 54-10 і 54-11... 2 — збройне повстання, 10 — агітація, 11 — організація.

У Коцюби й Замочника — ст. 54-8 (терор) та 54-11 (організація). Розстріляні... Батька залишили живого. Чи то оскаженіла машина радянського терору дала збій, чи зіграла роль відмова батька від зізнань, — невідомо...

Батькові сестри найняли адвоката — клопотатися про перегляд справи. Той трохи поклопотався, а потім взяв та нагло помер. Знайшли іншого, а тут — війна! Гадаю, що коли б не війна, батько міг zostатись живим... Ще в 1941 р. клопотались про побачення й намірялися поїхати до нього чи то мама з бабусею, чи бабуся з котрою з дочок, — як вдасться. Не вдалося ніяк — війна...

XVII ДОВОЄННІ ЛИСТИ ІЗ ЗАСЛАННЯ

Ми є. Були. І будем Ми!
Й Вітчизна наша з нами.

Напис на могилі Ів. Багряного
в Новому Ульмі в Німеччині, —
цитата з його поеми «Мечоносці»

Так в життя нашої родини увійшло нове — батькові листи, що стали надходити з Півночі десь наприкінці 1939 року. Збереглося близько чотирьох десятків тих листів. Більшу частину з них подано далі. Для зручності вони пронумеровані.

До війни батько мав право писати то одного листа, то два-три на місяць; коли почалася війна — листування на певний час заборонили зовсім; потім дозволялося писати одного листа на місяць. Зверніть увагу: листи до матері чи до сестер батько пише російською мовою, а до своєї жінки чи до мене — переважно українською. В мене не було й хвилини вагання — чи треба які з листів перекладати, як пропонували мені в журналі «Дніпро», беручи свого часу рукопис до друку. Ні, не треба: і я, і ви — всі ми знаємо російську мову, а більшість хоча б розуміє й українську. Перекладати котрі з листів — то поламати їх стрій, понівечити їхню красу, знесобити, відібрати в них батькове знання й любов як до одної, так і до другої мови...

ЛИСТ ПЕРШИЙ

17.VI.1940

Милая мамочка!

Получили обе ваши посылки, одну — 10.VI, а вторую — 16.VI. Всё доехало благополучно, а сыр такой изумительно свежий и вкусный, точно вчера изготовленный. Пишу на твой адрес, т. к. не знаю, дома ли сейчас Катя, или, получив отпуск, уехала к своим. Она мне, впрочем, писала, что думает месяц поработать где-нибудь на детплощадке, а уж потом ехать отдыхать. Ее и Натусино письмо я получил 6.VI (от 18.V), а предыдущее письмо (от 21.IV) получено 18.V. Жду на этих днях письма от тебя или Кати, — думаю, что вы писали одновременно с посылкой, но посылка идет 6—7 дней, а письмо вдвое. Очень обрадовался фотографииам. Жаль, что не прислали мне хорошей Натусиной фотографии

(не любительской) этого года; та, где их четыре (кто четвертый? Володина Рита? — Напиши!), она снята два года назад, т. е. такая, какой я ее, бедняжку, оставил. А по тому, как с тех пор изменилась Клавина Ритуся и вырос Володька, я могу себе представить только, как изменилась за эти годы Натуся. Ты как-то писала, что она очень удачно вышла на фотографии со студенткой-квартиранткой. Если есть лишняя — пришлите ее; в крайнем случае, я возвращу, налюбовавшись. Если Катя нет в Харькове, а также Натуси — ты им, конечно, сразу переишь их письма. Напиши Володе (батьків брат), пусть пришлет мне карточку своего семейства.

Мама! Решительно прошу не слать мне ничего из вещей, без моей конкретной просьбы, по конкретному поводу. У меня всё есть, всего хватает, а лишние вещи — лишняя обуза. Если будешь слать посылку, не шли, ради бога, ничего дорогого, такого, что стоит много денег. Это не фраза, а самое решительное требование! В противном случае я вынужден буду отказаться совсем от этого. Когда у вас будут фрукты, пришли мне яблок свежих, — им за 6—7 дней пути ничего не сделается, — пришли редиски, пусть она немного завянет — не важно. Баночку томата помидорного пришли обязательно. Я теперь (пусть Катя радуется!) с удовольствием буду есть кислое яблоко. И главное — чаще пиши, гораздо чаще, чем ты это делаешь, хотя я и знаю, что тебе некогда заниматься письмами.

*Целую крепко сестер, ребяташек, тебя, родная!
Твой Николай.*

З листа видно, що нам з мамою скрутно з грішми, бо ж вона пустила квартирантку, товстощоку студентку Аню, і влітку з двох місяців відпустки один хоче працювати, а не їхати відразу в любу її серцю Решетилівку, до матері й сестер.

ЛИСТ ДРУГИЙ

Пукса. 7/VII-1940

Мама, родная!

Прежде всего, «во первых строках моего письма», спецу рассеять твое, ни на чем не основанное убеждение в том, что я нездоров и что в этом отношении я что-либо от вас скрываю. Честного слова, я думаю, будет вполне достаточно, — так вот: даю тебе честное слово, что здоровье мое находится сейчас в хорошем состоянии. Я решительно ничем не болен и не болел вот уже начиная с марта. Весною один раз прихворал было гриппом, но ведь ты знаешь, что и на воле я весною гриппом болел часто, чаще по крайней мере, чем болею здесь, и вообще за эти последние два с лишним года. Условия моего существования сейчас позволяют надеяться, что я и в дальнейшем буду так же здоров. Не волнуйся, прошу

тебя, родная, «погамуй» свое сердце-вещун, — ему бедному и без того много забот. Да и почему мне не быть здоровому, если все вы так много и трогательно внимательны ко мне, к моим, даже самым мелким, нуждам, если мне приходится сдерживать ваше желание слать мне всякие вещи, которых у меня достаточно и которые, в случае нужды в них, я всегда, знаю, могу от вас получить! Обе ваши посылки, от 2.VI и 8.VI я получил на 6—7 день их отправки. Все дошло в лучшем виде. Ты беспокоишься, что пересолила масло и спрашиваешь, догадался ли я его смыть. Признаюсь откровенно: не догадался и обнаружить, что оно чересчур посолено. Я ел его с тем чудным сыром, который купила Катя, ел с кашей, жарил на нем себе гренки, и ни разу не обнаружил, что его надо отмывать от соли. Впрочем, знай я, что это составит предмет твоих забот, я непременно смыл бы его. В баночку из-под масла я ежедневно насыпаю сушеных яблок, наливаю кипятком и таким образом у меня на весь день есть очень вкусное питье.

Сало я порезал мелко-мелко, перетопил на смалец, бросаю понемногу в суп и кашу, ем его с хлебом. В ящике на крыше вырастил зеленый лук из присланной тобой сеянки, ем его с селедкой и жалею только, что слопал почти всю сеянку в натуральном виде, а посадил всего только один ящик: сейчас у нас такая теплынь, такое чудное лето, что сеянка великолепно росла бы и в грунте. Правда, ее бы, конечно, наполовину растащили, но это пустяки, осталось бы и на мою долю. Хлеба своего я не поедаю, это несмотря на то, что хлеб у нас пекут очень хороший и вкусный. Вот тебе подробный отчет о моей хозяйственной деятельности, из которого нетрудно заключить, что у меня нет никаких оснований болеть, хиреть и т. п. Работа, которую я сейчас выполняю, мне абсолютно посильна, и т. п. соответствует складу моего характера, я с ней, как будто, неплохо справляюсь. Если ничего не изменится, я буду и в дальнейшем так же крепок и здоров, как сейчас, и у тебя и в дальнейшем не будет никаких оснований волноваться. Ты просишь, родная, немедленно написать основательно свидания. Это очень сложный вопрос. Я в ближайшие дни подам в Плисецкую в Управление просьбу о разрешении свидания, но это займет много времени: покуда придет разрешение, да покуда я извещу тебя и т. д. Ехать же тебе или Кате прямо в Плисецкую и самим просить о свидании, — было бы скорее, но я не знаю, имею ли я право подвергать вас неприятностям дальней дороги без уверенности в том, что из этого что-нибудь выйдет наверное. Своим поведением, отношением к труду я, как будто бы, не заслужил возможности отказа, но ведь я не могу ничего гарантировать. К тому же мы ведь народ подвижный — «нынче здесь, завтра там», как поется в песне. Покуда дойдет к тебе это мое письмо, да покуда ты выедешь, пройдет немало времени. Вот эти все соображения и диктуют мне велеть тебе не трогаться в далекий

и трудный путь ради проблематической возможности двухчасового (максимум) свидания. Ведь это почти трое суток томительной дороги (в один конец), в душном вагоне, с пересадкой в Москве, с поездкой из Плесеца в Пуксу или в другой какой-либо пункт, с неудобствами приискания себе временной квартиры на день-два, покуда дождешься свидания. С твоим ли здоровьем, родная, решаться на такой подвиг?! А ведь твое здоровье, помни, принадлежит не только тебе, но и мне, и всем нашим, всем, кто тебя любит, кто еще долгие годы хочет тебя видеть или, по крайней мере (как вот я) знать, что ты жива и здорова. Стоит ли говорить о том, как я хотел бы видеть тебя, моя дорогая мама, или видеть Катю?! За один миг свиданья я отдал бы не знаю что, если бы это касалось только меня, а не было сопряжено с трудностями для тебя или Кати. Если твои слова в последнем письме: «как сон минует горе» продиктовало тебе твое сердце-вещун и ты веришь в это, веришь в мое возвращение к вам, то не подвергай себя непосильным трудностям дальней дороги! И пусть не подвергает себя им Катя, которой тоже нужно сохранить здоровье и силы для работы в новом учебном году.

Пиши мне чаще о себе, о девочках, брате, о ребятах, — о них я особенно люблю читать в твоих письмах. Ты права: ребят нужно растить в коллективе, и уж во всяком случае не прибегать в отношении Володьки к ремню или даже к рукам. Вырастет, найдутся и без тебя многие, кто любит прибегать к грубой силе, — пусть же, по крайней мере, тебя, мать, отца он будет вспоминать только светлыми и нежными, пусть его детство пройдет, не омраченное слезами горечи и жестокого страха перед силой старших. Поищи иных путей к его сознанию, кроме страха перед силой, — я уверен, что они будут тобою найдены.

Обнимаю и целую тебя крепко-крепко. И тебя, и сестер, и хлопцев, и ребяташек, — всех-всех!

Твой Коля.

ЛИСТ ТРЕТИЙ

Червень або липень 1940 р.

Катю, сонечко!

Рідна моя, хороша, найдорожча в світі, коли б ти тільки знала, як я скупив за тобою! За тобою, за донькою, за тихим і благословенним затишком милої родини! Так би й полинув до тебе, як лине в пісні вітер з далекого краю!..

Повністю цього листа дивіться раніш, в VII розділі. Перечитайте його, будь ласка, ще раз, прошу: і насолоду ще раз матимете, і подивуетесь, тепер уже знаючи, після чого написано такого листа...

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

Пукса. 8/VIII.1940

Здравствуй, мамочка, милая!

Здравствуйте, Клабочка, Гриша, Верочка, Риммочка, здравствуйте, детки!

Прежде всего, спешу сообщить вам, что я жив, здоров, чувствую себя отлично, и вам того желаю от всего сердца. Да и как мне иначе себя чувствовать, если все вы так много и трогательно заботитесь обо мне. Все, присланное вами в июле, получил, ничего не разбилось и не испортилось: целы были и бутылка с медом, и бутылка с маслом, и с подсолнечным также. Немного (точнее — совсем) пожелтели огурцы в 3-й посылке. Я объясняю это излишней тщательностью упаковки, отсутствием вентиляции внутри ящика. Я их посолил в стеклян. баночках и ел малосольными. Было очень вкусно. Вчера (т. е. 6.VIII.-40) получил посылку с табаком и т. д. Всё доехало исправно. Большое, большое спасибо за все. Ты спрашиваешь, нельзя ли прислать яиц. Что ж, я уверен, что они доедут отлично. Но только не шлите сразу много, а для пробы пришлите в маленьком ящичке. Меня немного удивило, что посылка послана из Харькова... от Володи. (Батьків брат, дядя Володя, живе з сім'єю в Луганську.) Ведь 21/VII ты, мама, писала, что вы едете к Володе и вдруг 6/VIII я уже получаю посылку из Харькова, и адрес писан твоей рукой. Что же, — выходит, вы там были всего несколько дней? Или не ездили вовсе? Впрочем, из присланного видно, что без Володи тут не обошлось... Имея возможность писать всего одно письмо в месяц, я, к сожалению, не могу написать ему лично (да и адреса, кстати, не помню). Но ты, мама, обязательно напиши ему и передай от меня горячую-горячую благодарность, ему и Шурочке (жінка дяді Володі) за их заботы обо мне. Странно и грустно мне думать, что я совсем не знаю ихнего ребятенка. Какая она, — напиши! Вот Володьку Вашего, хотя и совсем малюткой, а все же помню. Да и вообще жаль, что Володя наш живет на отшибе, вдали от тебя. Будь он со всеми вами, — быть может, ты не так тосковала бы и по мне... Да и заботиться о тебе он сумел бы лучше, чем это выходило у меня...

Я прошу не сердиться, что отложил написание своего августовского письма до восьмого числа, а не написал 1-го, как только получил возможность. Верьте мне, что я с большим удовольствием писал бы вам каждый день. Просто дело в том, что я поджидал весточки от тебя, мама, и от Кати, с тем, чтобы уж заодно известить о получении писем и посылки, о которой я был уже извещен твоим письмом от 21/VII и Клабочкиной припиской на списке в посылке, посланной тогда же. Несколько дней назад я получил от Кати второе письмо, а 6/VIII утречком, — ее телеграмму о возвращении из дому. (З Решетилівки). Жаль, что твое письмо, безусловно посланное вместе с посылкой, еще не дошло. Вероятно

оно и это мое письмо разойдутся, но ответить на него я смогу, разумеется, уже только в сентябре. Я не знаю, получили ли вы мое июльское письмо. Если нет, то очень досадно; вы уж там договоритесь с почтальоном, чтобы он не швырял письма мимо ящика, а исправно доставлял их в руки. Поэтому я и впредь думаю писать доплатами. Я писал там тебе, Кате и Клавочке, т. к. не в моих правилах не отвечать на письма, да еще на такое милое, глубоко обрадовавшее и взволновавшее меня письмо, как письмо Клавочки. Желая ей пронести мой «незабываемый смех» сквозь все горести жизни, . . . (нерозбірливо) учинить с ребятами такой смех и крик, что бедной тете Риме минимум на три дня гарантирована мигрень! (Старша сестра батька, Марія, вона ж Римма, — живе разом з матір'ю та сім'єю молодшої сестри Клави).

Со свиданием я прошу тебя ничего не предпринимать. Не с твоим здоровьем решаться на такую дальнюю и трудную дорогу. Это я пишу именно потому, что безумно хочу тебя видеть, а иметь возможность тебя увидеть, — это значит хранить твое здоровье. Во всяком случае, ничего в отношении свидания не нужно предпринимать до тех пор, пока не выяснятся результаты хлопот адвоката Гуревича о пересмотре дела. Скажите Гуревичу, чтобы обстоятельно написал мне, где, в какой инстанции прокуратуры находится сейчас моя жалоба, и всё, что ему известно о пересмотре дела. Если у него нет ничего утешительного, пусть не смущается, — меня не удивит и не огорчит любое его сообщение. Но пусть напишет обязательно. От Марии Сергеевны и Владимира Николаевича ничего не получал. Пишет ли М. С. тебе? Вообще, контингент моих корреспондентов пополнился пока что только Клавочкой, за что и благодарю ее от всего сердца.

Обнимаю и целую тебя, — мою неустанную печальницу, — и целую крепко-крепко. Целую девочек, хлопцев, ребятшек.

Твой Коля.

Отримання посилки в'язнем, як я читала, — досить цікава процедура. Вивіщується список тих, кому прийшла посилка. За нею треба йти з мішком, мисками, торбинками та ін., бо ящик і вся тара забирається: консерви розкривають, з цукерок здирають обгортки, четвертину сала ріжуть на дрібні шматочки, від цигарок відривають мундштуки, пересипають борошно, крупи та ін., — все це робиться заради того, щоб не пропустити нелегального чи забороненого. В ті, довоєнні роки ще немов не треба було боятися, що половину присланого забере наглядач, а чи то урки тріснуть полінякою, коли йтимеш до себе, і заберуть все. В посилку вкладався опис, по ньому й видавали, і те, що посилали батькові, доходило немов усе. Це не воєнні роки, коли він жаліється

на нестачу жирів чи тютюну; коли закликає обшивати посилку тканиною, бо з ящика легко вийняти по дорозі кому й що заманеться, і коли замість продуктів в ящику виявляється каміння... А в нас же немає зайвої ганчірки...

ЛИСТ П'ЯТИЙ

Пукса, 8.VIII-1940

Доню, Наталуся!

Я дуже радий, що тобі подобаються мої листи до тебе і що ти їх читаєш «немов цікаву повість». Мабуть, в подяку за це ти сама пишеш мені нечасто, мало і наспіх, — всі твої останні листи кінчаються однаково: «Писала б ще, так мама забирає ручку», або «...так треба поспішати на пошту». Ніби в тебе й справді немає вільної хвилинки за все літо сісти і гарненько, без «каляки-маляки» (по-відмінницькому!) написати мені довгого-довгого листа про все. Про те, як ти прожила літо в бабусі, як гралася, купалася, плавала в річці, чим пособляла бабусі й тітці, чи часто не слухалася їх і мами, на кого схожий малий Володька (син тьоті Фені), які ти квітки у бабусі розвела в квітнику, чи їла вже кавуни й дині, що саме з книжок прочитала, що і чому саме найбільше сподобалося з прочитаного, які ти вірші знаєш напам'ять з російських і українських поетів, — та хіба мало цікавого зможе надумати твоя яснокоса голівка, коли б ти тільки схотіла написати мені гарного листа. Мені так справді ніколи, і свої довгі листи до тебе я пишу уривками, у вільні години, по два-три дні. Напиши мені від бабусі, а потім напишеш, коли вернешся додому. Твої листи з квіточками, лист моєї гарної племіннички і ваші малюнки одержав і дякую за них дуже. Я ось, може, зберуся, то пришлю тобі (додому, на мамину адресу) трохи грошей з тих, що я тут заробив. Це буде тобі на книжки для 4-го класу, на зошити і т. ін. Бабусю, тіток, малого Володьку і всіх трьох дівчаток поцілуй за мене міцно.

Цілую тебе, моя дитино, міцно-міцно!

Твій батько.

Листа цього до мене написано батьком крупними чіткими літерами, — в батька взагалі був дуже гарний почерк, — зважаючи на те, що я закінчила лише 3-й клас, а не так дрібненько, як написані, скажімо, листи до мами.

Внизу чогось приведена адреса, — може, що помінялося: п/о станція Пукса, Северной жел. дороги, почт. ящик № 238/41, Николаю Владимировичу Дукину.

Катю, голубко рідна!

6.VIII одержав твою телеграму про приїзд додому, а трохи раніше — другий лист від тебе й доньки (з малюнками). Чи відпочила ти у мамі хоч трохи? Адже попереду — довга трудова зима. Шкода, що ти мусила так рано кинути село, — серпень — найбагатіший місяць на всякі немудрі сільські ласощі: помідори, молоду кукурудзу, сякі-такі фрукти, кавуни... Як донька, — чи охоче лишилась у бабусі, чи просилася з тобою додому? Хай улітку більш ходить босоніжкою, — менше взимку хворітиме ангіною й грипом. Напиши мені, чи з'ясовано вже, який ти клас вестимеш? Проби перший або другий, не вік тобі морочитись із четвертим! Та й незручно, справді, буде, що донька вчитиметься у тебе в класі. Знаючи, яка ти немилосердна до помилок своїх учнів, можна заздалегідь сказати, що бідна дитина не буде відмінницею! Це — жартома, а серйозно, — такий аргумент ти маєш право заявити директору школи. Та й взагалі мені здається, що коли б тобі дали 1-й клас, (або принаймні, 2-й, — твою нелюбов до 1-го класу і її причини я знаю!), то ти зуміла б їх за 3—4 роки довести до екзаменів справді вмілими, знаючими, письменними. А доробляти щороку чужу роботу, однаково, що доношувати чужі черевики.

Ти багато (і даремно) турбуєшся про моє здоров'я. Запевняю тебе ясним днем нашої майбутньої зустрічі, що я цілком здоровий, почувваю себе добре, — коли б трапилось мені зараз вернутися (наприклад), то я і тебе й доньку на руках ще носив і не втомився б! Он я який!.. Я хочу прислати трохи (крб. 50) грошей з тих, що я тут заробив. Це — спеціально для доньки, їй, я думаю, буде приємно купувати собі книжки і інше шкільне приладдя на «свої» гроші. Я знаю, що така сума не може відіграти будь-яку роль в вашому бюджеті, — ви на мене витрачаєте щомісяця більше цієї суми. Якщо колись буде змога прислати більше — пришлю неодмінно.

У Анни Рафаїловни забори назад ті гроші, що ти їй давала. Шкода, що ви не встигли одержати (чи й зовсім не одержали) мого листа, в якому я рішуче просив не вдаватися до неї по послуги...

Літо в нас кінчається, вже кінчились білі ночі, і тепер знову можна вночі бачити в небі зірки, яких не видно було щось зо два місяці. Іде осінь, а за нею й зима. «Снігу, ой, снігу якого!..»

Катю, серце, я забув у листі до мамі написати ось що: колись, перед тим, як мені їхати з Харкова, вона приносила мені в тюрму темненьке шерстяне одіяло. Я тоді його не взяв був, бо в мене багато було всякого манаття на дорогу, а головне, — тоді ще було ціле моє ватяне одіяло. Нині йому вже обридло мені служити, воно розлізлося, править мені за пуховик, а під одним байковим мені, мабуть, буде холодно. Якщо те одіяло ще ціле, зашийте його в ганчірку й пришліть. Але не здумайте слати якесь інше, або спеціально купувати. І ще, — дрібниця. Купи мені, Катю, пасти зубної, який-небудь дешевенький-дешевенький портсигар і такі

ж самі пару мундштуків. Той гарний мундштук, що ви прислали були мені весною, я нещодавно загубив і дуже «бідую»: гірко в роті і багато марнується тютюну. Целюлозні або дерев'яні, які будуть найдешевші, щоб не шкода було б загубити. Хоч однаково буде шкода, бо то будуть речі, прислані тобою! Просити писати частіше не прошу, знаючи, що кінчився твій відпочинок і часу вільного в тебе буде мало. Але й забувати мене за роботою теж не прошу, а так — посерединці! — пиши, все-таки, скільки зможеш. Я радий кожній звісточці, кожному слову від тебе. Цілую міцно-міцно, сонечко моє, Катю, голубко! Бувай здорова, нехай щастить тобі на праці, не журисть і не забувай свого Миколу.

Р. С. Напиши, як найкраще адресувати тобі листи. Може — на школу?

Гроші батько прислав для мене двічі по 50 крб. Я, звичайно, дуже пишалася «своїми» грішми...

Анна Рафайлівна — дружина письменника Я. Кальницького. В листах із заслання батько зо два-три рази прохав не контактувати з цією сім'єю. Чому — незрозуміло. Лише тепер, читаючи книгу-мартиролог «З порога смерті...», я можу припустити, що це якимось пов'язане з поведінкою Я.Кальницького під час слідства або на засланні, бо ж відбував він його за тою ж адресою, що й батько, — ст. Пукса, Архангельської області.

Вже за два тижні після арешту Я. Кальницький морально вщент зломився, «признався» хтозна в чому, потім винним себе не визнав, писав численні скарги на ім'я Берії, Ворошилова, Корнійчука, Папаніна, Вишинського та ін. Отримав три роки виправно-трудових таборів.

До долі Я. Кальницького приклали руку й колеги. Характеристика за підписами Ів. Плахтіна, Л. Юхвіда та Ю. Смолича: «За час перебування в Харківській організації письменників член СП Кальницький Я. І. неодноразово на зборах, а також у приватних розмовах висловлював політично шкідливі, а часом і відверто антирадянські випадки... Часто в своїх промовах говорив: «Припустимо, що фашисти переможуть нас...» — таким чином створюючи пораженьські настрої і об'єктивно утверджуючи переконання про можливість і невідворотність воєнної інтервенції проти СРСР... На зборах Кальницького неодноразово попереджували й критикували подібні його випадки... Коли парторганізація з активом письменників викривала ворога народу Галушку Д. О., Кальницький активно виступав на захист Галушки... Задовго до арешту Єнукідзе Кальницький мав з ним тісне спілкування...» [1]

Відносно останньої фрази батькового листа... Листи за поштової скриньки в будинку «Слово» частенько бувають розпечатаними, а іноді зовсім щезають, — пильне око сусідів слідкує за сім'єю «ворога народу»... Звідси — й пошуки виходу...

Люба моя доно Натуся!

Дякую тобі за твого великого й гарно написаного листа. Я перечитав його тричі, — втретє читав спеціально, щоб знайти хоч одну помилочку. І щоб ти знала — не знайшов!.. Отака ти в мене умничка! В 4-у класі ти вже вчитимешся і російської мови. Я прошу тебе, щоб ти один із своїх чергових листів написала мені по-російському. Я хочу, щоб ти не тільки читала й любила російські книжки, але й добре, на відмінно, знала і цю прекрасну й багату мову і писала б так само гарно, без помилок, як і по-українському. Коли ти трохи навчишся, я теж тобі напишу листа по-російському. Добре?

Недавно я читав у газеті «Известия» передову статтю, що закликала нашу молодь вивчати іноземні мови. Я не знаю, чи у вашій школі починатимуть вивчення іноземних мов з 4-го, чи з 5-го класу. Напиши мені про це неодмінно. Цікаво було б, коли б ти в школі почала вивчати французьку. Я її трохи знаю, зараз потроху вивчаю далі, і згодом ми могли б з тобою й листуватись і розмовляти по-французькому. Це дуже корисна річ — знати інші мови. Я дуже шкодую, що багато часу змарнував і не вивчав досконало якоїсь мови, коли був молодший, хоч і була змога це зробити. Не повторюй цієї моєї помилки, а берися змалку серйозно за вивчення якоїсь західної мови так, щоб в 10-му класі ти вже вільно могла читати.

Ти питаєш мене у листі, як я провів літо. Про тутешні чудові білі ночі я тобі вже якось раніше писав. Ти питаєш мене «а чому ж вони білі?» Про це довго писати. Спитай маму або дядю Васю (В. І. Сокола), — вони розкажуть. Пора білих ночей уже давно минула. Зараз у нас ночі вже такі, як і на Україні, — темні, зоряні. Чистота тутешнього повітря сприяє тому, що зірки тут надзвичайно яскраві, великі блискучі. Небо темне-темне, мов чорний бархат, а по ньому рясно-прерясно насіяно зірок. Особливо красивий зараз Юпітер (хоча це, власне, не зірка, а планета). І навіть Марс біля Юпітера (Марс — теж планета) набагато яскравіший, ніж у нас, — на Україні, в Криму, на Кавказі ця зірка-планета малояскрава, червонувата. А тут вона яскрава, блискуча і майже непомітно її характерного червоного відблиску. Сьогодні я вперше після літа спостерігав Північне сяйво. Ой, яка ж це краса, Натусю! Я стояв, зачудований, довго-довго милувався з величної й чарівної картини, що грала на небі. А це справді так: Північне сяйво грає, міниться безупинно, і через це воно несхоже ні на один з малюнків Північного сяйва в підручниках географії. Ось, красиво вигнувшись, звисли над обрієм сріблясто-білі, прозорі стрічки. Вони переливаються, міняться, живуть, виграють, як виграє на сонці водоспад або фонтан, гаснуть і спалахкують, то ледве жевріючи, то розгораючись ясным сяйвом. Так (трохи схоже) переливається на світлі муарова стрічка. Кілька хвилин по тому, і стрічки-смуги розтають у темному небі, а на зміну їм (а то й разом

з ними) з-за хмарки на обрії вириваються промені сяйва, що нагадують сонячне проміння, коли, буває, влітку сонце сховається в ясний день за вузьку, але темну хмару. Іноді це проміння-сяйво нагадує собою світло прожекторів, з тією лише одмінюю, що прожектори ледве досягають до високих хмар, а ці жемутки сяйва шугають, шаряють ген поміж зорями. Часом широкий жмут такого сяйва розснується на ниточки, і тоді небом іде, посуваючись, густа сітка сріблястого дощу, що нагадує собою «дощик» на поворічних ялинках. Найчудовіше те, що, дивлячись, виразно почуваєш — те, що діється, відбувається на страшній недосяжній височині, — багатьох тисяч кілометрів. І коли всі ці ясно-сріблясті, феєрично-прекрасні шати починають швидко пересуватися, коли за одну секунду від обрії до обрії через zenit перебігають спалахи, — тоді завмираєш від думки про ті відстані, що їх проходять за одну мить ці хвилі міжпланетної електрики, тоді розумієш уже не тільки розумом, а якось усім тілом відчуваєш величуну й велику безмежність Всесвіту. З усіх думок і відчужень од спостережання Північного сяйва, оця думка про недосяжність Космосу, про безмежність Всесвіту мене найбільш хвилює. Гарно, так гарно, що я на якусь мить навіть пошкодував, що тебе немає поруч... Бо словами про це не розкажеш, а тим більше — не напишеш на папері...

Ти не зроби тільки з цього всього висновку, що коли уже є Північне сяйво, значить, надворі стоїть мороз і т. інше. Зовсім ні. Погода ще стоїть осіння, часом ясна, переважно хмарна, дощова, а сніжок один-єдиний раз пробував упасти і скандально розтанув через півгодини. Взагалі, наскільки я міг зробити висновки, Північне сяйво не має прямої залежності від морозу. Минула зима була далеко не тепла, але від 16 грудня я спостерігав явище Північного сяйва всього чотири чи п'ять разів.

Зима вже недалеко, але її ще немає, і ми ще коли-не-коли ласуємо плодами тутешньої осені: їмо ягоди, яких по тутешніх лісах видимо-невидимо. Я в лісі буваю рідко, випадково. Зараз не буваю зовсім, але влітку, в серпні й на початку вересня я разів з десять ходив разом з іншими вільного часу й збирав ягоди та гриби. Про ліси цієї сторони тобі варто написати кілька слів. Справжньої незайманої тайги, де ще не пройшла людина з пилкою та сокирою, мені бачити зблизька не доводилося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу.

Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу.

Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу.

Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу.

Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу. Я ходив переважно в молодому лісі, де росте молодий лося тут ні разу.

схожа на чорну смородину, тільки росте не на кущі, а на трав'янистому стеблі. Можна надибати галявини, чорні від цієї ягоди, — так рясно її там. В сухому вигляді її продають в аптеках, але свіжою я в наших лісах по Дінцю її не знаю. Є вона на Чернігівщині по Десні і Сейму, багато її в Білорусії. Схожа на черніку інша ягода — «голубіка». Від черніки чорніють пальці й зуби, але їсти її можна скільки завгодно, вона солодка за всі інші ягоди, крім малини. Є ще «водяника», — ця росте по болотах, дуже водяниста ягода. Є «костяника», — на трав'янистому, досить високому стеблі — по дві-три яскраво-червоних ягоди, завбільшки з кісточку од вишині, прозорі, з величенькою кісточкою всередині. Є багато клюкви, але то по болотах, далеко, я її не бачив, розповідали мені товариші, і виспіває вона вже аж у морози. Але найбільше я бачив і рвав брусники. Це кисленька ягода, росте на невеличкому, цупкому стебельці по 10—20 штук, — візьмеш пальцями під корінець, потягнеш угору, і в руці півжменьки ягід. Я кислі ягоди не дуже шаную, але тут ні кавунів, ні винограду немає, так що смачна й брусника. Її добре кидати в чай, а зваривши — їсти з рибою, з кашею, з чим прийдеться.

Тепер про гриби. Рвав я колись, хлопцем, гриби в наших борах на Україні, але то були не гриби, а грибочки. А от тут грибів, Наталю, — аж очі розбігаються інший раз. Я, правда, ходив недалечко, і то більше там, де їх уже визбирують, але набрав без мороки по великій корзині, кілограмів 25—30! Їх потім тут солять на зиму. Перш за все — масляки. Солити їх не дуже гарно, але жарити — чудово! І ми їх жарили, коли було на чому, варили, — це дуже смачний гриб. Пам'ятаю, в дитинстві я їх дуже любив жарені з молодію картоплею. Добрі також для жаріння, а особливо для сушіння, інші тутешні гриби — «підберезовики» й «підосиновики». На білій, високій і міцній ніжці сидить оранжева шляпка, видно її здалека навіть у тутешньому лісі, де мох, трава, упалі дерева і гілля густо вкривають землю. Ці гриби сушать. Солоні вони надто тверді. Для соління є інші: «волнушки» і, особливо, грузді. Волнушка схожа на наш рижик формою, але біла всередині і жовто-рожева зверху. Вони дуже ніжні, крихкі, бувають дуже великі — 10—12 см. у діаметрі. Швидко всолюються — ми їх їли на 4—5 день, солили самі собі у невеличкій діжечці. Але найкращий у світі гриб для соління — білий груздь. Ніжка в нього коротенька, і він ховається в мохові, та ще й зверху на нього звичайно налипає листочок і трава. Але коли його надобаєш, то радієш: сам він білий-білий, слизький, масивний, майже ніколи не червивіє (не так, як підберезник!), часом знаходиш груздь у 17—18 см. у діаметрі! Одного такого, коли він усолиться, стане, щоб поснідати або пополюднувати. Я, — ще раз кажу, — бачив тільки мізерну часточку тих ягідних і грибних багатств, що криють у собі тутешні ліси. Далі, в гущавині, мені розповідали, і грибів, і ягід незліченна сила. Але там уже можна здибати і лося, і рись, що, сидючи на гілці, підстерігає лося, і «михася», що любить ласувати ягідками: малиною, брусникою. Я звірів у лісі, звісно, не стрівав,

роботу ніколи не вадить. Ще і ще раз повторюю своє прохання і наказ: допомагай, скільки зумієш, мамі по домівці. Обміркуйте з мамою таку штуку: ти вже досить доросла, правда ж? Чи не можна було б тобі самій їздити до бубасі трамваем? Може б коли треба було з'їздити за ділом, а часом і так — провідати бубасю. Вона за тобою скучає, я знаю, і завжди рада тебе бачити. Ти б у неї навчилася в'язати гачком рукавички і всякі інші штуки, а бубасі було б з ким побалакати про «Колічку» зайвий раз. Та й маму частіше тягни з собою до бубасі, а то ви зовсім рідко у них буваєте. Пиши мені все-все про свої шкільні справи: хто веде твій клас, як іде навчання, які ти маєш оцінки, чи й досі вчишся на відмінно, чи, може, за книжками забуваєш про навчання. Я дуже прошу тебе вчитися старанно, відмінно. Міцно-міцно обійми й поцілуй за мене маму й бубасю.

Цілує тебе, люба моя дитино. Твій батько.

Зважте, що думки про неосяжність Всесвіту звернені до одинадцятирічної дитини...

Зверніть увагу на те, як батькові хочеться брати участь у вихованні дитини, хочеться поділитись читаним, баченим, тим, що він згадав, що відчуває...

Бабуся, в котрої горбд, — то, звісно, мамина мати, бабуся Тетяна, з Решетилівки.

Бубася — то батькова мати, бабуся Наця, Настя. Хтось з дітлахів, — чи й не я — прозвав її так, помінявши ненароком склади в слові «бабуся», та так і пішло в родині. Жила вона з дочками Клавою й Риммою в районі Кінного базару, досить далеко від нашого Сумського ринку, тож мама побоювалась пускати мене саму туди...

Я друкувала цього листа близько чотирьох годин; батько, мабуть, писав його не менш, як годин шість-сім, — гадаю, за рахунок часу, відведеного на сон. А ще ж і лист до мами, що йде далі...

ЛИСТ ВОСЬМИЙ

5.X.1940

Катю, голубко мила!

Написав, як обіцяв, Наталці превеликого листа, то на твою долю лишається вже тільки дві сторінки. Ти не знівесишся, правда? Листа Натусі я й так писав аж три дні, уривками. Твого й Тусіного листа я одержав наприкінці вересня, мамину листівку — 2.X, листа — разом з твоїм, а Клавиного листа — 3.X. Нарешті я спокійний, що донька тепер з тобою. Уявляю, як вона там бешкетувала у бабусі, коли настав час іти до школи! Хоч я й знаю, що в тебе немає і копійки зайвої, але все ж нагадую тобі твою обіцянку: сфотографуватися разом з дочкою. Ти збиралася зробити це у «найкращого в Решетилівці» фотографа, але, мабуть, той «найкращий» дуже негарний, коли ти не дотримала свого

слова. Мені й чудно, й сумно, що доня така велика виросла: — подумати тільки, — пропонує мамі носити її сорочки! Вона дуже гарно написала мені листа: без єдиної помилки і гарним почерком. Простеж, будь ласка, за її письмом, щоб вона не здумала «писарювати». Коли рік-два ще поганяти її за почерк — він лишисться гарним назавжди. Що ж до помилок, то я ретельно, коректорським оком, прочитав спеціально її листа і не знайшов жодної помилки! В 4-му класі у них починається російська мова. Простеж, щоб вона правильно писала по-російському. Особливо щодо подвоєння приголосних. По аналогії з нашою мовою, вона, я знаю, робитиме найбільше помилок саме на подвоєні літери. Допоможи їй завести словнички-зошити, про які я пишу їй, навчи користатися з правописних словників: російського — Ушакова (якщо немає новішого) і відповідного українського. Попрохай Вас. Івановича (Сокола) купити останні правописні словники. Він, я знаю, стежить за цим. Коли є змога, купи їй велику географічну карту відповідно до курсу географії. Здається, в 4-у класі вивчають географію СРСР. Добре було б придбати «німий» варіант карти і по ньому повторювати з нею всякі там річки й озера. Ти не дивуй і не гнівайся, що я так докладно «інструктую» тебе, ти все знаєш і без мене, але тут я висловлюю ті думки, що їх я б реалізував, коли б був з вами, з Натусею. Вона зараз уже підходить у навчанні до таких меж, де вже треба де за чим і простежити й допомогти. Хай читає тобі вголос «Руслана й Людмилу», «Кавказского пленника», «Наймичку», що-небудь з Гоголя, — це, коли ти відпочиваєш, або щось таке робиш по домівці, скажімо, шиєш або латаєш. Головна небезпека в тому, щоб вона не звикла «ковтати» книжки, не продумуючи, не прожовуючи їх, як часом, не прожовуючи, ковтають їжу. Не бійся, коли вона спитає тебе щось таке, що ти й сама, часом, не зумієш відповісти. Хай записує незрозуміле і дошукується відповіді. Шкода, що ваш «живий словник» мусить обмежуватись лише порадами в листі...

Здоров'я моє не лише бажати нічого кращого. Я здоровісінький, міцний тілом і духом. Думками, серцем, всією душею я повсякчас із тобою, моя голубко рідна, з донькою, з усіма, хто став ще дорожчий моєму серцю, ніж був колись. Жду, коли мине 2 м-ці, про які писала Клава, то, може, щось і гарного вийде. Я вже перейшов «перевал» — почав другу половину свого «строку» і думаю, що вона буде в усіх відношеннях легша, ніж перша. (Не знає батько, не гадає, що на другій половині строку на нього чигає смерть...) В усіх, крім одного: туга за вами росте що-не-день. До всього звик, обтерпівся, і тільки до розлуки з тобою не звикну до могили.

Катю, голубко! В листах мамі брижить скарга на те, що ти рідко буваєш у неї. Ти ж тепер трохи вільніша, то частіше б навідувала її з Натусею. Мама дуже журилась за мною, дужче, ніж я того вартий, і все, що зможе їй нагадати про мене, буде їй приємно. Пам'ятаєш, у В. Стефаніка: «Та прийдіть же котра до старого. Ніби ви їх не обіймали,

моїх синів! Та вони ж були, як дуби кучеряві... У твоїх очах я побачу його очі, на твоїх устах я відчую його уста, — приходь, голубко, і рятуй старого!..» Мама зайвий раз поговорить про мене з тобою, з Натусею, і їй буде приємно, це трохи розвіє її тугу. Вона мало і скупо пише про своє здоров'я, але мені її писати не треба, я й так знаю, що їй дуже нелегко перемагати себе, свої роки, весь тягар життя. Такі люди, як вона (та й твоя мати теж), зроблені з негнучкого матеріалу: вони стоять міцно, тримаються на ногах до останньої хвилини, а тоді підламуються враз, як падають у тайзі віковічні дерева. Я дуже люблю її, Катерино, і крім одної-єдиної претензії до неї, — що вона породила мене на світ, — за все інше маю дякувати їй. Все, що в мені є гарного або просто путнього — виплекане нею, ішло від неї, через неї. І я просто й одверто прошу тебе: жалій її і люби більше, ніж досі, приділай їй більше уваги, не зважай на дрібні, третєрядні піщинки, часом більш уявні, ніж реальні, у ваших колишніх відносинах. Нехай горе, що вас спіткало, змусить вас обох забути дрібниці, давноминулі непорозуміння, нехай це горе єднає вас міцніше, — вам удвох легше буде нести його на плечах. А мамині плечі вже не міцні, горе гне їх до землі, підтримай її, Катю, в її горі, що є разом і твоїм горем, пам'ятай, що й сама ти — мати, і що немає в світі горя лютішого за материнське горе і журби, невтішнішої за материнську журбу.

Листа цього кінчаю 6.X, а 7.X він піде. Шлю його на мамину адресу, бо ти так таки й не написала, на яку почт. філію слати тобі до запитання. А слати на твою адресу, знаючи, які там порядки в домі, я не хочу. Доплатний лист на Конній завжди буде кому викупити, та й листоноша там уже знає стежку.

Катю! Шкода, що ви забули прислати мені хусточки, вишиті Натусею. Пришліть колись. Я ж для неї вишив рушника півниками й лебедями. Правда ж, із мене була б добра вишивальниця? Напиши свою оцінку мого дебюту в цьому новому для мене мистецькому жанрі.

Я завжди писатиму 6—7 кожного місяця, щоб точно витримати місячний строк. А ти пиши частіше, ти ж вільніша трохи стала, пиши про все-все. Як твої діла з лицюванням пальта? Це ж треба було б якогось хутречка туди новенького... Як шубка доньці? Чи є в тебе квартиранти, хто вони? Чи бачиш ти Вл. Николаевича і інших товаришів? Вітаю усіх щиро.

Обіймаю й цілую тебе, моя голубко, міцно-міцно.

Твій Микола.

Цей лист непростий... «В листах мами бринить скарга на те, що ти рідко буваєш у неї»... Зрозуміло, що моя мати, борючись за моє й своє життя, та підтримуючи, яко змога, чоловіка в заслання, мала обмаль вільного часу. Але тут є ще певний підтекст. Справа в тому, що батьковій рідні не подобалося, що він оженився на «простій» селянській дівчині. Вони вважали, що їхній «Колічка» міг би захопити в обидві жмені

щось більше, краще. Особливо непримиренну позицію в цьому питанні займали батькова мати та його старша сестра, Марія-Римма. Маму, зрозуміло, це глибоко ображало. Звідси й досить стримані взаємини, навіть після батькового арешту. Зрозуміло також, що батькові від всього цього було боляче, бо ж він любив їх всіх та намагався примирити й ту, і другу сторони...

Сторінки цього листа складені вчетверо, і на чистому боці стоїть напис: «Катерині». Та з тексту видно, що батько послав його на Кінну, до бабусі. Звичайно, листи від батька читали здебільшого всі, незалежно від того, кому його було адресовано, — адже це вісточка з далекого краю від любові рідної людини... Але неважко зрозуміти, як мамі було неприємно, що той, хоч і м'який докір, який вміщено в листі, акцентується на ній, немов то вона була першопричиною незгоди в сім'ї, та що його читала не лише вона одна... Поволі, після війни, з наблизенням у всіх старості відносини стали м'якшими, — і з тьотею Вірою, і з тьотею Клавою, — остання, щоправда, була найдобріша з усіх і найкраще ставилася до мамі. З старшою батьковою сестрою, Марією-Риммою, сердечні відносини не мали місця ніколи. І я її, єдину з усіх родичів, не любила ще з дитинства-юності. Як і вона мене. Впевнена, що й брата свого, Колічку, вона любила менше інших, — це буде видно з його листів-молінь до неї щодо тютюну...

Як на мій погляд, вона була егоїстична й недобррозичлива. Можливо, це пов'язано з особистою долею, що не склалася, бо ж її цвіт-дівування збіглися з 1920—30 рр., і всілякі пертурбації в сім'ї та країні не могли датися їй взнаки. Вона була красива, розумна, дотепна, гарний фахівець-бухгалтер, а долі не мала... Як і багато інших в нашому рідному «совкові»...

І в цьому, і в попередніх листах батько турбується про здоров'я своєї матері, котру він дуже любив, — це природно. Я прикинула — в 1940 році бабусі було 58 років, і батько все клопочеться її старістю... Хто такий «Вл. Николаевич» — не збагну. Чи не В. Владко?

ЛИСТ ДЕВ'ЯТИЙ

9.XI-1940

Доню Наталуся!

Листа твого й маминого я одержав уже давненько, 24.X, а відповіді зібрався аж оце тепер. Все дожидав од тебе більшого листа, щоб відповісти на обидва зразу. Бо, — по-правді, лист твій мені не дуже сподобався. Так собі, — не лист, а відписочка: аби що-небудь написати!.. Ти, може, думаєш, що мене цікавить тільки щось особливе, надзвичайне? Ні, мені цікаві кожен твій день, кожен твій крок, кожна хвилина твого життя. Що ти поробляєш дома? Чи й досі живі твої ляльки? Як і де ти розважаєшся, з ким подругуєш? Чи часто сваришся з мамою і чим їй пособляєш? Як іде твоє навчання: чи й досі вчишся на «відмінно», чи,

може, за книжками нехтуй науку? Які твої оцінки за I-шу чверть? Як вчаться Майя і Ріта? Вони самі не догадаються написати мені листа, то вже ти за них потрудися. Пиши мені більше про малого Володьку, — у тебе й у бубасі він у листах немов живий: я його немов от бачу перед собою й чую його голосок! Бачиш, скільки цікавого ти могла б мені написати, коли б трохи більше жаліла свого батюню і не була б така скупа на листи! Взагалі, у мене до тебе є серйозне прохання: візьми собі за обов'язок писати мені щотижня. Добре? Один раз на місяць — лист, а решту — листівочки. У листівочці коротенько про своє і мамине здоров'я, про здоров'я бубасі, про одержання листів, тощо. Але неодмінно щотижня, скажімо, щонеділі. Невже я не заробив у тебе десяти хвилинок уваги на тиждень, Натусю?! Якщо не для мене, то для мами зроби те, що я тебе прошу. Це буде твоя поміч мамі: у неї за роботою не завжди знайдеться час на писання листів. Не бійся, коли листівочки будуть схожі одна на одну («немає, мовляв, нового»), — мені буде радісно їх одержати. Хіба обридають тобі зірки від того, що їх бачиш щовечора? А твої листи світять мені в моєму невеселому житті, немов зірки з неба. Тримати в руках той клантик паперу, який тримала була твоя ручка, — це вже велика радість для мене, моя дитино! Колись, як виростеш і матимеш свої діти, ти це краще зрозумієш. Чому ні ти, ні мама нічого не написали мені про бабусю Тетяну? Як вони там живуть, як там їхній Володька вибрикує?

Дякую тобі дуже, дуже за твої хусточки. Я їх і не вживаю у діло, а так: витягну, подивлюся, поцілую тихенько, згадуючи милі пальчики, що їх вишивали, та й знову сховаю. А на другий день знову дивлюся, а на третій знову...

Чи ж давно, — усього місяць тому! — я писав тобі про тутешні літо й осінь... А зараз уже і сосни, і ялини, і берези убралися в білі шати, зорі почали горіти по-зимовому: блискучі, великі, немов укриті інесм. Зима стала враз, в одну ніч, і стоїть м'яка, без одлиг і великих морозів. Взагалі зима тут дуже красива.

В останньому листі ти написала мені цілий список прочитаних тобою книжок. Що ти багато читаєш, в цьому я поганого нічого не бачу. Але з того списку я бачу, що ти легковажно ставишся до читання. В числі інших книжок ти згадаєш, немов мимохідь, «Евгенія Онегіна». Подумати тільки! — крім навчання, сну, розваг, сварок з мамою, роботи, біганини до Юрки (Сокола — соколеняти мого любого...) і т. ін., — людина «прочитала» за місяць півдесятка великих книжок, а в числі їх — «Евгенія Онегіна»!.. Саме цей твір і дає мені право стверджувати, що ти ті книжки не прочитала, а проковтнула! Я читав «Онегіна» ось уже 25 років, зараз оце знову добув його собі, щоб перечитати в сотий раз і, — як пише Пушкін про лист Татяни:

*Читаю с тайною тоскою
И начитаться не могу!..*

Перечитуючи вчора й сьогодні цю річ, я лише двічі подивився в книгу, доки прочитав 1-у главу, і разів шість-сім — доки прочитав 2-у главу. Я заплющую очі, даючи відпочинок їм, коли «дочитую» до листа Татьяни, до опису приїзду Онегіна в маєток, до сцен балету: балу з 1-ї глави, чудових картин руської природи й побуту, до першої й заключної сцен зустрічі Євгенія з Татьяною. Так я «читаю» цей прекрасний твір, знаючи напам'ять з нього більше тисячі рядків... Скільки, — не тисяч, але десятків, — рядків напам'ять знаєш ти з «Онегіна», Натусю?! І це стосується не тільки «Онегіна». Так я «читаю» й Гоголя, і Некрасова, і Лермонтова, і Шевченка, і Коцюбинського, і Горького, радіючи добре знайомим мені книжкам, як радіють, зустрічаючи старих і вірних друзів. Хіба обридає зустрічати вірних друзів?! Я хотів би, щоб ти верталася по кілька разів до гарних, вартих уваги книг, більше думала над ними і, — в цьому немає нічого поганого, — вчила б напам'ять окремі місця. Повір моєму досвіду: те, що легко запам'ятати в дитинстві, дуже важко дається запам'ятати дорослому. У Некрасова є один чудовий вірш, це — «Рыцарь на час». І от я, знаючи напам'ять майже половину творів Некрасова і страшенно люблячи цей твір, якось не вивчив його замолоду. Недавно трапив мені до рук томик Некрасова. Перечитав я «Рыцаря на час» разів шість, навіть поплакав над ним трохи, але потім зробив сам собі іспит і... поставив оцінку «посередньо». Отака дірява голова зробилася під старість у твого батька!

Напиши мені, як ти провела Жовтневі свята. Де була, що бачила? Чи виконала ти мою пораду щодо словника незрозумілих і важких слів? Чи читаєш ти інші книжки, науково-популярні, про мандрівки, по природознавству, історії, тощо. Не кидай книжку недочитаною, намагайся все з неї зрозуміти і тільки після того берись до іншої.

Мамочку поцілуй за мене міцно-міцно. Будеш у бубасі — поцілуй і її, поцілуй тіток, малят, дядю Гришу й дядю Васю, якщо вони будуть бриті й не колючі. На новорічну ялинку вишлю тобі трохи грошей. Зроби неодмінно, хоч маленьку, поклич подружок і повеселися трохи.

*Обіймаю тебе, моя щебетушечко, мила моя ластівочко, міцно-міцно!
Твій батько.*

Любий мій батечку! Легенько гикнеться тобі на тім світі! Ти в мене був і розумний, і люблячий, але ж чи можна було чекати від дівчиська 11—12 років, щоб вона сприйняла славнозвісного «Онегіна» так, як доросла людина? Воно ще нічого не знає про любов, про пристрасть, про надію, кохання, втрати, зневіру, — все це ще попереду... Та й ти свою тисячу рядків плекав 25 років...

Мушу признатися, що я завжди твори Лермонтова любила більше, ніж Пушкіна, — якась відповідність струн душі, світогляду та ін. Пушкін почав приносити мені насолоду набагато пізніше. Моє щастя, що я, маючи змогу без догляду ритися в батькових книжках, коли його не стало з нами, встигла полюбити Маяковського, — на все життя й попри шкільне викладання, від якого можна лише зненавидіти те, що «вивчають» в школі. І чи не щонайбільше щастя — що я встигла ще до війни полюбити, сприйняти, відчувати, оцінити, — не так, щоб і зовсім вже по-дитячому, — мою радість, мою любов, мою Біблію — «Кола Брюньйона» Р. Роллана. Ту, що з малюнками Є. Кібрка, — лише так, неодмінно! Ту, що шкільними програмами зовсім не згадується і що в моїй уяві схожа на цілюще казкове джерело...

ЛИСТ ДЕСЯТИЙ

Пукса. 13.XI-1940

Катю, серце моє!

Листа твого від 17.X одержав ще наприкінці жовтня. Не відповів сразу, бо сподівався під час свят Жовтневих одержати ще звістку від тебе або мами. Ти перепрошуєш у своєму листі за те, що довго не писала. Я не маю ні права, ні вміння гніватися на тебе, — надто бо я добре знаю, скільки в тебе клопоту й без цього.

В листі до Натусі я пропоную їй взяти на себе завідування листами. Коли б вона згодилась (а ти доглянула), то було б чудово. Шкода, що з багатьох чудових властивостей своєї мами вона успадкувала найменш приємну: нелюбов до епістолярного жанру! Її останній лист (від 12.X) мене в цьому переконує. Писаний наспіх, коротенько, — не лист, а відписочка! Проте, якщо вона згодиться писати мені щотижня листівочку, коротенько: про твоє й своє здоров'я, — я на більше їй не претендуватиму. А буде в неї чи в тебе час і настрій, — напишете мені й листа. Годі й казати, що листи від вас — найбільша моя радість.

Здоров'я моє прекрасне. Я рішуче нічим не хворію, не кашляю, зміцнів, — всім вам я бажав би й бажаю бути такими здоровими й міцними, як я зараз.

...Напиши мені свою думку про мої листи до Натусі. В чому вона найбільше потребує поради? Я намагаюся увійти в коло її інтересів, але я надто мало знаю про її шкільні справи, про ті специфічні інтереси щодо окремих дисциплін, які виникають у дітей її віку. Мені здається, що треба спеціально простежити за її ставленням до математики. Вона, я знаю, захоплюватиметься мовою, літературою, географією, природничими науками, цілком повторюючи в цьому свого батько, який, — гірка іронія долі! — будучи свого часу учнем Комерційної школи, найбільш нехтував саме... науки математичні! Ти простеж за цим, бо саме в такому віці у дітей виробляються антипатії до певних наук, часом необорні, на

все життя. Особливо різко позначиться це з 5-го класу, де різні дисципліни читатимуть, — «гарні» або «негарні» учителі. А від цього й науки стають «гарні» або «гидкі». Пам'ятаю, я терпіти не міг нашого вчителя німецької мови, і що нелюбов переніс на його предмет. В своїх власних споминах про свої шкільні роки ти, певно, знайдеш теж щось подібне.

Може, децю з того, що я раджу Натусі в своїх листах, і недоречно, то ти вже там сама скорегуй, що треба. Напиши мені, що і як. Я хочу брати посильну участь у її розвитку; може, чимось і стану в пригоді. Напиши мені свої спостереження над колом її уподобань, інтересів, прагнень. Зараз, звісно, рано ще говорити про вибір професії, але децю опріділяється вже з цих років. У другому-третьому класі я це, звісно, не знав, ким я хочу бути. Але я вже твердо знав, що я, учень Комерційної школи, нічого спільного ні з якою комерцією ніколи не матиму! (Крім жсахливого невміння щось купувати...) І це сталося б навіть у тому разі, коли б я закінчив повний курс навчання у цій школі. Однаковісінько! Мама, яка пам'ятає коло моїх інтересів, склад усієї моєї натури того часу, може тобі це підтвердити. Хай згадає вона мене 11—12-літнім хлопцем, хай пригадає пісні Нікітіна й Некрасова, які ми, дівчора, співали разом з нею, і вона згодиться, що сподіватися толку від мого навчання комерційним наукам було, щонайменше, комічним непорозумінням!

Трохи про професії. Я часом з тривогою думаю, що захоплення книжками може привести Натуську до спроби віддати найкращі свої роки якомусь мистецтву... Малює вона, хвала Аллахові, дуже посередньо. Так що з цього боку «небезпеки» немає. Якщо ж вона здумає псувати папір на вірші й романи... Ох! З усіх життєвих иляхів немає иляху важчого й непевнішого — І на жодному терені людському якась суб'єктивна або непевнішого... катастрофа не буває такою рішучою, такою безповоротною, зовнішня катастрофа не буває такою рішучою, такою безповоротною, як на терені мистецтву. Лишитися на половині життєвого иляху професії, — що може бути гіршого?! Тяжкий досвід диктує людиною без професії... Коли б не моє уміння легко опановувати першу-ліпшу мені ці рядки... б зовсім погано... Натуся — людина такої тонкої первової роботу, — було ця її вразливість може легко вилитися в якусь мистецьку організації, що не станеться цього — і чудово, — а станеться, — не чини їй пристрасць. Не можеш, чим зможеш: чинити в такому ділі перепони так перепон, допомажи, як це часом роблять ніжні мамаші, уявивши своїх чад само нерозумно. Проте, — все це діло дальшого майбутнього. А зараз вундеркіндами... треба простежити, щоб вона однаково ретельно ставилася до всіх наук, і «цікавих», і «нецікавих». Я не любив свого часу математики, але знаю її достатньо для лист дійде до тебе, то буде вже й «Катерини». Вітаю тебе,

Доки цей лист дійде до тебе, то буде вже й «Катерини». Вітаю тебе, мила моя імениниці, міцно обіймаю й цілую. Бажаю тобі здоров'я, сили, удачі в роботі... Щастя?... Щастя буде! Я вірю в це, — його не може не

бути, — велике, спокійне і довге, — таке, якого варта ти, моя мила печальниця. Дожити тобі до нього і дожити якнайшвидше, — оце найщиріше й найпалкіше моє тобі побажання!

Трохи ніяково після всього, що я писав про псування паперу на вірші, переходити саме до ... віршів. Але непослідовність була й лишається однією з рис моєї вдачі, і тому я, охаявши долю псувачів паперу, перейду ... саме до віршів.

Давно збирався я написати тобі два своїх невеличких вірші, присвячених тобі. Хай це буде моїм, більш ніж скромним, подарунком до дня твоїх іменин. Коли не маєш що кращого подарувати, дарунком буде навіть потиск щирої руки. Пам'ятаєш, є у Тургенєва чудовий твір про це в його «Поезіях у прозі»?

Не дивуй з трохи старомодною й стародавньою форми — тріолета, — це улюблена форма всіх Дон-Кіхотів і мейстерзінгерів, коли вони зверталися з піснями до недосяжних і мшних.

* * *

Ти прийди до мене уві сні,
Заспівай тихенько про калину,
Як колись співала навесні.
Ти прийди до мене уві сні! —
Ми з тобою, радісні, полинем
В рідний край, веселий і ясний...
Ти прийди до мене уві сні,
Спомин серця, мрія-Катерино!

* * *

Ну, як мені тебе забути
Тут, у снігах, на чужині,
П'ючи розлуки злу отруту...
Ну, як мені тебе забути! —
Твою любов, твої пісні,
Твоїх цілунків м'яту-руту...
Ну, як мені тебе забути
У чужодальній стороні!

Міцно цілую тебе. Твій Микола.

Як би батько дивувався з того, що я закінчила фізико-математичний факультет ХДУ, кафедру радіофізики, що, зокрема, дуже любила математику за її логіку, стрункість, цільність. Щоправда, він дещо й вгадав, бо, закінчивши у 1947 р. школу, я хотіла йти на філологічний факультет: чи то батькові гени, чи то любов до книжок, до слова, яке я відчуваю, як музикант з абсолютним слухом відчуває музику, тепер вже не можу збагнути, чому мене тягло саме туди. Але мама сказала: «Куди хочеш, тільки не туди! Лише через мій труп! Досить з мене батька!», — бідолашна мама, їй тоді здавалося, що батько загинув від того, що він був

письменником, — хоча його книжки й не були вилучені з бібліотек свого часу. Якщо не переклад «Що робити?» Чернишевського у шкідницький спосіб, то ще щось би пришили, аби довести контрреволюційну діяльність, ким би він не був за фахом...

Я погорювала-погорювала і, раз не можна йти на філологічний факультет, — а в ті часи доньки ще слухалися матерів, — пішла на фіз-мат. Модно: буду відкривати-закривати атомну енергію... Факультет журналістики відкрився лише наступного, 1948 року; коли б він був раніш, я, мабуть, зламала б таки опір матері і пішла туди, куди кликало мене серце. Хто може сказати, що б з того вийшло. Журналісткою я, швидше всього, була б гарною, а чи вціліла б сама потім — і як донька «ворога народу», і як людина з загостреною реакцією на несправедливість та ще й «слишком умная»?..

Щодо псування паперу, — даруй мені, батечку, — я роблю це на схилі років, під кінець життєвого шляху... І роблю в твою пам'ять. Роблю під тиском бажання, з яким неспроможна боротися і яке пекло мене сорок років.

ЛИСТ ОДИНАДЦЯТИЙ

Пукса. 5.XII-1940

Катю, голубко мила!

З тиждень тому одержав твого листа від 13 листопада, а вчора — від 31 жовтня. Десь він затримався в дорозі. Я думаю, це явище тимчасове і що листи незабаром почнуть ходити краще. Дякую дуже за листи, за те, що ти не забуваєш мене. Чому в листі від 31.X не було й рядочка від Натусі? Лінується вона мені писати. Ну, на мого листа, що я написав їй учора, вона відповість неодмінно, я знаю.

Живу я по-старому, здоровісінький, нічим рішуче не хворію і не збираюсь хворіти. Все, що мені треба, у мене є, не мерзну, — одне слово — все гаразд і про мене не слід турбуватися.

13 листопада я написав тобі великого листа, де вітав тебе з днем народження. Чи одержала ти його? Шкода, якщо ні, — там я тобі навіть вірші написав!..

Зима у нас стоїть нехолодна, нічим не одмінна від нашої української зими, дарма, що вже грудень надворі. Та я й холоднішої зими не боюся ніскільки. Взагалі, я взимку себе почуваю краще, ніж весною або восени.

Я тут подав заяву, щоб переказати тобі 50 крб. грошей, але не знаю, коли це буде зроблено; зараз ця справа трохи ускладнилась. Дочці я писав, що це їй на ялинку, але ви там з нею дивіться — на що потрібніше, на те й витратьте. Хоч ялинку ти їй зроби неодмінно, яку-небудь, маленьку. Я собі й то хочу зробити новорічну ялинку: зламаю в лісі гілочку (цього добра тут не купувати!), почіплю всі, які в мене є, фотографії, от і буде в мене ялинка. Шкода, що й досі в мене немає найцікавішої — твоєї

й дониної фотографії, про яку ти писала, обіцяючи знятися в косах із донькою. Може, до того часу я її одержу. Та й мамину мені хотілося б мати гарну, а то в мене є тільки та, де вона з Вовкою, любительська.

Чи одержала ти листа від Григорія Григоровича? Він мусить прислати тобі й посилку. Якщо одержиши — напиши, — свого часу я дечим йому допоміг і він мусить віддячити мені, приславши тобі посилку. Наталіні хусточки, що ти мені прислала, я не вживаю, а тільки дивлюся на них. Хай вона ще вишиє мені дві хусточки: на одній вишиє «Наталочка», а на другій — «Катерина». Колись я ще на Холодній горі знічев'я вишив був на рушнику твоє й Натусине ім'я.

Чи надовго поїхав до Буковини Вирган? На постійну працю, чи в командировку? Вітай його Катерину, коли побачиши. Ти пишеш: «Катя з дітками дома», а я так і не знаю, що там у них за друге дитинча, коли я був на волі, у них була одна тільки Леся. Як там Езін Юрко поживає? Чи у Натуськи з ним досі «роман», чи вже вона з ним не возиться? В листі від 13.XI я засипав тебе запитаннями про Натусьчині шкільні справи. Дещо ти мені написала в листі від 31.X, але, коли матимеш час, то пришли мені свої спостереження над її навчанням подокладніше. Хай вона вчить напам'ять вірші, зокрема — російські, — це дуже допомагає правильно вимовляти слова, збагачує лексику, виховує смак і культуру мови. Хай читас тобі вголос Пушкіна, Некрасова, Лермонтова. Я їй (через тебе) даю таке завдання: вивчити і здати тобі (і бубасі) на-відмінно такі вірші: «К морю» Пушкіна (у нього їх декілька, так я маю на увазі те, що починається: «Погасло дневное светило»); «Стансы» Пушкіна («Брожу ли я вдоль улиц шумных»); «Крестьянские дети» Некрасова, (коли здасться дуже довгим — хай вивчить уривок, починаючи з «Однажды в студеную зимнюю пору», — там іде діалог, і це якраз дуже важливо); «У парадного подъезда» Некрасова; «Спор», «Колыбельную», «Тучки небесные», «Памяти Одоевского» Лермонтова. Сама вибери їй з півдесятка байок Крилова. Це — велике завдання, але це — до кінця навчального року й екзамен їй зроби справжній, щоб розказувала виразно і правильно. Я тут випадково побачив був чудову книгу для дітей: «Глобус. Географический ежегодник. 1939 г.» у виданні Детгиза. Коштує вона цілих 20 крб. й купити її, мабуть, буде важко. Але ти добудь її або у себе в школі, або попрохай Василя Єфимовича. (В. Є. Зверев, — чоловік тьоті Віри). Дуже цікава книга, хай Туся її прочитас. Якщо зможеш дістати у хлопців якісь книжкові новинки, пришли їх бандероллю. Чи цікава повість Владка, про яку мені писала Натуса? Шкода, що у тебе, мабуть, немає ні одного зайвого примірника моєї книги «На шпиль». Коли знайдеться зайва — пришли неодмінно. Інших не треба, а цю я хотів би мати. Але не приллеш — то й так буде добре. Взагалі, жодного мого прохання можеш сміливо не виконувати, якщо не буде часу або змоги, — я не гніватимуся й трохи, за винятком фотографії. Її жеду, ждатиму й не перестану тобі з нею набридати ніколи. Пишатимеш мамі — вітай усіх

від мене. Чи не заїде до тебе Сашко (мамин молодший брат), якщо думає бути у мамі?

Обіймаю й цілую тебе міцно-міцно!

Твій Микола.

Бідний батько! Він має надію, що затримка листа, — то явище тимчасове, і скоро все налагодиться. Він не знає, не гадає про війну, що стоїть на порозі, не чекає, що листи на деякий час зовсім заборонять, не знає, не відає про свою близьку смерть...

Його цікавлять нові книжки, написані колишніми товаришами; йому хочеться мати під рукою свою книжку «На шпилі», куди ввійшли кращі оповідання; він прохає дружину, аби вона попитала в «хлопців» яких книжок... Він не знає, — лише, може, здогадується, що багатьох із тих «хлопців» вже немає на волі або й в живих...

А ті, що zostались, — бояться... Бояться тіні, подиху, погляду, слова чужого, і ні в кого тепер не підніметься голос до їх осуду. Було чого боятися...

Якось шановна Валентина Яківна Овод, що віддає чимало сил і часу справам «Просвіти» та «Спадщини», справі відродження української мови й культури, а нині працює в редакції часопису «Березіль», розповіла мені такий епізод: Кость Гордієнко, один-єдиний, що донедавна зостався в живих з тої лави звитяжців, які починали працювати на ниві рідної культури в 20—30-ті роки, був для неї вчителем, Майстром, старшим товаришем. Тож він якось розказував: «Є в мене тяжкий гріх на душі... Не виконав я колись прохання Миколи Дукина... Гарний був чоловік, вірний товариш... Якось перед війною прийшов до мене від нього лист з заслання, де він прохав прислати йому деякі книжки. Але спроквола мені стало ясно, що книжки в тому спискові — майже всі, котрі заборонені, книжки „ворогів народу“... Я порадився з двома-трьома товаришами, і вони мені відрадили посилати книжки. Бо, може, то він пише, а, може, провокація, підступ чийся. На користь останньої думки свідчив той факт, що листа було прислано на адресу Спілки письменників, мені його передають, а всі оточуючі пильно й уважно дивляться на мене... І я не послав, і досі картаю себе за теє... Моя вина, мій гріх...»

Бідолашний Кость Гордієнко... «Нині отпушаєші...» Він зостався якимсь чудом живий, на волі, але що страху, разом з іншими, натерпівся в ті часи, то доповна... Лист, дійсно, швидше всього був провокаційним, бо не міг батько бути таким необачним, щоб послати листа на адресу Спілки, оприлюднити, таким чином, зв'язок бідолашного Гордієнка з «ворогом народу». Гордієнки жили у будинку «Слово» над нами, то ж батько знав його адресу... Щонайшвидше — хтось заробляв свої тридцять срібняків...

Здравствуй, милая Наталочка!

Я очень рад был узнать, что ты получила отличные оценки в 1 четверти. Жаль только, что ты так кратко, наспех об этом написала. Ты напиши мне подробнее, хорошо? И напиши по-русски, — я хочу знать, насколько правильно ты пишешь и думаешь по-русски. Любя и изучая родной язык, ты ни на одну минуту не забывай, что ты должна отлично владеть русским языком, безошибочно, точно строить фразу, всю речь. Верный путь к этому — твоя любовь к книгам. В русской литературе столько чудесных книг, что читать их — истинное удовольствие. Нужно только читать не торопясь, внимательно, вдумчиво, запоминая и отдельные слова, и отдельные обороты речи. Очень хорошо и полезно много знать на память: возникнет у тебя сомнение — как правильно пишется то или иное слово, — ты сразу же, по знакомому тексту, найдешь это слово в книге. Правда, это же можно узнать и в правописном словаре. Есть ли он у тебя? Если нет, попроси маму купить и подарить от моего имени. Прислушивайся к хорошему русскому выговору учительницы, тех подруг и знакомых, которые говорят по-русски. Читай вслух маме, если у нее найдется свободная минута тебя послушать, или даже сама, для упражнения. Десять-двадцать минут громкого чтения в день, но внимательного и вдумчивого, — и ты овладеешь русской речью. Это не должно мешать тебе с прежним прилежанием изучать родную речь, писать правильно, без ошибок, как это ты, моя умница, умела до сих пор. Ведь впоследствии, через год-два, тебе придется изучать в школе еще какой-нибудь из европейских языков — немецкий или французский и, может быть, когда-нибудь ты мне и по-французски напишешь письмо, а я тебе отвечу тем же.

Ты хорошо делаешь, что помогаешь маме. Но почему ты выбираешь такие работы, которые нужно делать тайком от мамы? Разве мало найдется работы по твоим силам? Почему нужно тебе обязательно мыть полы? Впрочем, я думаю, что мама и эту работу могла бы тебе поручать, ничего страшного в этом нет. Самое же главное (об этом я не устану никогда тебе напоминать!) — это дружба с мамой, любовь к ней, забота о ее покое и отдыхе. Если она против чего-нибудь возразит, — ты согласишься с ней, даже если ты думаешь иначе. Если она о чем-нибудь попросит, — исполни ее просьбу, даже если тебе это не особенно приятно. Если ты знаешь или догадываешься, что она должна тебя о чем-нибудь попросить, — не жди просьбы, а сделай все сама прежде, чем к тебе обратятся с просьбой. И наконец — это самое главное! — всегда говори маме правду. Не бойся ее минутного гнева, — мамы никогда не умеют долго сердиться, хотя (увы, это случается даже с мамами!) иногда сердятся по пустякам. Лето,

посердившись немножко, мама всегда пожалеет, а никто не умеет так хорошо жалеть, как это умеют делать мамы!

Пиши мне больше и чаще, Натуся. Вот будет хорошая помощь маме — взять на себя писание писем. Ты бабусе Татьяне тоже нет-нет, да и напиши; мама, я знаю, не балует ее письмами. Мне можешь писать все, что вздумаешь, я очень интересуюсь всем, что с тобой происходит. Прочтешь ли новую книгу, побываешь ли в кино, у бубаси, у Майи, — поделись со мной прочитанным и виденным, — все это будет очень интересно.

Загадку твою из твоего письма я отгадал: гусей было всего-навсего трое! Ага! Очень интересная загадка. Я с удовольствием буду отгадывать и постараюсь придумать тебе в свою очередь пару таких загадочек, что ты вовек не отгадаешь! А вот тебе пока такие загадки: назови мне пять больших рек (все они — судоходны) Черноморско-Азовского бассейна, названия которых начинаются на букву «Д». В каких стихах и каких именно поэтов есть названия следующих рек: Волга, Урал, Дунай, Днепр, Арагва, Кура, Нева, Енисей, Дон, Терек? Где у Лермонтова Урал и Дунай упоминаются не только в одном стихотворении, но даже в одной строке?

Ага! Это тебе не гусей считать! Где именно у Лермонтова упоминается в одной строке Кура и Арагва? Знаешь ли ты стихотворение (и кто его автор?), в котором упоминается сразу до десятка русских рек? Вот загадки, так загадки! Попытайся, отгадай-ка!

*Будь здорова, моя милая дочечка. Обнимаю и целую тебя крепко-крепко.
Твой батюня.*

Що тут сказати про цього листа? Очевидно, що з батьком листується все-таки ще дитина... Ота її наївна, всім відома, загадка про трьох гусей...

Мене й досі, коли я читаю батькові листи, печуть біль і сором, що він од листа до листа змушений прохати мене писати частіше. Але — дитина! Дитина росте, вчиться, пізнає навколишній світ, грається, читає та ін., — в неї багато невідкладних справ. І хоча вона дуже любить свого батька, але та любов не буває ясним полум'ям, а жевріє теплинкою, — батька вже три роки немає біля неї...

І — головне — дитина (та й дорослі!) не сповна уявляють, як там батькові непереливки і що то для нього важать листи рідних...

ЛИСТ ТРИНАДЦЯТИЙ

13.1-1941

З новим роком, доню Наталуся!

Листи твої від 2.XII й 15.XII одержав. Дякую, що не забуваєш писати, як умовилися: щонеділі. Дякую й за малюнки. Особливо сподобався мені той, що ти сама малювала: квіти в листі від 2.XII. Твоїми квітами

я прикрашав свою новорічну ялинку. У мене ж була справжня новорічна ялинка. Ось як я її влаштував. Ну, добути саму ялинку — нехитре діло: на багато сот кілометрів довкола — самі ялинки... Та ще й які ялинки, Натусю! Кожна з них гідна була б стояти у вашому Палаці Піонерів. Ну, я звісно, взяв не найбільшу, а найменшу, прикрасив її твоїми малюнками з листів, почіпляв цукерки, що лишилися від моїх іменин, потім «покликав» гостей... з чемодана. «Гостями» були: ти, мама, Майя, дві Ріточки, бубася, тьотя Клава, Вовка, Вірушка з сином і навіть Юрко Сокіл. Одне слово, всі фотографії повитягав з чемодана й розсадив під ялинкою. Потім зварив собі чаю й почав «частувати» гостей. Частував так: зніму цукерку з ялинки й кажу: «Це — Наталочці», а тоді й з їм цукерку! Другу візьму, — це, кажу, — Катерині, й теж з їм. І так за кожного з гостей схрумав по цукерочці. Було дуже смачно й весело. Потім лишив гостей сидіти під ялинкою, а сам ліг спати. За вікном походжав справжній, а не ватяний, Дід-Мороз, але я вже звук його не боюся, в нашій хаті весело тріщали дрова в пічці, було тепло, я ліг під свою ялинку і всю ніч промріяв про тебе, про маму, бубасю, Майю, обох Ріточок, обох Володьок, про всіх вас, рідних, далеких і милих... Мріяв про той щасливий день, коли не в самотині, а разом з усіма вами зустрічатиму під ялинкою Новий рік.

Напиши мені про свою новорічну ялинку. Як ти її влаштувала, хто були гості і всяку всячину.

Твої шкільні успіхи мене радують, хоч (скандал!) саме у фразі про відмінні оцінки ти зробила... помилочку! Написала: «У мене в щоденнику не має ні одного добре». Тут же не дієслово, Натусю, отже тут «немає» треба писати разом. Втім, це, мабуть, у тебе вийшло випадково, бо взагалі твої листи (в тому числі й російський) бездоганно грамотні. Чи одержала ти мої загадки в грудневому листі? Напиши, чи подобаються вони тобі? Якщо подобаються, я в лютневому листі пришлю цілу купу. Ну, от, нарешті, тобі дозволено самій їздити до Маїї! Згодом, я певен, дозволять і до бубасі. Треба тільки суворо додержувати таких умов: 1). Бути уважною, переходячи вулиці; 2). Не заходити по дорозі до подруг, кіно, крамниць і т. д.; 3). Не йти нікуди, якщо дома є робота або уроки; 4). Вертатися додому точно в умовлену з мамою годину. Остання умова — найголовніша, бо ти марно змусиш хвилюватися маму. А берегти її спокій і здоров'я — це мій постійний і головний тобі заповіт.

Бувай здорова! Треба ще мамі й бубасі писати. Пиши, як обіцяла, щонеділі. Бажаю тобі в Новому році здоров'я, бадьорості, успіхів у навчанні й більше радості, ніж ти, моя бідна дитино, бачила її минулого року. Обіймаю й цілую тебе, моя голубко, міцно-міцно!

Твій батько.

Ну, тут все зрозуміло: листа писано саме дитині — милій, любій, недосяжній донечці, про зустріч з котрою, як і зо всіма рідними, батько мріє і день, і ніч...

ЛИСТ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Пукса. 13 января 1941 г.

Милая мамочка!

Ряд причин вынудил меня затянуть отправку январского письма до 13. I. Знаю, что ты будешь волноваться, ожидая письмо, но вышло так, что я раньше написать его не мог. Да оно и лучше вышло, с другой стороны: за это время я получил и твое письмо с поздравлением ко дню моего 35-летия, и Клавину открытку от 22. XII. Два письма Кати и Натуси я получил еще раньше. Очень прошу тебя не волноваться, когда возникает задержка с письмами. Если какой-либо месяц и вовсе не получишь, то не волнуйся, а спокойно жди.

Вот уже и тридцатипятилетие мое минуло... Боже! Как безумно много я прожил и как бессмысленно мало сделал!.. Хорошо еще, что не совершив ничего особенно хорошего или большого, не совершил я также и ничего низкого, ничего, за что я должен был бы краснеть, чего должен был бы стыдиться...

День своего рождения я отпраздновал на славу. Опишу все по порядку. 21. XII, в день рождения, получаю письмо от Кати и Наталочки! Я после каждого письма неделю хожу именинником, а тут вдруг письмо в такой день! Вечером был пир на весь мир: поставил на стол тарелку с печеньем, коробку с конфетами, заварил (позыченого) чаю, — словом, все, как полагается. Меня поздравили, кое-кто даже преподнесли подарки, и мы торжественно уселись за стол. Наша компания уничтожила в этот вечер на целое ведро кипятку больше обычного. Пьем мы чай, радиоприемник какую-то оперу и вдруг... приносят телеграмму с вашими поздравлениями! Мне стоило больших усилий, чтобы не разреветься от радости... Я ее, точно маленький, положил на ночь под подушку для того, чтобы всех вас увидеть во сне на своих именинах. И наверно увидел бы, если бы смог в эту ночь уснуть хоть на один миг...

Хоть и с большим опозданием, но все же поздравляю тебя и всех наших с Новым годом. Сестрам желаю мира в семье и успеха в работе, ребятам — кучу конфет, новых сказок и веселого лета, тебе — свидания со мною хоть в этом году, а всем вместе — здоровья, бодрости, дружбы и любви друг к другу. Маленькому Вовке — отдельно — поступления в детский садик и избавления, в связи с этим, от тиранства «отетой» бабушки и любящих родителей. Как ни есть, а переступив порог садика, он сделает первый шаг в самостоятельную жизнь!

Я много раз перечитывал твое предпоследнее письмо, в котором ты пишешь о свидании летом. Я теперь буду мечтать о нем дни и ночи... С неубывающим волнением перечитываю я то удивительное место в письме, где ты вспоминаешь о том, как шила мне, умирающему, рубашечку. Многие сотни книг прочел я за свою жизнь, книг, в которых глубоко-правдиво

описываются тончайшие движения человеческой души. Но ни в одной из них я не знаю ничего, равного по силе этой «рубашечке», равного по страшной простоте и правдивости материнской печали... И все же — это только взволновало, но не убедило меня! Я не могу прийти к отрицанию горькой радости бытия из-за неизбежно связанных с ним огорчений. Я никогда не потеряю ощущения радости от сознания, что я живу и мыслю, а поэтому никогда не перестану быть благодарным тебе — подарившей мне жизнь! Потому что ведь, честное слово, человек должен в конце концов искать и находить радость и счастье жизни во внутреннем строе своей души, а не в пустяках внешних условий своего существования!

Дочка у меня молодец! — в декабре написала два письма и обещает писать каждое воскресенье. Ты можешь вступить с ней в компанию: когда у тебя нет времени на письмо, — черкнуть в ее письмо пару слов или поручить ей написать мне что-либо от твоего имени. Катя оба раза писала мне вместе с Натуськой. Обсудите там все вместе то, что я пишу Кате о деньгах из ЖСК и, если можно, помогите ей в хлопотах. Посылку вашу от 22.XII я получил 2.I-41. Она немного задержалась здесь на почте в связи с Новым годом. Луку и чесноку из-за этого не повезло: влетела посылка в мороз и лук пропал. Но ты этим не смущайся, а пришли еще луку. По крайней мере лук в посылке, которую я получил 21.XII, доехал прекрасно и я ем его до сих пор. Отлично доехал и лук, зашитый в Володины брюки. Все дело в том, чтобы попасть в оттепель или не очень большие морозы. Решительно прошу тебя ничего не предпринимать с приобретением козуха, не слать мне моего теплого пальто и не огорчаться невозможностью приобретения брюк, о которых я имел неосторожность просить однажды. Я ведь работаю в теплом помещении и только гуляю на воздухе, так что сейчас нет никакой нужды во всем этом. Нужно будет — я напишу. Кстати, шапка моя целехонька, ее хватит еще на 100 лет, прошу мою серую тоже не высылать.

О здоровье моем имею сообщить только самые утешительные вести: я здоровехонек, решительно ничем не болею и от души желаю того же всем вам. Чтобы ты, мама, зря не волновалась, — обещаю тебе не лечить больше насморк баней. Впрочем, даже насморк меня в последнее время не посещает. Ты спрашиваешь, получил ли я фотографию Володиной Риточки? Получил, конечно, хотя должен был догадываться, что это — она, т. к. не было никакой надписи. Хорошо еще, что она вылитый папочка и догадаться не трудно.

К девочкам у меня две просьбы. Одна — прислать мне бандеролью пару книг для чтения. Что-либо из новых: В. Василевскую, если есть. Старая моя просьба: прислать какой-нибудь толстый и интересный роман по-французски (Додэ, Дюма, Гюго) — остается в силе, т. к. Мопассана я уже знаю наизусть, а Лафонтен и словарь скучны. Вторая просьба — по Риммочкиной части: прислать мне коробку перьев «копиручет». Если нельзя

коробку, то хочь несколько штук. Я ужасно мучаюсь без этих перьев. Пришли мне, пожалуйста, чайную ложку (алюминиевую), зубной пасты, еще одну мисочку или кастрюльку. Ребятишки пусть попросят у своих кукол и пришлют мне маленький чайничек. Очень хорошо вы придумали прислать мне гильз. Если их набить дома табаком — можно сэкономить место в посылке, а впрочем не нужно затрудняться. Мыла у меня собралась целая куча: белье ведь нам стирает прачечная, так что мыла не или месяца два. Остальное — будет, пришли, не будет — не огорчайся, обойдусь. Фотографии твоей я не получил. Жду, когда ты снимешься с Катей и Натусей. О твоих планах на будущее поговорим летом на свидании... вполне согласен с тобой, но думаю, что это огорчило бы девчат, а они этого не заслужили. Всех, всех крепко обнимаю и целую. Тебя, родная, всех крепче и нежнее.

Твой Николай.

«Рубашечка» — швидше всього, мова йде про початок 1920 р., коли від висипного тифу, як я вже писала, померли дідусь та його син Сергій, од першої жінки, а батько і тьотя Римма тяжко перехворіли. Бо більше не знаю переказів про те, щоб батько важко хворів.

Оте святкування тридцятип'ятиріччя батьком, од котрого щемить серце... Ота надія на літню зустріч з матір'ю... Боже милосердний! Благее твоє Провидіння, яке не дає людині знати, що з нею буде наступного дня...

Щодо грошей з «ЖСК» — житлово-будівельного кооперативу. Читаємо в Кардиналовській: «Ідея створення „свого“ будинку на кооперативних засадах виникла у харківських письменників наприкінці двадцятих років. Головним ініціатором цього проекту був Сергій Пилипенко. За первісним задумом кожний пайовик мав щорічно сплачувати певну суму й таким чином приблизно за п'ятнадцять років виплатити вартість свого помешкання, яке тоді ставало його власністю. Однак цьому задумові не судилося здійснитись, бо на початку тридцятих років майже всіх чоловіків будинку „Слово“ заарештували, а їхні родини виселили та вислали за межі України.

Будівництво йшло типовими совіцькими темпами: з 1927 по 1930 рік.

...Помешкання в будинку „Слово“ були просторі і склалися з чотирьохп'яти кімнат — вітальні, кабінету, кухні й кількох спалень, не рахуючи комори й лазнички, а також мали балкон. Будинок був залізобетонний і балкони теж з бетону».

Боже, як я любила той будинок, в якому пройшло моє дитинство, — світле, доки був батько, і гірке, — коли його арештували...

Десь у 1939—40 роках будинок «Слово» перестав бути «Словом», а перейшов у руки місцевої влади. В ході того процесу колишнім пайщикам повертали їхні пайові внески. Мама так і не одержала їх: і не знала, що і як, і ніколи було, і війна почалася, і жила вона, бідолашна,

як жінка «ворога народу», за приказкою: «Мовчи та диш!» Збереглася квитанція про сплату пайового внеску в розмірі 750 крб. та доручення батька, засвідчене в тюрмі, що він доручає своїй дружині, Ленцовій К. П., одержати пайові гроші... Та й потому. Я пробувала була кудись тепер тицятись, але мені сказали про давність строку та пояснили, що, в кращому випадкові, я отримаю 7 крб. 50 коп. Я намагалась доводити, що на момент арешту ця квартира була кооперативною, що в нас після суду вилучено було найбільшу кімнату, що її мусять повернути... Але — ку-ку-рі-ку, півнику!.. «Совок»!.. «Постсовок»...

ЛИСТ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Пукса. 13 січня 41 р.

Катю, голубко моя!

Дякую тобі за листи, вітання й добрі побажання. Деякі з твоїх побажань щасливо здійснюються вже й зараз: я здоровісінький, міцний, нічим не хворію й не втрачаю бадьорості. І навіть щастя у мене є, хоч маленьке, але миле: це свідомість того, що десь, хоч і далеко-далеко, є ти, Натуська, мама, — всі, хто так зворушливо турбується мною, не забуває мене в моїй гіркій самоті!.. Ти пишеш: «Щастя йде до щасливих, а не до таких, як ми з тобою». А скільки з них, отих щасливих, не знають нашого щастя: щастя щирої приязні, мужньої віри й незрадливої вірності в горі!..

Від усього серця бажаю тобі в Новому році здоров'я, успіху в роботі, злагоди в родині, віри в свої сили, мужньої твердості перед суворою долею й мудрої байдужості і до принад, і до образ життя. Іще раз — здоров'я і гарного відпочинку після трудового року.

Ти марно образилася за прислані гроші. Будь певна, що коли б я мав у них потребу, я не слав би їх та й годі. Буде змога — пришлю ще неодмінно. Взагалі, з цього не треба робити ніякої драми. Кінець-кінцем, ти зможеш витратити їх на мене ж, купивши щось для посилки. Хоч взагалі ти їх мусиш витратити на дочку, і мене дуже важко запевнити, що ти ніяк не знайдеш їм ужитку! До речі, чим кінчилася історія з пайовими грішми ЖБК? Я ще раз хочу вернутися до цієї теми. Я вже був написав звідси скаргу прокурору, але не послав, вирішивши як слід порадитися з тобою. Чому ти облишила цю справу? Чи тому, що тобі просто ніколи, чи ти боїшся неприємностей із адміністрацією будинку, яка, можливо, «образившись», спробує чинити тобі прикрості. Знаючи тебе, я думаю, що саме це стало тобі на заваді. Плюнь на такі речі й домагайся свого з усією свідомістю своєї правоти. Якщо тобі просто бракує часу, — напиши, я клопотатиму звідси. Тільки не забудь написати, хто юридичний правонаступник ЖБК «Слово» — міська рада, рай. рада, житлотрест і т. ін. Треба, слово честі, треба тобі знайти час, сходити до юр. консультації

й подати до суду. Це абсолютно певна справа! В цілком аналогічних випадках родини тих, що є тут зі мною, одержували гроші до копійки. Мама пише, що влітку ви збираєтеся приїхати до мене. От і будуть тобі гроші на дорогу! Хоч літо ще й далеко, але я хотів би, щоб ця справа здійснилася і щоб ти, їдучи, привезла з собою й маму. Ми з нею дуже давно бачились, а крім того, мені треба поговорити з вами про деякі родинні справи й перспективи. Ну, то про це ще встигнемо списатися до літа.

Доця — молодець! Її листи свідчать і про успіхи в навчанні, і про неабиякий розум. (Ото моє горе, батечку, впродовж усього життя, — «занадто розумна!..» Така ж доля і моєї доньки...) Вона обіцяє писати мені щонеділі. Не знаю, чи вистачить надовго у неї пороху. Боюсь, що вона в даному разі теж буде, — як ти часом кажеш, — донею свого батюні. Шкода, коли так станеться... Бо воно разом з донькою й ти припишеш пару рядків... Мені небагато й треба: прочитати про твоє здоров'я та поцілувати те місце в листі, де написано «твоя Катерина». Кооперація з донькою, звісно, не звільняє тебе зовсім від писання мені хоч раз на місяць справжніх листів. Пиши мені всі, які знаєш, новини. З ким одружився Терень? (Масенко). Чи вже вернувся Катін чоловік, чи й досі там, де ти писала? (Мова йде про І.Виргана). Напиши, як провела ти зимові канікули. Чи перепочила хоч трохи? Напиши мені точно, яка твоя ставка платні й чи платиться тепер надбавка за вислугу років? Коли у вас почнеться літня перерва, канікули? Мені треба це знати, щоб заздалегідь списатися про побачення. Мама про це написала між іншим, але я почав думати про це всерйоз. Минулого року я був проти цього, бо, разом з вами, сподівався перегляду справи. Зараз я бачу, що це марна сподіванка, отже мені край треба побачити тебе й маму. Треба поговорити про те, як вам жити до мого повернення, і про те, як доведеться влаштовуватися після виходу звідси. Мама пише, що приїде й Наталка. Годі й казати, як я хотів би її бачити! Але не знаю, чи не вразить її побачення більше, ніж дасть радості... Втім, про це ви там самі порадитесь, як краще. Встигнемо ще списатися, правда ж?..

Бувай здорова, Катю! Ще раз бажаю тобі здоров'я й сили, щоб прожила ти цей Новий рік веселіше, ніж минулий. Обіймаю й цілую тебе, голубко мила, сонечко моє, міцно-міцно.

Твій Микола.

Р. С. А як же з фотокарточкою? Я жду, жду, а її як нема, та й нема!..

Ну, що тут можна сказати? Звичайний лист люблячого батька, сина, чоловіка... Звичайний, як на ті часи, на ті люди... Зараз здебільшого листи пишуть про ціни, про гроші, про погоду, та ще повинна: — здохла кішка...

Як то батькові кортить хоч словечком, хоч краєчком думки, хоч мізерною грошиною взяти участь у житті своєї родини... Як йому цікаво взнати щось про тих товаришів, хто вцілів, хто на волі... Чи доходять до нього чутки про тих, хто від нього недалеко, вважай, поруч?

Лише в 1989 р., будши присутньою на установчій конференції товариства «Меморіал» у Москві, я взнала від сина колишнього в'язня, що там, де поневірялись наші батьки, був лісопвал та целюлозно-пороховий завод. Належало все це до «Онеглагу», що охоплював майже всю Архангельську область. Поруч були ще «Ухтлаг» і горезвісні Соловки...

Чи знав батько, що в Соловках сидять старий український академік Рудницький та історик Яворський? Там і смертельно хворий на сухоти український письменник Євген Плужник; там, в окремих камерах СІЗО — спецізолятори для політв'язнів — М. Куліш та В. Підмогильний; там перебував П. О. Флоренський, учений і філософ із всесвітньо-відомим ім'ям; там величезне гроно вчених, політичних діячів, акторів, письменників, священників і просто звичайних людей.

Там Лесь Курбас, «український Мейерхольд», поставив «Аристократів» Погодіна, «Інтервенцію» Славіна, французьку комедію «Школа платників податків» та ін. Там же він і загинув.

Там на зустрічі Нового, 1937 року, ще співав Привалов, а Вигодський грав Брамса та Рахманінова; щоправда, Рахманінова, як «білоемігранта», заборонено, то ж його грали під іменем Чайковського...

Там сиділи так звані українські неокласики.

Читаємо у Ю.Чиркова:

«Неокласицизм возник в начале XX века как художественное течение, противопоставлявшее декадентству строгость стиля античной литературы и искусства.

В начале 30-х годов в литературных кругах Киева были хорошо известны имена неоклассиков: Зерова, Лебеда (тяжів до неокласиків), Филипповича, Рыльского. Наиболее маститым из них был профессор Зеров, великолепный латинист и поэт, переведший на украинский „Энеиду“ и множество стихов Горация и Вергилия. Лебедь был весьма остроумный критик и теоретик украинского литературоведения. Третий неоклассик — Филиппович был в большей мере профессор, чем поэт, а Рыльский, тогда еще не академик, не герой и не депутат, в силу ли широты мышления или, как говорил Лебедь, „гибкости спины“ хотя и ходил в неоклассиках, но писал в разных жанрах, сочетая лиризм с социальными заказами.

В 1935 году всех неоклассиков посадили, обвинив в заговоре, терроризме, попытке отторжения Украины и т. д. Люди они были видные, обвинение серьезное, дело шло под присмотром самого наркома внутренних дел Украины Балицкого. На первом этапе следователи установили общеизвестные истины, что обвиняемые знакомы и что они соглашаются с ярлыком „неоклассиков“.

Обвиняемые согласились с этим легко, а затем им было предложено признать и все остальное; тут-то и нашла коса на камень. Следователи считали, что согласие с таким неприличным ярлыком, как „неоклассики“, — это уже признание в контрреволюционной деятельности, а признание общности взглядов — подтверждение существования заговорщической организации. „Нам все известно, — посмеивались следователи. — Неоклассики! В классики захотели при жизни, а какая инстанция это вам разрешила? „Энеиду“ переводили, рабовладельческий Рим пропагандировали, от Муссолини задания получали?..“

Первым стал сдавать младший неоклассик — Максим Рыльский. Он признал, что пропагандировал в своих стихах буржуазный национализм и был уже готов согласиться на отторжение Украины и назначение себя и других неоклассиков в правительство самостийной Украины, как вдруг его вызвал сам Балицкий, предложил ароматный чай и сообщил о прекращении дела, немедленном освобождении и направлении для отдыха на правительственную дачу. Мило пошутив на тему о сложности жизни и бдительности, нарком выразил надежду, что товарищ поэт и впредь будет писать такие же хорошие стихи.

Совершенно сбитый с толку, Рыльский находился как в тумане. Его моментально оформили, выдали вещи, побрили и вывели за заветные ворота. Но тут произошла неувязка: поэта выпустили из внутренней тюрьмы НКВД раньше, чем за ним приехала машина, чтобы отвезти на дачу, и он вышел в шумный жаркий город. Сил ему хватило только дойти до ближайшего столба. Голова кружилась, ноги не держали. Сердобольные киевляне окружили бледного человека, едва державшегося за столб. Посыпались вопросы, советы, предложения о помощи. Первым до его сознания дошел вопрос откуда он? „Отсюда“, — сказал он, показывая на известный дом. Добрых киевлян как ветром сдуло, но тут подъехала машина, и его забрали отдыхать на дачу.

На даче высокопоставленный руководитель украинской культуры поздравил его с высокой оценкой, которую дал товарищ Сталин его последним стихам, где было посвящено ему стихотворение. Просматривая, как обычно, по ночам новые книги, Иосиф Виссарионович, прочитав отмеченное стихотворение о Великом вожде, наложил резолюцию: „Автора секретарем стихотворения о Великом вожде, наложил резолюцию: „Автора поощрить, может быть, из него со временем выйдет новый классик украинской литературы“.

Как известно, прогностическая резолюция Иосифа Виссарионовича оправдалась полностью, и младший неоклассик стал не только классиком при жизни, а также и депутатом, академиком, героем, а его коллеги, получив по десять лет, прибыли в Соловки, где часто вечерами под монастырскими сводами звенела латынь Вергилия и Горация. Их реабилитировали посмертно» [23].

У цьому уривкові з [23] є деякі розбіжності з фактами.

ЛИСТ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Пукса. 3.II-1941

Доню Наталюся!

Переді мною лежать чотири листи, писані тобою в січні. Я з великою радістю читав їх і з не меншою охотою перечитував по кілька разів.

Ти дуже цікаво придумала: писати листи-щоденники! От я знаю тепер кожен твій день: що ти робила в школі й дома, з ким і як розважалася і т. ін. Даремно ти думаєш, що твої листи виходять нецікаві: мені вони дуже подобаються. Всі твої загадочки я повідгадував і задачки порозв'язував; відповідей не пишу, щоб не займати багато місця. Думаю, що ти повіриш мені й так. Деякі з них були важкенькі: довелося таки поморочити голову! Гарні твої листи й зовні. Квіти й малюнки надають їм святкового вигляду. Цікаво, що в жодному з п'ятьох останніх листів (один грудневий, три січневих і один, писаний у бубасі), ти ні слова не написала про читані тобою за цей час книжки. А колись у листах ти виписувала цілі списки книжок, прочитаних тобою. Чи ти тепер їх не читаєш, чи, може, думаєш, що мені нецікаво знати. Якщо читаєш — пиши неодмінно, що саме читаєш. І не тільки назву книжки, а й свої думки про неї. Пам'ятаєш, як ти плакала, прочитавши вперше «Янко-музиканта»? Що ж, це непогано: я в дитинстві теж немало поплакав і над Янко-музикантом, і над дядею Томом, і над гутанперчевим хлопчиком Григоровича, і над долею Катерини й наймишки у Шевченка, і над стражданням Квазіmodo й Есмеральди з «Собору Паризької Богоматері» В. Гюго, і над оповіданнями Марка Вовчка й Коцюбинського. Це — гарні сльози, вони роблять душу людини чуйною й чулою до людського горя, не дають їй завчасно черствіти, старіти... Образи ж інших героїв виховують у людини інші почуття і якості душевні. Пам'ятаю, улюбленими героями мого дитинства були: «Слідопит» Купера, «Тарас Бульба» Гоголя, а пізніше — «Овод» Войнич. Інша річ, що я мало запозичив від них мужності, витримки і сміливості, така вже, значить, моя вдача! — але я все ж намагався бути на них схожим, і образ Овода, наприклад, не раз приходив мені на допомогу в скрутні хвилини мого життя. Хоч насправді найулюбленишим моїм героєм зостався Кола Брюньон Ромена Роллана. В моїй домашній бібліотеці є ця книга, ти її можеш прочитати, але, я знаю, вона тобі не сподобається: багато дечого з неї ти ще не зрозумієш. Згодом, я знаю, ти її полюбиш, бо її не можна не любити. (І прочитала років в одинадцять, і зрозуміла, і полюбила, і люблю, й любитиму до останньої хвилини свого життя!)

В усякому разі, свої думки з приводу прочитаних книжок ти мені пиши неодмінно, це мене дуже цікавить. Я радив тобі завести зошит, де б ти записувала враження від прочитаного. Ти пишеш, що вже виконала мою пораду. Дуже добре, що перша з записаних туди книжок була «Хаджи-Мурат» Толстого. Взагалі, старайся читати тільки гарні книжки, —

їх — гарних книжок — стільки, що жодна людина на землі не зможе їх перечитати за своє життя. Ти скажеш «А звідки я знаю, чи гарна книжка, чи ні, доки я її не почитала!..» Це не зовсім так. Є автори, всім відомі, і серед їхніх творів немає негарних. Це, в першу чергу — Горький. Читати Горького ніколи не обридає, як не обридає людині світ сонця і чисте повітря. Такі — Гоголь, Діккенс, Коцюбинський, Гюго, М. Вовчок, Чехов, Марк Твен, Шевченко, Вальтер Скотт і, особливо, Пушкін!..

В минулому листі я писав тобі про свою новорічну ялинку. Як вона тобі сподобалася? В січні зі мною нічого особливого не трапилось: моє життя набагато одноманітніше, ніж твоє. Одначе з 1.11.41 я буду писати тобі листа так, як пишеш ти — в формі щоденника, і пришлю його тобі в перших числах березня. Таким чином і ти будеш знати все про моє життя: коли я одержую твої листи, що читаю, які бачив явища природи і т. д. Здоров'я моє прекрасне, не так, як у тебе. До речі: зубками своїми ти не нехтуй, а займись ними як слід. Що-що, а зуби ти мусила б успадкувати не від батька, а від мами: у неї зуби чудові, не те, що в мене! Пиши, як і писала — частіше й більше. Не роби помилок (а вони, часом, трапляються). Цілуй Майку, Ріту, Вовку, бабусю, маму.

Обіймаю тебе, моя хороша дитино, і цілую без ліку багато і міцно.

Твій батько.

«По тому, какие человек курит сигары и каких композиторов любит, можно узнать, из чего соткана его душа. Старый Джолион не выносил крепких сигар и музыки Вагнера. Он любил Бетховена и Моцарта, Генделя и Глюка, и Шумана, и совсем непонятно почему — оперы Мейербера. Но в последние годы он поддался чарам Шопена, так же как в живописи не устоял перед чарами Боттичелли».

Це — уривок, як ви самі здогадалися, з однієї моєї найулюбленішої книжки: «Сага про Форсайтів» Голсуорсі. Цілком поділяючи думку старого Джоліона щодо музики, вважаю, що було б правильно віднести її і до книжок. Подивіться тут чи в інших листах, які книжки любі батькові і він радить їх мені читати.

Чи можливо в цих книжках, або у того ж таки Пилипенка чи Васильченка, або в батькових оповіданнях знайти що-небудь про, — вибачайте! — лайно в унітазі, як у нашого колишнього земляка — харків'янина Едічки Лимонова, або фразу, що лізе мені в вічі з листка «АіФ»: «Забавно раскрывать свою сексуальность!» Чи тільки тим авторам «забавно» нюхати й розкривати, «чи й всім те буде?» — як сказала б покійна бабуся Тетяна...

ЛИСТ СІМНАДЦЯТИЙ

Пукса. 3.II-1941

Катю, голубко моя!

В минулому місяці я трохи був забарився з листом. Трапилося це не з моєї вини, але ти, певно, вже починала хвилюватися. Тож у цьому місяці вирішив писати зразу, щоб ви встигли одержати його швиденько. Найуперед — про здоров'я. Почуваю себе прекрасно, нічим рідше не хворію, все в мене по-старому благополучно. Листи твої від 15.XII і 8 січня одержав. Дякую за листи. Шкода, що донька в своїх листах-щоденниках мало пише про тебе. З її листів я тільки й можу прочитати, що «мама на зборах» та «мама в школі»... А як мамине здоров'я, чи вже перелицювала мама шубу і т. д., — цього не знаю. Цікаво було мені прочитати в твоєму листі про пропозицію завтраВНО їхати тобі працювати у Західну Україну. Порадити тобі нічого не наважуюсь, хоч думаю, що твоє рішення — правильне. (Не їхати, чи що? Звісно, правильне...) Олександра побачиш — вітай щиро. Я радий за нього, що йому доля всміхнулася краще, ніж мені. Натуся пише, що у вас була Катерина (Вирган). Цікаво, чи збирається вона їхати до чоловіка, чи, може, жде його незабаром додому. Вона, певно, заходила до тебе взяти щось почитати з книжок; я знаю, вона завжди любила гарні вірші. Набиватись із дружбою ніколи не слід, але коли б ти зуміла з нею заприятелювати, я був би дуже радий: мала б друга щирого й чулого. Жалується на тебе Грицько, що ти йому не пишеш, він думає, що ти не одержала його листа. Напиши йому неодмінно, хоч коротенько, Катю! Я дуже тебе прошу. Тобі це легше зробити. Може, ти забула його адресу, то ось вона (я її й досі пам'ятаю!): н/в станція Веселий Кут, Гросолівського району на Одещині, село Поплавка, Гр. Гр. Ткаченку. Напиши сама, або хай Натуся напише, що ти йому відписала.

У вас там, на Україні, вже, мабуть, зовсім весна! Я безумно любив оцю пору: кінець лютого, початок березня, коли повітря ще холодне, а на тротуарі по вул. Лібкнехта, біля пам'ятника Шевченкові уже тепло на сонечку... Ну, у нас до весни ще далеко, але сонечко вже, що-не-день, то довші світить, пробує навіть гріти потроху. Дні стоять сонячні, морозець тримається рівний, немає відлиг, мокроти, слякоті, як то часто буває на Півдні. Це сприяє здоров'ю, — я в цьому переконався на власному досвіді. Шкода, що ти й доня там часто хворієте. Мама теж скаржиться, що грип угніздився в їхній квартирі. Хочу дати тобі й мамі одну пораду, не знаю тільки, чи приємно вам буде її виконати. З досвіду я переконався, що немає кращої протигрипозної і взагалі протипростудної дезинфекції, як хлорне ванно (хлорная известь). Воно тільки дуже неприємно пахне і це майже виключає можливість його використання в ваших умовах. Але коли на це не зважати, а мити час від часу підлогу і все, що є в убиральні, хлорним ванном, — це дуже гарно впливає на слизові оболонки

поса, на весь дихальний апарат взагалі. До запаху можна привикнути, а користь велика. Треба тільки бути обережними і не попекти руки, бо ця штука дуже їдка. Втім, ти ж як інструктор протихімічної оборони й мусиш знати, як це треба робити. Крім того, я думаю (я думав про це й раніше), що багато шкодить здоров'ю вашому велика сухість повітря в квартирі. Не лілуйся вішати щоразу на ніч мокру простиню біля Натусі, і ти побачиш, що буде краще. Зуби її мене дуже турбують. Не запускай цього діла, а заходись з усією твоєю енергією; коли справа упреться в гроші, — я пишу про це сестрам, — вони тобі допоможуть. Почати губити зуби в такому віці — це страшна штука! Як твої клопоти з приводу квартирних грошей з ЖБК? Чи ти таки надумала щось робити? Звісно, тобі видніше, і я нітрохи на тебе не в претензії, але все ж я думаю, що треба свого домагатися. Ти обіцяла сфотографуватися з Натусею в шкільну перерву, але, як бачу, не зробила цього. Зроби як знаєш, а зроби, а то розгніваюся на вас на обох! Поки не встиг розгніватися, — обіймаю і цілую тебе, моя бідна голубко, міцно-міцно.

Твій Микола.

Р. С. Одержав мамину листівку. Вона пише, що ти з Натусею сфотографувались. Жду карточки!

...З Катериною Іванівною Вирган мама, дійсно, була в добрих, дружніх відносинах до самої її смерті. Я пам'ятаю її вже після війни: це була жінка мила, лагідна, щира, сором'язлива, доброзичлива до людей, з тихою м'якою посмішкою. Легенько їй гикнеться на тім світі...

...Горезвісне хлорне вапно... Думаю, що воно далось взнаки батьковій в тюрмах, етапах, пересилках, таборах і, наприкінці, — в табірному госпіталі. Гадаю, що коли б він вийшов на волю, то той запах зразу б відновив в його уяві страшні картини минулого... Але, бачте, він і в тій ситуації вбачає щось гарне, корисне й поспішає поділитися ним з дружиною...

ЛИСТ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Пукса. 4 февраля 1941

Милая мамочка!

В январе я задержался с письмом, поэтому, вероятно, ты его к 23.1 и не успела получить. Прежде всего, спешу тебя порадовать тем, что я жив-здоров, здоровье мое находится в прекрасном состоянии и вообще я решительно ни на что не могу пожаловаться. Последние из полученных мною от тебя весточек — письмо, писанное вместе с Наталочкой от января и открытка посылки от 23 января. Открытку я получил сегодня, спустя час после получения посылки от 26.1, о которой ты пишешь в открытке. Все в посылке дошло отлично. Получил я также и высланную тобой 16.1. Большое спасибо всем за ваши заботы обо мне. Дочка у меня

прелесть: ее письма-дневнички доставляют мне неизъяснимое удовольствие. Я иногда теряю ясное о ней представление: то она пишет серьезные вещи о прочитанных ею серьезных книгах, а то вдруг прорвется в письмах ее что-нибудь такое ребячье, какая-нибудь наивная загадка, рисунок, — и тогда вспоминаешь: да ведь ей всего-навсего десять лет! (Бідний мій батечко! Він дійсно загубив про мене уявлення і так, з ходу, не збагне, що мені вже майже дванадцять років...) Впрочем, письма я ей пишу вполне «взрослые», зная, что дети вообще (а ее склада — в частности) отлично понимают и любят «взрослое» к себе отношение. Она прекомично и очень живо описывает Вовку, даже песенку его сообщила мне. Мамочка! Она жалуется на зубки. Большая-большая просьба к Верочке (она главная за всех «печальница» и всегда умудряется находить свободное время для... других): пусть она немного займется Натуськиными зубами и, если нужно, то поможет ей как следует их подлечить. Это ужасно — с таких лет начинать терять зубки! Ее прошения (Наталина) по поводу лечения зуба великолетна, это меня посмешило, но не успокоило. Очень-очень прошу Верочку заняться этим вопросом.

О другой Верочке, — о Верушке. Даю тебе самое нерушимое слово всегда помнить и исполнять твой завет о помощи ей, облегчении ее судьбы. Печально только, что я смогу что-либо сделать для нее не сейчас, ибо сейчас — сам хуже Верушки, повис на шее у сестер, у жены, у брата...

Клавочку поздравляю с трехлетием сына! Пусть извинит, что с некоторым запозданием. Обнимаю его, разбойника, и целую крепко-крепко! Вероятно, по такому поводу вы его фотографировали. Если да, то не найдется ли и на мою долю карточки? Фотографию Кати с Наталочкой жду с нетерпением. Верочку тоже поздравляю с десятилетием дочери. Это уже вполне серьезный юбилей! Жизнь как-то остановилась в моем представлении: я всех вас (а особенно — ребят) помню и представляю такими, какими я оставил три года назад. Поэтому и Майю я вижу семилетней, а Вовку — крошкой. Вовка трехлетний для меня, это — рассказ из книги: читаешь, представляешь, но не видишь. Вот я, сгорая от нетерпения, жду Клаву в больнице на Конторской. Вот выходит она, целует меня, и я беру у нее из рук нечто, завернутое в одеяло. Вот тещу я его по вашей лестнице (так я нес когда-то, с замиранием сердца, Наталку из больницы в Решетиловке), вот мы с тобой его раскутываем, он протягивает к нам маленькие розовые ручки, а орет... Вот это — настоящий Володька, а не тот, который уже научился и петь, и ходить и даже ругать бабушку!

Скоро три года, как мы расстались... Еще два впереди... Мужайся, крепись, береги здоровье, родная моя; сердце мое разорвется от горя, если ты уйдешь от нас, не дождавшись моего возвращения! Меньше всего печалься обо мне: мне ничего не сделалось за три года и я твердо верю,

что и оставшиеся два я буду здоровехонек. Работать я умею и люблю, никакая работа мне не страшна, я ко многому привык, обжился, многому научился и если что и причиняет мне страдания, то это — тоска по любимой семье, сознание своего бессилия быть ей твердой опорой, помощником, работником, да еще безумная тревога о твоём здоровье. Пиши мне чаще, — я очень люблю твои письма, — да и тебе легче будет на душе, я знаю, даже после грустного письма. Всех, всех обнимаю и целую крепко-крепко! Тебя, моя милая, — всех крепче!

Твой Николай.

Р. С. Напиши мне, где работают хлопцы, что пишет Володя, окончил ли Федя Академию и где он сейчас, как Верочкина аспирантура, что говорит Гуревич (поподробнее!), когда Верушка ждет из Кр. Армии мужа, что пишет Женя из Борового? Из «мелочей жизни»: пришли мне конвертов без марок, бумаги для писем (лучше всего — общую тетрадь), резинки к носкам, борного вазелина, кусок черной ткани — залатать гимнастерку мою суконную (она еще жива!) и цыбули-сеянки.

«...письмо, писанное вместе с Наталочкой от 6 января».

Мое життя з мамою, після арешту батька, стало скупе, сіре, нецікаве. Влітку радість — поїздка до Решетилівки; взимку — подорожі до бабусі або до тьоті Віри. Жила бабуся, як я вже писала, в районі Кінного ринку, з сім'єю молодшої дочки Клави. Тож на канікули, а коли — на вихідний мене привозять туди. Частенько, бува, закинуть і Маечку, доньку тьоті Віри. Зранку бабуся встає і йде на базар, а ми втрюх, — ще ж Клавіна Ріточка шести-семи років — залізаємо в теплу широку бабусину постіль, вовтузимось там, борюкаємось, щось розповідаємо і чекаємо на її повернення. То був цілий радісний ритуал: вона дає нам в постіль, — так смачніше! — гарячі бублики або французькі булки, намазані свіжим маслом. Пізніше, під час боротьби з космополітизмом, ті булки було перейменовано на городські, але змінилася, на жаль, не лише назва: булки мого дитинства були білі, пухкі, солодкі, духмяні, — робили їх майстри своєї справи, люди з серцем і золотими руками. А великі бублики, всипані маком, зовні хрусткі, всередині — «як пух, як дух, як миле щастя!..»

Женя — це зведена батькова сестра, дідусева дочка від першого шлюбу. Вірушка — її донька. Батько має на увазі її невдалий шлюб перед війною; згодом життя в неї налагодилось; вона жива й досі, має сина й онука.

ЛИСТ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

7 февраля 1941 г.

Милая моя дочечка Натуся!

Ты так исправно и интересно выполняешь свое обещание писать мне письма, что я решил написать письмо лично тебе. Из твоих писем-

дневничков я вижу, что твои школьные и домашние дела идут хорошо. Вот только зубки твои болят, — это беда! Жаль, что ты очень мало пишешь о маме. Мало и однообразно: «Мама на зборах», «Полініла мамі десять зошитів», — вот и все! А ты бы написала побольше: как ты с мамой дружишь, как ссоришься, чему она тебя научила из рукоделій: умеешь ли ты сама себе пришить пуговицу, латочку, умеешь ли штопать чулки; учит ли мама тебя стряпать, — и многое другое. Раньше ты писала кое-что в этом роде, а последнее время перестала. Недоволен я остался и твоим почерком. Первые две строчки твоего последнего письма (где картинка с Всесоюзн. с.-х. выставкой) написаны хорошо, а потом — небрежно, неаккуратно. Словом, что когда-то ты называла «каляка-малыка»! У тебя намечается скверная привычка калечить некоторые буквы. Вот точно перерисованные образцы некоторых твоих букв: ...

Далі йдуть два рядки вимальованих батьком літер з моїх листів. Батьків лист написаний підкреслено красивим, каліграфічним почерком, крупніше, ніж у листах до мами чи бабусі. Взагалі, в батька був і зостався до останнього дуже гарний почерк. І в мене, дорослої, довгий час почерк був копією батьківського; потім його зіпсувала постійна квапливість, а нині і зовсім погано, — рука стрибає й малює якісь карлючки...

С нетерпением ожидаю твоей фотографии. Бубася мне написала, что ты снялась с Майей, но написала так мелко и неразборчиво, что я прочел «с мамой». Этой карточке я буду очень рад, но с мамой ты все же сходи сфотографироваться обязательно!

Возвращаю тебе твою задачку-шараду, вернее — ребус. Ответ смотри на обратной стороне. Сам-то я рисую плохо, да и некогда мне заниматься рисованием. Но, чтобы не остаться у тебя в долгу, даю тебе следующие загадки:

I. Взять три слова: 1-е — «явление природы» (зимой); 2-е — «название одного из цветов»; 3-е — «часть тела»; вместе эти три слова составляют название одной из самых замечательных поэм Н. А. Некрасова.

II. Вот перед тобой в зоопарке большая-пребольшая птица. замени в ее названии первую букву и... получишь фамилию одного из западных композиторов. С музыкой его ты (я знаю это из твоего письма) познакомилась недавно в кино.

III. В названии одного из лучших стихотворений Лермонтова отбросить последнюю букву, чтобы получилась фамилия одного из величайших русских композиторов. (Маюшка, вероятно, кое-что из него играет).

Поломайте головки вдвоем с Майкой, но решите обязательно. Целую Майку в носик, а тебя в щечки. Обними и поцелуй мамочку, бубасю, теток, Ритуху и Вовку.

*Жду от тебя новых писем, загадочек и картинок!
Твой батюня.*

ЛИСТ ДВАДЦАТИЙ

Пукса. 6.III-1941

Милая мамочка!

Сегодня, вместо ожидаемого письма, из-за которого я откладывал свое письмо, получил твою открытку. Рад, конечно, и ей; письма буду ждать, а открытка меня успокоила; я уж думал, что ты там вовсе расхворалась. Твою посылку получил 3 марта; все дошло отлично, большое спасибо всем и за все. Судя по отсутствию там некоторых мелочей (резинок для носков и т. п.), я вижу, что до дня отправки посылки вы еще не успели получить моего февральского письма. Жаль, что это мое письмо не застанет дома Верочку, но вы ей пошлите письмо: так уж оно написано, переделывать некогда, а там я ее кое о чем прошу о таком, что она может сделать до своего приезда домой. Черкните ей и мой адрес: быть может, она мне оттуда напишет, а адрес мой, впопыхах, собираясь, могла не взять. Я не знаю, в какой школе учится Майя, но если это где-либо в районе улицы Либкнехта, то, может быть, ей следовало б перебраться «на квартиру» к Кате? Они вместе с Натуськой готовили бы уроки, вместе хозяйничали бы, а Катя побыла б мамой не одной, а двоих девочек. Я ей об этом кратко пишу в постскриптуме, т. к. письмо ей я уже закончил. Словом, вам виднее, конечно, но ты права, говоря, что Майка на время Вериной поездки осталась без надзора. О получении посылки, посланной в конце января, я извещал в февральском письме, ту же, которая была послана в первых числах февраля, я получил спустя 6 дней, как обычно. Живу я по-прежнему, чувствую себя преотлично, решительно ничем не болею, ни в чем особенно не нуждаюсь, словом — никаких оснований к беспокойству по поводу моего существования у вас быть не должно.

Клавочку крепко целую за то, во-первых, что она Клавочка, а во-вторых — за то, что она прислала мне отличных книжечек, доставляющих мне в часы досуга большое удовольствие. Как там ее ребятишки? Давно мне о них не писали ни ты, ни Натуся и Клава. А я очень люблю читать о Вовкиных проделках и рассуждениях, о Риточке же вообще потерял всякое представление, а ведь она тоже была очень забавная и выдумщица! А ты пишешь о ней — «тихонькая, скромненькая девочка». Это Ритуха-то тихонькая!..

Карточка Майи и Натуси мне очень понравилась; напрасно ты не хотела, чтобы ее слали. Наталя там очень хорошо выглядит, а больной ее зубик придает ее личику немного грустное выражение. И Катина фотография мне понравилась. Точнее, я так долго и тщетно ждал обещанной мне фотографии ее и дочки, что рад был, получив хотя бы эту... Строгое,

без улыбки лицо старит ее, правда, а я очень люблю ее улыбку. Бывало, рассердится за что-нибудь, смотрит вот так, как на этой карточке, на душе становится мрачно и неудобно. Улыбнулась — и все вдруг исчезло, и все забылось... Кто-кто, а я то знаю ее улыбку. Она не часто улыбалась и редко пела, но и то, и другое у нее выходило удивительно. Гляжу на строгое лицо Катерины, мысленно освещаю его улыбкой и вижу ее такою, какой знал и знаю ее, быть может, один я. Она немногим улыбалась и редко пела иначе, как наедине со мной.

Твоя карточка слишком уж «пятиминутная», чтобы можно было составить себе ясное представление. Знаешь, есть такое выражение: «холодный сапожник». Так вот снималась ты, безусловно, у какого-то «холодного фотографа». Одно заметно явственно: зубки-то у тебя, видно, болели еще крепче, чем у Натуси; растеряла ты их, даже не жалуясь на боль, а оно-то и заметно. В письме к Вере я прошу ее взять на себя инициативу свести тебя не к «холодному», а к настоящему фотографу. Исполни мою большую просьбу: не откладывай этого, а сфотографируйся, как следует. Не только для того, чтобы прислать мне хорошую фотографию, но и для того, чтобы она была у Володи, у всех девочек, у Алеши, у Верушки... Мне, если будете слать, то одну пришлите, а другую оставьте на хранение у Кати: присланная вами может затеряться в волнах эстетического моря, по которому плывет мой утлый челн. Кончаю тем, с чего начинал: просьбой писать мне, как писала прежде — письмо, а не открытку. Ты пиши письма так, как пишет их Натуська: понемножку, как выберешь свободную минутку, а кончишь — отправляй. Крепко-крепко целую тебя, девочек, ребятшек, всех, всех.

Твой Николай.

...Звичайно, тільки безмірно люблячий батько міг вбачити на фотографії, де ми з Маечкою, що я там маю гарний вигляд. От Майка — то справді гарна: розумна, красива, й характер видно з ледь підібганих губок, — все краще, що було в ній дорослій, вже є на цій фотографії, хоча їй тут лише одинадцять років. А я... Хоч і моє при мені: батьків лоб, батьків ніс, його губи. Але вираз обличчя кислий, світлих бровенят майже не видно, зтягнутому в тугі кіски волоссячку не дозволяється кучерявитися... І тут, як і на інших фотографіях дітей — певна, що платтячка на дівчатках пошиті бубасею, — коли вона встигала обшивати всіх онуків — не знаю! Вишита сорочечка на Володичі, звичайно, вишита його матір'ю, тьотєю Клавою. Згадалось мені, як перед військовою тьоття Клава вишила своїм сестрам та мамі на білому шовковому маркізеті купони на блузочки, — кольоровою гладдю, — квіточки попереду й на рукавах. Зшила з цього я собі кохтинку, вже як була студенткою, а потім, через багато років, з неї, напівпорваної — зробила доні блузочку до псевдоукраїнського костюма...

Згадалось, як мама розказувала про такий випадок: пошила бубася якось мені в ранньому дитинстві жовте платтячко, а для краси оздобила його по комірцеві блакитними стрічками. То ми тепер згодні, що остання жовтого та блакитного красиве й символізує кольори неба й сонця, блакить води і жовтавість ниви. Та й платтячко те було не так, щоб яскраво-жовтого кольору, швидше гірничного чи кольору дитячої каки... А тоді бідний батько аж затрусився, вздрівши обнору: «Катю, спори швидше стрічечки! Хіба ж можна!» — тобто хіба можна, щоб хтось побачив тее націоналістичне дитяче платтячко, витримане в жовто-блакитних кольорах! От так-то... Це інформація до роздуму для тих, лінивих та малознаючих, хто вважає, що за Сталіна був мед, а не життя...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Пукса, 13.IV-41

Милые, родные мои мамочка, Катя, сестры, детишки!

Винуват я перед вами очень: вот уже 13-е апреля, а я только сегодня собрался написать вам письмо. Осваивал новую работу и был очень занят, прежде чем вошел в норму. Жив я и здоровехонек по-прежнему, ничего со мной плохого не случилось, ничем я не болею, не так, как ваши ребятишки! В последнем письме мама писала, что заболели ребята, и я очень беспокоюсь, что с ними. Оба маминых мартовских письма получил. Спасибо за них большое. Последнее время я должен был довольствоваться открытками от нее, и эти два письма мне были особенно приятны. Письма, которое от имени мамы обещала мне Натуся на каникулы, я не получил еще. Если она его не писала, то очень жаль. Не только потому, что я не получу его, но и потому, что все это будет свидетельствовать о ее плохом настроении. Если же она не написала мне потому, что не получила от меня ничего в марте, то это — недоразумение! Во всяком случае, я на нее не обижаюсь, а только жаль мне очень, что ее каникулы проишли для меня бесследно. Верочке я тогда в ответ на ее письмо ответил большим лирическим посланием, а сейчас повторю еще раз: большое спасибо ей и за письмо, и за заботы о Натуське, обо мне, за все, что она делает для меня. Очень интересуют меня ее академические успехи. Если ее диссертация будет печататься где-либо в журнале или отдельным изданием, пусть пришлет непременно или привезет летом, когда приедет с мамой. Девчата напрасно нападают на маму за то, что она сообщила о намерении приехать ко мне. Мечтать об этом я, разумеется, буду, как мечтал бы и не получив письма об этом, но я ведь отлично понимаю, с какими трудностями это сопряжено, понимаю и вижу, быть может, яснее, чем вы, несмотря на мое звание «мечтателя». Мечтать ведь тоже можно по-разному: мечтателями были и Манилов и Одоевский, только первый мечтал черт знает о чем, а второй

умел среди волнений трудных хранить пламень чувства и веры... Я отношусь к вашей мысли реально: будет возможность — приедете, не будет — что ж поделаешь! Наиболее реальным вариантом мне представляется приезд мамы с Верой, либо мамы с Катей. Натуська пусть наберется мужества и не настаивает на трудной поездке ради удовольствия меня видеть. Ведь вам, по приезде в Плесецкую, придется где-то ночевать в ожидании обратного поезда на Пуксу, а Наталке нужно летом хорошенько отдохнуть, набраться сил. Катя тоже пусть планирует свое лето, исходя из необходимости как можно основательнее отдохнуть, набраться сил для нового учебного года. Излишне упоминать, что я этим не делаю выбора: кого я хотел бы больше видеть, кого меньше — это было бы просто неумно. Нужно трезво учитывать, чем следует, а чем не следует жертвовать ради двухчасовой встречи, и если это будет сопряжено с потерей отдыха для Кати, то ни ей, ни мне это пользы не принесет. Если же обстоятельства и спокойный учет всех возможностей позволяет ей сопровождать маму (а маме — ее, — мама тоже должна ведь учесть спокойно все возможности) — я бесконечно рад буду обнять ее, милую, славную, любимую!..

В последнем письме она писала о своих тревогах по поводу предстоящих Наталке экзаменов. Ее намерение создать ей по возможности спокойную обстановку на время экзаменов я от души приветствую, в конце концов это все, что требуется для успеха дела. Главное, это избежать атмосферы нервозности, ажиотажа, азарта со стороны Натуськи, переживаний по поводу возможных неудач. Невелика беда, если она получит по одному-двум предметам не самую лучшую оценку. Ей это нужно сказать наперед, и тогда сдача экзаменов на «отлично» будет восприниматься, как приятный сюрприз. Мама просит не делать в письмах к Наталке никаких замечаний, мотивируя тем, что я не должен ее огорчать. Я ее зря и не обижал в письмах, но и сейчас не могу удержаться от одного замечания: в последнем письме ко мне она четыре раза написала «фискультура»! Это не описка, а неумение вдуматься в происхождение слова: ведь не пишет же она «фисика» или «фисический»! Не бойтесь ей об этом сказать, а скажите непременно. В прошлом письме к Кате я советовал ей подумать о возможности перехода ее на работу в старших классах. Я посвятил этой теме почти все письмо, а сейчас снова возвращаюсь к этому. В самом деле: впереди еще два года разлуки, да и после этого — темно грядущее — я не знаю: где и как мне придется работать. Если бы она собралась с духом и попыталась пойти на какие-нибудь курсы переподготовки или даже в 2-летний учительский институт, — было бы очень хорошо. Это скрасило бы ей ближайшие два года существования, несмотря на неизбежные материальные трудности, связанные с этим, — я это учитываю хорошо. Думаю, что остановка здесь за доброй волей, а не чем иным. В конце концов, если для оказания ей помощи в достижении этой цели нужны средства, я охотно откажусь на эти два года от вашей помощи в ее пользу. (Это ведь все равно — не ее, а моя задолженность девочкам!) Вы изводите на меня уймуд денег, меня черт не

возьмет за эти два года, а этим снялся бы с моей души тяжелый грех. Из всех моих вольных и невольных вин перед Катериной, самая непростительная та, что я не настоял и не обеспечил ей возможности окончить ВУЗ. А ведь кроме нежелания и лени к этому не было серьезных препятствий. Словом, обдумайте это дело всесторонне и по-семейному. Пусть Катерина не становится сразу на дыбы и не обвиняет меня в легкомыслии. Жизнь отнеслась к нам суровее, чем мы к ней, — значит, нужно иметь мужество отважиться на трудный шаг. Со своей стороны, я даю ей твердое обещание за год-полтора после выхода отсюда сдать экстерном где-либо, т. к. едва ли я вдруг (если не вообще) возвращусь к своей старой профессии. Пусть, ради бога, никто из вас не подумает, что этот совет Катерине я даю с какой-то задней мыслью! У меня нет и не может быть иной цели в жизни, как отдавать все свои силы, всего себя моей милой семье — это все, что осталось у меня дорогого и неотнятого. Но я думаю, что при всех обстоятельствах Кате было бы приятнее испытывать меньшую нужду, быть самостоятельнее материально, а путь к этому один — учеба. Я не предвосхищаю здесь формы ее — очная, заочная, экстерн, — это вам на месте виднее. Веское слово в этом вопросе за Верой, — она в курсе этих дел. Но то, что нужно попытаться это сделать, — это уж мне отсюда виднее.

Отныне я буду писать так, как сейчас — для всех вместе: это не по моей лени — вы ведь знаете, что я никогда не был лентяем... Вы же пишете мне так, как прежде. Пусть и Натуська поймет и не обижается на меня, а пишет мне по-прежнему интересные письма.

Поздравляю ее с 12-летием со дня рождения, крепко от всей души обнимаю, целую, желаю здоровья, успехов в учебе, бодрого духа, мужества в горе, любви к матери и ко всем, кто ее любит и жалеет. Желаю ей успешно сдать экзамены, не впадать в уныние от мелких неудач, что ее батюня имел двойку по чистописанию, а учиться все же умел и любил... И еще желаю ей пересмотреть все кинокартины сезона и перечитать все интересные книжки, и съесть летом кучу яблок и вишен (за себя и за меня!) и весить к осени, после отдыха, сто пудов!!!

Карточки ее с Майей и у елки мне очень понравились!

Ваши мартовские посылки получил все, с большим удовольствием ем томат, намазывая его на хлеб, — Катя была бы довольна, видя, как я пожирало кислые штучки! Три яичка из пяти лопнули от мороза, я их немедленно употребил на яичницу, два оставил (целых) на тесто для коржиков, но, будучи очень занят последнее время, тоже слопал их в жареном виде. По части же изготовления коржиков я, без преувеличения говоря, оказался большим мастером! Ты, мама, спрашиваешь, что предпочтительнее присылать: сахару или конфет и т. д. Все одинаково хорошо, нужно только учитывать, что если что-нибудь весит много, а съедено будет за раз, то это — хуже, чем то, что можно растянуть надолго. Это, к примеру, банка с лапшей: слопал я ее с большим удовольствием,

но — сразу (иначе нельзя — испортится), а весит это дело до 1 кг. Килограмм эсе сахару (к примеру) я буду пить с чаем, сыпать в кисель, в коржи и т. д. не один день, а много дней. За сахар я всегда буду благодарен. С обувью у меня, благодаря сидячей жизни, все благополучно, ничего не надо. Купите мне обязательно счетную логарифмическую линейку, она стоит недорого, рублей 15—20, а очень нужна мне на новой работе. Клавину книги получил, читаю, спасибо ей огромное. Пришлите еще что-нибудь из новинок; «Севастопольскую страду» Сер.-Ценского, «Кобзаря», еще что-нибудь. Всех вас обнимаю и крепко целую.

Ваш Николай.

Р. С. Не стесняйся требовать писем от Володи или Шуры, мама. Я ведь знаю, как это тебя волнует.

(Володя — то батьків брат, Шура — його дружина, живуть вони в Луганську-Ворошиловграді...)

Я дуже люблю цього листа... Який він різноманітний! Тут батько ще мріє про побачення; цікавиться сестриною дисертацією, яка була присвячена розмноженню циклопів, — це нижчі ракоподібні, — у водоймищах і мала практичне значення для розведення риби; тривожиться моїми першими в житті екзаменами й не може втриматись, щоб не вказати на чотирикратно помилку в моєму листі; картає себе за те, що не допоміг, свого часу, жінці отримати вищу освіту; дякує за книги, за продукти.

Окремо треба виділити слова щодо сидячої роботи та прохання купити логарифмічну лінійку, а раніш — його улюблені пера з твердим носиком. З цього зрозуміло, що він і досі працює не на лісоповалі, а займається якоюсь рахівничою, конторською роботою. На місцевій мові того часу таких людей чомусь називали немилозвучним словом «придурок». Ну, слово словом, але такі засланці мали невеликі привілеї, одна з головних — жити не в загальному бараці на 50—100 чоловік, а в якихось інших приміщеннях, по 3—5—10 чоловік, що вже було великою полегкістю. Тож коли в батькових листах трапляється де якась неточність, пошерхлість, зважте, будь ласка, що тії листи ніколи не писались наодинці, завжди поруч хтось хропів, сопів, стогнав... Дивно — в батькових листах практично немає закреслених чи виправлених місць, — писалося все одразу, одним подихом, мислі текли, летіли, як вітер до рідного краю...

Я не раз думала над цим листом: як йому було, коли почалася війна, коли табір перекидали з місця на місце, коли батька погнали на лісоповал, а одежа й взуття на те не були розраховані...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ — останній довоєнний лист...

Пукса. 14 мая 1941 г.

Милые, родные мои мамочка, Катя, Клава, Вера, Риммочка, Натуся, детки, все, все!

Вот опять я задержался с письмом в этом месяце. Причина та же, что и в апреле. Вероятно, это станет моей нормой, я буду писать после 10—12 числа.

Жив я и здоровехонек по-прежнему, ничем не болею, ни в чем не нуждаюсь, по-прежнему получаю от вас маловато писем и по-прежнему хотел бы иметь их больше. Последнее письмо я получил от Кати и Натуси от 29.IV. Катя обещала в нем написать на праздники больше, но этого второго письма еще нет. Нет и открытки от мамы, которую она обычно шлет вслед за посылкой. Я уверен, что и то, и другое я получу сегодня-завтра, но не хочу откладывать свое письмо еще дальше, зная, как ждете его вы. Посылку от З.У я получил 9.V, а посланную перед праздниками — 27.IV. В открытке, посланной с этой посылкой, мама писала о том, что она собирается к празднику послать еще что-то, но не обещала твердо. Если это не состоялось, то и отлично, — мне вволю хватило того, что я получил 27.IV. Если же посылала, то я буду начинать розыски. Впрочем, вернее всего, не посылала, т. к. пропасть она не могла: в этом отношении здесь образцовый порядок.

(Ох, може, й був порядок до того, але ж війна однією ногою на порозі...)

Праздники я провел отлично: хорошо отдохнул, слушал радио, читал, играл в шахматы, пил чай с конфетами, пек к чаю лепешки белые на соде (лень было возиться с кислым тестом), — словом, все, как нужно! Из присланного сгущенного молока варю себе по утрам какао; молоко это, будучи открыто, не скисает, я его ставлю на окно и расходую постепенно. Вчера собрался с духом и сварил отличных вареников с картошкой. Когда-то я их очень любил. Бывает у меня и компот на З-е; жаль только, что нет у меня обычной компаньонки по «изничтожению» фруктов из компота (Катюши), и я не только пью компот, но и поедаю вишни и яблоки.

Вчера получил бандероль с книгами. Спасибо большое Клавочке и всем, кто причастен к собиранию этой бандероли. Жаль, что не прислали Шевченка, о котором я просил в предыдущих письмах. Эту мою просьбу (кажется, в третий раз) я оставляю в силе. Хотелось бы получить и новую книгу поэзий Выргана, и вышедшую недавно (я слышал по радио) книгу Павла Тычины. Первое — это по Катиной части, а второе — по Клавочкиной. Но еще и еще раз — большое спасибо за то, что прислали.

Катя писала, что Валентин уже дома. Где он работает? Живет ли у матери или отдельно? Обязательно напишите мне об этом.

Как Верочкина поездка? Когда она защищает диссертацию? Я знаю, что ей сейчас дохнуть некогда, однако прошу черкнуть мне о ее академических успехах несколько слов. Я не в претензии ни к Вере, ни к Кате с Наталочкой: у всех трех кончается учебный год, а я знаю, как много хлопот с этим связано. Если Катюша соберется мне писать, пусть не забудет написать мне, ответила ль она Григ. Григорьевичу и где сейчас Владимир Афанасьевич. Был ли он у нее еще раз или нет? Где он сейчас работает, как его квартирные дела? Если Гр. Григорьевичу не написала, пусть лучше не напишет мне целый месяц, а ему выберет время написать.

Я ему написал бы сам, но это значит лишить вас целый месяц вестей обо мне. О Натуськиных экзаменах я много думаю сейчас. Как бы мне хотелось быть с нею в этот ответственный в ее жизни момент! Я знаю, как близко к сердцу принимает она предстоящие экзамены и как волнуется наперед по поводу возможных неудач...

Где и как располагает Клава проводить лето с детьми? Что-нибудь вроде дачи придумаете или нет? Володьке неплохо было бы побегать по траве. Помню Ритуху в Высоком — как выходила она с мамой встречать меня, как ходили мы в поле и как убегали от дождя: Клава впереди, а Ритуха верхом на дяде Коле... Риточке ведь осенью в школу пора? Меня насмешило и растрогало ее «целуйим», — вот она уже и писать научилась!..

Пока это письмо дойдет до вас, у вас уже в разгаре будет лето. А у нас к этому времени уже войдет, вероятно, в свои права весна. Сейчас она с каждым днем яснее улыбается нам сквозь последние зимние тучи. С каждой ночью ярче разгораются в небе предвестники лета — немеркнущие зори. За ними пойдут чудные белые ночи, которыми я так много любовался в минувшее лето. Вот и сейчас уже в любую пору ночи северная сторона небосклона не гаснет с вечера до утра, играя предрассветными красками, а на дворе — полумгла, полусвет, — по-настоящему темной ночи мне не увидать до августа. Не увидать, если... Ах, конечно, не увидать! Я так прочно сросся с мыслью о бесконечности своих и ваших хлопот о пересмотре моего «дела», что только во снах вижу себя порою в родной сторонке, на Кремянце над Донцом... Наяву же мне осталось любоваться прекрасными (без малейшей иронии) белыми ночами, феерической игрой красок ночного неба и удивительной прозрачностью здешнего воздуха: какая-нибудь одинокая сосна на далеком горизонте кажется стоящей рядом, — так четки ее контуры, так явственно видна каждая веточка... Но любоваться — еще не значит полюбить. С холодным сердцем люблюсь я холодной красотой беззвездных, холодных белых ночей, а где-то на втором плане, туманным фоном плывут иные видения: перед мысленным взором встает под шапкой звездного неба ночной Кремянец над уснувшим Донцом, синее темная громада Теплинского леса над Святогорском, далеко внизу мерцают огоньки Ковалівки, Гончарівки, Діброви, Студенка... Над Донцом поднимается легонький предрассветный туман, а из степи, от Камянки, Камышевахи, Довгого долетают теплые подыхи полей... «Повій, вітре, ой да й вітерочку, та з глибокого яру!..» С этим я уйду в могилу, этих видений не стереть в моей душе ни годам разлуки, ни прекрасным белым ночам. Ибо любоваться — не значит любить, а я «не з тих, що двічі люблять», как писала (по иному поводу и о себе) как-то Катерина. Это — воспоминания безвозвратно ушедшей юности, золотой поры мечтаний и надежд; впечатления и образы этой поры всегда сильнее и ярче всего живут в душе каждого человека. А я уже вступил в такую пору жизни, когда человек мечтает не о том, где бы ему хотелось жить, а о том, где бы ему хотелось почивать вечным сном. И мысли невольно рвутся «ближе к милому приделу»,

к «широкополым ланам серед широкого степу...» Если моим костям суждено будет истлеть где-нибудь на круче над родным Донцом, — я буду считать, что я сквитался со своей печальной судьбой и даже остался перед ней в долгу... «За все, за все Тебя благодарю я!..»

Впрочем, это еще далеко. Условия моего существования здесь настолько хороши, что я еще вернусь к вам, полный сил и здоровья. До этой поры, до этого дня я буду делать то «усилие жить», о котором, вспоминая роман Диккенса, писала мне мама. А там... Не знаю. Мне бы только увидеть вас всех, крепко обнять, посмеяться и поплакать вместе со всеми, к кому рвется душа. И, быть может, та опустошенность душевная, могильный холод сердца, который я все чаще и тяжелее начинаю ощущать, быть может, это пустынное ничто, рисующееся мне в моем личном грядущем, — все это исчезнет, как тяжелейший сон, я снова обрету и цель в жизни, и найду себе место в ней. А жизнь там у вас, «на воле» — прекрасная, волнующая, интересная, — настоящая большая жизнь! За что и почему я отторжен от нее, — этого я не пойму до конца своих дней, но я не перестану любить ее, верить в нее, верить во все то, во что верил, что любил.

Пишите мне чаще и больше. Почему не пишет мне больше Клавоочка? Ее милое письмо я храню и перечитываю, как и письмо Веры. Если Клавоочка будет у Христи — пусть поцелует ее за книгу и скажет, что я когда-нибудь поцелую ее еще крепче за добрую память обо мне. Я часто думаю о Володе: удивительно! — человек имеет право писать не одно, а много-много писем и... не пишет вам целые месяцы, вынуждая маму волноваться и скучать. Если увидимся летом, расскажете мне тогда подробнее о знакомых. Вот вовсе ничего не слышно о Марии Сергеевне, о ее детях. Галя имела жениха-пилота где-то далеко на Востоке. Уехала ль она к нему? Уехала ль к Саше его жена, окончив институт? Вернулся ли к Рыжнику муж? Когда ждут домой Колю?.. К девочкам у меня просьба: прислать еще с десятков моих любимых перьев и коробочку цветных карандашей. Только перья кладите в коробочку из-под спичек, а не в бумажку, иначе экспедитор их нечаянно может вытряхнуть, выдавая посылку. Пришлите мне на лето что-нибудь легенькое на ноги, только самое недорогое, какие-нибудь ширпотребные брезентовые тапочки на резиновом ходу. О счетной линейке я уже писал в предыдущем письме. Исчерпался и мой запас туалетного мыла. Не шлите мне ничего из вещей, если удастся в самом деле приехать летом. Книжки тоже шлите только бандеролью. Вообще, с поездкой ко мне исходить из того, что она не должна нарушить ничьего отдыха, — Катшиного и Натусиноного особенно. Натуську отправьте к бабусе, если будет гарантия, что она сможет там отдохнуть и поправиться. Очень жаль будет, если Вера, взявшись сопровождать маму, испортит на это все свое время, предназначенное для отдыха, в котором она так нуждается. Впрочем, я уже писал однажды, как я смотрю на возможное свидание. А вам там виднее. Рад

буду бесконечно увидеть кого-либо из вас. Билет берите до Плесецкой, а оттуда уже будете ехать на Пуксу. Здесь летом очень красиво в окрестностях.

Всех обнимаю и крепко-крепко целую. Ваш Николай.

Христя — то, мабуть, жінка В. Владка. «Рыжик» — Вірушка, дочка зведеної сестри Жені. Інших не знаю.

Я часто плачу, читаючи цього останнього довоєнного листа... І тому, що людина не знає, не відає, що не буде ніякого побачення з рідними, а натомість прийде війна. І від тої туги, з якою батько згадає любі темні ночі над Дінцем... І бачачи, як крізь постійний форсмажорний приспів, — в мене все гаразд, все прекрасно, — проривається відчай, «опустошенность душевная, могильный холод сердца», — котрі він все частіше починає відчувати і яким один-єдиний раз дозволить прорватись у листі до рідних, — не зміг стриматись...

Крім цього листа, батьком надіслані мені ще дві вітальні телеграми: поздоровлення з днем народження 8 травня та поздоровлення з успішним складанням іспитів за 4-й клас й отриманням Почесної грамоти з цього приводу, — четвертої, за час навчання. Ще шість попереду...

XVIII
ВІЙНА. ЛИСТИ ВОЄННИХ ЛІТ. СМЕРТЬ

М. Ю. Лермонтов
СМЕРТЬ

Вона прийде, незрима і незнана,
І стане, хмура, край мого одра,
І скаже голосом жахним і невблаганним:
— Пора!..
І стану гостю я лиху благати:
— Лиши мені веселий світ земний!..
Я стану гніватися і ридати, —
Та ні!
Диханням вічної вона повіє ночі,
Залізні руки груди розітнуть,
Тихенько назавжди мої закриє очі,
І в путь!

ІХ. 1940

Переклад М. Дукина, на засланні

Війни та тюрми — це, на мою думку,
найгірше, що винайшло людство...

Н. Дукина

Війна... ВІЙНА!!! До одного горя — друге, ще лютіше, ще страшніше, ще пекельніше... Охопило воно всю країну, не жалуючи ні старого, ні малого, ні вольного, ні в'язня...

Звістка про початок війни застала нас із мамою в Решетилівці.

Радіо в бабусі Тетяни не було. Про війну сказала мені на межі між нашими садибами сусідська дівчинка Тата, моя подружка влітку. Її теж привозили на літо до родичів: лікаря Івана Прокоповича Марченка та його дружини Поліни Филімонівни. Гарні люди були! Він — класичний сільський родинний універсальний лікар, — великий, огрядний, добрий, а головне — знаючий. Багато щасливих годин провели ми, граючись, з Татою... А якими смачними пирогами пригощала нас Поліна Филімонівна!..

Почувши від Тати ту звістку, я не йняла їй віри, — думала, що то жарти. Вона повторила свої слова, я зрозуміла серйозність справи й прожогом кинулась додому. Через кілька днів ми з мамою повернулись до Харкова. Вже в дорозі бачили біженців з Заходу. Під осінь почалися нальоти німецьких бомбардувальників на Харків, і ми, зачувши гидке виття сирени, поспішали до не менш гидкого людського витвору — бомбосховища... Як тоскно було сидіти там у темряві й задусі, прислухаючись до гуркоту невідомо чого... Біля будинку «Слово», в Шатилівському яру, червоноармійці копали протитанкові рови, а ми, дітлахи, носили їм воду в бідончиках та чимось пригощали...

1-го вересня, як годиться, почався новий учбовий рік. Але почався він для нас з мамою не в приміщенні 102-ї школи на Артема, де зараз кілька факультетів ХДПУ, а на Чернишевській, у другу зміну, в приміщенні 17-ї школи. Заняття йшли через пень-колоду і самі по собі зійшли нанівець.

Чоловік тьоті Клави, Григорій Дем'янович Яровий, колишній учасник громадянської війни, де він втратив руку, працював на той час завучем у льотній спецшколі, котру готували до евакуації. Як і іншим, йому було надано в ешелоні певну кількість місць для родини. Було вирішено, що разом з ним поїдуть теща, жінка з двома дітьми і жінчина сестра, тьотя Віра, з донькою Маечкою.

Тьотя Віра відмовилася від такої можливості, поступившись місцем нам із мамою, а сама з донькою виїхала з університетом і довго поневірялась на важких дорогах евакуації... Спасибі родичам, що вивезли нас. Навряд би ми вижили в тому голодному-холодному, темному, кам'яному Харкові за часів німецької окупації. А якби якимось дивом і вижили, то свої б, не німці, загризли після звільнення: «А, сякі-такі, ворога чекали, під німцем лишалися!..»

Вагони в ешелоні були товарні, з нарами в два-три поверхи, з проблемами їжі, кип'ятку, оправки... Як же то страшно, коли хто побіжить до станції за кип'ятком, а паротяг — гу-у-у — й поїхали, а той хтось чіпляється за інший вагон. Яка то мука була, коли далеко не завжди на зупинці була вбиральня, і доводилось присідати поблизу вагона, — і страшно, — ану поїзд поїде! І соромно — ми ж уже величенькі дівчатка були. Ешелон мав дістатися до північного Казахстану, та південні путі, видно, були забиті, і його направили на північ, в сторону Тули. Десь там була станція Ожерельє, де ешелон сильно бомбардували. Всім було страшно сидіти в дерев'яній клітці, яку торсає туди-сюди машиніст, а трирічний Володічка став рачком і засунув голівку під нари — «сховався», мов той класичний струсь. Жарти були погані, бо кулею пробило бідон з олією...

Колись Віра Анатоліївна Вальтер, дружина Антона Карловича Вальтера, розповідала мені, як вони виїжджали з Харкова. Для тих, хто

не знає цього імені: А. К. Вальтер — один з провідних фахівців УФТІ — Українського фізико-технічного інституту, що знаходився у Харкові; на початку тридцятих років співробітники цього інституту Вальтер, Синельников, Латишев та Лейпунський вперше в Радянському Союзі розщепили атомне ядро. Тут працювали певний час Лев Ландау, брати Ахієзери, І. М. Ліфшиць та інші видатні вчені. Незадовго до здачі Харкова йшов чи не останній уфтинський ешелон з обладнанням та родинами співробітників. Антон Карлович був у загоні, котрий мінував та підривав обладнання інституту, яке не встигли вивезти, а німці вже вступали на Холодну Гору... З великими труднощами він вибрався з Харкова і довго не міг відшукати свою родину.

Однією з найбільших цінностей, що мав інститут, був радій. Колбу з радієм поставили у кутку і, для захисту людей від опромінювання, обіклали свинцевими кубиками. Та не встигли ешелон трохи поганяти туди-сюди під Харковом, як кубики почали розсуватися, й виникла загроза опромінювання. І тоді маленька худенька тендітна жінка з очима вишніями рішуче пішла вздовж ешелону, збирати одіяла. «Та в мене ж тільки одне», — опинався хто-небудь. «Давайте, давайте, укриєтесь разом із сусідкою, а то буде таке лихо, що й одіяла стануть непотрібними!» Віра Анатоліївна збрала ковдри, пояси, вірвовочки, закутали тую споруду з свинцевих кубиків, обв'язали її міцно-міцно й доїхали благополучно до місця призначення. Радієві було тепло, людям — холодно, та вони раділи, що уникли смертельної небезпеки...

Виїхали ми з Харкова десь 30-го вересня. За місяць доповзли до місця призначення — станція Червоний Аул, Семипалатинської області, в Північному Казахстані, неподалік Алтайського краю.

Змучені довгою дорогою, розгублені, в легких пальтах та черевиках, ми вилізли на перон і взнали, що напередодні німці взяли Харків...

Через деякий час льотну спецшколу перевели до Семипалатинська, а ми з мамою лишилися в Червоному Аулі. Тьотя Віра з Майечкою була недалеко, в одному з сіл Алтайського краю, й працювала в колгоспі; неподалік жила й тьотя Римма...

З перших же днів війни в таборах добряче закрутили гайки. Вимкнули, а потім і повідрізали радіотрансляційну мережу; заборонили читання газет; заборонили надсилати й отримувати листи та посилки; почали переганяти табори з місця на місце; їжі стало менше, а норми кубометрів деревини — більші. В таборах, де, звісно, й до того було не з медом, почався голод...

Зв'язку з батьком не було майже рік. Згодом відновили дозвіл на листи та посилки.

Як правило, з таборів під час війни в'язнів не відпускали, хоча б вони й відбули свій строк. Якимось-то дивом відпустили чоловіка звідти, де був батько. Їхати йому було нікуди, і батько сказав: «Ідь

до моїх рідних у Семипалатинськ, вони тобі допоможуть!» Яким уже побитом він дістався з Архангельської області до Семипалатинської — можна лише гадати.

Батькові рідні того чоловіка обмили, одягли, нагодували, прилаштували на роботу, знайшли йому житло. Тож він оповідав, що восени-взимку 1941 року, коли німці підступили до Ленінграда, табір щодо постачання продуктів був кинутий напризволяще, в'язні лежали покотом, змучені голодним кривавим поносом, ледве вилазючи рачки з бараку для оправки... Розказував, що наша посилка прийшла однією з перших і багатьом врятувала життя на той момент. Знаючи батька, я певна, що не міг він її з'їсти сам-один, та й неможливо це було в тих умовах...

Читаємо у Ю. Чиркова:

«...наполовину углубленный в землю барак, низкий, закопченный плохими печками и керосиновыми лампами. На топчанах, стоящих впритык, очень больные, умирающие люди. Вонь, грязь, теснота. Заведующий лазаретом Александр Леонтьевич Серебров (он же Зильбервассер, до ареста начальник лечебно-санитарного управления НКВД), высокий, барственного вида, управляется в этой обители скорби. Его помощник — доктор Павловский. Вот и все врачи. Старшая медсестра Смольская — жена крупного краскома (красного командира), теперь член семьи врага народа. Ее сын в интернате для детей репрессированных. Другая медсестра, красивая светская дама — Камилла Петровна Дьячко-Литвинская не имеет ни знаний, ни опыта, даже пульс не может прощупать. Говорят, она любовница Сереброва, и поэтому ее держат в лазарете. Еще несколько санитарок — вот и весь персонал. Лекарств почти нет, питание, по существу, одинаковое для всех больных: тяжелый, непропеченный хлеб из затхлой муки, баланда, каша, кусок трески. Большинство болеет пеллагрой. Чтобы вылечить эту болезнь, нужно много витаминов и строгая диета, поэтому через три-четыре недели попавшие в лазарет умирают. Предварительно у них на лбу показываются темно-коричневые пятна и такие же „браслеты“ на запястьях. Эта стадия необратимая.

Уже пятый день я в лазарете. У меня пеллагра. От простуды меня вылечили, а от пеллагры вряд ли смогут спасти. Желудок почти не усваивает пищу. Пока понос четыре-пять раз в сутки. В последней стадии — десять-пятнадцать раз. Организм полностью истощается.

...Как-то ко мне подошла старшая сестра Смольская, долго смотрела на меня и плакала. „Вы знаете, Юра, у меня сын тоже Юра, может, он также в лагерном лазарете“ (Юра Чирков потрапив на Соловки в 1935 році, маючи лише п'ятнадцять літ. В 41-у йому вже двадцять...) Она протерла мне руки теплой водой и вернулась со стаканом молока. Молоко было в вогвоздинском лазарете такой же редкостью, как ананасы. Вечером того же дня подошла санитарка Михася — тихая украинка из католичек и принесла мне стакан клюквы. „Кушайте, паныч, по яголке — это витамины, главное лекарство от пеллагры“. Я ел холодную тугую клюкву и весь наполнялся

ощущением свежести. Михася стояла рядом и тихо шептала. Я уловил латинскую молитву и тихо сказал: „Господь с вами“. Подошел заведующий лазаретом Серебров и увел меня на осмотр. Я едва шел, опираясь на Михасю.

В своей каморке за печкой Серебров сказал:

— Для лечения пеллагры необходимы витамины и диета, а лазарет это обеспечить не может. Поэтому люди умирают. Наши женщины решили вам помочь. Михася после дежурств будет собирать на болоте клюкву. Половину придется отдавать на проходной стрелку — иначе не выпустит. Необходимо вам не меньше стакана в день. Смольская что-то продала, чтобы вы ежедневно имели два стакана молока. Но все это не поможет, если вы будете есть лазаретное питание. Вы не должны есть соленую капусту, соленую треску и хлеб. Если вы разрешите, Эля Юнд будет из вашей пайки сушить сухари. Все каши, картошку и крупяные супы есть можно. Вот такая будет диета, плюс клюква, плюс лекарства. Будем вас спасать». (Врятували...)

Знову почали приходити листи від батька. Ті гіркі листи воєнних літ...

Одна з перших вісточок відновленого зв'язку: саморобна стандартна листівочка, — клаптик цупкого паперу розміром 10 × 15 см, списаний крихітними літерами в півтора-два міліметри розміром, — свого часу, коли я її передруковувала, мені доводилося користуватись лупою. Та й не тільки її... Нумерацію листів я продовжую. Листи далі наведені не всі й не повністю...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

18.II.42

Милые, родные Катя, мама, Натуся, Клава, Гриша, Володя, Римма, детки!

14.II получил письма от Кати и Натуси. Рад, что детишки выздоровели, что нашлась отставшая Вера, хорошо, что и Володя неподалеку. Обязательно сообщите мне точный почтовый адрес Володи, Веры, Риммы, Алеши, если знаете — Василия и Саика. Живу и работаю по-прежнему и на старом месте. Пока ничем не болею. Приложите все усилия, чтобы прислать мне посылку. Быть может, это легче сделать Володе, Римме — напишите им непременно. Пусть Вера приложит всю свойственную ей энергию. Может, сдавая Василию, сдаст и мне. Не собирайтесь в этом деле в кучу, а действуйте врозь. Если будете слать, — не забудьте о куске-двух любого мыла и любого табаку побольше. Жиры перетопите с луком. Если можно — немного сахара. Таблеток с витамином «С» или шиповника. Любых кубиков и сухих концентратов (супы, горох и т. п.). Пусть девчата или Володя вышлют мне хоть немного денег. Но главное — первая просьба. Я никогда не надоедал сестрам просьбами, если прошу, то значит прошу серьезно. Мамино письмо, о котором пишет Натуся, я еще не получал.

Пишите подробнее о ее здоровье. Напишите конкретно, где, на какой работе Вера, Володя, Римма, в какой артели работает Клава? Катя у Гриши в школе или нет? В одной ли она школе с Натусей? Опишите свою квартиру: не тесно ль вам? Катя писала, что собирается от вас отделиться. Зная ее самостоятельный характер, тем не менее, очень прошу ее — не ссориться и не уходить от приютившей ее Гришиной семьи и от мамы. Пишу об этом очень серьезно: это мой тебе, Катерина, быть может, последний завет. Держитесь друг за друга, отменяя мелкие дразги, понимая, любя и прощая друг друга. Уйдешь, захиреешь, погубишь и себя, и дочку в бесплодной борьбе за призрачную самостоятельность. Умоляю этого не делать; не допускайте этого все, если вы меня еще любите и помните. Этот открытый разлад Кати с семьей причинял мне всегда, а сейчас — особенно, — невыразимые страдания. Чаще пишите мне. Пусть пишут отдельно девчата и Володя. Попросите их об этом. О высланных деньгах и посылках предваряйте телеграммой. Посылки илите ценные и обшитые. Все вести от Васи обязательно пишите мне. Пусть Вера и Катя попробуют связаться с Васей и Сашком через «письма на фронт» по радио. Федина Лидя, если она в Москве, поможет вам в этом деле. Свой адрес, кроме востребования, тоже сообщите. Натуську поздравляю с успехами в учебе. Надеюсь, что и год она закончит отличницей! Пусть чаще пишет мне, не боится и дружно живет с мамой и бубасей! Живу, как и прежде, надеждой когда-нибудь увидиться. Всех крепко-крепко обнимаю, горячо целую и прошу хранить обо мне добрую память. Любите и жалеите мою бедную Катю и дочку. Ваш Николай.

Володя — батьків брат, евакуйований з сім'єю в Омськ. Віра і Римма — сестри, опинилися в різних місцях на Алтаї. Василь — чоловік тьоті Віри, з перших днів війни — на фронті, політрук, скоро він загине... Сашко — мамин молодший брат, військовий лікар, жив на Далекому Сході. Дядя Гриша — чоловік тьоті Клави. Льотна спецшкола, де він працює завпедом, ще в Червоному Аулі. Скоро вона переїде до Семіпалатинська, а ми з мамою зостанемось в Аулі.

Хоча батько й пише, що в нього все гаразд, але... Нє може ж він писати про голодний кривавий пронос: і не хоче смутити рідних, і воєнна цензура не пропустить. Але: «Приложите все усилия, чтобы прислать мне посылку»... Гадаю, послали швиденько, що могли, — ту саму, що врятувала життя не одному чоловіку... Мама працює спочатку секретарем, а потім викладачем молодших класів у місцевій школі. Я вчусь там же у 5-у класі. Перша чверть у мене через евакуацію пропала, а за цей час в арифметиці пройшли дроби, і я, обливаючись слюзами, одержую за контрольну першу в своєму житті двійку. Щоправда, вже в другій чверті все надолужила й закінчила її, як свідчить батьків лист, знову відмінницею.

Проживши разом з усіма два-три місяці, мама забрала мене і пішла жити в одній кімнатці з шкільною сторожихою та її дочкою. Взимку... Кімнатка та була одна-єдина в пришкільній халупі-сторожці... Не треба думати, що тут відіграли роль мамин потяг до самостійності або старі образи. Ні. Причин тут було дві, нові... І про жодну з них мама не могла відкрито сказати в вічі рідним, які врятували її від німців, а тим більш, не могла й натякнути чоловікові, розуміючи, якого то болю йому б завдала. І вона зробила так, як могла єдино зробити, — пішла жити окремо...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Пукса. 8.III.42

Милая, родная, ненаглядная мамочка!

Долгожданное письмо твое я получил позавчера, 6.III. Ты писала его у Веры. О том же, что ты была у Веры, я уже знал из Натусиново письма, писанного одновременно с твоим, но дошедшего ко мне неделей раньше. Нужно ли говорить, как я обрадовался твоему письму! Я знаю, ты не писала долго, заклопотанная болезнью ребятишек. Но в дальнейшем я очень прошу не оставлять меня подолгу без той огромной радости и большой моральной поддержки, какой всегда были для меня твои письма. Такой радостью для меня являются все письма близких — Кати, Натуси, редкие письма сестер. Но твои письма занимают особое место в моей жизни.

Прежде всего, спешу успокоить тебя. Я жив-здоров, ничем не болею пока что, самочувствие хорошее. Пошаливают нервы, но это пустяки. Попутно считаю нужным подробно сообщить о своем личном имуществе, чтобы ты не думала, что я вовсе обносился. Целы у меня, кроме казенной, три пары белья; две из них я подлатываю, а одна почти ненадеванная. Целы очень теплые валенки. Я купил их еще весной 1940 года, минувшей осенью отремонтировал. Цел серый пиджачок и жилет. Целы оба одеяла — шерстяное и байковое. Ватное много претерпело, но я осенью терпеливо его позаплатывал, оно стало похоже на зебру от разноцветных заплаток, однако верно прослужило зиму. Есть у меня и простыня, целая подушечка с наволочкой. Наволочку я всякий раз беру простирывать в бане, и она постоянно чистая. Есть два полотенца. Десяток носовых платков. Целы оба свитера трикотажных, переданных тобой еще в тюрьму. Есть и теплые портянки из розового детского одеяльца, в которое некогда была зашита посылка. Даже обе пары шерстяных носков перезимовали еще и эту зиму. Володины серые брюки заплатал и ношу. Из старых шерстяных черных брюк и такой же гимнастерки (в которой я еще ушел из дому) наша портняжная мастерская соорудила мне брюки, имеющие просто-таки шикарный вид! Есть и пара целых галош. Жаль — изорвались бурки, — в них хорошо было ходить весной. Есть и шапка, и кепка,

и двое трусов и майка. Так что ты не представляй, пожалуйста, меня себе каким-то оборванцем, вроде твоих случайных спутников по вагону! Кстати: ты или не расспросила как следует, или не догадалась спросить. Если то были досрочно освобожденные, то, вероятно, так называемые «бытовики», т. е. осужденные не по полит. статьям. Поскольку же я водворен в лагерь не по суду за конкретное преступление, а по Особому Советанию, то и ссылаться на тех освобожденных, говоря обо мне, сейчас, я думаю, преждевременно. Я, как тебе известно, непричастен ни к халатности по службе, ни к растратам, ни к хищениям, ни к хулиганству, ни к злоупотреблению по должности, а, следовательно, не являюсь «бытовиком». Я верю и надеюсь, что придет когда-нибудь и мой черед, и мы снова увидимся с тобою, родная. Если пришлось бы мне ехать, я никого не испугал бы своим видом: жизнь научила меня хранить бережно свои вещи, экономно расходовать то, что я имею. За исключением еще одного полотенца, я ни о чем из вещей не прошу. Не забудь только о питках: они мне всегда нужны. И о мыле для стирки, если можно.

Мне сейчас очень стыдно вспоминать тот огромный список на продуктовую посылку, который я изобразил в прошлом письме, извещая тебя о том, что в наш адрес разрешен прием посылок. Теперь я вижу, что ваши возможности много скромнее моих желаний. Правда, я и там оговаривался, что все просимое я прошу прислать в меру возможности. Ты вот в каждом письме горюешь, что не могла ни, ничего послать, даже имея кое-что. Риммин табачок и папиросы, о которых ты писала, я представил себе с особенным удовольствием. Мамочка! Ты порасспроси местных жителей, нельзя ли достать «самосаду», как называют у нас на Украине табак кустарной выработки. Быть может, Римма в своей алтайской глуши сможет купить побольше у местных жителей. Они-то ведь всегда курили самосад, а не папиросы. Я подробно останавливаюсь на этом не только потому, что табак является моей (увы!) непреодолимой страстью, потребностью и утешением, но и потому, что, имея я табак, я был бы избавлен от многих мелочей жизни, вроде стирки, починки и т. д. и т. п. Это свойство табака к любой метаморфозе — одно из ценнейших его качеств. Я просил в том же письме о луке, чесноке. Это выполнимо, я думаю. Если не $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$, то $\frac{1}{4} \times \frac{3}{4}$ пережарить лук с чем есть и прислать можно, я знаю. О сахаре и меде я написал глупость. Это тебе без труда объяснит Вовка. Ты так живо нарисовала его пьющим чай с молоком. Лук и чеснок в апреле можно слать и свежий: в вагоне не замерзнет. От любой муки или круп я тоже не отказался бы. Относительно прочего — еще раз говорю — не прилагайте особых усилий: на пет суда нет. Если сможешь испечь сухих-пресухих коржиков, способных не зацвести за 15—20 дней — испеки и пришли. Не забудьте о десятке коробок спичек, если будешь слать табачок. Жаль, не остались вы в Алма-Ате: оттуда можно было бы прислать сухих фруктов, да и сушеные овощи там больше в ходу. Я располагал написать

Володе относительно табаку, но из твоего письма вижу, что это бесполезно. Хотя, возможно, он еще просто не дошел до идеи самосада. Кстати, если по обстоятельствам видно будет, что вы не собираетесь летом никуда двигаться — обязательно посади в огороде для меня табачку грядочку. А что огородиком вы, оставаясь на месте, обзаведетесь — в этом я не сомневаюсь. Пришли мне семян редиса, моркови, укропа, репы и брюквы. Прошлым летом я немало полакомился свежим редисом с маленькой грядки, разбитой подле своего жилища. Укроп же рвал к супу до самой осени, было у меня выращено и полсотни корней моркови. Ты рекомендовала мне ящичную культуру редиса. Сейчас я, в свою очередь, рекомендую заняться этим делом ребятишкам. Натуся с Ритой, я уверен, с увлечением займутся этим. Я здесь познакомился с таким овощем, как брюква. Она хороша в сыром виде и великолепна в печеном. Там у вас ее, вероятно, культивирует местное население. Советую поселить — не пожалеете. Впрочем, я ударился в подробности, похожие на те правоучения издаю, в которых ты справедливо упрекнула меня. Получи я этот заслуженный упрек месяцем раньше, я не стал бы писать того, что написал в последнем письме. Отнеситесь ко всему сказанному там, как к неврастеническому порыву и — забудьте. Есть у вас свои светлые головы на плечах, есть большие, чуткие и отзывчивые на всякое, кроме мнимого, горе, сердца, — рассудите сами все, без моего неуместного вмешательства! Я Слишком хорошо знаю я Клавочку, чтобы испытывать к ней иное чувство, кроме чувства бесконечной благодарности за все, что она для меня сделала и делает. Это чувство я целиком отношу и к Грише, молчаливое, не проявляющее себя внешними видимостями душевное благородство которого навсегда останется предметом моего восхищения и признательности. Не сегодняшнего числа (8-е березня) вспоминая, конечно, бедный кум немало, в общем, терпит таки от избытка дамского общества, в котором он терпеливо ныряет, подобно утлону челноку, отданному на волю прекрасной, но коварной стихии. В типичном вашем «матриархате» ему — одиночке — приходится, порой, и трудненько. Ах, ни о чем я так не мечтаю, как о том, чтобы попасть самому в объятия этого матриархата и никогда-никогда от него не уходить! Женское начало, доминирующее в нашей семье, наложило на меня с отроческих лет свой отпечаток. Живи я 300—400 лет назад — я ни за что не выжил бы где-нибудь в Запорожье: меня всегда тянуло бы к теплым рукам матери, к детскому лепету, к ласкам подружки-жены... Горький писал как-то, что «когда не знаешь — выдумываешь. И самое лучшее, что выдумал человек, это умение любить женщину, поклоняться ее красоте». Красоте духовной, прибавил бы я, имея в данном случае, в виду женщину, как основу семейного начала. Не будь на свете трех женщин — Наталки, Катерины и тебя, мама, — мой не только личный, но и духовный мир был бы бесконечно беднее, чем он есть. «Печаль моя полна тобою!..», «Тобой, одной тобой!..» И этот

триединый образ, — всех вас троих слит в моей душе в один огромный, исчерпывающий весь мой запас нежности, преданности, любви и скорби образ, — он продиктовал мне, быть может, в самом деле неуместную, попытку слить вас моей любовью в одно неразрывное, с одним чувством и помыслами, семейное целое. Если это кого-нибудь обидело, — душевно прошу — извините и забудьте!

Ты очень хорошо написала о Василе. Я всегда был о нем высокого мнения. Простой, бесхитростный, мужественный и терпеливый, находчивый и трудолюбивый в обыденной жизни, — наш милый артиллерист, я уверен, достойно ведет себя и там, на фронте, громя из пушек своей батареи фашистские орды. Я советую Вере связаться с ним через «письма на фронт по радио». Это надежный и быстрый способ получить от него весточку и сообщить о себе. Подобным же образом Катя сможет отыскать братьев — Саника и Мишу, а все вы — мужа Верушки. Мысль о бедном Рыжике терзает и меня невыразимо; я очень хорошо понимаю твою боль и горе о ней, оставшейся там, где зверствуют немцы-фашисты. С волнением и надеждой я слушаю по радио названия знакомых, исхоженных моими ногами, мест: Барвенково, Великая Камышеваха, Червоный Шахтар (Спивакивка), ныне уже освобожденных от кошмаров гитлеризма. Ведь это уже недалеко, недалеко! — от нашего родного города, от Верушки... Быть может, именно наши хлопцы — Василь, Жора — будут там вражью свору! Быть может, именно они увидят ее первыми, помогут, чем сумеют, дадут вам знать о ней, а ей скажут, где вы!.. Будете писать хлопцам — Васе, Саннику, Жоре — передайте и от меня, недостойного, им низкий-низкий поклон. Если я о чем-нибудь и мечтаю сильнее и пламеннее мечты о встрече с вами, — так это об огромном и суровом счастье быть там — вместе с хлопцами, драться за Родину, а пришлось бы — и умереть!.. Вот так, прямо отсюда, даже не повидавшись с вами, а только — вольный и счастливый — испросив вашего благословения — ушел бы я туда, в огонь и грохот великой битвы за счастье человечества — битвы с гитлеровской чумой, и вернулся бы только с победой. Ибо вы должны закалить свои сердца, сделать их готовыми и к потрясающим радостям грядущих встреч, и к горести и скорби неминуемых утрат... Очень хотелось бы, чтобы Кате удалось отыскать Саника. Вот еще чудный парень — Саник! Умный, умелый, сердечный. Катя не так остро чувствовала бы свое одиночество и тоску по матери и сестрам. Каково-то им там, несчастным?! Последний раз, прощаясь с Татьяной Даниловной, пять лет тому назад, я по-сыновьи поцеловал ей руку, благодаря за заботы о Натусе. Она заволновалась, смутилась, я поцеловал вторично, а потом крепко-крепко обнял ее. Память сердца говорит мне сейчас, что я тогда, сам того не зная, прощался с ней надолго, а быть может — навсегда... Бесконечно жаль и Феню с ребятишками и бедную Марусю. Думая о ней, вспоминаю нашу поговорку: «Росла — весни не

бачила, зроста — літечка не знала, осінь прийшла — теплого місця не нагріла...» За що її так жорстоко обошла судьба своїми радостями?! Она, право, була достойна їх!..

Ты коротко, по-моему, исчерпывающе, ответила на мои вопросы о тете Марфуше. А я то, глупый, мечтал о том, что, быть может, она пожелала бы взять на поправку кого-нибудь из ребятишек, в частности — Ритусю... Ну, бог с ними, как говорится! Единственное, что меня еще интересует, это судьба Мити и Феди. Не писала ль тетя чего-либо о них?

Следующее, апрельское, письмо я напишу, главным образом, Наталочке. Оно придет в мае, ко дню ее рождения. Адрес Веры я знаю из бланка денежного ее перевода. Адреса Володи и Риммы я все-таки хотел бы иметь. Пусть они все мне что-нибудь напишут о своем житье-бытье, о чем угодно. Я так тоскую без писем близких. Возьмите за правило, каждое, скажем, воскресенье направлять мне хотя бы открытку. Наталка пусть возьмет на себя это дело. Тогда я буду два-три раза в месяц знать о вас хоть что-нибудь. Я-то писал бы и чаще, но вы ведь знаете, что это не от меня зависит. Кстати, получили ли вы мой перевод отсюда на 20 р.? Никогда не удивляйтесь незаполненности бланка «для письма» на переводе: нам не полагается его заполнять. Возможно, что и еще когда придется прислать. Если вы не будете обижать меня табачком, я на табак всегда пришлю денег. Это — в шутку, а серьезно — не шлите мне денег, они бесполезны здесь в моих руках; купить на те же деньги 5—8 кг луку и чесноку и прислать отдельно ящичком — это эффективнее в сто раз.

Катерино-голубко! Ты долго не писала, потом собралась с духом, а теперь опять не будешь писать месяц-два. Я знаю твою занятость, однако, между делами, урывками, можно написать письмо, если есть желание. Ты на меня не сердись сейчас ни за что: когда мы увидимся, ты выскажешь мне все свои недовольства и огорчения. А сейчас не сердись, пиши чаще, не забывай меня, родная, хорошая, милая.

Ну, будьте здоровы! Кончаю. Стынут пальцы. Сегодня мороз и ветер. Всех крепко-крепко целую.

Ваш Николай.

Р. S. О высланной посылке предупредите телеграммой и открыткой.

Що тут писати? Сумний цей лист... Все гаразд, — але: «...пока не болю; нервишки пошаливають; стынут пальцы...» Обидві сторони не можуть реально уявити, як-то ведеться другій: всі ми, рідні, не уявляємо жадливіх умов батькового існування за часів війни, не чуємо в повній мірі розпачливого крику: «Тютюну! Тютюну якнайбільше!!! В наших умовах це — валюта!», а батько не уявляє, які в нас злидні, — пишучи «нас», маю на увазі не тільки нас з мамою, — ми поза

конкуренцією, бо знаходимось на найнижчому шаблі добробуту в родині, але й загалом усіх рідних. Звичайно, вони намагаються підтримати «Колічку», вони роблять дуже багато, як на ті часи, але... Але не всі, і не стільки, скільки потрібно батькові. І дядя Володя робить дещо, але немов крадькома, з оглядкою, щоб не зіпсувати своє реноме зв'язком з «ворогом народу». А тьотя Римма — та й зовсім, ні разу не відізвалась на благання: «Тю-тю-ну!!!», не написала жодного листа...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

27.III-1942 г.

Милая Верочка!

Ни разу в жизни ничем и никогда меня не огорчил и не обидел, ты много раз радовала и поддерживала меня. Пройдут годы, поседет твоя золотая голова, но сердце, — сердце останется золотым навсегда, пока ты будешь жить. Твоя посылка, полученная мною 25.III, обрадовала меня чрезвычайно. Большое-большое спасибо! Я, ты знаешь, не из тех, кто падает духом по пустякам; равнодушно отношась к отсутствию привычных жизненных благ и удобств, я всегда оптимистически воспринимал действительность, заботясь об одном, — сохранить нетронутым свой внутренний духовный мир, не оскудеть и не оподлеться морально. К затруднениям же элементарного рода я относился «философски», как это ты, кстати, советовала мне, правда, по иному поводу — в твоём письме. Но на этот раз я глубоко заскучал и собрался впасть в меланхолию. «У кого не дрогнули шаги»... Мне уже мерещился грустный порог, и вдруг! — ты, так часто появлявшаяся возле в трудную минуту, и на этот раз поддержала меня. «Наша общая печальница», — назвала тебя как-то мама в письме... Спасибо тебе, родная, большое и радостное спасибо! Давно я не бывал таким крезом. Огорчили меня во всем этом торжестве две мелочи: отсутствие даты на списке к посылке (непростительная женская черточка!) и разбитая стеклянная банка, из-за чего я, перетопливив соскобленный жир, понес известные потери и жалел об этой «усушке и утруске» с несвойственной мне в таких делах серьезностью. В феврале еще получил от тебя 50 рублей. Я бы охотно возвратил их тебе, располагая «натуральным хозяйством» и не находя им применения на серьезные вещи. Получил 100 р. из Омска (там находився дядя Володя, батьків брат), но с обратным адресом мамы. Адрес писан как будто Клавой, но я в этом не уверен; правдоподобнее — Шурой (жінка дяді Володі). Я было решил, что мама от тебя поехала к Володе, но потом отбросил эту мысль, зная домашние обстоятельства Клавы. Деньги эти тоже целы, я их хочу отправить в адрес Кати, пусть купит на них что-нибудь. Просил я тебя и Володю о деньгах, находясь в крайности и не имея возможности, как теперь, получить что-либо, кроме них.

В своей эгоистической радости я не забываю того, что тебе не легко далась оказанная мне помощь, зная теперешние твои более чем скромные возможности. Поэтому, не отказываясь от нее и в дальнейшем (как тяжело писать об этом!), я очень прошу тебя сурово держаться моего постоянного требования: все должно быть максимально проще, т. е., по возможности, дешевле. Мука, присланная тобой, — слишком бела, — это-то и плохо с моей точки зрения! Табак кустарный, местный, если он — на стакан — дешевле первосортного легкого, — во сто раз приятнее, это лучший табак в мире! Все это касается и остального, до сухарей включительно. Сейчас это мое требование для тебя обязательнее, чем прежде.

Напиши, что пишет Вася? Как его боевые дела? Он, я знаю, так же бодр, спокоен, находчив, смел и трудолюбив в боевой жизни, как был и в мирной. В каком он сейчас звании? Уходил он на фронт, по-моему, из запаса младшим лейтенантом, как и все бывшие одноклассники. Передай от меня нашему милому артиллеристу, когда будешь писать, низкий поклон, горячий привет и крепкий братский поцелуй. Если я о чем-нибудь и мечтаю пламеннее мечты о встрече со всеми вами — тобой, мамой, Катей, дочкой, так это о том, чтобы быть там, рядом с Васей, рядом со всеми, кто сражается за Родину. Вот так, даже не повидавшись с вами, прямо отсюда, полетел бы я туда, стать плечом к плечу с ним, с боевыми товарищами, и драться, бить, побеждать, гнать врага со священных полей Родины, а пришлось бы, то и отдать за нее, за Родину свою неудачную жизнь! Зная меня и веря мне, ты поймешь меня глубоко и не примешь это за фразу или позу. Иначе я не был бы твоим братом, не был бы достоин твоего внимания и памяти.

Как устроилась ты с работой? Мама писала, что ты будешь работать по специальности. Это должно устроить тебя не только материально, но, возможно, и в смысле продолжения научной работы. Есть ли у тебя какая-нибудь возможность закончить свою диссертацию при одном из ближайших к Семипалатинску университетов (Томском, Свердловском?), если не непосредственно при институте, где ты будешь работать? Очень хотелось бы, чтобы труд ряда лет не пропал у тебя попусту.

Напиши мне об этом, о своих академических делах поподробнее. Пусть пишет мне Римма. За все время она не написала ни разу. Мне, собственно, даже неловко на этом настаивать, да я и не настаивал бы, если б не имел примера в твоем лице: ты долго не писала, но это затянувшееся молчание было вызвано не нежеланием, а сложным душевным состоянием и неумением начать переписку. То же самое, я думаю, и с Риммой. О Володе я уже не говорю. Его нелюбовь к эпистолярному жанру общеизвестна: по полгода матери не пишет!

Где думаешь работать весной и летом, когда настанут каникулы? Вероятно, опять поедешь на с.-х. кампанию. А как с Майкой? Отправишь

к маме? Интересно, как наши девчонки переносят разлуку? Мама писала, что они очень дружны. Переписываются ли между собой? Скверно, что между Семипалатинском и Аулом нет пригородного поезда, — можно было бы чаще видаться вам с нашими: Клавой, мамой. Они ничего не пишут мне о Грише. Он ли так им велел, или не находят нужным, но я очень туманно представляю его существование там, как его здоровье, работа и т. п. Напиши-ка ты, не поленись. Одно время у меня была мысль, что, быть может, Алешина семья взяла бы на лето кого-нибудь из ребят, — например и именно — Майку. Но после мамино письма я выбросил вон из головы эту прекраснодушную идею.

О себе коротко. Все у меня по-прежнему. Жизнь, работа, быт. Жаловаться в этом отношении не на что. Ничем не болел и теперь уж обязательно постараюсь не заболеть, разве что по своей привычке немножко весной займусь гриппом. В вещах не нуждаюсь, — чиню старенькое, научился беречь вещи. Очень прошу не забыть о мыле, если будешь ты или кто из наших в Азии слать мне посылку. Хорошо, что ты прислала соды: для кулинарного форс-мажора это незаменимо: я в пять минут соорудил себе лепешки из твоей муки. Пустая, но все же просьба: вложить каких-либо специй — перцу, лавр. листа. Они много скрашивают еду. О луке и чесноке я уже не говорю: они так же доступны (надеюсь) там, как приятны будут мне здесь. У меня есть хорошая сковородка. Купи и пришли ложку алюминиевую, если можно, круглую, пачку кофе небольшую (это скорее и сытнее чаю), если найдешь — несколько перьев «копиручет»: я не могу писать иными, а мое исписалось до тла. Нет ли новых фото дочки? Я на тех двоих — на последнюю карточку — никак не налюбуюсь. Если можно отправить бандероль, купи пару-другую выпусков «Роман-газеты» и, если найдешь в своем городе — Шевченко в оригинале. А вообще — плюнь на три четверти моих просьб, иначе тебе ничем другим не будет времени заниматься. Еще раз огромное спасибо за присланное. Теперь я снова стал верить, что я доживу до дня нашей радостной встречи. Крепко, крепко целую тебя и Маюшку.

Всем сердцем твой Микола.

Извини за почерк: начал прилично, но стынут руки и спешу обедать. И вообще это письмо — не в счет во всех отношениях. Очередное в апреле напишу Наташе, оно попадет как раз ко дню ее рождения.

На листі, — як і на інших, — чорний штамп: «Проверено военной цензурой. Архангельск». Це ж тії листи збирають у купи, і цензор, нудьгуючи — а чи коли глузууючи, — читає нескінченні ламенто... Коментувати цього листа немає потреби, — все й так зрозуміло. Приємно бачити, що ці двійко люблять одне одного глибоко й щиро, як і належить кривним братові й сестрі. В дитинстві я більше за всіх любила тьотю Клаву: вона була наймолодша, тобто ближче мені за

віком, весела, відкрита, щира, простодушна. Тьотя Віра була теж, мила й добра до мене, але дещо більш стримана, ледь-ледь іронічна, тож у шкільно-юнацькі роки я трималася в її присутності трохи сковано. Вже у студентські роки полюбила її так, як вона того була варта. Яка мила в неї була посмішка! Скільки добра вона зробила для мене й моєї дочки, навіть уже будучи старою, втративши єдину улюблену доньку... Серед дукинської дівчорічки була найстарша, потім, з різницею менш ніж рік, ішла донька тьоті Віри — Майечка. Потім різниця досягала п'яти — десяти і майже двадцяти років, що в дитинстві, звичайно, має неабияке значення. Тож з Майею ми були щонайближчі в роки юності, з нею пройшло наше скупе післявоєнне дівування... Втім, Майечку любили всі брати й сестри, коли підросли, й різниця в віковій ставала несуттєвою, — вона була надзвичайно красива, добра, душевно щедра, діяльна, розумна, одверта, — справжня донька своїх батька й матері, від яких вона взяла всі кращі риси, та ще й, природно, додала свого, підостаючи. Вона померла у 39 років од раку, залишивши двох дітей, невтішних матір, чоловіка, рідних, друзів, товаришів, учнів, знайомих... «Не рыдай так безумно над ним, — хорошо умереть молодым...» Ні, ні, нехороше, несправедливо, негарзд! Чомусь мені згадалась така маленька сценка: тьотя Віра — до мене з Майкою: «И почему вокруг вас одни евреи вертятся?», — напівжартома, напівсерйозно, але, звичайно, без тіні юдофобства. Я, цілком серйозно: «Тетя Вера, так они умные, нам с ними интересно!»

Платячи тьоті Вірі завжди подякою та довірою, я змогла трохи полегшити їй важку самотність, коли на останні п'ять-сім років життя виклопотала їй (і тьоті Риммі заодно, бо жили вони разом...) як самотній та сліпий, продовольчий пайок, котрий привозили їм додому...

У цьому батьковому листі єдине, що мене втішає, — то прохання щодо улюблених пер «копиручет»: можна зробити висновок, що він лишається на старій канцелярській роботі, що його ще не погнали на лісоповал...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

10.IV-42

Милые, родные, ненаглядные мои!

Пользуюсь случаем сообщить вам, что я жив, не болею, письма мамы и дочка от 4.III получил, а обещанного Катиного, которое она собиралась писать 8.III, жду с нетерпением. С не меньшим нетерпением, по правде говоря, жду и посылку, которую Клава собиралась везти в Семипалатинск. Посылку от Веры получил 24.III, она меня на некоторое время поддержала, но давно не видя чего-либо подобного, я быстро с ней разделался. Хотя, вопреки характеру и традициям, уничтожил ее почти единолично. Говорю «почти», т. к. целиком это было невозможно: и потому, что пришлось

кое у кого во многом одолжаться, и потому, что очень трудно быть свиньей в окружении известного круга ближайших товарищей. Хоть вообще я решил и обещаю поступать в дальнейшем со своими ресурсами сугубо в личных только интересах. Особенно трудно в этом отношении с табаком, и особенная просьба о любом табаке остается в силе. Пусть не смущает вас стоимость стакана табака, даже значительно превышающая стоимость пачки в 35 коп. С моей точки зрения 10—15 р. за стакан — это сказочно дешевая цена. Сегодня перевозжу Вере 100 р., имея в виду, что она сможет купить кое-что на них, в частности — сухарей и табаку. В конце концов такой минимум меня абсолютно устроит. Две посылки с самым примитивным содержанием лучше одной с хорошим, а посылка, отправленная сегодня с чем-нибудь, — лучше самой изысканной, но отправленной завтра. Это же самое напишите Шуре и Римме. Нельзя жить инерцией и привычками прошлого в отношении выбора посылаемого, а самое главное — не тратить времени на собирание, ящички и т. п. Вера обоилась без ящичка, но успела со своей помощью раньше, а это главное. Вы не обижайтесь на этот сухой тон, в котором невольно сквозит упрек: я должен и обязан быть скромным в своих к вам претензиях, но не считаю себя вправе оставлять вас в заблуждении. Из вещей мне сейчас существенно ничего не нужно — не до них! Разве что будет возможность вложить пару-другую носков, резинки к ним и, если найдется, лишнее полотенечко. Лук, чеснок, сухари, табак, — это (кроме разве последнего) то, что всегда можно зашить в кусок полотна и отправить, не собирая посылку целый месяц. Вера очень умно поступила, вложив соды, жаль, только очень мало. Мне с мукой без соды трудно; возиться с кислым тестом я отлично умею, но не могу по причинам и времени, и обстановки. Белая же мука много хуже темной, самой простой или ячной — уясните, наконец, себе эту истину! Лучшие же сухари — ржаные и ячные, а не пшеничные и сдобные, т. к. они дороже и их дольше нужно собирать. Кроме того, такая посылка, даже затерянная в дороге, не составит большого убытка. Так что, собирая ценную, в ящичке, с содержанием, с собиранием и стоимостью, с которой связаны и время и расходы (за такую я буду особо благодарен), делайте то, о чем я прошу выше: что есть под руками, но чаще и не медля. Мне очень хочется дожить здоровым и крепким до встречи с вами, не стать вам в тягость по возвращении, а быть действительно помощником, опорой семьи, полноценным работником. Только эта мысль и диктует мне мою настойчивость и заставляет отбросить врожденную деликатность и даже мысль о том, что вам это делать не так легко. Я отлично знаю, что не легко, как нелегко и мне, зная это, надоедать вам с подобными вещами. Зиму я пережил очень сносно в бытовом отношении: особенно не мерз, имел на ногах теплые валенки, да и зима этого года была не в пример мягче прошлой и позапрошлой. Какими-либо хворостями не болел ни разу,

общее же состояние обусловлено обстоятельствами, не от меня зависящими и с болезнями не связанными.

Сейчас только получил письмо Кати от 9.III. Очень рад был его получить, потом опечалился грустным, неоптимистическим его содержанием, потками полного упадка энергии и воли к жизни, очень меня встревожившими. Апатия к жизни вообще была ей частенько свойственна, но сейчас она особенно опасна и вредна. Чувство одиночества, неумение привыкнуть к новой обстановке, природе и т. д. — мне глубоко понятны, но, Катя, милая — я в этом отношении поставлен в условия неизмеримо более сложные, чем ты, однако все еще умудряюсь находить в себе силы преодолевать апатию и безразличие к жизни, которые подчас овладевают мною со страшной силой. Мысль о тебе, о Тусе, о всех вас — вот броня, о которую разбиваются все апатии и малодушие. Остаюсь я сам, без вас — далеких, но поминутно стоящих передо мною, — о, я не смог бы бороться с апатией и цепляться за свое ничтожное существование. И только мысль о встрече, о будущей жизни вместе дает мне силы и волю к жизни. Ты пишешь о невозможности узнать что-либо о родных. Горюю, родная, вместе с тобою, ясно представляя себе те ужасы, которые приходится переживать бедной Фене, Марусе, маме под пятой проклятых оккупантов. Верю в близкий час их радостного освобождения от фашистского ига; мысль об этом заполняет все мое существо. Телеграмма же из Тамбовки, о которой писала мама, дает тебе все основания разыскать Саника. Я расспросил товарищей, знающих Хабаровский край, и советую писать туда, даже не имея более подробного адреса. Так и пиши: Тамбовка, Хабаровского края, военврачу такому-то. Письмо найдет его непременно. Он очень рад будет узнать, что ты уехала из Украины, что ты с Тусей живы-здоровы и, я уверен, не откажет тебе в помощи. Тебе будет много легче, если хоть Сашка ты найдешь из своей родни. Где-нибудь на фронте, конечно, и Миша сражается, но отыскать его тебе, кроме разве как по радио, едва ли сейчас удастся. С Сашком же дело, как видно, обстоит много легче. В письме Кати нет ничего и о том, что писала мама: ездила ли уже Клава в Семипалатинск или нет, когда поедет сдавать посылку, — решительно ничего конкретного. Я очень хорошо понимаю, что в подобном письме, как полученное мною, не хочется говорить о будничных делах (я и сам люблю лирические письма, в которых пишешь только о том, что накопело на сердце), однако нужно помнить, что письма идут долго, приходят редко и вовсе ничего не написать в письме о прозаических, но важных делах и вопросах — нехорошо. Например, я неустанно прошу сообщить мне точный почтовый адрес сестер и брата, а мне в каждом письме упорно пишут, что к Римме нужно шесть дней ехать верхом на лошадях. Ну, хорошо, на лошадях, но к какому почтовому отделению это в конце концов приведет?! То же относительно Володи. Разве что они запретили сообщать мне конкретный адрес, ну — тогда иное дело!

Письмо вышло сухое, усталое и злое, — вовсе не такое, какое хотелось бы написать, особенно после того, как я получил грустное письмо Катерины. Я постараюсь написать ей еще и отдельно, а сейчас не имею времени. Это письмо из тех, которые шлю с оказией, так сказать — сверх плана. Не удивляйтесь никогда таким письмам, я бы рад писать еще чаще, но не всегда представляется такая возможность. Простите за сухость и раздражительность тона этого письма: «у кого не дрогнули шаги...» Я постараюсь быть бодрее и веселее, как умел когда-то. Крепко-крепко всех целую.

Ваш Николай.

О получении посылки постараюсь известить немедленно. Я почему-то уверен, что в субботу 12.IV придет посылка (поезд бывает два раза в неделю). Может, это мне так хочется, но кажется крепко, от вас или от Володи, но получу.

Щодо цього листа, то краще, ніж словами Твардовського, хоч вони й стосуються іншої ситуації, не скажеш: «Тут ни убавить, ни прибавить, так это было...»

ЛИСТ ТРИДЦЯТИЙ

Пукса, 20 апреля 1942 г.

Милая Верочка!

Недавно послал тебе письмо, но, по своей рассеянности, бросил его в ящик без марки, — не знаю, дойдет-ли, тем более, что я не написал «доплатное». Я послал его тоже «до востребования», т. к. это твой последний адрес на открытке от 20.III. На Красн-скую 147/2 я послал раньше письмо и перевод 100 р. Сходи справься, если ты там уже не живешь. Посылку твою от 3.III получил 26.III. Спасибо за нее большое. Вторую, о которой ты писала, еще не получил, хотя очень ждал ее к празднику. Праздник придется провести без ничего, разве что к дочкиному дню рождения придет — тогда поспрадную. Вообще, нужно иметь в виду, что и письмо, и посылка в среднем идет 1 месяц. Посланные мной деньги все истратить на табак, хотя бы на них пришлось купить всего одну пачку. В жизни все относительно, а такая трата с моей здеиш. точки зрения — очень выгодна! Я прошу тебя: напиши Римме, ей в Алт. глуши легче добыть местного ойротского самосаду 2—3 кгр. Пусть ничего больше не шлет, но это купит и пришлет непременно! Ты спрашиваешь, в чем я нуждаюсь? Вопрос немного архаичен, милая Верочка! Из вещей — ни в чем, кроме пары-другой носков с резинками к ним и ремешка для пояса, да еще мыла и 10 шт. перьев «копиручет», — я другими не умею писать. Из продуктов — что есть, подешевле, побольше и не откладывая в долгий (в том числе и фанерный) ящик. Зашей в тряпку 2—3 кгр. сухарей, луку с чесноком, сколько есть табачку и остального — по возможности,

и шли, не ожидая, пока добудешь ящик. 2 таких посылки, но отправл. вчера, лучше одной, самой изысканной, но отправл. завтра. Вот тебе исчерпывающий критерий. Пиши чаще. О себе, о наших, все, что знаешь о Василе. Будешь ему писать — передай от меня поклон и поцелуй. Я жив-здоров, все у меня по-старому. Крепко обнимаю и целую тебя и дочку. Твой Николай.

Цей лист до тьоті Віри — теж не лист, а саморобна листівочка, списана дрібнесенькими літерами, зі скороченнями — щоб більше влізло. Штамп «Проверено» — як годиться. На лицьовій стороні чітким, каліграфічним батьковим почерком написано-надруковано: г. Семипалатинск, Казахской ССР. Почтамт. До востребования. Вере Владимировне Дукиной — все підкреслено акуратно, двічі, по лінієчці. Далі товста й тонка лінії відділяють зворотну адресу від вищенаписаного:

От кого: Дукин Николай Владимирович, станция Пукса, Северной ж. дороги, почтовый ящик № 238/41.

Я тепер і не збагну, не згадаю: чи то тьотя Віра вже побувала в Алтайському краї й прибилась до рідних, чи то ще вона поїде в село Новеньке, на Алтаї, і буде працювати звичайною колгоспницею, щоб прожити, прохарчуватись.

ЛИСТ ТРИДЦАТЬ ПЕРШИЙ

Пукса, 24.IV.42

Милая, родная Верочка!

Сейчас получил твою открытку от 20.III.42. С интересом прочел о твоих дорожных приключениях во время эвакуации и еще раз по достоинству оценил твое великодушие, или, как правильно назвала это мама, — самопожертвование, благодаря которому Катерина получила возможность не отстать от вас. Жуть леденит сердце при мысли о том, что она сама, своими силами, могла бы не выбраться и остаться в лапах фашистского зверя! Еще и еще раз спасибо тебе за Катерину!

Рад, что ты, наконец, обрела возможность работать по своей прямой специальности. Быть может, ты и диссертацию теперь сможешь защитить при своем геолог. институте? Вот было бы чудесно! Хочу возможно скорее получить от тебя известие, что ты уже — кандидат биолог. наук!

Деньги я получил от тебя дважды по 50 р.; раз из Харькова еще в сентябре 41 г., а второй — из Семипалатинска. Получил 100 р. от Володи и отправил их 20.IV.-42 тебе. Мне они решительно ни к чему, а ты истратишь их на посылку, в частности — на доплату при приобретении табака. Так сказать — на оплату разницы, ибо то, что тебе кажется дорогим, с моей точки зрения — задаром (все относительно!) и любые затраты на 5—10 стаканов кустарного табака не будут велики. Твой вопрос: «В чем я нуждаюсь?» несколько... архаичен! Едва ли ты

располагаешь возможностями большого выбора. На твой вопрос отвечу: рад буду решительно всему. Самая простая посылка (сухари, лук, чеснок, пачка табаку), но отправленная вчера, — лучше самой изысканной, но отправленной сегодня, а тем более завтра. Килограмм белой муки или белых сухарей в 1000 раз хуже 1,5 кг. ржаных или ячных. Вот критерии, которыми можешь руководствоваться. Не тратьте лишних денег, а только самое необходимое, — это мое старое требование остается в силе. Если же говорить о выборе, то нужно мне и жиры, и сахар (особенно, после жиров), и сухие фрукты, и овощи, и сгущенное молоко и всякого рода концентраты: сухие борщи, супы и т. п. Рад буду любой крупе, муке, сухарям. Непременно пришли (отдельно, не пожалей, вместе с какой-нибудь крупой в качестве «среды») лука и чеснока, так сказать — не в счет. Это — если не трудно там купить. Но не 3—4 головки, а 6—8 кг. Вообще, вопрос объема и количества (и, главное, сроков получения) важнее вопроса о качестве. Учти, что твоя посылка от 3.III шла 24 дня. Посылка от Володи из Омска — 20 дней. Володька прислал и сахарку, и сыром меня побаловал (тёрка год лежала без дела, но долежалась!), и жирку баночку прислал. Но среди этих Лукулловских богатств я, к вящему огорчению, не обнаружил ни одного закура табачку! Торопился ль он или не имел ничего под тот случай, но только не нашел возможности поделиться со мной даже одной папиросой!

Впрочем, я помню, что мама давно писала мне о том, что он просил о табаке тебя. Рад буду получить мыло, зубную щетку. Из вещей ничего, кроме ремешка к брюкам, пары носков с резинками, ниток черных и белых, — ничего не нужно. Мое бельишко цело, я его берегу, подлатываю (научился на старости лет беречь вещи!), и его у меня с избытком. Очень прошу тебя прислать препараты витаминов «С» и «В», фитина, пивных дрожжей и, если сможешь, — рыбьего жира. Хочу отрегулировать свой полиневрит, связанный с общим авитаминозом. Не забудь о мелочах: соде, горчице, перце. Ко всякого рода сухим супам-концентратам и кубикам у нас в семье существовало скептическое отношение. Если есть возможность — пришли этого добра в максимальных количествах. В условиях лета, когда в бараке не топится печка, эти вещи особенно удобны для приготовления. Второе их ценное свойство — портативность в упаковке — очень ценно для посылки. Те из них, где есть овощи (сухие борщи) особенно радовали бы меня. Я, возможно, постараюсь еще перевести тебе денег из своего заработка на лицевом счету.

Напиши Римме: в ее алтайской глуши ойроты издревле курили в трубках местный, а не фабричный табак. Быть может, она купила бы там табаку, не смущаясь его качествами, (а чем крепче, тем лучше!) и прислала бы мне. Да и трубочку алтайскую, маленькую, вложила бы заодно. Если Римма не пришлет мне решительно ничего, кроме сумочки табаку, — она все же пришлет мне бесконечно много: табак — универсальный эквивалент. Сейчас открывается навигация, и она смогла бы тебе

переслать с кем-либо, если не сможет или не захочет послать оттуда сама. Всякий раз клади в посылку спичек или купи зажигалку с камушками к ней, либо (не смейся!) кресало. Говоря о Римме «не сможет или не захочет», я имею ввиду упорное молчание мамы в письмах о ее точном адресе. Что это — женская халатность или Риммино нежелание? Мама, Катя и Наталя во всех вариантах описали мне, что к ней нужно добираться зимой на лошадах, что это очень трудно, что ехать нужно шесть дней, что живет она в Зырянском районе, что живет хорошо, но скучает и т. д., но написать простым человеческим языком почтовый адрес Риммочки или не хотят, или не догадываются. Между прочим, я просил сообщить мне и адрес Риммы, и адрес Володи. Шура на переводе написала обратный адрес не свой, а мамин; это заставило меня задуматься, и я решил, что здесь имеет место сознательное нежелание писать мне и иметь письма от меня. Ну, что ж... «У кого не дрогнули шаги!..» Не всем же быть такими, как ты, Верочка; я грущу, но не обижаюсь на Шуру нисколько...

Живу я вообще очень сносно, ничем серьезным не болел и не болею. Даже сезонным и обязательным для меня в весенних условиях гриппом болел всего однажды. Он протекал как раз под полученную от тебя посылочку и дался мне вообще не тяжело. Работаю я по-прежнему на старом месте, с работой справляюсь,... не могу писать...

Лист не закінчено, нема підпису батька, нема штампа цензури, видно відірваний край другого аркуша. Чи то цензор відірвав щось недозволене, чи, може, там була ще сторіночка для дружини, — щоб переслали їй, — невідомо...

З перших же абзаців цього листа — те ж саме благання, те ж саме моління, що в попередній листівочці до тьоті Віри: швидше! швидше! Погана посилка, вислана вчора, набагато краща за ту, що відправлена сьогодні або завтра!.. Читайте поміж рядками: бо до завтра можна вмерти від голоду... «Полиневрит, общий авитаминоз...» Я думаю, що читач не забув уривок з книги Ю. Чиркова, наведений мною недавно, що таке пеллагра... А, може, ви читали «Блокадную книгу» Адамовича і Граніна і маєте звідти уявлення, що таке аліментарна дистрофія, коли від людини зостаються тільки шкіра й кості не в переносному розумінні, а в прямому, й вона не може сидіти — боляче, нема м'язів, нема зовсім, кості ладні прорвати шкіру...

Віра Інбер:

Горение истаявшей свечи...
Все перечни и признаки сухие,
Того, что на ученом языке
Зовут алиментарной дистрофией...
И то, что не лингвист и не филолог
Определяет русским словом — голод...

Ще прочитане мною мимохідь у проханні про сухі концентрати — в бараці влітку не топиться... Значить, живе він уже в загальному бараці, а не так, як раніш.

Цікавий момент — наявність зарплати та особистого рахунку... Щось тим в'язням, рабам ХХ сторіччя, ще й платять задля годиться... Можна уявити ті суми...

Відносно тьоті Римми й дяді Володі... Швидше всього, вони дійсно не хочуть, щоб на них була тінь підозри в спілкуванні з « ворогом народу», хоча б і рідним братом... Чи теє ще бувало в ті страшні часи... «Відцурається брат брата...»

І що то за регулярний весняний грип, котрим хворіє батько? То не сучасний вірусний грип, звідки йому там узятися? Швидше, це початок або розвиток туберкульозу легенів, що звів батька в могилу, — наскільки я знаю, якраз для останнього характерне загострення хвороби навесні...

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Квітень 1942 р.

Мила моя донечко Натусю!

Від усього серця вітаю тебе з днем твого народження, з днем твого тринадцятиріччя! Бажаю тобі, бідна моя пташечко, всього найкращого в житті: міцного здоров'я, бадьорих сил, ясного розуму, успіхів у навчанні й доброго відпочинку. Бажаю тобі зростати й надалі такою ж розумною, працьовитою, слухняною дитиною на радість мамі і всім, хто тебе любить і виховує, якою зростала ти досі. Бажаю тобі ще більше, ще ніжніше й сердечніше любити свою бідну, хорошу маму, яка живе тобою і для тебе, яка віддала і віддає тобі всі свої сили і свою щиру материнську увагу і любов. Люби її, жаліти, шанувати, допомагати всіма силами, стримувати себе в гніві, поступатись у всьому перед нею, — це мій постійний і незламний тобі заповіт і щире прохання. Запам'ятай і заховай в саму глибину серця: немає і не може бути для тебе нічого дорожчого, святішого і ріднішого, ніж мати, ніж любов і повага до неї! Хто не вміє любити матері, той нікого й нічого не вмітиме любити як слід, — ні роботи, ні навчання, ні товаришів, ні навіть Вітчизни.

Бажаю тобі бути зразковою піонеркою, чесно й старанно виконувати свої громадські обов'язки, бути вірною дочкою нашої великої і славної Вітчизни — СРСР!

Всі свої сили віддай в піонерському колективі на користь Вітчизні, на оборону її від лютотого ворога — фашизму. Дитячі руки можуть багато зробити, і тут, — я знаю, — ти не відстанеш од інших.

Бажаю тобі так же відмінно скінчити п'ятий клас, як відмінно вчилась ти й досі. В цьому я, проте, не маю сумніву. Бажаю тобі взнати

й прочитати багато цікавого й корисного, всього, що придасться тобі в дальшому житті. Бажаю тобі любити життя з його труднощами, з працею і неминучими турботами, не боятися роботи, любити її, вміти все робити вдало, сміливо, — по-піонерському. Ще бажаю і прошу тебе, мила моя незабудонко, пам'ятати свого безталанного батька, який любив і любитиме тебе завжди всім серцем, усією душею, в якого ти ні на мить не сходиш із думки.

Ще раз вітаю тебе, любя моя дитино, з днем твого народження, міцно-міцно обіймаю і ніжно цілую!

Твій батько.

Листа цього на початку прикрашено тонким кольоровим акварельним малюнком: верби над рікою влітку, вдаліні млин. «Під гаєм в'ється річенька...» Малював батьків товариш, видно, теж з України, бо пейзаж витримано в класичному українському стилі, а туга за рідним краєм так і струмить від того малюнка...

Коли я читала цього листа на зустрічі з вчителями й старшокласниками в Балаклії, то вони потім виказували своє здивування й захоплення як формою, так і змістом листів. (Я читала ще й того листа про кохання, до дружини, що наведений мною раніш: «Катю, сонечко!..») Щонайбільше їх вражало, що цей лист до мене написаний після півторарічних тюремних тортур, після двох з половиною років заслання на Півночі, — як то людина не зламалась, не втратила любові до життя, віри в кращі людські цінності й повчає свою дитину про найбільші скарби життя — любов до рідної матері й до своєї Вітчизни. Вітчизни, що була така немилосердна до нього самого...

Як на наші дурні часи, слова про дитячі руки та піонерські загани можуть сприйматися досить іронічно, але тоді вони писалися батьком і сприймалися мною широко, серйозно.

Я вже писала раніш: ми не розуміли сповна, що батько там вмирає з голоду, а він — це теж цілком природно — не розумів, як бідуємо ми з мамою, бо ж багато про що не пишемо йому, не хочемо його смутити...

...Як у мами дрижать руки, і я майже рік виписую в учнівських зошитах взірці літер та цифр, — ніяких прописів, звичайно, не було.

...Як я до Нового року наробила ялинкових прикрас і пішла з ними на базар, щоб виміняти шматок хліба або кусень... молока, — там була мода заморожувати молоко в мисках. Так і до воєнних ешелонів носили продавати. Не згадаю, що і з чого я робила, — ті прикраси на ялинку. Зважте, що немає ні вати, ні фарб, ні цупкого паперу... Пам'ятаю лише, що зі старих зошитів маминих учнів я знімала обкладинки, особливо радіючи, коли траплялась кольорова — рожева чи синенька.

Пам'ятаю хатку і млинок, зроблені мною, — сама побудувала креслення хатки, не забувши про виступи для склеювання, розлініяла її, немов вона зроблена з цегли (обкладинка була червонувата), і вікна помалювала, і двері, і дах зелененький приклеїла, і петельку з ниточки біля димаря не забула, щоб можна було хатку повісити на ялинку...

...Як я ходжу з дівчатами навесні збирати в полі чорну гидку картоплю, що перезимувала, і мама пече з неї так звані балядоники... І кізяк сухий збираємо на топливо...

...Як я ходжу в сосновий бір і столовим ножом — звичайним столовим ножом із закругленим кінцем — нічого іншого в нас немає — ріжу соснинки в руку завтовшки й тягну їх по три-чотири додому, озираючись, чи не трапиться лісник, бо забере, поб'є, а може, й що гірше вчинить — про те в святій дитячій простоті не думалось. І досі дивуюсь, як то мені вдавалося впоратись із тими деревцями: мабуть, я їх спочатку підстругувала трохи, — як олівець, — а потім, навалившись тілом, підламувала, розхитувала туди-сюди, доки не домагалася свого. Деревинки були мені потрібні й на дрова, і на огорожу кількох грядочок поблизу нашої сторожки. Сторожка стояла біля школи, осторонь від хат; в аулі дрібну худобу — кіз, телят — пускали гуляти вільно, то чого ж їм не забратися до нас та не поласувати молоденькою зеленню? Як я не ладнала огорожу, нічого не вирросло на тих грядочках: ні тютюн батькові, ні нам що з мамою... Ще, пам'ятаю, як, випрохавши в когось із сусідів на часинку сокиру, рубала тії дровинячки: дівчисько міське, нікому було навчити, тож уперше я сміливо рубонула деревинку не навкіс, а під прямим кутом. Капосний оцупок підскочив угору і вдарив мене по обличчю. На другий день місцеві хлопці в класі вдосталь насміялися з моїх попухлих губів та носа, а потім, зглянувшись, показали, як треба рубати.

А що таке домашня крупорушка — знаєте? Незабутній витвір голодних воєнних літ! Робилась вона так: бралися два обрубки дерева, діаметром сантиметрів із тридцять: один у висоту з півметра — це низ; другий, верхній — сантиметрів десять-п'ятнадцять. Менший обрубок клався на більший, зовні оббитий пояском із жерсті, котрий утримував верхнє кружало на нижньому. На ті поверхні, що торкаються одна до одної, набито густенько цвяшків: їх трохи вбивали, потім загинали цвях набік й останнім ударом утоплювали голівку, щоб цвяшки лежали бочком і створювали таку собі ребристу поверхню. Верхнє кружало мало ручку, щоб його крутити, в жерстяному ободі нижнього обрубка був совочок-отвір, для висипання помолу. Куди засипалося зерно — не пам'ятаю. Ніякого зерна, крім проса, мама дістати не могла. То ми й намагалися зробити з нього пшоно. Чи ми були такі недолугі, чи та крупорушка слухалася лише свого хазяїна, — тільки пшоно нам не вдавалось отримати: капосна крупорушка робила з проса потерть, і відвіяти

лушпиння було неможливо; з того всього мама пекла балядоники — гіркі, колючі, інколи їх смажили на рицині...

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Травень 1942

Мила моя Наталочко, щибетушечко-незабудочка!

Тепер я буду писати тобі частіше і окремо: нам дозволено писати більше, ніж досі. Думаю, що й ти не будеш лінуватися і писатимеш мені частіше. А ще краще буде, коли ти відновиш свої листи-щоденники, як писала була колись, і я знатиму про всі твої діла, навчання, розваги й думки.

Нещодавно я послав тобі листа, в якому вітав тебе з днем твого тринадцятиріччя, з днем народження. Одержала ти його чи ні? Вітаю тебе ще раз, а зараз от вітаю з великим святом Першого Травня та, мабуть, заодно — і з закінченням 5-го класу. Бо доки цей лист дійде до тебе, ти вже, певно, скінчиш 5-й клас і — я певен — скінчиш відмінницею! Отже, вітаю тебе з відмінним переходом до 6-го класу і бажаю добре відпочити після шкільного року. Якщо цей лист прийде до того, як у тебе почнуться екзамени, раджу тобі не псувати нерви на готування до екзаменів, іти на них спокійно, пам'ятаючи, що головне не те, що і як ти робитимеш на екзамені, а ті знання, що ти їх набула протягом року. Знання зостануться при тобі, хоч би на екзамені й довелося зробити якусь помилку! Втім, я певен, що й екзамени ти здаси на відмінно, не псуєш тільки з-за цього нерви і здоров'я. Скільки я міг судити з прослуханої мною по радіо бесіди Наркомосвіти, цього року в 5-х класах буде всього лише один екзамен — з рос. мови писемний і якийсь один усний. Решта, очевидно, буде оцінюватися по середніх річних оцінках. Що ж, — це неважко, я думаю; середні ж річні оцінки у тебе, скільки я знаю, гарні. Так що ти своє звання відмінниці зумієш зберегти цілком! Та хіба ж може бути інакше у моєї милої розумниці-донечки?!.. Трошки мені досадно, що з іноземних мов у вашій школі вчать не французьку, а німецьку мову, — коли б ви вчили французьку, ми могли б з тобою трохи писати в листах на цій мові і я бачив би наочно твої успіхи. Втім, німецьку я теж знаю в тому об'їомі, що проходять в 5-му класі, і якщо ти мені трохи напишеш по-німецькому — я зумію прочитати. Мама моя писала, що ти навіть малога Вовчика вчиш німецької мови. Дуже радий я був, прочитавши про твій намір вивчати казахську мову. Вчи її неодмінно, якщо у тебе є подружки-казашки — у живому товариському колі легко вивчити мову народу, серед якого доводиться жити. Хто знає, може доведеться довший час, ніж сподіваєшся, прожити в Казахстані, а в такому разі знання місцевої мови дуже гарна і корисна річ. Спробуй дістати собі якусь легеньку книжку, а ще краще — підручник для 1—2 класу на казахській мові і ти легко опануєш основи цієї мови, коли в оточенні доводиться її повсякчас

чути. Я не знаю, до якої ти школи ходиш — до місцевої залізничної, тієї, де мама секретарем, чи до тієї, що евакуйована з Харкова? Якщо до останньої, то напиши мені — на якій мові там переважно проводиться навчання і чи маєш ти змогу вдосконалювати й поглиблювати свої знання рідної мови? Ідучи з дому, ви, певно, не змогли взяти книжок. А шкода: десятко-другий книжок — Коцюбинського, М. Вовчка, І. Франка, Л. Українки, Тесленка треба було захопити з собою неодмінно. Там їх ти не дістанеш, а читати їх треба тобі неодмінно. А всі твої німецькі й казахські мовні вправи не повинні заступити головного — грамотного, всебічного й серйозного вивчення мови руської! Її ти повинна знати в першу чергу після рідної, і знати досконало! З твоїх листів, писаних по-руському, я бачу, що ти добре і вільно володієш російським словом, читання ж руських авторів зміцнить і поглибить це твоє знання. Добре, що ти читаєш Тургенєва: якраз у нього і треба вчитися зразкової руської мови! В його «Стихотворениях в прозе» є чудова річ «Русский язык». А «Вешние воды», про які ти мені писала, — одна з найкращих перлин в його творчості, я, принаймні, нічого так не люблю у Тургенєва, як саме «Вешние воды»!

Напиши докладно про свої річні оцінки з усіх предметів, також про те, як пройшли твої екзамени. Що і де ти думаєш робити влітку? Якщо буде у вас змога завести собі хоч невеличкі грядки, — неодмінно добудь десь розсади тютюну й посади для мене... Де б я не був восени (можже — вкупі з вами!), а тютюн той придасться. Там уже розпитаєш у місцевих хазяйок, як його вирощувати, коли зрізати й т. ін. Але посади неодмінно і чималеньку грядку, кущів 80—100. Собі й дітям посій побільше моркви і їжте її сиру нещадно, скільки тільки здумаєте. Побачите, яка буде з того велика вам користь. Якщо Вовчик не схоче їсти моркви (з малими дітьми це буває), — влаштуй з ним гру в зайчика: не схоче їсти просто, — поїсть залюбки зайчиком! Взагалі, якщо буде змога десь посадити город, — віддай йому всю увагу, старанно обробляй кожну рослину, — це виправдає себе на врожаї. Збери за літо гербарій місцевих трав і квітів, особливо таких, яких немає в нашій краї. Спостерігай комах, метеликів, жуків: там є, я знаю, такі, яких ти не бачила на Україні. Веди щоденник посадженого на городі: коли що зацвіло, зав'язалось, визріло. Можже, ви там з Риткою зуміли б пару кролів добути, то могли б і Вовці розвагу і собі користь мати, розвівши гніздо кролів. Я, правда, не уявляю точно ваших житлових умов: чи окрема у вас квартира, чи є при ній сарайчик і т. д. Ти добре зробила б, коли б щонайдокладніше, не минаючи ні одної деталі, описала мені вашу квартиру, двір, будинок, де ви живете. Напиши, як я просив уже, і про свою школу.

Я живу й працюю по-старому. Наприкінці березня одержав посилку від тьоті Віри, а 13.IV — від дяді Володі. Шкода, що в другій посилці не було й на цигарочку тютюну! Але я дуже дякую дяді Володі й тьоті Шурі за їхню турботу, за все, що вони прислали. Ти візьми листівочку

й напиши негайно Володі, що посилку я одержав і щиро-щиро подякуй від мене й за мене. Я ж бо не знаю точно його адреси й досі, хоч і просив тебе й маму мені написати. Може зможу — пришлю тобі й мамі грошей. Цими днями переказав тьоті Вірі 100 крб., — може, що зможу мені прислати. Напиши мені, чи пише вам дядя Сашко, чи знайшли ви його по тій телеграмі, про яку писала бубася? В кожному листі неодмінно пиши про здоров'я мамі й бабусі. Мамочку поцілуй за мене кріпко й обійми ніжно. Без ліку багато разів цілую тебе, люба пташко.

Твій батько М. Дукин.

Цього листа теж прикрашено малюнком: ромен-цвіт у лузі. Коли я в одному з наступних листів попрохала батька подякувати тому товаришеві, що змалював для мене ті гарні картинки, відповідь була: не могу, він уже помер...

З цього листа видно, що в'язням повернуто деякі привілеї: до дозволу отримувати посилки додано дозвіл слухати радіо, писати більш ніж одного листа на місяць. Останнє, втім, протрималось ледь місяць... Тож батько слухає, які в мене в 5-у класі екзамени, радить, як себе тримати, підкреслює різницю між значенням оцінки і набутим знанням. Він упевнений, що я зостанусь відмінницею, — так і сталося. Він трохи жалкує, що я почала вивчати німецьку, а не французьку мову, але ладен поспілкуватися зі мною й німецькою, — ото, в'являю, цензор радів би, впіймавши таку крамолу — лист, писаний мовою ворога, — як батько не здогадався... Батько радіє, що я маю намір учити місцеву, казахську мову, але радить наголоситись на російській, котру мушу знати бездоганно, звичайно, після рідної мови. Він жалкує, що ми не захопили з десяток книжок українською мовою, не розуміючи, що Григорій Дем'янович, беручи нас, був суворо обмежений місцем в ешелоні.

Треба сказати, що населення Червоного Аулу наполовину складалося з казахів, а наполовину — з українців, «розкуркулених» і висланих з України на початку 30-х років. То, може, в них мама коли мала змогу взяти книжку українською мовою, а швидше, й у них не було, якщо зважити на те, як розкуркулювали... В Аулі було дві школи: місцева, з казахською мовою навчання, й російська, так звана залізнична, де мама працювала спочатку секретарем, потім — учителькою в молодших класах, а я в ній училася. З батькового листа про Вовку і про морковку випливає, що в травні 1942 р. льотна спецшкола ще була в Аулі, а не в Семипалатинську. Ніякої української школи, евакуйованої з Харкова, де б я могла вчитися рідною мовою, в Аулі не було, — це батько помиляється.

Наша з мамою сторожка стояла на юру, з грядок коло неї, як я вже писала, нічого не вийшло. Брала мама обидва літа, що ми були

там з нею, горід за Аулом. Садили картоплю, сіяли просо, другого літа — й кавуни. Важко нам давався той город... Спочатку треба було його копати, потім те, що проклюнулось, поливати з ями-копанки, а те, що виросло, тягати на собі додому. Другого літа в нас вродили кавуни, хоч і не вистигли, але навіть рожеві, — цілий віз! — випрохала мама в когось конячину, — вони довго правили нам за ласощі. Поділитись ними з батьком, на жаль, було неможливо.

От із тої копанки, та деревин з лісу, та тягання врожаю й пропали мої ноги від надмірного навантаження. Городське дівчисько, мені 13 років — саме йде формування тіла, але я як довга бліда билина. Голодна. Спротиву організму — ніякого: місця, покусані комарами й розчесані мною, не гоїлись місяць-два.

Років у 20 в мене вже були дуже погані вени на ногах...

У мене завелося кошенятко, Пушок, — пухнастий грайливий сибірський котик. Боже, який він був голодний! Їв навіть сирий буряк; із чашки молока, вряди-годи купованого мамою, я тишком-нишком намагалася залишити йому з ложку, а потім ще ополіскувала кухлик водою, щоб добро не пропадало, хоч мама й сварила. Спали ми з нею вдвох на одинарному залізному ліжку, й кошени заради тепла залазило під ковдру межі нами. Встанемо вранці, він лежить пластівцем, мама перелякано: «Ой, задавили Пушка!», — аж той розплющує зелені очі і солодко потягається. Коли він підріс і став парубкувати, то одної ночі не повернувся додому — певно, його вкрали... на шапку.

Згадавши залізне ліжко, де ми спали з мамою вдвох, не можу не згадати тортур корости. Вона з'явилась ще тоді, коли ми жили разом з рідними, переїхала з нами до сторожки і ледь-ледь покинула нас, коли ми перебрались в іншу, більш теплу, кімнату. Боже, яка то мука, яка гидота!.. Заводиться кліщ на ніжних місцях — на руках між пальцями, на животі та ін. Для боротьби з ним використовувалася дигтярна мазь. Тож треба десь знайти місце, щоб роздягтись і намазатись чорною смердючою маззю, а потім вдягти сорочку, сорочка стає така ж, і лягти поруч з мамою, — тісно, жарко, тіло свербить. Через кілька днів треба викупатись — це теж, звичайно, велика проблема: чи дасть хазяйка ночви, чи доведеться брехатьтись у тазикові... Виведе-виведе мама коросту, а потім знову сама її принесе від учнів — брала ж їхні рученята направляти почерк, а в них, через одного, короста...

Певна, що всього цього ми в листах до батька не згадували, щоб його не смутити...

Цей лист батька до мене особисто — останній. Батько проживе ще півтора року, але писати мені окремо не матиме змоги. А потім, гадаю, й бажання... Тональність його листів дедалі стає все сушішою, скупішою, трагічною...

Багато листів туди, а особливо звідти, не доходять. З посилок виймають жири, цукор, тютюн, — тютюн! Замість цього в одну з посилок було вкладено каміння. Для ваги. А то й просто — недостача, та й усе. «Благаю, — шліть посилки в ящиккові, та обшивайте його тканиною!» А обшивати нічим... І посилати не дуже є що...

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

б. VI.42

Верочка, родная!

Не успел я улучшить свободную минутку, чтобы сообщить тебе о благополучном прибытии твоей посылки, посланной в начале мая, как вчера (4.VI) получил отправленную 25/V с картошкой и лапшой. Все дошло отлично, очень и очень благодарен тебе за присланное. В первой из этих двух разбилась бутылка с маслом, пришлось его перетопить еще раз. Сейчас, летом, разбитая бутылка с маслом может испортить все остальное и сама вытечь. Лучше уж добыть какие-нибудь жестяные баночки для такого дела. О хищении табака из апрельской посылки я писал маме: исчез весь табак и масло в дороге, а дошли только вещи, соль, лук и др. мелочь. Сейчас дело исправилось. Я имею табачок из предпоследней посылки, а тогда я очень горевал. Кстати: самосад, присланный тобой, прекрасен. Это все, что мне нужно. Побольше бы его, если можно, и все будет хорошо. Сейчас получил письмо от Натуси (от 8.V-42) с Катиной припиской. От тебя, мамы и Кати не получал ничего уже давненько. Мама писала, что собирается на лето к Римме, а я не знаю до сих пор Римминого адреса: как туда писать? Сообщи побыстрее. Я жив, здоров, ничем не болею особенно. От весны осталась боль под правой лопаткой да кашель, но летом, я думаю, все пройдет. Что слышно о Васе? Пиши, прошу тебя, милая Верочка. Обнимаю и крепко-крепко целую.

Твой Николай.

Це теж не лист, а листівочка до тьоті Віри, в Семипалатинськ, дрібнесенько-дрібнесенько списана.

Яка таки тьотя Віра добра й діяльна! І самосаду, як батько прохав, купила; і вхопила, що є під рукою, — картоплю й локшину, — й послала... Це ж з Казахстану на Північ! Друга б подумала, — не дійде, а воно дійшло, й досить швидко! Бубася, тьотя Віра і тьотя Клава щонайбільше в сім'ї любили свого «Колічку». А тьотину Риммину адресу батько все ще сподівається отримати... Немов вона сама не розуміє, як йому там ведеться, немов для цього треба його слізне благання про допомогу...

І дядя Володя, й його жінка, Шурочка, допомагають батькові, посилаючи то якусь копійчину, то посилку, лише тьотя Римма мовчить...

ЛИСТ ТРИДЦАТЬ ШОСТИЙ

Пукса. 16.VIII—42

Милые мамочка, Катя, Вера, Клавочка, Натуся, детки!

Все эти дни был до крайности занят. Поэтому не мог собраться с духом написать вам, хотя должен был бы написать немедленно, в день получения посылки от Веры, т. е. 28.VII. Шла она 12 дней и прибыла вполне благополучно. Правда, откладывал я письмо еще и потому, что все еще надеялся получить более свежую весточку от вас, — последние письма — мамино, Катино и Натусино я получил с датами 15 июня. Более свежих писем не имею, хотя и уверен, что они где-то в пути. Катя тревожится моим «молчанием», делает из этого мнимого «молчания» пессимистические выводы, однако я здесь решительно ни при чем, и этот полумесячный интервал, который я позволил себе сейчас — самый большой за все время. Вообще же я пишу письма очень исправно... 10.VIII получил посылку от Шуры. Прислала 3 кг перловой крупы, 3 кг отличной муки, бутылку масла и 3 пачки табака-махорки. Дошла посылка за 10 дней, вполне исправная, — она посылала ее ценной в 300 р. за печатью и тщательно упакованной. Признаться по правде, с наибольшим нетерпением ожидал я все это время посылку, обещанную Верой в результате ее поездки к Римме. Содержимое этой посылки помогло бы мне так, как всех пятерых вместе взятых, полученных до того. Но, — увы, — либо эта поездка не состоялась, либо Верины надежды выполнить мою просьбу не оправдались... А жаль, — это стоило бы ей недорого, а мне помогло бы чрезвычайно.

Пишите чаще и подробнее обо всем, что с вами происходит, рано или поздно, а я эти письма получу.

О себе много написать не смогу: слишком одинаковы и бесхитростны дни моей жизни. Живу и работаю по-прежнему; за лето окреп, поправился, — могу судить об этом по тому, что значительно легче мне теперь выполнять работы, связанные с физическими усилиями, чем это было весной. Правда, подобные работы — исключение в моем быту, т. к. работать мне приходится по-прежнему все больше пером, счетами, карандашом, однако и на всякой иной работе я стал намного крепче, чем был весной. Сейчас немного расклеился у меня правый бок: боль в правом легком и кашель мучают меня по ночам. Но это простудное явление, я сейчас принялся за него вплотную (а то все некогда было!): ставлю банки, буду делать растирания, словом, — отрегулирую его, как нужно. Недавно вырвал передний зуб в нижней челюсти; все берёг его, надеясь дожить до возможности укрепить его коронкой, однако он так расшатался, что стал мне мешать есть, пришлось с ним расстаться. Так что я теперь настоящий «кофа»: от непривычки шепелявлю и свищу в разговоре.

Сегодня по радио услышал, что на Алтае началась уборка махорки; услышал и мысленно перенесся на ту грядку с табаком, которую, как мне

писала Натуся, она посадила для меня. Ну, вот этот-то табак я уж наверняка получу в желаемом для меня количестве! На дочку у меня большие надежды. Очень прошу со снятием нового урожая прислать специально — отдельно (вес. 8 кг) луку и чесноку (+ перец и горчица). Это очень-очень важно и ценно для меня, для вас же, в условиях осеннего урожая, не составит большого труда. Если это проще и удобнее сделать Шуре — напишите ей, пусть пошлет оттуда, но сделайте это обязательно, — пополам того и другого или, если чеснок дорог — больше луку, чем чесноку. Теперь же (пока все дойдет, то будет как раз впору) пришлите пару шерст. носков. Тех мне хватило на две зимы, я их еще пытаюсь подправить, однако нужны и новые. По-прежнему не имею таких пустяков, как зубной порошок, кончается мыло; ни о чем так не прошу, как о соде, и не о щепотке соды, как вы шлете, а о 100—200 граммах!! Пришлите суррогатного чаю или кофе.

Ничего не пишете мне вы о Васе, а между тем, я очень волнуюсь за его судьбу. Пишите о нем все, что вам будет известно. Я много раз просил маму написать мне о Феде и Мите; не может быть, чтобы тетя Марфуша ничего о них не писала маме. Однако мне мама так и не написала ничего. Очень трогает меня Саникова забота о Кате. Он чудный парень, золотое сердце; неужели никогда не придется крепко-крепко расцеловать его за заботы о сестре?!

У нас сейчас начался грибной и ягодный сезон. К грибам я равнодушен, ягодами же удаётся иногда полакомиться, а в дальнейшем буду иметь возможность есть их и больше. Эх, еще раз приходится пожалеть о том, что Вера не съездила к Римме!.. Кстати, что пишет Римма и как она живет? Как-то на отшибе она существует, сама по себе... Где и как вы собираетесь зимовать? Мама как-то писала, что Гришина школа с I.IX переезжает в Семипалатинск. Как же вы? — остаётся в Ауле или тоже едете? Где сейчас Вера? Она писала, что едет на лето к вам. Как ребятки? Получил я Верину посылку 28.VII, вспомнил, что это день именин наших Володек и Владимиров и воздвиг из полученной муки пирог с черникой! Попил чаю в одиночестве (с той же миной и по тому же поводу, что и у Вовки, как его описала мама в письме пьющим чай), погрузил «о невозвратных и далеких», а ночью, во сне, пил с Володькой-старшим водку и закусывал его любимым сыром. Но «это только сон, чарующий и нежный...»

Живу снами и надеждой увидеть всех вас еще в этом году. Впрочем, и до конца срока осталось всего 7 месяцев. Со здоровьем слажу, дотяну обязательно и явлюсь к вам молодцом. А может быть, пощастливится попасть на фронт, то за это счастье и честь можно пожертвовать даже отсрочкой встречи с вами, хоть только мысль об этой встрече и дает мне силы жить. Но то, что переживает сейчас вся наша Родина, заставляет забыть о своем, о личном, а наполняет сознание и сердце

иными мыслями и стремлениями, вернее — одной мыслью и стремлением — ринуться туда, где бьется (а, быть может, уже и сложил свою буйную голову) Василь и бить проклятое немецкое зверье самозабвенно и жестоко, забывая себя, заставляя себя не грустить о близких, бить до тех пор, пока ни одной сволочи из этого подлого фашистского сброда не останется на нашей священной земле. И только после этого вспомнить о близких, вернуться к ним, зажечь мирно и счастливо, радостно и свободно... А я верю, что дождусь этого; если не принять участия в происходящей великой борьбе за Родину, тогда не стоит и жить...

Всех крепко обнимаю и целую. Кате отдельно не пишу, Натусе тоже. Дайте им это письмо, — оно писано для всех вместе. Шуре тоже писать не буду; о получении посылки известите вы сами.

Всегда и везде ваш Николай

Новый адрес мой — на конверте!

З трьох фраз цього листа, — що був надзвичайно зайнятий, що скоро їстиме багато ягід і що в нього нова адреса, — робимо висновок, що батька перевели на нове місце. Навряд чи краще, ніж було старе, обжите... Хоч за літо батько, за його твердженням, зміцнів, але «...расклеился правый бок: боль в правом легком и кашель мучают меня по ночам. Но это простудное явление...»

Бідний батечко! Як же треба жадати того тютюну, щоб дослухатись про радіо про початок збирання махорки на Алтаї, і, уявляючи тії алтайські багатства, зрозуміти, що на Риммочку надії нема. Надія на доньку теж не справдилась: кози та телята внесли свої корективи... Чай, що його п'є батько в день іменин всіх у сім'ї Володимирів, — несолодкий, тому й міна в нього така ж, як і в малого Вовчика.

Слова про палке бажання батька потрапити на фронт написані від усього його ества: це не поза, як може здатись тепер, — так думали й почували тоді багато-багато людей, а батько — вдвічі, втричі сильніше, — і за своєю натурою, і від бажання змити чорну пляму на своїй біографії — тюрму та заслання...

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Пукса. 23.VIII-1942

Милая, ненаглядная Катюша!

Милая мамочка, Клавоочка, Верунька, Туся, Майя, Рита, Вовка, Гриша!

Всех вас крепко обнимаю и сообщаяю, что я жив-здоров и от души желаю того же всем вам. Живу и работаю на прежнем месте. 28.VII получил Верину посылку от 16.VII, 11.VIII — Володину от 31.VII, а 20.VIII — Верину от 8.VIII. Все они дошли благополучно, так что я теперь решительно ни в чем основном не нуждаюсь. Стоит ли говорить, как я благодарен всем вам за ваши заботы! Давно не имею писем от мамы, Веры и Натуси. На днях получил Катину открыточку, в которой она

тревожится по поводу неполучения писем от меня. Я думаю, что это была какая-то временная причина в задержке писем и что она уже успела получить то, что я ей писал. Во всяком случае, вина в этом не моя и мне нет нужды уверять Катерину в том, что я никогда не забываю ее и не забуду! Очень прошу ее написать мне не открыточку, а длинное-предлинное письмо. Как вы все провели лето? Как ваши огороды и, в частности, моя грядка с табаком? Не торопитесь его сушить, а дайте ему высохнуть по всем правилам. У нас в разгаре грибной и ягодный сезон. К грибам я более равнодушен, а ягоды ем с удовольствием; дважды варил себе вареники с черникой, а бруснику (Катя может радоваться!) — кислую бруснику ем почему зря! Нанизал на нитки уже свыше 3 метров шиповника и сушу. Думаю засушить его себе порядочно. Со своих грядочек имею сейчас редис, укроп, петрушку, морковь и свеклу. Ем очень много зелени, — ботву (!) редиса, свеклы и т. д. и чувствую, что это очень хорошо для здоровья. Ничего не вышло у меня с луком и вот луку и чесноку прошу прислать специально отдельную (так сказать — внеочередную) посылочку. С новым урожаем это будет вам не очень трудно сделать. Пишите, где и как будете зимовать, где будут учиться ребята и работать большие? Что пишет Вася и здоров ли он? Напишите от меня спасибо Володе и Шуре, а мне — о них. Пишет ли Кате Саник? Всех еще раз крепко обнимаю и горячо целую. Дочку Натусю прошу мне писать чаще, а на меня не сердиться. Ваш Николай.

Р. С. Пришлите мыла и зубн. порошка, а также соды побольше.

Це теж не лист, а саморобна поштова картка. Списана так дрібно, що зараз, не маючи лупи, я ледве розібрала текст.

Адресована вона дружині, — ми вже живемо не в сторожці, а на Ленінській вулиці! Звичайно, написана листівка для всіх, але батькові хотілося хоч так підтримати морально дружину, хоч так підкреслити свою увагу до неї. Зворотня адреса батька помінялась, та його грядочки підтверджують, що він на старому місці, просто щось там перенумерували. Бадилля з редиски!..

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Пукса. 17.X.1942 р.

Катерино, голубко мила!

Одержав твого й Натусинового листа від 16.IX. Дуже радий був його одержати і прочитати, хоч ти і гніваєшся на мене за те, що я тобі не писав ціле літо. Я, звісно, писав, не раз писав, а що ти не все одержала, в тому моєї вини немає. Мусиш зважити, що я обмежений в можливостях листування і, якщо частіше пишу мамі або Вірі, то лише тому, що веду з ними листування про посилки. Одержавши посилку, неодмінно мушу написати, правда ж? І взагалі, ви вже там якось діліться моїми листами: кому б я не написав, ви вважайте, що то — для всіх (і тебе

в тому числі), бо я б радий, та не можу писати окремо кожному стільки, скільки хотів би... Сьогодні одержав посилку від Віри. Як і слід було сподіватись, посилку в м'якій упаковці (без ящика) в дорозі надікрали. Опису вкладення немає, ваги не вистачає 800 гр. Одержав: муку, масло, сухарі, 100 гр. ковбаси, 200 гр. цукерок, макарони, коржечики, сухий бульйон. Немає ні грама (!) тютюну! Його, очевидно, і вкрали! Скільки я писав, скільки благав не слати без ящика, обшитого, проіншурованого і т. д. — і все марно! Просив і прошу: зібрати посилку — продайте половину того, що зібрали, й на ті гроші купіть ящик для другої половини! Я вже з місяць як дожидаю табаку і от... діждався!! Просив про цибулю — і немає жодної цибулини. А це важливіше за макарони й сухарі — невже я незрозуміло пишу про це щоразу? Ну, годі. Дякую щиро всім і за те, що дійшло ціле. Всіх кріпко цілую. Тебе й доню — найміцніше. Хай Натуся напише про свою роботу в колгоспі.

Твій чоловік Микола.

Це — остання листівочка від батька до нас з мамою в Червоний Аул. Боже, Боже: тютюну! тютюну! цибулі! ящик!

В колгоспі я була два тижні, що робили — не пам'ятаю. Спали покотом на нарах. Голова за цей час завошивила так, що волосся взялось корою, розчесати його було неможливо, ніяке мазання гасом на воші не діяло, довелось стригтись...

ЛИСТ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

(напівзатерті листочки без початку й без дати. Написано його в кінці 1942 або на початку 1943 року. В грудні табір переганяли на нове місце).

...зная, что вам сейчас, оторванным от родных мест, нелегко все это исполнить. Но если знаю, что нелегко и все же пишу, значит это абсолютно необходимо. Более того: нужно пойти на риск, что я и посылки разъедемся, и отправит их даже в промежутке между 20 и 28.II, если опоздает это письмо. Если я 21.III сумею выбраться в дорогу, не получив ничего, то как-нибудь доберусь даже в том случае, если этот желанный ящик с сухарями и прочим проедет мимо меня во встречном поезде! Зная и ценя вашу любовь и заботу, я, тем не менее, уверен, что вы не совсем уясняете себе всей важности точного исполнения моей последней просьбы! Не обижайтесь, бога ради, — стоит только упомянуть об упорной присылке посылок в мягких упаковках, несмотря на все мои мольбы! И о том, во что это мне и вам обошлось!

Ну, надоед я с этим! Не сердитесь на меня, дорогие мои, а поймите и простите!

О здоровье и прочем много писать не стану. Донимает плеврит, боли в правом легком не дают покоя, особенно по ночам. Сейчас имею возможность заняться его подлечиванием: банки, растирания и т. д. Условия

моей жизни с бытовой стороны сейчас снова стали хорошими и мало чем разнятся от того, что было на Пуксе. То же и с работой. Ее много, но она привычна, делаешь ее в спокойной обстановке, в тепле и т. д., и то, что ее много, только радует — быстрее проходит время, которого некуда и не на что больше девать здесь. Новое место, где я сейчас — очень красиво, а особенно красиво оно будет летом, когда сойдет лед с озера, на берегу которого мы живем. Но я лелею мечту отлюбоваться этой красотой в ее зимнем варианте и не ждать здесь до лета, а лететь к вам, мои родные. Кате не пишу, напишите ей вы или перешлите это письмо. Пусть не сердятся на меня она с Натусей: деловых просьб у меня к ним нет (кроме, разве, теперь уже запоздалой: передать вам весь ихний урожай табаку для отправки), выполнить какую-либо просьбу до моего отъезда они не смогут, а писать о чем-либо другом, кроме насущнейших нужд, связанных с предстоящим освобождением, я решительно сейчас не в состоянии. Впрочем, открытку я все же им черкну. Очень жаль, что не знаю адреса Володи: б. может, придется ехать через Ташкент — Алма-Ату и тогда его адрес был бы мне необходим. Но писем от вас я с самой Пуксы, т. е. с 20.XI не имею, они где-то бродят, догоняя меня по следам моих декабрьских странствий, и я жду их со дня на день. Кстати: 17.XI я получил посылку с луком и морковью. Цел был там только табак, лук же и морковь замерзли. Лук я мерзлый ел и частично пережарил, так что все хорошо. После этой получил еще две: одну с носовыми платочками, но с недостатком в 600 гр. (мягкая-с обшивка-с!) и вторую уже сюда, — в целости (вероятно, т. к. описи не было, а из мягкой обшивки можно всегда утащить кому не лень. Проверять же по весу не имею возможности (!). Кстати: опись кладите в пустой конверт, чтобы она не терялась или пишете на сумочке чернилами. Карандашом в бланке же к посылке не пишете ничего: мне все равно вручать не полагается (!), а вору написанное послужит указкой, что именно он может оттуда утащить. Лучше попробуйте телеграфировать об отправлении (письмо — само собою и немедленно — попробуйте (нерозбiрливо) или «авиапочтой»). На телеграмму, в смысле быстроты ее получения, надежда у меня невелика (!), однако дублирование связи — одно из средств, обеспечивающих ее надежность. На бланке же почтового перевода пару слов можете написать.

Очень тоскую без вестей о вас всех, особенно без вестей о Кате с Натусей и о Васе. Первые две остались сиротами в Ауле, оторванными от вас, и мысль о том, как они зазимуют в своей, так картинно описанной Наталею, «избушке», не выходит у меня из головы. О Васе же мое беспокойство естественно: бои на среднем Дону идут жаркие, и наш милый герой-артиллерист кипит в самой гуще сражений. Пожеланием ему здоровья, боевой удачи и успехов в истреблении проклятого врага — фашистов — я и закончу это письмо. Если Василь жив-здоров и будете

ему писать — напишите от меня, недостойного (!), мои ему братские приветы и пожелания.

Всех вас, Катерину, Наталю, ребятишек крепко и горячо обнимаю и целую. С надеждой и верой в скорую встречу.

Ваш Николай.

Р. С. Володю поздравьте от меня с прибавлением семейства, с сыном ли, с дочкою — не знаю!

Бідний батько! Його «строк» кінчається 20.III.43 р., а 21.III він уже наміряється виїхати... Він ще не знає, що на нього чекає...

Важко читати про плеврит, біль у боці, в правій легені. Воно було в нього навесні, влітку й восени нікуди не ділось, а потім зимовий перехід на нове місце... Та ще листи й посилки десь бродять... Так довго, що цибуля з морквою померзли. «Лук я мерзлий ел и частично пережарил, так что все хорошо». А вона ж гидосна, мерзла цибуля!

І поради, як обхитрити злодія, що краде з посилок, і слова «...дублирование связи — одно из средств, обеспечивающих ее надежность», — немов узяті з лекцій, які я читала на протязі 25 років в технікумі зв'язку...

Тривога за нас з мамою, що zostалися вдвох в Аулі, — наскільки я розумію, ситуація й відносини склались так, що нас ніхто й не запрошував переїздити до Семипалатинська.

Все це на фоні єдиної, панівної думки, — з вірою й надією на швидко зустріч...

Там, де був батько, був целюлозно-пороховий завод. Це я взнала в 1989 р., під час перебування в Москві, в складі харківської делегації, на установчій конференції товариства «Меморіал». Я мала високу честь та гірку радість бути присутньою там, розмовляти з В. Коротичем, Ю. Афанасьєвим, слухати й бачити зблизька А. Д. Сахарова та ін. А згадала я це тому, що там, у великому вестибюлі авіаційного інституту, де відбувалася конференція, на стінах висіли планшети, затягнуті тканиною, де можна було приколотися, що хочеш. Я приколола велику батькову фотографію, а біля неї — червону гвоздику, написала його адресу в записці й запитала, чи не був там хто, вказавши своє місце в залі. До мене підійшов син колишнього в'язня, котрий давно, звичайно, загинув, і сказав, що він, син, їздив туди й розпитував, що там було. Тепер там, звісно, руїни...

Фотографія батька була така гарна, що її вмістила газета «Московские новости»; вона також привернула увагу кореспондента «Вашингтон пост», котрий мене спитав, коли я дописувала своє питання під фотографією: «Чи можете ви коротко сказати, чому ви тут?» — «Звичайно. На це є дві причини. Перша — особиста: я тут у пам'ять про батька. Друга — об'єднує переважну більшість присутніх: ми тут

Почитайте у В. Шаламова про роботу з кайлом на копальнях Колими, та ще взимку, та ще при нормі 800 пудів на людину (для порівняння — декабристи мали норму 3 пуди)...

Почитайте ще в Шаламова, як наглядяч хвалиться, який він розумний: домовився з жінкою із засланих, що вона йому «дасть», а він їй за те «дасть» пайку хліба, — доки він вдовольнятиме свою фізіологічну потребу, вона може їсти хліб... Так він такий дотепний — заморозив пайку, щоб менше згризла, а залишки, звичайно, відібрав...

ЛИСТ СОРОК ПЕРШИЙ

10.IV.43

Мои родные, милые мамочка, Катя, Натуся, сестры!

Вместо ожидаемого вами и мною освобождения моего, я получил уведомление о том, что я «оставлен в лагерях до окончания военных действий». Описать мое горе и душевное состояние я не в силах. Достаточно сказать, что это письмо я собираюсь писать вот уже две недели и не знаю, окончу ль его сейчас... Одним словом — вскоре не ждите! Не знаю, увидимся ли мы все когда-либо: здоровье мое начинает пошаливать, а когда я думаю о маме, то тоже не знаю — дождатся ли ей меня в ее годы и с ее здоровьем... Берегите ее, сестры, как и сколько сумеете!..

Живу и работаю я на старом месте, и внешне ничего не изменилось в моем быту. На условия быта и работы пожаловаться никак не могу, — все с этой стороны меня целиком устраивает. Вот только... Впрочем, о душевном состоянии и тоске писать не стану. Не могу. И не нужно!

Деньги ваши, 750 р. поступили на мой лицевой счет и будут лежать без движения. Я охотно отправил бы их вам обратно, зная, как они вам нужны, но это неосуществимо. Мне же они вовсе не нужны теперь, да и брать их я смогу относительно небольшими суммами. Быть может, счастье еще улыбнется мне, решение до конца войны будет отменено по моему ходатайству, и тогда деньги понадобятся. А пока что — пусть лежат на счету, — ничего лучшего не придумать с ними...

Я получил от вас вот какие две последние посылки: предпоследнюю — ту, где была пачка легкого табака и самосад в тряпке от розовой подушки (иных примет вроде даты отправки и т. п. обнаружить не удалось). Там же был кусочек сала и гончарная чашечка с жиром. Вторую — последнюю из полученных — «дорожную», как я и просил: сухари, мыло туалетное, кусок колбасы и табак в сумке. В Веринной телеграмме говорилось о двух посылках. Эти ли именно она имела ввиду или вторая «дорожная» где-то еще гуляет — не могу точно судить, т. к. все даты в маминой открытке донельзя перепутаны. ... Одним словом, понять нельзя. Ну, не важно. Все это пустяки. Что слышно о Васе? Его капитанское звание и награждение орденами (какими именно? — напишите обязательно) меня от души порадовало. Будете ему писать — поздравьте от меня горячо! Катю обо всем, что со мной произошло, известите

немедленно, я не могу ей написать, будучи связан лимитом в 1 письмо в месяц, которое решил писать в ваш, а не в ее адрес. Следующее напишу ей. Натасю поздравьте с днем рождения. Я думал отпраздновать его вместе с нею в этом хотя бы году... Передайте ей мои самые лучшие пожелания, из них два главных: первое — всем сердцем любить и жалеть мать и второе — уметь мужественно переносить невзгоды и не терять веры в счастливую и радостную жизнь впереди...

Из присланного вами я вправе заключить, что мне в дальнейшем не следовало бы надеяться на вашу помощь... особенно сейчас, когда уехал и неизвестно, возвратится ли Гриша. Однако об одном — о табаке — и возможно безотлагательно, я все же отваживаюсь вас просить. Мама пишет, что Володя молчит. Однако, попросите его и Шуру, может быть, в последний раз вспомнить обо мне и разделить с вами бремя ваших забот обо мне. О многом не прошу, но о сумке самого паршивого самосада и (к тому времени, пока вы напишете, там уже это будет) о сумке сушеной моркови и т.п. прошу их через вас без ложного стыда и боязни чрезвычайно их обременить... Белья и вещей не шлите, кроме какой-нибудь кепки старой (мою у меня стащили). Пару белья в последн. посылке получил, но теперь обойдусь и казенным. Пришлите бумаги курительной, кисточку для бритья, крючков рыболовных всех размеров, если есть — побольше, — штук 20—30, пару-другую карандашей, перьев (если есть — «копируемых»), семян редиса, свеклы, петрушки и укропа, несколько иголок (из них одну большую). Деревянный ящик по-прежнему остается непрременным условием в качестве упаковки. Ну, хватит об этом!.. Сколько сможете — не печальтесь обо мне... Быть может, я все-таки дотяну до встречи с вами. Весну надеюсь пережить, хотя и допекает чертов кашель, а там лето! Катерину крепко поцелуйте за меня, много и горячо. Всех вас обнимаю и прошу простить меня за все, чем я кого-нибудь из вас вольно или невольно огорчил.

Всегда ваш Николай.

Що тут додати?.. Кожен розуміє глибину батькового розпачу, коли його залишено в таборі до кінця війни. І його біль-туга, і наш жаль...

Тих, хто відбув свій строк, іноді відпускали на фронт, у штрафні батальйони, для чого треба було писати «прошеніє» на ім'я самого Генералісимуса, Сталіна. Батько написав. Не знаю, чи одержав він відповідь, бо кілька листів, у тому числі й останнього, загублено в Семіпалатинську... Та коли б той дозвіл і прийшов, скористатись ним він би не зміг, бо невдовзі потрапив до табірної госпітально, де й помер від сухот за два-три місяці...

Я хотіла уявити й достовірно описати, як проходить ця хвороба й смерть од неї... Розмовляла з лікарем-фтизіатром з тубдиспансеру, читала підручники. Хотіла й мала змогу піти в лікарню, побачити, як вмирає хворий на туберкульоз, але потім відмовилася з двох причин: перша — не будучи певна, чи зможу витримати це видовище, а друга — з етичного погляду... Почитайте далі...

Збудника — туберкульозну паличку — відкрив Р. Кох, звідси й назва — паличка Коха. До 95 відсотків зараження відбувається через дихальні шляхи. Набутий імунітет знижується при голодуванні.

Р. Кох: «Готовність до хвороби особливо велика в знесилених організмах, які перебувають у поганих умовах». Дуже важливі тут харчування, наявність сонця, впливають фізичні та психічні травми, переохолодження, погані умови праці й побуту.

Клінічні ознаки початку туберкульозу: ТБ починається з запалювальної реакції неспецифічного характеру: впертий сильний кашель з сухими й вологими хрипами, слабкість, втомлюваність, схуднення, зниження апетиту, задишка, пітливість, бліда шкіра, тонка довга шия. В тих, хто курить, важко встановити початок захворювання, оскільки звичний кашель, характерний для хронічного бронхіту курця, не сприймається ним, як початок хвороби, маскує її. Кашель часто має судомоподібний характер, він знесилює хворого, позбавляє його сну, провокує блювоту.

Симптоми ТБ на початку хвороби та її розвитку перебігають із клінічними ознаками бронхіту, плевриту, грипу, запалення легенів.

Упертий сухий приступоподібний кашель говорить про туберкульоз бронхів.

Для плевриту характерні біль у грудях, сухий кашель, субфебрильна температура.

Діагностика ТБ: реакція Манту, рентген, нині — ще й комп'ютерна томографія, сканування.

Лікування повинно починатися на ранніх стадіях захворювання, доки не сформувалися незворотні зміни в легенях: осередки, інфільтрати, каверни. Стандартна схема лікування: диспансер — стаціонар — санаторій — диспансер.

Лікування складається з комфортних умов побуту, калорійного харчування, хіміотерапії, штучного пневмотораксу, підвищеної кількості вітамінів С, групи В, А, D, К, особливо двох перших. Дуже важлива наявність тепла та сонця. При недостатності вітаміну С: швидка втомлюваність, серцебиття, блідість, суха шкіра, набрякання стіп та гомілок, кровотеча ясен.

Гострому початковій хвороби часто передує сильне переохолодження. При гострих процесах кашель посилюється ночами, при ходінні, при зміні погоди та температури повітря. Гострі, кинджального типу болі в латеральній частині грудної клітини викликаються запаленням плеври. Вони посилюються при кашлі та глибокому диханні, тому хворий дихає поверхово, стримує кашель.

Легеневі кровохаркання та кровотеча виникають від розриву бронхіальних артерій та ін. з наступним крововиливом у просвіті бронхів та відкашлюванням через верхні дихальні шляхи від 100 до 500 мл

та більше крові. Причина смерті при кровохарканні — не стільки втрата крові, скільки асфіксія через заповнення кров'ю повітропровідних шляхів.

Легені, серце й судини — це єдина функціональна система. Туберкульоз супроводиться патологією серця, аритмією, тахікардією, які відмічаються змінами на ЕКГ.

Гострий перебіг хвороби, при недостатньому лікуванні, харчуванні та ін., часто переходить у так звану казеозну пневмонію. Для неї характерні великі патоморфологічні зміни в легенях, т. зв. сироподібний некроз, коли легені, під впливом діяльності паличок Коха, стають дірчасті, схожі на сир, — це вже незворотний патологічний процес. Для виникнення казеозної пневмонії важливі як масивність інфекції, так і ослаблення організму. Казеозну пневмонію часто супроводять кровохаркання та кровотечі. Лікування — антибактеріальні препарати, вітаміни та ін. Без цього хворі на казеозну пневмонію гинуть через 3—5 місяців. Це так звані скоротечні сухоти...

Все, все це було у батька...

ЛИСТ СОРОК ДРУГИЙ

25.VI.43

Милые, родные мамочка, Катя, сестры и детки!

Вот уже и 25 июня, а я только сегодня собрался, наконец, написать вам июньское письмо. На этот раз была у меня уважительная причина. Дело в том, что до недавнего времени не выясненным оставался вопрос о моем «подупавшим» здоровьем и, связанный с этим, вопрос о моем местопребывании. Это и диктовало мне откладывание письма. Сейчас все, наконец, выяснилось, хотя ничего приятного сообщить не могу. Последний месяц меня стало температурить по вечерам, появились ночные пота, кашель с мокротой усилился. Наш врач лечил меня очень внимательно и усердно; послал на исследование мокроту и т. д. В конце концов, т-ра установилась вовсе скверная: «нормально» — 37,3—37,5, а к вечеру 38,5! Решено было отправить меня в лазарет на наш центральный участок, в котором я сейчас и нахожусь. Кстати, в день прибытия сюда, я нашел у главврача пришедший накануне из Центр. Лаборатории анализ мокроты, к великому озорчению — положительный: «3—4 в поле зрения», — сказано в анализе. Много это или мало — «3—4», — я не знаю, однако факт открытого процесса ТБЦ в легких отныне нужно считать установленным. Мне очень не хотелось оставлять работу и ложиться в больницу, однако это сделано было вопреки моему желанию, с которым, конечно, врачи и не должны были считаться. Сейчас мечтаю как можно скорее выйти отсюда и вернуться к работе; чувствовать я себя стал несколько лучше, однако врач не обещает скорой выписки: «Придется, — говорит, — немного полежать...» Т-ра сейчас по утрам нормальная, несколько все еще повышающаяся к вечеру, но не так резко, как прежде. Самочувствие и аппетит хороши; первое портит однообразие лазаретного бытия, а о втором много писать не стану; я не голоден, конечно; однако само

собой понятно, многого нехватает для быстрого преодоления болезни путем усиленного, крепкого питания. Этот вопрос никогда не стоял передо мной с такой остротой, как именно сейчас, и это тем более печально, что ваши возможности прийти мне на помощь необходимыми мне продуктами усиленного питания (гл. образ. — жирами), — более чем ограничены... Об этом я легко могу судить по содержанию последней посылки от 2.VI-43, полученной мною в целости! (в ящике!) вчера, т. е. 24.VI-43. Очень-очень большое спасибо за все, что вы сумели собрать, купить и прислать! Правда, кое-что, как, например, крючки для уженья рыбы и семена овощей будут теперь лежать втуне, но это уже не ваша вина, а моя беда. Остальное же весьма кстати пришлось и, пожалуйста, не вздумайте вносить каких-либо изменений или исключений. Очень вас об этом прошу. И лук, и прочее, что вы прислали, пойдет мне на пользу. Вот насчет каких-либо жиров даже писать не решаюсь, — очевидно, вы без меня и без моих просьб не забыли бы положить их в посылку от 2.VI, если бы могли... Словом, кроме луку с чесноком и табака с бумагой к нему, — ни о чем конкретно не прошу. Вы сами хорошо знаете, что именно нужно. А что можно — это иное дело. Здесь я ставлю точку. Безумно хочется дотянуть до встречи с вами, обнять всех горячо, наплакаться и насмеяться «звонким детским смехом» вместе со всеми вами. Только это и дает силы заставить себя писать вам попрошайничьи письма о помощи, вам, нуждающимся сейчас в помощи едва ли не больше моего. Весть о предполагаемой гибели Василия потрясла меня до глубины души. Неужели мы никогда его больше не увидим — нашего милого, braveго капитана!.. Верочку с Майей целую нежно; всем сердцем разделяю их великое горе!.. Почему так долго и плохо идут к вам мои письма — не знаю. Адрес мой остается прежний: п/я 233/16—3, т. к. больница и т. п. — все это в пределах этого адреса. Пишите, телеграфируйте чаще, — от вас все же доходят и открытки, и телеграммы.

Что и где поделявает Катерина? Горечь моих мыслей о ее несчастной судьбе сейчас удесятерилась... «Росла — весни не бачила, зрела — літєчка не знала, осінь прийшла — теплого місця не нагріла...» Ее, дочурку Натусю, ненаглядную печальницу-мамочку, бесконечно любимых сестер, ребятишек, кума Гришу, — всех обнимаю горячо! Буду делать «усилие жить», чтобы дожждаться встречи. Увидеть бы всех, обнять, поблагодарить, попросить прощения и умереть...

Всегда и везде ваш Николай.

Р. С. Пришлите бумаги писать и курительной, конвертов и марок, а лучше — открыток. Курю я теперь очень мало, — не беспокойтесь, но и не успокаивайтесь, еще раз прошу. Посылаю письмо доплатным — нет марки.

Листа написано на сірому папері, дрібнісінько, блідим чорнилом, — ледве видно. 750 крб., вислані на дорогу, лежать, а в людини немає марки... І не можна купити на тії гроші собі щось поїсти, — брати

з особистого рахунку можна невеликими часточками. Все передбачено: ану, як ти візьмеш всі гроші, та підкупиш вартового, та втечеш... На 200-300 метрів — вмираючи!..

Останнього листа загублено.

Батько помер 10 жовтня 1943 року, о 8.30 ранку...

Все. Кінець.

Обірвалися мрії, надії, горіння, моління, боріння, творіння, воління. Кінець благанням, пориванням, уболінням. Кінець радощам і стражданням, кінець розлуки й кінець втішити себе: одмучився. Довгих,

Єдиною думкою можна хоч трохи втішити себе: одмучився. Довгих, страшний п'ять з половиною років батько змагався за те, щоб зостатися живим і здоровим, щоб повернутися до рідних — собі і їм на радість. Та ба...

Про що він думав, лежачи на вбогій постелі лазарету? Скільки разів подумки переглядав своє життя, згадуючи сотні милих його серцю людей: рідних, знайомих, учнів, друзів по навчанню та по роботі, по Кімовській комуні, по Балаклії, Ізюму, Бражківці, Іллічівці?

Перед його очима не могли не проходити роки дитинства, роки подружнього щастя й любові, роки творчої праці у Харкові. Не міг згадувати він редакцію «Плуга», товаришів-плужан, клуб ім. Блакитного, товаришів-сусідів по будинку «Слово» й товаришів-побратимів у тюремних камерах. Не міг не згадати не раз і не два добрим словом свого старшого друга-товариша — Сергія Володимировича Пилипенка. Ні разу жодним словом не прохопився він про нього в листах, ще б пак: це ж «ворог народу» писав би про «ворога»!..

Людина лежить і день за днем розгортає перед собою сувій спогадів. Людина лежить, її сили тануть з кожним днем, і відчай охоплює її, бо ж вона розуміє, що кінець чекає на неї тут, на чужині...

Я питала в лікаря: яка типова картина вмирання людини від туберкульозу? Чи людина при свідомості? Як довго тягнеться агонія та ін.? Фахівець розмовляв зо мною, дилетантом, досить зарозуміло: мовляв, 25 причин такої смерті, все буває по-різному! Найчастіше смерть настає або від серцевої недостатності, або йде горлом кров, і людина захланається, задихається.

Хочеться думати, що боги були милостиві до батька, що він помер уві сні — тихо, від першої причини. Чи перед смертю втратив свідомість або марив, і йому ввижалося, немов він, малим хлопцем, з батьками у церкві, держиться за теплу мамину руку, відправа йде своїм чином, і коли доходить до перенесення святих дарів із жертovníка на престол, церковний хор розлива «Херувимську», мов ріку широкою, ширшу за рідний Донець.

«Иже херувимы, тайно образующие... Пресвятую песнь припевающе... Отложив ныне всякое житейское попечение...» — і душа його тихо, мов янгол, відлітає... Якщо є на світі рай, батько мусив потрапити до нього.

*...Без друзів він сконав на чужині..
Мир серцю твому, мій любий Сашо!
Поховане в землі чужих ланів,
Хай тихо спить воно, мов дружба наша.
В моєму серці — цвинтарі німі!..
Ти вмер, як і багато хто: без шуму,
Але й без страху. Таємнича дума
Ще не зійшла з високого чола,
Як очі вічним сном твої укрила мла.
І з того, що, вмираючи, ти мовив,
Ніхто з присутніх там не зрозумів і слова..*

* * *

*Чи був то краю рідному привіт,
А чи ім'я покинутого друга,
Чи жаль гіркий за щастям юних літ,
Чи просто крик останньої недуги, —
Хто скаже нам?!.. Твоїх прощальних слів
Гіркого змісту сповнене значіння
Утрачено. Діла твої й воління,
І думи, — все пропало без слідів,
Мов тінь хмарок у небі веснянім: —
Зринають, тануть і за обрій лунуть, —
Ніхто їх не спитає і не спинить!..*

М. Лермонтов. Пам'яті Ол. Одоєвського.
Переклад М. Дукина

Офіційного повідомлення про батькову смерть ми не одержали ні в Аулі, ні в Семипалатинську, ні в Харкові, хоч писали й писали запити, повернувшись з евакуації, — відповіді не було. Лише наприкінці 1944 року на мамине ім'я в Харків, у будинок «Слово» прийшов грошовий переказ на суму 429 крб. з копійками. Цей переказ остаточно впевнив нас всіх у батьковій смерті, бо ж писаний був чужою рукою, та й копійок він, звісно, не прислав би. Ми зрозуміли, що то був його остаточний розрахунок з життям...

Лише в 1957 році, після батькової реабілітації, я одержала в харківському ЗАГСі свідоцтво про його смерть — воно лежало там з грудня 1943 року! Місце смерті — прочерк, причина смерті — прочерк, лише дата — 10.X.43. Трохи не дожив до тридцяти восьми років...

З іншого документа — медичної картки, присланої з Півночі в Харків, — у слідчу справу! — я знала годину смерті: пів на дев'яту ранку. Оце той другий папірець, що я хотіла вкрасти з слідчої справи, він тепер у Балаклії, в музеї.

З картки:

Акт № 175 о смерти. 1943 г., октября «10» дня Дукин Николай Владимирович поступил 18 июня 1943 г.

Умер 10 октября 1943 г. в 8 ч. 30 мин.

Инвалид II гр. (Людина з відкритим процесом ТБЦ інвалід другої, не першої групи! То коли вже сюди потрапить людина зовсім без голови, ото буде перша група!)

При наружном осмотре трупа найдены следующие приметы: рост выше среднего, цвет глаз — карие, цвет волос: на голове русые, на бороде —, на усах —.

Кроме того, на правой руке указательный палец не имеет одного сустава. Смерть последовала от открытого туберкулеза легких.

Зав. стационаром...

Врач, дежурный по палате...

(Всього 7 підписів).

Про загальний вигляд мерця нічого не сказано, про його вагу теж. Батько мав близько 180 см зросту. Можна легко уявити зовнішній вигляд — шкіра й кістки у прямому розумінні цих слів... І звідки тії «русые волосы», — він був шатен, — волосся, швидше, було сиве, то й здалося русим...

Хочете знати, як там ховали померлого? Читайте Чиркова: «...голово покойника на носилках принесли на проходную, на шею и на ногу покойника висели бирки. Стрелок на проходной сверил бирки с сопроводительной бумагой, потом взял большой молоток на длинной рукоятке и, размахнувшись, трахнул покойника по лбу...» — щоб не втік живий під виглядом мерця! Читайте Шаламова, бо на Колимі була інша «мода»: мерцеві ломом пробивали груди... А потім — або в загальну яму, або в неглибоку ямку, котру звірі легко розриють і розтягнуть кості... Чогось мені зараз сплигло на думку гасло-штамп давніх років: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!..» Спасибі товаришу Сталіну, що дозволив умерти... Якщо на світі є пекло, маю надію, що той гаспид там...

XIX РЕАБІЛІТАЦІЯ. НАШЕ ПОДАЛЬШЕ ЖИТТЯ. СМЕРТЬ МАТЕРІ

Та не пригорне батько,
Не пригорне мати!..

Українська народна пісня

З евакуації ми повернулися влітку 1944 року.

На перший час нам дала притулок мила Ніна Володимирівна Кочина-Трублаїні, вдова письменника Миколи Трублаїні. Потім ми жили у тьоті Віри: вона з донькою та сестрою, її колега, одинока старенька, та ми з мамою. Шестеро у двокімнатній квартирі. П'ятий поверх, нема води, світла, опалення. В кімнаті — залізна «буржуйка». Спали покотом на підлозі. Але жили дружно, жаліючи й допомагаючи одне одному, як більшість людей після війни...

Згодом ми відвоювали одну з своїх кімнат у будинку «Слово». За рік по тому правління Спілки письменників викинуло жінку, яка захопила нашу квартиру при німцях, і віддало дві кімнати письменнику Миколі Сказбушу (Акулову) з дружиною й донькою. Вони не були пайщиками у «Слові» до війни, і зараз вже мали трикімнатну квартиру, але... на першому поверсі. А забажалося на другому — тож вони й пішли до нас, маючи надію, що швиденько виживуть беззахисну вдову «ворога народу» й матимуть трикімнатну квартиру на 2-му поверсі.

Їли вони нас поїдом 12 років, домагаючись свого всілякими засобами. І «повії» ми були з мамою, й «проститутки» невідомо чого. І «бандерівські бандитки», бо ж розмовляли між собою українською мовою, а пан Сказбуш був «русский писатель» і писав спогади про революцію 1905 р. (на тую пору йому було три роки), або повість «Учитель»... Що вже він там писав про вчителя — не знаю, але живу вчительку, маму, він лякав ночами, грюкаючи до нас у двері та імітуючи людину несповна розуму. Мадам Акулова додавала нам до супу в каструльку сміття та волосся, не жаліла олії, щоб хлюпнути нею тобі на плаття, демонстративно відчиняла в мороз вікно на кухні, коли ти поралась там, закручувала у вбиральні загальний водяний кран, від чого газова колонка згасала, а ти стояла у ванній, як інженер Лоханкін: гола, мокра та в милі. Вона була приватною вчителькою музики і то вправлялася сама, то доня, Галочка, годинами намагалася

відтворити на піаніно щось трохи вище рівня чижики-пижики; то учні долдонили гами; ще мадам полюбляла розбити тишу, вгативши кілька разів кулаком по клавішах... Могла Марь Іванна і таку забавку собі придумати: закрити вхідні двері на засув серед білого дня, коли я побігла викликати швидку допомогу мамі, в котрої стався жорстокий напад панкреатиту. Повернулась, а увійти не можу, — стукаю, кричу, плачу, кличу сусідів; нарешті виходить «бариня» (ми з мамою між собою звали її відьмою й баринею, підсміюючись над тим, з яким виглядом вона вигулювала задрипаного песика на вірвовочці...) і заявляє: «Это твоя мать заперла дверь!», — а мати лежить униз головою, втративши свідомість...

Я не кровожерна людина, але так вони нас терзали, так знущалися над нами, що тоді мені здавалося: будь у мене рушниця, я б їх постріляла, аби тільки знала, що мені не буде за те кари. Не раз поривалася битись до «відьми», та мама мене вкоськувала... Нехай же хоч тепер, хоч крихтою віддячу їм за себе й за маму. Нехай їхня доня Галочка, нині, звичайно, Галина Миколаївна, прочитає ці рядки, і їй стане соромно за батька й матір...

1957 рік. Уже кілька років ідуть реабілітації, в котрі ми з мамою все ще не можемо повірити. З першими реабілітованими показово панькалися, повертали їм квартири та ін. Коли ми наважилися почати справу, то було вже дзуськи!

Далі наведено сторінки 65—103 слідчої справи батька. Переписувала я їх скорочено, втомившись, не маючи сил і часу.

Дивно: лише тепер я звернула увагу на те, що в батьковій довідці нема слів «за отсутствием состава преступления». А просто так собі — «отменить, прекратить»...

У виписці з постанови № 20 від 25 лютого 1958 р. керівної частини Президії СРПУ:

«В зв'язку з реабілітацією поновити в правах члена Спілки радянських письменників України Дукіна (!) Миколу Володимировича»...

Тут не сказано «посмертно», а так, немов він живий. Чи соромно, чи страшно називати речі своїми іменами?..

[65]—[82] На цих сторінках — моя заява Прокурору УРСР, — написана вона «кров'ю серця». Читаючи її, я тепер дивувалася, як то ми з мамою зуміли підібрати такі жагучі слова. Далі — заява про реабілітацію від Спілки письменників України. Гарна творча характеристика на батька за підписами О. Гончара, Ю. Смолича та Л. Новиченка від 15 жовтня 1956 р. Свідчення при перегляді справи в 1957 р. І. Муратова, М. Чернякова, Т. Масенка, В. Минка, А. Головка, Л. Юхвіда, В. Сокола, Яр. Гримайла. Всі вже гарні. Жаль, що я все це не переписала...

[83]—[84] ПРАВЛІННЯ СРПУ, 21 жовтня 1957 р.

Президія Спілки Письменників України повідомляє дані на письменників, імена яких зв'язані зі справою по обґрунтованості засудження в 1939 році

письменника ДУКИНА Миколи Володимировича (знову та ж в'їдлива помилка — ДукІна, а не ДукИна, як і канцелярсько-русифіковане формулювання)

Реабілітовані посмертно: Пилипенко, Штангей, Панів, Гжицький, Божко, Куліш, Поліщук, Вишня Остап, Кириленко, Кулик, Щупак, Йогансен.

Члени СРПУ, живуть в Києві та Харкові: Головка, Минко, Клоччя, Масенко, Гордієнко.

Неточно: В. Гжицький та Остап Вишня реабілітовані при житті.

85

СПРАВКА

Дело по обвинению ГАЛУШКО Д. А. ... направлено в... на предмет прекращения дела за отсутствием состава преступления.

86

СПРАВКА

Дело по обвинению КОЦЮБЫ Г. М. ... направлено в... на предмет прекращения дела за отсутствием состава преступления.

87

СПРАВКА

Дело... ГУБЕНКО... (Остапа ВИШНИ) ... прекращено за отсутствием состава преступления.

«СЕКРЕТНО» (!!!)

91

СПРАВКА

Управління по охороні військових та державних таємниць у пресі.

21 юля 1957 г.

Литературные произведения Дукина Н. В. «Без протоптаних стежок», «Весна починається в грудні», «Іллічівка в авангарді», «Мінезота № 23», оповідання «На шпилі», «Останній запорожець» по документам цензури ізъятію из библиотек общественного пользования не подлежат и находятся в общих фондах библиотеки им. Короленко, выдаются читателям на общих основаниях.

2 декабря 1957 г.

№ 159

103

СПРАВКА

Дело по обвинению ДУКИНА Николая Владимировича пересмотрено Президиумом Харьковского областного суда 22 ноября 1957 г.

Постановление Особого Сопещания при НКВД СССР от 29 октября 1939 года в отношении ДУКИНА Н. В. отменено и дело производством прекращено.

Председатель Харьковского Областного суда

підпис
(МИРОШНИЧЕНКО)

На завершення «ласки» видали з Літфонду 600 крб., назвавши їх двомісячною батьковою зарплатою. На них ми придбали сякі-такі меблі,

за котрими довелось їхати аж в Західну Україну, бо в нас — «дефіцит-с»! До цього одним із двох спальних місць було моє довоєнне дитяче ліжко, котре ми, з допомогою свідків, відібрали в жінки-загарбниці, як і етажерку та десятків зо два-три книжок з батькової бібліотеки. Спати на такому ліжкові можна було, лише висунувши ноги поміж рейками, — коротко ж бо — але ми з мамою спали так багато років...

Про повернення нашої колишньої квартири не було й мови, як і про «пайові», виплачені батьком та матір'ю...

Розмова з якимось «чином» на початку квартирних «ходінь по муках»: «Что-о? Вам, двум женщинам, мало одной комнаты? Как вам не совестно? Люди в подвалах живут!»

Я, ще молода та гаряча: «Кто живет в подвале?! Вы живете?! Верните мне отца, а матери — мужа! Снимите с меня 20-летнее клеймо „дочери врага народа“! Верните жизнь папе! Не можете?! Так нечего рассказывать о подвалах!..»

З великими труднощами домоглися ми рішення Співки про надання нам ізольованої двокімнатної квартири. Але Літфонд не дуже квапився впровадити те рішення в життя. А тут місцева влада цикнула на письменників, вони й зовсім в куці подались. Я — на поїзд та до Києва, в республіканське Правління, — немов допомогло. За два-три дні — знову загрозлива затримка. Я на літак — та знову до Києва, в ЦК КПУ, до Ю. Ю. Кондуфора, колишнього повоєнного сусіди по нашому під'їзду в будинку «Слово»: «Юро, допоможи! Подзвони куди-небудь! Не може бути, щоб зовсім не було правди на світі!» Спасибі йому, подзвонив; повертаюсь — ласкаві посмішки: «Ну, зачем вы так?..» Дали. У 1960 році. Препогану 2-кімнатну квартиру в «хрущобці», на першому поверсі, в чужому, нелюбому мені районі Нових Будинків. Дякуйте й кланяйтесь!

І от диво: мама прожила ще майже 30 років, але жодного разу більше не мала нападів панкреатиту, що так мучив її за часів сусідства із Сказбушами-Акуловими, коли моя стійка й терпляча мати криком кричала й благала смерті від нелюдського болю. «Напади — на нервовому ґрунті», — казав тоді лікар...

У тому ж таки 1960 р. мама кинула роботу в школі, пішла на пенсію й поїхала в Решетилівку доглядати важко хвору сестру Марусю. Сяка-така мама: обдурила радянську владу, пішла на пенсію фактично в 52, а не 55 років: пам'ятаєте, як вона дівчиськом виклопотала довідку з завищеним віком, щоб швидше стати вчителькою.

Я закінчила кафедру радіофізики фізмат-факультету ХДУ в 1952 р. На кафедру ядерної фізики мене тоді (1950 р.) не взяли. Покійний декан, Сластьонов, присюсююючи: «Нет, нет, нельзя! Только в школу...» Я пліачу: «Папу арестовали, когда я была в 1-м классе. Так я враг? Так в школу „врагу“ можно, а в науку — нельзя?!» Працювала 7 років радіоінженером на «п/я 165» та «а/я 50». Інженер із мене був

поганий — адже я вчила не радіотехніку, а радіофізику, мала теоретичні, а не практичні знання. Ї досі пам'ятаю тему своєї дипломної роботи: «Транзитрон в магнітному полі». Транзитрон — це генератор зі зворотним зв'язком по другій, а не по першій, як звичайно, сітці. Пхала я той безшасний транзитрон у магнітне поле, воно якось там впливало на потік електронів, викреслювала характеристики з полем та без нього і захистила нікому не потрібний диплом...

З 1959 р. почала працювати викладачем радіодисциплін у Харківському електротехнікумі зв'язку. Пропрацювала там 25 років. Перші рік-два роботи, читаючи 4-5 нових дисциплін, була посереднім викладачем. За кілька років «вбилась у колодочки», набралась теоретичних знань та практичного досвіду, й справа пішла краще. Працювала творчо, маючи насолоду від спілкування з молоддю та радіючи з процесу віддачі знань. Один з моїх життєвих афоризмів упродовж усього життя: «Давати — більша радість, ніж брати. Найвища насолода в житті — творча праця». Суворо-фактичний матеріал лекцій був рясно завітчаний ліричними відступами, дотепами, цитатами з книжок, тож студенти їх любили і згадували при зустрічах через багато років. Існував тоді й інститут класного керівництва. Класним керівником я була не прискіпливим, жаліла хлопців та дівчат, обов'язкову формально-виховну роботу намагалася звести до мінімуму. Пам'ятаю, як я щиро просторікувала перед студентами про жах безробіття в капіталістичному суспільстві, — зараз той жах прийшов і до нас... Або як товкмачила на п'ятихвилиниці про обрання генсеком напівтрупа Черненка. А група — хлопці-телевізійники, розумні, здебільшого після армії, із здоровим глуздом та життєвим досвідом: «Наталю Миколаївно! Та невже ж не знайшлось кого молодшого?». Я поділяю їхню думку, але змушена кривити душею: «Ну, там, нагорі, краще знають...»

На добро люди здебільшого відгукуються добром. З багатьма колишніми студентами в мене й досі гарні стосунки; деякі групи відзначають роковини закінчення технікуму, запрошують мене, й зустрічатися з ними дуже приємно. Вони роблять мені добро, коли є змога. Валечка Мешкова в Ленінграді надала свою квартиру мені з донею, коли та складала вступні іспити до ЛДУ. Покійний Слава Качоренко допомагав ремонтувати квартиру після обміну в 1979 р. і взагалі багато років шефствував над моїми замками, прасками та ін. Олександр Нагайник та Гена Єфімов допомагали при переїзді на нову квартиру в 1991 році — знову на нелюбі мені Нові Будинки. У Вірочки Козаченко-Гордєєвої мала притулок вже кілька місяців для праці над книжкою, а це ой як непростю в наші дні: і зайвий клопіт, і витрати, хоч я й давала гроші на їжу. Вірочка закінчила технікум 32 роки тому, але зустрілись ми й порозумілись, як рідні, ще й краще за багатьох рідних. Бачилися за ці роки рідко, на 10-річчях. За цей час Вірочка мала мужність втілити

в життя мою колишню мрію: відкинула нелюбу її серцю радіоелектроніку й закінчила факультет журналістики ХДУ. Тож вона мені підтримка і опора не лише морально-матеріальна, але й фахова: вона також редагує цей рукопис.

Багато з колишніх студентів допомагали мені працювати в моїх колишніх садках — давній багатолітній радості...

Переважна більшість випускників ХЕТЗу — нині гарні, порядні, працюючі люди, багато закінчило вузи — підготовка в технікумі зв'язку десятиріччями велася його колективом на високому фаховому рівні й із гарними виховними наслідками. Я рада, що була до цього причетна.

Свого часу я розробила картки програмованого опиту — тодішня новина — та опорні конспекти з курсу «Електронні прилади та підсилювачі» а-ля Шаталов, тож до мене частенько водили гостей. У 1982 р. за сукупністю цих робіт на курсах підвищення кваліфікації в Москві пропонували захистити кандидатську дисертацію. Я не зважилась: і до пенсії два роки, і екзамен: спецпредмет, англійська мова, істмат-діамат, — не та вже голова. За рік моя розробка щезла, як годиться, з московського методкабінету, — хтось нею захистився...

У 1984 р. пішла на пенсію. Рік дали підробити в технікумі на заочному відділенні. Тодішній дурний закон не дозволяв працювати на півставки, отримуючи пенсію в 130 крб., я не мала права заробляти більше, ніж 20 крб., до межі в 150 крб. Маючи великий досвід роботи, будучи «в формі», я ще залюбки й із користю пропрацювала б кілька років. Не можна!

Рік була черговою у ФТІНТі — Інституті низьких температур — нудно. Видивилась там непрацюючий книжковий кіоск від магазину «Академкнига», запропонувала свої послуги, їх прийняли, і років з 12, до самої загибелі магазину в 1987 р., мені аж ніяк не було скучно. Нині продовжую потихеньку працювати самостійно, як кустар-одиначка. Є досвід, зв'язки, протекція, безкоштовне робоче місце — дивина в наші дні, — дякуючи І. Ф. Прокопенкові, ректору ХДПУ ім. Сковороди. На жаль, нема вже в мене сил, а щонайгірше — в людей нема грошей. Є гарні, потрібні книжки для майбутніх чи нинішніх учителів, але три гривні — «дорого»!..

П'ять років роботи у ФТІНТі були чи не найщасливішими роками мого життя. Спілкування з цікавими, розумними, гарними, порядними людьми, цікаві книжки видавництва «Наука» — у людей ще були гроші, щоб їх купувати, та ще подеколи й із совковим винаходом — навантаженням «макулатурою»: «дефіцит-с». Ще тоді був дефіцит. Радість, що ти потрібний людям і робиш для них щось приємне й корисне. Радість, коли покійний директор інституту Б. І. Веркін прохає відкласти для нього купу новинок.

Пропрацювавши у ФТІНТі кіоскером зо два роки, побачивши всілякі негаразди в роботі видавництва «Наука» та системі «Академкнига»,

я в 1988 р. нахабно розродилась великою статтею в газеті «Книжное обозрение»: як можна поліпшити роботу. В статті були мої роздуми та спостереження, думки книголюбів-фтінтівців, багато цитат та спогадів про улюблені книжки. Стаття сподобалась, її вмістили в чотирьох травневих числах «КО», назвали кращою публікацією року, дали премію у 200 крб., викликали в редакцію. Стаття принесла мені короткочасну славу в Харкові і, головне, десятки відгуків, листів різноманітного спектру, від «Молодець, Наталья Дукина!» (Рига) до «Мало убивали таких, как вы и ваш отец!» (Москва).

Першою була листівочка від В. В. Чуприянова з Москви — цікавої людини, книголюба високого гатунку, з різнобічними інтересами, доброго, делікатного, порядного. Незважаючи на різницю у віці (близько 15 років), ми з ним стали друзями і роками писали одне одному довжелезні листи. Листи Вадима Валентиновича — попервах, «Дімочки» — надалі, написані-вимальовані чітким почерком, з аналізом подій, роздумами про життя, з віршами я зберігаю досі.

Діма, як і я, належить до палких шанувальників творчості та особистості вченого й письменника І.А.Єфремова. Перебуваючи в Москві, я вийшла на учня, колегу й друга останнього — П. К. Чудинова, а через нього — на Таїсію Йосипівну, вдову І. А. Єфремова. Познайомила їх із Дімою, й вони стали дружнім колом, об'єднаним любов'ю й пошаною до пам'яті І. А. Єфремова. Таїсія Йосипівна високо поцінувала мої слова в статті про І. А. Єфремова, про суть його творчості й подарувала п'ятитомник творів чоловіка, з дарчим написом і екслібрисом — кентавресою. Пізніше я гостювала в неї кілька днів і не знала, що робити: чи лягати спати, чи роздивлятися квартиру-музей, переглядати книжки, слухати розповіді Таїсії Йосипівни, милуватись витонченими малюнками художників Г. Бойко, І. Шаліто, В. Максина, зробленими до прижиттєвого видання «Часу Бика» та «Таїс Афінської» й високо цінуваними автором...

Ну, досить, бо на тему «Єфремов» я можу розмовляти годинами...

Взимку-навесні 1989 р. була поїздка до Москви на установчу конференцію товариства «Меморіал», організація осередку «Меморіалу» при ФТІНТі, хвороба та смерть мами.

У вечір мого від'їзду їй стало погано, вона впала, вдарилась. Я металася: їхати — не їхати? І доня вагалась, а потім рішуче сказала: «Їдь!» Їй, бідолашній, тоді дісталось — і з бабусею погано, і сама захворіла. Викликана наступного дня районна лікарка з порога кинула: «Старость — такая болезнь, которая не лечится!», — глянула одним оком і щезла.

За кілька днів після повернення нашої делегації з Москви була міська організаційна конференція «Меморіалу». Серед промовців розпивався на трибуні якийсь партбос, закликаючи допомагати репресованим та їхнім сім'ям. Під час перерви я підійшла до нього: «Шана?

Допомога? Увага? А от слова лікарки, що прийшла до вдови репресованого, яка років 20—30, пішовши на пенсію, не зверталась до лікаря: лікарняний листок уже не потрібний, а допомоги не отримаєш... Що, старих людей забагато? То давайте на мило їй! Мила мало, буде багато, й старикам не буде клопоту з похованням!» Бос, зникновівши-отетерівши: «Тихо, тихо, заспокойтесь! Яка Ваша адреса, як прізвище?» Наступного дня прискакали хірург та зав. терапевтичним відділенням, одразу, при поверховому огляді, діагностували рак печінки, пообіцяли негайно покласти маму в лікарню на обстеження, що й було зроблено за день. Там підтвердили діагноз: «Рак печінки з метастазами в легені. Житиме не більше місяця».

Мати померла 6 квітня 1989 року, маючи фактично 81 рік (формально — 84 роки). За два-три дні до смерті мама, в якій вже напіводібрало мову, але при ясному розумі (втратила вона свідомість лише за добу до кончини), каже, ледве ворущачи язиком: «Наталочко! Не кидай роботу! Роби, доки зможеш, доню! Робота — то твоя опора, твоя радість, твоє спасіння...» Останнє вона мала на увазі не лише в матеріальному розумінні.

Особисте життя в мене не склалося. Може, тому, що я, люблячи батька й дещо ідеалізуючи його образ, все шукала чоловіка, схожого на нього. А може, через те, що мої потенційні чоловіки «під берізками лежать»... За переписом 1959 р. жінок мого віку (1929 р. н.) — 6 млн., а чоловіків 1924-25 рр.н. — лише 3 млн.

Була одружена двічі, не за глибоким покликом серця, й нічого гарного з того не вийшло. Дітей не мала.

Нікому ні в чому не заздрила, лише жаліла, що в мене немає дітей, нікому віддати надбане, — не про матеріальне, звісно, йдеться...

У 1967 р., маючи майже 38 років, народила доню, стала матір'ю-одиначкою, отримувала на неї «допомогу» 5 крб. на місяць (і то лише до 12 років...), працювала день і ніч, щоб заробити на себе, на дитину та, наполовину, на матір, котра після 35 років учителювання мала пенсію 54 крб. 27 коп. Приходячи додому після 5—7 пар (а це ж 10—14 уроків!), з порога прохала: «Тільки зі мною не розмовляйте!» А тут мама: «Тетяна не їла, не спала, вона мене вкусила...» Як розвернусь, як дам дитині, аж залящить, хоча й розумію всю антипедагогічність вчинку...

Дитина була вразлива, нервова, відчувала свою життєву беззахисність.

Ось їй сім рочків. У мене гострий напад радикуліту, лежу пластом. Доня: «Мама, не умирай! Если ты умрешь, с кем я останусь?..» Тоді ж, на Новий рік: «А я сама елочку купила! Там дрались, а я ухватила», — тягне ту ялинку посинілими рученятами...

Потерпала вона й через відсутність батька, висуваючи на цю роль то студентів-дипломників, що інколи приходили додому: «Мама,

женись на этом дяде!», то вихвалялася в дворі «дядей-капитаном», — гостем, колишнім моїм співучнем з ХДУ, в морській формі, то хвалила «дядю-слесаря»...

І хоч мала доня іграшки, книжки, різноманітні гуртки — малювання, шахи, гітара, фехтування, плавання, — але це діставалось мені з великими труднощами й частенько мало присмак «осетрини второй свежести», — і в одязі, шитій мною, і в харчуванні (кролячі голівки — «м'ясо»), і в «дикунському» відпочинкові... Подумала: отой «відпочинок» 5—6 разів — усе, що мала за останні 35 років свого життя... Та й до того — лічені рази сяких-таких санаторіїв та будинків відпочинку...

Оглядаючись тепер назад, я розумію, що не змогла, як не намагалася, дати дочці щасливе дитинство та юність. Освіту вищу дала (в неї цікава, але малопробудкова, як на наші часи, спеціальність — психологія), та в життя вона пішла хоч і розумною, начитаною, з різнобічними інтересами, доброю, цікавою до людей і для людей, але вразливою, беззахисною, занадто довірливою й емоційною. Зараз¹ їй 32 роки, в неї синочок 1995 р. н., безробітна, має розлучення та відмову колишнього чоловіка від сина (щоб не платити аліменти), звідси — статус матері-одиначки й допомога на дитину на місяць — сім гривень з копійками... Має погані нерви, слабке здоров'я й розпуку в серці: де знайти роботу, щоб утримувати себе й дитину? Б'ється, як риба об лід, підробляючи то продажем зубних щіток, то надаючи людям приватну психотерапевтичну допомогу в сімейних та службових питаннях. Людям допомагає добре, але таку роботу в достатній кількості знайти важко: в людей нема грошей. Собі ж знайти душевну рівновагу та спокій не може — потрібна зовнішня «точка опори». В доньчиній уяві склалася хвороблива думка, що у всіх її життєвих негараздах винна я. Мені це боляче й образливо. Наші взаємини стають усе гіршими й гіршими. Це найбільше горе в моєму житті...

Онучок — гарненький, розумненький, веселий, рухливий.

Забираю їх свого часу з пологового будинку, воно дивиться очима-зірочками й кувікає: «А! А! А я! Ага, ага!» — мовляв, як це без мене? Загалом він здоровенький хлопчик, але мали клопіт з підвищеним внутрішньочерепним тиском та з невеликою патологією лівостороннього фізичного розвитку тільця. Перше він, схоже, переріс, а від другого допоміг масаж, на який пішли всі 10 млн. купонів (100 гривень на сучасні гроші) — перший вагомий доньчин заробіток на терені психотерапії. Зараз онучок, нівроку, здоровенький, лише нервовий і має підвищені збудливість та рухливість. Має почуття гумору, все йому цікаво, все — «почему?» Щонайбільше кохається

¹ 1999 р.

в автомашинах, бібікаючи з іграшковими автомобілями та допікаючи бабусю питаннями, як «звуть» машину, тобто, яка це марка. Через брак сил та часу ми, на жаль, приділяємо йому уваги менше, ніж треба; він мало гуляє, недоїдає, має мало книжок, іграшок, одєжі. Худий-худесенький — і за будовою тіла, і через недоїдання, — та високий, близько 1 м 20 см зросту, не маючи ще й чотирьох літ. Росте й росте, йому й горя немає, що майже виріс із дитячого ліжечка, із сорочечки, ба, навіть із трусиків та маечки, а для мами й бабусі — це величезні проблеми...

Що з нього буде — не хочеться загадувати... До 70 років бабуся, продаючи книжки в кіоскові, по школах, на конференціях та ін., фактично утримувала всіх трьох, хоча й на грані голоду та злиднів, при тому, що доня підробляла потроху, при субсидії на квартплату, при продажу того незначного, що могли продати, на що знаходили покупців. Продали тритомну ювілейну Біблію, срібні ложечки, навіть мою шкільну медаль і мамині нагороди продали... Найбільш соромно й боляче, що, коли Таня була вагітною, продали решетилівські рушники-вишиванки, сімейну реліквію, збережену бабусею Тетяною й тіткою Марусею під час окупації та в повоєнні голодні роки. Ї купили їх молодцюваті американські хлопці, мормонські проповідники, звичайно, для бізнесу...

Дочка віддає багато часу пошукам роботи, спробам організувати щось своє, корисне людям і їй, у галузі психотерапії та пошукам особистого щастя. Частенько бабуся кидає роботу над книжкою, — вже й небагато залишилося, — й віддається домашнім справам та догляду за онуком. А він росте, репетує, бешкетує, розважається, як може, граючись качалкою, пляшками, каструлями, катаючись у ящику з шафи, а чи дряпаючись по водогінній трубі під стелю...

Єдина мене підтримує надія, що коли допишу й видам книжку, то наше життя зміниться на краще. Чому, як, коли — не знаю, але інтуїтивно впевнена, що буде так. Що в кожного з нас буде не одна-дві сорочки чи маечки, а хоч по три-чотири; що в онучка буде окреме ліжечко та більше книжок-іграшок, тож він менше нудитиметься й бешкетуватиме, вдовольняючи жагучу потребу щось «починять», крутячи гвинти та гайки; що ми не ходитимемо щодня напівголодні; що доня матиме цікаву, потрібну людям роботу й підтримку міцної чоловічої руки, — вона буде відданою дружиною порядному чоловікові, котрий прихистить її й дитину; що я матиму свій куток та спокій хоч на восьмому десятковій літ...

Може, доня розшукає свою долю за морем-океаном — вона робить такі спроби. Може, для мене на старості літ знайдеться якийсь дідусь, рідний душею: була б я вигідною дружиною — мало їм, мало сплю, багато роблю...

Без цієї надії-впевненості я не можу вже вишкрібати останні крихти сил для завершення рукопису та для продажу книжок. А ще ж сили й час будуть потрібні для реалізації власної книжки, коли вона (тьху-тьху!) вийде. Без надії залишається лише померти, жити сил уже нема...

Наостанку цього розділу хотіла навести родовід свого чесного роду, по прямій лінії, у п'яти-шести поколіннях. В ньому близько 70 чоловік. Нема й не було серед них ні злодіїв, ні п'яниць, ні шахраїв, ні «профсоюзних» босів, ні великого начальства. Ніхто не був під слідством, не сидів у в'язниці (крім батька...) Всі були чесними трудівниками: вчителями, лікарями, бухгалтерами, робітниками, інженерами, науковцями. Більшість із другого покоління вже мали середню чи вищу освіту; тьотя Віра отримала й учений ступінь. У третьому (моєму) поколінні практично всі мали вищу освіту; у третьому-четвертому поколіннях учений ступінь мають 7—8 чоловік. Серед десятків дорослих у всіх поколіннях лише двоє-троє були членами комуністичної партії, не рахуючи зятів — дядю Васю (Зверева, чоловіка тьоті Віри) та дядю Гришу (Ярового, чоловіка тьоті Клави).

На жаль, не пам'ятаю років життя всіх родичів, тож задумане сповна так і не змогла здійснити...

XX
КНИЖКА, ПИСАНА ВПРОДОВЖ СОРОКА РОКІВ

Із-за гори кам'яної
Голуби літають...
Не зазнала я розкошів,
Вже й літа минають...
Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії...

Українська народна пісня,
котру дуже любила моя мати...

Цією книгою мені хотілося вшанувати пам'ять предків — насамперед свого батька. Любі рідні тіні тих, що вже пішли з життя, товпились поруч, заглядали через плече, підштовхували під руку: і про мене напиши, і мене не забудь, і мене згадай добрим словом...

Працювала я над рукописом загалом близько 40 років...

Скільки місяців треба було, щоб розшифрувати й передрукувати батькові листи, більшість яких написана бісерними літерами...

Скільки часу витратила, розшукуючи ранні батькові нариси...

Скільки розпитувала маму, рідних...

Все це було зроблено ще років 40 тому, до першого варіанту «Повісті про батька», котру схвалювали Я. Гримайло, Т. Масенко, Ол. Ільченко, і яку взяв до друку в 1968 р. Любомир Дмитерко в журнал «Вітчизна», та невдовзі повернув руками В. Речмедіна: «Пробачте, не час — події в Чехословаччині...» Ще раз брали до друку в Києві, — ще раз повернули... Десь із 1988 по 1993 рр. рукопис пролежав у журналі «Дніпро», у Миколи Луківа. «Ой, яка мова! Ой, як гарно! Ой, як нам потрібний такий матеріал! Ой, надрукуємо за півроку!» Півроку, ще півроку, ще, ще, — через п'ять років ледве видряпала рукопис назад, бо ж це був єдиний примірник... Подорож до Києва, листи, дзвінки, телеграми, фотографії, — скільки витрачено сил, часу, коштів, — і все марно... А як би тоді була до ладу публікація: щойно журнал «Дніпро» надрукував «Сад Гетсиманський», де серед дійових осіб на багатьох сторінках є батько, котрого редакція, звісно, не впізнала...

Років півтора тому, вчетверте за моє життя, брав до друку рукопис (уже в другому варіанті) журнал «Слобожанщина», що видають ХДПУ ім. Г. Сковороди та балакліївська «Просвіта». Головний редактор — В. А. Гошовська. Пам'ятаєте її слова: «...Ваш батько був геніальною людиною»? Швидше, швидше підготуйте рукопис, скоротіть текст з 300 сторінок до журнального варіанту в 150 сторінок! І я виправляла, додавала, скорочувала, поспішала: і коли продавала книжки (добре, що їх мало купують!), і коли місяць перебувала в лікарні, з великою трофічною виразкою, — відділення гнійної хірургії, на їжу надається 10 коп. на день, — а я все працюю над рукописом. Доки знайшла комп'ютерного набірника, доки підбрала фотографії, зняла з них ксерокопії, передала в журнал дискету, — чекаю, коли мушу вчитувати текст, зволікаю над роботою підготовки рукопису для книжки, бо вже маю реальну обіцянку надати кошти для видання від любих «Друзів Харкова» зі США (шановні пп. Ю. Шевельов, Є. Федоренко, М. Коць, О. Соловей та ін.), листуюся з ними — й чекаю, чекаю... Місяць, два, півроку — мовчанка. Дзвоню в Балаклію: «Ні, Гошовська ще не дивилась рукопис». Ще чекаю місяців зо три, почавши доопрацьовувати книжковий варіант. То згорніть текст, то розгорніть його знову... Нарешті: «Гошовська відхилила ваш рукопис». Чому, як, за які вади — невідомо. Якби не подальша реальна надія видати книжку, я від цієї, четвертої за 40 років, відмови наклала б на себе руки... Якби просто відмовляли — зрозуміло. А то беруть, хвалять, тримають і... відмовляють...

Аби не тяганина з тим останнім журнальним варіантом, певна, що книжка б уже побачила світ.

Зараз, влітку 1999 р., кінчаю доопрацьовувати рукопис книги, віддаю йому останні крихти сил і часу. Не продаю книжки, — та їх майже й не купують, — на їжу витрачаю часточку «книжкових» грошей, намагаючись робити це якомога економніше. Щира подяка тим добродіям в Америці, котрі хворі, за Ліною Костенко, на невиліковну хворобу, притаманну українцям, та ще старшого покоління: «хронічну українську доброту»!..

Хоч я й не вірю в Бога, але не раз згадувала бабусину примовку: «Що Бог не робить, все на краще!» Добре, що не надрукували тепер «Повість», писану 40 років тому: і суспільство, і я дуже змінилися з того часу, й рівень інформації різко підвищився. В 1993 р. витратила місяць відпустки на велику статтю до місцевої балаклійської газети. Там її довго «маринували», потім надрукували маленький уривок — не знаю, й який, бо газети тої не бачила, не кажучи вже про копійчаний гонорар. Але та стаття великою складовою частиною увійшла до цього рукопису — нічого в житті не проходить даремно, безслідно.

Скільки часу треба було на те, щоб десятки разів прочитати «Сад Гетсиманський» І. Багряного, знаходячи в ньому все нове й нове? А інші твори Багряного?

А по багато разів читані Шаламов, Волков, Солженіцин, Чирков, Гінзбург та інші?

Скільки часу треба було, щоб переписати в «присутствії» десь із 80 відсотків слідчої справи, а потім передрукувати її, — добре, що захворіла на місяць, то був час...

Поїздки з Харкова до Балаклії — в натоптаній електричці, в такому маленькому місцевому автобусі, з клопотом — де переночувати, де щось з'їсти... Розпитувати там старих людей, які ще пам'ятають крихти цікавого... Бесідувати зі співробітниками музею, готувати матеріал до експозиції виставки, присвяченої батьковій пам'яті, друкувати підписи до експонатів та ін. — теж потребувало часу... А фотографії — це час, клопіт, гроші. Хоча й мала допомогу в цьому питанні з боку Балаклійського музею.

Цю книжку я писала «кров'ю власного серця», кажучи словами Г. Гейне, впродовж майже всього дорослого життя...

Не знаю, в яку яму кинута батькові кістки, не можу поставити хреста на могилі, — тож нехай ця робота буде йому пам'ятником...

Маму я ховала сама, знаю, звичайно, де її могила. Похована вона в Харкові на старому Пушкінському кладовищі, біля батькової матері, що померла 1957 року. Там же лежать дядя Володя, його дружина, тьотя Клава, тьотя Віра й тьотя Римма. Нема хреста й на їхній могилі — гріх на моїй душі тяжкий, хоч я й невіруюча. Немає там і загальної дошки, яку мені так хотілося зробити, ховаючи маму: нема коштів... Старше покоління пішло одне за одним десь за останні десять років... Ба навіть поїхати один-два рази на рік опорядити могилу і то — сором! — ніяк не виберусь: всі сили, весь час висотує з мене моя клята, моя люба робота... Пропрацювала я, пішовши на пенсію, 14 років, продавала книжки в учбових закладах від магазину «Академкнига». Яка то насолода — спілкування з людьми та книжками!

Яке щастя я мала, працюючи над цією книгою! Скільки співала українських пісень, особливо коли зосталась на два тижні одна вдома! Я аж дивувалася, що вони линуть, ллються з мене, що пам'ятаю набуте з голосу (радіо до війни було рідкістю), ще в дитинстві, від мами, бабусі Тетяни, тьоті Марусі та ін. — не дві-три, а десятки! І чого їх тепер майже не співають, а найчастіше виконують такі собі триндички?..

Яка насолода — гра словом! Яка радість — шугати з однієї вільної стихії до другої: з української мови в російську й навпаки. Щоправда, частенько мені доводилося «шугати» до словників — є в мене двійко поганеньких, — бо ж 50 років тому я знала українську мову набагато

краще, ніж тепер. Чи так би я її знала, коли б поруч був батько!.. Скільки б я знала з української історії, літератури! Який жаль, що така добра, розумна, діяльна, обдарована людина пішла передчасно з життя... Скільки добра, радості й користі він міг ще дати людям... Скільки з того, що є для нас нині звичним, він не взнав, не відчув, не пережив!..

Під його крилом і я, і моя мати не прожили б таке важке життя, яке позаду, і доня була б більш щасливою, аби був живий дідусь Микола... І його правнучок не голодував би...

Скільки книжок батько не прочитав і не написав, музики не почув, вистав не побачив, дружніх розмов не мав...

Я дивлюсь на книжкову полицю й уявляю собі, як батько радів би тій чи іншій книзі. І моєму — і його! — улюбленому Р. Роллану. І «Сазі про Форсайтів». І творам Івана Єфремова. І моїй улюбленій книзі Ол. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» Ось почитайте-но, як козацька мати пестить свого заснулого сінка:

«— Мій цвіркунчику, — шепотіла над парубком мати, — моє ти зозулятко! Кучерявчику мій, пострибунчику! Лебедіку мій прехороший! Патретику мій достеменненький!.. Ти ж, бач, вузличок мій тугенький! Горобчику мій проворненький!..»

А ось як вона лається:

«...Явдоха, мати, як левиця відбороняла молодого коваля від посягання примхливої пані, бо страшнішого за це для будь-якої матінки нічого бути не могло.

— Щоб тебе несвіцький сором побив! — кричала вона. — Сто ножів тобі в твою мотрю, — бач, чого захотіла! Кому що до мого сина, а тобі — зась! Така, бач, добра пані, що ледве в матню йому не вскочить! Та в тебе ж коло пупа — чортів купа!.. Але зась! Але зась!

...Салотовко ти чортова! Шерепо невштепурна, стонадцять кіп чортів тобі під хвіст! Та бодай на тебе дяк з кадильницею, на гладку кобилу! Та що вже тобі... Що ти там шепочеш? — лементувала тая. — Та за твоїм шамотінням і мого крику не чуть! Ти диви, яка пані: величається, мов сучка в човні. Кралюги ти шмат, а не пані! Пранці б тебе випрали, слабогузко ти макоцвітная!

...І чого це ти вирячилась на мене, мов кизяк з пасльону? Де ж, чи не цяця?! Бодай же пішла ти під шум та під хвилю, нечупандо ти плисова! Щоб тобі не було солоду й змолу! Бодай же тобі... — але, зненацька заспокоюючись, додала: — Недодеря! — і сказала вже й зовсім наче мирно: — І не дивись ти на мене відьмою, паплюжище, безсоромнице ти передня і задня, щоб на тебе праведне сонце не дивилось!.. Тьху!»

Пишучи статтю в балаклійську газету в 1993 р., кінчала я її словами про те, що маю кілька мрій.

Що статтю буде надруковано в місцевій газеті. Шматочок цієї мрії здійснився.

Що в місцевому музеї буде обладнано куточок пам'яті батька і що в кінці року ми там спільними зусиллями проведемо вечір, присвячений його пам'яті. Це теж втілено в життя.

Маю також надію, що місцева адміністрація піде мені назустріч у бажанні переїхати на постійне життя до Балаклії й працювати там, у міру сил, в музеї, на ниві «Просвіти», української мови та культури, й спроможеться виділити мені який куток-житло. Бо ж кожен приїзд до Балаклії у справах відбирає у мене багато сил і ставить тяжкі проблеми: де переночувати, де з'їсти тарілку супу? Адже нині готелі та їдальні існують не для таких, як я. Напівжартома, напівсерйозно кажу місцевій владі: зробіть мене почесною донькою Балаклії! Або почесною бабусею — я й на бабусю згодна! Візьміть наді мною маленьке шефство, підкинувши два-три рази на рік чи овочів, чи яблук, чи олії, чи шматок сала, чи цукру, чи борошна, чи, — мрія! — гарбузів! Нехай за гроші, але в мене хворі ноги, кілька разів оперовані, і ще 25 років тому, після першої операції, мені було казано лікарем: «Не піднімайте більше двох кілограмів!», а я ж... Ніхто не уявляє реально, як я б'юся все життя, скільки в мене нічних сорочок (дві), скільки платтів (три), скільки років я доношую черевики після дочки (більш десяти), скільки ношу плащик німецький (більше тридцяти)... Будь-яка допомога — то, з мого погляду, хоч маленька підтримка й невелика компенсація за горе й несправедливість, учинені радянською владою щодо нашої сім'ї. А я, живучи в Балаклії, могла б ще віддячити добром людям, м'олоді в школі, в музеї, в бібліотеці та ін.

Кілька років тому ми з двоюрідною сестрою, Ритою Яровою, від імені вісьмох живих і мертвих онуків Володимира Степановича Дукина та його жінки, Анастасії Федорівни, подали заяву до місцевої комісії у справах реабілітованих із проханням: повернути нам, спадкоємцям, хоч те, що збереглося, — житловий будинок по вул. 1-го Травня, 8, не кажучи вже про компенсацію вартості не так давно зруйнованої двоповерхової бакалійної лавки дідуся в центрі. Отримали «ответ с отказом»: «Відповідно до п. II „Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям“ (Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1993 р. № 112) не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано на підставі відповідних нормативних актів».

Дідусеве майно, згідно з безграмотною довідкою Балаклійської сільради 1938 року, було нібито *націоналізоване*. Хоча в першо-

му-ліпшому довідникові чи енциклопедії сказано, що в 1917—18 роках радянська влада націоналізувала важку промисловість, транспорт, шахти, банки, заводи та ін. Особиста ж власність — така, як житловий дім, пара дідових коней, надвірні будівлі, бакалійна лавка, — могли бути лише *конфісковані*, а тому підлягають поверненню чи то компенсації. Але місцева комісія зробила вигляд, що вона не розуміє різниці, бо ж це вигідно. Нещодавно я подала апеляцію у відповідну обласну комісію. Доки сонце зійде... Якщо справа й буде вирішена позитивно, жити в дідовому будинку неможливо: він багато разів перебудований хазяїнами-тимчасовиками і дуже занехаяний... Тепер там вже хазяїнує якась фірма... І обласна комісія не допомогла...

Пишучи статтю в газету і цю книжку, я часто-густо подумки бачила перед собою милі лиця балаклійців, з якими встигла познайомитись і заприятелювати: у школах, у музеї, серед районної адміністрації, просто серед жителів. Може, й хто зі старих ізюмчан прочитає це з цікавістю; може, знайдеться кілька колишніх учнів мами чи батька з Вовчого Яру, з Довгого Яру, з Бражківки; може, хто з Іллічівки обізветься; може, хто пам'ятає комуни КІМ; може, в кого з сучасної молоді тьохне серце — всьому я буду рада...

Коли б то молоді могли уявити, як швидко плинуть роки, як непомітно підходить старість... Яка то гидка річ! Недавно прочитала таку сентенцію: «Старість страшна не тим, що старієш, а тим, що зостаєшся молодим». Дійсно: дух молодий, розум, відшліфований життєвим досвідом, гострий, а тіло... Тіло нікуди не годиться: то щось у тебе опускається, то рука не піднімається, то нога підвертається, то спина не розгинається, то тебе мучить склероз, то остеохондроз, то спондиліоз, то метелики в голові літають, то зуби випадають, то ще яка халепа... Шануйте, молодята, літа молодії; намагайтесь не робити зла, підлоти, творіть добро, скільки ваших сил, — я не раз впевнювалась, що в житті нічого не проходить даремно, все повертається до нас — і добро, і зло...

Кілька років тому розшукала в Сибіру сина Андрія Паніва — Юрія.

Почалось листування. Послала йому в дарунок «Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Харків, Харків...» О. Семененка, виписку із слідчої справи А. Паніва [1]. Восени 1997 р. Юрій Андрійович приїздив прощатися з Харковом, з Україною, гостював у мене два дні. Оскільки наші батьки товаришували, працювали разом, жили в будинку «Слово», тож і ми могли бачитися в дитинстві, хоча він старший від мене років на три й, мабуть, не звертав уваги на того пущьвірінька, та ще й дівчиська. А тепер зустрівся сивина з сивиною...

Доля Юрка була злая. Після арешту батька в 1934 р. його взяв до себе дядько, виховував у «совітському» дусі. Мати була змушена виїхати з Харкова. Батька розстріляли в 1937-му.

У 1941 р. хлопець був призваний до лав Червоної Армії. За 2—3 малюнки в листах до друга його засудили на 10 років каторжних робіт. Показував нині ті малюнки: червоноармійці гріються біля грубки, мріють про дівчат, про гарячий чай; дівчата біжать купатися — на них цнотливі «сімейні» труси та бюстгальтери. Вцілів чудом, прилаштувався маляром біля табірної театру. В 1951 р. відбув «свій» строк:

— За що ви були покарані?

— Ні за що!

— Ви вважаєте, що скривджені радянською владою?

— Так!

— О, то ви небезпечна людина! Вас треба заслати подалі!.. — Додали ще 5 років — знову лісоповал в сибірській глушині...

Після звільнення приїздив на Україну, побачив, що тут нікому не потрібний, квартири нема, рідні теж, повернувся до Сибіру.

Живе в Іркутській області. Має сім'ю, дім, збудований власними руками, займається рибальством, городництвом. Пережите виливає в мистецьку пристрасть — різьбярство, має в певних колах ім'я «Сибірський Ерьзя» за витесані з цілих вертикальних колод скульптури, поєднані одвічною темою боротьби добра та зла: інквізиція, Сталін, Берія та ін.

Приїхавши сюди, Ю. Панів ходив до колишнього будинку «Слово», ходив вулицями Харкова й гірко дивувався, що не чув жодного українського слова, не бачив на лотках по Сумській вулиці українських книжок. Організувала я йому зустріч з харківськими митцями, котрі знають, хто такий «Сибірський Ерьзя»; водила на зустріч із студентами українського відділення ХДПУ ім. Г. Сковороди — слухали уважно, а він хвилювався й намагався розмовляти напівзабутою українською мовою; побував і в УКЦ (Українському культурному центрі) на цікавій зустрічі, але не признався, хто він є. Й повернувся, мабуть, вже назавжди, до Сибіру... ·

XXI ЯКА Я ЩАСЛИВА...

Я не люблю нещасних.
Я — щаслива...

Л. Костенко

А життя там у вас, «на волі», — прекрасне, хвилююче, цікаве, — справжнє велике життя! За що й чому я відторгнутий від нього, — цього я не зрозумію до кінця своїх днів, але я не перестану любити його, вірити в нього, вірити в усе те, в що я вірив, що любив...

З листа М. Дукина

Яка я щаслива! Попри всі лиха та негаразди — минулі, теперішні та майбутні.

Щаслива, що народилась і жила на рідній безщасній Україні, та ще й на Полтавщині! Що розмовляла співучою українською мовою, хоч сама та мова десятки, сотні літ скніла, вмирала за порогом рідної хати. Щаслива, що дожила до часів, коли робляться зусилля відродити, підкріпити, підтримати українську мову та культуру, зняти з них коросту чужорідного нашарування...

Щаслива, що в мене були гарні, порядні, люблячі батько й мати, бабусі, тітки та інші родичі.

Щаслива, що хоч під сорок років спородила собі доньку (вже й онучок росте...) І сама зосталась жива й відносно здорова, і доня народилась гарненька й здоровенька. Ще змалечку було видно, яке це моторне, веселе, допитливе й життєрадісне звірятко. То вже по тому наша «совкова» дійсність викарбувала на її душі та здоров'ї шрами й подряпини. Дякую доні й онучкові за їхнє довготерпіння, коли я віддавала місяці й роки життя роботі над рукописом замість того, щоб виконувати звичні обов'язки матері та бабусі.

Яку радість я маю, коли де трапиться згадка про батька: чи то рядочок у Ю. Смолича або В. Минка; чи усні добрі спогади нині покійних Т. Масенка, І. Виргана, Ол. Ільченка та ін.; чи слова подяки у спогадах Д. Нитченка, котрому, гнаному й безробітному, батько, працюючи в редакції, зміг допомогти, дав трохи підробити редактурую та перекладом.

Чималі теплі, з гумором, спогади про молодого Миколу Дукина плужанських часів є й у Докії Гуменної.

Я щаслива, що збрала-таки сили й час на цю роботу, що слово про батька та його слово дійдуть до людей завдяки реальній допомозі української діаспори зі США.

Подяка моїй старенькій — їй уже більш 30-ти років — друкарській машинці «Москва». Ремонтувала я її всього один раз: змінила каретку, що тріснула, та додала літери української абетки. І рипить вона, і стукотить, і хід у неї важкий — доводиться сильно бити по клавішах, що аж ніяк не радує мої скарлючені, понівечені подагрою пальці. Але так чи інак, а з її допомогою я не раз і не два передруковувала матеріали до книжки та багато іншого.

Дякую залишкам моїх зубів за те, що жоден з них не заболів у який критичний момент роботи. Внизу залишилося чотири зуби, кутуляю, як годиться старій бабусі, «на кутні», але от-от... Треба й честь знати і йти до лікаря. Боюсь... Ніколи...

Я щаслива тим, що на моєму життєвому шляху стрічалось багато гарних людей: не одиниці-десятки, а сотні...

Дякую долі за зустріч і співпрацю протягом майже десяти років з чудовою людиною, колишньою директоркою колишнього магазину «Академкнига» Тамарою Павлівною Прокоповою.

Окрема подяка ректору ХДПУ ім. Г. Сковороди І. Ф. Прокопенкові, за його приязнь та за те, що він дозволяє мені продавати книжки на території його навчального закладу, надаючи необхідне обладнання та торговельну площу *безкоштовно*, — в наші часи!

Завдяки цьому я, моя безробітна донька та малий онучок ще так-сяк чіпляємось за життя...

Дякую викладачам сектора української мови та літератури ХДПУ ім. Г. Сковороди, котрі опікують мене морально, а коли трішки й матеріально...

Дякую долі за зустріч із викладачем української літератури педагогічного університету професором К. Х. Балабухою.

З його подачі потрапила до делегації, яка їхала з Харкова до Москви на установчу конференцію майбутнього всесоюзного товариства «Меморіал» у січні 1989 р.: «Я висуваю кандидатуру Наталі Миколаївни Дукиної не лише тому, що вона є донькою репресованого харківського письменника Миколи Дукина, але й тому, що вона є людиною з мужніми громадянськими настановами».

І я поїхала до Москви разом з пп. («товаришами» — на той час) Мещеряковим, Раковським, Гайсинським, Лапчинською, Морозовим, Чичибаїним, Розсохою, Алтуняном та ін. Бачила зблизка академіка А. Сахарова, розмовляла з В. Коротичем та Ю. Афанасьєвим. Мала честь і гірку радість слухати там унікальні, жажливі виступи присутніх. Усім — по п'ять хвилин, — головуєчий, Ю. Афанасьєв, неухильно дотримувався регламенту: чи виступав, плачучи, колишній

страдник, а чи сьогоденний антифашист, — інакше товариство «Меморіал» не було б засновано. Матеріали «Меморіалу» — то окрема цікава тема...

Кім Хомич звернув мою увагу на книгу-мартиролог «З порога смерті...» [1], що стала мені у великій пригоді при роботі над рукописом. Він не раз підказував, де й коли відбудеться вечір пам'яті Багряного чи Хвильового, а чи презентація книги В. Горбачука, де є згадка про батька, та ін. То в мене переплутаються в голові М. Пилинська й М. Романівська, то з ідеями Хвильового непорозуміння, — про все я могла в нього поспитати й отримати вичерпну відповідь.

Кім Хомич щиро перейнявся долею мого безталанного батька, не раз влаштував мені зустрічі із студентами та ін.

Якось Кім Хомич розповідав мені (зі слів Ю. Мушкетика), як, уже в повоєнні часи, в'язні, котрих везли в трюмі пароплава на Далекому Сході, співали українську пісню «Коли розлучаються двоє...», й усі арештанти ридали... Давно вже шановна В. Я. Овод підштовхує мене до влаштування вечора, присвяченого батьковій пам'яті, в УКЦ. Гріх на душі — все ніколи... Може, як буде презентація книжки про батька, — обов'язково з піснями, то проспівасмо й цю пісню...¹

Шановний Кім Хомич сприяв відродженню моїх національної свідомості й гідності, приспаних десятиріччями «совкового» минулого. На бігу, схидненько: «А чого це Ви, шановна Наталю Миколаївно, зі мною розмовляєте українською мовою, а з студентами та покупцями — російською?» І справді — чому? За звичкою. Переважаюся...

Вельмишановні К. Х. Балабуха та покійний В. Д. Тимченко свого часу ретельно переглянули мій недолугий рукопис і виконали велику редакторську й коректорську роботу, виправивши численні помилки, русизми, стилістичні негаразди (я вже наробила нових...). Дякую їм і пишаюся — в кого ще були редакторами й коректорами два професори?!

Час, думки, добрі почуття, увага, енциклопедичне знання української мови, літератури, історії, культури й любов до них, подаровані мені К. Х. Балабухою, певною часткою ввійшли в мою роботу. Ще раз щиро дякую йому за це.

Вдячна я долі за знайомство з двома Володимирами — Верховенем та Науменком. Перший набирав на комп'ютері мій непростий рукопис, згортаючи-розгортаючи його разом зі мною, додаючи, переробляючи, потроху редагуючи-коректуючи, а другий — познайомив мене з першим. Обидва милі, привітні хлопці, та ще й пишуть гарні вірші...

Дякую долі за знайомство, що перейшло в дружні відносини, з п. Борисом Наливайком, — цікавою, порядною, неординарною, ерудованою людиною, котрий чи не першим, за останні роки вісім, став мене вговоряти братись до праці над новим варіантом книжки, допомагав, умовляв, уселяв віру в те, що все буде гаразд, що книжка вийде й т. ін. Його слова — та доходять до Бога, якщо не трапиться чого поганого в останню мить: чи я нагло вмру, чи не буде грошей...

¹ Все це зробили у грудні 2000-го року. Крім презентації...

Як мені не бути вдячною працівникам історико-краєзнавчого музею в Балаклії? Всі вони, а зонайбільше люба моему серцю О. М. Карнаухова, за останні роки багато зробили для увічнення батькової пам'яті. Вони доброзичливі й до мене особисто і хоч вряди-годи намагаються підтримати десятком картоплин чи пляшкою олії.

Щира подяка милим дівчатам з бібліотеки ім. Короленка, куди я потрапила восени 1999 р., впорядковуючи бібліографію батькових творів. Дівчата мені попідшукували цікаві й корисні матеріали, і ксерокси поробили.

А гарно ж там як, у бібліотеці, — як у Божому храмі!

Жаль, що я запізно вибралась туди, — майже скінчивши рукопис. Бо ж погортавши там часописи «Плугу», проглянувши «Червоний Парнас», впившись «Даром Евдотеї» (т. 2) Д. Гуменної, проковтнувши за ніч Сенченкові нотатки «Письменники України 20-40 років», я впала в розпач: яка ж іще велика кількість цікавого, детально не опрацьованого, матеріалу! Хоч плач, хоч кидай все й починай роботу спочатку! Але це неможливо, тому я дещо втулила до своїх анотацій у використаних книжках, а І. Сенченка прилаштувала в додаток.

Я щаслива тим, що, доживши до 73-х років¹, не втратила ні цікавості до життя, ні творчого ставлення до будь-якої праці, ні радощів від спілкування з книжками та з людьми, особливо з молоддю.

Раніше я назвала поіменно трохи нашої молоді порослі.

Харків'ян середнього та похилого віку, котрих можна віднести до сучасної народної української еліти, хочеться назвати більше.

Тут і викладачі української мови, літератури та історії з ХДПУ ім. Г. Сковороди К.Х. Балабуха з дружиною й гарними дорослими дітьми, О.Г. Муромцева, Л.С. Загребельна, А.М. Яковлева, В.Я. Білоцерківський та ін.; В.С. Калашник, що очолює аналогічний відділ у ХНУ ім. В. Каразіна і любі мої просвітяни В.Я. Овод та А.П. Пилипенко. Це й мої давні друзі О.С. Овчинникова та Н.П. Яценко з добрими дітьми й онуками. І викладач математики в школі, вчитель-методист — генератор ідей — Н.Н. Стрільченко з чоловіком А.Й. Стрільченком та дітьми й онуками. Тут і шановний І.О. Белебеха, чіїми книжками я так захоплююсь, з вірною дружиною й дітьми; і колишній військовик, а нині письменник, історик М.Ф. Солоненко, теж з любою дружиною й дітьми. Так приємно бачити нормальні порядні сім'ї у наші дурні часи.

А скільки в мене добрих знайомих, ентузіастів, подвижників, одностудців серед директорів шкіл та викладачів у СШ № 78, 82, 91, 95 та ін. таких, як директори СШ № 52 Н.В. Прибиловська та СШ № 55 Л.І. Нечволод, викладачі української мови й літератури, так би мовити, від Бога, творчий тандем, — і зовні, й по суті вони є втіленням кращих рис, притаманних українській жінці, насамперед, невсипущого працелюбства, порядності, доброзичливості.

І В.І. Боровий, давній борець з совковою системою; і Г.Ф. Коротаєва з донькою Машею та мила Н.В. Лапчинська, мої колишні сподвижниці

¹ Писане в 2002 р.

по товариству «Меморіал», які роблять величезну, кожна на свій лад, роботу з увічнення пам'яті репресованих. А делікатний та діяльний В.Ф. Коваленко; а переповнена жадобою діяльності С. Стефанюк! А активний бібліофіл Г.М. Бурденко; а мій багатотерпеливий В.М. Верховень з милою жіночкою та гарними дітками? І математик-психолог О.В. Джелалі, стовідсотковий інтелігент, який пише цікаві нестандартні книги; і ентузіаст товариства «Україна-США-Канада», палкий шанувальник І. Багряного, В.П. Усань; і чимало діячів з нинішніх харківських видавництв; і викладач філософії Л.І. Бондаренко, з широким колом інтересів; і Т.П. Єлисеєва, директор музею при ХДАМГ, де діє постійна виставка, присвячена С.В. Пилипенкові; і директори та викладачі ХГМТ та мого колишнього ХЕТЗу; і художники М.І. Дороднов та Н.І. Вергун, які відтворюють краєвиди рідного Харкова й Харківщини; і наші юристи-борці В.В. Мазняк та О.П. Никоненко; і багато інших.

Подяка співробітникам журналу «Березіль» В.П. Науменку, Ю.І. Стадниченку, С.В. Сулімі, В.П. Ростиславовій, М.А. Клебанчук, В.Я. Овод.

Написала те, що вище, і зраділа: це ж тільки мені відомі гарні, порядні, діяльні люди, ширі українські патріоти! А скількох я не згадала — хай пробачать...

А скількох-скільки я просто не знаю? О-го-го! Ще такі є надія, що відродимо неньку-Україну, що розбудуємо на ній нормальне життя, гідне чесною порядною людини. Аби між нами було більше злагоди та менш розбрату й амбіцій...

Козацькому роду нема переводу!

Життя доходить до краю... Багато було в ньому лиха-біди та різних негараздів. І сил та здоров'я — як води на денцеві іржавої цеберки. А звідки їм узятися, коли майже все життя прожите в місті, серед каменю, бруду, пилюки, шуму?..

Не склалося особисте життя...

Щонайбільші втрати — це доля та передчасна загибель батька, а також передчасна смерть двоюрідної сестри Майечки...

Є в мене одне горе великеє, таємнеє, пекучеє, та ніхто мені в ньому не зарадить, бо ж допомагати треба не мені...

Пече-ріже мене й лихо загальнеє — наше сьогодення. Живу ж бо в Україні і належу до нації, котра, кажучи словами Івана Багряного в романі «Людина біжить над прірвою»: «...ще не жила, все лише збираючись жити, але яку всі геть спихають у могилу. Спихають і, здається, ось-ось, ось-ось зіпхнуть безповоротно». Слова ці написані в 1947—48 рр. Чи не про нас вони нині? Нема вже ярма російського, та є могутні міжнародні сили, котрим непотрібна дужа вільна Україна. Ходять чутки, що Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній Банк та інші обрахували вже «оптимальну» кількість населення України: 12—16 млн. чоловік. Решта, «зайві», нехай виздыхають... А свої запроданці, попихачі-полізачі, котрі слугують тим чорним силам і ладні обернути Україну на чужоземну

колонію, завжди знайдуться... До того йдеться: чи ж до нашого сьогодення не можна прикласти слів «геноцид» та «голодомор»?!

Чого варті декларації та конвенції про різноманітні права людини а чи національна програма «Діти України» (підписана Президентом Кучмою в 1996 р.), коли на сьогодні велика частина населення України (насамперед старі та малі) має одне-єдине право: вмерти передчасною смертю від голоду та хвороб?!

І це в Україні, в Україні, а не в пустелі Сахарі!

А ми, як тії вівці...

Не боремось, не гуртуємось, не знаємо, а часто-густо й не бажаємо знати свою історію, котру варто знати хоча б для того, щоб не повторювати старих помилок.... Ось прислухайтесь, будь ласка, до думки В. Винниченка, чому загинула Центральна Рада? Багатьом її членам, — як каже Винниченко, — здавалося, що досить кинути гасло «Хай живе самостійна Україна!», — тобто наголосити лише на національно-державному боці питання, ігноруючи соціально-економічні аспекти, — і все буде гаразд. Та більшовики викинули гасло: «Заводи — робітникам, землю — селянам!», — і маси пішли за ними. Що дали не землю, а дулю з маком, точніше — з кров'ю, — то вже інша справа...

Чи не повторюється це тепер? Чи не скомпрометована нині ідея самостійної України? Скомпрометована й чи не навмисне... Почитайте, якщо вдасться дістати, книгу споминів письменника Івана Гнатюка «Стежки-дороги» [31]¹. Іван Гнатюк, 1929 р. н., родом із Західної України, ще підлітком почав брати участь у національно-визвольній боротьбі. Арештований у 1948 році, отримав вирок — 25 років каторжних робіт. Відбував покарання на Колимі, загубив там здоров'я. Звільнений у лютому 1956 р. Про долю І. Гнатюка в [34] сказано так: «З 1948 р. ... працював шахтарем на Далекому Сході...» Ще хто й подумає, що потягнувся бідолашний Гнатюк на Далекий Схід за довгим карбованцем... Та й Північна Колима — це зовсім не той Далекий Схід, що асоціюється в багатьох із Владивостоком...

Цькування, замовчування, багаторічний видимий та невидимий нагляд певних «органів» чи не до наших днів, уперта боротьба зі смертельними сухотами супроводжують його «вільне» життя. Окрім жадливих описів каторги, у книзі дається глибокий, неординарний аналіз нашого життя за останні 60 років. Особливо мене вразили психологічні характеристики багатьох людей: і колишніх побратимів по каторзі, і колишніх дисидентів, а нині визначних діячів України, депутатів Верховної Ради, і відомих письменників, і політичних «вождів» нашого часу: І. Драча, Д. Павличка, Л. Костенко, Л. Кравчука, В. Яворівського, П. Мовчана, Л. Кучми, І. Дзюби та багатьох інших, — замальовки влучні, правдиві, не лаковані... Перебудова, Рух, сьогодення, гіркі перспективи, — читати дуже цікаво й дуже боляче...

¹ Ця книжка два роки тому отримала Шевченківську премію!

А як зараз звучать слова Івана Багряного з «Публіцистики» [10] про необхідність поєднання ідеї національного визволення України з ідеями демократії та соціальної справедливості? «...Головне завдання: об'єднати всю різномовну й різнорідну масу населення України в єдину українську цілість...» Наголос мусить бути на головуванні не етнічного, а територіального патріотизму, щоб уся спільнота, що живе на Україні, називалась українцями, як в Америці — американці й т. п.

Я часто думаю: чому англійцям можна казати про любов до Англії, євреям — про любов до свого Ізраїлю, китайцям — до Китаю? Лише українцям чомусь це заказано. Варто лише зголоситися про свою любов до України, зразу ж матимеш від росіян усіх мастей і часів тавро «націоналіста». Що поганого в тому, що я люблю Україну, бажаю їй сили, добра та здоров'я і не бажаю при тому зла Росії? Десятками років існування СРСР за це тавро вбивали, саджали в тюрми, знищували в таборах та спецпсихушках. Нині освідчення в «націоналістичній» любові багато співбесідників зустрінуть вереском, лементом, лайкою, гавкотом, а коли й рукоприкладством місцевих чорносотенців. Чому? Мабуть, справа проста: знає кішка, чие сало з'їла. Бажає його й надалі їсти...

Чому я написала цю книжку? Чому люди взагалі пишуть книжки? З нарису Дж. Оруелла «Чому я пишу?»:

«1. Чистий егоїзм. Бажання виглядати розумніше, бажання, щоб про тебе говорили, пам'ятали після смерті.

2. Естетичний екстаз. Сприйняття краси світу, краси слів. Бажання розділити досвід людства, котрий ти вважаєш цінним і котрий, з твоєї точки зору, не повинен пропасти.

3. Історичний імпульс. Бажання бачити речі і події такими, якими вони є, зберегти для нащадків правдиві факти.

4. Політичний імпульс. Бажання підштовхнути світ... у певному напрямку, змінити думки людей».

Звичайно, всі вищезгадані причини так чи інак притаманні й мені. Але головне — створити пам'ятник батькові, матері, своєму родові та жертвам сталінських часів.

Є ще одна причина. Це, так би мовити, розгорнутий четвертий пункт Оруелла: я завжди болоче реагувала на несправедливість. Останніми роками мене часто терзають роздуми: чому на світі так багато зла — і в минулому, і в сучасності? Чому всемогутня вища сила припускає його? Чи є ж та сила взагалі? Чи ж вона всемогутня? Чому вона така недобррозичлива, жорстока до людей?

Багаточисленні факти зла, горя, біди, зібрані мною й наведені в цій книзі, — є лише пилиною в горах, краплиною в морях всесвітнього страждання.

Багато відповідей на ці пекучі питання можна знайти, як на мене, у Даниїла Андреева в «Розі Миру», але шукати їх там треба не похап-

цем, а довго, вдумливо, настійливо... Нині, за Д. Андреевим, тимчасово торжествує безрелігійна епоха з її обмеженою й пониженою мораллю [33].

Тож, будучи так званим конструктивним ідеалістом, тобто людиною, яка вважає, що від її зусиль зла на світі стане хоч на дрібку менше, мені хотілося за допомогою книжки закликати людей: «Люди! Схаменіться! Подивіться, скільки навкруги зла. Намагайтесь хоча б не збільшувати його, бо втопиться, захлинетеся в ньому і ви, й ваші нащадки. Намагайтесь робити добро там і так, як для вас можливо, допомагаючи світлим силам. Посміхніться до кого, а чи й самі до себе зайвий раз; зробіть щось добре, приємне, корисне для дитини, своєї чи чужої, для родини, для друзів, для знайомого чи незнайомого. Створіть навкруги себе простір любові, радійте життю, плекайте його світлі паростки, творчої сумлінної праці, радійте життю, плекайте його світлі паростки, сійте добре зерно, боріться зі злом, наскільки маєте сил...

Усі, хто живе в Україні: відроджуйте українську мову — ті, хто знає її; вивчайте — хто не знає. Шануйте, плекайте, любіть, радійте їй, користуйтеся нею в повсякденному житті. Слухайте, вивчайте, співайте українських пісень, насолоджуйтесь ними. Читайте книжки з історії України.

Українська мова — то наша сила і опора, то Душа нашого народу, то Дух горній...

Я розумію, що на світі вже були і релігійні заповіді та проповіді, що не мені рівнятися з ними чи з заповідями нашого Генія, нашого Пророка — Тараса Григоровича Шевченка, але жаринка надії все ж тепліться: може, кому стане в нагоді, допоможе на життєвому шляху, примусить замислитись і моя книжка...

Тож — попри все — я щаслива людина! Щастя маю обидві жмені... Хіба не щастя — знати наперед, що ти скажеш, — якщо встигнеш, — вмираючи? Я, офіційно невіруюча, скажу: «Господи Боже мій, нарешті я відпочину...»

Щаслива й тим, що знаю, який напис бажала б мати на своїй могилі...

Із С. Лема — космонавт повертається на Землю:

— Як ти жив?

— Гарно, я багато працював...

— Чи були в тебе друзі?

— Так, і вони допомагали мені багато працювати.

— Чи мав ти ворогів?

— Так, але вони не спроможні були зашкодити мені багато працювати...

1960—65 pp., 1988—95 pp., 1998—99 pp.
м. Харків



1. Моя мати, Катерина Пилипівна Ленцова. Сільська дівчина. Ясне, спокійне, сумне й розумне обличчя. Позаду вже злидні, голод, холод, найми, страхіття громадянської війни, а попереду...



2. Мама — студентка Полтавського педагогічного технікуму. Вона 1908 р.н., але щоб швидше потрапити до того технікуму й стати на ноги, виправила собі в Решетилівці якимось побитим свідоцтво про народження в 1905 році, — так і жила з ним до смерті. Почала вчителювати в 1925 р. І жакетик, і кохтина на ній — безумовно, вироби старшої сестри, Марусини, сільської швачки.



3. Три молодих сільських вчительки. Мама зліва: тінь легкої посмішки, кучерик один (як це йому дозволили вибитись?), темненьке платтячко й білий комірць.
с. Червоний Оскіл на Ізюмщині., 5.05.1926.



4. Мамина сестра Феня, Хведоська Пилипівна, теж вчителька, з первісткою Нінусею та чоловіком Іваном Семеновичем Гмизою. Потім у тьоті Фені будуть іще діти: близнючки Діна й Надійка та передвоєнний синок Вовочка.

Стоїть нянька.

27.02.1927 р.



5. Надя, Ніна й Дінася. Всі вони, бідолашні, страждали від астми — “задишки”.

2.06.1934 р.



6. Сироти. Війна вже забрала і батька, й матір. у Ворзелі, під Києвом, у дитячому будинкові: Надя, Вовчик, Діночка Гмизи.

10.02.1944 р.



7. Діна і Надійка в фабрично-заводському швацькому училищі.

м. Сміла. 6.04.1944 р.



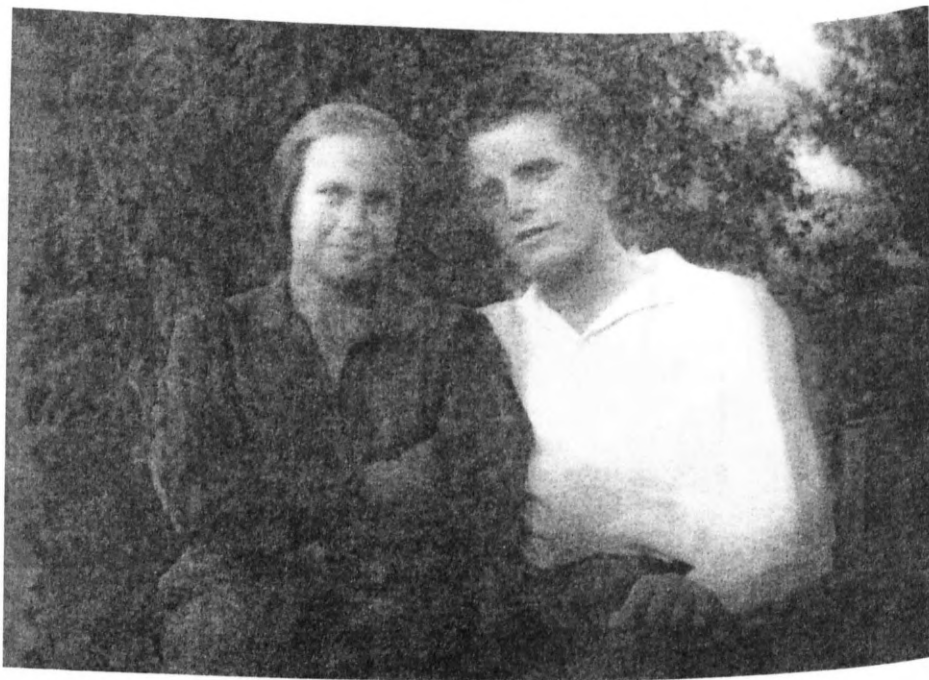
8. Володя Гмиза парубійком. В перші повоєнні роки його рятували в Решетилівці бабуся Тетяна та тьотя Маруся. На страшну голодну зиму 1946–47 р.р. мама забрала його до нас у Харків, де видавали хоч малесенький, але постійний шматочок хліба. Потім — знову Решетилівка. Незабаром його підхопила старша сестра Ніна, яка повернулась з примусових робіт у Німеччині, швиденько закінчила в Полтаві технікум і почала працювати на м'ясокомбінаті. Всі "гмизенята" вийшли в люди...

Львів, 1955 р.



9. Загальне решетилівське фото. Вперше й востаннє всі зібрались до купи. Верхній ряд: старша мамина сестра Марусина. Далі — моя мати; вона вагітна, до пологів зосталось зо два тижні; на ній плаття, комбіноване з двох шматків — безумовно, витвір тьоті Марусі. Красень поруч — мій батько, Микола Володимирович Дукин. Далі — дружина Петра Ленцова Надія і сам Петро у сорочці, вишитій сестрою Катериною; Надія й Петро теж вчителі, нещодавно побралися. Сидять: чоловік тьоті Фені, Іван Семенович Гмиза, працював рахівником; загинув безвісти на війні. Його дружина, середульша з сестер, на руках тримає Ніночку; вона теж вчителька; помре наприкінці війни, залишивши четверо сиріт. Поруч бабуся, Тетяна Данилівна Ленцова — у білій кохтині, в очіпку, з разочком коралів на шиї, губи — “на шнурочку”; вона одна з усіх дивиться не на фотографа, а вбік: може, побачила яке неподобство в господі, — кури порпаються на грядках абощо. Поруч сидить дід, Пилип Ленцов, гуляка-бурлака; він уже давно покинув сім’ю, а це якось нагодився... Внизу лежать хлопці-парубійки. Зліва — Михайло Ленцов, Мишко, — добрий, ширий, чесна душа; на ньому (чи не задля економії?) коротенькі штанці — “шорти”, як сказали б нині; він поїде працювати й вчитись до Дніпропетровська, одружиться перед війною й загине безвісти на тій війні. Праворуч — наймолодший з шістьох Ленцових — Шура, Сашко, Саник; став військовим лікарем, жив і працював на Далекому Сході й незрівнянно більше, ніж Петро, допомагав матері та сестрам до останнього свого подиху.

Решетилівка, травень 1929 р.



10. Батько й мама як голубів пара.
Решетилівка, травень 1929 р.



11. Микола на фоні тещиної
клуні: стріха, як годиться, солом'яна,
сорочка — решетилівська
вишиванка, вишивала дружина-
Катерина своєму нареченому,
коханому. В сімейних колах це фото
мало доброзичливо-жартівливу
назву: "Чому я не сокіл? Чому не
літаю?" ...

Тоді ж.

... лятка стрибать уже

1991 року Капреля

Доброго здоров'я свої любі дітки
і Катя і мамалюшка які, ваше здоров'я
та які ви поживаєте що знають ваше
мовчань, я все так завжди окутана
особо за любовою мамалюшкою вам
і описав правду не дають нікого до мамі за
іна аа кадуши, а на хліб видали картошку по 200 грам
намає шатся хто сільсея, то я! тільки на покарду
возжити став я...

15^{го} Декабр. 1-43 року

Доброго здоров'я Катеринюшко і Катю, мені моли
ся, мой ви голубочка дором, того ви наші роти об
не пишете які ви там жарюте, я урвину, це все в
считала що вас нема живий, ну персе на
ра прислав вісточку і за... вісточка
ждемо ждемо і від вас... він писав,
воно не доходить чи вам? 3/0 став
ірко що ви не ждете? Кароль хісь а
Катеринюшко які мамалюшкою переулок 9



Будинок „Слово“ кв. 16.
Лілія Володимирівна Когіної
(дів Лемісової).

12. Листи бабусі Тетяни та тітки Марусі.



13. Будинок мого діда Володимира Степановича Дукина в Балаклії, в наші часи, на розі вул. 1-го Травня та провулку 1-го Травня. На початку 90-х рр. Балаклійська райрада прийняла рішення про зміну назв вулиці 1-го Травня на вулицю ім. Миколи Дукина, та тим справа і скінчилась.

Балаклія, 1993 р.



14. В.С. Дукин та Жєня, його старша дочка від першого шлюбу.

Балаклія, 1918–19 рр.



15. Бабуся (в листах — “бубася”), Анастасія Федорівна Дукина (до заміжжя — Сугаченко), з первісткою Марією (Риммою) на руках.

Балаклія, 1905 р.

Зразок „Л”

Пролетарі всіх країн, єдиноїєся!

НАРОДНІЙ КОМІСАРІАТ
Внутрішніх Справ

Довідка про народження № 241

Цим посвідчується, що громадяни Судин Микола
Володимирович
народився 10-го дня грудня місяця 1905 року. (шестого
грудня року)
Акта про народження записано в книжках Ташевнікова
ЗАГС'у за Ташевніков рік під № 70
ПРИМІТКА

Видано 25-го грудня місяця 1926 р. Балаклія виконкомом,
Ізюмської округи Ташевніков
З Ташевніков гербового. Ташевніков карб. Ташевніков коп. і місцевого Ташевніков карб.
Ташевніков ЗАГС'ом. Ташевніков
Ташевніков

16. Довідка про народження батька. Чомусь тут розбіжність на два дні з усталеною датою 21 (8) грудня...



17. Малий Микола.
Балаклія, 1907 р.



18. Микола з матір'ю та молодшою сестрою Клавочкою. Фото неякісне, але я люблю його, бо вбачаю там головну батькову рису — добросердя.
Балаклія, 1922–23 рр.



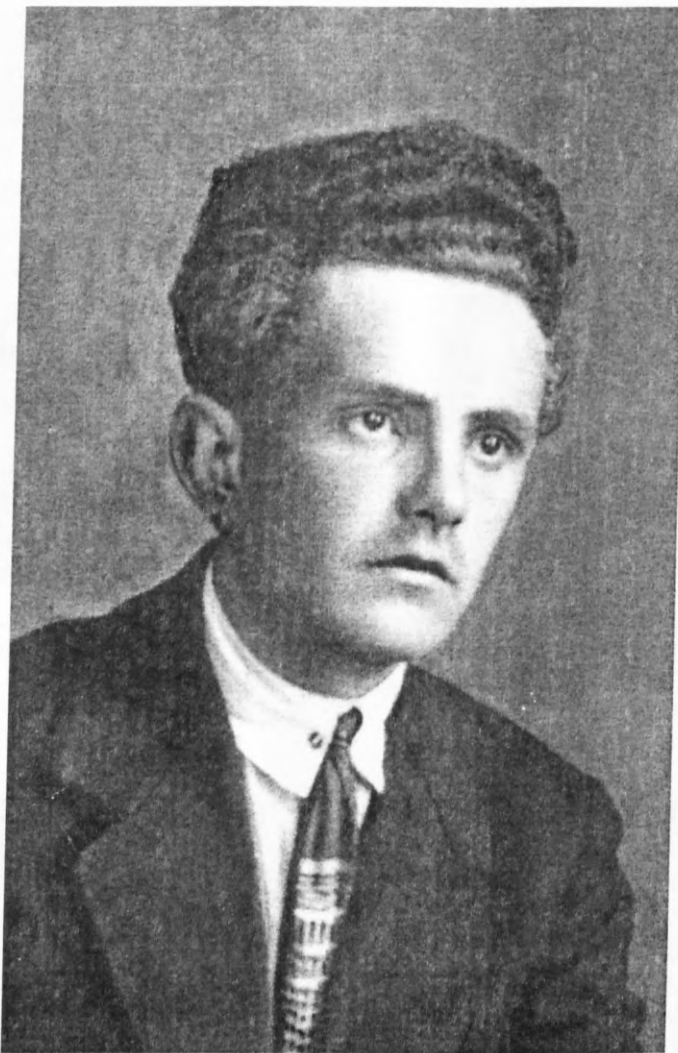
19. Микола Дукин за часів вчителювання на Ізюмщині. Хоч і худючий, але має шкіряну куртку, красу і гордість тих часів. Він вже член “Плугу”, вже надруковане перше оповідання “Пасинки степу”, вже на нього накинув оком Сергій Пилипенко...

1925 та 1926 рр.



20. П’ятеро молодих Дукиних — перед тим, як розлетітись з рідного гнізда. Батько — попереду (бо найвищий, — балаклійський фотограф вишикував їх за зростом), у темній сорочині, з вусами та буйною своєю шевелюрою. Далі — його молодший брат Володимир і сестри Клава, Марія та Віра. Якість — відмінна, як на всіх балаклійських фотографіях, що збереглися у нас.

Близько 1925–1926 рр.



21. Це, як на мій погляд, — найкраща батькова фотографія. Він нещодавно переїхав до Харкова, йому лише двадцять два з половиною роки, але вигляд має старший. Це справжнісінький батюшка, з його великим лобом, красивими кучерями та задумливим поглядом карих очей. І тінь смутку на лиці... Він уже одружений. На звороті картки написано: “Моїм дорогим родичам — Ленцовим від їхнього зятя Миколи Дукина на добру згадку.

Харків. 16.06.1928”.



22. Редакція харківського журналу “Плуг”. Відповідальний секретар М.В. Дукин.

На звороті карток написи, надруковані батьком.

На верхньому фото слова дружини: “Микола за своїм столом. “Порядочок”, нічого сказати. (Знято вдень). 26.03.1929 р.”.

На нижній фотографії: “...Коли всі розійдуться — можна й попрацювати... (вечір 26.03.1929 р.)”.



23. Фундатор літоб'єднання сільських письменників “Плуг” С.В. Пилипенко — “папаша” в своєму славнозвісному кожусі, — з “пилипенятами”, мов квочка з курчатами.

*Дружній шарж Ол. Довженка.
20-ті роки.*



24. Комуна КІМ, с. Довгий Яр Бражківської сільради. Переїхавши до Харкова, батько не пориває зв'язків із Ізюмщиною, стає організатором тої комуні, щиро вірячи в світле майбутнє села. Згодом комуна стала колгоспом “КІМ”, а ще пізніше була об'єднана з колгоспом ім. Чапаєва. Батько — посередині, зліва-справа — Гурко К.А. та Степанів К. Хтось з них агроном, але хто де — з фотографії, подарованої мені І.Т. Карпенком, незрозуміло.

1929 або 1930 рр.



25. Брати Карпенки, їхня мати та сестра (праворуч). Старший, Григорій (у військовій формі) вчився у батька в школі, загинув у ВВВ. Молодший, Іван, теж пам'ятав батька, теж воював, став інвалідом.

с. Довгий Яр, на Ізюмщині.



26. Чугуїв, територіальні збори — військові табори. На звороті напис: “Дорогим Мамі і Марусі від зятя Миколи. 18.09.1930”.

27. Тоді ж. На груповому фото батько сидить другий зліва. Як на мене, так він тут найкрасивіший, найдобріший, найрозумніший з виду.

Хоч і з труднощами, але я таки прочитала напис на агітплакаті, прибитому прямо до стовбура дерева: “Цілковита перемога в сільському господарстві колгоспів та радгоспів, що охопили внаслідок посівної кампанії бігучого року 4/5 всієї ярі засівної площі, свідчить про те, що СРСР остаточно уgruntувався на новому СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ШЛЯХУ”.





28. Письменницький будинок "Слово" у Харкові. Сфотографовано, мабуть, років за п'ять по війні — тополі вже високі, а стовпчики паркана ще цілі, не те, що тепер...

№ по пор. Дато	№ варт.	ФІЛІА	Заче и за какое время	Экспл. взносы	% по ссуд.	Комунал. услуги	Заем	Погаш. стоим. кварт.	Диф. пай	Газ.	Итого	Рез. лис. касс.
3/1-Удн		Аудит			на все						7500	

Руб. ~~сумма~~



29. Квитанція про сплату чергового пайового внеску. На звороті добре видно печатку ЖБК, бо ж в повоєнні роки місцева влада «сумнівалась»: а чи був цей будинок кооперативним, збудованим на кошти письменників?



30. Кілька подорожей до Ізюмщини, три-чотири — до Решетилівки, відпочинок з сім'єю під Гадячем влітку 1936 р. — оце й всі батькові "курорти". Останній відпочинок у якомусь Доброславіві влітку 1937 р. в гурті письменників.

Верхнє фото: Степан Крижанівський — нівроку, не худенький; мила дружина Івана Виргана Катерина; батько та молодесенький Іван Вирган. На передньому плані напівлежить Петро Дорошко.

Батько міцний, засмаглий, у тибетейці, з бритою головою. Наступного разу голова буде побрита вже в тюрмі...

Та ж "кумпанія" на фото внизу...



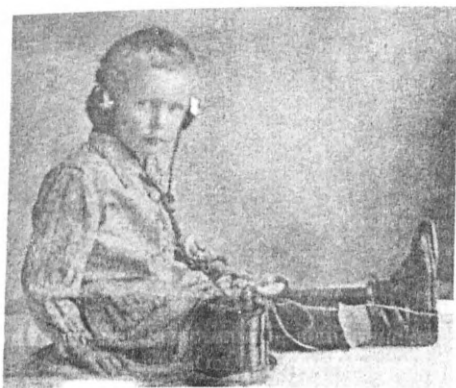
31. Люба доня тата і мами. Тут мені два роки.



32. Ті ж два роки: злякалась живої рибки в тарілці... Дубовий стілець — рештки балаклійського добробуту; на дитячому ліжечкові я спала до війни й... після війни, вже дорослою, років вісім, скоцюрбившись або висунувши ноги між прутами — не мали змоги купити щось, доки не почала працювати.



33. З бабусею Нацею, татом і мамою. Й тут два рочки.



34. Мені три роки: “Музю слюсю...”. Детекторний приймач — батькового виробу. Тепле платтячко, звичайно, пошите бубасею, на ногах, у ботиночках, шкарпетки й панчохи — видно, холодно... Останні три фотографії — батькова робота.



35. У матросочці. П'ять років.



36. Садочок біля будинка "Слово". Сидимо: моя подружка Етя Котляр, Ріма Беліна, я з парасолькою, Ляля Сенченко. Стоїть наш дворівий піонервожатий дядя Миша — було тоді й таке. На звороті напис: "Батюні", — значить, батько вже на засланні, але фото чомусь не послали.



37. Двоюрідні сестрички: Ріточка Ярова, донька тьоті Клави, Ріточка Дукина, донька дяді Володі, Маечка Зверева, донька тьоті Віри, та я.

1939 (?) р.



38. Я з нашою квартиранткою
Ганною Кобзар.

21.02.1940 р.



39. Передвоєнне фото: Маєчка
Зверева та я. Далі — Майя
дорослою, — чи не найпишніший
цвіт нашого покоління. Рідкісне
поєднання краси й розуму, широта
натури, загальна обдарованість,
активна доброзичливість, глибока
порядність. Не знаю людини, яка
б не любила її, не шанувала, не
насолоджувалась спілкуванням з
нею; а що вже чоловіки... Смілива
й впевнена в собі, могла кинути
своєму начальству в вечірній школі:
“Для справи комунізму буде більше
користі, якщо я висплюю, ніж
сидітиму на вашому ідіотському
засіданні!” Могла стати міністром,
артисткою, директором — ким
загодно. Померла рано, в 39
років, од раку.





40. Наймолодша батькова сестра Клавочка, 1910 р.н. Вона щойно закінчила Вищі обліково-економічні курси та отримала кваліфікацію "Бухгалтера-Економіста", як написано в свідоцтві.

Харків, 1933 р.



41. Батькова сестра Віра. На звороті напис: "Вот такая я была, когда мы с Васей поженились".

26.06.1929 р.



42. Остання фотографія М.В. Дукина на волі, до паспорта

1937 р.



43. Мама за кілька днів після арешту чоловіка. З якоїсь нагоди мусила фотографуватись з учнями.

Сидить учень Вітя Сибірко, в червоному піонерському галстуці з металевим зажимом, на якому зображено три язички полум'я, як ознаку єдності комуністів, комсомольців та піонерів.

Березень-квітень 1938 р.



Літературної
Альманах

ТІМ



ЛОБС

АРТ
Альманах
Періодичний



HA
LA
DE
MUS
A
K
G
L
A
D
O
D
A
I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
E
D
E
L
A
L
L
I
T
A
I
R
E
P
R
O
M
E
T
A
I
R
E

Червоний
Місяць

Українська
Томофа

Видання літературної альманаху "Червоний Місяць"
Харківський літературний музей
Харків - 1990

1991

Харківський літературний музей, С.К.С.



44. “Чернишевська, 19. Внутрішня тюрма Харківського обласного відділу НКВС, раніше — ГПУ, в 1919 р. — мешкання ЧК. Головний кат — Саєнко. Згодом він працював у галузі господарчого права головним арбітром. Поруч з Саєнком — страшне ім’я латиша Лаціса. І Яковлев, що засудив до розстрілу власного батька, після чого мати покінчила життя самогубством.” [3]

Сучасний зовнішній вигляд будівлі Управління Служби Безпеки по Харківській області; в середині — тюрма, де поневірявся батько та тисячі інших страдників.



45. Фото дружини М.В. Дукіна (див. фото 43), Катерини, як втілення “*Mater dolorosa*” України тих часів, було використане в буклеті до заснування Харківського літературного музею в 1990 р. й відкриття в ньому виставки “Українська Голгофа” (матеріали з історії літературного життя 20-х — 30-х рр.).

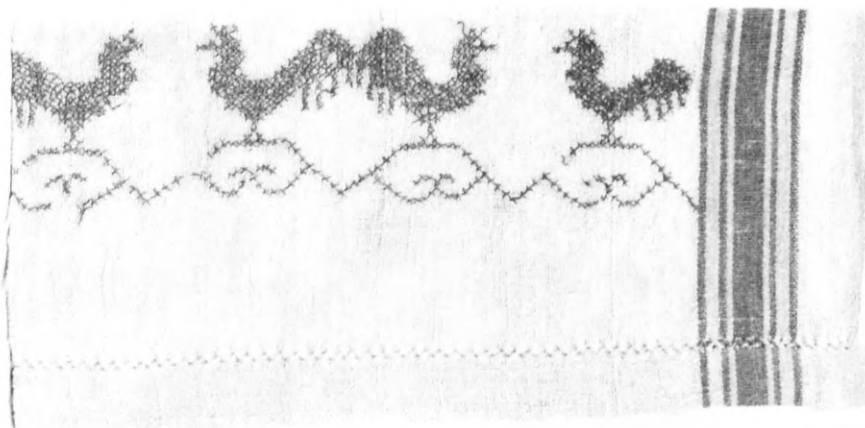
І тут, як я не наголошувалась, помилка “Дукіна”...

46. Тюрма на Холодній Горі.

“... побудована за часів Століпіна й розрахована десь на 2 тисячі чоловік. В 30-х роках кримінальні, що нарізали пайки хліба, казали, що нарізалось 18 тисяч пайок.” [3]

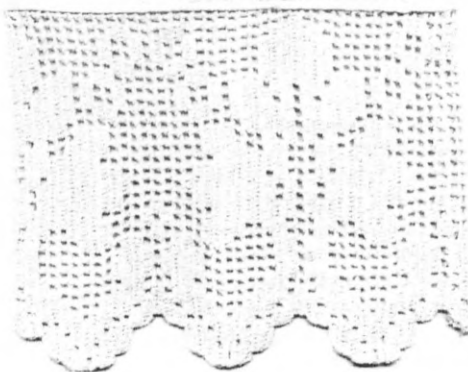
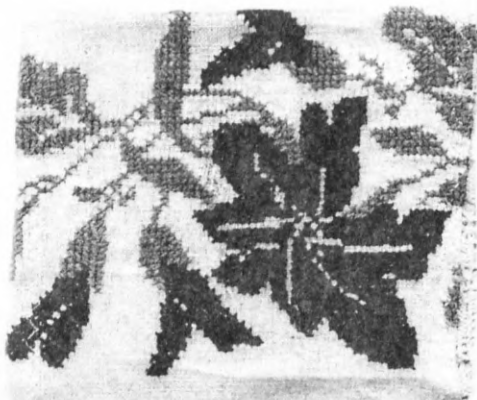
“Хліба-солі” цієї тюрми теж скуштував батько, й Іван Багряний, і багато-багато інших...

Під час гітлерівської окупації Харкова Холодногірська тюрма була вщерть набита тисячами нових смертників — радянських військовополонених.



47. Шматочок рушника, потайки вишитого батьком чорними півниками та лебедями в тюрмі. Голка робилась з сірника або цвяшка, нитки насотувались з одягу. Передав рідним, коли йшов на заслання. В листі до дружини звідти він жартує: правда, з мене була б гарна вишивальниця?

Праворуч — мамина робота решетилівських часів. Квіти на оригіналі червоні, листя мусить бути чорне, але чорна заплоч з часом вилиняла від прання й стала сірою...



От арестованного Михаила
Владимировича Дуркина

Доберенскъ.
Доберню мой! Осень, втретине
Финштине и Ленцовой, научитъ
примитивнащесъ мне за инфра-
турные работы свидокъ оу
Демидова, вкрадчикъ.
Батяса зпнъ Дуркинъ
от. Д. Д. Дуркинъ (указатель)



Дорученіе

Цели докуманъ дружески мой, Ленцовой,
Катерина, Мишиль, адресату сталеки
много обилітатіи Сергеевичъ зъ Каркиль
№17 риніи Вертелий-бугалу.
8.12.1939

Львото зпнъ Дуркинъ (указатель)
от. Д. Д.



От арестованного Михаила
Владимировича Дуркина.
Доберенскъ.

Доберню мой! Осень, втретине
Финштине и Ленцовой, научитъ
примитивнащесъ мне навоас денки
от. Д. Д. Дуркинъ

Батяса зпнъ Дуркинъ (указатель)
от. Д. Д. Дуркинъ



От арестованного Михаила Владими-
ровича Дуркина.
Доберенскъ.

Доберню мой! Осень, втретине Финшт-
иневе и Ленцовой, научитъ примитивнащесъ
мной в Демидове свидокъ зпнъ.

АКТ № 175

1948 год Октябрь 10 дни

7 - Лагушский Район участка Курьяно 2а

Составляется в 3-х экземплярах
Составляется по данным истории
болезни и формуляра или санитар-
ной.

Является протокол разоб-
рчиво и четко, устанавливается давшие
согласовать с УЧ.

Мы нижеподписавшиеся, заведующий Ветсанитарной на Лагушском 7 Лагушском
лазар., санитарным врачом Корголомаша Т. П. врач Полтавцев Ю. Я.
лекпом Дворкин А. В. фамилии и инициалы имени и отчества
палатный ординатор Дворкин А. В. составили на-
стоящий акт в том, что сего числа Октябрь месяца 1948 г. в 8 часов и 30 минут
умер, находившийся на лечении в упомянутом вышю Ветсанитарной 3-к 9-ш
лазар., стая преем. болезн Рубин Михаил В. П. подпись
фамилия, имя, прозвище, имя, отчество умершего
поступивший на лечение 16 Сентября 1948 г.
Умерший Рубин М. В. имел 38 лет от роду Полтавцев
фамилия 16 Ок 1948 г. Полтавцев
число 16 Ок 1948 г. Полтавцев
число 16 Ок 1948 г. Полтавцев
и прибыл в Казеннооблаг 16 Ок 1948 г., как осужденным С. С. МРВА Р 294
число 16 Ок 1948 г. Полтавцев
число 16 Ок 1948 г. Полтавцев
Месторождение его Баловое Республиканский
район Ильичевский
район Ильичевский

Дворкин
Семья его находится Карлаев ул. Красного Тематент 9 5 кв 57
губерния, округ, район, почтовый адрес
При наружном осмотре трупа умершего найдены следующие приметы: рост 170 см; цвет
глаз голубые цвет волос: на голове русые на бороде на усиках
На на имеется татуировка
В виде на
Кроме того, на на
Смерть последовала от Открытого туберкулеза, легкого

Бывшие при умершем Дворкин В. П. Дворкин
фамилия Дворкин В. П. Дворкин
взаты на хранение в кладовую то кинтапий Дворкин В. П. от 1948 года.
Настоящий акт составлен в И Ок 1948 г.
Зав. Ветсанитарной Дворкин В. П. Дворкин
подпись Дворкин В. П. Дворкин
подпись Дворкин В. П. Дворкин
подпись Дворкин В. П. Дворкин
подпись Дворкин В. П. Дворкин

50. Акт про батькову смерть. Оригінал знаходиться в його слідчій справі. В свідощті про смерть, виданому нам ЗАГСом після реабілітації 1957 року, де й від чого помер — прочерк. Лише дата смерті вірна, не так, як у Г. Епіка, М. Куліша та багатьох інших. Цікавилась: ЗАГС може й нині видати лише таку довідку, з прочерками...

ХАРКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ СУД



ХАРЬКОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ СУД

гор. Харьков, улица Богдана Хмельницкого, № 4, тел. 2-46-73

2 декабря 1957 г.

№ 159 сч

СПРАВКА

Дело по обвинению ДУКИНА Николая Владимировича пересмотрено Президиумом Харьковского областного суда 22 ноября 1957 г.

Постановление Особого Сопещения ПРИ НКВД СССР от 29 Октября 1939 года в отношении ДУКИНА Н.В. отменено и дело производством прекращено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ХАРЬКОВСКОГО
ОБЛАСТНОГО СУДА

Я. Миршниченко

/МИРОШНИЧЕНКО /



Тип. ХСХИ, з. 1700-10000

При відповіді посилається на наш №

ВИПИСКА З ПОСТАНОВИ № 20

КЕРІВНОЇ ЧАСТИНИ ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ.

Від 25 лютого 1958 р.

§ 2.

В зв'язку з реабілітацією поновити в правах члена Спілки радянських письменників Дукіна Миколу Володимировича.

Доручити Укр.Філії Літфонду СРСР забезпечити ви-
плату родині письменника Дукіна М.В. одноразової допомоги
в розмірі двохмісячного заробітку - 6.000 крб.

Заст. Голови Правління Спілки
радянських письменників України

Л.НОВИЧЕНКО

Відповідальний Секретар
Правління СРП

С.СКЛЯРЕНКО



Миршниченко

52. Нарешті — реабілітація (посмертна)...



Б. Антоненко-Давидович



В. Басок



С. Божко



М. Дукин



С. Єфремов



М. Зеров



М. Йогансен



Г. Коцюба



М. Куліш



А. Панів



П. Педа



С. Пилипенко



В. Підмогильний



В. Свідзинський



О. Слісаренко



М. Хвильовий



Г. Хоткевич



В. Черняхівська



Д. Чепурний



В. Чечвянський



Г. Шкурупій



М. Яловий

53. З книги "З порога смерті...": фотографії невеликої частини репресованих українських письменників, більшість з яких загинула. [1] Всього у згаданій книзі понад 150 персоналій.

Може я пристрасна, але придивіться уважно: які вродливі, спокійні, порядні обличчя...

54. Іван Багрянний з сім'єю.
Західна Німеччина, близько 1955 р.



55. Молода літературна поросль
30-х років...

Нижній ряд: С. Борзенко,
невідома, І. Калянник.

Зверху: І. Шутов, Марков, З. Кац,
М. Нагнибіда, Д. Вишневський.

(з домашнього архіву
Ж.І. Калянник-Овчинникової).





56. М. Хвильовий у труні. Харків, 14 (?)
травня 1933 р.

*(З архіву А. Чернишова, що знаходиться у
фондах Харківського літературного музею).*



57. Остап Вишня (справа) на
засланні з Федором Зубом. Ухта.

(З фондів ХЛІМ).



Volodymyr Kulish

A WORD
ABOUT
THE WRITERS' HOME
"SLOVO"

Memoirs

1966

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo) Pub. Co. Ltd.
140 Bathurst St., Toronto 2B, Ontario, Canada

Володимир Куліш

СЛОВО
ПРО БУДИНОК
„СЛОВО“

Спогади

1966

Накладом Видавництва „Гомін України“
Торонто, Онт., Канада

В-во „Гомін України“
140 Bathurst Street
Toronto 2B, Ont.

Грудень 1966 р.

Вельшшазовний(а) і Дорогий(а) Пане! (Panin!)

Перекладено Вами чертве наше видання, спогади ...
Володимира Куліша

„СЛОВО ПРО БУДИНОК „СЛОВО“

Автором книжки є син відомого українського драматурга, Миколи Куліша, письменника, доля якого тісно пов'язана з театром „Березиль“, його режисером, Лесею Курбасом та з утримуванням українських літераторів Валлїте, очоленого його духовним іривідником Миколою Хвильовим.

В Харкові, кудї була перенесена столиця УОСР, концентрувалося наукове та мистецьке життя письменників української культури. Там був об'єднаний для них окремий будинок, названий „Слово“. Багато письменників і мистців та акторів спрямовано жити в тому домі, між іншим теж і родню Кулішів.

Молодому юнакові, синові драматурга і авторів цих спогадів, була нагода візнати багатьох з них, їхні родини, особливо дітей-ростівників. Очіма юнака він бачив письменників, між ними і друзів його батька та закарбував їх іроріїлі з різних хвилин, радісних і трагічних, що довелося пережити. Страхитливий період ежовщини, що арештами і смертю заглянув майже в кожній двері мешкань будинку „Слово“, залишає образ, з яким повинен познайомитися кожен українець, кожна українка.

Книжка ілюстрована знімаками письменників, мистців і акторів — мешканців „Слова“. Має 68 сторїнок друку. Вступне слово написав редактор Вячеслав Левицький. Об'єднанку висказав Володимир Ласовський. Цїна книжки 1.25 дол., для передплатників — 1.00 дол.

Дирекція
Видавництва „Гомін України“



59. Арештований Лесь Курбас.
Яке обличчя...

м. Харків, 1933 р.
(з фондів ХЛМ).



**ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ
СТАЛІНИЗМА
НА БЕРЕГУ АНГАРЫ**

Недалеко от Пестяиши, на березі Байкалу, в долині Балла Рєши, живе знаменитий на всю округу чоловік — Юрій Андреевич Панов.

Около 30 лет проработал в Ангарском лесном лагере, истощил прибавочную тягу вдоль и поперек, да и побережье Байкала ему знакомо.

Сын его родом из Каргола. А познакомился с Сибирью еще в 1940 году. В 18 лет приехал в Ангару, да и прожил там всю жизнь. Сначала работал на лесозаготовке, а потом перешел на строительство. Работал в Ангаре, построил себе дом да так и живет вот уже

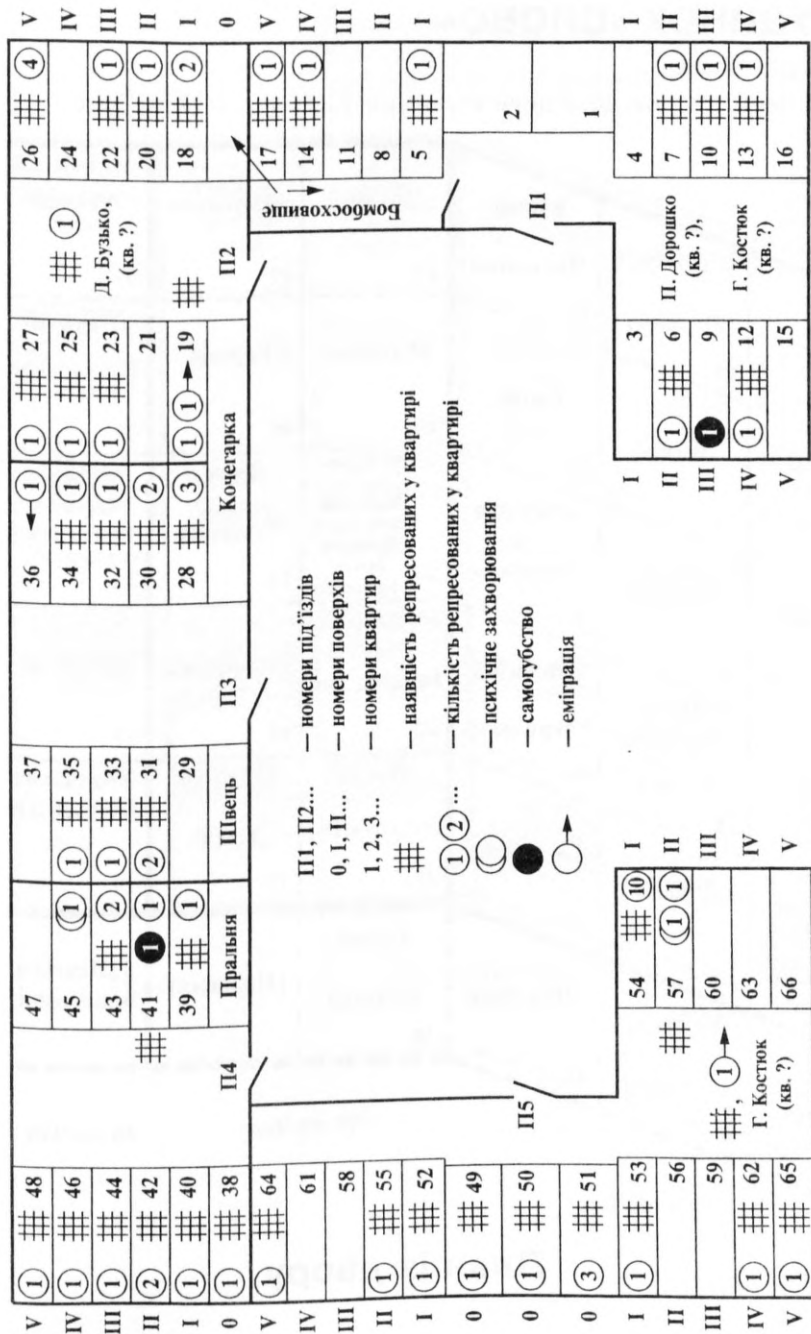


более 30 лет. Юрий Андреевич сейчас на пенсии, как уже было сказано, у него много хороших знакомых. На это, построенный собственными руками, выдано Байкалом, давал заработок, платил для своих работ, имеет статус держателя для строительства коммунаций. Он еще задолго до проекта Э. Неча-

евского поставил у себя перед домом памятник жертвам сталинизма, депрессии. Выставил Панов и в Москве, и в Иркутске.

На снимке: Ю. Панов, приютивший жертвам ст. Ангарского депрессии.
Фото В. СОКОЛОВА.

60. Син А. Паніва — Юрій та його скульптури. Відсидів ні за що 15 років. Вцілів. Нині живе в Сибіру.



І. План-схема будинку «Слово». Вхід з двору. (Варіант Н. Дукиної).

II. БУДИНОК «СЛОВО»

Схема-діаграма:

репресовані та знищені діячі культури Харкова — сірий фон

К. Балабуха
(за В.Кулішем
та Н.Дукиною)

		Курбас	Лакиза	Айзеншток	Усенко
	В.Поліщук	Чистякова	48	47	37
Бедзики	Шумило	64	Панченко	Радугін	Річицький Гельфандсбейн
66		Громів	46	45	35
Смолич	Іванів	61	Фельдман Бажан Яновський (Довженко?) Каляник Вирган Третьяков	Дикий Масенко	М. Куліш Черняков Куманченко
63	62	Донченко	44	43	33
Десняк	Масенко	Черняков			
	59	58	Кулик Піонтек Кальницький	Микитенки	Досвітній
Гордієнко	56	Кириленко	42	41	31
	Меллер Нагнибіда Сокіл Сумний	Гавриленко	Лісовий	Семенко	Козицький Снегірьови
	56	66	[Дитсадок(II)]	Ужвій	
Сосюра Дукин Черняков Скатбуш	57	Гжицький	40	39	29
	Доленго	52			
Вражливий (Плужник , Багряний , Крушельницькі , Слободіва) Борзенко Шутов	53	Піддубний	Турган		
54	Вухналь		Перукар	[Пральня]	[Шевська майстерня]
[Дитсадок (I)]	[Ідальня]	49	38		
Ледянко М.Пасічник	50				
51					

IV під'їзд III під'їзд

V під'їзд

План із двору

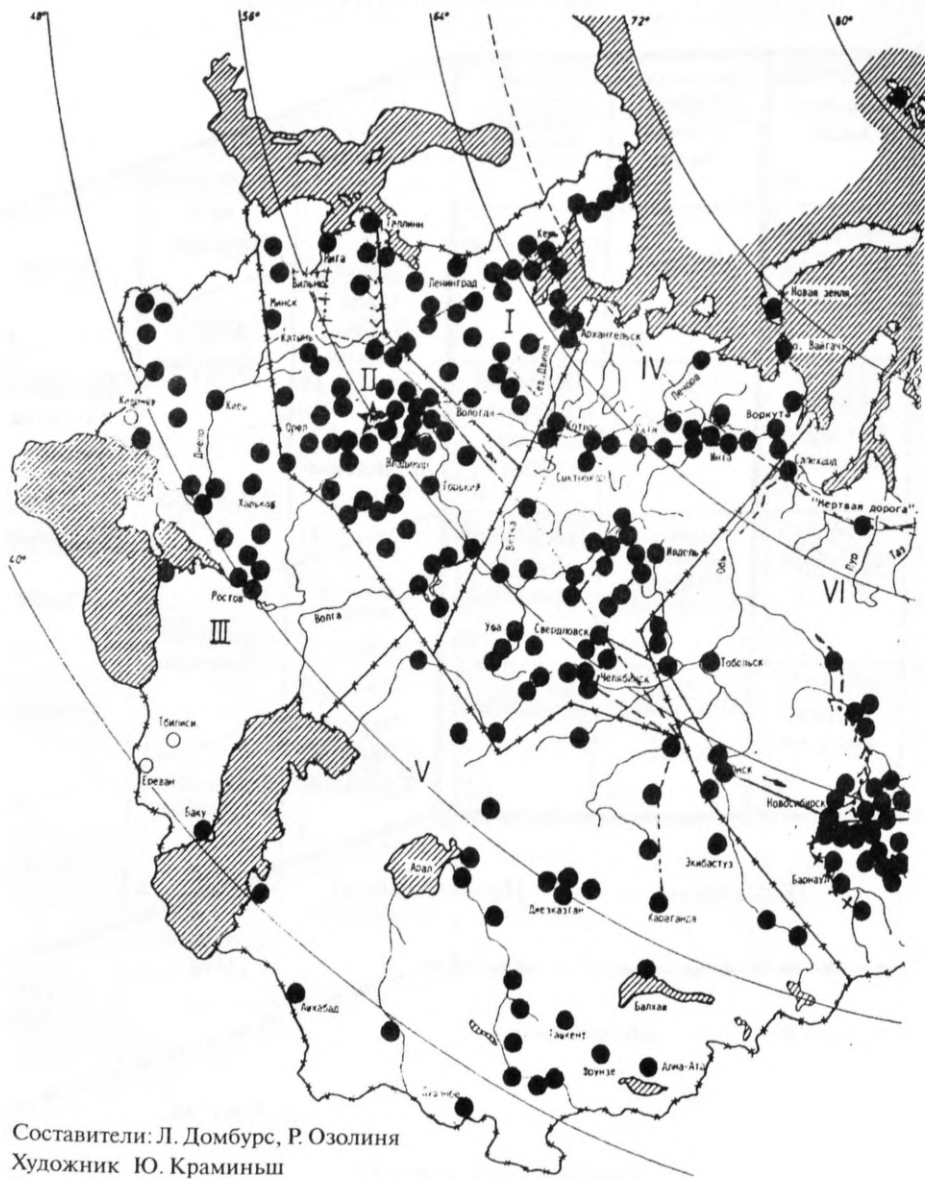
по вул. Культури, 9 (кол. пров. Барачний,
 або Покровського) — ріг із вул. Галана
 (кол. Червоних Письменників)

А.Любченко Яновський Хазін 36	Юрезанський Орлівна Дяченко Козак 27	Сухомлин Падалка Селляр Перепеляк Верховень 26	О. Ясний 17	Петрицький Сім'я Трублаїні 16	Тичина 15
Слісаренко Копшгейн Левіна 34	Христюк 25	Шмигельський Забіла 24	Биковець Сокіл Дукини Плахтін 14	Панів Муратови 13	Йогансен Муратов 12
Панч Вирган Котляров Тараненко 32	Коцюба 23	О.Вишня Шовкоплас Сокіл Кац 22	Копиленко 11	Л. Квітко 10	Хвильовий Галкін 9
Яловий Блакитні Юхвід 30	Дніпровський Пилинська Чілінгарова (Свідзязинський) 21	Пилипенки Карди- наловська 20	Головко 8	Епіки Донченки 7	Сенченко Багмут 6
Коряк Крижанівський 28	Варавва Підмогильний В. Добро- вольський 19	Касьяненко 18	Чернов Щупак Трублаїні 5	Первомайський Гримайло Глац 4	Лейтес 3
[Кочегарка]	[Бомбосховище]		Двірник Петимко 2	Кербуд Болдінер 1	

II під'їзд

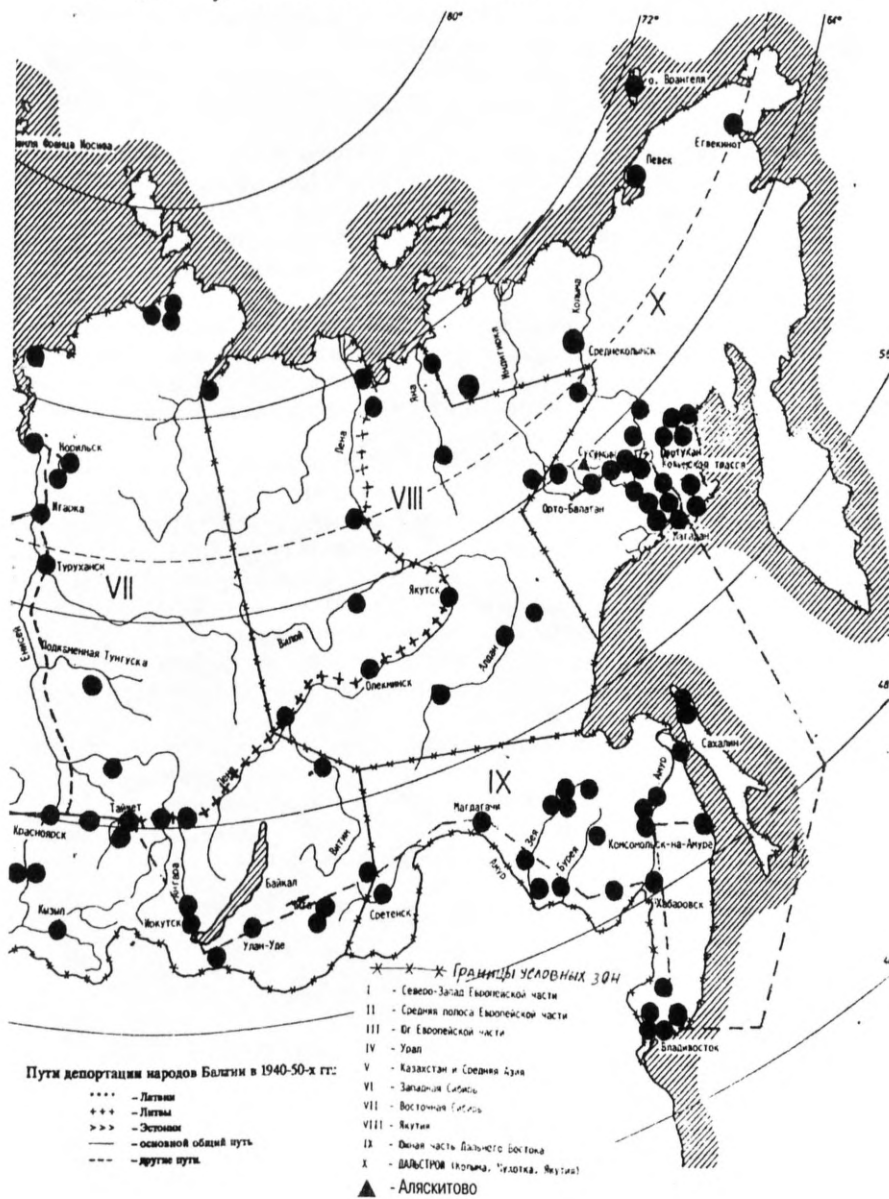
I під'їзд

III. КАРТА



Составители: Л. Домбурс, Р. Озолия
Художник Ю. Краминьш
©Общество "Рижский Мемориал", 1992

ГУЛАГА



Пропонована карта ГУЛАГу складена «Ризьким Меморіалом» (1992) на основі публікацій у ж. «ЭКО» (№№ 1-11, 1990).

На карті вказано близько 300 об'єктів, супроводжувальний текст дає їх більше 600. І це далеко не все: «Путівник по таборах, тюрмах та психтюрах СРСР» А. Шифріна (Швейцарія, 1980) вказує 1976 таборів, 273 тюрми та 85 психтюрем. Очевидно, що за 20-30 років, які минули з часу підготовки вказаних публікацій, з'явилося багато нових відомостей, зокрема про місця масових страт. Справжня ж кількість відповідних об'єктів ще схована в архівах колишнього КДБ.

Карта зменшена до розмірів книжки, що унеможливило її використання як джерела інформації. Тому я зачорнила нумеровані кружальця, бодай дати читачеві загальну уяву. Бажаєте дістати більш повну інформацію — звертайтеся до великих бібліотек, до місцевих осередків тов-ва «Меморіал». Останнім бажано поновити, розгорнути роботу по зібранню й оприлюдненню матеріалів, що мають відношення до теми ГУЛАГу.

До речі, нещодавно я спілкувалася з студентами-істориками і ніхто (навіть викладач!..) не спромігся розкрити цю абрєвіатуру («Главное Управление Лагерьей»). І ще сміх і гріх: готуючи до друку рукопис, я отримала пропозицію замінити слово «параша» на «умивальник». Пробачте, але ж до умивальника тече вода, а до параші — дещо інше...

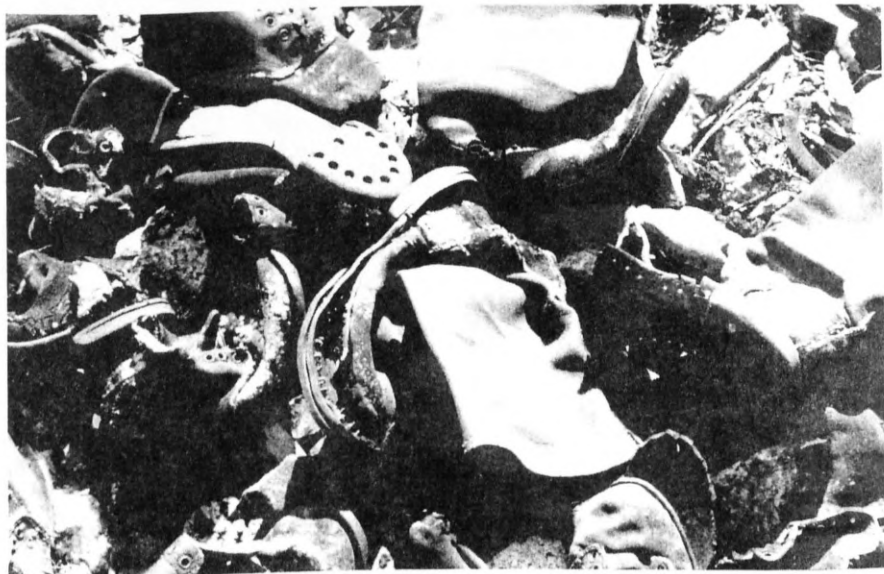
А скільки цікавого в супроводжувальному тексті до карти! Тут можна взнати й про наявність жіночих (не один, не два...) та дитячих (!) таборів на Колимі. Можна проглянути безкінечну низку об'єктів, де працювали й гинули мільйони рабів ХХ ст.: прокладання шосейних та залізничних доріг; будовання та обслуговування аеропортів та морських причалів, праця на хімічних та металургійних комбінатах, в «шарашках»; добування золота, вугілля, гіпсу, олова та ін. Не «комсомольськ-добровольці» будували БАМ, ББК чи Комсомольськ-на-Амурі, а в'язні. Їхню працю ніхто не цінував, тому була недобудована й покинута «мертва» дорога Салехард-Ігарка, затоплено незавершений тунель до о. Сахалін та ін.

А імена, які мали ті горезвісні об'єкти: звичайно, імені Сталіна й Берії (не по одному!), Ворошилова та Будьонного, Горького, Чкалова, Чапаєва, Гастелло, Матросова, ба навіть Вертинського а чи 8-го Березня...

А блюзнірські, за тих умов, «Стахановець», «Ударник», «Більшовик», «Комсомолець», «2-ї П'ятирічки», «3-ї» — на всяк смак!

Читайте, шукайте, думайте!

Згадуйте, розказуйте, записуйте, хто ще живий!



61, 62, 63, 64. У 1996 р. харківський фотохудожник В.А. Оглоблін мав велике службове відрядження, фотографуючи комбінати з видобутку корисних копалин. Бачив він і місця колишніх, зрівняних з землею, концтаборів на Воркуті та Колимі; бачив законсервовані табори в районі Туви; фотографував знаменитий на тисячу двісті кілометрів колимський тракт, вибитий у скелястому ґрунті в'язнями, які йшли тільки «туди» — вертатись було нікому. Там він почув, що в



й уранову руду та ін. Знаряддя: кайло, бур, лопата, тачка. За свідченнями тих же Гнатюка та Шаламова, голод, холод і каторжна праця за три-чотири тижні робили з людини інваліда, на якого чигала швидка смерть. Як відомо тепер, на будівництві, скажімо, Біломоро-Балтійського каналу загинуло понад 100 тис. чоловік. А ось ще вражаючі, недавно оприлюднені відомості: за Сталіна в концтаборах одночасно знаходилось десь 2 млн. 800 тис. в'язнів. Потім зменшилось при Хрущові. А за часів «тишайшого» Брежнєва знову зросло до 3 млн. чоловік — бо ж С И С Т Е М А вимагала безкоштовної рабської праці!

Подивіться на фото 61. Це т.зв. Верхнє Аляскітово: табірне управління, вольфраміві копальні-нори, збагачувальна фабрика. Будиночок на фото — звичайно, не для в'язнів. Для них — колючий дріт та вартові вежі. Їхніми зусиллями насипано велетенську кучугуру відпрацьованої породи: важучу тачку котили нагору по т.зв. «вусах» — пласких драбинах.

За два кілометри було розташоване Нижнє Аляскітово — бараки для в'язнів. О, ті 2 км туди й назад для знесилених людей...

Фото 62 — гора взуття арештантів. Коли знеможена людина відмовлялася від виходу на роботу — складався акт. Три відмови — розстріл. У акті була й така графа: «Одет, обут по сезону». В оте взуття..

Фото 63 — кам'яний хрест та пам'ятна плита під ним на місці страшної Серпантинки, кілометрів за 300 від Аляскітово.

кінці тракту залишився незнищений табір — «командировка Аляскітово». З великими труднощами дістався до неї і зробив з півсотні знімків (які експонувались у Харкові в березні 2002 р. й будуть показані ще).

Аляскітово було пеклом у пеклі. Розташоване близько від центру світового холоду Верхоянська, де мороз досягав -72°C . Як пише колишній в'язень І. Гнатюк [31]: «...Хтось далекоглядний і, мабуть, злий на ціле людство обрав місце для Аляскітівського концтабору між двома крутими пасмами гранітних сопок у глибокій вузькій улоговині...»

«Командировка» — це навіть не стаціонарний табір з такими-сякими спорудами. Це місце, обтягнуте колючим дротом, з діркою-шахтою або відкритим кар'єром та найпримітивнішими умовами буття. На Колімі в'язні добували золото, вугілля, вольфраміву



64. І. Гнатюк
1955 р., концтабір
ім. Матросова

Фото 61–63 — В.А. Огольбіна.

Фото 64 — з домашнього архіву І.Ф. Гнатюка.



27 років.



30 років.



У 38 років, після народження доньки.



50 років.

65. Кілька моїх фотографій: була і я колись молодою...
Останні два фото — до паспорта. З висоти нинішніх
сімдесяти трьох і п'ятдесят років здаються молодістю...





66. День народження моєї доброї знайомої О.С. Овчинникової. Іменинниця — посередині, мила жінка зліва — Н.В. Прибиловська, викладачка української мови та директорка школи. В оригіналі фото кольорове й дуже красиве.

Харків, серпень 1996 р.



67. Сію «розумне, добре, вічне» — продаю книжки. На правому фото — весна 2001 року, всеукраїнська наукова конференція з прикладної лінгвістики у ХДПУ. Кілька знайомств з добрими й цікавими людьми. Поруч зі мною — п. Маргарита Жуйкова-Свідзинська з Луцька.

Харків.



68. Професорка Мічиганського університету (США) Ася Гумецька та професор ХДПУ ім. Г.С. Сковороди К.Х. Балабуха на Другому Всесвітньому конгресі українців.

Харків, 1996 р.



69. К.Х. Балабуха та я (крайня праворуч) разом зі студентами ХДПУ.



70. Відкриття меморіальної дошки, присвяченої С.В. Пилипенкові й створеної коштом та клопотами його доньок Мірталі Пилипенко (посередині) та Асі Гумецької (справа).

Зліва — їхня двоюрідна сестра Роксолана Кардиналовська.

Харків, 21 червня 1998 р.

71. Того ж дня, на зустрічі рідних С.В. Пилипенка з його шанувальниками в музеї при ХДАМГсі.





72. Українська православна церква св. Катерини на передмісті Сент-Полу (Арден Гіллс) у Міннесоті, США. Архітектор — Олег Грегорет. Споруджена 1997 року на пожертви віруючих. Фото люб'язно прислане мені милою п. Оксаною Соловей, членом тов-ва "Друзі Харкова".



73. Бандурист Кость Черемський на фоні пам'ятного знаку, присвяченого українським кобзарям, знищеним уроки сталінщини. Знак установлений у 1997 р. біля нинішнього Харківського оперного театру (поблизу, в старому оперному театрі проходив їхній останній з'їзд). Споруджений на громадські кошти.



74. В.І. Сокіл ("дядя Вася") з онучками: зліва — Оксана, справа — Ганна. (Австралія, Сідней, червень 1999 р.) У 2000 році він відсвяткував своє 95-річчя. Помер у 2001 році...

Моя люба тьотя Езічка (повоєнне фото). Померла в 1998 р.

Барзум, герой повісті В.Сокола "Така довга ніч. Сповідь старого собаки".



75. Виставка у Балаклійському краєзнавчому музеї до 95-ї річниці з дня народження М.В. Дукина.

Балаклія, грудень 2000 р.

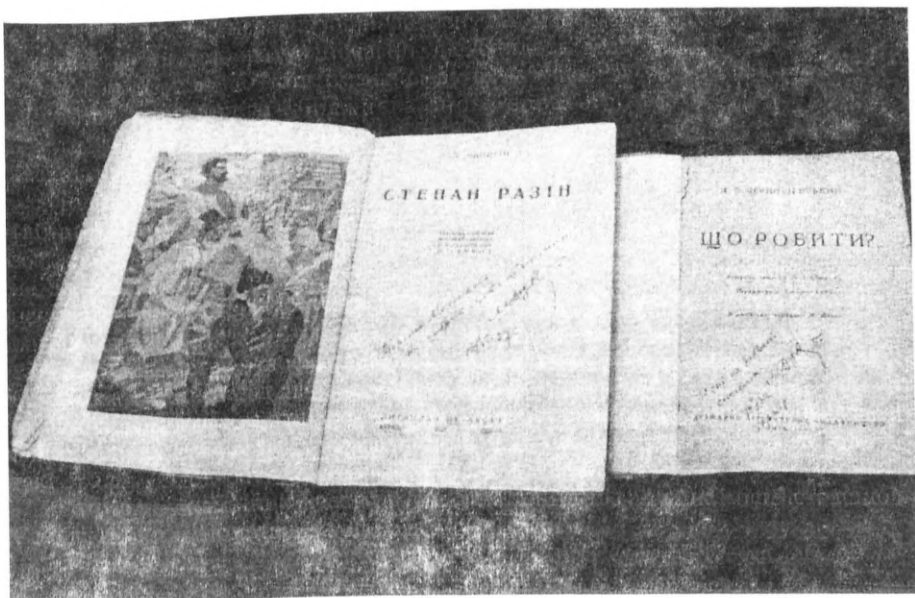
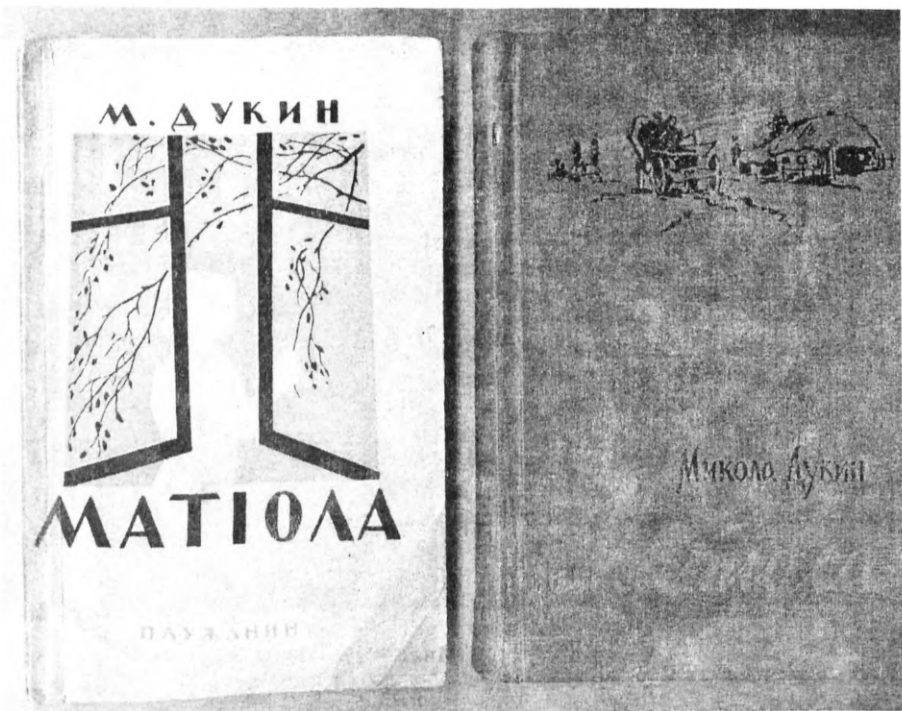


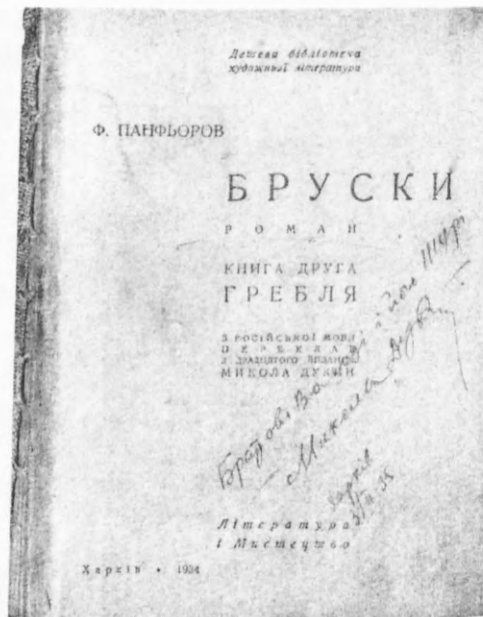


76. Вечір з тієї ж нагоди в Харківському УКЦ. Вгорі, зліва направо: проф. К.Х. Балабуха; невідомий; діти тьоті Клави — Ріта, Володя, Таня. Справа — нащадок роду Олександра Олеся, Віктор Кандиба — співак, гітарист, музика.

В УКЦ холодно, не топиться, тому всі у верхньому одязі, лише я у трьох кофтах...

Серед інших на вечорі виступила хорова група УКЦ. Ці фотографії зроблені й подаровані мені Г.М. Бурденком, головним бібліографом тов-ва "Просвіта", котрий з частини великої власної бібліотеки зробив народну бібліотеку-читальню і сам там працює.





77. Фото книжок Миколи Дукина, які збереглися у рідних. Збірки оповідань “Матиюла” (1929 та 1960 років видання); переклади книжок: “Степан Разін” Чапигіна та “Що робити?” Чернишевського; збірка оповідань “На шпилі” (1936 р. видання); переклад книги Панфьорова “Бруски”.

Насамкінець я мала намір подати фотографії українців старшого покоління, які словом, ділом та власними коштами сприяли відродженню України і яких я так чи інак знала, спілкувалася або листувалася з ними. Й хотіла дати напис: “Нехай добрі люди дивляться на добрих людей”.

Фотографії зібрати не змогла, то хай хоч їхні шановні імена будуть тут: це пані й панове К. Балабуха (Україна), І. Белебеха (Україна), Ю. Борець (Австралія), А. Гумецька (США), І. Заковортний (США), М. Коць (США), А. Лисий (США), Д. Нитченко (Австралія), М. Пилипенко (США), В. Сокіл (Австралія), О. Соловей (США), Є. Федоренко (США), Ю. Шевельов (США).

Пошли, Боже, всім живим сил та здоров'я, а мертвим — вічний спочинок!..

ЧАСТИНА ДРУГА

Додатки та доповнення

1. ОПОВІДАННЯ М. ДУКИНА

1.1. Матиола

Теплі губи дівчини на траві Університетського саду...

Давно було, а ще й досі так весняно-ясно: тоді розпускались тополі, співали, з парку йдучи, піонери, а вгорі, журавлиним клетотом, верталася весна.

Ще тоді вмирав вечір, і виходило на вулиці місто. Говірке, тисячоголосе і метушливо-байдуже.

Говорила:

— Як воно може там метушитися, коли так тьмяно пахне тополя, а вгорі журавлиний клетіт?.. А втім, до нього вертається інша весна, і я його дуже люблю. Люблю за вічну невгомність, за вічне гасло «вперед», люблю за чіткий ритм його кроків, що дзвенять в унісон нашій студентській юності.

— Колись, в далекій сільській школі, згадається цей вечір, і тоді важким каменем ляже на груди темна, засніжена даль... І тоді згадається, що вже ніколи не вернеться технікум і молодість, коли так запашно вірилось і так легко поневірялось. Знаєш, на К-ській, 33: мерзне вода в кімнаті, а зелені кола в очах, по дорозі на лекції, лягають до ніг травневим килимом понаддінцевого лугу...

...Теплі губи дівчини на траві Університетського саду...

Крізь обуднені роки синім міражем...

Давно було...

I

У засніжену даль.

Край села, де цвинтар і глинище — чатують вітряки.

Край села, де цвинтар і хуртовина — двоповерховий будинок школи чорним силуетом. Хуртовині назустріч — вогнями вікон...

У засніжену даль...

Тоді хочеться кинути все і туди, де дроти в кучугурах — у ліхтарне сьайво... (Коли сніжинки так м'яко падають на панелі вулиць).

— Василю Михайловичу, — каже Агнія Анемподистівна, — коли відпустите лікпункта, приходьте до мене нагору, пограємо в преферанс!

— Радий би прийти, та ніколи. В мене завтра засідання редколегії й треба переглянути матеріал.

Агнія Анемподистівна відходить роздратована.

— Це неподобство! Ну піді раз-другий до сельбуду чи куди там!.. А то ж раз у раз, день у день! І за нього решті вчителів докори: «Ах, Василь Михайлович». «Ах, якби всі такі...» Свинство!

— Не гнівайтесь, о найкраща з жінок! — м'яко садовив її на стільця Стоян.

— Ви ж, правду кажучи, саме за це Василя й любите. А що він дезертирував від преферанса — неважно. Ми з вами вдвох задуємо в «шістдесят шість».

Як лікпункт закінчив заняття й копошився біля вішалки, вбираючись додому — Василь зібрався й собі.

— Далеко? — спинила його в коридорі Настя.

— Піду до сельбуду, може, застану ще партзаняття.

Хуртовина вщухала. Лікпункт кидався снігом і голосно реготався. Хтось улучив сніжкою в Василя, й йому захотілося приєднатися до гурту. Так легко дихалося після духоти класу.

По дроту зі степу прилітав вітер і падав, знесилений, під тинами вулиць. Обгортало серце якимось хороше почуття: немов він, Василь, все життя прожив отут у Байдаках і все навкруги, навіть школа, таке близьке, спогадами дитинства обвіяне.

І ще здавалося, що немов пройшов якийсь довгий і важкий шлях і тепер відпочиває, дійшовши до мети.

— «Ш і л ь о н с ь к а в е ж а». — Пригадав і всміхнувся.

«Шільонська вежа» — це так Настя каже на школу, власне на північний уступ другого поверху, де вже двадцятий рік живе Агнія Анемподистівна.

— Зобидив старуху, — подумав.

У сельбуді вже було темно, й він повернув назад. Чудернацьке почуття не зникало. Увійшов до своєї кімнати й довго сидів, схиливши голову на руки. Не чув навіть, як рипнули двері:

— Можна до вас?.. — У дверях стояла Настя. — Якийсь дурацький настрій: нічого не хочеться робити, а лягати рано. Ви собі працюйте. Я вам не заважатиму.

Василь узявся до праці. Настя присунула до груби стільця, вместилася з ногами й угорнулася в велику, теплу хустку. Не маючи що робити, роздивлялася давно знайому кімнату: в кутку, біля столу, змошене з ослонів ліжко, над ліжком багато фотографій — слина прикраса кімнати. Це і все.

— Василю, — казала колись Настя, — коли нарешті ваша кімната матиме пристойний вигляд?

— Нехай улітку, як буде менше діла. Ніколи зараз.

Перевела очі на Василя, на його чорну, волохату голову, що низько схилилася над столом. І раптом схотілося поцілувати чорну голову, а далі сховати її на грудях і так тримати довго-довго, ні про що не думаючи й не говорячи.

— Що ви? — якось відчув її думку Василь. Та мовчала.

— Слухайте, ви не знаєте, чому, коли ви буваєте тут, — мені так добре працюється!

— А ви поміркуйте. — Глянула з-під хустки.

Василь знов узявся до праці.

Тоді підійшла, підвела чорну голову і тепло глянула в заморені очі:

— Втомився вже. Буде! Давайте краще про щось поговоримо. От приміром: невже вас так захоплює праця, Василю?

— Ні, не захоплює, але треба працювати. Та й праці ж багато. Мені завжди здається, що я чогось не зробив. Так безумно швидко лине час.

— І вам не нудно... тут?

— Це інша справа. Звичайно... нудно. Навіть більше: це якесь особливе почуття. Колись, у 20-му році, наш полк пішов уперед, а я з кількома товаришами лишився охороняти розбитого важким переходом обозу. Це було в розгромленій німецькій колонії коло Перекопу. Тоді теж була така нудьга; хотілося бути там, із полком, з товаришами... І от зараз: я часто не сплю ночами. Лежу, розплющивши очі, й вслухаюся. Коли на станції крикне паровоз — мені здається, що то гудок на нічну зміну. Тоді з кутка немов устає батько, надіває козушок, бере торбу з харчами й іде на завод. Пригадується розбита економія й батько — коло холодної домни...

— Я іноді люблю пофантазувати. І вночі зі мною бувають цікаві речі: щоразу пригадується технікум, мій столик у канцелярії студкому й молодий гомін у коридорі... І тоді серце защемить-защемить. І тоді хочеться, щоб із'їхалися з закутків республіки всі товариші й щоб вернулося те, що вже ніколи, ніколи не вернеться...

— Але іноді буває й інше. От я сиджу з батьком, дивлюся, як він п'є чарку горілки й весело розповідає про те, як пускали «його» домну. Іноді я бачу себе поруч із ним, або на заводі, або на мітингові, коли крицєве слово д и к т а т у р а розлягається теплими зморшками на тисячах засмаглих облич... Тоді мені на чоло теж лягає така зморшка, і на ранок я веселий і спокійний іду до класу, розповідаю селянським дітям про нашого Леніна й ревізую після занять споживче товариство. Невесело тут — це правда. Добре, що хоч ви...

Він замовк і допитливо подивився на Настю. Та мовчки куталась у хустку.

За вікном знову здіймалася хуртовина. З далекої півночі прилітав вітер, метеликом бився об блискуче вікно, падав знесилений і знов... і знов...

— Слухайте, Василью, — підвелася Настя, — невже справді революція, — це сіренькі будні у Байдацькій школі?!

II

Другого дня зранку трохи нездужалося. Але діти не повинні про це знати, і Василь, як і завжди, ввійшов до класу твердою ногою й дзвінко кинув своє «Добривдень, діти».

Летіло назустріч «добривдень» синіми ластівками, очі блищали весело й привітно. Звичною рукою розгорнув класного журналу й гукнув чергового. Той підійшов і сказав, кого немає в класі. Чути, як за стіною привіталася до дітей Настя Петрівна. Настя з перваками довго не може вгамуватися. Треба ж розповісти всім разом і про те, що Іван б'ється, і про те, що вмерла Марфина мати, і що надворі великий мороз і дуже померзли ноги. Взагалі перваки — народ веселий і охоче розповідатимуть вам цілий день всякі новини, аби не сидіти смирно за книжками...

Під кінець лекції хтось на задній лаві свиснув жолудем.

— Хто це? — зсунув брови Василь. Підвівся Максим, розумний і дотепний школяр.

— Сховай жолудя й паняй до дверей.

Василь Михайлович гнівався дуже рідко, й його четверта група раптом принішкла й знітилася. Всі відчули, що з Максимом до дверей йшла вся група.

По дзвоникові забіг до класу Стоян.

— Добривдень! — привітався. — Ходім, даси мені фізичну карту, мені треба на наступну лекцію.

Школярі всі вийшли, лише Максим підпірав одвірка.

— За віщо ти його?

Василь розповів.

— Плюнь, брате!.. Ну, скажи, якби ти найшов у кишені ще з осені захованого жолудя, — свиснув би ти чи ні?

— ?..

— Ну то ж бо й воно! Максиме! — гукнув Стоян на хлопця. — Іди бігай.

Той вийшов із класу, постояв трохи, а далі кинувся в саму гущу, й свист жолудя переможно вривався в гамір перерви.

— Ну й методи ж у вас, Стояне, — сміялася Настя, коли Василь розповів їй про пригоду з жолудем. — Повинна ж дитина нарешті знати, що цього не можна робити!

— Ще нанеможкається за життя! — буркнув Стоян, і обличчя йому перерізала суха, заморена посмішка. — Кожен з нас зробив би так само на його місці.

Трудовий день тривав далі. Був він такий і не такий, як і вчора, як були й будуть тисячі таких само днів, одноманітних своєю різноманітністю.

Щодня вранці, немов шпаки від камінця, розбігалися по дзвоникові школярі по класах. Щовечора Василь ішов до сельбуду, а Стоян, якщо не йшов з ним, — різався в «шістдесят шість» із володаркою «Шільонської вежі».

Одноманітність ця порушилася аж весною, коли раптом занедужала Настя. Зібралася педрада, й Стоян мовчки поставив своє прізвище у протоколі проти питання: кому заступати Настю. Вів він третю групу й з перваками був комічно безпорадний. Скептик і філософ по натурі, він взагалі невідомо чому пішов до школи. Громадської роботи теж не можна сказати, щоб не любив, а якось вона в нього не клеїлася.

— В мене завжди таке почуття, — казав він Василеві, — що от, скажемо, на сьогоднішні збори я мав прийти або вчора або завтра. Не то люди мені чужі, не то я їм чужий — не розберу!

Цілі ночі він проводив біля хворої Насті, а коли його зміняла Агнія Анемподистівна, ходив з кутка в куток у своїй кімнаті. Знайома товаришам по школі коса заморена посмішка ще глибше лягала на обличчя.

Взагалі ж ця подія помітно на нього вплинула.

На село приїхала партія землемірів провадити підготовку до землеустрою, й Василь пропадав у них цілими вечорами. Вертався пізно, заходив до Насті й ішов до себе. Вперше не мав сили працювати; сидів і прислухався до того, що робилося за стіною.

Нарешті Настя видужала, й усе пішло по-старому. Вона була заходилася дякувати своїй «сестрі-жалібниці» й лаяти Василя за те, що той нечасто заходив, але Стоян раптом спалахнув:

— Василь був зайнятий працею! Що ж до мене, так я... Я просто вивчав грип... Це нова для мене хвороба! — Сказав і хутко вийшов, а Агнія Анемподистівна захитала головою:

— Ах, Насте Петрівно, Насте Петрівно... І не соромно вам!

— Що таке? — не зрозуміла.

— Відбивати в мене останнього партнера...

III

Агнія Анемподистівна справляла ювілей: т р и д ц я т ь п ' я т ь років своєї шкільної праці. Всіх було запрошено до «Шільонської вежі» на склянку чаю, і шкільна демократія переполошилася. Настя півдня утюжила блузку, а Стоян заважав їй, пародіюючи вітальну промову.

— О, ти, котора тр-ридцять п'ять р-р-ро-ків невтомно бор-р-ролася з народною темр-р-рявою!.. — горланив він, а Настя сміялася, забуваючи про утюг.

— Стояне, покиньте! Все має межі!..

— Все, Насте, голубко, крім моєї радості з приводу сьогоднішнього дня! Адже ж ви любите Анемподистівну? Так, по щирості скажіть.

— Люблю, — серйозно й тихо відповіла та. Вітання свого Стоян так і не проказав. Мовчки стиснув руку старої вчительки й сів у куток. Настя широко розцілувала ювілянтку.

— Стояне, — питала Агнія Анемподистівна, — чому ви сьогодні невеселий такий?

— Мав казати вітальну пр-р-ромову, та Настя Петрівна роззяла. От я й не знаю, що мені робити!

Всім стало весело. Настя розливала чай, а Агнія Анемподистівна розпитувала Василя про громадські справи. Той, сміючись, оповідав:

— Ви не були на святі Першого травня? Шкода. Наш голова сільради комік: не приїхав представник з району, так голова сам порядкував. «Товариші, — каже, — оголошую міжнародне свято Першого травня відкритим». А наприкінці після моєї промови тим же самим тоном: «Оголошую міжнародний день закритим!» З незвички в нього так вийшло. А в своїй же справі, дивіться, — вухо. Адже ж землеустрій у нас у перших почали, дарма що величеньке село.

«Шільонська вежа» давно вже не бачила стільки молодості й сміху, і Агнія Анемподистівна після чаю навіть сіла за піаніно. Це вже була справжня подія. Гості затихли, вдивляючись, як сухорляві пальці з болем врізалися в поживклі клавіші далеких спогадів.

Грала вона якось особливо: здавалося, ніби хтось плаче на колінах у матері, лягала на серце тепла, хороша печаль... З далекого минулого виринали тіні пережитого; траурними кроками двох десятків літ, похованих у «Шільонській вежі», дзвеніли болючі акорди...

— Агніе Анемподистівно, голубочко, заграйте щось веселіше, а то, їй-богу, заплачу! — прохала Настя.

— Ну й що ж, плачте, моя хороша, доки не розучилися. От як не вмітимете вже й плакати — тоді тяжко буде...

І вона заграла щось неможливо веселе.

— Тоді тяжко буде, — почала вона знову, коли вмер останній акорд, — да, тяжко... От я на вас на всіх подивлюсь, і шкода мені вас, ой, як шкода!.. Отак пролинуть роки, незчуєшся, як і старість підійде. А вчительська старість..,

— Тікайте, доки молоді, доки сили є! Не доживайте до сумного ювілею!..

І ще довго говорила стара вчителька. Колись і вона молода була, вірила в те, що комусь треба нести освіту народові... І отак, по глухих закутках, пролинуло життя, а тепер... Про сім'ю мріяла, та от і лишлася самотньою. Нікуди й податись... Все життя так і не виблалася на широкий шлях!

Слухали мовчки, низько схиливши голови. А коли розійшлись усі і в коридорі прокотився й завмер веселий сміх Насті — стара вчителька сіла на ліжко й тихо, безнадійно заплакала.

IV

Ой, понад нашим яром,
Та пшениченька ланом,
Го-о-орою-у-у овес!

Уночі спало село. Днем трудовим наморене. А це так десь зрідка вирветься й зникне. До зір хмаринкою.

— Ой, понад нашим яром, та пшениченька ланом... — задумливо повторив Василь. Він сидів із Настею в шкільному садкові.

Обірвав раптом:

— Хороше!

— Що хороше?

— Та так... Усе!.. І пісня ця, й ви от... Знаєте, Насте, мені зараз захотілося заплакати. Чому — не знаю. Щоб тоді легко-легко на душі!..

Настя тихенько засміялася:

— Я й не знала, що комсомольці вміють сентиментальничати.

— Не сентиментальничати, а... Яка-бо ви, Насте... Як на вашу думку, так комсомолець не може відчувати, ну хоч би красу цієї ночі, не може, наприклад... Ви знаєте, Насте, що я вас люблю?..

— Ви ж самі нас цьому навчили, — перебила Настя, не звертаючи уваги на останні Василеві слова, і в її голосі забриніла жорстока нотка. — Все, що поза протоколом, все тепле, ніжне, красиве — «міщанство»! Всякий чулий людський порив — «забобони минулого»! Хіба не так, Василю?

— Не так, — підвів поволі голову, — це вульгарний підхід. Я, наприклад, дуже люблю квіти. Хто посміє сказати, що це — міщанство? Інша річ, коли за вашими «особистими поривами» не видно стає члена суспільства. Кому потрібна ваша «теплота», якщо ви, зі своєю «чулістю», спокійно проходите повз нашу грандіозну епоху!..

— Ви, я чув, збираєтесь їхати далі вчитись? — запитав він по хвилі.

— Так, але це ще остаточно не вирішено. Не знаю, як доведеться влаштуватись із помешканням, з конкурсом... Їдьмо разом, Василю! — І її рука вп'ялася в Василеве плече. — Чуєте? Невже ви думаете лишатися в школі? Ви зі своєю світлою головою, зі своїм бажанням багато знати — здатні на більше, аніж учити сільську дівтуру!

— Не можна зараз, хоч і хочеться... Ах, як хочеться, Насте! Я ж недоучка, всі ми хто тоді вчився, недоучки. Наспих вивчені... — Його голос забринів пекучою тугою, обірвався й замовк.

— Не можна зараз, — заговорив він знову. — Ви ж знаєте, Насте, як тут мало людей. На кого я все це покину? Адже ж і моя світла голова — лише маленький гвинтик великого механізму...

— А молодість, Василю?..

— Молодість?.. Ех, Насте Петрівно, ми про неї звикли... якось не думати. Після Трипілля, — в його словах забриніла та ж сама, що раніш у Насті, жорстка нотка, — після Трипілля, кажу, нам і молодість не в молодість стала, якщо не гинула де-небудь... Багато ми, комсомольці, дечому вас навчили, а от одному не навчили ще й досі.

— Чому саме?

— Вміти любити революцію...

І знову, з глухим болем бажання зрозуміти щось чуже й далеке, пролунало питання Насті:

— Слухайте, Василю, невже справді революція — це сіренькі будні у Байдацькій школі!?

V

У споживчому товаристві трапилася чергова розграта. Чекали на приїзд інструктора з округи, а тим часом до праці стала ревізійна комісія. Василь забрав усі книжки, аби вночі перевірити. Продавець товариства — колишній крамар, і голова — колишній волосний писар, добру кашу заварили, а кінці в воді...

— Василю Михайловичу, — мимрив продавець, — щоб я коли-небудь що-небудь... Та хай я до завтра не доживу... Конешно, люди ми темні, хіба так, по несознанію, яке упущеніє вийшло, а так, щоб із наміром — борони боже!..

Голова запобігливо підтакував:

— Конешно, по несознанію — інша річ. Оце, хвала богові, що хоч ви в ревізії — допоможете нам розплутатися!..

Всю дорогу до школи Василь стиха всміхався. Він добре знав, що голова кожного свята напував сільських горлохватів, аби ті на перевиборах пособили йому «скинути отого вчителя».

В шкільному садкові Василь побачив Настю й Стояна. І Стоян, і Настя лишилися на літо в школі. Які були на те причини — Василь добре й не знав.

— Ідїть до нас! — гукнула Настя. — Ми обмірковуємо важливу справу! А потім: невже не можна раціональніше використати відпустку — все літо провозитися з громадською роботою? Он Стоян на пороги подається!

— Серйозно?

— Цілком, — заговорив Стоян. — У мене план: Харків — Полтава — Київ, і Дніпром до порогів. Далі пішки вилазити пороги, пароплавом до Каховки, а далі знов пішки — на Асканію Нову... Паняймо разом. Самому нуднувато.

— Чому ж самому! Адже ж, Настя Петрівна...

— Настя Петрівна тут ні при чому! — перебила Настя. — Важлива справа полягає в іншому. Я... слухайте...

— Ну?

- Я остаточно вирішила кидати школу й подаватись до інституту.
— Ну й що ж, — дивився в нікуди Василь, — бажаю успіху...
— Але ж ви з нами? — І її рука вп'ялася в Василеву.
— Ні, я не поїду... Я не кину праці в школі... На той рік, якщо згодиться Стоян, ми ще тут...
— Я теж подаватимусь до інституту! — перебив Василя Стоян.
— Якого саме?
— Мабуть... ветеринарного.
— ?..
— Серйозно. Ціла низка аргументів — за останній.
— Цікаво, що за аргументи?
— Я не люблю людей — це раз, і мене люди — два.
Настя рвучко підвелася:
— Заради чого я мушу жертвувати тут, у цих Байдаках, молодістю й здоров'ям, коли є змога влаштуватися краще?! Стаж у мене вже є, тільки б не зрізатися на конкурсі!..
Василь мовчки пішов до школи.

VI

І в невеликому ділі можна іноді наробити великої плутанини.

Шосту ніч сидів Василь за книгами товариства й ще не бачив краю. Перевірив наново всі підсумки по сторінках, жодна з допоміжних книжок не сходилася з меморіалом. Голова передбачливо «загубив» прибуткові ордери, й доводилося вірити на слово.

Сині смуги лягли попід очима Василеві, й дуже боліла голова. В вікно світив місяць, лилися пахощі з квітника за вікном, а десь далеко на селі вмирала пісня. Слів не можна було розібрати, але від тягучої, незнайомої мелодії спадала на серце тиха, задумлива туга.

Схилив голову на руки й прислухався. Щось близьке вчувалося в незнайомій мелодії. Може, туга за рідним краєм, може, жаль за кимсь близьким і коханим, що ось не стане його, й буде порожньо й самотньо.

Не чув, як і вмерла пісня. Замислився.

— Слушайте, Василю, — на підвіконні сиділа Настя, — де у вас береться нахабство сидіти над цими ідіотськими книгами такої чудової ночі?!

Він мовчки підвів голову.

— Вилізьте сюди! Погомонимо. Я їду вдосвіта, й не хочеться лягати.

Вся в білому, ясна й хороша, вона сиділа на вікні в сяйві місяця й перебирала тоненькими пальцями пучечок матіоли зі шкільного квітника.

— Стоян їде зі мною. Ми доїдемо вкупі до Харкова, а потім він поїде на пороги... До речі, ось вам на спомин! — І вона кинула пучок матіоли на меморіал. — Знаєте, ця квітка мусить бути вашою емблемою: ви живете тим, що переживаєте вночі, але помилково думаєте, що живете своїми трудовими буднями. Колись ви це зрозумієте, та вже тієї

надлюдської енергії, що ви вкладаєте в вашу роботу, буде замало для того, аби від неї відірватися!..

— Ну-бо вилазьте! Мені так хороше з вами! Може статися, що вже ніколи, ніколи більше ми не побачимося!.. Що з вами, Василю?!

Сиренькі квіти зникли в скрючених пальцях, голова важко впала на книги. Василь чув, як у вікно влізла й підійшла до нього Настя, і плечі йому по-дитячому здригнулися в її руках.

...— Не треба плакати! — почала Настя по хвилі. — Василю, чуєте? Не треба, сонечко!.. Невже ви... невже ти коли-небудь міг думати, що я тебе не любила!!!

— Насте Петрівно! — гукнув за вікном Стоян. — Коні вже...

— Зараз! — Теплими руками Настя підвела Василеву голову, поцілувала й мовчки поклала на скрючені пальці.

— В ІНО, в ІНО, в ІНО, в ІНО, воно на радість нам дано! — фальшивив біля паркана Стоян, укладаючи на бричку Настині речі.

.....

— Колись ви це зрозумієте, та вже тієї надлюдської енергії, що ви вкладаєте в вашу роботу, буде замало для того, аби від неї відірватися... — пригадував Василь, услухаючись у цокотіння брички.

І неясно відчув у цих словах якусь незрозумілу неправду.

Підвівся з-за столу.

— Емблема, кажеш?.. Гаразд! — всміхнувся, а далі позіхнув.

Вийшов на шкільне подвір'я й довго ходив квітником, низько схиливши голову. Думав про щось...

— А Насті Петрівни немає! — Василь підвів голову. Перед ним стояла Агнія Анемподистівна.

— Немає, кажу, Насті!.. І Стояна не буде. — Додала по хвилі: — А ви ж куди?

— Я з вами лишаюсь.

Вони йшли поруч стежкою квітника.

— Ви, здається, сьогодні не спали?

— Ні, книжки все перевіряв.

— Не спала й я. Думала все... Слушайте, — її рука м'яко лягла на Василеве плече, — приймайте, мабуть, від мене школу... Серйозно! Стара я вже стала, важко мені! Буду якось коло вас хоч із первачнею, чи що, вік доживати... Та й те візьміть: тридцять п'ять років учителюю, натовклась, хвала богам. А ви — молода людина. Попрацюєте. Я ось у цьому селі вже скоро двадцять років, а ще й досі тут роботи — непочатий край!..

1.2. На шпилі

О. М. Горькому

...! щоб іти все вгору, вище й вище,
аж поки станемо там на шпилі...

Леся Українка

Від Очеретяного до комуни можна йти шляхом, можна й шпилем, навпростець. Шляхом швидше: спиниш знайомого шофера з МТС і попросиш підвезти до комуни.

Але я вже давненько не був у цих краях, після міської задухи й автомобільного гомону мені хочеться надивитись, як у прохолоді степового надвечір'я допрасовуються пшениці, — і я обираю шпиль.

Іду путівцем, пшеницями, що тихо погойдують сизими сережками цвіту на колоссі, — тихими, задуманими пшеницями в цвіту. У полі штиль, і океан пшениці, де-не-де брижачись на передвечірньому леготі, мляво куняє в берегах далеких горизонтів. Зелена повінь затопила мозаїку смужечок і обніжечків, і шпиль розправив крила, піднісся над далекими долинами, ніскільки не збіднівши ні на барви, ні на тони. Одноманітний і однотонний на перший погляд, океан пшениці насправді переливається на сонці безліччю барв: від зеленової, сизої — на пригорках і могилах, блідо-зеленої, прожовтуватої — на водотечах, до смарагдової — на рівному, темно-зеленої, густої — по лощинах.

Тихий і безмовний, шпиль, коли прислухатись, бринить тисячами голосів. Ось давні, милі і трохи обридлі знайомі: цвірінчать коники, підьпадьомкає-альтує перепел, а вгорі — перші скрипалі й флейтисти оркестру — витюрлюкують-заливаються жайворонки... Та вже не охопити, не оспівати жайворонкам широчінь океанокрилого шпиля і далеких-далеких горизонтів! Ї до сопранового пересвисту пташок, густа й глибока, долучається октава: десь за пшеницями, може, на очеретянському, а може, аж на комунівському, гудуть, переганяючи пар, трактори. А ліворуч, над Теплинським лісом, осібно, як у народних піснях, веде тенорову партію літак. То відстаючи і плинучи фугою, то зринаючи наверх на високій і рівній ноті, тенор літака розливається понад тонку, білу хмару, зв'язуючи, підносячи всю мелодію... Збагачений на тони, нечутний і тисячоголосий, гримить над пшеницями степовий оркестр, — тихими й задуманими пшеницями в цвіту.

Широко очам, широко й вільно грудям, широко й гучно ступається ногам. Ба, то не самому лише мені: он попереду (аж оце тепер я її помітив) іде путівцем жінка, молодиця із збитою на тім'я білою хусткою й вузликом у лівій руці. Їде, не схитнеться, ставна й гінка, як вечірній осокор, — вже ж і рівно навчилися ходити молодиці нашого краю!..

Зоддаля я чомусь уявляв її молодшою, але, наздогнавши, побачив:

іде жінка років сорока-сорока трьох, худорлява, з рясними зморшками біля очей і рота й синюватими жилками на пошерхлих, сухих руках.

Привітався, спитав, чи далеко йде. Вона відповіла — сухоярівська, і спитала й собі:

— Ви до нас?

— Ні, я до комуни. А ви ж це здалека?

— З Очеретяного. — І, побачивши в моїх очах німе запитання: чому це буденного дня, саме в поліття, йде вона, по-святковому вбрана, з Очеретяного, додала: — На суді була... викликали.

— Судилися, значить?

— Ні, судила.

Це «судила» жінка мовила так просто й невимушено, як коли б вона сказала була «полола» або «в'язала». Лише зустрівшись удруге з моїм поглядом, вона швиденько, не пускаючи вузлика з лівої руки, збила хустку з плеч на голову і зап'ялася по-жіночому: вузлом під шию. Мовляв: ще скаже чужий чоловік: «Іде простоволоса, має хусткою за плечима, наче дівка...»

— Судила, кажу... Вже оце вп'яте чи вшосте викликають... Засідателька я народна, — осміхнулася на слові «засідателька» жінка.

— Кого ж судили? За віщо?

— Та... тракториста одного... Очеретянський. Жінку сокирою зарубав... Через ревності...

Якийсь час ми йшли мовчки.

— Що ж вона... та, що вмерла... і справді завинила перед чоловіком? — спитав я, думаючи більше про те, яким безглуздим дисонансом врізається ця дика історія в горду й ясну радість нової музики степу.

— Так рубати?! — жінка аж спинилася й рвучко обернулася до мене. — Так рубати, по-вашому? — перепитала вона. — Не на його, на іншого глянула — рубати, зійшлася з іншим — дитину в криниці топити... як кошеня?.. Що вона, власність його, чи як?.. Та й що значить, — «завинила»?!

Вона стояла переді мною, осяяна сонцем; оборочка зморщок довкола очей і рота виступила виразніше й строгіше, — гірких зморщок досвіду й горя, що дають право гніватись і судити.

— Ні, звичайно, не рубати! — широко сказав я, дивлячись у сірі, примружені очі жінки. — І не завинила вона нічим. Це я так сказав... про інше думаючи. Та й тракторист отой... може, він...

— То ж бо то й є, — перебила жінка, вгадавши мою думку, — то ж бо то й є, що ніякий він не ворог: бідний собі хлопець, роботяга!.. Хіба що, може, напоумляли вороги... — І прикро додала: — Він ще й досі де в кому сидить... ворог отой... що сокирою... з-за ревності!..

У голосі жінки було стільки пристрасті, що я мимоволі подумав: у неї є, певно, якась особлива й особиста причина так близько брати до

серця всю цю історію.

— Що ж присудили вбивці? — спитав я, трохи помовчавши.

— Шість років... Я казала — більше дати, так суддя каже: закон не велить. А я така, щоб більше!..

...Я вдруге подумав, що у жінки є якась особиста причина так гостро все це переживати. Втім, чому ж неодмінно особиста? Й на мить спробував уявити собі цю жінку на суді, коли вона, лагідна й хороша, — а була вона лагідна й хороша, про це промовляла кожна рисочка її обличчя, — вимагала від судді суворішого вироку. Що нею керувало: якась давня особиста образа чи висока свідомість представниці народу, маси? Хіба висока свідомість свого права не наражатись на сокиру на шляхах свого серця не могла продиктувати цій лагідній народній засідательці, саме їй, новій жінці, напевно, матері, її вимогу більшої кари вбивцеві?

— Не мав він права цього робити... тепер... — спокійніше мовила жінка і, побачивши, що я на слові «тепер» рвучко обернувся до неї, додала: — Що це йому, старий режим, чи як?!

— А хіба ж за старого режиму...

— За старого режиму... — тихо, мов луна, озвалася вона і не доказала.

Тіні вгорнули шпиль. Зійшла позолота з далеких могил. Над степом тугою струною забриніла вечорова тиша. Октава тракторів пливла над пшеницями, зафарблюючи тишу в урочистий і водночас трохи сумирний — по-вечірньому — тон.

Хтось сказав, що двоє людей, зустрівшись випадково в дорозі, розкажуть часом одне одному таке, чого ніколи не розкажуть і найближчим людям. Може, тому, що, виливши душу перед випадковим подорожнім, оповідач не наражається на розпитування вдруге, вдесьте, годі, коли оповідати немає ніякої охоти.

Я ніколи не забуду того, що оповіла мені про себе народна засідателька з Сухого Яру. І я зрозумів, чому воліла виступити ця лагідна, стримана жінка з вимогою такої суворі кари молодому трактористові, що через ревності зарубав свою жінку.

Ось що вона мені про себе оповіла.

.....

Її чоловіка забрали в солдати восени тринадцятого року, а влітку чотирнадцятого почалася війна. Чоловік пішов на фронт. З півроку слав додому листи, нудні, казенні; знав, що дружина неписьменна (сам він теж грамоти не вмів), що однаково його листи, писані за гривеника ефрейтором, читатимуть уголос сусіди або писар з розправи. Та й мало в листах було про неї,— усе більше до батька: про хазяйство, про коня, про посів, про хату. Старий оженив сина саме перед призовом: піклувався, щоб було кому робити в хазяйстві. Другий його син, молодший, робив десь на шахтах і, чути, не дуже збирався повертатись додому. Батько не йняв цьому віри: стару хату лишав меншому, а старшого, оженивши,

навіть одділив, лишивши, щоправда, все у себе, доки син повернеться з солдатів. Молода солдатка жила у свекра: хату, в якій вона, діждавшись чоловіка зі служби, мала жити, лише почали будувати; зрубом без вікон чорніла хата на околиці.

Робила, як проклята, з рання й до ночі. Мовчки, як і годиться, вислухувала свекрушине виказування, їла стоячи, спала сидячи: невістка, та ще й солдатка — хто за неї оступиться!? Коли приходив лист від чоловіка, молодиця ставала оддалік, позаду свекра, свекрухи, родичів, сусідів і слухала листа, дождаючи, доки наприкінці, скупим натяком на ласку, буде вичитано, в числі інших: «супруг нашой Ганше з любов'ю низкою поклон...» Пішов чоловік служити майже зразу після одруження: не намиливалася, не навтішалася з ним і трохи. І хоч якийсь чужий він був і далекий-далекій, та все ж найрідніший: з ним вік вікувати, він один хоч коли-не-коли пожаліє, оступиться, приголубить...

І раптом не стали йти листи. Немає місяць, другий, третій. Півроку. Рік... Писар з розправи за карбованця згодився добитись толку від полкового начальства: прийшов нарешті звідти папірець про те, що «рядовий такий-то під час відступу загинув безвісти». Це було страшніше смерті, оте «загинув безвісти». Вмирили і в них у Сухому Яру люди. Вмирили й своєю смертю, вмирили й під ножем у бійці, і по далеких шахтах на заробітках, і грім у полі вбивав, навіть вовки загризли якогось одного: нахопився вночі на зграю під Теплинським. Так і цього, хоч і розірваного, а таки знайшли, знають рідні, де його могила. А тут — безвісти!..

Уночі, лежачи самотня на лежанці, або вдосвіта, микаючи нескінченну мичку, вона довго думала над цим «безвісти», і їй увижалися всякі страхіття. Про важкі дванадцятидюймові «чемодани», що цілими взводами розривають людей на дрібні шматки, вона не знала, але часто уявляла свого чоловіка, загрузлого з головою десь у дрягві (про болота писалося в листах) або живцем прикиданого землею... Про те, що він може бути живий, і гадки не мала. Та й люди казали: був би живий, вже як не є, а озвався б, де й що. Пишуть же он людські з полону, а хоч і не пишуть, так про тих з полку повідомляють, що, мовляв, потрапив у полон, а це «загинув безвісти...»

Так ото й жила: удовою — не вдовою, затурканою солдаткою, напівнаймичкою в чоловіковій сім'ї. Було, доки йшли листи, то хоч свекор коли-не-коли людським словом обізветься, а це і свекор похмурнішав, гримає, об хазяйстві журиться: робити нікому... А вже про свекруху, то годі й казати: «і сяка, й перетака, і те не так, і друге не так, і робити ледача, і їсть побогато, і хату з садибою моститься в них загарбати, а вони її не їй, а синові справляли, не діжде вона, хвойда, у синовій хаті з якимся приймаком царювати...»

Бився, бився старий: вже яке там не є хазяйство, а кругом у роботі неуправка — ні косою, ні ціпом не здужає як слід орудувати, — поїхав

до волості і привіз звідти німця. Саме під той час пригнали до волості партію полонених і роздавали роботи по тих господарствах, з яких робітників було забрано на фронт. Німець, увійшовши до хати, перехрестився на образи й сказав «добридень», так, хоч би й якийсь сухоярівський чи там очеретянський. Німець був з Галичини, — рукатий, небалакучий хлібороб з-під Львова. Обжився швидко, робив усе без загаду, їв, що дадуть, змінював подерту австрійську уніформу на плоскінні штани й сорочку, і коли б не люлька (німець курич довгу гуцульську люльку) та не мова, трохи одмінна від нашої — ніхто б і не сказав на німця, що він не сухоярівський зроду...

На молодицю спершу зиркав коса, все придивлявся, ніяковів, уникав навіть. Згодом почав пособляти, чим міг, полегшував гірку долю солдатки: мняв їй прядиво, сукав цівки, носив за неї воду з криниці, навіть корову здоїв разів зо три вдосвіта й відігнав сам у череду, коли молодиця ненароком засипляла. І такий лагідний, привітний, як осміхнеться, так немов аж ясніше в хаті стане. Ніхто, хіба що покійна мати, доки жива була, не всміхався так до солдатки на віку. А то всі з лайкою, та з гриманням, та з попріком...

...Сталося це влітку, у возовищу, на третій рік війни. Як саме сталося — вона й сама не знає. Поїхали вони вдвох із німцем по снопи на далеке поле, аж до Трьох Братів, до могил. Німець поганяв, а вона куняла на возі... І немов уві сні все це: і високе голубе небо вгорі, і голубі очі німця десь близько-близько біля її очей. Всю дорогу назад німець ішов біля воза зніяковілий, збентежений, поганяв мовчки, не озивався до неї, силкувався не дивитись. А вдруге і втретє — без сорому казка! — вона сама до нього приходила: німець спав у клуні, окремо, — приходила, мов сновида, не тямлячи, що робить, не думаючи про те, що буде далі. Отямилася пізніше, аж восени, коли німця забрали назад у волость, коли почула, що має стати матір'ю. Отямилася, злякалася на смерть, аж в очах туманіло від страху. Нишком, щоб не знала свекруха, до баби збігала, та вже чи пізно кинулася, чи схибила баба, а тільки не пособилося: навесні народився син. Викапаний батько; голубоокий, міцний, рукатий — роботяга-хлібороб.

Те, що було досі, раєм здалося, — аж оце тепер почалося справжнє пекло. І полоти, і в'язати — всюди дитину з собою тягала, і в дощ, і в холод, однаково. В хаті лишити — душі немає: стара — змія-змією, старий хмурий, як ніч осіння. То була не дуже рідна, напівнаймичка, а це й зовсім зацькували — і в хаті, і на вулиці, і родичі, й чужі. Подалася б світ за очі, так куди ж податися з малою дитиною!? Та ще темна, неписьменна, зроду ніде, крім Сухого Яру, не була... Десь, казали, саме під той час царя було скинуто, про свободу балачки йдуть, а їй яка свобода? З рання й до ночі в роботі, дитина із нею, обоє зацьковані, затуркані, затюкані... Весною дитину знайшла, цілу весну й літо у свекра робила. А як обробилися, обмолотилися, прядиво, городину повправовували — прогнав її свекор

від себе у недобудовану синову хату. Ані хліба не дав, ні картоплі, ні прядива — у чому була, в тому й прогнав. «Іди, — сказав, — на своє подвір'я й живи, як знаєш, а нас не страми!..»

Як зиму вижила — цього не розповіси... Сяк-так обліпила хатину, на одне вікно стяглася, друге кізяком та глиною заліпила, змостила, яку сама зуміла, грубу, на собі аж із лісу хмиз тягала, пряла день і ніч куркулям за картоплю, за миску капусти, варила в грубі, жила...

Десь далеко, за Теплинським лісом, під Краматорськом, бої, казали, йшли: офіцери з робочими билися; у Москві, чи ще десь там, усіх панів, казали, перебито було, робоча партія править, війну, казали, прикрили... До Сухого Яру мало яка чутка долітала ще під той час, а вона так ще й не всі їх і чула: ніде не бувала, хіба що коли пряжу віднесе або картоплі збігає розживеться. Трусилася в холодній хатині, як зацькований звір, удвох із сином, гляділа його, бавила, навіть пісень йому співала... Страшно так їх співати, поночі, у самотині, коли надворі, за замерзлим вікном, віє віхола й виють вовки і коли в цілому світі немає жодної душі, яка б тебе пожаліла, озвалася добрим словом!.. Крала по чужих токах солому, топила грубу, жувала напівзварену картоплю, запихала закляклыми від холоду пальцями синові до рота, годувала сина, боролася, жила...

Весна, літо промайнули на чужій роботі. Влада перемінилася: німці прийшли, гайдамаки. У Сухому Яру їх мало й бачили: Теплинський ліс близько, потикатись боялися. Раз тільки й об'явилися: забрали двох хлопців, гарні хлопці, бідові; розстріляли їх німці у волості...

А пізньої осені, саме перед тим, як тікати німцям з гайдамаками, почувала вона, що прийшов додому, до батька, Іван, чоловік...

У недобудовану хату на околиці чоловік прийшов не зразу, а аж на другий чи на третій день пізнім смерком. Увійшов, кинув на піл солдатський мішок і шинель, сказав: «Ну, драстуй!» — і важко сів на ослін. Не бив, не лаяв, мовчки висидів, доки молодиця відголосила у нього в ногах, потім хрипко сказав: «Світі!»

Відказала «нічим» і кинулася до сусіди позичати каганця. А коли принесла й неслухняними пальцями почала шукати біля груби сірники, чоловік сказав: «Не треба світити» і додав: «Мені байдуже, а тобі щоб по-видному сором очей не виїв...» Потемки всипала йому борщу, стала біля груби, покірно склавши руки на грудях, їсти той не схотів, мовчки прослав на лаві шинель, кинув у голови мішок з полу, ліг, не розбираючись, буркнув: «Лягай, не маяч!» Не лягла, сіла на полу скраєчку, прислухалася, чи спить чоловік, і по тому, як він дихає, вгадувала: «Не спить...» Дитина в колисці пхикнула — кинулася до неї, як опечена, поколихала, поцитькала, обливаючись холодним потом, думала: от зараз прокинеться дитина, підведеться з лави «він», і почнеться щось страшне... Але «він» не підвівся, не ворухнувся, навіть удав, що спить: важко,

придушено схрорпнув на всю хату. Дитина, прикидана теплою одежиною, вгамувалася, затихла. І в цій темній, холодній тиші молодиця протремтіла до світу.

Не сталося нічого страшного й на другий день. Чоловік схопився вдосвіта, сходяв до батька, узяв коня, привіз із лісу хмизу, увійшов до хати, мовчки закурив до груби. Мовчки сів до столу, коли молодиця всипала юшки, мовчки добув із свого мішка ложку, а ту, що вона подала, посунув до неї і сказав: «Їж...» І те, що не бив, не лаяв, було страшніше за всяку муку. Коли б побив, нехай і найлютіше, як били своїх жінок деякі інші фронтовики, побив би до півсмерті, калічачи, вирываючи пасма з кіс, — їй було б устократ легше, звичайніше, ніж отака гнітюча, страшна мовчанка. І дитину — вона вже повзала, ловила матір за поли — не бив, не чіпав, а тільки сказав, сказав так, що в хаті враз нічим стало дихати: «Щоб її не було!..»

До розорених війною домівок верталися фронтовики. Інші, перебувши вдома день-два, набирали сухарів і йшли далі, у відступ, із краматорчанами, луганчанами, аж до Волги. Інші, ревкомівці, повстанці, пересиджували люту гайдамаччину у Теплинському лісі; ще інші, повернувшись, відпочивали: скликали родичів, сватів, сусідів, пили самогон, співали, билися, — гуляли. А він—хіба може він з «отакою» покликати на бесіду родичів, сусідів?! Брала фронтовики жінок, старшеньких дітей, їхали після чотирилітньої розлуки до братів, до дядьків, до заміжніх сестер гуляти, гостювати... А він — куди він поткнеться з «отакою»? Почорнілого, страшного й мовчазного, молодиці було його щиро шкода. Вона жаліла його темною бабською жалістю і вже, звісно, кругом мала себе винною за оту нещасну дитину. Звісно, вона винна, міри немає її вини перед чоловіком! І, похолонувши від чоловікового «щоб її не було», вона й хвилинки не подумала про те, чи має він право цього вимагати. Одна думка, страшна своєю неминучістю, заступила всі інші, сушила мозок, краяла серце: як? Як позбутися дитини, що вже спинається на ноги, що вже каже «мама», що так розумно пильнує очима кожен материн рух?

— Як?..

— Уночі прокинуся, — тихо оповідала жінка, — уночі прокинуся, лежу, думаю... Тоді схоплюся, до колиски підійду, постою, сухими слізьми зйду, назад до полу вернуся, ляжу. А інший раз, то й уберуся, і одежі наготую дитину вгорнути, а вона, тільки торкнучись, прокинеться, заплаче... Одного разу й не заплакало; вгортаю, а воно «мамо!» сказало, прокинувшись, і аж посміхнулося неначе. Я його, мов жарину гарячу, у колиску назад кинула, а сама в сіни вибігла, протрусилася в сінях до світу: страшно було в хату заходити. А вдень — очі б його не бачили, мука одна дивитись, як воно повзає, за поли хапає, мамкає!.. Здається, придушив би хтось — вік би дякувала! І таке гірке, таке рідне воно мені було під той час, рідніше, ніж тоді, коли ми з ним удвох першу зиму

бідували... А він усе хмурнішає, посивів на скронях за тиждень, навіть пити не п'є, такий страшний та чорний!..

— ...І таки наважилася. Звечора дитину в колиску закутану поклала, перед досвітком схопилася, рота дитині затулила, щоб без крику з хати винести, надворі приколихала, прицитькала, понесла на Дінець...

— ...Це тільки зараз так, неначе легко та до ладу сповідається, а тоді мов уві сні все це робила або несповна розуму... Принесла до ополонки, розбила підбором те, що попришерхло за ніч, бачу: закутану дитину ніяк кидати, мала ополонка, розкутувати треба. Розкутала, — пальці немов чужі, не слухаються, — а воно, звісно, прокинулося, заплакало. Плохеньке воно було в мене і смирне та терпляче: хоч і заплаче інший раз, то так, тихенько, пхикає тільки. А це заплакало голосно та руками, руками мене за шию вхопило... насилу одірвала! Одірвала руки, полою кожушини пригорнула дитину, кинулася геть від ополонки... Біжу, кричу, а ноги, мов не свої — підгинаються та все неначе на однім місці тупцюються, все неначе на однім місці...

— ...Далі я вже нічого сама не пам'ятаю; це вже люди мені згодом розказали, як воно й що було. Знайшли мене напівмертву на дорозі, коли гнали худобу вдосвіта до Дінця напувати. А дитина під кожушиною пригорнута спить, насилу відняли її від мене: так руки позаклякали на морозі.

— ...Вмерла дитина на другий день; без мене вмерла, — я без пам'яті в гарячці лежала, — без мене її поховали сусідські жінки. А мене у лікарню у волость одвезли: вже тоді у волості ревком був, із жінвідділу приїхали, забрали. Як лежала в лікарні, як лікували — цього нічого не пам'ятаю. А от одне тільки пам'ятаю й досі, чи сон, чи марення, не знаю, як і сказати. Неначе одужала я, мариться мені, і йду додому, рада та весела. Переступаю поріг, син до мене — теж живий неначе — назустріч диває, сміється. Я його ото неначе тільки на руки взяла, а чоловік від столу як гримне: «Щоб його не було!» І враз усе неначе довкола закричало: у вікна родичі, сусіди, чужі заглядають, кричать «не було!», стіни кричало: вітер у бовдурі стугонить-виказує: «Щоб його не було... не було... не було...» Схопила я ото дитину й неначе несучи її вдруге на Дінець. Принесла і вже не розкутую, бо мороз, а так, угорнуту, і кидаю неначе в ополонку. Кидаю, а воно — в одежі, звісно — не тоне. Я неначе заплющую очі, улякаю біля ополонки та руками сина — під лід!.. під лід!..

Народна засідателька замовкла. Мовчки йшов і я. Нарешті спитав:

— А чоловік? Що ж він?

— Чоловік? — з невольною ноткою якоїсь вищості в голосі гірко перепитала жінка. — А нічого! Судити його не судили: дитина ж таки своєю смертю померла... Приїхав, — це вже весною було, — по мене, брати з лікарні, і тільки й спитав: «Одужала?» — «Одужала». — «Ну, от і добре, — каже, — бо я з неділі мазальниць договорив, хату вліпляти;

Думав — самому доведеться з ними морочитись...»

— Ї... жили ви з ним... після того? — спитав я, певний, що почую «ні».

— Жила, — просто відповіла жінка. — Дітей не було, — додала вона сухо, — душа не лежала; а жила! Десять років вижила! Де ж дінешся: хазяйство, хата, робота, прядіння, податись нікуди, вгору глянути ніколи, ну й жила... Ї аж коли артіль у нас стала... — голос жінки забринів по-іншому, і я з цікавістю поглянув на свою бесідницю, — і аж коли артіль у нас стала — пішла я від нього. Знаєте ж, як воно починалося. Усе завирувало: там голосять, там будують, там пісень співають; трактори понайжджали, вулиці димом угорнули... Ї все збори за зборами, збори за зборами: сьогодні про те, кому на яку роботу ставати, завтра про худобу, післязавтра ще про щось. Стала я зразу за няньку в яслах дитячих робити. Кілька днів і дома не була, улаштовувала все ясла свої. Увечері додому збігати ніколи: у лікнеп мене старістю вписали... Ї думок, думок! — таких думок я за ті дні передумала, — за все життя їх стільки не було!..

— Прийшла я додому аж у неділю, коли матерям дітей пороздавала. Порозносили вони їх з ясел, вичукикують, поскучавши за тиждень, а я додому подалася. Увійшла в хату, а вона на мене такою пустокою вйнула! — ніхто не схопився, не подріботів до мене ноженятами по долівці... Нічим мені дихати зробилося в пустці: то неначе й зовсім забула сина, а це враз він, як живий, мені перед очима став... Чоловік — чобіт лагодив сидів на лаві — спитав: «Прийшла? Чи знову кудись подасися?» А я — і не думала неначе таке сказати, а так якось враз воно й надумалося й сказалося: «Піду я від тебе, Іване!..» — «Куди?» — «Зовсім, — кажу, — піду... Не житиму з тобою!» — «Що, вже й другого знайти встигла?» Як він це сказав, так у мене остання крапелька жалю до нього пропала. Глянула я тільки на нього мовчки, аж він очі додолу впустив, одвернувся. Мовчки взяла із скрині сорочку чисту, кофту з полу взяла і вийшла... Ї от живу вже п'ятий рік у келійці при яслах при дитячих; у яслах я вже завідувачкою. Вечорами, дітей повкладавши, книжки сяк-так читаю, навчилася; поганого про мене ніхто не скаже, хоч і сама живу; засідательською оце, бач, у суд у народний обрали. Дітлахи мене люблять, поважають, мамою є такі, що звуть. Ї я їх люблю, виховую, радію чужою радістю... Отак і живу...

.....
Червневий вечір линув над пшеницями. Тихими, задуманими пшеницями в цвіту. З далекого аеродрому прилетів і закружляв над Теплинським лісом інший літак; на цей раз це був важкий бомбовоз, що, певно, відбував нічний навчальний польот. Рокіт його моторів перекликався з октавою тракторів за угорнутими в п'ятьмо могилами; трактори, завертаючи, осявали часом вершечки могил і пригорків, кидали високо вгору пасма ясного світла, немов посилаючи привіт двом рухливим зорям, зеленій і червоній—сигнальним вогням літака.

— Це б йому, — печально мовила жінка, — вже зараз дев'ятнадцятий

пішов... Їздив би десь, глядіть, на тракторі, а може... — вона провела очима рухливі зорі високо вгорі і строго, немов виказуючи комусь, додала: — А може, й літав би, як отой літає... Ще вище літав би, може!

...Лан пшениці, сірий у вечірніх сутінках, кінчився. Прохолодою війнуло від темно-зеленого поля кукурудзи. Понад нею, ліворуч, у долину, до Дінця, звертала стежка на Сухий Яр.

— Ну, прощайте!

— Прощайте... — міцно й довго потиснув я пошерхлу, сухорляву руку. Те, що хотілося сказати — тепле, синівське, товариське, — клубком підступило до горла, не сказалося... — Прощайте!

Ї пішла, розстаючи в дзвінкому присмерку. Народна засідателька з Сухого Яру.

Я постояв на роздоріжжі, доки біла хустка на гордо й строго зведеної голові не злилася з синявою вечора, а потім поволі рушив і собі. Йти мені лишалося небагато. Поминувши лан кукурудзи, я побачив: за ожередами торішньої соломи, ховаючись у зелені садів, привітно мерхтіли електричні вогні моєї комуни.

1935

Ізюмщина

1.3. Смерть

Сім центнерів зерна, привезені за двадцять п'ять кілометрів, далися-таки коням взнаки. Зсіпане на елеваторі, зерно, здавалося, й досі лежало на санях, притискуючи їх до оголеного від снігу бруку. Недовгий перепочинок біля елеватора й оберемок ячної соломи не поновили й трохи сили змореним коням, тим більше, що навіть соломи не дав доїсти хурщик: нашвидку накинув посторонки на барки й рушив слідом за іншими саньми, що ними привозив хліб до елеватора його знайомий з сусіднього колгоспу.

Проте, рушивши, обидва хурщики на домівки поїхали не зразу. На базарному майдані з'їхали з дороги, зупинили коні, а самі десь подалися.

Старий Чонгар стояв понурий, шулячись від сиверкого вітру. Часом він витягав шию, хапав довгими одвислими губами сіно з чужих, що стояли попереду, саней і незручно жував загнuzданим ротом. Чонгарові нили плечі й спина, тілом розливалася млість старечої втоми. Стояти запряженим було незручно, тягтися до сіна заважали прив'язані віжки. Тупий біль проймав коліна задніх ніг: запрягаючи, хурщик двічі накинув на барок і без того короткі посторонки, і барок, доки їхали від елеватора, вже встиг набити Чонгарові коліна...

Хурщики нарешті об'явилися. Вони посідали на передні сани і, не кваплячись, заходилися їсти. Чонгар чув, як смачно хрускотіли огірки на зубах хурщиків і булькала в плящі горілка. Тонкий, дражливий дух печеного хліба лоскотав Чонгарові ніздрі й зрошував слиною язика. (Торбу

з ячменем, що його мали з'їсти коні, хурщик ретельно заховав на дно саней... Колись, ще зовсім недавно, Чонгар знав кращі часи: як сідав отак у поїздці снідати його колишній погонич, кінь завжди хрумав свою пайку зерна, ба й скоринку з хліба, хруську й запашну, мав на додачу).

Солодка й тягуча слина лоскотала язика голодному коневі. Позираючи на хурщиків своїми глибокими, розумними очима, Чонгар обережно простягав голову й спритно хапав сіно з передніх саней. Господар саней лише всміхався на те, а Чонгарів хурщик бив коня по щелепах кулаком. Коли ж хурщики кінчили їсти, а Чонгар, своїм звичаєм, потягся по сіно до саней, він ударив коня по лобі спорожненою пляшкою. Пляшка розлетілася на друзки. Це розлютило й без того мурого й злого хурщика. Він важко встав із саней і підійшов до Чонгара.

— Не наївся?.. — узяв коня за недоуздок. — Голодний?.. — рипнув він зубами й навідліт вдарив коня у праве око. Потім перемінив руку і вдарив у ліве. Старий Чонгар був смирний і слухняний кінь. Він не позадкував і не виривав голову з хурщикових рук, а тільки лякливо й боляче мружив очі й здригував холкою за кожним ударом... Було це, зрештою, не вперше. Відколи зі стайні відійшов м'який і лагідний з худобою Іван і заступив оцей-о — чорний і лютий — Чонгар не бачив біля своїх очей людської руки інакше, як не зціплену в жилавий і дужий кулак.

— Одоробло чортове! — вилаявся хурщик, відходячи нарешті від Чонгара й витираючи вогку від коневих сліз руку об полу кожуха. — Я тебе ще не так провчу... Ач, розбила пляшку, ідолова душа, об свого дурного лоба!.. їдь отакою падлюкою в перегони: наперед знаю, що програю!

— А може б, той... облишили б та разом, помалу? Гнідий твій, бачу, морений дуже.

— Чорт його бери, що морений, добіжить! Однаково їм усім вигибати. Хіба це худоба? Самі ноги!.. Коли б років п'ять назад ти зі мною на перегони став — ото я знаю, виспався б у Орловому, тебе дожидаючи! Запріг би ворону з Лискою або буланого з жеребцем...

— Що й казати: мав з чого вибирати, — роздільно мовив другий хурщик, прояснілими очима зиркаючи на колишнього власника чотирьох найкращих в околиці коней. — Гляди, не потрапила з них і жодна до вашого колгоспу?

— Як то «не потрапила»? — хрипко зареготав його бесідник. — А оце передки на чоботях з чийого жеребця? З мого ж! І я їхній, колгоспний... А Лиску з буланим чиї собаки на яру півмісяця розтягали?.. Вже ж не з Орлового від вас бігали, а наші, артільські... З чотирма, гляди, й не прийняли б. А так, однокінь, по-середняцькому... Хе-хе-хе...

— Ну й як? Думаєш вдержатись? Не чіпають?

— Голову треба мати на в'язах, то й не чіпатимуть! — сердито відповів перший, бачачи, що набалакав зайвого. — Рушаймо вже, чи що!

— Про мене, й рушаймо...

Їхати з міста можна було двома дорогами. Одна йшла степом, поволі видираючись на шпиль і круто збігаючи вниз перед Орловим, друга — замерзлим річищем Дінця, понад лісом, покручена, але добре набита й без крутих узвозів.

Чонгар біг крижаною, з сніговими переметами, річкою, незвикло дрібно перебираючи ногами. Хурщик загубив батога й пужив коні товстою, у два пальці, хлудиною. Його розбирав холод, і він думав лише про те, щоб швидше дістатись до Орлового, де умовлено було випити другого літра.

«Хай краще виздыхають усі на світі коні, ніж має в Орловому платити за горілку він, коли це може зробити інший! Перегони, так перегони...»

І хурщик невтомно поганяв коні.

Старий Чонгар був гордий кінь. Він не звик лукавити й біг, пильнуючи не вважити борозенній — молодій і бистрій кобилі, нещодавно лише взятій з правлінського виїзду. До того ж, це був єдиний порятунок від коротко прив'язаного барка: барок ще дошкульнише бив по ногах, тільки-но кобила перетягала вагу на свій бік. Кобила широко й рівно викидала стрункі, у білих панчохах, ноги, відбиваючись хвостом від хурщиків пуги. Часом вона навіть загравала із стомленим Чонгаром, намагаючись піймати його за вухо тонкими рожевими губами. Проте і їй уже починала даватися взнаки ця важка, без перепочинку, їзда.

Десь від півдороги хурщик дав спокій кобилі й усю свою лють обернув на Чонгара. Він уже не бив коня, як раніше, по крупові, а, обернувши хлудину гостро зрубаним кінцем, безперестанку ширяв коневі в гарячий і спітнілий пах. Це заважало бігти, відбирало останні сили, але Чонгар ще тримався.

Поворот за поворотом ковтали сани блискучу й покручену дорогу.

Старому коневі очі заслало туманом. Він заплющився й біг наосліп, керований борозенною й вірним, незрадливим інстинктом. Коли розплющував очі — туман клубочився безформними зеленими клубами і коливалася — вгору-вниз — крижана дорога.

Біг, тиняючись, дрібно й непевно перебираючи збитими ногами. Удар й ширяння дубцем він вже майже не відчував. Все тіло, від кінчиків вух до важких копит, пронизував один гострий суцільний біль передсмертної втоми, біль, що за його гранню починається вже спокій, безвість, чорні провалля небуття.

В затьмарену болем утоми голову часом стукало ще одне почуття — голод. Гидко бовталися всередині порожні тельбухи, пекла язик гаряча, задушлива спрага, зелений туман в очах розсипався золотим, блискучим дощем ячменю... Проте, зринувши, це почуття слабшало, розпливалося й зникало. Втома вже переходила в той останній етап, коли вона здатна придушувати собою всі інші відчуття й вимоги організму, навіть гострий і невблаганний голос голоду...

Година-друга спокійної їзди — ходою, вільно відновили б сили коневі, що змалку не звик до особливої шани. Роботу взяв Чонгар ще стри-

гуном і відтоді не розлучався з нею й на один день. Робота зрослася з його витертою на плечах і спині шкірою, — він знав, що таке робота — цей ширий трудяга, весь ізплетений з сухих вузластик жил! І тут, у цій дикій гонитві, він по-давньому змагався із своїми втомленими м'язами, щоб не здати, витримати, витерпіти... Не раз на віку бувало Чонгарові, що зраджувала його на мить розвіяна у безнастанній роботі сила. І тоді на допомогу приходила воля — гордий дух тварини, що знає собі ціну.

Чонгар знав, що таке робота!

Але він знав, що таке й перепочинок. Він звик бачити поряд себе пішого господаря, везучи важку вагу; звик, стоячи взимку на базарі або біля елеватора відчувати на спині теплість ряднини або сіряка; в колгоспі він звик ще й до торби з зерном, начепленої на голову дбайливою й теплою рукою конюха Івана.

...Торба з зерном лежала, захована, на дні саней. І об неї, в'їжджаючи в Орлове, п'яний хурщик витирав гостряк скривавленого дубця.

Коротка зупинка в Орловому, біля пивниці, не принесла Чонгарові ніякого відпочинку. Зовсім очманілий, вже гублячи притомність, Чонгар видерся на гору за селом. Тут хурщик знову погнав коні. Чонгар пробіг було трохи, а потім таки пішов шагом, незважаючи на нокання й удари.

Тоді хурщик узявся до кобили. Молода й гаряча, кобила ще здатна була відчувати біль. Гостряк дубця уп'явся їй у тонку й розпалену шкіру стегна і обкрутнувся раз і вдруге... Кобила побігла. Вона тягла за собою сани й Чонгара, люто кусала свого немічного старого супрягача, зриваючи на ньому свій гнів за гострий, що розтинав її молоде тіло, біль.

Вечоріло. До вгорнутого в сутінки ліска у вибалку пливла небом галич, все новими й новими зграями зринаючи з дороги вгору коням з-під копит. З-за могили над дорогою виринули крила колективського вітряка, гостряки шкільних тополь... там, за тополями, за вітряком — село, стайня і...

...Вітряк раптом ліг набік, попадали-розсипалися тополі. Хмара галичі вгорі затремтіла, заметляла божевільно-дрібним решетом... Потім в очах закрутилися вогнянозелені кружала, і все це проковтнула тьма...

Чонгар лежав, вишкіривши зуби, з неприродно закинutoю головою і навіть не намагався визволити придушену полозом саней ногу. Тіло його дрібно-дрібно трусилось, і з рота падала сіра, з рожевими бульбашками, піна.

Хурщик зіскочив з саней.

— Уставай! — ударив він Чонгара чоботом у живіт. — Чи ти думаєш, що я цілу ніч тут мерзнутиму, доки ти відсапуватимешся?! Уставайте! (чобіт...) ваше благородіє! (чобіт...) тяглова сила! (чобіт... у живіт... по ребрах... по ногах...) Уставай!

— Не встане вже... Готовий... — пересапнувши, процідив крізь зуби хурщик, дивлячись на закочені під лоба очі коня. — Туди й дорога!

— Готовий... — мовив він удруге, закипаючи люття. Не зводячи з

коня посоловілих очей, він ступнув крок назад, намацав рукою позаду себе рожен і вихитав його з ополона. Потім знову приступив до Чонгара.

— Устанеш?.. — ширнув він рожном коневі між ребра. — Та хоч глянь же... хоч глянь же на прощання!.. Іч, верне, паскуда, свої дурні баньки!.. — Рожен свиснув у повітрі й із силою впав коневі на око.

Біль був такий пекучий і нестерпний, що непритомна тварина навіть спробувала підвестися. Це ще більше розлютило хурщика.

— Бач, пособилося!.. Приставляєшся все!.. — вже не говорив, а сичав осатанілий хурщик, орудуючи рожном, як молотом.

Ворухнувшись за першим ударом, Чонгар знову втратив притомність і лежав чорною, незграбною купою. Знати було, що він вже нізащо не підведеться.

Втомившись бити, хурщик устромив на місце рожен і витер полою кожуха спітнілий лоб. Неслухняними пальцями відкинув з барка посторонки, постягав з коня зброю... Замислився на мить...

Потім рішуче відв'язав обривок від недоуздка і сплутав ним Чонгарові задні ноги.

— Однаково завтра на яр довелось б тягти, — бурмотів він, заводячи кобилу й прив'язуючи край обривка до барка. — Не тепер, так у четвер...

Кобила озирнулася, боязко струснула хвостом, але з місця не рушила. Тонким чуттям тварини вона чула, як шалено ще б'ється життя в цій непорушній, знівеченій купі, що її вона мала тягти на яр.

Проте воля людини таки взяла гору. Пірнаючи по груди в снігу, кобила поволокла Чонгара...

Повернувшись з яру, хурщик прив'язав вагу вільним краєм до ополона, щоб можна було їхати однокінь, потім, не кваплячись, добув з кишени кісета.

Вже зовсім стемніло. Самотні сани на шляху облягали тиша і ніч.

І раптом тишу прорізало іржання, — таке тужливе й тривожне, що аж здригнувся вогник в руках людини на санях. Іржала кобила. Може, нашорощене її вухо спіймало якийсь тонкий, ледве чутний звук на яру, може, аж тепер тільки увійшов у її свідомість весь жах дикої розправи з Чонгаром, і їй страшно стало тут, у вгорнутому в вечірні тіні степу, сам на сам із цією хижою людиною...

Хурщик одставив руки з запаленим сірником і прислухався.

— Ху, налякала... чорт!.. — зітхнув він, припалюючи цигарку. — Думає — той озвався...

Вдруге скинула голову й дзвінко-призивно заіржала кобила. Але тепер хурщик вже не дослухався. Він ізскачив з саней і оперезав кобилу віжками.

— Не озветься! — бурмотів він, поганяючи кобилу. — Бреше... не заірже...

Сани в'їхали на околицю села. Хурщик вже зовсім заспокоївся. Він намагався розгледіти, чи горить ще край вулиці вогник у вікні контори артілі. Йому конче треба було застати ще сьогодні в конторі свого приятеля

і одноступця рахівника. Застати, щоб віддати йому квитанції з елеватора, а головне, за одним заходом, скласти акта про те, що:

«Кінь Чонгар, тринадцяти років, масті гнідої, загинув дорогою, вертаючись від елеватора з-під хлібної хури. Причина...»

— Е, та той знайде, яку поставити причину!.. Не первина!.. — криво всміхнувся хуршик, завертаючи у двір, де була стайня його бригади.

— Не первина!

Непорушний, неживий лежав Чонгар на схилі яру.

Ніч насунула на степ з усіх боків, заступила обрії, розсівала на мертві сніги мерехтливі блискучі зорі.

Нечутно збіг на урвище й підвівся, нашорошивши вуха, заєць. Услухався в шелести й шуми нічної тиші. На селі валували собаки, прокотився й завмер десь аж за селом одинокий постріл. У лісі за Дінцем ледве чутно озвався далекий паровоз... Трохи обслушавшись, заєць рушив уздовж яру. Раптом спинився: попереду з темряви виринула якась чорна купа. Заєць не був страхопудом. Настроївши вуха, він помалу простував далі,— непоборна цікавість опанувала сірого. Що це, справді, могло бути там, над кручею?.. Увесь обернувшись на увагу, заєць підібрався ближче і прикипів до снігу: чорна купа дихала... Кожен подих попереду, тихий і хрипкий, повівав на сірого смертельним жахом.

Нерозлучний ніколи з думкою про небезпеку й смерть, заєць зіткнувся раптом з чужою смертю, чужим страхом перед її неблаганними обіймами.

І раптом заєць високо зметнувся вгору, верескнув і каменем покотився з кручі: чорна купа ворухнулася й застогнала. Тихий заклик, нестерпний біль, понура скарга й жага життя були в тому стогоні. Мале створіння, що мчало тепер ярком, огорнуте жахом, прорвало, саме того не знаючи, тонкий морок непритомності, і життя прокинулося з непоборною силою. Озвавшись раз, чорна купа над кручею вже не вщухала. Обривки нервів поволі ізсотувалися, розбігалися по тілу, приносили в свідомість звістки про те, що життя ще жевріє.

Першою звісткою був біль. Тупо, немов розпухлим суглобам було тісно в зісохлій шкірі, боліли ноги. Заважало дихати перебите ребро. Від найменшого поруху вогнем проймає покопирсані хлудиною стегна. І вже зовсім нестерпний, до холодного поту, був біль в очах. В одному оці, збитому й припухлому, шалено пульсувала кров, випираючи його з орбіти. Другого не було зовсім; нічний вітер посвистував у зів'ялих повіках і прискром обпікав оголеного нерва.

Знівчений кінь здатний вже був відчувати біль. І що гостріше, що чуйніше відчував він той біль, то владніше озивалися в ньому загнані в суточки сили: як-не-як, а лежачи тут, над кручею, Чонгар таки перепочив. Вже не так шалено, як у дорозі, шугала тілом кров, вже чути було, як відтягалися, пружилися обм'яклі, отруєні втомою м'язи... І хоч смерть ще стояла коневі в головах, та він вже відчував у собі волю з нею

позмагатись. Він ще позмагається з нею, не так-то легко дасться їй у холодні обійми старий Чонгар!

Що далі відпочивав кінь, то дошкульніше наступав на нього холод. Відтятий було під розпаленим тілом сніг взявся хруською скоринкою й вгризався у виразки за кожним порухом тіла. Але, перемагаючи біль, кінь бив об сніг ногами, головою, всім тілом, шукаючи порятунку від холоду. Не здолавши його в одвертому двобої, смерть поволі, але невблаганно облягала його холодом, сковуючи ще немічні члени.

Коли на яр зазирнув ранок, кінь ще змагався. Денного світла він не бачив, лише відчував, що ніч проминула. На селі вже не так, як уночі, перегукувалися собаки, дзвінко заіржав, певно йдучи з водопоєю, артільський жеребець, дорогою прорипіли й зникли якісь ранні сани.

Сніг довкола Чонгара був увесь ізбитий і змішаний з землею й кров'ю. Востаннє напруживши м'язи, Чонгар ударив копитами й підвівся. Якийсь час стояв, переборюючи нестерпне бажання впасти вдруге. Млосно трусилися ноги, боліла спина, а в голові, як і раніше, закружляли зелені кола.

Важко підкидаючи спутані задні ноги, Чонгар пішов геть від кручі. З кожним кроком тіло його стиналося від болю. Але пробуджене життя гнало його далі й далі, від яру, від цупких обіймів смерті. З кожним кроком тіло його звільнялося від пут холоду, з кожним кроком жвавіше пульсувала в жилах кров.

З вибитими очима Чонгар простував навмання. Переходив поораною на зяб ріллею, йшов рівним ланом озимини, пірнав у глибокому снігу, на незрубаному кукурудзищі. Часом спинявся, знеможений, перепочивав. Збитий, знівечений, до краю схудлий за одну ніч, він стояв, важко дихаючи й низько схиливши невидючу голову... Коли б можна було в ту мить уявити собі на спині коня якогось вершника, то ним би мусила бути сама смерть — такою страшною примарою маячив Чонгар серед засніженого поля...

Відпочивав, відсапувався і далі стрибав, на тонкий димок з хат, що долітав з вітром від села, на голоси людей і собак.

Чонгар простував до села. Давній, віками викуваний інстинкт гнав його до людей. До тих самих людей, що для них Чонгар звук весь свій вік працювати, що з їхніх рук звук він діставати їжу й стусани, що їхні лани, такі от мертві й холодні зараз, він краяв гострим блискучим плугом. Гей, краятиме й ще не раз!.. Сонце вже підбилося вгору, обдає коня лоскітним і приємним теплом, і кінь чує, як тоненько, по-провесняному, парує на обметених вітрами пагорбках земля. Провесинь дзвенів у густому, напоєному сонцем повітрі, по-провесняному, на відлигу, кричав на далекій залізниці паровоз... Чонгар ішов до людей. Що він значить без людей, куди йому інде подаватись, як не на голоси людей і димок із їхніх хат!?

Ось вже й околиця. Дзвінко, вже перед самою мордою, заливаються собаки, чутніше, роздільніше лунають голоси людей. Поволі людський

гомін обгортає Чонгара тісним колом і плине за ним, голоснішаючи й суворішаючи, наливаючись гнівом і жалем. Чонгар спинився пересапнути. Чиясь рука розрізала туго затягнутий обривок на ногах коня, друга обережно розплющила опухле, залите кров'ю око. Тіло коня дрібно струнулося від болю.

Чонгар простував далі. Поминув знайомий майданець біля колодязя й упевнено звернув до двору, де була його стайня.

І раптом ущух на мить, як перетятий, людський гомін. Чонгар тривожно потяг у себе повітря: перед ним стояв він... Чорний і мовчазний вийшов із стайні його вчорашній кат і заляк, непорушний, із вилами в руках...

Високо скинув голову й хрипко заіржав стривожений Чонгар.

І на голос той, мов на заклик, прорвалася позаду нього тиша й вибухла гнівним рокотом людських голосів.

Брязнули, впавши конюхові з рук, вила. Все ще непорушний, він стояв перед Чонгаром, і невимовний жах розливався тоненькими цівочками у нього по тілу. То не кінь стояв перед ним; коня ще вчора не стало у списках тяглової сили колгоспу. Перед ним стояла мара, а з-за її страшної, безокої голови дивилася на конюха його смерть. І коли заіржав кінь, конюх зрозумів, що то вона до нього озвалася голосом холодним і невблаганим...

Дико скрикнувши, конюх крутнувся і побіг, закривши голову руками. І здавалося йому, що за ним, верхи на Чонгарові, летіла його смерть...

Затупотіли, побігли услід конюхові люди з натовпу. Обняла за шию й ніжно гладила Чонгара груба й тепла людська рука...

Напружене в останньому пориві волі Чонгарове тіло враз обм'якло, і кінь важко, знесилено простягся перед стайнею.

А лежачи з простягнутою до сонця невидющою, спотвореною головою чув: нагородах, на кручах за річкою, під з'їденими сонцем снігами провесняне парувала земля.

1933
Ізюмщина

1.4. Гопак

...— Старший мій, Микита, це ж ви знаєте, пішов служити ще у германську...

Не квапливий у мові дід Улас. І літа не ті, і слухачі — такі ж, як і він, діди — люблять розмову тиху і поважну.

Та куди його й квапитись: пирогів на столах повні миски та ще й дві макітри в кутку, і по чарці ще знайдеться, і час ще не пізній, — чому б і не посидіти, не послухати чоловіка на дружній бесіді...

Гуляли в колгоспі імені Тельмана. Святкували День урожаю. Під кленом молодого парку слали рядна й брезенти; найудаліші жінки готували, а

найметкіші молодниці й дівчата розносили людям страви. Двох кабанів закололи, пирогів напекли, і борщу наварили, і локшини, й узвару... Сам голова колгоспу, товариш Мирошниченко, обійшов із чаркою довгі ряди бенкету. Здоровили люди свого голову і пили. За хліб, що вродив, як ще ніколи не родив досі, за тих, хто робив машини на їхні лани, за те, щоб і на той рік, і багато-багато років сходитись отак по трудах і гуляти великою і дружною сім'єю.

А в залі колбуду звелів Мирошниченко окремо накрити столи для стариків. Серед загалу, буйного й нестримно-веселого, їх би заштовхали, може, й не пригостили б когось, як годиться. Молодь була героєм бенкету, молодь і старші, що молоділи разом з нею у роботі й гульні. А треба ж, думав Мирошниченко, і старикам віддати синівську шану. Пригостити, посидіти з ними вечір за білим короваем у тихій і мудрій бесіді, щоб знали старики, що не забули й про них, вже немічних і кволіх, що не самим тільки молодим і дужим у колгоспі пошана і честь.

...— Отож, чуєте, як пішов Микита ще у германську, та й по цей день нема його додому. З германської хоч писав, а в революцію й зовсім не чути його стало. Ї вже аж як петлюр та кадетів отих прогнали, — об'явився він якось додому. «Навоювавсь?» — «Навоювавсь! Я, — каже, — тату, три офіцерські полки сам-один із землею змішав!» Розказав він, бачу, може, й правда: він-бо їх бомбами з літака бив; літати навчився, чуєте!..

Сивоголові, сивобороді слухають поважно, мовчки. Ї дивиться на них голова колгоспу Мирошниченко, і чудні думки снуються йому в голові.

Він вже звик до того, що агрономами, медиками, ветеринарами, педагогами поверталися шороку з вишів на села учорашні колгоспники й колгоспниці... Не згірше за першого-ліпшого фінансиста він розумівся на півторамільйонному балансі свого колгоспу... Немов щось просте й звичайне, він спостерігав був одного разу, як командував бурхливим і грізним парадом цілого кавалерійського корпусу його колишній товариш і співзаробітчанин... У залах Кремлівського палацу, спільно з вождями країни і партії, він ухвалював передачу мільйонів гектарів землі у довічне володіння колгоспів... Це було звичайним і зрозумілим, це була для Мирошниченка реальність сьогоднішнього дня. Реальністю були електромонтери й зоотехніки, комбайнери й дослідники, селекціонери й трактористи, люди, з якими він щодня стикався, з якими працював і яких розумів. А від оцих — бабусь у виблинялих чорних очіпках, дідів із захованими у сиві бороди очима, він якось уже відійшов, давно не бачив їх зібраними до купи, і йому чудно і трохи ніби журно було на них дивитись. Він бачив поскоцюрбловані, негпучкі від нелюдської роботи пальці, бачив зігнуті в дуги спини, бачив беззубі роти, сльозливі, червогі очі, бачив сиві коси, заховані під очіпки давно-давно, по сорок, по п'ятдесят років назад... Він подумав про те, що колись і сам дійде такого

ж поважного, сивого віку. Осміхнувшись, він спробував уявити себе із зарослими бородою очима, старим і недолугим. І якось болюче-гостро зрозумів: якщо порівняти його життя, життя отієї молоді, що гуляла на галявині за вікнами, і життя оцих-о стариків, то жоден із стариків не зміг би розказати бодай про один щасливий день своєї молодості! Недогуляну, недоспівану, вони розвіяли, стоптали її у безпросвітній і безрадісній роботі, а потім минули літа, прийшла старість, негнучкими поставали пальці, засльозилися, у бородах і зморшках погубилися очі... І так, — аж серце защеміло! — схотілося Мирошниченкові пристрасно й мужньо, по-товариському, пожаліти, пригостити, підбадьорити цих немудрих, дрімучих людей за столами, що тяжко й безрадісно прожили свій довгий трудовий вік.

— Гуляйте, старики! До світу ще далеко! Підкладайте пироги, молодиці, ковбаси несіть, хай закусяють люди!..

Може, вони хоч мріяли про щось, ці люди, що прожили свій вік, не випростуючи спини?.. Але й мрії, — це знав Мирошниченко, — були, здебільшого, такі ж недолугі, безкрилі й темні, як і саме їхнє життя. За зачароване коло ідіотичної повсякденності виривалися-мріяли лише одиниці. А решта... Людина іншої ери, інших масштабів, він не міг їх навіть назвати мріями — оті дріб'язкові, жорстокі, пожадливі поривання до «свого», що їм у жертву принесли ці люди найкращі свої роки, всю свою силу, розум, талант і вміння...

— Закусуйте, старики! Гуляйте!.. Пильнуйте, молодиці, щоб усього вдостачу було на столах!..

Мирошниченкові спало на згадку, що майже кожне з цих статечних, поважних дідусів і бабусь має, крім свого власного, ще й прибране, вуличне прізвисько, часом стидке, гостре і обов'язково зневажливе й кривдне.

Ось дід Данило Богун. Він зветься по-вуличному «Пупогриз». Чому «Пупогриз» — ніхто не знає, але «пупогризами» взивано здавна весь богунівський порідок, і ніхто не ображається, і озивається на це прізвисько кожен з Богунів...

Ось чепуренька, сухорлявенька бабуся. Це — баба «Загубизапаску». Давно це було, років, мабуть, із сорок тому. Служила вона наймичкою у багатих хуторян. Було весілля на хуторі: женив хазяїн сина. Доки пили-гуляли, наймичка на кухні поралася, а як заграли музики, забула про все на світі і — молоде ж! — вийшла й собі у світлицю, стала біля одвірка, задивилася. А хтось із дружків візьми та й моргни: виходь, мовляв, потанцюємо! Вона тільки ступила насеред кола, а дружко її не за стан, а нижче трохи обняв, та як крутне круг себе, так усю запаску з-під пояса й вишморгнув!.. Обмерла вона з сорому насеред кола у самій сорочці, і той самий дружко її у шию виштовхав. Та ще й сказав, так, що всі люди чули: «Їди, голоп'ята, незугарна ти з хазяїнами танцювати!»

І свої ж такі, як і вона, голоп'яті, охрестили дівчину з чужого голосу «Загубизапаскою»...

«А може, — думає Мирошніченко, — ото й була єдина щаслива хвилинка за всю її молодість, коли їй моргнули вийти танцювати?..» Далі, Мирошніченко знав, далі такої хвилини не було. З наймів вона й заміж пішла, за такого ж, як і сама, гіркого заробітчанина. У наймах дітей народила, сама їх і в найми повіддавала, як попідросли... Баба Ганна Китайгородська, «Загубизапаску». Та сама, що її онук, комбайнер сусіднього радгоспу, має орден і власне авто й про якого молодь країни вже починає складати пісень...

Діда Ткаченка Федося ніхто, навіть у сільраді, не зве на його справжнє прізвище, а тільки — «Земляний». Горів Ткаченко аж тричі, вибився із снаги, заїли злидні, і вже не подужав він стягтися на хату, а викопав на яру під кручею сяку-таку землянку та в ній і жив... А мир, жорстокий і затурканий, замість пособити, підтримати, підбадьорити, навіки вдавив Ткаченка у глиняну кручу прізвищем «Земляний». І той так звик до свого прізвиська й до своєї землянки, що оце вже недавно, після колективізації, коли дали йому куркульську хату — рублену, на сонечку, — він довго опинався, не хотів переходити. Бо звик, обтерпівся, та й Ткаченчиха (знову ж таки, не Ткаченчиха, а «Земляниха» або «баба Гуска») заливалася-благала не брати її з землянки в хату...

Харлампію Власовичу Завгородному, нині поважному колгоспному пасічникові, становий пристав колись, б'ючи «мужикам» «морди», вирвав, п'яний, півбороди. І от відтоді Завгородний вже не Завгородний, а «Безбородько», і діти його, й онуки — «безбородьки»... Дарма, що осатанілий становий перебив був тоді півсела; ті ж таки, кого він бив, і притулили Завгородному «Безбородька», не тямлячи, що цим вони зневажили самих себе!..

Ось «Межовий пан» — плохенький, з'їдений лихом дідуган. Усе життя йому здавалося, що сусіди відорюють у нього в полі по борозні. За кожного переділу він наживав собі все нових і нових ворогів, переворогувавши таким чином на своїм віку мало не з усім селом. Кожен, кому випадала пайка поряд із дідовою, знав, що дід неодмінно ганятиметься за ним із їстиком, а то й з сокирою. Діда за це люто били, кривдили, узвали «Межовим паном», а він, неспроможний чогось путнього зробити на своїх паечках із калікою-жінкою й клишоногою, череватою конячиною, усі свої лиха звалював на сусідів: саме у відораних сусідами борознах, думав він, і пригорнуте було землею його незнайдене щастя...

.....

— Гуляйте, люди! — струснув геть задуму Мирошніченко. — Гуляйте! Вже як нам тепер не гуляти, так кому ж і гуляти у світі!..

І бистро, соколиним, хазяйським оком на молодичь зиркнув: чи пильнують вони, щоб на столах усього було вдосталь. Та люди вже кінчали їсти. У залі погомінкішало, бесіда розпалася на окремі групи, курії

відійшли до дверей покурити, а дід Улас оповідав уже про другого сина. ...— Як прийшов час Антонові моєму на службу йти, він і каже: «Поїду я, тату, до Микити». «Ну, що ж, паняй... Коло брата, — кажу, — служитиметься охотніше. Незчуєшся, — кажу, — як і пролинуть оті два роки». Поїхав він, а перед тим, як йому із служби вертатись, присилає листа. «Лишаюся я, мовляв, біля Микити: вчитимусь у небі літати...»

Мирошниченкові, хоч і знав він те, про що оповідав дід Улас, хотілося дослухати до кінця історію дідових синів. Та не менш цікаво було послухати, про що ж гомонить і решта, і Мирошниченко рушив помалу залом. Двоє бабусь у кутку розмовляли... про церкву. Про церкву, до якої ніхто вже, крім десятка бабусь, не хотів ходити, у якій улаштували тепер колгоспну електростанцію й без якої бабусям стало жити і якимось незвично, і неначе аж трошки страшно... З балачки про церкву богомільні бабусі непомітно перейшли на електростанцію: «Гарна штука! Аж шкода, що прядіння з моди вийшло: прости б оце молодим скільки хочеш — видно в хаті, неначе вдень!»

Поміж куряями біля дверей, як і завжди кричачи й вимахуючи руками, розорвся «Межовий пан».

Вступивши до колгоспу, помирнішав дід Кіндрат. Ночами вартував коровника, а вдень нудьгував; тинявся, невсипущий, селом, блукав попереораним до невпізнання полем, бідкався, дивлячись, який широчезний, сорокаметровий, пробивають шлях на тому місці, де колись був вузький межничок, шукав давні, знані ще з дитинства, дороги і стежки, путівці й межнички, не знаходив їх і нудьгував...

Аж останнім часом повеселішав дід Кіндрат. Їшла нарізка присадибних ділянок, і дід Кіндрат цілими днями не вилазив з городів. Помолоділий, він мотався із саморобною двометровою в руці, консультував, ніким не питаний, кожну нарізку, гарячкував, гнівався, сперечався і радів... Зараз оце він доводив своїм слухачам, що в акті на довічне володіння землею неправильно вказано межю «від ліска». «Від ліска межю на Круту могилу на вершечок ударено, а треба було до подошви, щоб уся могила нам! А вони косиною вийшли, і там, на тому клинці, із чверть гектара землі ми втрачаємо!..» «Та їх у нас чотири тисячі, гектарів отих, свате! — засміявся старий Ткаченко. — Обійдемось якимось і без півмогили». Сказав, і вже не радий був, що й голос подав: дід Кіндрат налетів на нього шулікою. «Чорт матиме з нас хазяїнів довіку, якщо отак землею розкидатимемося! Там п'ять сажнів та ще десь п'ять сажнів!..»

«Ухопив дід Кіндрат тропи...» — прощаюче посміхнувся Мирошниченко, відходячи знову до вікна, біля якого дід Улас оповідав про своїх синів.

...— І ото, як не чути стало додому й Антона, бачу: і найменший, Іван, заскучав... Так робить усе, чуєте, робить безодказно. А тільки часом, ото бачу, угледить літаки вгорі, задивиться-задивиться і тільки що не

крикне, як той крижень осінній: «Візьміть, мовляв, і мене з собою!..»

Мирошниченко навстяж розчинив вікно, з насолодою набираючи повні груди запашного жовтневого повітря. На галявині, під кленами, певно, згадавши далекого шефа у фашистській в'язниці, молодь кричала «Рот Фронт!» і «Слава!»

...— І таки полетів... Прилітав ото якось Микита, це ж ви знаєте, — і всі слухачі стверджуюче похитали головами: справді таки, прилітав у рідне село Микита Драгоман. — І полетів із ним Іван. У школу у їхню, сказати б, забрав його Микита...

— Як казка...— думає Мирошниченко.— Неначе казку розкаже дід.

...— І от, летять ото часом літаки над селом — вони все більше якось по троє літають, — а мені, чуєте, думається: сини мої летять. Задивлюся я на них, мов старий черногуз із болота, а вони враз туманом, туманом угорнуться, немов хмара їх від очей укріє... Доки витру очі, роздивлюся, а їх уже й немає... Тільки мріє щось удалині...

...— Нишком, так я й сам, чуєте, часом пожурюся, а як стара, бува, почне тієї ж, так я на неї ще й гримну, спиню. «Цить, — кажу. — Ми з тобою, вік проживши, по землі як слід ходити не навчилися, а наші сини у небі літають!..»

— Як казка... Неначе казку ви розказали, діду! — вже вголос сказав Мирошниченко.

— Казка?.. — не дочув і не зрозумів дід Улас. — До казок я не мастак. То он дід Харлампій, де пак він є? — куняє, — плохий став Безбородько: після другої закуняв! — то дід Харлампій у нас мастак на казки. Це все щира правда, Мироновичу, ти ж сам знаєш. Де вже мені до казок... Вип'ємо, Мироновичу! Розумнику ти наш, золота твоя голова! За синів за моїх вип'ємо. Хай під ними небо буде таке тверде та широке, як під тобою земля!

І хоч пити вже далі думки не було, та знав Мирошниченко діда: строгий до себе дід Улас, зайвої зроду не вип'є, — добув з резерву пляшку, налив, подав дідові. Одказав дід: — Своєму здоров'ю...— І випив голова за дідових синів.

А бенкет за вікном, де гуляли молодші, гримів, не вшухаючи, дарма, що вже був пізній вечір. З юрми, залитої електричним слявом, розляглися уславні вигуки й одчайдушний, веселий вереск. «Микишу Сома качають, іроди», всміхнувшись, подумав Мирошниченко. А потім — теж по голосу знати було — качали діда Кривоноса, шістдесятилітнього комбайнера, що не досидів до кінця на бесіді своїх однолітків і втік до буйної, галасливої й ріднішої йому, через його професію, компанії в парку. Четверо синів було у Кривоноса, і всі четверо склали на фронтах свої буйні голови. Двійко дочок, найменші, лишилося у Кривоноса. Двоє дочок у Кривоноса, і обидві вони працюють шоферами на МТС, і обидві вони не вправлялися розвантажувати своїми машинами бункер комбайна, як косив улітку озиму пшеницю старий Кривонос!

Підлітати вгору на руках у підгулялих хлопців Криваносові не дуже-то зручно, але він бадьориться скільки може.

І раптом ущух стоголосий гомін за вікнами, і в тиші, заливчасте й призивно, озвався баян. І з того, як він озвався, і з того, що раптово ущух нестримний гомін, Мирошниченко безпомилково визначив: «Гаврило заграв...» Бо ж тільки у Гаврила Рубана так заливчасте, так повноголосе і нестримно-весело й трохи ніби журненько водночас може вимовляти баян. Мертвий затанцює, як засміється-розіллється «Полькою-Весняночкою» баян у Рубанових руках!.. Мирошниченко й собі заслухався, задивився, як за вікном, на галявині, заметляли пари у танку. І аж здригнувся від несподіванки, коли хтось поклав йому руку на плече.

— Ти б і до нас гукнув Рубана, Мироновичу...—Перед головою стояв Кіндрат Іванович Чорний — «Межовий пан». — Хай би він і нам заграв! І ми б згадали, як воно замолоду танцювалося.

— Танцювалося, та не витанцювалося! — подала голос завжди мовчазна Ткаченчиха, Кіндратова сестра. — Натанцювалися ми з тобою, братіку, і замолоду й позамолоду, бодай не згадувати! Хай ото вже молодші танцюють...

Кликати Гаврила від молоді, хоч і пішов би він, Мирошниченкові було шкода. Ну, що і кому він тут, уславлений на всю околицю гармоніст, по якого спеціально з'їздили автомобілем аж у МТС криваносівські дівчата, гратиме?! Справді-бо, хай уже ото молодші танцюють.

— Я вам сам заграю! — засміявся Мирошниченко. — Ще й як заграю! — І послав одну з молодниць, що подавали на столи, по іншу гармошку.

...— От і станцюю! Кажу тобі, станцюю!.. — П'янений Кіндрат Іванович, вириваючись із рук сестри, що нишком благала його: «Ну, куди ти ото підеш? Страмитися?» — вихопився насеред залу. — Грай! — тоненько сказав він. — Грай, Мироновичу! — І хвацько тупнув ногою.

«Якої ж йому заграти? — думав Мирошниченко, відвиклими пальцями перебігаючи по ладах. — Ну, давай цієї, стародавньої...» І заграв Кіндрату Івановичу гопачка.

Кіндрат Іванович ще раз хвацько тупнув ногою, а потім скандально-безпорадно затупцювався на одному місці, і трохи не вмючи танцювати. Всі засміялися. Кіндрат Іванович грізно насунив брови, задрав угору ріденьку борідку (от-от кинеється з їстиком битися за межу!), та раптом полагіднішав, засміявся п'яненько і вишугнув, засоромлений, з кола.

Мирошниченко, сміючись і собі, не кинув грати: може, ще хтось здумає піти у танець слідом за дідом Кіндратом? І справді, крізь беззлюбний, добродушний сміх бесіди почувся голос:

— А розступіться лиш, люди...

Сміх розлігся гостріший, уїдливіший. Мовляв, мало вам було «Межового пана», так нате ще й бабу «Загубизапаску»! Навіть Мирошниченко, підпадаючи під загальний настрій, заграв інакше:

повільно, підкреслено-іронічно завимовляла в його руках гармошка. Ану ж, ну! Переведеться таки на сміх поважна й тиха стариківська бесіда! Трохи, виходить, перечаствував він, Мирошниченко, стариків... Та раптом згадав: стара Китайгородська, як обходив він столи, чемненько дякувала щоразу, проте не випила й краплі. Що ж за знак? Чому це винесло бабу Ганну насеред кола?.. Але сподівання веселої пригоди, з якої можна буде досхочу посміятись, світилося в очах у всіх, і ті очі благали Мирошниченка: грай! Грай, побачимо, що воно буде!

А баба Ганна виступила тим часом насеред кола, якусь мить постояла, а потім повільно, скоряючись ритмові гармошки, пішла у танець. Впустивши очі додолу, вона несміливо вдарила закаблуками і пішла понад колом. Сухорлявенька, чепурненька, вона обходила в першому коліні танцю усміхнене коло глядачів, ізсунувши брови і строго зібравши на оборочку сухі, старечі губи. Обійшла коло, склала руки на грудях і, так само стримано й легко, пішла назад. Все ще всміхаючись, Мирошниченко загравав швидше і, вже заповонена ритмом, стара змінила танок. Вибивши дрібушечки насеред кола, вона попливла понад колом удруге, легко й нечутно, ледве торкаючись ногами помосту... На неї не можна було дивитись без сміху, на цю сиву бабу, що строго, з якоюсь побожністю, витанцьовувала веселий танок! І старики сміялися. Сміялися тому, що стара танцювала свій танок по-дівочому, сміялися тому, що стара ця була «баба «Загубизапаску»... Ти ба, витанцьовує! Дівка, та й годі!..

Стара Ганна танцювала свій танок, забувши про все довкола, забувши навіть про те, що її танок товариші її зустріли глузливым сміхом. Хай собі сміються, їй байдуже до того, як байдуже до всього на світі в цю мить! Вона не побоїться глянути їм у вічі,— хай знають, що не тільки у наймах гнити зугарна була замолоду стара Ганна!

Дедалі сміливіше, дедалі упевненіше розгортала вона свій танок і гасила одну по одній посмішки на устах у глядачів. Ось відірвала вона очі від помосту і побачила, що бесіда припишкла і вже майже ніхто не сміявся. Споважніло-здивовано дивилися старики на танцюристку: вона таки ловко танцює, баба Загубизапаску!.. Може, вона й справді тоді, коли б не гірке наймитство, станцювала була б на веселлі так, що здригнулися б руки у скрипалів, що змовкли б найп'яніші, дивлячись на її танок?.. Може, вона через усе своє безрадісне життя пронесла його в душі, подумки дотанцьовувала його, недотанцьований замолоду?!

Коліно за коліном виплітала стара Ганна химерне мереживо танцю, мінливого й барвистого, як передсвітанкове небо, примітивного й складного, як і кожен народний танок. Скільки в ньому барв, одмін і переливів! Його століттями гранив і шліфував народ-митець, як гранить митець-ювелір коштовний самоцвіт. Скільки в ньому непереможної веселості й запеклого завзяття! Як тонко вплітається в нього тоненька ниточка

химерного смутку!.. Ця ниточка є в танці кожного народу: його творцям не часто випадало танцювати; невесело було прокидатись після короткого й гіркого забуття танцю...

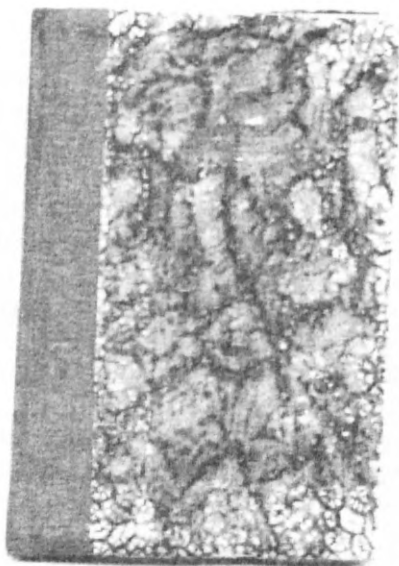
Ось танцює вона, у думках молода і гарна, чорнобрива і безталанна, й танок переливається, і кличе, і плаче, і сміється, і дзвенить... Тільки-но пливла вона лебідкою, ледве торкаючись ногами помосту, а вже за мить закрутилася у буйній метелиці, обвилися круг шиї, переплелися з срібними дукачами червоні кісники, а закаблуки вибивають-вимовляють щось невимовно веселе. І знову, за якусь мить — нова одміна, вже про інше промовляють рухи танцористки. Впустивши очі додолу, дрібненько перебирає ногами танцористка, ніби знає, що підведе вона очі, піде звичайним кроком, і побачить очима свою справжню гірку дівочу долю, а ноги загрузнуть у поросі й бруді, стануть, босі, на колючі стерні... Та цей хвилиний смуток знову поринає у веселій одміні, і от вже знову дзвінко й твердо б'ють-вимовляють закаблуки, руки впали з грудей, простяглися наперед, і кличуть, і манять, руки, що, обнявши, змушують забути цілий світ...

Із глибокою зморшкою між бровами дивився на бабин Ганнин танок потверезілий дід Кіндрат. Іскорки примерклого завзяття спалахували в орлиних очах старого Богуна... Не було колись у селі завзятішого й на танці, й на гулі від Данила. Були б не скрутили його ще замолоду чорні злидні — гучно й весело ступав би землею Богун!.. Посмутнілі, зіпершись головами на старечі руки, дивилися на стару Ганну подруги її юнацтва. Чи не пригадували й вони, як і їм, замолоду, танцювалося, та не витанцювалося? Чи не доспівувала, подумки, кожна з них невиспіваних замолоду пісень... Змахнула неслухняну сльозинку стара Ткаченчиха... Вже не строгими й смутними, а якимись дивно-прояснілими стали зарослі бородою очі діда Уласа. Може, він, що вік свій проживши, не навчився ходити по землі, думав у цю мить про своїх крилатих синів? Може, бачив він Ганну не старою й немічною, а молодою, чорнобровою й меткою, такою, яку він колись, давно-давно, знав і любив?.. Тільки не обшарпаною наймичкою, а такою, як усі сьгоднішні колгоспні дівчата, їхні, тих, що оце тут зібралися, онуки, такою, як Ганнин онук-комбайнер, про якого молодь країни сьгодні співає пісень...

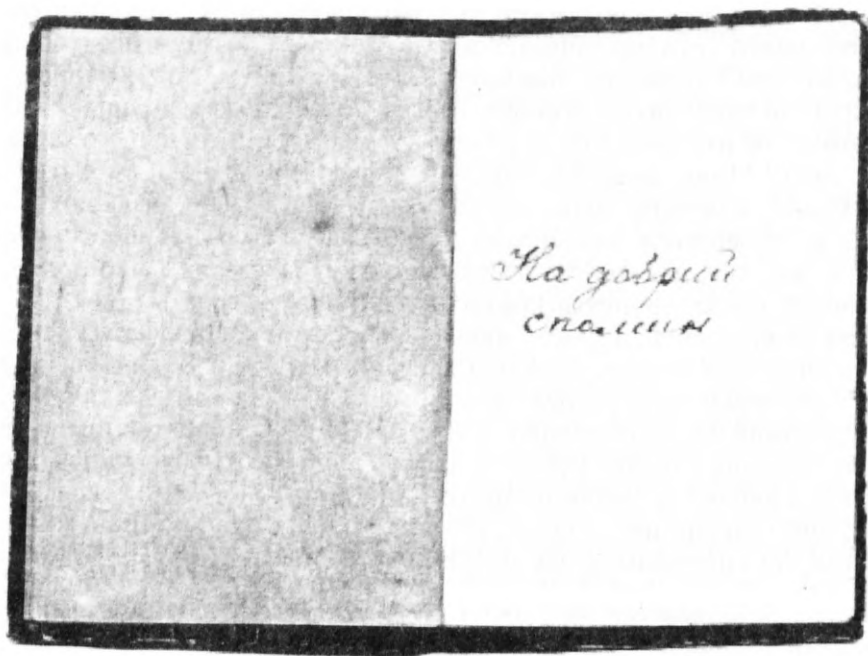
Вже не криючись, плакала, дивлячись на свою стару подругу, стара Ткаченчиха; вже молодь, почувши, що робиться в залі, облишила галявину й обступила вікна колбуду, вже стомився перебирати лади гармошки схвильований Мирошниченко, і його заступив із неповторним своїм баяном механік Гаврило Рубан, — а баба Ганна все пливла і пливла, все снувала й виплітала свій недотанцьований танок, немудрий і складний, мінливий і барвистий, — танок, що його народ, у душі великий митець і співак, по-справжньому ще тільки починає танцювати...

1935

Ізюмщина



2. ВІРШОВАНІ ПЕРЕКЛАДИ
З О. ПУШКІНА
І М. ЛЕРМОНТОВА,
ЗРОБЛЕНІ М. ДУКИНИМ
У ТЮРМІ Й НА ЗАСЛАННІ,
ТА ЙОГО ВЛАСНІ ВІРШІ
(факсиміле)



М.Н. Персианов

x x

За все, за все Моди ноги-
ка і шана:

За біль таємний при-
отрастою, за суми

Покрутих шів, за і робочий
ошару,

За зраду друзів і воро-
жні руги,

За жор думи, зом. бички,
Браконтери,

За все, брину і зневіри.
на дині...

Зробу мим, щоб неоголо

Скажати Моди ногам і
навіки...

1938.

15

М. М. Вершинин

Пам'яті О. Огровського

Я знав його. Ми шандру-
вали з ним

У Го́рає. Свободу. Тимчасову
свободу

Дивили брати мої. Та го
рських був

Вершинець, і трає понелі-
ривши

Правду, як пророчество
всім нам...

Та го мій союз розірвав
шанс

Він незгодив: у своїм
самогубстві

В похоронну наметі він
сховав,

і свій вибух у шовку
був

Матанець незрозумілий,
і карень перелік,

Мати́ історію і надію по-
васи...

Він карогульє гуси нас
Тезі і нуремт. Ма — Сві-

Промис забрасно вік гу-
мівши —

і кувиле серце і без мін-
тні дуремт...

А бо не снає! Не кома
сил і свині!

Та го кинце на муфтові
горозі

Він не схинил тона сво-
го в неволю,

і не наєт чини своє
на шовку...

Він збереме згубил деяк
оєн бєа ким,

Здікнєт, гомєтнє аєт,
і шоду мєбєд,

і шоду мєбєд,
і шоду мєбєд,

В щастя шодесеке віри
важкату.

Тез друзів він сконяє на
чужині...

Мир серцю твоему, мій,
своєму Сашо!

Тоховане в землі чужих
снів,

Іай тусо спити воню, мій
дружба наша,

Будує серці - чужинари
нічине...

Ми вмер, як і багано-то:
без вугор,

Але і без смраду. Пасишана
здула

Ми не зінена з високого
чора,

Ік ори бирини свои твої
украє мис,

І з мого, що, імператори, м
шобул,

Нікто з прасу несе має
не зрозумів і собі са...

Чи був, то крото рідному
привіт!

Аш іні і покинутого
друга,

Чи жасав вірний за тале-
Там юних іні,

Чи прасо крив остатиш
недуги -

Іто скаже нам... Півіт
процанвних сів

Тирого змієму сповне
Знаріне

Упарена. Діла твої і
воіткі,

І думи - все прондо
без сирізі,

Шоб мійх хмерок і мєдї
вєсткія -

Зриматомь, матушко і
за обпій свѣтлѣ, —
Ніхто їх не смитає і
не сминяє!..

xxx
Розмане і сирі у дѣвчын,
ніхній,
щоб сирі гундари і слободи
мологоті,

Ах мате сирі нахрѣ
кобачувачувачувачі
без спроби неспроби!
і милої!..

Ах, мо і гарні! Механі
задуже сирі!

Мате рече гул и во
іскупані!

Умє і моти аїху і во
визнані!

Гуарної сплєні рєкурі!
спин!

Ми свині не слобод. і во
з тоїх сирі

Во обмуді; рина ма
лігнєтєво!..

Аробіт ми і дор слєр,
отєр і во канє сирі,

xxx
Дир насмудрєх рїзбє
ні вєрєтє.

Дєрєтє мєоєї вєрєтє і во
сирі

Ає, уо так слобод, ма
сирі, ма,

Вємєрна гонд гуаро
попигнєтє!

Сирі отєн, і спїбєтєтє,
Вємєрна

Во оноуба Кавоз сирі
вєрєтє!

Масмудрєтєн, Курєтє вє
маг слобод,

Постригйте свій кикдмац...
Та твій батко ігно
спріче

Ворога в бою!
Сті опойіно, мовий сину,
Батюкчи-бато!

Уродливий, і завзятий,
Богатир мичий,
Кудеш сам козакувати
На баскяч коні.

А сивилко розаре
Шовкрам обів'ю...
Сти, мамлюкост, мий
воде,
Батюкчи-бато!

Як заслуцуніє козакенки,
Узурш в посіг,
Тчч не гинеш на сіваренку

Леню край вогніт...
Сайленк сивз в мичу содну
Милков і прамію...
Лій-мюні, снї дитина,
Батюкчи-бато!

Стару вєлунти, жєрїтїнь
Вєлонтї саломї,
Воронїтї і мовїтїє,
Щоб вєрталєз тїє...

Стару зумїтї, що снє-
засєи

Тчч в єрїєи крає...
Снї не, покї тччрботї,
не знаєи,

Батюкчи-бато!

Дачє побїє на дорєу
Дорєон сєлїтїи, тчч снїтї,
Щоб єлємєвє тчч ботї!

Ізгнї на вїб.
Ма в бою за некасіє
Паньомал слово...
Сти, акїюгу, стї, ма-
се не кїб,
Паноньки-бато!

1940.
VII-VIII

М. М. Вершинин

xx

Поля у вилнаних суворе,
Під небо дань не чурити
І копєсу в шурбі і ворі
Мої лобі в жемсерні сні;
І коши засудят, змїї мого
Мій шмєх шукає і боротьба,
І боронить мене ти будеш
Візь гнїбу мого і горби?..
О, наму, могодість загадав,
Зіслів'ї жертву покаянї!
Заприсяжися, бо вєре ка-
ждїс у душі мєї!
Щоб ми скажїт у вєрїанї:
"Єрєя — шєрїє заповідї —
Вїну боїтє мїє сїра рєдкї,
Іє траї не гїаньбїє вїмєстєтї!"
1940. VII. IV.

М. М. Вермилов

Борогито

→ Как, доде поубивам?
Когарца на мн. Мехелу
И прамузы дигг рив?
То деит Деи, мисте ачала
Ашо миех Силузиб зламатени
ладу,
Иде гате. Борогина кпу
Сабри?
За ригун? краб ибруш...
— Такух агоен менер
не знами:—
Порупне нубу? забуне,
Брагајупи, — не бу...
Аула агуаасе иа
неговит
Ауаи IX де рупо 3 конд...

Ауаи IX на не фелорно

Иде диггату с Мехелу!

Иде гато иловку дигг
отпунаде
Игути. Бигу Силузиб Силу
ибе

Борправнз жанавке:

«Шо не мн, на зучиови?
Клапмпу».

Не мие не счиовне ко-
макду пре

Иупи комарпанаму миста
дупи дупи? Не

Об ругестун сам Борогити...

Пашом змашаме Беме
насе!

Енопушму је на конд!

Пашамаму ригити

Тотам, кимсьо га-
тувати...

А право більше не са-
мани

Васелі ліхаски шайти,
як вилі і правузу тит!

А зародит гарману туро
чудав: "Корсетуно
друга!

На, драг-муси, с травань:

Тіво не змугує, а іде одверто:
А воно і різниці і смертиси
Мо, як огни, комоб, зверни
За свін са різниці край!

Для зні мнє порох мур-
милани

На перестрижку, і рекаси,

Щоб тпалміс генс нагає...

Зне с хризе коминотс. са-
монь
Карметого вдарити. його
раясмонь...

Уот на носе і різне боно
Ніртині пермане унаб.

А за куня в бінд. і в р. ману,
виз не зав і пророй спати,
Волондари, пррмугз...

А нави бівак мовав, од-
крамб:

Дно ківер миср. в, вєс ко-
бути,

А сто багнет вострив ор-
дано

Уприв свін зобити вус...

А мнє на свін безвело-
дєвєв,

Вєс мугино врас забору-
чмилєв

То мавєс болотєв...

Почесвешек наив врозь -
зубы жвантоне!

Супра царю, огуца сонга -
тае.

Шкога! - носиронис буса -
фон,

Вин в мии бото кария...

Вин лобил, беместувиле
кланни;

Пан, клоню, мон шлоеква
са наив!

Чириво не за шлоеква,
Як наиві спрѣтѣ унрарив!

А бисерта мии пообивудив,

И в зенс мой рѣзникъ не -
знавала

Кривобу боилу!

Мо не був жемон! Криве
днѣ спонирѣтѣ

Брамудузи румилли, шоб
жмарѣ,

Ито ве на каив редуѣ! -

Уманн з паршиши злат -
Кашн,

Драгунн з кинескиши
Клоутарив,

Вей промайтушки не рѣдѣ
наив,

Вей подубави мун!

Также боил не златѣ!
Ван келин!

Знамена малев, шоб
тми,

Возомо мо мунн, мо
мач...

Джунгал дунан, кармѣ
бундѣн,

Будь роюмъ не жо-

вана,
Горю трюну забавя-

Вуграмъ саруаюмъ!

Завнаъ у рою моу
Лорор кямми,

Уо жарумъ рубекуи
диъ забавми,

Намъ руюнаюмми диъ"
Завнаъ рудъ, моел нави

Зумиануе в руюно.
ки, мога...

Завнаъ мисери руюни

Руби, моел дубеви!

Оо сурюно. Вei дуюи

сониъи
На парох диъ роюми

Уго кинуд отъавтб...

На замримаи баравд-
ну

Легенуруму саясп-

мату...
Пюги сиритъи сиритани

Побаруит сикикато...

Тумно у бездиръ, не сабуъ-

те
Те пнаиъ суниме и мо-

руми:
Зорара - не бу!

Муса сугунае ие
кестонъ

У мене їх вернуло з
полк...
Камі в нас не бона
Не віддали в Москву!

1938.
19.12

М. 70. Серіоттов

Джари-першми, одвічні
Степомі в акитими, бабою!
В край поцудекти із шкоти.
Линете вувенанні зі шото.

Щож вас мене? - ги недале
Завдрість при лобана, кена -
Давного злотину давне не слава,
Наклетти доузіб, микі та от-
пудні?!

Гі, ви одридиги у догій налви!
Сині проотори вітгизки
Виллині і холодні! Стрази-
У шурани да кнви кураї си!
1938-1940.

У
ХІ

Kamepura

xx

(З Пучкина)

На югасе Грузии и сонурь
Мушкетера и сына и сына,
Теряет мой сына. Теряет
Теряет мой тобара
Тоборо тобара вкрай! Аки
не знаешь гни мой, у
Сереже свой воплем, и
Ассина муму и не
исобитум!

1940.
17/11

x

xx

Глу, ак мени меде
Плут, у сонурь, ка у сонурь,
Тору посужен зуй отг-
му...
Глу, ак мени меде за-
дыми! -
Тоборо тобод, млои ники,
Тоборь гичуки кид
улеми-пичуки...
Глу, ак мени меде
зодыму
Тоборо тобурь сонурь сонурь.

1940.
17/11

x
x

Ты пригди до мене
Зачитай милое твоє
Як колись читала на
вечні.

Ты пригди до мене!
Чуй сні!

Ми з тобою, радисті,
покинемо

В рідний край, веселий
і деши...

Ты пригди до мене
Чуй сні,

Споми серце, мій-ка-
Серце!

1940.
VII

xx

(Зверюшка)

Милый образ — спашки
Крайне див,
Я в шестах серые короны,
Учюда мелин ситорони
Види гуцу радуе шоро,
Коро не в курсе забытши
Мелури: шаш колех
Таш краше покекутми
— все краш,
Мунур новашекутми
— все бор!

1940.
III-XI

3. НЕПОВНА БІБЛІОГРАФІЯ ТВОРІВ МИКОЛИ ДУКИНА ТА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ РІЗНИХ РОКІВ

1. «Пасинки степу». Оповідання. Літературний альманах «Плуг», зб. 1. Харків, 1924, с. 100–104.

2. «Про межі редакторських олівців».

Щомісячник «Плужанин», № 4, 1925, с. 18–19.

Редакційна колегія: С.Пилипенко, І.Сенченко, М.Биковець.
Редакційна стаття С.Пилипенка (с.1–2).

Про межі редакторських олівців

На сторінках нашого журналу я вважав би за потрібне піднести надзвичайно важливе питання про те, в якій мірі редакції наших журналів і видавництва мають право втручатись в так-би мовити «фразеологію» того чи іншого письменника.

Різні фахівці казатимуть, що, мовляв, втручання таке можливе через незнайомство письменника з академсловником. Але річ не в тому.

З розвитком і змужнілістю нашої революційної літератури, ми неодмінно прийдемо не лише до утворення кожним із письменників свого стилю, але й до виковки кожним «своїї фразеології». Мова йде не про жаргон, а про той цілком «законний» лексикон, що ним письменник по різному володіє. Визначаючи однакові поняття — різні письменники оперують різними термінами (словами). Це почасти стосується і до стилю.

Наші редакції часто без жалю нівечать на свій смак окремі слова.

Але-ж, по-перше, та чи інша фразеологія тісно звязана зі стилем даного твору, а по-друге, обумовлена соціальним і географічним оточенням того чи іншого митця.

Не можна з рештою всіх письменників зібрати в одну точку і акуратно придушити ВУАНівським словником.

Мова-ж іде власне й не про ВУАНівський словник, а про цілковиту самочинність редакцій у цій справі, навіть тоді, коли письменник не переступає ВУАНівських законів.

Уявіть собі, що-б вийшло з Хоткевичевої «Камінної душі», як-би якась ретельна редакція «виправила» її за вказівками словника. І так з кожним твором. Письменник писатиме «стяг... нива... курай», а редакція може вам «виправити» на «прапор... лан... перекотиполе», або навпаки. Оце «навпаки» найбільше дратує.

Звичайно, я не кажу про ті випадки, коли письменник нехтує елементарними правилами правопису.

Теж саме з русизмами, інтернаціоналізмами й іншими «ізмами».

Іноді органічно відчуваєш неможливість вжити іншого слова, чим який-небудь «ізм», а добродійна редакція «виправляє» за вказівками коли не словника, так редакторського настрою.

Корні цих письменницьких «ізмів» лежать глибоко (завжди, шановні редакції!) в самій суті твору. Візьмемо один найяскравіший приклад: у П.Тичини (якому не можна закинути в незнанні мови):

... «Що движуть сили революцій
В новий Октябрь, в новий Юль»...

доброчинно переробити на:

...«Що рухають сили революцій
В новий Жовтень, в новий Липень»...

Річ не в порушенні (в цьому прикладі) ритму твору, а в тому, що в даному творі «Октябрь» і «Юль» одне, а «Жовтень» і «Липень» — зовсім інше. П.Тичина не міг не відчувати, так само це відчувають і інші письменники (в тому числі й ті, що пишуть художньою прозою).

Я, порушуючи це питання, хотів-би чути думки тих товаришів-авторів, як і керівників редакцій, що їм доводиться писання виправляти.

М.Дукін

Дивно читати трохи задержувати, але досить зрілі роздуми 20-річного батька. Він ще опублікував лише одне оповідання, ще живе й працює не в Харкові, а в глухому селі, але вже член літспілки «Плуг», — і бач, розмірковує над досить серйозними питаннями редагування творів.

3. «Матіола». Зб. оповідань. Харків, вид-во «Плужанин», 1928, 76 с.

4. «Листопад». Літературний щомісячник «Плуг». № 10, 1928, с. 8–9. Харків, вид-во «Плужанин».

Редакційна колегія: А.Головко, В.Мисик, А.Панів, С.Пилипенко, Т.Степовий.

ЛИСТОПАД

М.Дукін

І

Звезли вже соняхи. Городи покопали.
Останню борозну проорано у полі.
Патлатим школярем русявий листопад
Іде з торбинкою до школи.

Веселая пора. Покрова одійшла.
Куркульських корівок на стерні вже не гнати.
І сунуть строкові в новеньких картузах
Товаришів наздоганяти.

Вже нігде й садовить. Мов вулик повен клас.
По трое, четверо сидять на кожній лаві...
Тепер, бач, всі ви тут... А скільки буде вас,
Як на лани покличе травень!

У травні — по ланах!.. А зараз, доки снять
Весняні сни лани, розорані навколо —
Веселий листопад — школярська весна
Іде з торбинкою до школи.

В цьому ж числі «Плугу»: твори А.Головка, В.Мисика, Я.Купали (в перекладі з білоруської С.Пилипенка), А.Гака, В.Минка та ін. Там же друкуються «Листи з степової України» моєї любої Д.Гуменної (про дніпровські пороги, що скоро зникнуть, комуна «Авангард» на Запоріжжі, нове життя та ін.), що незабаром викличуть спочатку похвальні відгуки, а потім — зливу нарікань з боку офіціозу на адресу авторки та її «шефа», С.Пилипенка...

Найостанньою, мабуть, була схвальна рецензія М.Дукина на книжку Д.Гуменної «Кампанії» в ж. «Критика», ч.4, 1932 року...

5. «Мінезота № 23». Оповідання. Харків, ДВУ, 1929, тир. 40 тис. прим., 40 с.

6. «Останній запорожець». Оповідання. Харків, «Література й мистецтво», 1931, 36 с.

7. «Останній запорожець». Збірка оповідань. Харків, «Плужанин», 1931, тир. 5 тис. примірників, 110 с.

8. «Львівка в авангарді». Нарис. Харків, «Український робітник», 1931, 30 с.

9. «Без протоптаних стежок». (Діти в комуні). Нотатки культармійця. Харків-Одеса, «Молодий більшовик», 1931, 84 с.

10. «Весна починається в грудні». Нариси. Харків-Київ, «Література й мистецтво», 1932, 56 с.

11. «Оповідання». Харків, «Плужанин», 1933, 111 с.

12. «Дід Тополя». Оповідання. Харків, «Червоний шлях», № 2, 1933, с. 44—56.

13. «Смерть. Дід Тополя». Два оповідання. Харків-Київ, «Література та мистецтво», 1932, 32 с.

14. «Оповідання». Полтава, «Плужанин», 1933, тир. 4 тис. прим., 112 с.

Редактор — С.Пилипенко. Це, мабуть, остання їхня спільна робота.

15. «На шпилі». Ж. «Червоний шлях». Харків, 1936, № 1, с. 18—28.

16. «На шпилі». Збірка оповідань. Харків-Київ, Держлітвидав, 1936, 146 с.

17. «Матіола». Збірка оповідань. Київ, «Радянський письменник», 1960.

18. «Юхим Бурлай». Оповідання. (Для молодшого шкільного віку). Мал. А.Силаєва. Київ, «Веселка», 1966 (та 1970), 20 с., 3 іл.

19. Про перекладні роботи М.Дукина написано вище, в першій частині.

20. І.Райд. «Молодняк», 1928, № 11, с. 77–78.

М.ДУКИН. «Матіола». Оповідання. В-во «Плужанин», 1928. Стор. 76, ціна 40 коп.

Більшість збірок дебютів — і прози й поезії — не дають суцільного вражіння про формальну спрямованість автора.

Не залишають суцільного вражіння і художні засоби М.Дукина, власне — збірка «Матіола», що містить шість прозових речей, не творить іще виразного художнього обличчя автора.

По відношенню до прози у нас все частіше вживається термін — пролетарський реалізм, або ще — конструктивний пролетарський реалізм.

Коли б треба було неодмінно чіпляти якийсь термін для визначення стилю цього письменника, то довелось б вигадати щось на кшталт теорії «революційно-сентиментального реалізму».

А взагалі, із шости прозових своїх речей М.Дукин у тих з них слабіший, де переважають елементи плужансько-сентиментального оповідання, і в тих з них сильніший і виразніший, де бере верх іронія, дотеп у змальованні персонажів і подій, та де чіткіше виступає тенденція авторова до композиції доброї викінченої новели. До речей, стилю, так би мовити, «революційно-сентиментального оповідання» треба зарахувати у М.Дукина — «Світилка», «На аванпостах», «Матіола» і, навпаки, майже закінченими новелами можна вважати його — «Колега», «Чотири бемолі», «Фортуна».

В оповіданні, а власне етюдові «Світилка» мова йде про піонерку Мотрю, школярку, що зрадила старі традиції піонерської гвардії — пішла на весілля до сестри світилкою і навіть горілку пила, за що й була покарана тяжкими муками дитячого сумління (все ввижався Мишко — активіст піонерського загону) на душній, мало-запашній печі, під ще менш запашними дядьківськими кожухами, куди вона втікла з п'яного весілля. Врешті, можливо, що Мотря-піонерка була ще гірше покарана за таку зраду піонерських традицій, що вона задушилася під кожухами — на це є в оповіданні якісь досить таки виразні, *занадто художньо приховані* натяки («але кучеряшки, немов кожух, здавили її, не дають дихати... На печі, під кожухами, було тихо...»). В цілому ж «Світилка» лишає вражіння «червоного» різдвяного оповіданнячка (учасники — піонери і мораль наприкінці з історією про дядьківські кожухи).

Тільки випадкові штрихи у змальованні персонажів та випадкові місця з діялогів прикрашують гострою спостережливою деталлю досить таки бліде оповідання.

«На аванпостах» — щось подібне до довгенького нарису про діяльність «сіренького чатового аванпостів третього фронту» (за автором) з часів «розрухи». Цей нарис не такий солодко-невиразний, як «Світилка», але так само не позбавлений такої риторики, як оті тільки но процитовані рядки, та ще от хоч би цього: «...й його суворі, трохи *косенькі очі* займалися *вогнями далеких*

пожеж». «Я читав вздовж і поперек статута». «...Що-вечора в школі, біля сільради, горять вікна вогнями Ленінського заповіту...» До художніх деталей так анти-художньо причеплює автор абстрактні загальники!

Трапляються і в цій речі зворушливо трагічні деталі, як от, наприклад, місце в оповіданні, де вчителька мати розповідає, що її син застудився та захворів на плеврит, бо в одлигу, «як під кригою вода», він через річку «на руках школярів з того боку переносив». Таких трагічних деталей в оповіданні «На аванпостах» не одна — і цим воно, хоч і недороблене, як оповідання, хоч у дечому і сентиментальне, солоденьке, — набирає більшого значення, як літопис трагічного ентузіазму перших днів радянського відродження.

«Матіола» це чи не найбільша річ у збірці. Розповідається в ній, — також доволі сентиментально (про муки та почуття хлопця-учителя) і солоденько (незвичайна упертість «героя» в громадській роботі) — про юнака вчителя, закинутого в далекий закуток Республіки, де він страждає від перевтоми та від перспективності щодо омріяного в Педтехнікумі «широкого шляху». Все це, звичайно, на тлі трудового учительського колективу.

Цікаво, що «Матіола» стоїть якось на грані поміж пуджансько-сентиментальним оповіданням і літературною новелою. Дія відбувається прямолінійно-просто від початку до кінця. Ніяких інтриг та мотивацій нема. Вчителі розмовляють чисто-літературною мовою. Правда, це можна пояснити тим, що всі вони *вчителі*. Але чим пояснити те, що вони *однаково* на літературному говорять, що майже не відрізняються нічим персонажі цього оповідання? Вони, наче актори сільської драми, зарані продумані і вивчені ролі грають — без «інтонації», темпераменту! Особливо неприємний отой «рефрен» у прозі, такий буквально-точний в обох випадках, наче старанно завчене місце в ролі, що її виконує учителька Настя: «Слухайте, Василю, — підвелася Настя, — невже справді революція — це сіренькі будні у Байбацькій школі?»

А отой вступ — «Теплі губи дівчини на траві Університетського саду...» то певно для інтриги молодого читача.

Врешті, живий і щирий у цьому оповіданні один персонаж — учитель Стоян, зі своїми досить гострими і досить оригінальними «філософськими концепціями» (ставлення його до людей і людське до нього і т. інш.). Тепло й щиро дав автор також образ старої вчительки (Агнія Анемподистовна), що самотньо доживає свого нерадїсного віку в «Шільонській вежі» — на другому поверсі школи («Шільонська вежа» — це просто і влучно, бо мова йде про вчителів). Поза всім у «Матіолі» є ще кілька справді ліричних і теплих місць... Постає Настя — бліда, учитель-комсомолец Василь занадто сентиментальна особа. — «Знаєте, Насте, мені зараз захотілося заплакати». Далі він таки справді плаче, коли Настя відїздить до міста, і вона мусить його втішати. Щось неприємне, трохи роблене в цих малюнках... Так само трафаретні і часом поверхово-наївні оті *дебати* Василя і Насті *про те, що комсомолец може відчувати красу (!)* і т. інш.

«Колега» — ще бліденька, не дуже «зв'язана», побудована на випадку, — але всетаки *новела*, закінчена літературна річ. До вчителя приходять у неділю

колега — учитель із сусіднього села. Йдуть купатися до річки, там заводять розмову, де й коли один із них згубив руку, виявляється, що це «колега» — новий знайомий, що був колись білим офіцером, у громадянську війну прострелив учителеві руку, залишив його на весь вік без руки. Ця новелка робить менше вражіння, ніж навіть «На аванпостах», не кажучи вже про «Матіолу».

В новелі «Чотири бемолі» ще значна домішка літературщини і трафарету в засобах змальовувати персонажі, показувати обстановку дії (як в усіх творах М.Дукина), але це справжній, закінчений ліричний малюнок, що залишає тепле якесь, неповерхове вражіння. Тут М.Дукин знайшов засіб поєднати лірику соціалістичного будівництва на селі з романтикою громадянської війни, зі споминами про колишні героїчні роки (біля сільського «радіо»).

Справжня новела, закінчена, конденсована — це «Фортуна». Місце сентименталізму у манері авторській тут уже цілком заступають іронія, вдалий і гострий — літературний дотеп, побудований на комізмі становища, а часом і дотеп мовного логічного характеру, чіткі характеристики, закінчений сюжет.

Студент Онопрій Брунька залицяється ще в технікумі до Маргарити Грюншток. Мріє щось таке зробити, щоб повернути її до себе. Йому повезло («Фортуна»): на селі, куди студентів посилають на практику, Брунька забуває гадюку, що могла б укусити Маргариту, коли вони ночували у школі — значить, спасає життя Маргариті... Але... тут ми цілком процитуємо кінець новели, він вартий того:

«Фортуна, як осіннє сонце — всміхнеться ласкаво й знову сховає своє привабне обличчя за хмарами глузливого реготу.

Зав. семирічкою, тримаючи в руках трофея Брунчиної перемоги, довго й нудно розповідав студентам про те, скільки клопоту було його школярам з тим, щоб дістати вужака для шкільного акваріюма, як тішилися ним школярі, й як вони сумуватимуть, коли довідаються про його передчасну загибель! Він, зав. семирічкою, забув попередити студентів про те, що вужак щоранку шпацірує по класних кімнатах».

Як бачить читач, тут і «той самий» пуант є, і хороший пуант. І всі деталі старанно дотримано в площині побудування новели, навіть прізвища: Онопрій Брунька і Маргарита Грюншток, і т. інш.

Отже суцільного вражіння збірка «Матіола» не дає. В окремих елементах художньої прози автор сильніший, в інших безпорадніший. А діалог, як це не дивно, то буває дуже влучний, то, навпаки, — сухий, суконний, «авторський». Певно в другому випадкові — брак старанного опрацювання. Велика доза неприємної літературщини та плакатних загальників, особливо в характеристиках персонажів.

Зате в М.Дукина є щирі, теплі, ліричні малюнки і художнє чуття, часом — іронія і влучна, гостра деталь. А до того ж, на всій книжці ясно позначився відхід автора (в останніх речах) від хуторянсько-плужанського, солодко-сентиментального оповідання до літературно-закінченої, читкої, культурної новели. І — «сім побєдіші»!

І.Райд

21. Л. Підгайний. «Матіола». «Літературна газета» від 15 січня 1929.

МАТІОЛА

М.Дукин. — Оповідання. Вид. «Плужанин».

Невеличка на 76 стор. книжечка складається з 6-х опов. різної якості. Найцікавішим є найбільше опов. «Матіола», що малює настрої сільського вчителства в 4-х різних типах на відповідному побутовому тлі з домішкою романтики кохання, що іноді переливає в сентименталізм.

Агнія Анемподистівна — тип старої вчительки, вона справляє ювілей своєї 35 річної діяльності і не бачить ні втіхи, ні радості з своєї роботи; осуга густого смутку осіла її свідомість і в неї лишилось тільки прикре почуття змарнованих років: «Колись і вона була молода, вірила в те, що комусь треба нести освіту народів... І от так, по глухих закутках пролинуло життя, а тепер...» А тепер вона от що каже молоді, що зібралася до неї на свято: «тікайте, доки молоді, доки сили є! Не доживайте до самого ювілею!» (стор. 14).

Отже це тип «розчарованої», зневіреної, зломаної інтелігенції, що нагонить паніку на слабодухів і пропонує тільки один вихід із становища — тікати.

Та треба сказати, що її настрої і пропозиції не гинуть марно. З молоді — Настя і Стоян твердо рішили «тікати», але під маркою вступу до Вишу, хоч і з різних поривів.

«Невже революція справді — це сіренькі будні у Байдацькій школі!?» — питає з розпачем Настя вчителя-комсомольця Василя. Але даремно ви сподіватиметесь від Насті, що це тип, що «нудьгує за широтою розмаху своїх революційних сил». Дарма! Справа — простіша і мотиви її нудьги і бажання тікати одверто-ясні: «Заради чого я мушу жертвувати тут у цих Байдаках, молодістю й здоров'ям, коли є змога влаштуватися краще?!» (стор. 19).

Цілком солідаризується з настроями Насті вчитель Стоян. Він хоче вступати до Ветеринарного... Аргументи досить сильні: «Життя поставило мене перед сумною дилемою: псувати нерви або з двоногими, або з четвероногими тваринами. І ціла низка аргументів — за останніх: я не люблю людей — це раз, і люди мене — два». (стор. 19).

Це типи одвертих егоїстів, далеких від будь-якого почуття громадськості, як сам Стоян влучно висловив так: «В мене завжди таке почуття, — що от, скажемо, на сьогоднішні збори я мав прийти або вчора, або завтра. Не то люди мені чужі, не то я їм чужий — не розберу!» (Ст. 11).

Цілком протилежні настрої виявив учитель-комсомолец Василь. Він теж прагне освіти, тягнеться до Вишу, але тимчасом не може здійснити своїх мрій навіть всупереч особистим бажанням: його кохана Настя їде і кличе з собою. І мотиви у нього цілком інші і поважні, хоч і не цілком достатні: «Не можна зараз. Ви знаєте, Насте, як тут мало людей. На кого я це все покину?» (ст. 16). Він твердо вирішує не їхати, хоч не витримує «твердокамінної» ролі й плаче... Найсвітліша постать Василя серед цього кола себелюбів лишилась недоробленою, художньою — не цілком мотивованою позитивною постаттю серед яскравих негативних.

Досить яскраво й правдиво змальовані ті надлюдські, жахливі умови, в яких доводиться працювати сельбудівцеві в глухому селі, де «далі, як до

Крутої могили «нікотора» культура не доходить» і де вбито вчителя, — в опов. «На аванпостах». Молодий, завзятий, бадьорий, повний сил і енергії юнак, що прийшов у це село воювати за культуру, без моральної товариської й громадської підтримки врешті доходить до скрайнього ступня розпачу й безнадії: «І так іноді заболить від безнадійних думок голова, що вдарився б нею об низенький сволок хати — аби ні про що не думати, аби не чути, як стогне в димарі східний вітер, аби ніколи не бачити Гашчиних очей!..».

Герой вирішив «накивати п'ятами», але дійшовши до Крутої могили, раптом згадав слова Салихвона: «Далі, як ось сюди — нікотора культура не йде» і повернув назад.

Автор зафіксував і ще деякі моменти з життя інтелігенції на селі — і веселі й сумні, в яких у сучасне вкраплено недавнє минуле — з громадянської війни. Ось до вчителя приходять у гості другий — сусіда і пійдуть разом купатися. Раптом виявляється, що вони вже «знайомі»: коли перший розповідає, як він, будучи в червоних, позбувся руки — другий, перебиваючи, продовжує (він був тоді у білих). Розгублений кол. «білий» простяг безрукому руку, але вона «поволі впала, не зустрівши відповіді» («Колега»). Сюжет зустрічі класових ворогів у радянських мирних обставинах не новий і тут він поданий на новому матеріалі.

Ось до другого вчителя частенько приходять завкрамниці й секретар осередку — слухати радіо, яке вони «любили любов'ю маніяків». Піймавши берлінську мелодію, раптом один скрикнув: «вона!» Це була та сама мелодія, яку грала німецька оркестра, коли вони сиділи в сараї чекаючи на розстріл. Це викликало спогади («Чотири бемолі»).

Нарешті, цікаві ще переживання школярки-піонерки, якої сестра йде заміж і яка легковажить піонерськими обов'язками в ім'я весілля... Психологію переживань подано вдало, глибоко й правдоподібно.

Загалом кажучи, М.Дукин уже в першій своїй книжечці виявив себе досить добрим знавцем процесів і типів в сучасному селі, вдумливим спостережником з глибокими емоціями. Він уміє помітити як позитивні, так і негативні сторони в цих явищах, але маючи чіткий і ясний пролетарський світогляд, він уміє знайти точку опертя, щоб не розгубитись і не зхилити з правдивої лінії. Уміє також і подати свій матеріал належними засобами: «Журавлиним клекотом верталася весна». Або: «вітер падав, знесилений, під тинами вулець». Або: «крицеве слово диктатура розлягається теплими зморшками на тисячах засмаглих облич»...

Гірша справа з сюжетами, яких автор не вміє побудувати й розгорнути; вийти за межі епізодичности та утертих засобів у сюжетобудові є чергове завдання для автора.

Потрібно також поширити коло обсервації, яке завузьке, в наслідок авторової молодости та недостатнього досвіду. А раз так, то дальше зростання М.Дукина як письменника, оскільки він уже виявив свої позитивні тенденції, можна вважати за безперечне.

Л.Підгайний

Тут є досить багато фактичних помилок.

22. Ж. «Советская Украина», 1960, № 8.

Микола Дукин, Матіола, Оповідання, издательство «Радянський письменник», Киев, 1960.

Есть произведения настолько проникнутые духом своего времени, настолько глубоко и правдиво отражающие события и психологию действующих лиц, что, читая их, невольно переносишься в ту эпоху и мысленно начинаешь жить с ее героями. Это в большой мере относится к рассказам Н.Дукина, в которых изображаются простые советские люди первых десяти лет существования советской власти. Автор наделил своих героев такими чертами, как целеустремленность и стойкость, вера в лучшее будущее и готовность отдать за нее свою жизнь. Советские люди в рассказах Н.Дукина — это живое, энергичное, жизнерадостное поколение, не боящееся трудностей, видящее в их преодолении цель жизни. Таким представляется в рассказе «Матіола» учитель Василий Михайлович. Не менее привлекателен образ Сашка, первого избача на селе, человека, всецело посвятившего себя проповеди новых отношений в новой жизни. Настоящей человеческой теплотой и проникновенностью овеяны в рассказе «Артемова артіль» образы группы пастушков, жаждущих учиться. Здесь побеждает спаянность, коллективизм.

Создание первых колхозов, живые образы колхозников, их новое понимание жизни и морали, — все это нашло своеобразное отражение в рассказах Н.Дукина.

Ніяке, стандартне анонімне писаннячко. Та ще й «Микола Дукін», — чи ж той писар тримав у руках книжку?

23. С.Плачинда. «Нев'янучий пучечок матіоли». Журнал «Вітчизна», 1961, № 4, с.202—205.

Сергій Плачинда

Нев'янучий пучечок матіоли

Микола Дукин. Матіола. Оповідання. Вид-во «Радянський письменник», К., 1960.

Життя, кажуть, прекрасніше за мистецтво. Хіба, питають, може перо чи пензель відобразити хоча б однісіньку мить оцього розкішного літнього надвечір'я з усіма його звуками, барвами і настроєвими відтінками?

Але ж чи буває в природі, щоб, наприклад, пучечок пахучої матіоли, який пролежав довгі роки десь на запиленій полиці і якого оце вийняли на світ божий, щоб він п'янив і чарував людей так само, як і тридцять років тому? Ні, це може бути лише в мистецтві, літературі...

У 1928 році у видавництві «Плужанин» (Харків) вийшла невеличка збірка оповідань двадцятидвохлітнього сільського вчителя Миколи Дукина під назвою «Матіола». Цю біленьку тендітну книжечку можна і зараз надібати в бібліотеках України. І той, хто прочитає в ній кілька перших рядків, уже не одірветься від неї. На читача відразу війне хвилююче чистим, майже дитячим автором захопленням (точніше було б — благоговінням) перед несприятливими, некрасивими на перший погляд постатями тих, хто серед гололу й розруки,

наперекір бандам, тифові, куркульським заколотам, будував і виборював нове життя. Справді, колорит 20-х років, атмосфера запеклої щоденної, повсякчасної (кривавої і безкровної) боротьби за новий світ, за Радянську владу, боротьби з прихованими й відвертими ворогами, з темрявою, затурканістю та людською недовірою, врешті, боротьба борця із самим собою, із власним відчаєм і знесиленням — ось чим вабить і хвилює призабута книжечка Миколи Дукина.

Лише чотири оповідання містилося в першій збірці, але в них уже чітко визначилась індивідуальна манера молодого новеліста: поєднання ліризму й драматизму, композиційна гнучкість, конфліктність, характеристичні діалоги та багатство лексики. Звичайно, все це прийшло не відразу. Перші свої оповідання і нариси («Софійка», «Пасинки степу», «Так треба», «Сходило сонце», «Бурса співала»), а також невеличку одноактівку «Завжди готов» Микола Дукин друкував ще в 1923—1924 рр. у журналах «Плуг», «Студент революції», «Знання» та газеті «Селянська правда». Здебільшого це було маловиразне учнівство, поверхова описовість. Навіть найпримітніше оповідання того часу «Пасинки степу» («Плуг», 1924, № 1) позначене рисами фрагментарності та псевдоімпресіоністичної ескізності. Це були, до речі, характерні вади української новелістики першої половини 20-х років. Кожен прозаїк (навіть молодий Яновський!), за винятком хіба що Степана Васильченка та Андрія Головка, вважав, що куці речення, уривчасті монологи та загадкові три крапки після кожного слова можуть створити у творі майже епічну схвальованість. Звичайно, справжні талановиті натури швидко позбувались цього наївного штучного стилю. І вже в 1925 році в журналі «Знання» (№№ 24—25, 26—27) з'являється оповідання Миколи Дукина «На аванпостах» — перший повноцінний твір молодого новеліста, в якому автор дбає не лише про гнучку композицію та цікавий сюжет, а й про внутрішній світ героя.

Із суворою правдивістю відтворює молодий письменник будні тогочасної дійсності. До речі, інших тем, крім теми сучасності, у Дукина не було. З дитячих літ робітник артилерійського складу, згодом — студент, вчитель, журналіст, він добре знав життя, був тісно з ним зв'язаний. Звідси такі неповторні сюжети, конфлікти, діалоги, художні деталі в його новелах. Звідси (хоч тут слід мати на увазі і творчий темперамент письменника) характерна присутність автора під час опису подій, тобто повсякчасне відчуття його палких незборимих симпатій до своїх героїв. Це і створює своєрідну ліричну стихію, наявну навіть у таких суворо драматичних новелах, як оповідання «На аванпостах».

Коли читаєш це оповідання, то мимохіть пригадуєш слова Леніна про те, що захопити владу в свої руки — це лише початок великої боротьби за нове суспільство. Важче і складніше закріпити, відстояти Радянську владу в терпеливому, довготривалому двобої з розрухою, голодом, міщанською рутинною, куркульськими підступами тощо.

Головний герой оповідання — рядовий політосвітник — їде завідувати хатою-читальнею у глухе село на місце забитого куркулями свого попередника. Вже малюючи зовнішність героя (обмотки, «драна, із солдатської шинелі перешита свита», «жувальницька» кепка), письменник відтворює суворий колорит

тих років. Правда, Дукин — ворог однотонності, — драматичне у нього часто поєднується з комічним: напитуючи на базарі підводу до потрібного села, політосвітник Сашко носить під пахвою великий пакунок газет. Це для того, щоб селяни не вважали його за якогось шахрая, не дивилися підозріло на його злиденну постать.

У новелі відразу наростає напруження (це теж характерна ознака Дукинового стилю) — діалог між візником і політосвітником підкреслює складні, типові для того часу, обставини, в які потрапляє герой новели:

«— А що, назад скоро збираєтесь?..

— Як назад?..

— Та так... Не вдержитесь довго! Тут у нас сторона така, що далі, як ось сюди, — він показав батоном на Круту могилу, — нікоторая культура не йде! Тут от позаторік, чи що, вчителя вбито.

— Хто вбив?

— Та наші ж уланівчани. Йшов, кажуть, до волості по книжки. Ну, перестріли його тут, біля могили, й ухлопали... Комуністом, казали, був... І ще й чоловік такий дуже образований був... Одне слово — хазяйська сторона!»

Мова візника надзвичайно характеристична, в його спокійній упевненості, прихованій глузливій усмішечці відчувається нутро хитрого, тертого куркуля. Оце вміння через монолог розкрити риси характеру — цінна властивість Дукинового таланту.

Сюжет оповідання «На аванпостах» динамічний, гострий. У дії, у боротьбі вимальовується постать Сашка — мужнього борця за нові, соціалістичні перетворення на селі.

Епізодичні постаті в новелах Дукина завжди вимальовані скупом, економно, але яскраво і жваво; вони поглиблюють образ героя, інтонаційно збагачують розповідь. Незважаючи на суворе тло сюжету, розповідь пройнята веселими інтонаціями, в яких відчувається оптимізм героїв.

Правдивість, психологізм, відсутність фальшивого пафосу, голого соціологування — ці риси різко відрізняють новели Дукина від багатьох белетристичних агіток того часу.

Оповідання «На аванпостах» свідчило про ідейне та художнє змужніння автора. Цей твір, як і вся новелістична творчість автора, є яскравим прикладом утвердження методу радянської літератури.

Перетворення світу, народження нової людини, нової свідомості, моралі — це лейтмотив усієї творчості Миколи Дукина. В оповіданні «Мінезота № 23» (1929) з великою художньою пристрасстю письменник показує пробудження почуття колективізму і людської гідності.

Поетизацією нових відношень сповнена і лірична новела «Артемова артіль» (1928). Головним героєм тут є діти, сільські пастушки. Микола Дукин добре знає дитячу психологію (це виявилось і в психологічному етюді «Світилка»), тому оповідання сповнене неповторних живих сцен.

Для сюжетної канви письменник обрав звичайнісіньку на ті часи дитячу трагедію: лише війнув весняний вітрець, як осиротіла школа: сільські школярі:

не могли закінчити навіть початкової науки через весняні роботи. Для батьків діти вже були ж бо поміччю. Так наче й зараз. Але це лише зовні. Вітер часу дмухнув у обличчя хлопчаків, бо, лежачи на толоці, вони нудьгують за школою і картають своїх батьків, що скупляться найняти громадського чередника. Діти домовляються по черзі відвідувати школу: перша зміна в школі, друга — пасе. І навпаки.

Колективна згуртованість, солідарність дітей є бентежним, хвилюючим свідченням нових, соціалістичних перетворень в українському селі. Новела, разом з тим, написана в ліричному ключі, у ній, як і в «Світилці», відчуваються інтонації Степана Васильченка.

Талант Дукина дедалі мужнів і квітнув. У подальших його новелах — «Не ті часи» (1929), «Виряжали козаченька» (1930), «Останній запорожець» (1930) — з'являється нова характерна ознака Дукиногового стилю: гумор, сарказм. Звичайно, елементи гумору й сатири щедро розсипані і в ранніх новелах автора, але тепер письменник вдається до комедійної фабули, комічного сюжету. Так, історія про те, як куркуль Моська «уростав у соціалізм», наскрізь саркастична («Виряжали козаченька»). Зображуючи куркуля, молодий письменник не вдається до окарікатурення. З тонкою іронією творить він образ хитрого, прихованого ворога.

Їдко висміяв Микола Дукин бухаринську концепцію «вростання» куркуля в соціалізм. Тому оповідання мало і великий політичний сенс. Написане талановито, воно кілька разів перевидавалося, виходило окремими «метеликами». Отож дуже прикро, що цей твір не увійшов до рецензованої збірки. Обминув упорядник і такі цікаві новели, як «Колега», «Не ті часи», «Танк». Тим більш прикро, що натомість у книжку включено кілька слабких, невиразних оповідань («Пасинки степену», «Чотири бемолі», «Восени», «Гопак»).

З-поміж творів, забарвлених гумором, особливо цікавий «Останній запорожець». Це новела, що має химерний веселий сюжет. Її головний «герой» — невтомний триколісний трактор «Запорожець». Письменник дотепно зображує його «долю», навколо трактора зав'язується міцний сюжетний вузол, спалахує гостра кривава боротьба між куркулями і комунівцями. В самобутній грайливій формі (через історію трактора) письменник показав незабутній історичний етап українського села. Новела цікава своїм підтекстом, багатством інтонацій.

До засобу прозопопеї (уособлення) вдається письменник і в новелі «Смерть» (1933), головним «героем» якої є колгоспний кінь, старий трудяга Чонгар. У класичній літературі зустрічаються чудові зразки «олюднення» тварин («Холстомер», «Каштанка»), але Дукин цілком оригінальний. Через «світосприймання», олюднення почуття і долю коняки письменник відтворив прояви гострої класової боротьби на початку колгоспного руху.

Знаменним є потяг Миколи Дукина до циклізації новел. В інших письменників (Ю.Яновський, Іван Ле) це було симптомом переходу авторів до епічних полотен. Цілком ймовірно, що якби в Дукина щасливіше склалася доля, то він створив би ще й низку цікавих повістей і романів. Про його спроможності як епіка яскраво свідчить ряд новел, що друкувалися під рубрикою «Оповідання

тракториста Гаврила Рубана» («Виряжали козаченька», «Останній запорожець», «Зрада», «Дід Тополя», «Танк»). В цьому циклі відчувається розмах повістяра. Головний герой зображується у взаємовідносинах з багатьма людьми різних соціальних верств, його еволюція подається на широкому життєвому тлі.

Про потяг до епічної форми свідчить і останнє, одне з найкращих оповідань «На шпилі» (1935), присвячене Максимові Горькому. Тут особливо яскраво проявилось характерне для письменника заглиблення у внутрішній світ героя, нахил до розгорнутих характеристик, масштабних сюжетів, розлогих пейзажів. Справді, в основу кращих своїх оповідань («На аванпостах», «Матіола», «Мінезота № 23», «Дід Тополя», «Зрада», «Останній запорожець» та ін.) Микола Дукин брав не один епізод чи факт, а низку подій, подавав образ в його розвитку чи деградації, малював широкі картини життя.

В оповіданні «На шпилі» також зображена доля однієї простої селянки, що пройшла шлях від затурканої солдатки-напівнаймички до державного діяча. Але письменник не вдається до схеми, яка швидко виробилася в новелістиці 30-х років (за нею оповідання ділилися на дві частини: злиденне життя героя до революції і щасливе — після Жовтня), а подає важкий і трагічний життєвий шлях жінки в глибокопсихологічному плані. Вражає в новелі і лексичне багатство та широчінь пейзажів.

В різноманітності барв і мелодій відчувається вже розмах романіста. Микола Дукин стояв перед написанням нових талановитих творів, перед розробкою нових епічних форм. Та його літературна діяльність трагічно урвалася в самому зеніті письменницького запалу, в розквіті і буянні творчих сил.

Однак і той доробок, що лишився нам у спадщину, — самобутні, глибокоідейні та високопоетичні новели Миколи Дукина, — становить одну з окрас української радянської літератури.

Письменник вніс багато нового, свіжого в жанр новели. Епічність новелістичних сюжетів, композиційна гнучкість, гостра конфліктність новел та їхня інтонаційна розмаїтість, уміння в малому подати велике — такі чудовні риси, притаманні творчій манері Дукина.

Найцінніша ж ознака його поезики — глибоке знання мови, тонке (інтуїтивне!) відчуття слова, щедра мовна стихія. Звідси і багатобарвність, ліризм, характеристичність діалогів взагалі, звідси свіжість та неповторність новел Миколи Дукина.

У змістовній схвильованій післямові письменника Д.Вишневського читач знайде і цікаві біографічні дані про забутого новеліста, і дотепні, вірні тлумачення його оповідань.

Перша збірка, видана «Плужанином», і остання, випущена «Радянським письменником», мають однакову назву — «Матіола». Так зветься одна з найчарівніших новел Миколи Дукина.

...Прощаючись із своїм коханням, головний герой цієї новели (о, який він схожий на самого автора!) дістає від зрадливої дівчини скромненький пучечок пахучої матіоли. «Це мусить бути вашою емблемою», — безжурно і грайливо говорить дівчина-згуба... Але, читаючи новели Дукина, насолоджуючись їхнім

ліричним ароматом, відчуваєш: матіола — скромненька, непоказна, але на диво пахуча квітка... Це наче і справді емблема скромного письменника, народного вчителя Миколи Дукина... І як радісно, що у великому квітникові нашої літератури квітне, не одцвітає і вона, запашна матіола.

Як на мене, С.Плачинда — молодець! Це, мабуть, найкращий аналіз творчості батька. І тут, і в 1т. УЛЕ, 1988 року С.Плачинда робить аналіз творчості М.Дукина з симпатією до автора та знанням матеріалу; знаходить добрі, теплі, точні, правдиві слова; згадує й аналізує і такі оповідання, про які в мене нема згадки. Правда, він чомусь не згадує навіть про досить вагомий та якісний доробок М.Дукина як перекладача з російської на українську мову. А поетичні переклади з Пушкіна і Лермонтова, зроблені М.Дукиним у тюрмі та на засланні й наведені в цій книзі, тоді ще були відомі лише рідним. Дякую С.Плачинді й маю надію, що моя книжка потрапить йому до рук.

А «змістовну схвильовану післямову письменника Д. Вишневського» писала я...

4. УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ

Цей додаток я зробила в надії, що, може, хто, де, коли захоче зробити вечір пам'яті батька чи І.Багряного, то щоб хоч трохи пісень, з нотами та словами, було під рукою. Розшукати все це було досить важко.

1. ІЗ-ЗА ГОРИ КАМ'ЯНОЇ

Повільно, сумно



Із-за гори кам'яної
Голуби літають...
Не зазнала я розкошів,
Вже й літа минають...

Та й догнала літа свої
На калиновім мості:
«Ой, верніться, літа мої,
До мене хоч в гості!»

Запрягайте коні в шори,
Коні й воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії.

«Не вернемось, не вернемось,
Не маєм до кого:
Було б же нас шанувати,
Як здоров'я свого!»

Цю тужливу пісню дуже любила моя мати.

2. ОЙ НАСТУПАЛА ТА ЧОРНА ХМАРА

Повільно



Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапать...
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять.

Ой іде багач, ой іде дукач,
Насміхається:
«Ой за що, за що вража голота
Напивається?»

Пили горілку, пили й наливку,
Ще й мед будем пить,
А хто з нас, братця, буде сміятися,
Того будем бить!

Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в шию б'є:
«Ой не йди туди, превражий сину,
Де голота п'є!»

Це, так би мовити, фамільна пісня: з неї видно походження дукинського прізвища.

3. РОЗПРЯГАЙТЕ, ХЛОПЦІ, КОНІ

Помірно
Одним

Роз-пря-гай-те, хлоп-ці, ко-ні та ля-гай-те сло-чн-
-вать, а я пі-ду в сад яє-ле-ний, в сад кри-
-ни-чень-ку ко-пать, а я ||-пи чень-ку ко-пать.

Розпрягайте, хлопці, коні
Та лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.

Копав, копав криниченьку
У вишневому саду...
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду?

Вийшла, вийшла дівчинонька
В сад вишневий воду брать,
А за нею козаченько
Веде коня напувать.

Просив, просив відеречка —
Вона йому не дала,
Дарив, дарив з руки перстень —
Вона його не взяла.

Знаю, знаю, дівчинонько,
Чим я тебе розгнівив:
Що я вчора ізвечора
Із другою говорив.

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода,
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба.

Це широковідома українська пісня. Але нині вона спотворена, скалічена: її перероблено на марш, додано дурникуватий приспів: «Маруся, раз-два-три, калина...» Так і чувається: «Ать-два, левой, левой!» Мені хотілося нагадати її первісне звучання — спокійне, повільне, лагідне.

4. ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Позірно

Ой на го - рі ой на го - рі
 Ой на го - рі та жен - ці жнуть, ой на го - рі та жес - ці жнуть,
 а по - під го - ро - ю, я - ром - до - ля - во - ю ко - за - ки йдуть.
 Гей, до - ли - но - ю, гей, ши - ро - ко - ю, ко - за - ки йдуть.

Ой на горі та женці жнуть, *Двічі*
 А попід горою,
 Яром-долиною
 Козаки йдуть.
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Козаки йдуть.

«Гей, вернися, Сагайдачний, *Двічі*
 Візьми свою жінку,
 Віддай тютюн-люльку,
 Необачний!
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Необачний!»

Попереду Дорошенко, *Двічі*
 Веде своє військо,
 Військо запорізьке,
 Хорошенько.
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Хорошенько.

«Мені з жінкою не возиться, *Двічі*
 А тютюн та люлька
 Козаку в дорозі
 Знадобиться!
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Знадобиться!»

А позаду Сагайдачний, *Двічі*
 Що проміняв жінку
 На тютюн та люльку,
 Необачний.
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Необачний.

Гей, хто в лісі, озовися! *Двічі*
 Та викрешем вогню,
 Та закурим люльку,
 Не журися!
 Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Не журися!»

Цю бадьору розлогу козацьку пісню я люблю ще замолоду. Оце марш, так марш, а не «Ать-два!»

5. ГЕЙ, У МЕНЕ БУВ КОНЯКА



Гей, у мене був коняка,
Був коняка-розбишака,
Була шабля і рушниця,
І дівчина-чарівниця.

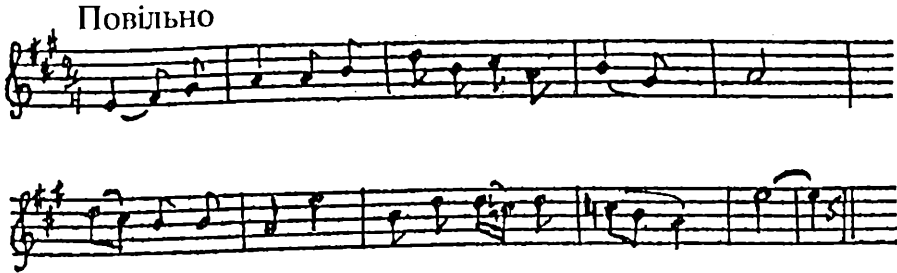
Повіває вітерочок,
Закипає казаночок.
Гей, хто в лузі, озовися!
Гей, хто в полі, одкликнися!

Що коня татари вбили,
Ляхи шаблю притупили,
І рушниця поламалась,
І дівчина відцуралась.

Гей, хто в лузі, озовися!
Гей, хто в полі, одкликнися!
Йди до мене вечеряти,
Мою душу звеселяти.

Коротенька, жартівливо-відчайдушна пісня, пісні невідома. Співається на мотив: «Баламуте, вийди з хати...»

6. ОЙ, КОВАЛЮ...



Ой, ковалю, коваль-коваленьку,
Чом не куєш залізо тоненько?

Є у мене дівка Катерина,
Вона ж мені слави наробила.

А чи в тебе заліза немає,
А чи тобі дівки не хватає?

Вона ж мені слави наробила,
Вона ж мені сина спородила.

Є у мене заліза доволі,
Є у мене дівка до любові...

Вона ж мені сина спородила
І в криниці вівночі втопила...

І цю, класично-журливу українську пісню зараз майже не знають. Слова я записала по пам'яті, а ноти розшукала в пісеннику 1929 року, що дала мені Наталя Вергун, донька І.Виргана, — більш ніде не було.

7. НІЧ ЯКА МІСЯЧНА, ЯСНАЯ, ЗОРЯНА

Слова М. Старицького

Музика М. Лисенка

Помірно



Ніч я_ка місяч_на, зо_ря_ва, яс_на_я, вид_но, хоч голки зби_рай;
вий_ди, ко_ха_на_я, пра_це_ю ямо_ре_на, хоч на хви_линоч_ку в гай!

Ніч яка місячна, ясна, зоряна,
Видно, хоч голки збирай,
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

| Двічі

Сядемо вкупочці тут під калиною,
І над панами я пан!
Глянь, моя рибонько, — срібною хвилею
Стелеться в полі туман.

| Двічі

Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
Ген на стрункій та високій осичині
Листя пестливо тремтить.

| Двічі

Небо глибоке засіяне зорями,
Що то за божа краса!
Перлами ясними попід тополями
Грає краплиста роса.

| Двічі

Ти не лякайся, що ніженьки босії
Вмочиш в холодну росу:
Я тебе, вірна, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.

| Двічі

Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько,
Тепло — ні вітру, ні хмар.
Я пригорну тебе до свого серденька,
А воно палке, як жар.

| Двічі

Як на мене, це одна з найкращих українських пісень. Її любили у нас усі — і батько, й мама, і я.

8. КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Слова Г. Гейне

Музика М. Лисенка

Повільно

Ко . ли роз . лу . ча . ють . ся дво . е, за
ру . ки бе . руть . ся во . ни, і пла . чуть, і тяж . ко зіт .
ха . ють, без лі . ку зіт . ха . ють сум . ні. З то .
бо . ю ми вдвох не зіт . ха . ли,
З то . бо . ю ми вдвох не зіт . ха . ли, ні . ко . ли не
пла . ка . ли ми, той сум, о . ті тяж . кі зіт . хан .
ня прий . шли до нас зго . дом са . мі! 1. З то! 2. - мі!

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають сумні.

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми,
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі!

Цю пісню, за свідченням А.Школьника (зі слів К.Х.Балабухи), співали в'язні на пароплаві, коли їх везли на каторгу на Далекий Схід вже в повоєнні часи. І весь пароплав ридав...

Далі, за №№ 9–13, ідуть ті пісні, які, за «Садом Гетсиманським», співають в'язні у тюрмі. Як співають — читайте в «Садіві...»

9. ТА ЗАБІЛИ СІГИ

Повільно

1. Та за-бі-лі-ли сні-ги, за-бі-лі-ли бі-лі, ше й діб-ро-во-нь-ка.

2. Ше й діб-ро-во-нь-ка. Та за-бо-лі-ло ті-ло бур-лаць-ке-е бі-ле, ше й го-ло-во-нь-ка.

Та забілили сніги,
Забілили білі,
Ще й дібровонька.

Ще й дібровонька...
Та заболіло тіло
Бурлацькеє біле,
Ще й головонька.

Ще й головонька...
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому.

По бурлацькому...
Ні отець, ні мати,
Ні брат, ні сестриця,
Ні жона його.

Ні жона його...
А тільки заплаче
По білому тілу
Товариш його.

Товариш його...
«Прости ж мене, брате,
Вірний товаришу,
Може я й умру!

Може я й умру...
Зроби ж мені, брате,
Вірний товаришу,
З клен-древа труну!

З клен-древа труну...
Поховай мене, брате,
Вірний товаришу,
В вишневім саду!

В вишневім саду...
В вишневім садочку,
На жовтім пісочку,
Під рябиною.

Під рябиною...
Рости, рости, древо,
Тонке, високеє,
Кучерявее!

Кучерявее...
Та розпусти гілля
Зверху до кореня,
Лист додолоньку!

Лист додолоньку...
Укрий моє тіло,
Бурлацькеє біле,
Ще й головоньку!

Ще й головоньку...
Та щоб моє тіло,
Бурлацькеє біле,
Та й не чорніло.

Та й не чорніло...
Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло!»

Це була улюблена пісня батька й Івана Багряного часів їхнього товаришування замолоду. Я розшукала два варіанти музичного супроводу до цієї пісні: спрощений та пишну гармонізацію мелодії для хору М.Лисенка.

10. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ, ПАХУЧЕ ПОЛЕ

Помірно
Всі

Зе- ле- ний гай, па- ху- че по- ле в тюр-

- мі при- сні- ли- ся ме- ні,

Широко
Всі

степ ши- ро- кий, не- на- че мо- ре, в да- ле- кий

рід- ний сто- ро- ні.

1 2

- ні.

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І степ широкий, наче море,
В далекій рідній стороні.

Садок вишневий коло хати,
Хатина вбогая моя,
А в хаті тій сумує мати,
Й лежить, нездужає сестра.

Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплавав опівночі
І, гірко плачучи, проснувся.

11. ЛЕТІЛА ЗОЗУЛЯ...

Леті-ла зо-зу-ля з по-ля й на до-ли-ну
з по-ля й на до-ли-ну сі-ла й на ка-ли-ну

Летіла зозуля
З поля й на долину,
З поля й на долину,
Сіла й на калину.

А я, молоденька,
Виходила з хати,
Виходила з хати
Зозулю слухати.

Ой Боже ж мій, Боже,
Що я й наробила?
Козак має жінку,
А я й полюбила...

Сіла й на калину
Та й стала кувати,
А я, молоденька,
Виходила з хати.

Ой ти, зозуленько,
Чого рано куєш?
Чи ти, зозуленько,
Моє горе чуєш?

Козак має жінку,
Ще й діточок двоє,
Ще й діточок двоє,
Чорняві обоє...

В пісенниках я знаходила інші варіанти цієї пісні, не те, що пам'ятаю з батька-матері. Наведені тут слова взяті з «Саду Гетсиманського», а мелодію з мого голосу записала мила О.І.Жилкіна, старший викладач по класу диригування Харківського педагогічного коледжу.

12. ОЙ НЕ ПУГАЙ, ПУГАЧЕНЬКУ

Дуже повільно

„Ой не пу-гай, пу-га-чень-ку, ой не пу-гай,
пу-га-чень-ку, в зе-ле-но-му бай-ра-чень-ку!“

«Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!»

Ніде мені гнізда звити
І діточок розплодити!..»

«Ой як мені не пугати,
Що все гори та байраки:

Ішла вдова долиною
З маленькою дитиною.

Сіла вдова спочивати,
З своїм сином розмовляти:

Бо я твого мужа знаю,
Тричі на день одвідаю.

«Ой сину ж мій малесенький,
Де ж твій батько ріднесенький?»

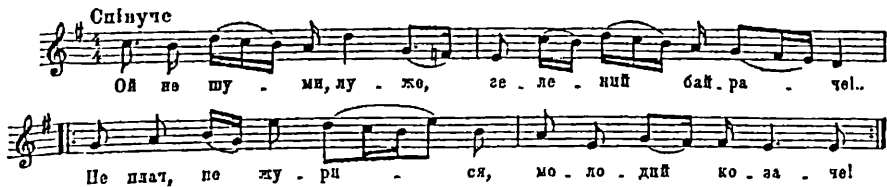
І снідаю, й обідаю,
А третій раз вечеряю.

Сидить орел над водою,
Розмовляє з удовою:

На кучері наступаю,
З лоба очі видираю!»

«Не плач, не плач, молодая вдово,
Бо я знаю мужа твого.

13. ОЙ НЕ ШУМИ, ЛУЖЕ



Ой не шуми, луже,
Зелений байраче!..
Не плач, не журися,
Молодий козаче!

| Двічі

А моя могила
Край синього моря,
Де була між нами
Тихая розмова!

| Двічі

Не сам же я плачу —
Плачуть карі очі,
Що нема спокою
Ані вдень, ні вночі.

| Двічі

Зійдеш на могилу,
Та не сумуй дуже, —
Спогадають люди,
Що любились дуже!

| Двічі

Сусіди близькії —
Вороги тяжкії:
Не дають ходити,
Дівчину любити.

| Двічі

Зійдеш на могилу —
Не труси землею,
Бо сама вважаєш,
Як тяжко під нею!

| Двічі

Я ж буду ходити
І буду любити,
Ще й до себе візьму —
Буду з нею жити!

| Двічі

Ой тим воно тяжко —
Любилися важко,
Тим воно тяженько —
Любились вірненько!

| Двічі

Ой умру я, мила...
Як ти будеш жива —
Чи згадаєш, мила,
Де моя могила?

| Двічі

5. НАРИСИ-ЕСЕЇ

Тут наведені відомості про кількох письменників, — те, що композиційно якось не вмістилося по текстові у першій частині. Але фактичний матеріал такий цікавий і маловідомий, що мені хотілося донести його до читача, хай і не загального, а спеціаліста-філолога чи історика. За формою — це нарис, есей, компіляція, — називайте, як хочете.

5.1. МИКОЛА КУЛІШ (1892–1937) Складено за [1, 2, 5, 6, 10, 12, 13, 34,35].

Микола Гурович Куліш — одна з найтрагічніших постатей, поруч з М.Хвильовим, С.Пилипенком, Л.Курбасом та тисячами інших жертв доби так званого «Розстріляного Відродження».

Народився в с. Чаплинка на Одещині (нині Херсонська область), в сім'ї селянина-незаможника. Освіта — сільська школа, училище, екстерном — шість класів гімназії, школа прапорщиків.

1914–17 рр. — служба в царській армії.

1917–20 рр. — боротьба за радянську владу; різні посади в радянській армії.

1921–24 рр. — робота в політпросвіті та народній освіті, газетярство. Щира віра в нове життя, постулати революції, громадянської війни, «воєнного комунізму», антирелігійної пропаганди, «куркуль — ворог!», віра в партію, як у єдину силу, що може вивести Україну зі скрути: «Я люблю революцію і боротьбу, я люблю партію, бо тільки в її шляхах початки нового життя». Статті цих років про болочі питання: скорочення «шкрабів» (шкільних робітників), їхнє вмирання з голоду, загибель дорослих та дітей на селі (це часи голоду 1921–22 р.), про роль учителя на селі та ін. М.Куліш — шкільний інспектор: учителі задають одне-єдине питання: «Коли буде зарплата?» Гм-гм, і чого то воно вчителі ніяк не відвикнуть задавати тее питання?..

«Українізація» (початок 1922 р.), — вдуматись тільки: потреба

«українізувати»... Україну! «Осання» радянській владі за «українізацію»: постанови, декрет про рівноправність мов, про українізацію державно-адміністративного апарату. Численні перешкоди. «А віз і нині там...»

Дядько Тарас, із п'єси М.Куліша «Мина Мазайло»: «Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!» А чого б і ні?..

Але «голубі й червоні» мрії М.Куліша про створення нової людини швидко взялиш попелом. Перехід від віри до знання, — за Л.Танюком, — завжди болісний [1].

У 1924 р. друкується перша п'єса М.Куліша — «97» — жахлива картина голоду 1921 р. На вимогу певних органів Куліш мусив переробити п'єсу, доточивши до неї «happy end» про вчасну допомогу голодуючим. З першої й до останньої п'єси Куліш змушений їх скорочувати, прикрашати, змінювати, переробляти. Його п'єси то друкують, то забороняють, то ставлять на сцені, то знімають...

Дружба з М.Хвильовим, членство у ВАПЛІТЕ. Після відходу М.Хвильового від цієї організації, — з метою її збереження, — М.Куліш стає її президентом.

Зустріч і творча співдружність з Л.Курбасом та чудовим колективом театру «Березіль» багато дали М.Кулішу. В його п'єсах «Народний Малахій», «Мина Мазайло» та ін. грали провідні актори театру — А.Бучма, М.Крушельницький, Й.Гіряк, В.Чистякова та ін. Без них не було б М.Куліша, й навпаки. З сучасного погляду — М.Куліш є фундатором нової української драми.

Ю.Шерех-Шевельов (1908–2002), письменник, літературознавець, сучасник Хвильового, Куліша та ін., який з повоєнних часів і до кінця своїх днів жив у Америці, ще в 1956 р. писав: «...справжня тема Куліша — тема людини...», вселюдська тема, а не вузько націоналістична проблема, котра невдовзі буде інспірована Кулішеві й згубить його.

А «к'рамолі» й «контрреволюції» в п'єсах Куліша при бажанні можна було набрати повнісінькі жмені. Чи то в «Народному Малахії», чи в страшній п'єсі «Закут» (1929 р.), котра не друкувалась і не інсценізувалась на Україні, лише чудом-дивом була перекладена в Москві. Ось почитайте-но. Ситуація — один з героїв застрелився. Оцінка сучасника: «...стріляючи в себе, член партії цим самим стріляє в партію і в революцію, себто робить вчинок антигромадський, антиреволюційний. Отак ми кваліфікуємо самогубство члена партії взагалі. Трохи іншого надаємо значення, коли член партії стріляє в себе під час партійної перевірки, або ж після неї, за дверима партії. Коли на запитання, хто ти і що зробив для революції, член партії відповідає пострілом, цим він доводить, що він або нічогосінько не зробив, або робив шкоду...» За кілька років по тому ці слова можна було б укласти в уста коряків, шупаків, коваленків, микитенок або «партайбосів» біля відкритих могил

М.Хвильового, М.Скрипника та ін. Але написані вони прозорливцем Кулішем у 1929 р.

З 1930 р. М.Куліш, разом з сім'єю, жив у будинку «Слово». «У Куліша — чотири кімнати, обставлені скромно, в кабінеті — дві шафи з книжками, де були рідкісні видання, на стінах — репродукції улюблених Кулішем французьких імпресіоністів. Часті гості: Хвильовий, Досвітній, Вишня, Ю.Яновський» [2].

Крім написання п'єс, М.Куліш багато часу віддає диспутам, виступам, листуванню, статтям та ін. Одна із статей має підзаголовок: «Критика чи прокурорський допит?», що повністю відповідає стану відносин між письменником та владою і її рупорами: Коряком, Новицьким, Куликом, Микитенком та ін. Дуже цікаве багаторічне (1923 – 34 рр.) листування з другом, Іваном Дніпровським, хворим на туберкульоз горла [5]. Якимось бідолашний Дніпровський напідпитку признався йому, що він приставлений до Миколи, як... сексот. Такі часи...

У ніч з 11 на 12 травня 1933 р. арештовано М.Ялового, першого президента ВАПЛІТЕ, друга М.Хвильового.

13 травня 1933 р., об 11-й годині, застрелився М.Хвильовий. Присутні: Куліш, Досвітній, Вишня, Епик, Дніпровський, Йогансен, Любченко (за [5]). До 3-ї години працівники органів ДПУ затримують приголомшених подією присутніх, нишпорять усюди по квартирі. О 4-й годині тіло Хвильового обмили, поклали на стіл. Моторошний похорон наступного дня. Листування із слідчим з приводу самогубства М.Хвильового...

Влітку 1934 р. М.Куліш стає членом новоутвореної Спілки письменників України — СПУ, може, й без великої охоти, але його прийняли. Та вже в серпні 1934 р. Куліша позбавляють мандата на Всесоюзний з'їзд радянських письменників у Москві. У вересні 1934 р. — партчистка, Куліша викинуто з КП(б)У «за зв'язок з контрреволюційними українськими націоналістичними елементами», «за систему націоналістичних помилок у п'єсах «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Народний Малахій» і т.д. і т.п. Незабаром — диспут у письменницькому клубі ім. В.Блакитного, де розпинають Куліша й Курбаса.

1 грудня 1934 р. в Ленінграді вбито Кірова. В перший же тиждень у Харкові та Києві арештовано Г.Шкурупія, Є.Плужника, К.Котка, Г.Епіка, А.Паніва, В.Підмогильного та ін.

У цей час в санаторії в Ялті помер найближчий друг М.Куліша — І.Дніпровський. 6-го грудня привезли його тіло. Куліш весь день клопотався про похорон. 7-го грудня (за [5]) М.Куліша арештували прямо на вулиці, коли він ішов до клубу ім. Блакитного на похорон, і вже ввечері відвезли до Києва. ([1] дає дату арешту 8 грудня).

На момент арешту М.Кулішеві — 42 роки, доньці Оксані — 18, сину Володимирі — 17. За свідченням дружини письменника Антоніни [5], відразу ж забрали дві кімнати, потім — ще одну, конфіскували майже

все майно, обладнання кабінету, книги, мисливську зброю, доньчине фортепіано та ін.

Далі — за [12]. Слідство почалось у Києві 19.XII.1934 р.
Обвинувачення — за статтями 54–11 та 54–8 КК УРСР.

Перший допит того ж 19.XII.1934.

Запитання: Чи визнаєте себе винним?

Відповідь: Ні.

З.: Чи вірні свідчення Крушельницького Антона?

В.: Ні.

Допит 23.XII.

З.: Чи вірні оголошені Вам свідчення Епіка?

В.: Ні.

Допит 25.XII.

З.: Чи вірні оголошені Вам свідчення Ялового від 28.VII.33: «На початку квітня на квартирі у мене відбулась вузька нарада вапльітанського ядра, присвячена моєму повідомленню про терористичні акти, що передбачалися до початку повстання. В нараді брали участь Хвильовий, Куліш, Досвітній і я. Після обговорення було визнано за необхідне здійснити терористичні замахы на Постишева та Балицького. Яловому та Хвильовому було доручено тримати зв'язок із бойовим відділом боротьбистів?»

В.: Ні. Оголошені мені свідчення Ялового — брехливі.

З.: Чи продовжуєте Ви наполягати, що пред'явлене Вам звинувачення не вірне?

В.: Ні. Я визнаю, що я є активним учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, яка ставила собі за мету повалення Радвлади на Україні шляхом організації збройного повстання і здійснення терористичних актів над рядом керівників партії і Радвлади.

З моїх слів записано вірно. Все!!! М.Куліш (підпис).

Допит 26.XII.

З.: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 25.XII–34?

В.: Так, повністю підтверджую.

З. Які були цілі?

...

З.: З ким були зв'язані?

Допит 8.I.35.

В.: ...Пригадую, що у день смерті Хвильового казав члену нашої організації Епіку про необхідність терору і закликав його не забувати пострілу Хвильового.

Допит 5.II.35.

З.: Хто з Ваших знайомих був репресований органами НКВС?

В.: а) особи, з якими я був у близьких стосунках: 1.Курбас; 2.Яловий; 3.Ірчан; 4.Епік; 5.Вишня Остап (Губенко); 6.Досвітній; 7.Гірняк Йосип; 8.Соколянський;

б) особи, з якими я спілкувався: 9.Вражливий; 10.Слісаренко; 11.Поліщук Валер'ян; 12.Лазорський; 13.Черняк Євген; 14.Матулівна; 15.Мисик; 16.Попов;

в) особи, з якими я був знайомий, але зустрічався рідко: 17.Ріпа; 18.Гжицький; 19.Лебідь Максим; 20.Христовий; 21.Полоцький; 22.Полоз; 23.Березинський; 24.Пилипенко; 25.Підмогильний; 26.Косинка; 27.Антоненко-Давидович; 28.Старицька-Черняхівська; 29.Озерський; 30.Любченко Микола; 31.Річицький; 32.Крушельницький; 33.Буревій; 34.Штангей; 35.Редькіна; 36.Десняк; 37.Ткачук Михайло; 38.Петренко-Левченко.

28. II. 35.

Із заяви Штернберга Е.А. слідчому:

«В камері зі мною живе Микола Гурович Куліш. Ідеї і положення, які в бесідах зі мною Куліш відстоює, переконали мене в тому, що він і зараз ще залишається якнайзапеклішим ворогом диктатури пролетаріату і комуністичної партії».

(Далі йде заява на 7–8 сторінок рукописного тексту, з подробицями й досить добре мотивована).

«В центр... всіх проблем світу Куліш ставить націоналістичне питання.

...Націоналістичне питання він розглядає обмежено, як український націоналіст. Москву Куліш порівнює з старим Римом. Точнісінько так, стверджує він, як старий Рим жив за рахунок своїх провінцій, висмоктував з них всі соки, концентрував у себе всі багатства, цінності і твори мистецтва, точнісінько так само Москва живе за рахунок національних республік.

...в усіх галузях Москва живе паразитом.

...Куліш розповідає про те, що з Полтави забрали в Москву музей національної вишивки...

...керівників нашої партії Куліш вважає великодержавними шовіністами...

...Куліш рисує теорію існування радянського фашизму. Проявом цього він вважає роман О.Толстого «Петро І». «Спробував би, — каже Куліш, — хто-небудь із українських письменників написати такий роман про гетьмана Мазепу, його відразу ж би посадили в ДПУ». Становище української літератури він вважає найбільш сумним. Талановитий письменник повинен або відмовитись від української літератури, перекочувати в російську, або якщо він послухається голосу свого серця і напише істинно художній твір, його посадять у тюрму.

...Всесоюзний з'їзд письменників був, за визначенням М.Куліша, по суті обманом. Письменники одне говорили на трибунах, інше стверджували в кулуарах.

...Бути письменником з пролетарською ідеологією і значним митцем — речі несумісні, на думку Куліша.

«Балицький, — каже він, — може лише руйнувати. Йому скажуть, так він ще три тисячі заарештує за одну ніч. А от створювати нікому. Усе цінне й талановите розігнано й знищено».

...Куліш виражає велику надію, що історично будуть виправдані вони, українські націоналісти, а не партія більшовиків.

...будівництво безкласового суспільства — це казка.

Теорія крайніх Епіка-Куліша: держава, мовляв, заарештовує не тих, хто провинився, а тих, кого треба взяти з політичних міркувань. Політика — жорстока

річ. При ній потрапляють під арешт... крайні. ...у свій час крайніми були Єфремов, Гермайзе та ін., зараз — Епик, Куліш і т.д.

...Звідси випливає, що справи фабрикуються або створюються «брудними методами»... Він вважає... справи про терористичну діяльність українських націоналістів вигаданими і сфабрикованими.

...Куліш журиться про «наш народ». «...Ми, — каже він, — не пережили щасливої пори демократії, а прямо перескочили із царської деспотії в нову деспотію, яка зветься «диктатура пролетаріату».

...він прибічник «народних прав» і «народних свобод». Але під захопленням «демократичними» досягненнями Заходу неважко побачити захоплення фашизмом — цим політичним продуктом загнивання буржуазного парламентаризму і передсмертних корчів капіталістичного світу.

...Про становище України в 1932—33 рр. він каже, що вона була приречена на голодне вимирання.

...Куліш стверджує, що радянські органи навмисне не реєстрували смертність для того, щоб приховати те, що відбувалося на Україні.

...Ні, пан Куліш ще свого контрреволюційного жала не випустив!»

(Читаючи оце, я дивувалася з двох причин: який розумний «пан Куліш» і яка добра пам'ять була в негідника-донощика...)

СЛІДЧА СПРАВА, том 8, арк. 82.

«Звинувачується ...

7. Куліш ..., ст. 54—11 (терористична діяльність) і 54—8 (терористична організація) КК УРСР.

...Звинувачення підтверджено свідченнями звинувачених по даній справі Епіка, Полоцького, Любченка, Вражливого, Штангея, Буревія, Слісаренка, Озерського, Ялового, Ірчана, Крушельницького Антона.

ЗВИНУВАЧЕНИЙ ВИННИМ СЕБЕ ВИЗНАВ».

У справі М.Куліша й багатьох інших письменників велику негативну роль відіграли свідчення Григорія Епіка.

З щоденника А.Любченка [29]: «Вчора (24.06.1942, Київ — Н.Д.) на вулиці зустрів письменника Юрія Будяка. Старий, хворий. ...Жаліється на тяжку хворобу. Потім розповідав про своє заслання, дуже нарікав на Рильського-запроданця, а особливо гостро ляв Андрія Паніва і Епіка, що ганебно поводитись на допитах в НКВД. Епик, за його словами, рятуючи свою шкуру, багатьох оббрехав і запоторив на заслання та смерть. Зокрема — Антоненка-Давидовича, який, дуже можливо, дістав би легку кару. Про це Будякові казав, обурюючись, сам Антоненко, коли їх одного разу вкупі везли на допит. Між іншим, про Епіка я це чую не вперше».

Негативний портрет Г.Епіка, ще до його арешту, як пожадливої зарозумілої людини, пихатого партайбоса, поганого товариша змальовує й Дмитро Нитченко в [7].

За [1]: свою приналежність до міфічної контрреволюційної терористичної організації Епик визнав одразу, а потім заходився топити

товаришів.

«На початку 1935 року багатьох письменників вразив лист Епіка на ім'я наркома В.Балицького, в якому письменник розкаювався за злочинні наміри всієї групи і визнавав, що їх усіх варто постріляти, «як скажених псів». Цього листа на пленумі Правління Спілки письменників України зачитав секретар ЦК КП(б)У Постишев».

Але спільний вирок на 17 чоловік загнав на 10 років на Соловки і Григорія Епіка.

«Листи письменника з концтабору до дружини переповнені фальшивим пафосом, довжелезними списками класичної літератури, яку він буцімто читає в години дозвілля, а також натхненно працює над книжкою новел «Соловецкие рассказы», котра, на його думку, «принесла б дуже багато користі і мала б надзвичайний успіх». Рукопис цієї книжки Епик згодом надіслав до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ з проханням ознайомити з нею «ще й старших»...»

А хто старший за наркома внутрішніх справ? Сталін — хто ж іще?..

Справу Епіка, як багатьох, переглянуто в жовтні 1937 р. з новим вирокком — розстріл. Епик загинув 3 листопада того ж таки 1937 р. Реабілітований в 1956 р. В свідочстві про смерть, виданім в Ленінграді в 1958 р., як і в багатьох інших, вказана фальшива дата смерті: 28 січня 1942 року. І тут, і в свідочстві про смерть мого батька, і в багатьох інших, не вказані ні місце, ні причини смерті...

Із слідчої справи та свідчень Б.Д.Антоненка-Давидовича, записаних на плівку його зятем уже в 1963 році [16]:

Арештований в Алма-Аті, куди він зайхав, намагаючись урятуватись від хвиль терору, 2 січня 1935 р. Привезли до Києва. Обвинувачення за тими ж статтями, що в М.Куліша та ін. Слідчий дав Антоненку-Давидовичу прочитати горезвісну постанову ЦВК та РНК СРСР, опубліковану в день убивства Кірова 1 грудня 1934 р., а далі питає: «Ну, говорите, как вы дошли до жизни такой?!» «Все это фантастика», — відповідає Антоненко-Давидович. Знов за рибу гроші, знову виклики. Дає читати протоколи допитів інших арештованих. Свідчення Остапа Вишні: «Я принадлежал к террористической организации, название которой не знаю. По заданию этой террористической организации я должен был убить П.П.Постышева во время его предстоящей аудиенции на встрече с украинскими писателями. Но так как аудиенция не состоялась, поэтому я его не убил».

Благородне, як на ті часи, — каже Антоненко-Давидович, — свідчення Бориса Пилипенка: «На собрании нашей Харьковской террористической организации обсуждался вопрос о привлечении к террористической деятельности и киевского писателя Антоненка-Давидовича Бориса Дмитриевича. Но были с ним переговоры и дал ли он на это согласие — мне неизвестно».

Нічні допити; на тривожний, уривками, сон — дві-три години. Вдень

дозорець гримас: не спи, не дрімай! Не втримаєшся — карцер: холодний льох, цементна підлога, щури, 300 грамів хліба — й серед цього — роздягнута догола людина. Імітація розстрілу, після чого — відразу до слідчого, котрий видивляється, — чи подіяло: «Все упорствуєте? Вы никак не хотите признаться? А вы ведь знаете, что на суде вас даже не будет, я буду вместо вас говорить! И единственное, я — коммунист и поэтому не могу ручаться, но, может быть, мне удастся сохранить вашу презренную жизнь. Жизнь сохранить от расстрела. Если вы падете ниц, будете просить пощады, раскаетесь, а главное — выдадите своих единомышленников». Антоненко-Давидович відповів, що коли б з нього й вичавили облудні визнання, залишили йому за це «презренную жизнь» і навіть випустили на волю, «...то я повесился б на первом же сучке. Потому что таким людям, как я, можно жить с переломанным хребтом, но с переломанным моральным хребтом я жить не смог бы...»

Знов залякування й допити, поради подумати про матір, жінку, доньку, потім місяць про арештанта немов забули, — «опустили в маринад», на тюремному жаргоні.

16 квітня 1935 р. — очна ставка з Є.Плужником та Г.Епіком. Останній «свідчить» про згоду А.-Д. вступити в терористичну організацію й готувати київських письменників до терактів. А.-Д.: «Этот мерзавец врст от первого до последнего слова». Епік, входячи в роль: «А.-Д., зачем вы скрываете, зачем вы таитесь, ведь... им же все известно». Далі Епік заявив, що звіт про свою контрреволюційну роботу А.-Д. робив йому в Києві, під час Всеукраїнського з'їзду письменників, але А.-Д. спростовує це твердження, доводячи, що він в той час був в Алма-Аті. Та й на основі фальшивого свідчення Антоненко-Давидович отримав вирок: 10 років спецтаборів, з конфіскацією майна, пройшов у Сибіру всі кола табірної пекла, потім був відправлений на довічне поселення в с.Малоросейка Красноярського краю. Реабілітований лише в 1956 р.; гнаний і цькований ще й за часів Брежнєва; помер у 1984 р.

Повернімося до М.Куліша. На закритому процесі 27–28 березня 1935 р. М.Куліша, разом з великою групою «націоналістів», засуджено до 10 років ув'язнення в спецтаборах, з конфіскацією майна. По 10 років тоді ж таки отримали Є.Плужник, Г.Епік, А.Панів, В.Підмогильний, В.Вражливий та ін. (див. таблицю № 1). Покарання відбували на Соловках. Майже у всіх справу «переглянуто» 9 жовтня 1937 р. з новим «вироком» — розстріл. Розстріляні 3 листопада 1937 р. — «На честь двадцятих роковин Великого Жовтня», — за офіційною формулою.

М. Куліш мав коротке, болюче, останнє побачення з дружиною в Києві 26 квітня 1935 р. За її свідченням, родину М.Куліша викинули з останньої кімнати на вулицю відразу ж після присуду; чотири ночі вони ночували під парканом будинку «Слово», — ніхто не наважився пустити до себе сім'ю «ворога народу»...

М.Куліша повезли на Північ 5 травня 1935 р.

Недовга праця, з хворим серцем, на будівництві Біломорканалу, з 13 червня 35 р. — Соловки, де його тримали в одиночці, в спецізоляторі.

Сім'я поневірялась в довоєнні роки, страждала під час окупації, але зуміла, врешті-решт, емігрувати в Америку. В 1953 р. в Філадельфії вийшли спогади Антоніни Куліш. У нас вони вперше опубліковані в [5]. Уривки з тюремного листування наведені нижче. Відомі також цікаві спогади Володимира Куліша, сина, «Слово про будинок «Слово», [2], де розповідається про багатьох письменників, які жили там.

З листів до дружини:

«Не турбуйтеся передачами, продавайте книжки.

...знай, старенька, що сиджу я не даром. Винний був у націоналістичній контрреволюційній організації. Хай це буде застереженням і для наших дітей.

Передам тобі свого годинника. ...Як обслдуть тебе з дітьми злидні — продай... (Годинника не передали, вкрали. — Н.Д.)

Вітаю вас з відкриттям пам'ятника Шевченкові».

З Соловків:

«У мене все гаразд. ...Харчування задовільне: ранком чай, хліб, трошки масла; обід з двох страв, на вечерю квашена капуста, каша, чай...

Я поки що без праці, бо перебуваю в ув'язненні. Не писав тобі про це, оскільки сподівався, що скоро переведуть у табір. Просив, щоб дали роботу і не трачу надії, що мені її дадуть, але коли — не знаю. Це тепер моя мрія». (Лист від 11.02.36).

«...Прохання обмежені: пришили паперу, 10—15 крб. на 1—2 поштові марки та конверти, шкарпеток, часнику, своє фото й дітей. Я все ще в ув'язненні.

...Не турбуйся про мене, рідна, харчування в мене достатнє, речей я не потребую, тобі ж кожна копійка потрібна».

Рядки з останнього листа від 15 червня 1937 р.:

«Шлю тобі й дітям сердечний привіт, думаю й згадую про вас кожену хвилину. Як я бажаю тобі й дітям здоров'я й добробуту — ти собі уявити не можеш, старенька, моя рідна! Твій М.»

М.Куліша, як і багатьох, страчено 3 листопада 1937 р. Замітаючи сліди кривавої гекатомби того дня (600 чоловік!), органи НКВС давали фальшиві дати смерті. У всіх довідниках ви й досі побачите, немов М. Куліш чи Л. Курбас померли 1942 року.

Певна кількість правильних дат наведена мною раніше, у таблиці № 1.

5.2. ІВАН БАГРЯНИЙ (1906–1963)

Складено за [7, 8, 9, 10, 14, 16, 21, 29, 32, 35, 73, 74].

Іван Павлович ЛОЗОВ'ЯГІН (псевдоніми: Іван Полярний, Іван Багрянний) народився 2 жовтня 1906 р. в м. Охтирці. Батько — муляр, каменяр, мати — селянка.

І. Багрянний любив та поважав як матір, невсипушу трудівницю, так і батька — робітника-трударя, «золоті руки», присвятивши їм не одного вірша.

Навчався І. Багрянний спочатку в церковно-приходській школі в Охтирці, потім — з 1916 по 1918 рр. — у т.зв. вище-початковій школі, де редагував учнівський рукописний журнал «Надія».

У 1920 р. І. Багрянний пережив тяжке душевне потрясіння, коли в нього на очах червоноармійці вбили дідуся та його сина:

«Я був ще малим... хлопцем, як більшовики вдерлися в мою свідомість кривавим кошмаром, виступаючи як кат мого народу.

Я жив тоді в дідуся на селі, на пасіці. Дідусь мав 92 роки і був однорукий каліка, але трудився на пасіці, доглядаючи її. Він нагадував мені святих Зосиму і Саватія, що були намальовані на образку, який висів під старою липою посеред пасіки.

...Вони довго штрикали їх штиками і щось допитували, стріляли в лежачі скривавлені тіла з пістолів і реготались...

Вони всі говорили чужою мовою, гидко лялялись, і під старою липою посеред пасіки, коло ікони святих Зосима і Саватія, все було забризкане кров'ю...» (З повоєнного памфлету І. Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», 1946 р.)

З 1920 р. Багрянний навчався в охтирській ремісничій профтехшколі, звідки невдовзі перейшов до Краснопільської художньо-керамічної школи, яку закінчив у 1922 р. Багрянний добре малював, вирізьблював, знався на малярстві та гончарній справі. В 1926–1930 рр. Багрянний — студент Київського художнього інституту, який він не скінчив через матеріальну скруту та літературні справи.

З 1922 по 1926 роки Багрянний працював на різних посадах: був секретарем заводського осередку тростянецького цукрового комбінату; викладав малювання в Охтирському дитячому будинку, малював декорації до вистав, оформлював дитячі свята:

Ми дзвіночки —
Лісові дзвіночки,
Славим день,
Славим день!..
Ми співаєм —
Сонце зустрічаєм, —
Дзень...

Дзень... (Двічі)

Дзень!.. —

випівають дітлахи, кружляють у залі метелики й ромашки, конвалії та волошки, а молодий вчитель усміхається й стиха підспівує дітям...

Мандрував 1925-го року: Крим, Кубань, Кам'янець-Подільський.

Трохи працював на шахтах Донбасу.

В кінці 1925 року повернувся до Охтирки, працював у друкарні складачем. «Фаху складача не набув, стало нудно, залишив друкарню й пішов знову вчителювати».

В 1924-26 рр. входив до складу редколегії охтирської двотижневої світлової й стінної газети «Радянське око», ілюстрував її. Керував роботою художнього гуртка, обслуговував чергові кампанії, брав активну участь у роботі Охтирського товариства «Селянський будинок».

З автобіографії: «Ще в 1924 році вирішив стати письменником, мавши до того певний потяг, і увійшов до складу Охтирської філії «Плуг», приділяючи цій справі багато часу й уваги. Відтоді став членом всеукраїнської спілки письменників «Плуг».

Сучасний київський письменник Олекса Шугай, автор великої художньо-документальної розвідки [16], розшукав у льохах Охтирського краєзнавчого музею надзвичайно цікаві документи початку 20-х років. Документи мирно пролежали там більше ніж півсторіччя, незважаючи на різні перипетії часу. Серед них — сценарій п'єси молодого Багряного, умовно названої Шугаєм «Бузівок». Дійова особа — Лозов'яга! Тема: засідання Охтирської філії «Плугу» разом із вчителями. Форма — досить ушпиливий шарж на місцевих початківців-«плужан», на т.зв. комплексну систему навчання та на навколишню дійсність того часу.

З сценарію «Бузівка»: виступають вчителі, котрі прийшли на засідання «Плугу» за допомогою:

Учитель: Книжок треба, розумієте, книжок для дітей, для дорослих...Аерохему, доброхему, доброфлоту, допомдіту, мопру, лікнепу, дитруху, кооспруху, профруху, ревруху...

...починайте працю; ми допоможемо.

Учитель: ...Почали б, та коли ти й учитель, і статист, і писар, і кооператор, і землю міряй, і селян мири, і з попом діло май...

А як почнеш комплекси розгортати... Розгортаєш, розгортаєш, як півень кізяки.

Учитель: Комплекс — це справа така, що, знаєте, голова крутиться. Звичайно, в кого є. А то ще є такі вчителі, що їм все одно, що комплекс, що не комплекс — однаково смалять. Ну, як би його сказати... От — бачите, нам треба з 3-ю групою, наприклад, свійські тварини вивчати. Ото тиждень чи два тільки свійські тварини. Треба все зав'язати, що будеш із дітьми балакати, робити, писати, читати, рахувати, співати — усе — про свійські тварини. Лаятись навіть в той час треба по темі. От на учня вже не крикнеш тоді: «Кізяк!» Це треба лаятись

в комплексі «угноєння». А в «свійських тваринах» учнів лають так: «підсвинок, теля, баран, осел, гусак, свиня, воша»... Правда, це ще не цілком приручена тварина...

Учитель: Та нам — головне — віршів, оповідань. От, наприклад, про гусака. Це — свійська тварина. Треба про нього і задачі розв'язувати, і читати, і пісню співати. І треба, знаєте, єдність — і як організм у гусака збудовано, і який голос у нього, і що з пір'я роблять, і гігієна, коли гусака ріжеш, і історія гуситських війн, і про Яна Гуса, і про гусака, яко нашого друга, і про засіб організації гусей у суспільство. Одне слово — природа, суспільство і праця.

(Далі йде дурникувато-радісний вірш про гусака).

Учитель: Воно гарне, та тільки він не все сказав, що можна зв'язати з гусями. Правда, дуже влучно зв'язано з ім'ям Дарвіна, а також нова економічна політика і дикі народи; біда в тому, що про геометрію — ні слова. Треба це якось виправити.

Такі собі гумор і сатира... І я нараз згадала мамине оповідання, що коли вона почала працювати в школі в 1925 році, то в неї справа ніяк не ладилась через ці дурні комплекси, метод цілих слів та ін. Вона нервувала, плакала, аж доки стара вчителька потихеньку не порадила їй навчати старими методами. Справа пішла, — дітлахи почали читати, писати, рахувати. А молода вчителька, мабуть, і раділа з успіхів своїх учнів, і побоювалась, щоб не наскочив шкільний інспектор та не побачив крамолу.

Незабаром крамолою став сам комплексний метод, оголошений партією лівацтвом та ідеологічним ухилом...

З 1922 по 1924 р. Багрянний був комсомольцем, але швидко вибув з комсомолу, нехтуючи його справами і мріючи стати письменником.

У 1925 р. під псевдонімом І.Полярний видав власним коштом першу збірку новел «Чорні силуети». Серед новел була й «Мадонна».

Перший вірш «В місто», вже підписаний «І.Багрянний», з'являється в київському журналі «Глобус» у 1926 р.

На початку 20-х років Багрянний товаришував та співпрацював з Гр.Костюком та Б.Антоненком-Давидовичем. З автобіографічного нарису останнього «Про самого себе»: «1920–1921 року мені випало завідувати Охтирською повітовою освітою. Я мало держався свого «комісарського» кабінету й більше крутився по школах, дитячих будинках і садках, терся між селянами й ходив з рушницею в загоні ЧОНу проти Махна та місцевих повстанських ватаг, збирав продрозкладку й провадив вибори до рад. У проміжках між тим усім я складав разом з іншими, подібними до мене ентузіастами й романтиками революції, плани перебудови народної освіти, позначені не тільки ірреальністю, а часом і просто фантастикою».

Очоловав також Охтирський повітовий комітет з охорони пам'яток мистецтва, старовини й природи при охтирському відділі народіві.

Ось тут виток Охтирського краєзнавчого музею».

З «Автобіографії» І.Багряного:

«... В 1927 році (чи на початку 1928) я вийшов з опіки письменників «Плуг» і вступив до літературної організації «МАРС» (що її вважали за київську філію ВАПЛІТЕ), куди входили В.Підмогильний, Є.Плужник, Б.Антоненко-Давидович, Г.Косинка, Т.Осьмачка...

Скоро після цього МАРС зліквідувався (разом з ВАПЛІТЕ), і я не вступав до жодної організації...»

І далі:

«Як письменник і поет належав до т.зв. «попутників», тобто письменників, «непролетарських» щодо ідеології. Літературну кар'єру почав у 1926 році в Києві, в журналі «Глобус» (вірш «В місто») та «Життя й революція».

Належав до літературної організації «Марс» (Майстерня Революційного Слова), що була організацією т.зв. «попутників», куди входили... В.Підмогильний, Д.Фальківський, Б.Тенета, Б.Антоненко-Давидович, Г.Косинка, Є.Плужник, Т.Осьмачка.

Також був приятелем найбільш опозиційно настроєних письменників і політичних діячів на Україні в кінці 20-х років, таких як Хвильовий, Остап Вишня, М.Куліш, М.Яловий, Христовий, Досвітній тощо».

Під впливом останніх у Багряного з'явилися «нові настрої і погляди на українську дійсність, де наголос почав падати на слово «українську».

...Вирішальну роль в цьому відіграли теорії Шумського—Хвильового, ...п'єси Куліша, поезії Рильського, Зерова і всіх неокласиків, замаскована сатира й антирадянські настрої в творах Антоненка-Давидовича, Плужника, Сосюри тощо. Насіння потрапило на родючий ґрунт».

«...Значну роль у цьому «національному самовизначенні» відіграла Всеукраїнська Академія Наук з її рафінованою українською інтелігенцією, де я брав участь на всіляких прилюдних диспутах, літературних виступах та доповідях і де ловив кожен наголос на слові «Україна», «український». Таким чином з колишнього комсомольця помалу робився націоналіст...»

В 1929 р. у Києві виходить перша збірка віршів І.Багряного «До меж заказаних», хоч і обкарнана цензурою.

Гр.Костюк: «...перша збірка молодого автора мала всі познаки доброї літературної школи і безсумнівного свіжого таланту. Вражав ширий, непідробний ліризм, багатоплановість образу, ритмічна і евфонічна свіжість та приваблива пісенність. Вирізнялась особлива нота філософсько-суспільної медитації з виразним нахилом до сатирично-інвективної поезії. Ця риса в першій його збірці найвиразніше проявилася в глибоко-ліричній поемі «Монголія». Є вона одночасно тонким ліричним візерунком азійських пейзажів, історіософічним роздумом над долею азійських народів і дещо завуальованим політичним памфлетом з виразною проекцією на українську дійсність».

З [14]: «Сенсацією, що сколихнула українські літературні кола, стала поява у 1929 р. поеми І.Багряного «Ave Maria», яка вийшла коштом автора в Охтирці з дозволу тодішнього голови місцевої освіти відомого письменника Б.Антоненка-Давидовича».

Давидовича. Це видання одразу було заборонене цензурою та вилучене з продажу, але 90% з 1200 примірників вже встигли розійтись поміж читачами».

Тема поеми — вимушена проституція. Але головне, що привернуло увагу читачів (та літературних цензорів), був не стільки зміст самої поеми, скільки присвята до неї та вступ, написаний у формі листа до редактора:

*«Вічним бунтарям і протестантам,
Всім, хто родився рабом і не хоче бути ним,
Всім скривдженним і зборканим і своїй бідній матері
крик свого серця присвячую»
«Друзе мій любий!*

Прошу — не називай мене поетом, бо це мене жорстоко ображає.

Не іменуй мене поетом, друже мій, бо поет нині — це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати: — хамелеон, проститутка, спекулянт, авантюрник, ледар...

Не іменуй мене поетом, друже мій. Я хочу бути тільки людиною, яких так мало на світі, я хочу бути тільки нею...

Ти кажеш: — Обминай те каміння, будь гнучким, будь линким, улесливим, запобігливим і, головне, будь покірним, — і ти будеш щасливий...

Ну, а я кажу: — Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ. Ти пізнаєш його на власній шкірі. А пізнавши світ, ти пізнаєш себе і не понесеши душу свою на базар, бо вона буде цінніша за Всесвіт і не буде того, хто б її зміг купити...

Прийми цю річ і знай, що лежало моє сумління в вашому портфелі, та не лежатиме вже там ніколи-ніколи, як і не замовкну я ніколи, доки ходжу на цій планеті».

В 1930 р. у Харкові, в видавництві «Книгоспілка» вийшов віршований роман І.Багряного «Скелька», написаний ним за 22 дні і присвячений боротьбі селян, вчорашніх козаків, проти монастиря — провідника покріпачення та русифікації на Україні. В основу сюжету покладено місцеві перекази про селянське повстання. «Скелька» Багряного свідомо перегукується з «Гайдамаками» Шевченка. Останній є для Багряного еталоном творчого ідеалу. Народна пісня, просте слово та Шевченко підтримували поета на його шляху, як пізніше зазначав Ю.Шерех...

Текст роману «Скелька» зазнав грубих цензурних втручань. Багряному, аби надрукувати роман, довелося робити великі купюри та виправлення, які подекуди змінили національну надію кращого майбутнього на апатію, безпам'ятство.

Вже «Ave Maria» була гостро розкритикована Б.Коваленком (під псевдонімом К.Потапчук) в «Літературній газеті» від 1.07.29.

«Скелька» спочатку мала добру рецензію в одеському журналі «Металеві дні». Про успіх молодого поета згадував в книзі «Зустрічі і прощання» Гр.Костюк: «Знаю, що Ю.Яновський високо цинив цю поему.

О.Слісаренко, що опікувався виданням, напівжартома-напівсерйозно називав Багряного українським Пушкіним.»

Але 1931 р. в журналі «Критика» з'явилась нищівна стаття якогось О.Правдюка «Куркульським шляхом» (Про творчість Багряного), де аналізується збірка «До меж заказаних», поеми «Вандея», «Ave Maria» та «Скелька». Стаття, по суті, була доносом у органи ДПУ, в кожному рядку віршів там відшукується прихована контрреволюційність. Правдюк закидає авторів, що той не бачить класової боротьби на селі, не розуміє класової суті історичних подій і, зрештою, доходить висновку, що твори Багряного написані «на класове замовлення куркуля», з позиції, «класово ворожих пролетаріатові».

Звинувачення Правдюка безпідставні, бо на той час Багрянний лояльно ставився до радянської влади; починав він як пролетарський поет і все життя пишався своїм пролетарським походженням, вірив у творчі можливості народного революційного мистецтва, у світле майбутнє свого народу.

Довгий час вважалося, що фатальну статтю «Куркульським шляхом» написав якийсь партійний функціонер, що сховався за промовистим псевдонімом любителя правди. Нині стало відомо, що це був його земляк О.Правдюк, котрий працював викладачем української літератури в Охтирці...

Гр.Костюк: «Почалися зловісні тридцять роки. Серед українських письменників, призначених на ліквідацію, в першу чергу була вже, мабуть, поставлена особа Багряного. Йому не забули ні його присвяти «Всім бунтарям і протестантам», ні «Крику його душі», ні заклик «Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ»...

І.Багряного арештували 16 квітня 1932 р. в будинку «Слово», на квартирі В.Вражливого, де тимчасово проживав Багрянний, не маючи свого притулку. Згідно зі слідчою справою № 343, вилучено: портфель та чемоданчик з особистим листуванням, книгами і рукописами, — детального опису забраного нема. Безпосередній привід для арешту — згадка про Багряного в свідченнях арештованого знайомого, Григорія Дикого, студента землевпоряджального інституту в Харкові. (Не плутати з Антоном Диким, поетом).

Слідча справа № 343 звинувачує Багряного-Лозов'ягіна Івана Петровича (не Павловича!) в контрреволюційній пропаганді та агітації (ст. 54—II та 54—6 КК УРСР). На титульній сторінці — напис: «Хранить вечно».

Багрянний рішуче відкидав звинувачення: «Ні в яких політичних контрреволюційних організаціях чи групах не був і не мав до того ніякісенької охоти й наміру». Щодо Г. Дикого: ми були не дуже знайомі; характер зустрічей і розмов — епізодичний; Дикий та його товариші висловлювали загальне незадоволення, нудне нарікання, наївні

твердження типу «потрібні зміни», «треба щось робити»; мимохідне знайомство скоро ввірвалося.

Багряного тримали в камері самотнього ув'язнення.

Вів його справу слідчий ДПУ Герсонський. Відповіді Багрянний давав у письмовій формі, як отримував питання — невідомо.

На восьмий день арешту Багрянний написав слідчому, що він вирішив дати свідчення, проаналізувати свої твори, зректися шкідливих поглядів і чесно працювати на користь пролетаріату. Так в слідчій справі з'явилися 36 великих аркушів сірого паперу, з дивною назвою: «Контрреволюційне й елементи контрреволюційного в моїй літературній роботі». Багрянний докладно розглядає причини свого невдоволення радянською дійсністю: соціальна нерівність та упослідженість одних і зверхність інших, розклад пролетарського активу та ін. Пише, що замолоду не цікавився своїм національним походженням, а вболівав за інтереси мільйонів українських трудящих. Але згодом, після переїзду до Києва, в його світогляді відбулися деякі зміни, як під впливом українського націоналізму (головне, літератури й літераторів), так і під тиском великодержавного шовінізму та націоналізму. Скаржився Багрянний і на утиски цензури.

Аналізуючи свої літературні твори, Багрянний поділяє їх на націоналістичні та просто шкідливі, вбачає в них можливий негативний підтекст і т.ін. На звинувачення його у прихильності до куркульської ідеології відповів, що, на його думку, куркулі взагалі віршів не читають.

Аналізуючи й критикуючи «контрреволюційні» чинники в своїй літературній роботі, Багрянний зумів не лише сам вислизнути з-під звинувачень слідчого, але й не кинути тінь, не «підвести під монастир» нікого з друзів, — насамперед, свого земляка, письменника Бориса Антоненка-Давидовича. Це зробив трохи пізніше знайомий останнього, О.І.Попов, учитель...

З післявоєнного листа Багряного до Дм.Нитченка: *«По рокові (помилка — півроку) сидіння в камері самотнього ув'язнення мені пропонували орден, якщо я здамся, засуджу офіційно, в пресі своє минуле й всіх своїх соратників, засуджу свою літературну творчість, як класово ворожу тощо й напишу велику поему про Сталіна. Я все це відкинув геть»* [32].

Підпис у слідчій справі: «І.Багрянний-Лозов'яга», не «Лозов'ягін»...

Оскільки всі звинувачення проти Багряного базувались слідством не на фактах, а лише на свідченнях самого Багряного, він отримав порівняно легкий присуд — три роки поселенця. Та й машина масових репресій лише розкручувалась...

Свій день народження — 2 жовтня — Багрянний зустрічав ще в тюрмі.

Нарешті вирок:

«Протокол № 88/848 Особого совещания при Коллегии ГПУ УССР от 25/X 1932г.

СЛУШАЛИ

Дело № 343а СПО ГПУ УССР по обвинению гр. Лозовягина-Багряного Ивана Петровича, 26 лет по ст. 54–10 УК УССР.

ПОСТАНОВИЛИ

Лозовягина-Багряного Ивана Петровича из под стражи ОСВОБОДИТЬ, лишив права проживания на Украине сроком на ТРИ года...»

Потрапив він на Далекий Схід, в українське поселення Зелений Клин, що трохи скрасило його вигнання...

Туга за Україною примусила Багряного втекти. В Томську його перехопила залізнична агентура НКВС. За втечу Багряному додали ще три роки ув'язнення, які він відбув у БАМлазі.

У 1935 р. Багрянний одружився в Зеленому Клину, мав з дружиною Антоїною двох синів — Бориса та Олександра. Як то батько любив свого первістка — почитайте в автобіографічній книзі Багряного «Людина біжить над прірвою» [9].

У 1956 р. (це ж рік XX з'їзду КПРС, з розвінчуванням культу Сталіна Хрущовим!) старшого сина Багряного (на той час уже емігранта), Бориса, що жив на Україні, змусили виступити по радіо з викриттям та напучуванням батька, котрого це дуже вразило. Він все розумів — і відмову від нього першої дружини, Антоніни, й синів виступ, — і дав відповідь у дусі Тараса Бульби: «Якщо ти — Остап, ми з тобою знайдемо спільну мову, а якщо Андрій, то нема чого й говорити».

Подумки Багрянний-засланець повсякчас на Україні. В 1937 р. на Далекому Сході ним написаний вірш «Рідна мова». Прочитайте його, прощу, не поспішаючи:

РІДНА МОВА

Мово рідна!

Колискова

Материнська ніжна мово!

Мово сили й простоти, —

Гей, яка ж прекрасна Ти!

Перше слово — крик любови,

Сміх і радість немовляти —

Неповторне слово «М а т и»

Про життя найперше слово...

Друге слово — гімн величний,

Грім звитяг і клекіт орлій, —

Звук «В і т ч и з н и» неповторний

І простий і предковичний...

Ну, а третє слово — «М и л а» —
Буря крові, пісня рвійна
І така, як пах любистку,
І така, як мрійка мрійна...

Перейшов усі світи я,
Є прекрасних мов багато,
Але п е р ш о ю, як Мати,
Серед мов одна лиш ти є.

Ти велична і проста.
Ти стара і вічно нова.
Ти могутня, рідна мово!
Мова — пісня колискова.
Мова — матері уста.

Хабаровськ, 1937

Звільнившись у 1937 році, Багрянний офіційно виїхав до Охтирки.
Був знову заарештований 16 червня 1938 р.

На Далекому Сході в Багряного загострилась давня хвороба — сухоти.
Через них він на момент другого арешту, в 32 роки, мав статус інваліда,
пенсіонера. В тюремному медакті від 1 жовтня 1938 р. написано:
«Туберкульоз легень. Непрацездатний. Відкритий процес!! Проживати на
півночі не може. Слідувати по етапу не може». І в такому стані він знову
потрапив у тюрму, на нелюдське катування й поневір'яння... Читайте
«Сад Гетсиманський!»

Його мордували близько 2,5 років. 83 дні сидів у камері смертників.
Вірш «З камери смертників»...

З слідчої справи: «...виновним себя признал только в производимой им
антисоветской агитации. В участии в антисоветской организации виновным
себя не признал». Тобто я писав «шкідливі» вірші, — каюсь, але ніякої
організації, ніяких прізвищ співучасників, — дзуськи!

Гр.Костюк переказував згодом розповідь Багряного: «Знову безкрая
тяганина, сіпання нервів, вимога «признатись» у зв'язках і терористичних намірах.
Тоді ж, в кінці 1938 р., згорнули рештки ортодоксів з ВУСППУ: Кириленка,
Микитенка, Коряка, Коваленка та інших. Мене клеїли до них. Але ніяк не
клеїлось. Я з цими людьми нічого спільного не мав».

Весна—осінь 1939 року. Справа Багряного гуляє десь в «ОСО при
НКВД ССРСР». У тюрмі на Холодній горі Багрянний подумки складає
цикл віршів: «Кайнам, хамам і провокаторам, мертвим і живим і ще не
народженим, в Україні і поза Україною сущим». Епіграфом узято рядки
Олександра Олесея, широго українця-патріота, тонкого лірика, вигнанця:

«Свої серця нам виривали,

Чужі тесали нам хрести».

Багрянний, в еміграції, в «Біографічних даних»:

«Слідство велось 2 роки 7 місяців із застосуванням усіх методів інквізиції. Заочно був приречений до смерті й сидів 83 дні в камері смертників. Але вироку не було затверджено. Це збіглося якраз з поворотом у внутрішній політиці, розпочатим фразою Сталіна на XVIII партз'їзді про те, що «вороги народу пролізли в апарат НКВД і перебили чесних партійних і безпартійних більшовиків. Тобто — кампанію **очищення тилу від усіх політичних противників було закінчено** (виділення Багряного), забравши мільйони жертв, і пора було бити відбій. Цей відбій набрав характеру т.зв. «розгрому єжовщини». Практично це вилось у таке — Єжов і деякі крупні риби НКВД були зміщені (й знищені разом з 20-ма тисячами чекістів), решта ж отримали ордени та підвищення в чинах.

Арештанти ж, яких до цього часу не пустили в розход (а їх залишилося чимало, незважаючи на скажені темпи роботи апарату НКВД), були поставлені в нові умови, — всі справи пішли на переслідування. У тому числі і моя. Інквізицію було зліквідовано, і всі, хто не зламався раніше, в нових умовах мали шанс витримувати слідство без кінця».

Справи, не закінчені при Єжові, після нього не можна було уже закінчити. НКВД змушене було звільняти людей, не маючи достатніх підстав їх судити... Й справу Б-го 14 вересня 1939 року було повернуто на дослідження, під час якого з'ясувалося, що «показання обвиняемого Лозов'ягина и свидетелей относятся к его антисоветской деятельности за период 1928—1932 гг., за что последний был осужден и отбыл наказание, а других данных об антисоветской деятельности не добыто». «Не добыто»!..

2 квітня 1940 р. Багряного звільнено «...за недостатністю конкретних матеріалів» і відправлено до Охтирки, без права виїзду з неї, під нагляд органів. Там уже жили його дружина й діти.

За якийсь час Багрянний приїхав до Харкова і завітав до Ю. Смолича, котрий очолював тоді харківське відділення СПУ, з проханням унормувати своє становище — поновити (чи то ж прийняти?) його до Спілки. На прохання Смолича Багрянний зачитав тому уривки з великого віршованого роману «Золотий бумеранг», написаного в роки поневірянь і завченого напам'ять через брак паперу та невідповідне оточення. Смолич жажнувся:

«— Слушайте, — сказав я, — і з таким романом, такого антирадянського спрямування, ви хочете, щоб вас відновили в Спілці радянських письменників?

— Я хочу, щоб мене відновили на підставі моїх колишніх, до заслання, опублікованих творів. А цей роман я тільки запишу для себе і до видавництва не подаватиму, бо розумію, що його не надрукують. Зараз не надрукують, — додав він по паузі, — ще не прийшов час...

Він мовчав, мовчав і я. Багрянний сказав ще:

— Але прийде.

І я зрозумів, що переді мною сидить справжній контрреволюціонер, який

ненавидить радянський лад, який і на засланні був по заслuzі.

Ми розійшлись холодно.

— Не знаю, — сказав я тоді йому на прощання, — не думаю, щоб вас відновили у Спілці.

Перед правлінням Спілки я не поставив питання про відновлення Багряного. Більше я його не бачив. Чув лише, що він проживає в Охтирці, працює, либонь у клубі, художником-декоратором, чи що. Певна річ, я забув про нього й думати, не згадав і коли почалася війна.

А воно он як пішло: він пересидів тихо в своїй Охтирці, аж поки не прийшли окупанти, а тоді й об'явився, — під крильце гітлерівців, — як літературний «козир» для Аркадія Любченка.

Це з книги Ю.Смолича «Розповідь про неспокій триває»...

Почалася війна. Звичайно, ніхто не пропонував евакуюватись сім'ї Багряного.

Під час окупації німцями України Багрянний займався малярством, розмалював завісу для місцевого театру, друкувався в газетах «Голос Охтирщини», «Нова Україна», «Наші дні». Перебрався до Харкова. Повернувся до Охтирки. Написав комедію-сатиру «Генерал» й запропонував її до постанови в Харкові. Проглянувши текст, головний режисер жажнувся, — сховайте! Перед цим — повість-вертеп «Розгром», де події відбуваються «року Божого 1942-го», восени, в містечку, змальованому з Охтирки, що призвело до конфлікту з місцевою владою.

В трагічні дні окупації Багрянний не хотів умирати ні від рук сталінських катів (див. «Людина біжить над прірвою»), ні за Сталіна, — та йому й не пропонували, ні за Гітлера. Якщо вже вмирати, то тільки за Україну, — це почуття й привело його на певний час в загони УПА в 1943 р.

Страшне становище людини між двох огнів показане Багрянним у згаданому вище автобіографічному романі «Людина біжить над прірвою». Розуміючи, що з поверненням радянської влади на нього чекає швидка смерть, Багрянний змушений покинути дружину й дітей і виїхати до Києва, звідти — до Галичини, де він активно включився в українське націоналістичне підпілля, для якого написав велику кількість агітаційних листівок, пісень, коломийок тощо.

1943 р. Моршин. Львів. Наближається вигнання.

18 листопада 1943 р. гестапо арештувало Аркадія Любченка. Шукають Багряного, котрий переховується в добрих людей, які чимало ризикують, але дають йому притулок, їжу, кілька пачок «Махоркових», чистий папір та ручку з чорнилом. І Багрянний за два тижні написав роман «Тигролови». Чудом-дивом, без житла, без грошей, за німців, йому пощастило видрукувати роман (близько 400 машинописних сторінок), — допомогло львівське підпілля. Й рукопис, разом з творами Т.Осьмачки та У.Самчука, отримав першу нагороду на конкурсі у Львові, організованому «Українським видавництвом». Дивина, як на мене: війна,

німці лютують, тікаючи, і — конкурс...

Тоді ж, за спогадами Гр. Костюка, були написані роман про українську патріотичну молодь «Люба» та поема «Гуляй-Поле», які завершують період творчості Івана Багряного на рідній землі.

У 1944 р. Багряний брав участь у створенні УГВР (Української Головної Визвольної Ради), але через гострі суперечності між ним та Проводом відійшов від неї і змушений був емігрувати.

Словаччина, Угорщина, Марбург, Тіроль, Гауштетін біля Аусбурга, де в холодній кухні за одну ніч було написано відомий памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», виданий в 1946 році. Цей памфлет, одночасно перекладений на англійську, німецьку, іспанську та італійську мови, пояснював, чому багато з переміщених осіб не хочуть повертатись додому, на «Родину».

«Тую «родину», — писав пізніше Багряний, — я пройшов від Києва до Чукотки, до Берингової протоки й назад. Пройшов під олікою опричників з ГПУ-НКВД, переходячи поступово через всі митарства... Ціла молодість похоронена там. А решта життя прожита в загальному концтраку, ім'я якому ССРСР, де така категорія людей (а саме категорія політично неблагонадійних) позбавлена права голосу й приречена на вічний стан моральної депресії, не кажучи вже, що вона часто позбавлена праці й життєвих засобів і вічно загрожена новими арештами та ув'язненнями.

Недарма там виховався тип людини, такий поширений там — людини зляканої, підозрілої, мовчазної і тотально настроєної.

Європеець або американець, почувши, що автор побував по тюрмах в країні «соціалізму», подумає, що він є ... принаймні убивцею-рецидивістом, або гвалтівником малолітніх дітей, або бандитом з великої дороги, коли заслужив такої кари.

Ні, автор є лише українським митцем... Але ціле нещастя в тім, що він в тій Україні «сталінського соціалізму» й найширшої «демократії» наслідився сказати слово протесту, й те замасковане в єзопівську форму. За це він провів молодість по тюрмах і по каторзі й задрив навіть бандитам, бо вони мали легший режим, а митці не мали пільг, як «політичні злочинці», тому що вони були патріотами свого народу і своєї Вітчизни...»

Багряний опинився в американській окупаційній зоні, у т.зв. таборах «Ді-Пі» (від англійського Displaced persons — переміщені особи, втікачі, «діпісти»).

У Львові, в січні 1944 р., Багряним написана «Автобіографія», в серпні 1946 р. — «Біографічні дані», — ймовірно, для представників американської окупаційної влади.

Баварія, Новий Ульм — теж табори Ді-Пі, в яких було близько 200 тисяч українців.

На той час в еміграції опинилось багато письменників, представників української інтелігенції, борців за визволення України. Серед них —

Дмитро Нитченко-Чуб, Григорій Костюк, Юрій Шерех-Шевельов, Євген Федоренко, Семен Підгайний, Улас Самчук, Віктор Петров-Домонтович, Юрій Лаврінсько-Дивнич, Іван Майстренко, Докія Гуменна, Юрій Клен та ін. Згодом багато з них емігрували до Америки, Канади, Австралії. Багряний оселився в Новому Ульмі, створив нову сім'ю, оженившись на Галині Тригуб, від котрої мав сина Нестора та доньку Роксолану.

Разом з іншими письменниками-емігрантами І.Багряний заснував об'єднання українських письменників-емігрантів МУР (Мистецький Український Рух). МУР ставив собі за мету створити «велику літературу», надавши їй «європеїзму», базованого на спадщині Миколи Хвильового. З низки причин не все в цьому величому завданні було виконане. Але МУР плідно працював у 1945–1950 рр. і розпався лише після від'їзду багатьох емігрантів з Європи.

Багато працював І.Багряний в еміграції як письменник.

У 1946 р. вийшла збірка віршів «Золотий бумеранг», що мала підзаголовок: «Рештки загубленого, конфіскованого та знищеного», — написані й відтворені по пам'яті твори періоду заслання та війни. Тоді ж повністю виходять «Тигролови».

У 1947 р. — драматична повість «Морітурі» (про повстання в сталінських концтаборах) та повість-вертеп «Розгром». У 1948 р. Багряний видав комедію-сатиру «Генерал», а в 1950 р. — роман «Сад Гетсиманський». У 1948–49 рр. паралельно з «Садом...» І.Багряний працював над романом «Людина біжить над прірвою», що вперше був надрукований у 1965 р., вже після смерті письменника. Роман має присвяту другій дружині письменника — Галині Багряній-Тригуб. У 1953 р. виходить повість «Огненне коло» — про розгром дивізії «Галичина» під Бродами. У 1956 р. вийшов віршований памфлет «Антон Біда — герой труда (відповідь людоловам)». У 1957 р. виходить перший том незавершеної тетралогії «Буйний вітер» — роман «Маруся Богуславка». Панівною ідеєю твору є несприйняття сталінської системи більшістю українського народу. Головна героїня роману Ата Дахно уособлює для автора ідеал нової української жінки; другий позитивний герой роману Петро Сміян теж є в очах Багряного ідеалізованим будівником майбутньої вільної України. За Багряним, функція мистецтва — будити національну свідомість українців. У романі йдеться про постанову вистави «Маруся Богуславка», — ця тема здавна близька Багряному, — ще в 1927–28 рр. він написав історичну поему під такою ж назвою; поема була конфіскована під час арешту 1932 р.

Поруч з літературною діяльністю І.Багряний провадить велетенську громадсько-політичну роботу. Він заснував газету «Українські вісті» й був її беззмінним редактором. Багряний виступив ініціатором заснування УРДП (Української Революційно-Демократичної Партії), згодом перейменованої на УДРП (Українську Демократично-Республіканську

Партію), був її фундатором та головою до самої смерті. Багрянний був також організатором і засновником ОДУМу (Об'єднання Демократичної Української Молоді) та ін.

Утворення УРДП мало протистояти позиції ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка відмовляла великій частині емігрантів — «східняків» та «центровиків» у національній свідомості, ставилась до них як до безнадійно «збільшовичених».

У численних публіцистичних працях І.Багрянний розкриває своє політичне кредо: опора на «хвильовізм», у розумінні гасла Хвильового «Геть від Москви!». Він вважав, що вільна Українська держава виникне не внаслідок війни проти СРСР, на що робила ставку агресивна частина еміграції, а внаслідок розвалу СРСР через внутрішні суперечності, і це зробить сам український народ та його політичні керівники. Час підтвердив, що Багрянний мав рацію.

Дуже цікава промова І.Багряного на конгресі вільної преси в Берліні 1952 р. Ще живий Сталін, ще на Багряного полюють за кордоном, як на звіра, агенти КДБ, ще нема подій в Угорщині, Чехословаччині, ще будуть Куба, Ангола, Ефіопія, Афганістан, а в Багряного вже речі названі своїми іменами: московський імперіалістичний месіянїзм, з культом «народа-богатиря» — російського народу; «московська комуністично-імперіалістична симбіоза, що є нічим іншим, як оригінальною формою російського фашизму»; «симбіоз ленінсько-сталінського комунізму з російським імперіалізмом виключає в практиці свободу розвитку національної культури неросійських народів не з мотивів уселюдських (скажем, мотив єдності дії в інтересах світової революції), а з мотивів імперіалістичних»; «нешадний фізичний терор, геноцид» — для українського народу замість декларованих свобод, декад національних культур та ін.

Зважте, це сказано в Берліні, в 1952 р. В тому році я захистила диплом з радіофізики і склала випускний іспит з теорії марксизму-ленінізму. І сміх, і гріх, і страх уявити собі, аби я виголосила щось подібне. Цікаво, скільки фраз я встигла б сказати — три? п'ять? Не знаю. Можу лише впевнено стверджувати, що жодної подібної думки не було ще за тих часів у наших бідних головах...

А ось уривки з листа І.Багряного до Комісії сенатора Керстена (червень 1954 р.) — «Українська література і мистецтво під комуністичним московським терором», з якого, на мою думку, постає постать автора як письменника-історика та патріота:

«Національна політика комуністичного Кремля в галузі літератури й мистецтва (як і взагалі в галузі національної культури) в союзних республіках, а особливо в Україні була й є продиктована інтересами збереження цілості й величч т.зв. «єдиної держави трудящих», тобто СРСР, а фактично московської імперії в

новій формі, червоній. Останнє, цебто збереження московської імперії, — це є справжня мета всієї советської кремлівської політики в галузі культури.

Формально, для улегшення досягнення згаданої мети, мала слугуватися комуністична ідеологія. На це та ідеологія була весь час від самих початків комуністичної диктатури в колишній Росії цілеспрямована. В інтересах збереження цілості Росії в формі СРСР ця комуністична ідеологія оперувала гаслами про:

спільність інтересів усіх трудящих колишньої Росії царської;

світова революція й побудова комунізму в усьому світі;

весь пролетаріат колишньої російської імперії, без різниці національної приналежності, мусить мати єдину спільну, могутню «пролетарську» державу, як «форпост світової революції» та «арсенал світового комунізму»;

тією ... «вітчиною всього світового пролетаріату», «форпостом»..., «арсеналом»... має бути СРСР, з провідною ролю *російського* пролетаріату і т.д.

всі, хто проти — вороги, вороги російського пролетаріату, власного національного пролетаріату, бо інакше останній буде зжертий «акулами капіталізму».

Ці гасла як заповіді вдовбувалися в голови усім в СРСР. Як показала історія, зміст радянської політики — то є російський фашизм, справжній і безспірний...

Така була національна політика в союзних республіках, а, особливо в Україні, тому що вона є найбільша, після РСФСР, й найбагатша республіка.

Для єдиної советської держави потрібен «єдиний советський народ». Його й ліпили... Його формування — це й є призначення (за більшовиками) літератури й мистецтва, для цього повинні були працювати ІНЖЕНЕРИ ЛЮДСЬКИХ ДУШ.

Для полегшення боротьби в 1922 р., з розпорядження Кремля, устами секретаря ЦК КП(б)У Лебідя, було кинуте гасло вільної боротьби двох культур в Україні — російської й української, в надії, що переможе російська культура, бо вона сильніша і на її боці стоїть інерція 300-літнього тотального панування російської культури в підневільній Україні.

Для досягнення мети советська влада:

1. Зліквідувала всі приватні видавництва й крамниці.

2. Живосилом було запроваджено єдиний метод «соціалістичного реалізму», аби відчухнути українську літературу й мистецтво від загального світового процесу, від «гнилої» Європи.

3. Для нагляду за літературною продукцією була встановлена сувора офіційна цензура, уособлена в т.зв. Головліті, без візи котрого — жодної книжки, статті, журналу, газети, п'єси. Для інших галузей — Комітет у справах мистецтва.

4. Інститут критики — «марксистської критики», урядової, партійної — повчав, викривав, пильнував та ін.

5. Для нагляду за письменниками і митцями — ГПУ-НКВД.

6. Широко практикувалось наушництво, донощицтво, де головну роль відігравала та ж сама офіційна критика. Напр., офіційний критик Андрій Клочья на зборах київського місцевому письменників заявив:

— Бачте, яка наша критика прозорлива й непомильна, — всі, про кого ми писали, що вони вороги советської влади й комунізму, справді такими оказались, БО ВСІХ ЇХ ГПУ ВИАРЕШТУВАЛО.

Але навіть за таких умов у 20-х роках виник т.зв. Український ренесанс, осягнувши блискучу перемогу над російською культурою, довівши національну духовну окремішність України та її непогасимі стремління до волі й до окремого державного існування, до повного культурного, духовного й економічного відриву від Москви.

Різні літературні об'єднання 20-х років, «Березиль» та багато ін.

Хвильовий — «Геть від Москви!» Але в 30-ті роки зліквідовано всі літературні об'єднання, знищено більшість письменників та діячів мистецтва».

Далі Багрянний навів величезний список відомих йому репресованих письменників, митців та ін. Останнім у цьому списку стоїть: «М.Дукін, письменник, засланий», — либонь, згадав товариша молодих літ... На жаль, у такому ж спискові в «Публіцистиці» [10] стоїть помилковий запис «Микола Лукин»...

Коли я вперше кілька років тому прочитала, проковтнула величезний том «Публіцистики», я остовпіла, — до всього того, що я знала, любила й шанувала у Багрянного, додалась ще ця велетенська брила. Динамізм та широчінь політичного мислення автора, оперативність відгуків, непохитна позиція з принципових питань, ставка на молодь, коли він пророко, але драгуюче для багатьох емігрантських вух писав, що кадри майбутньої України куються за тих часів в комсомолі... Це ми тепер такі розумні критикувати обіцянку Хрущова, що сучасні йому покоління будуть жити за комунізму. А Багрянний реагував блискавично тоді ж. Хрущов обіцяє на черговому партійному з'їзді, що скоро радянські люди споживатимуть багато овочів та фруктів, — Багрянний, схидненько, — а зараз не теє... Хрущов: колгоспники матимуть оплачену відпустку, Багрянний — а зараз нема...

Багрянний жив і працював у містечку Новий Ульм в Західній Німеччині в надзвичайно складних умовах: за ним сліdkували радянські агенти, аби силоміць повернути до СРСР; переслідувала й цькувала агресивна частина української еміграції.

Фізична й душевна перевтома, що впливала з величезного обсягу його роботи та обов'язків, підірване на допитах та в гулагівських таборах здоров'я призвели до того, що останні роки свого життя І.Багрянний багато хворів. Помер він 25 серпня 1963 року. Похований у Новому Ульмі, де живуть його дружина Галина Багряна, син Нестор та донька Роксолана. Рідні й друзі віддають багато сил та часу впорядкуванню та публікації рукописів письменника, продовженню його справ.

Через два роки після смерті на могилі Багрянного поставлено пам'ятник, створений за проектом відомого українського скульптора Леоніда Молодожанина.

Багрянного помертню реабілітовано 30 червня 1991 (!) року, а в 1992 році помертню удостоєно Державної премії України імені Тараса Шевченка. Коли б моя воля, я дала б І.Багрянному Нобелівську премію, — Людині, Творцеві, Борцеві, Трударю... На жаль, цю премію не дають помертню, і не я, звичайно, її даю...

Юрій Шерех-Шевельов: «Багрянний — людина, чие життя і творчість, — одне уперте й героїчне НІ: ні — русифікації, ні — цензурі, ні — безправ'ю, ні — пелюдності, і тисячі менших ні, пронесені й стверджені крізь тортури й фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу».

Так, — реабілітовано, так, — нагороджено, так, — опубліковано...

Але даремно ви будете шукати в Харкові вулицю ім. Багрянного, — у Львові, наприклад, така вулиця є, в Харкові — нема. Даремно ви шукатимете в крамницях твори І.Багрянного, — їх там нема. Останнім часом творчість І.Багрянного почали вивчати за шкільною програмою, а творів його нема, — ні в продажу, ні в бібліотеках. Хоча є й світлий проблиск на цьому фоні: зусиллями пл. В.П.Усаня та О.Г.Муромцевої підготована до друку шкільна хрестоматія з творів І.Багрянного. Видана коштом фонду Багрянного, який існує в США, двома накладами, у 2000 та 2001 роках [73]. Бажано, щоб і молоде покоління знало, любило й шанувало І.Багрянного, вчилось у нього мужності та любові.

У 1999 р. вийшла також дуже гарна збірка творів І.Багрянного «Золотий бумеранг» [74]. Але купити і те, і друге фактично неможливо, ба навіть взяти де почитати важко.

На закінчення почитайте, прошу, що написано про І.Багрянного 14 років тому, який «совковий» дух:

«БАГРЯНИЙ Іван (2.Х.1907 [помилка — треба 1906 — *Н.Д.*], с.Куземин, тепер Охтирського р-ну Сум. обл. — 25.VIII.1963, ФРН) — укр. письменник у ФРН. Навчався в Київ. художн. ін-ті. Належав до літ. об'єднання «Марс». Перші твори з'явилися 1926 в журн. «Глобус». Автор зб. віршів «До меж заказаних» /1927 [помилка — треба 1929, в датах трапляються й інші помилки — *Н.Д.*]/, істор. роману у віршах «Скелька» /1929/, поем «Монголія» /1927/ і «Аве Марія» /1929/. У 1932 був репресований; 1945 емігрував, вів за кордоном активну націоналістичну діяльність. В еміграції видав зб. поезій «Золотий бумеранг» /1946/, романи «Звіролови» /1944, перевид. 1946-47 під назвою «Тигролови»/, «Сад Гетсиманський» /1950/, «Огненне коло» /1953/, п'єси «Морітурі» /1947/, «Генерал» /1947/, «Розгром» /1948/, позначені антирад. спрямуванням.

П.А.Загребельний

(Українська літературна енциклопедія [39], Київ, 1988 р.)

Отак. Ні слова про те, що собою становлять твори, крім загального тавра «антирадянське спрямування».

Розмір статті такий, як, скажімо, стаття про С.Бабаєвського, автора горезвісного роману «Кавалер Золотої Зірки», разів у три менше обсягу

статті про В.Василевську й разів у десять — ніж стаття про М.Горького...

Перші два томи тої енциклопедії видані понад десять років тому. У 1995-му з'явився третій том... А перші два — пішли межі людьми з отакою бридотою... Й довго ще будуть ними користуватися вчителі, школярі, студенти...

У березні 2002 р. у Харкові відбулася презентація першого тому ЕСУ — Енциклопедії Сучасної України. Видання розраховане на 25 томів і має здійснитись десь за вісім років.

Тож є надія, що і Багряному, і багатьом-багатьом там буде віддана належна шана.

5.3. ІВАН СЕНЧЕНКО (1901–1975)

Томик творів [53] українського радянського письменника Івана Юхимовича Сенченка потрапив мені до рук запізно. Тому дуже цікавий матеріал я не могла припасувати за відповідними адресами, а втулила його в додаток, лише трохи переконуючи уривки поосібно.

З допомогою [53] ціла низка постатей стала більш опуклою, мальовничою.

В мене особисто книжка І.Сенченка зламала внутрішній спротив щодо трагічної постаті М.Хвильового, зняла з нього німб нинішньої канонізації, зробила його ближчим, людянішим, теплішим...

Тож читайте далі І.Сенченка.

Іван Сенченко

НОТАТКИ ПРО ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ 20–40-х РОКІВ

(Уривки)

У Куліша вдома був один-два рази в якійсь справі. Чистота в квартирі, у всьому охайність, порядок. Письмовий стіл — чистий, без газет, книжок, паперу й різного іншого мотлоху — відполірований блиск, до того ж не стіл, а столик, як рівняти до справжнього кабінетного стола. Ми тоді жили в Харкові в будинку «Слово». Там був просторий двір і пристойний скверик, навіть з квітами. Там і зустрічалися «слов'яне». І я кілька разів з Кулішем, бо він теж любив там проти сонечка посидіти. Хвильовий, Тичина, Вишня — ніколи в той скверик не виходили. Тоді я часто виводив у скверик своїх ще маленьких дітей, там і з Кулішем зустрічалися. Пам'ятних розмов не було. Справляв він на мене особливе враження: мені здавалося, що з кожного руху його, з виразу обличчя, очей ллється талант, доброта, доброзичливість, лагідність, мудрість. Бути з ним було дуже приємно.

...Повертаюся до Хвильового. Він був комуністом і — принциповим. Зобов'язання, взяте на себе, він вважав непорушним. Принаймні двічі я міг у цьому переконатися напевне. Десь у надрах тих самих 20-х років він написав нову працю, продовжуючи, певне, цикл своїх памфлетів «Україна чи Малоросія?».

Цю свою працю він носив і в ЦК, там читали її. Прочитавши, осудили, зобов'язавши Хвильового не поширювати її. Ми йшли з ним вулицею, він розповідав про цей випадок. Спочатку мені, звісно, хотілося попросити його рукопис прочитати. Та це був перший імпульс, зразу ж по тому я відчув, що не маю права цього робити, і ще відчув, що він не зміг би цього зробити, не зміг би поламати свого слова. У ВАПЛІТЕ я прийшов, здається, тоді, коли Хвильовий, Яловий, Досвітній були виключені вже звідки або справа доходила до виключення. І от їх виключили. І тоді та й по тому чимало писалося, що це був хвильовистський маневр, викрут, що, залишивши організацію, він насправді продовжував і надалі керувати нею.

Це невірна, упереджена думка.

Мав Хвильовий у ті роки власну теорію про два типи революціонерів. Один тип — романтики. Історія їх випихає на перші місця в моменти, коли точаться бої, ревуть гармати, коли руху набрали мільйонні маси народу. Оця колотнеча і є рідна стихія революціонера-романтика. До цієї групи Хвильовий зараховував і себе.

Гармати стихають, гуркіт колотнечі зникає, настають пореволюційні будні. Дні мук, терзань і страждань для романтиків. Вони не знаходять місця в буденщині.

Тоді історія висуває нові лави діячів — господарів буденного дня. Обидві групи непримиренні.

У будень мав сіре якесь, майже непривабне арештантське обличчя. Коли мозок спав, то і вся його істота скніла, і, дивлячись на цього дрібненького чоловіка, завжди абияк одягненого, не можна було і уявити, що з ним стане, коли серця діткнеться святий вогонь неспокою. Перед нами ставала зовсім інша людина, красива, з надивовижу виразним обличчям, з чорними іскристими очима. Брови чорні, звичайно погнуті, розліталися на всі боки. Видно було, що воістину божественний глагол — його стихія. Ось тоді вибухали дискусії, багаті, змістовні, красиві.

У 1923 році був присутній при зустрічі Хвильового з Павлом Григоровичем Тичиною на квартирі. Хвильовий дуже любив поезію Тичини, цитував його вірші напам'ять. Особливо подобався йому той вірш Тичини, де заєць ромашкам очі розтуляє. Любив його цитувати, не приховуючи свого захоплення. Відомо, тобто колись відомо було, що Хвильовий і Тичина мали ідеологічний конфлікт. Ішлося про деякі думки, висловлені Тичиною в поемі-вірші «Псалом залізу». В цьому своєму геніальному витворі Тичина з різних боків підходить до висвітлення «псалма залізу», бетону — цих символів ХХ залізного віку. Якщо в IV частині поет говорить про новий, комуністичний псалом залізу, то в першій — про картину світу, яка передувала цьому. Похмурим тоном цієї частини відповідають і ключові рядки — «Ненавидим залізо й мідь...» (цитую з пам'яті). Хвильовий проти цього виставив контртезу: «Кохаємо залізо й мідь». Зараз обох цих творів у мене нема під рукою, тому й трудно сказати, хто з них правий, хто ні. Не думаю, щоб геніальне поетичне відчуття зрадило Тичині — зрозуміло, коли з твору не вихоплювати рядки, а брати його в цілому. Можливо, мав рацію і

Хвильовий, адже могло статися й так, що говорили вони в цілому про різні речі. Відповідь Хвильового була опублікована, Тичина напевне знав її. Як вони зустрілися? Хвильовий хвилювався і готувався до зустрічі, дома були вжиті належні заходи. Я був тоді молодий, недосвідчений, дуже наївний. Я теж читав Тичину, знав усе, що він надрукував, напам'ять, благоговів перед ним. Вражав його портрет в окулярах, в пенсне, в яких він не дуже був схожий на ту демократичну письменницьку братію, з якою я познайомився в колишній домовій церкві Юзефовича. І ось Тичина прийшов, не такий, як усі, і водночас такий самий. На столі в господаря стояло вино й горілка. «Боги тільки вино п'ють», — думав я, стежачи за великим поетом. Яке ж здивування моє було, коли він, одгетькнувшись від вина помахом зневажливим долоні, сказав: «Я гіркеньку люблю!» Гіркеньку любив і господар. Змісту розмов не пам'ятаю, минуло ж сорок сім років (зустріч відбулася в 1923 році, взимку). Але вони добре біля гіркенької присіли, в кімнаті було тепло, затишно, панував настрої симпатії й приязні, який я з приємністю згадую і через оці півсторіччя.

У ті часи Хвильовий страждав частими головними болями, бігав по кімнаті своїм особливим піхотинським кроком, пов'язавши голову біленькою пов'язкою.

Одяг. Хвильовий одягови не надавав ніякого значення, терпіти не міг краваток. У окремих товаришів, та й у пресі видрукуване, збереглося фото членів ВАПЛІТЕ. Прийшов у фотоательє і Хвильовий і забув начепити одну дрібницю — краватку. Хлопці її змайстрували з хусточки. Ходив багато літ в сірій обтрьопаній солдатській шинелі і облізлій шапці-вушанці. Ноги любив утепляти. Як усі, хто в гімназії вчився, не любив калош і не носив їх, але утепляв черевики зверху спеціальними накладочками, знав, як їх і звати, та зараз з голови вилетіло (чи не гетри). Красиві краватки і гарні костюми любив носити красень Валеріан Поліщук — високочолий, вродливий з лиця, широкоплечий і водночас високий... Тичина одягався якимось непомітно, пригадую лише, що того, 1923 літа носив білий, старанно випраний і випрасуваний старенький кітель з іржавими краплинками.

Пізніше Павло Григорович оселився в одному зі мною будинку «Слово», в одному й парадному. Я — на другому поверсі, він — на п'ятому. Там біля нього зібралася сім'я — брат, сестра, племінники. Павло Григорович виділив собі одну з трьох кімнат. Час від часу я навідувався до нього. Працював він тоді над Сковородою. Щоб ознайомитися і зріднитися з темою, зібрав цілу бібліотеку. Одного разу, зайшовши до нього, я побачив таку картину: всі столи, всі підвіконники, вся підлога, робочий стіл були заслані книжками, розгорненими на потрібних Тичині сторінках. Посередині по лінії «двері — робочий стіл» (він стояв у глибині кімнати) Павло Григорович залишив стежечку. Тоді ж Павло Григорович вивчав вірменську й турецьку мови, до нього ходив знавець цих мов, здається, якийсь турецький підданий. Присутності в будинку Павла Григоровича якимось не відчувалося. Навіть на наших сходах, коли він виходив з дому, коли приходив — було невідомо. І в скверіку не видно було його, і в дворі, де взимку заливали ковзанку і Хвильовий шаленів на ковзанах.

Про Сковороду в той час багато писали. Написав однойменну поему й

Валеріан Поліщук, вийшла солідна праця на цю ж тему Дмитра Івановича Багалія, може, іще щось було. І Поліщука, і Багалія я прочитав, враження особливого на мене вони не справили: Сковорода був невловимий для мене — я так і не дізнався, хто він, що він, який його світ ловив, не піймавши. Пробував читати самого Сковороду, але взявся за це діло невміло, самотужки. І почав читати з тих Сковородиних трактатів, в яких він тільки починав шукати себе. Нічого не зрозумів і кинув. Тим часом для розуміння Сковороди потрібний добрий путівник по ньому. І починати читати слід не з початку, а з останніх його філософських трактатів. Про своє нерозуміння похвалився Тичині, він відповів: «Туману багато в нього, але серед того туману є багато важливих, потрібних досліджень, думок, поглядів». Я повірив Павлові Григоровичу на слово і років сорок до Сковороди не повертався, коли не згадувати сорок третього року. Тоді я працював у Москві, мені випадково трапився під руки том Сковороди, я знову взявся до нього, намагався читати «по-матеріалістичному» і майже з таким самим успіхом, як і раніше. Лише наприкінці 60-х років, потрапивши в сферу інтересів своєї дружини — О.С.Компан, взявся впритул за читання сквородинівського двотомника, не перескоком, а наполегливо, систематично. З-під отого схоластичного туману, про який казав Павло Григорович, справді підвелася постать геніальної людини, пристрасної, одержимої боротьбою проти зла, за людину.

З-під пера Тичини Сковорода вийшов багатший, многогранніший, ніж у Поліщука і Багалія. Та про цього Сковороду вже всі і все знають.

Дружні почуття єднали нас і пізніше, під час і після війни. Розбив їх вересневий пленум СПУ 1947 року, коли Каганович, призначений тоді на першого секретаря КП(б)У, опрацював план поновити події 1937 року на Україні. Розробив грандіозний план чистки організацій і установ України, де, на його думку, окопалися в незліченній кількості українські буржуазні націоналісти. Почав, як звичайно, зі Спілки письменників. Намітив три жертви — Рильського, Яновського, Сенченка. І відкрив по них вогонь з усіх гармат. Пленум тривав три дні — днями й вечорами. За цей час встигло виступити сто двадцять промовців. Кожен з них виходив на трибуну з розтрощувальною, як тоді казали, критикою. Уявляєте, що після всього цього залишилося від нас, зокрема від мене? Іду по вулиці і бачу, як давні знайомі тікають у під'їзди, в підворотні, перебігають на другий бік вулиці. А це вже був рік не 37-й, а 47-й, коли Каганович забажав повернути солодкі події, що мали місце десять років тому. Діставши посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, приїхав у Київ і почав безчинствувати. Треба було створити привід, щоб покінчити з тими, хто вцілів у попереднє десятиріччя. Зібрав письменників і почав відновлювати знайомство — він був першим секретарем ЦК КП(б)У ще в 1924—28 роки. Почав пригадувати: «А, — каже, — пам'ятаю таких і таких мерзотників, таких і таких...» Настрій чорний, гнітючий, безвихідь, задихаються люди в паніці, в безвиході. І тоді щось в рядах письменників замигтіло, хтось спробував підвестись, махнув рукою. І почувся голос Тичини Павла Григоровича. Він залетав. Точно переказати цей лепет не можна, розшифрувати ж можна так: «Не всі ж такі злочинці.

Були й інші, як, наприклад, я. Це ж я тоді написав «Партія веде!». Сатрап глянув в бік сміливця, пізнав, певне, і — милостиво усміхнувся: «А, пам'ятаю». Коли Павло Григорович те промовив, я зрозумів, що він відскочив від мене, крикнув, як Галушка: «То не я вам потрібний, а він!» Прости йому, Господи, на страшному суді! («Я» — тут не тільки Сенченко, а всі присутні, на кого падало звинувачення Кагановича). Геніальний поет, як і всі ми, в хвилину небезпеки показав себе мізерною, легкодухою людиною. Перекоаний, що ні Хвильовий, ні Куліш — так не зробили б!

Ось тоді тріснула пружина й у наших взаєминах із Тичиною. Він відсторонився настільки, що навіть через десять років після того пленуму, зустрівши десь у Спілці, не помічав мене і дивився в мій бік як у порожнечу. Але одного разу ми все ж зустрілись, він тоді ще міністром був. Гуляв я над Дніпром і, виходячи на дорогу, зустрівся з Павлом Григоровичем. Метрів за двадцять стояла його машина. Знайшов сили привітатися зо мною, і, більш того, люб'язно запропонував підвезти до міста. «Чорт з тобою, — подумав я, — дати ногам відпочити — річ непогана». Бо таки справді був стомлений, і погодився. Люб'язність оця мене аніскілечки не здивувала, здивувало інше, здивував сам Тичина. У ньому з'явилось те, чого я раніше не помічав. Щоб дійти до машини, треба було пересікти дорогу. Почали пересікати, і тут я витріщив очі від подиву. Павло Григорович не йшов, а ніби танцював, виробляв якісь дивні піруети, робив такі рухи, немов обминав незримому мені перепону. «Що з вами, Павле Григоровичу?» — спитав я. Він із стражданням на обличчі показав мені на мурашок, що густо мережали потріскане асфальтове покриття. Поглянув я на його страдницьку постать і — подарував йому все. Він боявся завдати кривди кузочці, що ж тоді говорити про людину! Це була остання наша близька зустріч. Потому бачилися німо, лише здалеку. Я почав уявляти його як найніжнішу, найдорогоціннішу квітку, якій долею приречено було потрапити в сталінську катівню. Це людину зламало, покалічило, знівечило, вбило. Та я помилився. Він знайшов у собі сили випростатися. Викликав його якось до себе Скаба (не тільки його, а ще й Смолича, Миколу Івановича Супруненка і ще когось четвертого), розповів щось про теревені зарубіжних націоналістів і запропонував написати статті, кожному в своєму плані, про розквіт української освіти, культури і про ту довершеність, якої домігся в розвитку ленінської національної політики на Україні Андрій Данилович Скаба. Вислухавши все це, Тичина скипів. «Ви брешете, — сказав він у вічі «меценатові». — Ви все це робите на словах, а на ділі докладаєте всіх зусиль, щоб зробити навпаки!» Тичині, звичайно, не бракувало фактів. Скаба і «скабісти» підносили їх Тичині в необмеженій кількості і тоді, коли він був міністром освіти, і тоді, коли ходив у чині Голови Верховної Ради республіки. І тепер усе це він виклав перед «меценатом». Це абсолютна правда. Мені про це розповідав Юрій Корнійович Смолич, що був при цьому присутній. Скаба, звісно, розсердився. Тичина попав в опалу, та ще й як! Незабаром мало святкуватися його 75-річчя. Та Андрій Данилович подбав про те, щоб свято обійшлося без нього. Не прийшов. І зробив ще й так, що про ювілей не дізналися республіки (зокрема

Білорусь, Вірменія, Казахстан).

Ну, а Тичина зостався Тичиною.

Минули літа, п'ять насичених важливими подіями років. За цей час померло ВАПЛІТЕ, зник «Літературний ярмарок», перестав існувати й «Пролітфронт». Я був членом усіх цих організацій, але не ініціатором. Оргробота ніколи мене не принадувала. Я не знаю, як і коли зародилося ВАПЛІТЕ (ввійшов до нього пізніше), не знаю і того, як зароджувалися «Літературний ярмарок», «Пролітфронт». Але ініціаторами їх були люди, яких я любив, довіряв, з якими просто зжився, в тодішньому Харкові з ними не можна було розминутися, бо на початку 30-х років навіть жити почали під одним дахом. З Хвильовим мене пов'язувала давня закоханість у автора «Синіх етюдів»; з Досвітнім я здружився на полюванні; глибока пошана мене в'язала із Тичиною; з Копиленком я потоваришував ще з 1912 і Панчем 1923 років. Близьке знайомство пов'язувало з Михайлом Йогансенем, Яновським, Юрком Смоличем. Перед Кулішем я благоговів і любив його. Ці люди в основному і становили актив і ВАПЛІТЕ, і «Ярмарку», і «Пролітфронт», хоч, звичайно, дехто виходив із цього гурту, дехто приєднувався. Я добре почував себе в цьому товаристві, любив його, адже іншого в мене й не існувало. Були якісь тертя між ними? Крім випадку з Тичиною, — не пригадаю. І ось взимку 1932 року трапився той випадок, який потряс мене, про який і зараз я не можу спокійно згадувати. Серед дня у Хвильового збиралося його товариство, було багато людей, серед них Куліш і Досвітній. Я жив близько з Миколою Григоровичем, то й собі побіг зі свого другого поверху до нього на третій. Там було гамірно, весело, вступив у розмову. І раптом, не пам'ятаю вже в якому зв'язку, Досвітній накинувся на мене: «Ти хто такий? Де ти взявся?» (Такий ідейно мізерний, шкідливий носій всякої нечисті! При цьому підрозумівалося, що він якраз навпаки), — і таке в цьому роді. Він не був п'яний, взагалі того дня не було там п'янки. Я остовпів. Як же ти запитуєш, хто я, коли я разом з вами топчу літературну ниву ще з 1921 року!? Як же ти запитуєш, хто я, коли, змагаючися з цензорами, друкував у своєму журналі мої писання? Скільки разів ми зустрічалися за чаркою і так просто в гостях у когось із нас! Це ж ціла третина мого життя — 12 років! І раптом — хто ти, звідки ти?

Це були важкі часи для цієї групи людей. Виходило так, що, незважаючи на всі зусилля, якась сила відкидала нас набік. І, мабуть, вони знеслилися, почали шукати винного. Виходило так, що неначе тим винним мав бути я! Досвітній того року взагалі чогось змінив ставлення до мене, зокрема — коли працював у Всеукомдрамі — він головою, а я — секретарем секції — кинув необгрунтовано кілька різних грубих зауважень на мою адресу. Пояснень я не просив: розійшлися — і все. Тепер я знову бачив його проти себе вороже настроєного, з розчервонілим, аж темним, обличчям. «Ми взагалі не знаємо, хто ти, що ти!» Оговтавшись трохи від несподіванки, я обернувся і мовчки вийшов з кімнати. Дуже хотілося гукнути йому: «Ех ти, банкрот! Ех ви, банкроти!» Та не сказав. Серед них був Куліш — а він тільки входив у творчий сеніт. Який же він банкрот?! Так і розірвався мій довгорічний зв'язок з Хвильовим,

Досвітнім. Куліш залишився при своєму давньому ставленні до мене. Не раз заходив до мене. Один такий візит я запам'ятав на все життя. Після свого перебування на ХПЗ я поїхав у Луганськ на завод Жовтневої революції писати історію цього заводу. Прожив там рік, час од часу навідуючись додому. Працював на цьому заводі я від травня 1933 до січня чи березня 1934 року. В грудні 1933 року я приїхав на кілька днів додому. Було моторошно. Йшли безконечні арешти. Наш будинок «Слово» з обох входів патрулювався філерами. За час мого перебування в Луганську зникли навіки Григорій Епик, Валеріан Поліщук, Василь Вразливий, Іван Падалка, Андрій Панів, Євген Касяненко, Павло Лісовий, Сергій Пилипенко, Володимир Коряк і багато-багато інших людей. Хто залишився, ходили як приречені, з чемоданчиками напоготові. Надвечір'я було важке, холодне, сіялася мряка. Подзвонили. Це зайшов Микола Гурович, у білих валянках, у теплому хутрянному напівкожушку. Ввійшов стомлено. Скинув шапку, сів коло столу, збоку. Відсапався (він був хворий на серце — шість років війни далися знаки), сказав: «Ось що, Ваню, всіх беруть, певне, візьмуть і мене. То я вам скажу, і це знайте: ніде й ніколи я не виступав проти Радянської влади, ніколи й нічим не провинився супроти неї». Ці слова запали мені глибоко в серце. Що я, проте, міг сказати йому, коли і в мене побачив він готовий чемоданчик? Я йому відповів: «Шанси у нас рівні. Тож коли щось зі мною трапиться, то знайте, що і я нічим не провинився супроти Радянської влади». Коли в перших місяцях 1934 року я повернувся додому з Луганська, ні Куліша, ні сім'ї його вже не було в «Слові».

Хвильовий любив повторювати слова Єсеніна «Все пройдет, как с белых яблонь дым». Ніколи, навіть вдома, не був спокійний, все бігав по кімнаті, часто спльовуючи.

В ті роки в обох у них попідростали дочки, яких вони, крім іншого, навчали й музики. Обидві дівчинки грали добре, в тому числі й Бетховена, зокрема «Патетичну сонату». Сонату цю обидва дуже любили і не раз, зібравшись, прослухували у виконанні падчірки Хвильового — Люби Уманцевої.

Хвильовий був легкий, спритний, з незвичайною віртуозністю ганяв на ковзанах взимку на нашому дворовому катку. Кататися на цей каток виходило багато людей, але хто ще, крім Хвильового, добре катався, не пам'ятаю.

Пилипенка називали: «Папаша, дайте папіросу і руб». Він, як і Хвильовий, умів гуртувати навколо себе людей, тільки інакше: побачитися з ним приходили в «Плуг», до Хвильового — й додому. Виходить, у Хвильового було більше домашності, камерності і, мабуть, демократичності. Солдатська блаженка шинелька Миколи Хвильового не становила ніякого рубежу між нами, молодшими, і ним. Молодшими, тому що він був набагато старший, скажімо, за мене, мав народження, здається, в 1891 чи 93 році. Крім формальної старшості, була ще й інша: шість років фронтів! А це — зовсім інший, незмірно багатший внутрішній досвід. І все ж — рубежу не було! А між нами, молодшими, і Сергієм Володимировичем рубіж був. Може, тому, що він завжди був при звучній посаді — редактор газети, директор Інституту літератури? Хвильовий же був вільний птах, без якоїсь регламентованої професії, вільний

художник, ботема, чи що! І, проте, в ньому сиділа безодня енергії, винахідливості, ініціативи. Більшість з того, що хвилювало літературну суспільність 20-х років, походило від Хвильового, він був ініціатором створення не менше як з півдесятка літературних організацій. Пам'ятаю, як на початку 20-х років він носився з ідеєю «федерації». Можливо, навіть вийшла літературна збірка під цією маркою. Пізніше морочився з «Гартом», не елланівським, а своїм власним, ще перед Елланом, і т.ін. Він же автор памфлетів, опублікованих у 1925 році в «Вістях» чи в додатку до них, що наробили стільки шелесту. Він же — засновник ВАПЛІТЕ, «Літературного ярмарку», «Пролітфронту»... Людина невичерпної ініціативи й енергії! Цікава одна особливість. Він був лише майстром початку. Почне, а закінчують уже інші. «Гарт» від Хвильового перейшов до Блакитного, звідти до Микитенка. ВАПЛІТЕ почав він, закінчував Куліш, а «Літературний ярмарок» закінчував Григорій Епik...

Хвильовий і Блакитний. Про суперечки між ними нічого не знаю. Запам'ятався, проте, такий факт. Коли Блакитного поклали в лікарню в Померках, Хвильовий почав організовувати одвідування хворого Еллана. Ходило не менше як чоловік з десять: Тичина, Куліш, сам Хвильовий, Копиленко, Йогансен. Я не ходив, чимось був зайнятий. Закликаючи товаришів до поїздки в Померки, він, це я сам чув, висував такі аргументи: треба одвідати хворого товариша, показати йому, що він не сам, що всі ми з ним, що справа, за яку він бореться, — і наша справа.

Безперервна організаційна пропасниця Хвильового, з одного боку, і раз на довгий час визначена організаційна форма у Пилипенка. «Плуг» був заснований в березні 1922 року і проіснував з єдиним незмінним головою Пилипенком до 1932 року, до розпуску всіх організацій. «Плуг» був воістину «Земле моя, всеплодющая мати». Він виростив кадри, які потім, пізніше, заповнили ряди ВУСППУ, ВАПЛІТЕ, «Молодняка», «Західної України» ще й «Трактора» — була й така письменницька організація. Через «Плуг» пройшли Панч, Усенко, Копиленко, Сенченко, Василь Вражливий, Володимир Гжицький, Бедзик, Шмигельський, Савка Божко, Кириленко і багато-багато інших! Ще треба сказати ось що. На початку 20-х років своє помешкання мали, по суті, лише плужани: це величезне напівпідвальне приміщення в Селянському будинку. Тут щотижня відбувалися ушлавлені плужанські «понеділки». Аудиторії збиралося від 50 до 100 чоловік. От сюди й приходили «понеділкувати» і виступати і неплужани. Зокрема я пам'ятаю в цій аудиторії Павла Григоровича Тичину. Того вечора з читанням свого оповідання виступив Василь Вражливий. Вислухавши, Павло Григорович сказав: «От уже готовий письменник!» У цій же аудиторії з читанням своїх новел з циклу «Сині етюди» виступав, і не раз, Хвильовий. Після одного з таких читань ходячою цитатою стали такі його слова: «А сосни гудуть, гудуть. Чого так сосни гудуть? Ах ви, сосни мої, азятський край!»

«Плуг» щоразу обновлявся й існував далі. Вели його — Пилипенко, Биковець і чергові висуванці. Незмінним членом «Плуга» був Андрій Васильович Головка й Андрій Панів. Я у «Плузі» перебував з березня 1922 року по серпень 1926 року, коли перейшов у ВАПЛІТЕ.

Михайло Яловий — загадкова людина. Широколиций, привітний, з постійними перескоками в громадському житті. Ось що я про нього писав у 1927 році в «Подорожі до Червонограда»: «Михайло Яловий — экс-голова Конградської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, экс-редактор «Бідноти», экс-редактор «Червоного шляху», экс-президент ВАПЛІТЕ, поет, драматург і романіст, симпатична людина й товариш».

Є люди дивної організації. От як Володя Сосюра. Поет це був, без сумніву, геніальний, і ніхто, крім Миколи Куліша, не міг так брати слухачів в свої руки, як Володимир, Володя Сосюра. Та ось він встряє у спірку. Його вихідна позиція: А не є Б. Тим часом опонент зробив блискучий хід, кинув сніп феєрверочних аргументів, і Володя вже гукає у захваті: «А так, так! Так я ж і говорив, що А тотожне значенню Б». У Хвильового навпаки. Чим яскравіший феєрверк доказів у його опонента, тим гарячіше починає працювати його мозок. Така дискусія відбулась, між іншим, і після прем'єри п'єси Миколи Куліша «Мина Мазайло». Слабким пунктом п'єси я вважав те, що зміст її надто прив'язаний до інтересів однієї країни. Хай мовні проблеми, порушені автором, є пекуче актуальними на Україні. А поза нею? Як їх сприймуть десь за кордонами нашої землі?

Я мав на увазі такі європейські країни, як Франція, Англія, Німеччина. І мені здавалося, що мої аргументи неспростовні, здавалося, що загнав я свого супротивника в глухий кут. Та він стих лише на одну мить. Ось брови його крилами розлетілись, очі засвітилися, мовби сипнули іскрами. В наступну мить він уже йшов у атаку. Хай Європа, Франція, Англія. Так! А хіба ж світ починається і закінчується Європою? А ви можете мені сказати, яке враження п'єса Миколи Гуровича може справити в Єгипті, Алжирі, в Марокко, в Індії, в інших колоніальних країнах?

Час той був неспокійний. В Алжирі і в Марокко точилися війни, спалахували повстання, трусило у визвольній лихоманці Єгипет...

Що я міг сказати супроти цього, коли світ потрясли національно-визвольні змагання колоніальних поневолених народів? І справді, як знати, як би в тих умовах прозвучала ця п'єса геніального Миколи Гуровича?!

Був фаталіст. Твердо знав, що загине тринадцятого числа. Мав колосальну інтуїцію. Акції по колективізації країни своїми масштабами повинні були захопити його. Прийшов час знести з обличчя землі тисячолітні копиці мужицького гною. І Хвильовий начебто ожив. Зв'язався з газетами, подався у відрядження, був свідком потрясаючих картин. Пам'ятаю, після однієї такої чергової поїздки хтось із компаньйонів по поїздки, здається, Епик Григорій, захоплено розповідав про апокаліптичну картину спалення на вигоні церковного устаткування — аналоїв, престолів, хоругв, ікон, іконостасу і василькових віничків, якими священник обпорскував парафіян свяченою водою. Гриць запалювався. Горів. Хвильовий сидів блідий, зосереджений, дивився кудись через голови. Вигляд такий був у нього, немовби спинився над безоднею. І вже більше не їздив. До цієї теми не повертався.

Він взагалі любив випити. З друзями, щоб було весело, людно, з гомоном,

з піснями. Але випивав він від нагоди до нагоди, від іменин до хрестин.

То колись. А тепер: була нагода випити в громаді — пив у громаді, не було такої нагоди — випивав сам і все розстібав комір сорочки, немов йому душно було. Бачили, як він п'яний спав на території Шатилівської лікарні під парканом. Насувалася зима з 1932 на 1933 страшний рік. Вулиці міста заповнили постаті охлялих, голодних людей, які тинялися від будинку до будинку, рилися в смітниках, сідали відпочити під парканами, і більшість їх там і знаходили вічний відпочинок. Хвильовий посірів, став маленький, поведився, як загнаний звірок. Жив у присмерку; коли ж з'являлася якась спромога — улаштував цілонічні бучі, оті учти під час чуми.

Роман його (Хвильового. — *Н.Д.*) «Вальдшнепи» прочитав увесь. Хто не читав цього твору, той не може скласти повного уявлення про Хвильового. Особливий талант, гострий, витончений. Зміст уже випарувався з голови, залишилися враження: повен світла, неба, Дніпрових просторів (дія відбувалася на лимані). Люди розумні, живі, діють, люблять, страждають. Прочитавши рукопис, я подумав: «Буде великим нещастям для нашої літератури, коли його заборонять». Заборонити його не заборонили, але світу роман не побачив з інших причин: ВАПЛІТЕ припинило своє існування, а з ним і журнал, де він почав друкуватися. Відгуки, які з'явилися після публікування перших розділів роману, я вважаю несправедливими, бо були продиктовані груповщиною, адже було модно лаяти все, що з'являлося з-під пера ваплітян. Лаяли Сенченковий «червоноградський цикл», лаяли п'єси Куліша, навіть «Патетичну сонату», лаяли все, що приносив у видавництва Яновський, у тому числі «Чотири шаблі», і надто — «Вершників».

З Юрієм Яновським у ті роки ми жили поруч на одній площадці. Після родинних конфліктів Григорій Епик розлучився зі своєю першою дружиною. Відбувся обмін. Вона перебралася в квартиру Яновського, а Юрій Іванович оселився в одній з кімнат трикімнатної квартири Епіка. Це на тій-таки площадці, де була й моя квартира. Юрій Яновський був хворовитою людиною. У нього було не все гаразд з нирками. Після трепанації черепа в районі вуха трохи недочував. Був високий, вродливий, страшенно працюючий, однолюб, з вишуканим смаком, тонким розумом. Роки 1933–1937 були жахливі, він відсторонився від того, що діялося навколо, дотримувався однієї філософії — працювати, працювати, працювати. «Вершники» він написав у ті страшні роки і був битий за те...

Жив у ті часи такий собі письменник Іван Улянович Кириленко, людина одверта, по-своєму чесна, але малописьменна, до того ж украй зіпсована владою. Він колись працював секретарем Г.І.Петровського, потім на відповідальних посадах у редакціях, нарешті став одним із лідерів ВУСППу. Я з ним був знайомий ще з найдавніших плужанських часів, були на «ти», провели разом не одну годину. Десь на початку 30-х років, якимось зустрівшись, ми за давнім звичаєм розговорилися. Він саме був на вершині адміністративного успіху і аж цвів од задоволення. Почали розмовляти про силу влади, про її принаду, про втіху до запаморочення, яку вона дає. Я, пам'ятаю, спитав: «А як ти себе

почуваєш, не забудь ще про те, як ходити ногами по грішній землі, простою людиною, без чинів і звання?» І він відповів: «Не уявляю такого життя. Мені або бути при владі, або не жити!» Сильно і чесно сказано. От оцей Іван Улянович і був однією з вищих інстанцій, над Яновським зокрема. Він осудив його чарівну поему «Чотири шаблі», кидав громи й блискавиці на «Вершників». «Знаємо, які це вершники! Віддайся їм на волю, то й завезуть, знаємо куди!» З гарної, чулої людини виробився чиновник, кар'єрист, якому було байдуже до літератури, якому було начхати на все, тобто якому, щоб утриматися на своїх позиціях, потрібно було увесь час чхати на все, гримати, виявляти пильність, тобто раз у раз брехати, зводити наклепи. Без цього утриматися на своїй адміністративній вершині він не міг, його збили б звідти інші, меткіші, енергійніші, отакі, як Ілько Стебун. І він молотив направо-наліво, заробляв свою посаду, уніформу, становище.

(Був у Івана Кириленка і товаришок йому під пару — «ідеолог і тодішній цар і бог в літературі», за свідченням Д.Гуменної [21]: «...диктатор і деспот серед літераторів Іван Микитенко. Вкрав чужу п'єсу про безпритульних і надрукував її під своїм прізвищем, що дало йому літературне ім'я та гроші.

...Батько «найпролегарськішого» тоді письменника Івана Микитенка мав свого часу 500 десятин землі, то ж син і пнувся, і вилазив зі шкіри, і біг по трупах, щоб довести радянській владі свою щирю відданість...»)

«Знаємо, які то вершники!» — згадав цю кириленківську фразу, і в уяві постали інші часи, пов'язані з 47-м роком, коли Каганович докладав всіх сил повторити тридцять сьомий рік на Україні ще раз. Він, як звір, накинувся на Сенченка, Рильського, Яновського. За розпорядженням, т[ак] з[ваний] вересневий пленум СПУ три дні підряд троцив ту трійню. Та сатрапові здалося, що троцили мало й не так. На другий чи третій день після того пленуму він зібрав у приміщенні ЦК збори київської інтелігенції, де він знову громив, гримав, молотив найбільше Юрія Івановича і його роман «Жива вода». Нарешті скрикнув на адресу критиків Яновського: «Хіба так критикують?! Я вам покажу, як слід це робити! Іване Дмитровичу (це до Назаренка), візьміть на столі в мене примірник роману!» Ух, як же чкурнув Іван Дмитрович! Я думаю, йому й зараз соромно згадати, як він побіг трюхачка, не пішов, а побіг трюхачка через сцену в кабінет Кагановича. Не знаю, як іншим, а мені було й соромно за Назаренка, і кривдно — адже ж це секретар нашого українського ЦК! Так ото він побіг і через мить тим же самим способом повернувся назад. Каганович узяв книжку, розгорнув її, знайшов потрібний абзац, почав читати. В абзаці йшлося про те, що надійшла весна, що війнули теплі вітри і з вірію почали повертатися журавлі. (Чи, може, навпаки було, може — осінь прийшла і ті журавлі зібралися в ірій; не пам'ятаю уже, а книжки звіритися нема під руками.) Прочитав цей «страшний» абзац Каганович, одвів руку, скрикнув: «Чули про журавлів? Знаємо, які це журавлі!» На вищому і на нижчому щаблях тієї пекельної машини жили одними думками і висловлювалися одними й тими самим формулами: «Знаємо, які вершники! Знаємо, які журавлі!»

Між іншим, з тією критикою Кагановича стався конфуз. Розмахнувся

рубонуту, а коли почав рубати, забракло уміння. Поступово нахабний брутальний тон обернувся на якесь невиразне белькотіння, сатрап не натренований був аналізувати літературні твори, заздалегідь же не звелів холюям підготувати текст виступу і тепер не знав, що казати. Відбувся якимись дшевенькими беззмістовними загальниками.

Василь Вражливий. Справжнє прізвище Штанько. Був він гарний письменник, ініціативний. Сподобалися йому чомусь Каспій, прикаспійські простори, він і поїхав туди на розглядини. Захопився підготовкою у тому краю до видобутку нафти, написав дуже гарний свіжий роман, який, коли не помиляюся, називався «Эмба Нефть» чи «Емба Нафта». Але роман вийшов уже в тяжку пору, коли кривавий собака Сталін дірвався до влади, позагризав усіх своїх можливих супротивників і почав винишувати всіх можливих, гаданих супротивників. Робилося все це в обстановці тяжкого фізичного й морального терору. Він був винахідливий. Винаходив все нові й нові демагогічні гасла, всі свої нові кошмарні злочини провадив під прапором боротьби з ворогами народу. Кінець кінцем і сам народ був оголошений «ворогом народу», і, щоб поквитатися із ним, кривавий кат організував два голоди на Україні і в південних районах Росії, на Кубані і в Казахстані. Протягом років 1934–1938 по Україні, по її містах і селах, гуркотіли спеціальні тюремні машини, т[ак] з[вані] «чорні ворони», хапали свої жертви. Хто потрапляв туди, як правило, назад не повертався. Заарештованих морили голодом, піддавали страшним тортурам, розстрілювали тисячами і десятками тисяч із кулеметів, топили в старих баржах у Білому морі, біля берегів Соловецького монастиря. Зокрема там були потоплені Григорій Епід, геніальний наш драматург Микола Куліш, видатний режисер Лесь Курбас. Топили їх в інших північних і далекосхідних морях. Десятки, сотні тисяч людей, і все це — вороги народу!

У цей час якісь провокаційні сили організували переїзд західноукраїнської інтелігенції з Польщі в Радянський Союз. Це була сталінська диверсія. Він давно носився з думкою переселити українців у Сибір¹, а інтелігенцію її винищити. І ось в середині тридцятих років взявся за здійснення своєї програми. Обдурені провокаторами, з Галичини на Україну, зокрема в Харків, переїхала ціла група західноукраїнських інтелігентів і літераторів. Серед них — Василь Бобинський з жінкою і дітьми і відомий письменник Антін Крушельницький зі своїми двома дорослими синами. І сотні інших.

Після того, як Василь Вражливий розлучився з жінкою, у нього вивільнилася одна кімната, де й оселився з синами Антін Крушельницький. Сталінські «чорні ворони» розправилися з Крушельницькими, тоді прискіпалися до Вражливого. Вони завжди знаходили привід для розправи. А тут і ламати голову довго не доводилося, бо, бачте, Василь Вражливий організував на своїй квартирі явочний пункт для шпигунів і диверсантів. І молоду людину, чудового письменника,

¹ Про це в засекреченій доповіді на ХХ з'їзді говорив М.С.Хрущов. Доповідь ця тоді ж, в 1956 р., була прилюдно прочитана в приміщенні Спілки письменників. Я був присутній на читанні. (І.С.)

свіжу, благородну, творчу людину було знищено. Взяли, і звідти він, як і десятки та сотні тисяч інших, не повернувся. Де вони його діли: чи голодом заморили, чи розстріляли з кулеметів, чи потопили в старій баржі — хто про це знає?

Дер Ністер. Єврейський поет. Був знайомий з ним років з десять. Справжнє прізвище — Каганович. Стримана, замкнена в собі людина. Коли ж розворушиш — оживає.

З ним була зв'язана трагікомічна історія. Коли в середині тридцятих років почали викривати ворогів народу, то харківська письменницька організація вирішила не бути останньою. Керували нею тоді Леонід Юхвід й Іван Плахтін. Критикували з притиском, розтросувального матеріалу не шкодували. Потім комусь із них, не знаю саме кому, спало на думку провадити чистки з участю народних мас, сказати б, представників трудящих низів. А де їх візьмеш, коли харківське відділення знало лише двох чоловіків з низів отих — двірника з будинку «Слово» Якіма (Петимка) і кербуда (прізвище забув). (Болдинер — я пам'ятаю, бо його прізвище стоїть, як понятного, на протоколі арешту батька. Був він гидкою людиною, і покійна мати боялась його.) Був він колись бухгалтерським працівником якогось видавництва, здається, «Вістей». Отож бухгалтер з професії. Перед початком засідань обранці з низів проходили відповідний інструктаж у керівників Спілки. От прийшла черга Дер Ністера стати перед трибуналом. Виділений правлінням доповідач, тобто прокурор, обвинувач, слідчий, виступив з відповідною промовою, а що фактів ніяких не мав, то здер їх з стелі. Щось плів про модернізм, імажинізм, футуризм і подібне. Виступ був громовий, та цього, звісно, було мало. Мав настати пік, зеніт дійства, і тоді ото на сцену були спущені Яким і кербуд. Яким ступив на сцену бадьоро, та поки підійшов до трибуни, забув свою всю програму. Запикав, замикав, нарешті сказав, адресуючи виступ Дер Ністерові: «Як ото той сказав, то такий він і є!» — та й сів на своє місце («той» у його промові означало — промовець, обвинувач, прокурор, слідчий). Слідом за ним кербуд виступив. Товстий, дурний, нахабний... Цей став на трибуну і вигукнув патетично: «Та що ви з ним цяцькаєтеся?! Та ж він символітик! Символітик, кажу, чуєте, символітик!»

Цей геніальний виступ зрозуміли тільки агенти НКВД, які раз у раз були присутні на вечорах, засіданнях, зборах Спілки. Інколи такі розтросувальні збори були підігнані під кульмінаційне дійство. Ледве в приміщенні відлунювали голоси анафеми, як завіса роздиралася, на авансцену виступала сталінська агентура, оточували жахливого злочинця, вели. Біля парадного вже чекав т[ак] з[ваний] «чорний ворон», будь він навіки проклятий. Дер Ністера з якоїсь причини не заарештували тоді, заарештували років через 12 пізніше, але вже тоді, коли він разом з іншими єврейськими письменниками переїхав в Москву. Чи інкримінували йому Якимів виступ, чи ні, не знаю. Можливо, аргументи кербуда мали більшу силу. Цікаво, що той кербуд, який виступав проти Ністера, сам був євреєм.

Михайло Биковець. Журналіст, бистрий на перо, який з незрівнянною оперативністю і майстерністю обслуговував сьогоднішній день. Людина діла.

Це на ньому довгі роки тримався «Плуг» і його орган «Плужанин». Численні свої опуси підписував здебільшого псевдонімом Марусик, а частіше — урізаним прізвищем і ім'ям — Мих. Бик. чи Бик. Мих. Жартуючи, літератори вигадали йому ще кілька таких прізвищ: Мих Хим, Хим Мих, Мих Киб, Киб Мих тощо. Велетенської працездатності людина. Останні роки до арешту працював над біо-бібліографічним словником, склав величезну картотеку, яка займала цілу шафу. Після арешту хтось все це викинув у підвал «Слова». Йшли люті арешти. Тероризовані люди, перед якими маячили постаті філерів, що з усіх боків оточували «Слово», і «чорні ворони» мовчазно проходили повз тих повних цупко і дбайливо пов'язаних папок. Не до того було. Та що сирові неопрацьовані папки! Загинула величезна колекція портретів передових діячів мистецтва й культури кінця 20-х років геніального Анатолія Галактіоновича Петрицького! І це вже не на приватній квартирі і не в сирому підвалі опального будинку, а в мистецькому сховищі, на очах у всього суспільства, якому, проте, теж не було ніякого діла до того бузувірства — над кожним висів дамоклів меч, невідомо було тільки, коли він упаде... Кажуть, що начебто розпорядження про знищення колекції віддав культпроп ЦК і пізніше — міністр освіти Андрій Хвиля, що, звісно, не врятувало його.

Закінчив Биковець Кобиляцьку гімназію і далі не вчився. Одного разу у нас з ним виникла цікава розмова. «Ой, дивися, Михайле, суспільство стає щораз освіченіше, нові люди потоком ідуть з університетів, інститутів... Гляди, не сядь на мілину з своєю гімназією», — сказав я. «Про це я знаю, — відповів Михайло, — і склавши руки не чекаю удару. У мене своя система удосконалювати свої знання, будь певен, мілина мене не страшить! Якщо суспільство щороку в своїх знаннях підіймається на п'ять сантиметрів, то я намагаюся піднятися на сім-десять сантиметрів, так і буду йти попереду!» У нього була гарна бібліотека, читав він багато, працював теж як оперативний працівник в «Плузі», в «Плужанині» він був незамінний. Писав, не усамотнюючись в кабінеті. В той час для плужанства характерна була «купність», кабінетне домашнє життя було вдивовижу, в своїх селах ми завжди і скрізь купчилися, збиралися на гулянки, гуртувалися. Цю звичку принесли в перші часи і в «Плуг». Дома всиджували ледве до 1—2 години, далі зривалися і спливали у свої кошари. Таких було кілька. Спочатку редакція газ[ети] «Селянська правда», де ми неймовірно заважали працівникам робити газету, не розуміючи, звичайно, цього; далі — в приміщенні «Плуга», на Пушкінській, в тому будинку, де розмістився комбінат Фурера «Радянське село». Друга година — і в «Плузі» вже повно. Діла не було, то сходилися без діла, як на вечорниці, тинялися по коридорах, по кімнаті, відпочивали на підвіконнях, на двох стільцях, що мала редакція «Плужанина». Крім Сенченка, тут часто товкся Копиленко, Іван Шевченко, Антін Дикий, Филип Голубничий, Анатоль Гак. Тиняються з кутка в куток, щось говорять, сперечаються, а Мих Бик, Бик Мих, Киб Мих, Мих Киб, Марусик сидить за столом, він був секретарем журнальчика, власне, справжнім його редактором, кидає репліки, зауваження і водночас — опрацьовує кореспонденцію розбірливим гарним почерком, без поправок, без переписувань,

отож писав відразу начисто. Більшу половину перших номерів журналу «Плужанин» (здається, спочатку він «Плугом» називався) написав сам Михайло Биковець під різними псевдонімами, за що йому велике спасибі!

Любив Кубань, часто їздив відпочивати на Кубань, де у нього були знайомства, розповідав, як косив сіно, громадив, як возив його на таких самих гарбах, як і у нас, на Кобиляччині. Поетом у вузькому значенні слова не був. У ширшому треба ж справді бути поетом, щоб, маючи такі практичні ділові нахили, застряти в редакції журнальчика на якісь півсотні сторінок. Адже ж міг чоловік бути правителем справ якого завгодно міністерства, директором якої завгодно школи, технікуму, заступником міністра по організаційних питаннях чи в справі масової роботи. Міг бути незамінним працівником енциклопедії, статистичного бюро! Просто Кобиляки не привчили його до масштабного мислення, з Кобиляк в «Плуг» потрапив, де панували ті ж самі традиції. Жаль. А міг би, як Білик-Рудченко, піднятися до генеральських апартаментів. З ним було легко, не літав чоловік у високосях, був наскрізь земний, тому не лукавий, щирий, прямий. В особистому житті йому не таланило. Товаришування з сестрою Досвітнього ні до чого не призвело, розійшлися. Вже маючи понад тридцять років, зустрівся з жінкою, в яку молодим був закоханий, на той час вона вже була вдовою, мала сина. Перевіз до себе. Жили, жили якісь там два-три-п'ять років (скільки саме, забув) та й розійшлися, на перешкоді її дитина стала. Зрозуміла жінка, що з Михайла батька синові не буде, й пішла. Для неї найсвятішою річчю було щастя дитини, «а я вже якось доживу!» Михайло сумував, та зарадити не міг, видно, виховувати чужу дитину не така проста річ. А її любив і шкодував, що так сталося.

Загинув у застінках, як і тисячі та сотні тисяч інших.

Володимир Коряк. Десь весною двадцять третього чи двадцять четвертого року я пішов у Харківський загородній парк. Механізованого сполучення тоді не було між містом і парком, ходити доводилось пішки. Я ішов, тішився гарним теплим ранком. Десь посеред дороги мене наздогнав Володимир Коряк. Пішли разом. Говорили про се, про те. Раптом він заговорив про національне питання і спитав, що я з приводу цього думаю. Я відповів те, що думав: настав після воєнної хуртовини мирний час, і Володимир Ілліч знайде змогу впритул зайнятися цим питанням. «То ви думаєте, що національне питання у нас розв'язане?» — «Вважаю, що в основному розв'язане». Сказав я це і помітив тінь розчарування на обличчі Коряка. Далі ми йшли майже мовчки, а коли прийшли в парк, Коряк викинув такий фортель. «Ви посидьте тут на лавочці, — сказав він мені, — а я збігаю куплю цигарок он у тому кіоску». Пішов і не повернувся. З цього часу Коряк мене не злюбив. І де тільки міг, накидався. Десь в двадцять четвертому році в студентському журналі «Студент революції» я опублікував оповідання, в якому зачепив проблему будівельного матеріалу майбутнього. Про це я, звісно, не мав ніякого уявлення, але мені здавалось, що матеріал будівель майбутнього мав бути особливим: міцним, прозорим. І я створив його з чистого повітря. З чистого повітря! Цього було досить для Коряка, і він поспішив оббрехати молодого письменника, який, мовляв, комунізм

і комуністичне будівництво вважає за повітряні замки! Дрібна, нікчемна, підла людина! Вдруге він показав себе як критика, учепившись за одну фразу з першого оповідання із серії «Червоноградських портретів». При описі портрета Михайла Михайловича я вжив порівняння: щоки у Михайла Михайловича були, як червоні помідори. В цьому великий критик побачив квінтесенцію всього твору, кваліфікував цей твір як апологетику куркулів, а мене назвав апологетом куркульства! Глибоко переконаний, що запитання його про те, як я дивився в ті роки на розв'язання національного питання на Україні, було провокаційне.

Величезний ніс робив його схожим на пацюка. Психологія людей страшних тридцятих років.

Треба ж було такому статися, що саме середини 30-х років Спілка завихрилась у п'яних бенкетах. Бенкети влаштовувалися за всякої нагоди. Організатори не скупилися на продукти, які невідомо звідки бралися, бо Україна після подій 33-го року лежала непритомна, голодним, вимореним кістяком. Згадувався «Пир во время чумы». Я пам'ятаю не менше десяти таких диких бенкетів. Паралельно з бенкетами творці нашого життя ухопилися за актуальну справу: навчити танцям членів Спілки письменників! При обласному клубі відкрився танцклас. Танцклас при Спілці! Що ж це може означати? І наївні людські душі повірили, що ера «чорного ворона» й філерів, які зграями ходили побіля людських жител в місті, закінчилася, що тому жаху кінець і віднині країна, люди і члени Спілки зможуть захити людським життям! Піймалися на вудочку багато наївних манілових. І я. Тягло до людей, бо вдома таки страшно було дивитися з вікон на моторошні постаті філерів, розставлених на всіх виходах зі «Слова». Ну, танцювали — не танцювали, повертаємося додому. Вийшли на свій тротуар. О радість — філерів не зустріли, не стовбичили вони й біля хвіртки! О люди, люди, як вам небагато треба, щоб відчутти себе хоч трохи щасливими! І ми зраділи. Було нас двоє: я і ще один непоганий чоловік. Висуванець з хорошими задатками. Галушко — ім'я й по батькові забув. Письменник, громадський діяч, молодий учений, до якого на випивку сам О.І.Білецький заходив. У Спілці, здається, був якимось адміністратором. І ще, крім усього цього, був членом міськради, чого не багато членів Спілки досягли. Зітхнули ми з ним з полегкістю, пройшовши хвіртку. Та рано, рано зраділи! Не встигли пройти й половини до нашого парадного, як від стіни відділяються дві постаті в специфічній уніформі, як тіні, відділяються! «Стривайте!» Спинилися. Ну, думаю, натанцювалися, кінець, Іван, твоїм походенькам, підеш туди, куди пішли Вишня, Куліш, Йогансен, Поліщук, Іван Падалка, Євген Касяненко, Павло Лісовий, Василь Вражливий, Олесь Досвітній, Андрій Панів, Гриць Епик. Піймався, як риба в гузир, значить, кінець. А Галушка почав викручуватися: «Та що ви, товариші! Ви, певне, помилилися! Я не такий, як інші: я, Галушка, письменник, учений, посідаю такий і такий пост у Спілці, член міськради!» Все це, звичайно, була правда. Та що було моторошно: в ту мить, як вони підступили до нас, Галушка відділився од мене, і все, що він ото сказав, можна було прочитати: «Я знаю, що ви ганяєтесь за

Сенченком. Але Сенченко — це не я, Сенченко — ото біля вас стоїть, а я — Галушка, ось із святим ореолом над головою!»

Бідолашний Галушка. Прийшла страшна година, і ореол не врятував його! Але цього разу нас спинили не для того, щоб заарештувати, а взяти в поняті! Уявляєте? Яка до кінця витримана законна процесуальність: поняті!

Вбік від теми. Тоді Галушку взяли понятим при арешті Івана Вухналя, мене — до Юхима Гедзя. Зайшли. В квартирі вопіюща бідність, злидні. Юхим любив випивати; та він і раніше випивав, а жив добре. Справа в іншому: він був заприсяжний гуморист і драматург з легкого жанру. Отож уявіть собі становище бідолашного гумориста, який у середині 30-х років мав заробляти на життя гумором і драматургією! Навколо дикий розгул осатаних здобишників, людський плач, зойки, сльози, рипіння гальм «чорних воронів», які зграями прорізували вулиці міста, — і гумор, сміх! Бідолашний гуморист мав двоє дітей і, щоб прогодувати їх, продав усе, що було в кімнаті, і вона стояла пустою (щоправда, займав Юхим три кімнати, але агенти окупували лише одну). Треба робити обшук, а стіни — голі! А хата — пуста! Відкрили шухляди столу — звичайного, обіднього, — а в шухляді й листочка паперу. А обшук робити слід, бо ж поняті тут! І, крім того, хоч здохни, а щось же та слід знайти придатне для побудови звинувачення! Крім столу, в кімнаті стояла вузька, довга, обідрана канапка, яка, певне, й залишилася вдома тому, що ніхто не хотів купити її. Один з агентів підвівся зі стільця, попрямував до канапи, взявся за кришку рукою. І тут Юхим не стерпів, стисненим голосом попередив зловісно: «Обережно, там бомба!» Агент аж підскочив, руку відсмикнув. Потім, звісно, оготався, відкрив ту злочасну канапу. В ній лежали шмаття газети і якась мопрівська збірка — була тоді така організація громадська МОПР, яка розшифровувалася як товариство міжнародної допомоги в'язням чи щось у цьому роді. Але для агента не мав ніякого значення факт допомоги, його очі прикипіли до слова міжнародний... Ага! Міжнародний! Це, значить, стосунки із закордоном! А це ж арена шпигунської діяльності! І злочасна брошурка полізла у портфель як незаперечний свідок криміналу! Звісно, і без брошурки Юхима взяли б. Акта, звісно, ніхто ніякого не складав. Забрали Юхима й пішли. Я, ледве тягнучи ноги, поплентався до себе на другий поверх (Юхим жив на п'ятому). Вийшов на балкон. Починало світати, морок посинів. І побачив ще одну трійку, яка йшла через двір. Посередині Іван Вухналь, по боках — архангели. Дійшовши до кінця дворища, Іван Вухналь обернувся в бік свого балкона і помахав на прощання рукою Аллі, дружині своїй, рідній сестрі Миколи Бажана. А біля воріт уже стояв «чорний ворон».

5.4. ВОЛОДИМИР СВДЗИНСЬКИЙ (1885–1941)

Не шукайте імені цього витонченого поета в УЛЕ: том на літеру “С” ще не вийшов. Не вірте відомостям про його життя і особливо про смерть в будь-якому повоєнному довідникові, не вірте “Розповідям про неспокій” Ю.Смолича: все то є неправда, лжа...

В.Свідзинський жив у Харкові з 1925 року. Працював коректором у ж. «Червоний шлях». Був безпартійним. Тяжів до «плужан». Видав три збірки віршів.

Чи не перша ластівка шани злітає до нас нині з [1]:

«Поет потужної ліричної сили, Володимир Свідзинський мав своє чітко окреслене тематичне коло, яке тодішнім критикам видавалося завузьким або й зовсім анахронічним.

За життя поета його глибоко ліричний хист, такий «несинхронний з крутовіями» тієї пори, залишився непоміченим.

Свідзинський був витонченим перекладачем з літератури народів СРСР, а також з французької, іспанської, польської. Крім того, він зробив один з кращих у нашій літературі перекладів «Слова о полку Ігоревім» /1938/. А наступного року в його перекладах з'явилися друком комедії Аристофана «Хмари», «Оси», «Жаби».

Щоб підійти до минулого, повернемося у наші дні. В квітні 2001 у ХДПУ ім. Г.С.Сковороди відбулась всеукраїнська мовознавча конференція. Продаючи там книжки, я познайомилась з милою енергійною жінкою з Луцька — п. Маргаритою Жуйковою. На мій подив з'ясувалося, що вона одружена з небожем поета — А.В. Свідзинським. Я закидала її питаннями, на які вона не на всі змогла відповісти й пообіцяла, що це зробить її чоловік.

З листа п. Анатолія Свідзинського до мене:

«1. Мирослава Володимирівна Свідзинська 1921 р. народження мешкає нині у Харкові.

2. Володимир Євтимович Свідзинський переїхав до Харкова у жовтні 1925р., мешкав у різних квартирах, винаймаючи їх у господарів. Остання адреса — Лютівська, 29.

3. Документа про шлюб В.Свідзинського я не бачив, але з огляду на рік народження Мирослави очевидно, що Свідзинський одружився не пізніше 1920 року. Дружина - Зінаїда Йосипівна Сулковська. В листі від 27.01.1931 вона пише племінниці, що розлучилася з В. Свідзинським «скоро вже 4 роки». Мирослава - єдина їх дитина.

4. В будинку «Слово» бував, ймовірно, з 1930 р. як знайомий Івана Дніпровського (принаймні 1925 р. той його відвідав на Холодній Горі разом із свояченицею Оленою). Через охолодження у стосунках В.Свідзинського з І.Дніпровським, як пише Олена, Свідзинський бував у неї та Марії Михайлівни Пилинської, у якої Олена Михайлівна мешкала, уникаючи зустрічі з

Дніпровським.

Відвідини Пилинських тривали до останніх днів життя В. Свідзинського (до арешту).

5. В. Свідзинський був заарештований 27 вересня 1941 р. в м. Харкові.

6. Згідно з спогадами Мирослави, його повезли на в. Чернишевського, але там вона його не побачила.

7. Спалений НКВД в селі Непокритому поблизу Салтова 18 жовтня 1941 р.

8. В реабілітаційній довідці СБУ від 28 червня 1995 р. вказано, що В. Свідзинського звинувачували у проведенні антисоветської агітації, і що він загинув «при етапуванні вглиб країни при пожежі».

9. В довідці про смерть в графі причина смерті стоїть прочерк.

10. Не маю ніяких даних про те, що в слідчій справі хтось з ним був пов'язаний, та й про слідчу справу взагалі. Очевидно, метою арешту була примусова евакуація».

Моя думка відносно п.10: і що там могло бути в тій бідолашній коротенькій слідчій справі, — адже від арешту до страти пройшло всього три тижні...

Далі, прошу, уривки зі статті п. Анатолія Свідзинського «Я виноград відновлення у ніч несу...» /ж. «Київ», 2000, № 11-12/.

...Одного разу, прочитавши якісь темні фрази про трагічну смерть Володимира Свідзинського, я запитав його [Андрія Федоровича Чернишова]:

— Андрію Федоровичу, я знаю, як насправді загинув мій дядько. А чи знаєте Ви?

Помовчав, подумав.

— Це всі знають, — відповів.

— І Смолич?

— Смолич тим більше.

І одразу заходився виправдовувати Юрія Смолича за його версію загибелі поета.

— Розумієте, він його особисто знав, цінував як поета, його спогади відкривають шлях до повернення Володимира Свідзинського в літературу. Смолич переконливо пише про фашистську бомбу, від якої загинув поет.

— Ну, а як же з істиною бути, Андрію Федоровичу?

— Повернути поезію Свідзинського зараз важливіше за істину. Не вперше я чув подібні міркування. Формально кажучи, певна рація в них є. Однак не міг її прийняти, бо це — саме «рація», а не правда. Як можна протиставити поезію і правду? Адже поезія і є правда. Хіба не знищив себе як поета Павло Тичина, відколи зрікся правди?

Ну, а що ж Смолич? Як він виглядає із своєю версією сьогодні? Прочитаймо, що пише цей «видатний український прозаїк» у своїй «Розповіді про неспокій», що їй «немає кінця» (Київ, 1972).

«Про загибель Свідзинського — тоді ж, у перші місяці війни, в ліжц

годину окупації України, — українські націоналісти, що заповзято вислужувалися перед гітлерівцями й під їх зверхністю заливали брудом і наклепами усе радянське, — пустили дурну, провокаційну поголоску, ніби Свідзинського, мовляв, „спалили більшовики“. Немов був він заарештований, замкнений з іншими репресованими у якійсь клуні, чи що, і клуню цю ... підпалено. Брежня пішла від самого початку: Свідзинський арештований не був» (с. 153).

Перервемо цитату. Надамо слово документу.

Украинская ССР.

Управление Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров
Украинской ССР по Харьковской обл.

7 апреля 1964 г.

№ — —

г. Харьков

Справка

Уголовное дело по обвинению Свидзинского Владимира Ефимовича, 1885 года рождения, на день ареста 27 сентября 1941 года проживавшего в гор. Харькове, писатель, член Союза Советских писателей (Харьковское отделение), постановлением Управления КГБ при СМ УССР по Харьковской области от 30 марта 1964 года прекращено по п.2, ст. 6 УПК УССР, т.е. за отсутствием состава преступления.

Свидзинский В.Е. реабилитирован посмертно.

Начальник отд. УКГБ при СМ УССР по Харьковской области (подпись).

З цією довідкою цілком узгоджується розповідь поетової дочки Мирослави.
«1941 рік, війна. Мені було 20 років. Батькові у Спілці письменників дали талон на евакуацію до Актюбінська, але я не хотіла їхати. Без мене батько нізащо не міг евакуюватися. Через мене його заарештували, через мене він і загинув... 27 вересня 1941 року пішла я в чергу по хліб (було це ополудні, день був похмурий), коли повернулася додому, то батька не застала. Бабуся Ганна Миколаївна, котра жила з нами в одній хаті, розказала мені, як „чорний ворон“ забирав мого батька. При обшуку в нас усе перерили. Потому я ходила на Чернишевську, де був великий будинок НКВД, щоб довідатись про батькову долю. Мені щоразу казали, щоб я прийшла вдруге. Я приходила, і мені знову нічого не казали» (Український засів, ч.3 (7), 1993).

Отже, твердження Смолича: «Свідзинський арештований не був» — «помилкове». Що ж до українських націоналістів (Смолич на порушення радянських правил забув додати «буржуазних»), то з цитати незрозуміло, в кого з них і що він вчитав. І де взяв таких, які «заповзято вислужувалися перед гітлерівцями»? Хіба невідомо було йому, що такі поети-націоналісти, як Олег Ольжич-Кандиба, Олена Теліга, Іван Ірлявський, були закатовані гітлерівцями за мужній опір окупантам?

Продовжимо цитату зі Смолича:

«А діло було так. Коли Харкову почали загрожувати гітлерівські десанти і почалась евакуація міста, ми, письменники, теж почали одержувати евакуаційні талони. Першим ділом ми (я тоді очолював Харківську організацію письменників) з Наталею Забілою (вона тоді заступала секретаря парторганізації) евакуювали письменників іноземних... Другою чергою поїхали всі старші віком та хворі. Отоді ми запропонували евакуаційні талони ї Володимирі Юхимовичу. Але Володимир Юхимович прийняти талони відмовився, пославшись на сімейні обставини: дружина лежала тяжко хвора, нетранспортабельна, і він залишити її не міг [дружина померла 1933 року — А.С.]. Тож просив відкласти його евакуацію, аж поки дружині полегшає, сподіваючись, що місто взагалі не доведеться віддавати ворогові. Та трапився невдовзі отой прорив танкового десанту під самий Харків — нагло, вночі евакуювані були всі письменники, і ми з Забілою в тому числі, разом з великим загоном інтелігенції різних професій — і відразу нам нічого не стало відомо про Свідзинського: в евакуаційному ешелоні його не було. Аж згодом нам стало відомо, що слідом за нашим вирушив ще один евакуаційний ешелон, людей евакуювали похапцем, декого навіть без попередження — аби мерщій вивезти з-під німецького наскоку. В тому ешелоні були письменники: Свідзинський та російський поет Введенський¹, режисер Юхименко з дружиною. Ешелон цей попав під бомбардування з повітря, кілька вагонів розбомбардовано, і люди в них, справді, загинули в огні бомбардування. Був поміж них і Володимир Юхимович Свідзинський» (с. 153-154).

Припинимо подальше цитування цього стилістично і логічно вкрай недолугого тексту «видатного прозаїка». Крім ламентаций з приводу загибелі поета та зошта в цератовій обгортці з його віршами, він більше нічого цікавого не містить. Посилання Смолича на те, що все це стало відоме від Введенського, унеможлиблює будь-яку перевірку, оскільки Введенський був репресований і 1941 року загинув.

Зошит з поезіями, як відомо, був збережений Олексою Веретенченком і виданий 1975 року за кордоном під назвою «Медобір», яку дібрав сам автор.

Проте цитований текст Смолича справляє дивне враження: видається, що серед усієї цієї брехні проглядає правда. В чому ж вона полягає?

Наведу перш за все офіційне свідоцтво про смерть, отримане Мирославою Свідзинською.

Свидетельство о смерти (Восстановленное)
IV-ЯР №401854

¹ Йдеться, очевидно, про Олександра Івановича Введенського (1904-1941), російського поета, який з 1936 року жив і працював в Україні. Заарештований і примусово евакуюваний з Харкова у 1941 році. Згідно з довідкою, номер 20 грудня 1941 року. Реабілітований посмертно (див. Звезда, № 10, 1989). [А.С.]

Гр. Свидзинский Владимир Ефимович умер 18 октября 1941 г., возраст 1885. причина смерти _____ о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти за 1964 г. месяца февраля числа 23 произведена соответствующая запись за № 4. Место смерти регистр. Харьков район область.

Место регистрации Харьков Октябрьский Рай Загс. Дата выдачи 26 февраля 1964 г.

Зав бюро Загс подпись, печать.

Невдовзі після 18 жовтня 1941 року нашу сім'ю розшукав у Києві невідомий мені чоловік і повідомив батька про смерть Володимира Свідзинського. Його розмова з батьком відбулася в окремій зачиненій кімнаті. Крім моєї мами, ніхто протягом трьох днів не заходив до батька, не переривав його страждань. Поступово, невеличкими порціями, отримав від мами інформацію про смерть дядька і я. З'ясувалося, що невідомий розповів батькові таке. Володимир Свідзинський разом з групою заарештованих просувався під конвоєм на схід від Харкова. Однак ще не дуже далеко від міста виникла загроза оточення німецькими передовими військовими загонами. На цей випадок конвой мав інструкцію: заарештованих знищити. Їх загнали в сарай, облили бензином і підпалили. Володимир Свідзинський згорів живцем.

28 червня 1995 року Служба Безпеки України видала довідку про реабілітацію Володимира Свідзинського в іншій редакції, аніж це свого часу зробило КГБ. Зауважу, що хоча її текст подано на бланку СБУ з тризубом, але надрукований він російською мовою. Отже, подаю мовою оригіналу:

Свидзинский Владимир Ефимович, 1885 года рождения, уроженец с. Марьяново [це такий «оригінальний» переклад назви села Маянів — А.С.] Винницької області, до ареста проживав в гор. Харкове, писатель.

Арестован 27.09.1941 года Управлением НКВД Харьковской области по обвинению в проведении антисоветской агитации (с. 54-10 ч. 2 УК УССР). В связи с обстановкой военного времени Свидзинский В. Е. этапирован вглубь страны и погіб при пожаре 18.10.1941 года.

Постановлением Управления КГБ при СМ УССР по Харьковской области от 30 марта 1964 года дело по обвинению Свидзинского Владимира Ефимовича прекращено по п.2 ст.6 УПК УССР за отсутствием состава преступления.

Свидзинский Владимир Ефимович реабилитирован.

Зам. начальника Управления Н.Г.Гибадулов.

Як бачимо, нова, українська, влада зробила певний, хоч і дуже нерішучий крок в напрямку визнання справжніх обставин загибелі В.Свідзинського. Заарештованого поета гнали етапом, а не везли в поїзді. І загинув він не «у вогні бомбардування», а у вогні пожежі. Це спростовує вигадку Смолича. Але,

звісно, тут ще далеко до справжнього зізнання, бо нічого не говориться про те, хто ту пожежу вчинив і для чого.

Минуло багато років після загибелі поета. Залишивши батьків у Львові, я переїхав 1956 року до Харкова, працював у науково-дослідному інституті. Батьки з сестрою мешкали у Львові на вулиці Десняка, 6 (нині вул. Августина Волошина). Часто навідувався до них спершу з Харкова, пізніше — з Сімферополя, куди переїхав 1975 року. 19 жовтня 1978 року батько помер. Мати, 1904 року народження, була вже старенька, хворіла, я намагався навідувати її частіше. В один з моїх приїздів мама, передчуваючи близьку смерть, розповіла мені про кілька подій, які раніше від мене намагалися приховувати. Я почув про обставини і причини короткочасного арешту батька 1937 року, про те, хто і як спромігся вирвати його з рук НКВД. Повідала вона мені також не менш вражаючу історію, яка підтвердила інформацію про обставини загибелі Володимира Свідзинського.

Одного разу на першому поверсі будинку, де мешкали батьки, якраз на два поверхи нижче від них, поселилася якась подружня пара, вже старші віком люди. Через деякий час жінка звернулася надворі до батька із запитанням:

— Ваше прізвище Свідзинський?

— Так.

— Чи був у Вас старший брат?

— Був.

— Як його звали?

— Володимир.

— А де він зараз?

— Давно помер.

Жінка відійшла, чомусь глибоко вражена. За кілька днів розмова відновилася.

— То Вашого брата звали Володимир?

— Так. А Ви його хіба знали?

— Я не знала, чоловік знав. А коли помер Ваш брат?

— Під час війни.

— Він загинув... Як?

— Війна...

— Якби Ви знали, як загинув Ваш брат, Ви здригнулися б!

— Скажіть.

— Я нічого не скажу. Спитайте мого чоловіка. Він все знає.

Хоч батько і сам все знав, він по кількох днях роздумів підійшов до нового сусіда. Та ледве назвав ім'я Володимира Свідзинського, як той спалахнув люттю:

— Хто Вам сказав?

— Ваша дружина.

Оскаженілий сусід негайно покликав свою дружину, вилаяв її, наказав мовчати та ні в якому разі ні з ким не говорити про Свідзинського.

— А Вам, — звернувся до батька, — рекомендую поки що по-хорошому: викинути з голови цю тему і навіть не підходити до мене.

Батько й не підходив. Але згодом навів деякі довідки про загадкового сусіда. Виявилось, що той працював в НКВД, на початку війни керував загонами, які здійснювали примусову евакуацію. Оповіли, що був захоплений німцями під Харковом, але невдовзі вплив вже як співробітник гестапо. Після повернення червоної армії — знов у НКВД десь на Донбасі. До Львова приїхав начебто на «заслужений відпочинок».

Перевіряти ці останні відомості у мене не було змоги і часу. Гидота такого стибу мене не цікавить: ці істоти служать тим, хто платить, не мають жодних «ілюзій», і це усвідомлюють і вони, і ті, хто їх наймає.

Ну що ж, завдяки зусиллям родичів В. Свідзинського, в життєпису долі українського письменства за часів сталінщини майже зникла ще одна біла пляма.

5.5. ВАЛЕРІЙ АГРАНОВСЬКИЙ (1930? – ?)

Розповім ще про один арешт, ще про одну долю, точніше — кілька доль так, як ще зберегла моя нинішня дірява пам'ять.

На початку 1991 р., мріючи перекласти на російську мову «Сад Гетсиманський» І. Багряного й шукаючи путі для цього, серед іншого написала в Москву листа письменникові Валерію Аграновському, чий нарис, що надзвичайно вразив мене, нещодавно прочитала в ж. «Огонек». Там він оповідав про свого батька, Абрама Аграновського, репресованого до війни, та про інше.

Ситуація: Північ, Колима. В'язні чимось провинились, з них відраховують кожного п'ятого-десятого й відганяють вбік, — зараз їх розстріляють. Вони не опираються, вони вже фактично мертві. Аграновський-батько — серед живих. Він бачить, як до приречених підходить один з наглядців (назвемо його Клоков), садист, страшна людина, котру всі боялись, і, бавлячись, починає тицяти смертникам в лице револьвером, розбиваючи носи, закривавляючи губи, вибиваючи зуби. Аграновський не витримав і крикнув, що навіть в стародавньому Римі над людьми, які мали от-от умерти, вже не знущалися! Звірина обернулася, кинулася на сміливця, збила його з ніг, втоптала в сніг, копала чобітьми, біла револьвером по обличчю, вибивши майже всі зуби і оскаженіло ревля: «Они не люди, а мы не в Риме!», доки той не втратив свідомість, а кат побіг до приречених довершувати справу...

Через багато років В. Аграновський приїхав у ті місця. Випадково взнавши про його приїзд, до нього звернулася жінка, яка колись страждала разом з його батьком і, зокрема, була свідком вищеописаної сцени, про яку він не знав, і вона йому розповіла. Жінка вже давно звільнена, але, з певних причин, не захотіла виїжджати звідси «на материк». Працює,

має чоловіка й доньку. Клоков теж живе, постарів, звичайно. Зустрічаючись, намагається забалакувати з нею; його жінка — лікар, і всі вони, хоч-не-хоч, коли-не-коли спілкуються. Все це гидко, жадливо, образливо, але головне не в тому. Вона прохає поради в Аграновського: її єдина донька вчиться в одному класі й подругує... з донькою ката. Як їй, матері, повестися — чи попередити дочку, чи не затьмарювати світогляд юності колишнім жахом і кров'ю?

Письменник попросив дозволу відкласти відповідь на це питання, доки він сам не гляне в очі тому, хто колись знущався з його батька та інших людей. Діставшись до Клокова, Аграновський замість старої людини побачив ляльку, мавпу, склеротика-маразматика. Все, що Аграновський збирався сказати, було ні до чого. Зустрівшись з жінкою вдруге, він щиро зізнався, що не може дати їй поради, не може відповісти на її запитання.

Ця справа мала трагічне продовження, про яке написав Аграновському місцевий журналіст: мати, очевидно, нічого таки дочці не сказала, дівчата продовжували подругувати і... обидві закохались в одного й того ж хлопця з їхнього класу. Той хилитався туди-сюди, ніяк не міг вибрати, й тоді дочка ката сказала: «Коли візьмеш ніж, підеш до тої, другої, і вштрикнеш у неї ножаку, то приходь до мене назавтра, і я тобі віддамся». Так все й сталося. Жертва, на щастя, зосталась жива, хоч була тяжко поранена як фізично, так і морально.

То ж Аграновський, заднім числом, картав себе, що він тоді не відповів матері на те питання, і запитував читача, яка його думка. Я одразу ж написала листа, розповіла про себе, про батька, про намір перекласти «Сад», а на питання автора відповіла, що, як на мій погляд, треба було сказати, попередити, бо ж така людина, як той кат, не могла виховати гарну, порядну доньку, що й ствердив жадливий випадок. Валерій Абрамович відповів мені люб'язним листом і прохав завітати, коли буду в Москві, що й сталося восени 1991 р.

Прийшла, познайомились, пробалакали годину. Хазяїн: «Я хочу подарувати Вам на пам'ять свою книжку», — виймає, пише: «Наталья Николаевна — моей родной сестре по пережитым годам. 26.09.91. В.Аграновский». Пробалакали другу годину, бере ще одну книжку, пише: «Дорогая Наталья Николаевна! Благодарю судьбу, подарившую мне Ваше знакомство. 26.09.91. В.Аграновский». Проговорили ще зо дві години, і в хазяїна вже не було ні книжок, ні сил, бо нещодавно він важко хворів. Потім не бачились, не листувались, — все ніколи.

Якось так закортіло взнати, чи він живий-здоровий, почути його красивий голос, що схопилась і зателефонувала до Москви. Відповіді не було...

То ж Валерій Абрамович розповідав мені тоді, як арештовували його батьків. Батько мав гарні риси обличчя, а що вже мати — то була справжня біблійна красуня! Двоє синів, — старший, Апатолій, десь 1928 р.н., і молодший, Валерій, близько 1930 р.н., теж були красиві. Молодший особливо

скидався на матір, успадкувавши, зокрема, від неї довгі важкі вії, на які молода мати, хизуючись перед подругами, клала сірники: одного, другого, третього... Жили добре, в достатку та злагоді, мали в Москві гарну квартиру. Ніщо, — звичайно, в уяві дітей, не віщувало біді...

Одного разу Валерій прокинувся вночі від дивного, незвичного звуку: «Шльоп... Шльоп... Шльоп...». Сонний хлопчик, — йому було на той час років сім, — встав з ліжечка й попрямував до джерела звуку. Поява на порозі кімнати заспаної ангелоподібної дитини в довгій нічній сорочечці доповнила картину: біля стіни стоїть батько, поруч з ним — крейдянобіла мати, двоє чужих дядьків виїмають з шафи книжки і подають їх третьому, який сидить посеред кімнати в кріслі, недбало проглядає їх і кидає поруч себе на підлогу, де вже зібралась чимала купка. Всі мовчать. Той, хто сидить у кріслі, манить до себе пальцем дитину, і вона, також мовчки, повільно посувається до чужого. Дядечко підхоплює її, садить на коліно, трохи чукає, а потім каже одну лише фразу, супроводжуючи її королівським жестом: «Выбирай, что хочешь!» Хлопчик бере згорн велику яскраву книжку казок братів Грім, дядечко дає йому злегка підшльопки, тим самим направляючи геть з кімнати, дитина йде до спальні, лягає й засинає, пригортаючи книжку. Вранці, від старшого брата, малюк почув страшну звістку і, як міг, намагався утямити своїм дитячим розумом.

Двоє хлопчиків, семи й дев'яти літ, zostались самі. Квартиру запечатали. Чи то їх відправили в дитбудинок, чи забрала родичка, — не пам'ятаю...

З піонерів та жовтенят їх також, про всяк випадок, викинули. Старший, Толя, плекав надію потрапити на прийом до «дідуся Калініна» й розказати йому, що їхні тато й мама — гарні люди, і що вони, діти, прохають повернути їх додому. Він нав'яз цю думку й молодшому братикові. Більше того, за два роки їм таки вдалося потрапити до Калініна. В приймальні вони, хвилюючись, дістали з кишень приховані піонерські галстуки, швиденько пов'язали їх і були допущені до «всесоюзного старости». Молодший, забувши всі настанови старшого, сказав: «Дедушка Калинин! Под салютом всех вождей, — клянусь, что мой папа ни в чем не виноват!» І Калінін заплакав... Бувають же такі посмішки-grimаси Фортуни, — ті ж самі могутні руки, що запроторили Аграновського-батька в неосяжну далечінь, витягли його звідти й приставили до Москви, на перегляд справи, а невдовзі й зовсім відпустили, — лисого, без зубів, але живого. Трохи раніше було відпущено його жінку...

Сини пішли батьківською дорогою, стали журналістами, письменниками, писали цікаві оповідання, нариси до газет і журналів та ін. Старший, Анатолій Аграновський, согрішив був, бідолашний, написавши одну з книжок брежневської трилогії, — з ким не траплялось на ті часи... Молодший, Валерій Аграновський, багато часу віддавав темі виховання молоді. Я й досі пам'ятаю його парис «Остановите Малахова!», — як із дитини дорослі формують злочинця...

6. ВИПИСКИ З КНИГИ:
С. БІЛОКІНЬ. «МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917–1941)».

Джерелознавче дослідження. К., 1999.
Фундація «Воля», Нью-Йорк, наклад 500 прим., 448 с¹.

Далі йде, так би мовити, штрих-пунктирний конспект цієї книги. Конспект становить бодай 1/10 000 оригіналу.

Як і С. Білокінь, я залишила російські аббревіатури: КГБ, НКВД та ін. (замість КДБ, НКВС), бо ж вони у нас більш "на слуху".

Сс.36–50. Використана невелика частина слідчих справ — тих, хто реабілітований і непотрібний СБУ. Справи нер реабілітованих в'язнів не видаються.

Постанова про передачу архівних документів КГБ до державних архівів від 1991 р. виконується погано.

Не передані справи на реабілітованих чекістів. До ЦДАГО не потрапили слідчі справи В.Затонського, М.Куліша (№ 36546), П.Любченка, А.Хвилі та ін. Цих справ багато, і їх не об'єднує нічого, крім бізнесової вартості.

Протоколи багатьох слідчих справ сфальсифіковані. Часто зустрічаються чисті листки, підписані ув'язненим.

Сс.54–57. Широко практикувалося фальшування дат і причин смерті масово розстріляних у 1937–38 рр. Так, наприклад, фальсифіковані дати смерті Л. Курбаса, М. Куліша, Г. Епіка та багатьох з тих, кого вбили на Соловках на честь XX роковин Великого Жовтня горезвісного 3 листопада 1937 р. Аби масовість смертей в один і той же день не кидалась у вічі, їх розкидали, розпорошували по інших датах, взятих зі стелі.

С.63. Однією з фундаментальних підвалин діяльності НКВД була глибока секретність, — скрізь і усюди. В 1933 р. Любомир Дмитерко, йдучи на звільнення, дав підписку, що він нікому не розповість про суть розмов та допитів, що мали місце під час арешту. Протилежний випадок буде кваліфіковано як розголошення військової таємниці.

Сс.68–73. Ще з 1923 р. проводились «чистки» масових бібліотек.

¹ Ура! 9 березня 2002 року Сергієві Білокіню за цю книгу вручена Національна премія ім. Т.Г. Шевченка. То ж яка я розумна, що законспектувала її два роки тому й тулила до своєї безрозмірної книжки!

Тотально заборонені й вилучаються з бібліотек наприкінці 1934 р. книжки В.Атаманюка, В.Бобинського, М.Волобуєва, Остапа Вишні, М.Гаска, В.Гжицького, О.Досвітнього, Д.Загула, М.Ірчана, Г.Овчарова, С.Пилипенка, А.Річицького, О.Слісаренка, М.Скрипника, Л.Чернова, А.Шамрая, В.Юринця, О.Янати, М.Яворського, М.Ялового та ін. Вилучаються з бібліотек збірки та хрестоматії, де є вказані автори.

Списки поповнюються: Лесь Курбас, П.Христюк, Г.Чупринка, О.Шумський.

1935 рік додає до заборонених імен Б.Антоненка-Давидовича, В.Вражливого, О.Влизька, М.Куліша, І.Лакизу, В.Мисика, О.Олеся (останній — емігрант з 1917 р., жив за кордоном, у Празі, але ж писав про голодомор, про репресії, про переслідування української інтелігенції — заборонити!)

Таким чином відбувся погром української культури, — нищили й митців, і їхні твори. Ох, як важко було виконувати оті постанови! Адже крамольні автори, крім творів, писали статті до журналів, створювали підручники, писали передмови та коментарі. То ж треба було вирізати відповідні сторінки, видряпувати, замазувати чорнилом імена «ворогів народу».

Потім — війна, палили книжки всі підряд, які не могли вивезти. Потім палили німецькі окупанти. По війні — нові списки заборонених та «застарілих» книжок — нищили. Йшлося про справжній книжковий геноцид, — десь до 1970 р. В списках немає книжок М.Хвильового чи С.Єфремова — вони заборонялись тотально, за іменами, а не за творами.

Нині в архівах КГБ працюють здебільшого «довірені особи», кагебісти, підібрані групи істориків та журналістів...

Сс.78–79. Сучасні історики, які проводять санкціоновані дослідження, все підганяють під Сталіна. Терор, репресії — все то він. Навіть ті енкаведисти, яких ліквідовано за Сталіна, стали в наші дні невинними жертвами сталінських репресій. Замовникам хочеться вкорінити міф, — якби, мовляв, на місці Сталіна був який-небудь Бухарін чи «добрий дедушка Ленін», нічого подібного б не було.

Тим часом історичні джерела показують, що державний терор лежав у самій природі більшовизму. Скажімо виразом Маркса — більшовизм був вагітний репресіями. Витоки державного терору лежать ще до революції, вони в суті ленінської партії — «иерархической, конспиративной, заговорщической организации с абсолютистским централизмом и после прихода к власти». (За А.Авторхановим).

С.80. «Культ особистості Сталіна»... Та культ особистостей притаманний більшовикам з перших післяреволюційних днів. І до наших часів. У перші роки — культ двох вождів — Леніна й Троцького. А потім злива імен дрібніших вождів, — згадайте: все було імені..., імені..., імені... — завод, дит'ясла, бібліотека, вуз... Згодом все стало пов'язане з іменем Сталіна,

яке для пристойності та політичних дивідендів спиралося на ім'я Леніна.

С.82. Перші публікації, що з'явились після доступу хоча б до частини архівів КГБ, не мають текстологічного дослідження документів, несуть на собі відбиток традиційних офіційних версій, наявність суто відомчих інтересів КГБ й т.ін., тобто вони хибують на брак джерелознавчого аналізу. «Історіографічна боротьба нині пішла вглиб».

С.84. С.Білокінь не дуже шанує збірник «...З порога смерті...» [1]. Критикуючи збірник «Репресоване краєзнавство» О.О.Нестулі, він пише: «...автори збірника «Репресоване краєзнавство» відстали навіть від бригади літературних критиків, які уклали збірник «...З порога смерті...».

Щоправда, мені [1] став у нагоді.

С.93. Ленінський період історії характеризується повільними арештами, надзвичайною жорстокістю, «потопанням будь-яких правових уявлень і норм». Це період «чрезвычайок», масових страт полонених та заложників, нищення цілих соціальних груп. «Маючи на руках страшні ленінські документи — як спокійно опубліковані, так і засекречені, Волкогонів слушно побачив на ленінізмі «печатку антилюдськості».

Теорія превентивного терору призначалась у першу чергу для того, щоб приголомшити людей, зламати їх назавжди, — як писав Ленін, — «чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий».

С.98. «Чрезвычайки» дуже швидко «вбилися в колодочки» організаційно. От вам структура відділів київської губчека десь на 1919–1920 роки:

«Тасмний (зав. Петро Дігтяренко).

Оперативний (зав. Яків Лівшиць).

Юридичний (зав. Самуїл Цвібак).

Господарчий (зав. Каган).

Загальна канцелярія (зав. Гантіотський-Сутулін).

Окремий корпус (командир Фінкільштейн).

Тюрма (зав. Кац).

Комендатура (комендант Фраерман-Михайлов)».

Кати, які власноручно вбивали людей, мали найменування комендантів.

З документів, що збереглись, постає «моральне» лице нелюдів: недоучки, невдахи, садисти, кокаїністи, дегенерати, карні злочинці... Це зрозуміло: нормальна людина не могла там існувати.

С.99. «Корисно розглянути діяльність цих нелюдів в загальному історичному контексті. Відомо, що протягом 175 років у Росії за політичними звинуваченнями було страчено 56 душ — 6 пугачовців, 5 декабристів, 31 терорист часів Олександра II та 14 терористів часів Олександра III. У роки першої російської революції за 1905–10 роки було страчено 3151 особу, тоді як за п'ять днів червня 1848 року в Парижі розстріляли 11 тисяч душ, а за кілька травневих днів 1871 року — понад 30 тисяч осіб».

Що то за масштаби, — скажемо ми нині. В 1919–20 роках «чрезвычайки»

нищили людей сотнями й тисячами, в 30-х роках рахунок ішов уже на сотні тисяч і мільйони.

С.106. З самого початку своєї діяльності в чекістів завелась «мода» розстрілювати жертви, спочатку роззувши й роздягнувши їх, — щоб не попусувати свою винагороду. «На утро комиссары идут домой отдыхать после ночной работы. Под мышками у них узелки», — за спогадами колишнього чекіста Г.С.Агабекова.

На вищих шаблях дарували іменні золоті й срібні портсигари та годинники.

С.107. Соціальний портрет чекістів ще не намальований. Невідомо, що вони читали, з ким і як спілкувалися поза робочим часом; не оприлюднені їхні листи та щоденники. «Офіційні папери хибують на відчайдушне кон'юнктурництво». Почитаймо про чекіста Самуїла Самойлова-Бесідського. «27 жовтня 1937 року Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до страти. 22 жовтня 1956 року, коли його справу було передано до Військової прокуратури КВО, виникла довідка: «Данных о нарушении социалистической законности со стороны Самойлова материалами проверки не добыто». Навпаки, 16 квітня 1959 року Головна військова прокуратура залишила в силі рішення суду в його справі, оскільки додаткова перевірка встановила, що у 1936–37 роках він «систематически занимался нарушениями социалистической законности, фальсифицировал уголовные дела на ни в чем не повинных советских граждан».

Сс.112–119. «Історії київських (а харківських? а..? — *Н.Д.*) тюрем не написано...» Можемо проглянути лише фрагменти з історії Лук'янівської в'язниці в Києві. Збудована вона 1863 р. Розрахована на 550 в'язнів, але майже завжди була переповнена в два-три рази. Тут побували і Л. Старицька, і В.Винниченко, і Д.Донцов. До революції «Донцов зробив спостереження про відмінність у тюремних співах між ідилічними піснями українців («Сонце низенько») та специфічно тюремним репертуаром росіян («Славное море священный Байкал» та ін.)»

Двері камер на час 1906 р. не замикались, в'язні ходили один до одного, частували друзів та охоронників чаєм, цигарками. В.Винниченко та С.Єфремов студіювали в тюрмі іноземні мови. Навіть в переповненій, на ті часи, тюрмі в'язні не спали «валетом» чи під нарами, як в більш пізні часи. Та й нар не було, були сякі-такі ліжка... Крім помешкань, призначених для в'язнів, ще в 20-х роках існували майстерні, гуртожитки для службовців, караульне приміщення, лідник, свинарня тощо. Приймались по жертви на годування й лікування в'язнів від забезпечених людей, церкви та ін. Все це дозволялось десь до 1930 р.

Існували теоретичні норми харчування в'язнів, але практично в радянських тюрмах завжди годували зле. За спогадами в'язнів: «Вранці і ввечері давали гарячу воду, іноді чимсь несмачним підфарбовану, а на обід о 12 годині юшка. Цю юшку в'язні називали «баланда». Це брудна

гаряча вода, і в ній плавали або лежали на дні казана зернята сочевниці або пшона, у такій кількості, що їх легко було б порахувати, не витративши на це багато часу. І до цього всього хліба грамів із 300. Важко було існувати на таких харчах, тим-то, коли не було заборони слідчого, харчі передавали з дому» (1929 р.). Баланда, «шрапнель» (перловка) й 300 г хліба (1938 р.).

Як у Лук'янівській в'язниці, як на Соловках, як у тисячах їхніх подоб існувало безліч різноманітних майстерень, підсобних господарств, де фактично мала місце рабська праця, узаконена в СРСР з 20-х років. Згодом почали діяти цілі комбінати, СКБ — «шарашки», будувались канали, залізниці та ін.

Сс.123–124. Літературознавця Гр. Костюка арештовано 25 листопада 1935 р.

За описом Костюка, його камера-одиночка в Лук'янівській в'язниці ще мала ліжко, столик, залізне сидіння і, звичайно, парашу. Ще мала ліжко! Після закінчення слідства Костюк відсидів майже 6 місяців уже в загальній камері, на 40 чоловік. А.Костенко у ті часи згадує камеру, що має 10 ліжок і на кожному з них сидить по 6 арештантів. Але ще не на підлозі... Щоб згаяти час, в'язні читали лекції, переважно вже російською мовою. «Костюк, фахівець із пореволюційної української літератури, викладав рідною мовою». Скуштував він і карцеру: голі дощаті нари у темному, вогкому, без вікон і опалення, приміщенні. Харчі на добу: кухоль води та 200 г хліба.

Сс.126–129. У 30-х роках в Лук'янівці сиділи «члени СВУ»; трохи пізніше — ті, кого пов'язали з «кіровською справою»: І.Крушельницький, К.Буревій, О.Влизько, В.Мисик, Д.Фальківський; невдовзі тут опинились: М.Рильський, М.Зеров, М.Вороний, А.Лебідь, Б.Пилипенко.

З 1938 р. до Лук'янівської в'язниці стали потрапляти й чекісти.

На початок війни тюрма мала в собі 7200 в'язнів. Вивезено 2769 душ. Трохи звільнено. Офіційно розстріляно 346 чоловік, решта?..

Після війни Лук'янівська тюрма отримала багатьох українських діячів, арештованих у Західній Європі, багато греко-католицьких священників, тут побували й учасники руху опору, «звинувачені за кримінальними, а не політичними статтями — Ю.Шелест (1972), О.Фельдман (1975), В.Смогитель (1977), М.Горбаль (1979)» та ін.

«При в'язниці досі існує тюремна лікарня. Після 17-денного голодування сюди перевезли з КГБ публіциста Гелія Снесірьова (арештований 22 вересня 1977 року). Тут він перебував з 24 листопада до 2 грудня 1977 року. Вдруге до тієї ж самої палати-ізолятора його привезли 2 березня 1978 року, після чого, вже безнадійно хворого, забрали 31 березня до Жовтневої лікарні, де він і помер 28 грудня 1978 року». Мав на той момент 51 рік.

Сс.129–138. Соловки. Дуже цікаво. Є невідомі матеріали, але писати вже нема змоги. Наведу лише дві-три цитати.

С.131. «Організуючи виправно-трудові та концентраційні табори, влада прагнула ліквідувати (розвантажити? — *Н.Д.*) тюрми. Надзавдання полягало у зміні ментальності всього населення (створенні т.зв. єдиного советського народу). Іншими словами — у формуванні майбутніх будівників комунізму та ліквідації тієї частини населення, що до цього не надавалася (не годилася? — *Н.Д.*). Відповідно до теорії Енгельса, сподівалися досягти перевиховання в'язнів працею. Крім того, застосуванням рабської праці прагнули досягти певного економічного ефекту — прокладали залізницю, рубали ліс, виробляли цеглу, тюленийчий жир».

Сс.136–137. Наприкінці 1937 — на початку 1938 року окрема «трійка» УНКВД по Ленінградській області (голова — Заковський (Штубіс) Леонід Михайлович (Генріх Ернестович), латиш, комісар ГБ I рангу, члени В.Гарін та Б.Позерн, секретар — Єгоров) переглянули справи й засудили до страти 1825 соловецьких в'язнів. Серед них — 134 українських діячів культури. Цих людей різних життєвих шляхів та громадсько-політичних позицій об'єднала спільна смерть.

«Найбільшу, першу групу з 1111 в'язнів (протоколи, датовані 9, неділею 10 та 14 жовтня 1937) між 27 жовтня й 4 листопада розстріляно в Карелії поблизу Онезького озера під Медвеж'єгорськом (виконавці — капітан М.Матвєєв та помічник коменданта УНКВД Ленінградської обл. Алафер). Минулого року за архівами, а 1997 року в натурі виявлене місце їхнього поховання.

Другу групу з 509 в'язнів (протоколи трійки від 10 та 25 листопада) вивезено до Ленінграда й, правдоподібно, розстріляно там (документи підписав старший лейтенант А.Полікарпов). Третю групу із 198 душ (протокол від 14 лютого 1938) розстріляно 17 лютого на Соловках близько командирівки Ісаково (документи про розстріл підписав майор Антонов). Існує стійкий переказ, що велику партію в'язнів затоплено з баржею в Білому морі».

Вся «трійка» розстріляна й сама у 1938 році.

Сс.138–142. Знищивши людину, чекісти часто-густо отримували у винагороду не лише штани чи годинник, а й його квартиру. І не чекіст міг щось отримати, написавши відповідний наклеп.

Реалії того страшного часу такі, що люди, подібні до Миколи Зерова чи Михайла Бойчука, не могли вціліти. Справа навіть не в анонімці-наклепові, а в самій державі.

«Хіба НКВД не знало про існування Леся Курбаса чи Миколи Куліша і хіба ставилось до них з симпатіями? Ці люди були надто відомі, щоб заховатись, а ідеали їх були аж занадто виразні. Головне тут те, що це не були ідеали енкаведистів, і з цього треба виходити. Зрозуміймо, нарешті: українські митці, священики, інженери належали до одного світу, а чекісти — зовсім до іншого, йому не гомогенного. У двадцяті (й тридцяти-сорокові — *Н.Д.*) роки відстань між партійцем і безпартійним була без

порівняння більша, ніж у повоєнні роки. Сучасні молоді люди навіть не уявляють, яка була та відстань».

Остання думка збігається з одним моїм нинішнім особистим відчуттям: гортаючи довідники, я в «Літературній Харківщині» натрапила на ім'я Олега Івановича Микитенка, сина І.Микитенка, — «літературознавець, перекладач, видавець». Більше 40 років був на редакційно-видавничій роботі на керівних посадах. Ні І.Микитенко, ні, тим більше, О.Микитенко не мали й не мають ніякого відношення ні до мене, ні до загибелі батька.

Але отой послужний список О.Микитенка муляв і муляв мені душу. Все своє життя в нашому суспільстві я була людиною другого сорту. Первинна чорна тінь «доньки ворога народу» закрила мені доступ до кафедри ядерної фізики; з роками та тінь стала світлішою, а потім і зовсім зeszла, але... Але ж я не була членом партії, — і не запрошували, й сама не хотіла, бачачи її особистості й відносини між ними... Певна, що тато-Микитенко добряче встиг нагромадити різного майна, перебуваючи на своїх тодішніх керівних посадах. Ї дитинство малого Олега, мабуть, проходило не серед різномасних стільців розкуркуленого посмертно дідуся, й мав він кращі ласощі, ніж я — 200 г цукерок-подушечок у неділю... Не знаю й не бажаю знати, чи збереглось по війні майно Микитенків. Але певна, що Олег Іванович і сам устиг одягтись-обставитись, крокуючи по службових сходах; що він нині не продає холодильник та жалюгідні меблі, щоб вижити; що його онуки чи правнуки не мають, як мій, рахітичного, дистрофічного, катастрофічного вигляду й не ладні їсти жуків... Не знаю, може, Олег Іванович і геній, але аби він не був членом партії — ку-ку-рі-ку, півнику... До речі, Іван Микитенко, наскільки відомо, формально не був репресований, отже, син не мав тавра родича «ворога народу»... Й останнє: яке відношення О.І.Микитенко, 1928 р.н., який переїхав до Києва в 1934 році, має до літературної Харківщини? Київщини — будь ласка...

Сс.142–144. Усі держави провадять ту чи іншу демографічну політику.

Для своїх суспільствознавчих теорій Маркс, Енгельс, Чернишевський, Плеханов, Ленін глибоко вивчали різноманітні статистичні дані. Обліком і статистикою цікавився, як відомо, й Сталін. ЦСУ, ЦУНХУ й т.ін. давали потрібні зведення, почасти недостовірні з самого початку, почасти потім сфальсифіковані для широкого вжитку, подібно відомостям про кількість населення. (А нині: по телебаченню до президентських виборів 1999 року часто йшли заставки — нас 52 млн. А нас, за різними джерелами, лише 47–49 млн.)

Фальсифікація, нищення архівів, кон'юнктурщина — ось база нашої статистики донедавна. В останні роки існування СРСР стала відома різюча диференціація у відтворенні людності: від'ємна (в російському Нечорнозем'ї та в Україні) й значно поширена в Середній Азії. А демографічна політика провадилась скрізь одна, однакова...

Сс.145–152. Внутрішня політика більшовиків зводилась до двох головних напрямків:

«1. Формування людини нового типу — будівника комунізму.

2. Усунення тієї частини населення, яка для цього з тих чи інших причин не підходила».

Ці два надзавдання були діалектично пов'язані. «Терор став одним з дійових засобів формування нової людини, що входила б у «єдиний совецький народ». Спочатку більшовики марили світовою революцією, згодом більше дбали про збереження імперії. Сегрегація населення не за доведеною виною, а за належністю до того чи іншого прошарку суспільства мала місце з перших літ радянської влади. Партійні чистки, боротьба за владу — це теж своерідна сегрегація. Розкол української інтелігенції, розкол української еміграції (початий 1922 р. й подовжений і по війні), розкол духовенства (1923 і подальші роки). Чекісти добре використовували латинську формулу: «Divide et impera!» — «Розділяй і володій!»

Щоб відділити тих, хто мав бути посаджений у тюрму чи знищений, від кадрових працівників на відповідальних посадах всіх рівнів, партія провела колосальну роботу. Згадаймо анкетування, номенклатурних працівників, оті відділи кадрів, перші відділи тощо. Партійні функціонери придатні були на все: людина завідувала їдальнею, потім керувала театром опери і балету, згодом ставала редактором технічного журналу, — скрізь годилась, бо була ПАРТІЙНОЮ людиною. В умовах тоталітарної держави, в умовах терору сама особистість партійних лідерів будь-якого рівня не могла не деформуватися.

«...Молотов, Калінін чи Поскрьобишев виконували свої службові обов'язки, коли їхні дружини сиділи, а вони навіть не протестували, — чи не свідчить це про те, що вони переходили у якусь віртуальну реальність?» А фантазмагоричні публічні процеси 30-х років, «надреальний зміст яких не могли розгадати західноєвропейські інтелектуали»?

«Національна політика більшовиків передбачала застосування й українського елементу. Й української мови. Так, 15 лютого 1921 року Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення «Об украинском языке». Члени Політбюро Раковський, Мануїльський, Молотов і Чубар та кандидати Лебідь і Шумський ухвалили: «Поручить тов. Чубарю и Шумскому написать циркуляр к членам организации об использовании украинского языка как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся масс Украины».

Сс.225–258. Тут наведено безліч документів про нищення кадрових військових, поміщиків, членів Центральної Ради, селянства, духівництва.

Сс.272–286. У роки «гласності» з'явилося багато публікацій, в яких автори оцінювали Сталіна заслужено негативно, а його різноманітних супротивників у боротьбі за владу — в густо-рожевих тонах жертв, борців за справедливість. Сюди відносили й старих більшовиків, і комсомольців,

і чекістів. Останні, бідолахи, нічогосінько не знали про порушення соціалістичної законності, як розповідали вони в своїх свідченнях вже після 1956 р. «Неможливість комплексного джерелознавчого аналізу тих чи інших подій, діяльності тієї чи іншої особи забезпечує виникнення фальсифікацій у майбутньому».

З сучасного погляду, перебіг та характер репресії всередині самих органів були обумовлені наявністю там «неформальних груп» чекістів. Колишні троцькісти, боротьбисти та ін., природно, хилились до однодумців, створюючи «спаянніє» компанії» (за Бухаріним).

Прибічники А.Хвилі спочатку — члени КПЗУ; М.Скрипник оточує себе колишніми боротьбистами, які працювали ще з О.Шумським. До М.Скрипника тяжіли Слісаренко, Йогансен, Епик, Кошленко, Бажан, Хвильовий та Яловий. Арешт М.Ялового (11 травня 1933 р.), арешт О.Шумського (13 травня 1933 р. — день самогубства М.Хвильового!), самогубство М.Скрипника (літо 1933 р.) — потягли за собою вервечку арештів.

Йй-богу, недарма ж я уклала таблицю № 1 — коли кого було арештовано, напівсвідомо припускаючи, що в тих арештах була певна послідовність, підгрунтя, мета.

Із свідчень А.Хвилі: Постишева оточували колишні троцькісти; М.Скрипник та П.Любченко між собою чи не ворогували; Балницький був правою рукою Постишева й другом Якіра та ін. Тобто важливо підкреслити, що в органах ГПУ-НКВД колишні троцькісти мали досить великий вплив.

У 20-х роках ще була можлива дискусія серед 3200 членів московської парторганізації з приводу роботи Троцького «Уроки Октябрю». Більшість присутніх схвалювали цю роботу. Збори перервали, наступного дня привезли проф. Д.Б.Рязанова, з Ленінграда викликали Г.Є.Зінов'єва. Останній заговорював присутніх чотири години підряд. Результат голосування: 1607 голосів за лінію ЦК і 1593 — за Троцького, — не при впевненості присутніх, що мали місце махінації тих, хто підраховував голоси.

У 1936 р. Гр. Костюк ще був свідком голодування політв'язнів у Воркуті. Але незабаром адміністрація перестала рахуватись із голодуючими: «Хочете здихати — здихайте!...»

Невеликий відступ: бажаючи з'ясувати, коли виїхала робота «Уроки Октябрю» Троцького, я звернулась до БСЭ. Знайшла: осінь 1924 р. Але потрібного мені Г.Є.Зінов'єва там нема, як нема й самого Троцького. Є «троцькізм», а Лева Давидовича Троцького (Бронштейна) там нема. Про Давида Борисовича Рязанова (Гольдендаха) можна прочитати: діяч російського революційного руху, лектор партійної школи в Лонджомо, меншовик, з 1917 р. — член ВКП(б), профспілковий діяч, редактор перших видань праць творів Маркса, Енгельса, Плеханова, Гегеля, директор Інституту марксизму-ленінізму (1921–31 роки), виключений з

ВКП(б) за «зв'язки з зарубіжним меншовицьким центром». Помер на початку 1938 р., мабуть, своєю смертю, бо ж мав 68 років.

Усі ці матеріали (третє видання БСЭ, куди я дивилась, видане з 1970 по 1978 роки, а написано?..) мають такий махровий старосовітський дух, що стає тоскно: скільки ще поколінь читатимуть оту неприховану апологетику більшовицької партії та радянського ладу?..

Наостанку трохи посмійтесь: у 1939 р. прокурор СРСР А.Вишинський в листі до ОСО при НКВД СРСР повідомляв про помічника прокурора УРСР у спецправах Бенціона Штифтова, який у 1926 році, будучи політруком в одній з частин РККА, так симпатизував ворогові народу Троцькому, що послав дружині телеграму, аби вона назвала новонародженого сина «Тролевдавом». Через два роки бідолашний Тролевдав помер (а то б і йому не поздоровилось), а тата знищили.

Численні автори сьогодення і попередніх років твердять, що Великий Терор ішов стихійно, самопливом. Це не відповідає дійсності й спростовується нині найновішими документальними матеріалами.

Твердження про стихійність потрібні свідомим чи підсвідомим апологетам більшовизму для того, щоб вивести з-під удару КПРС разом з її злочинною ідеологією й кривавою практикою. Стихійно — і все! Нема винних, і кінці в воду...

«Стихійне» рішення ЦК ВКП(б) від 2.07.1937 р. «Об антисоветских элементах»; «стихійні» плани-програми арештів, з лімітами по областях: Харківська обл. — 5500 душ, Донецька — 4500, Одеська — 3000 й т.ін. А ми план виконаємо й перевиконаємо, достроково й кількісно!

Стало відомо, що загальний «ліміт» для УРСР у 1937 р. наближався до 30 000 чоловік, з них 8000 пропонувалось розстріляти, а решту — заслати. І це вже влітку 1937 р., коли граблі репресій підбирали люців не рік і не два до того...

А етнічні чистки НКВД? «Чистили» греків, поляків, калмиків, циган, асирійців (були й такі)...

Як відомо, Берія став наркомом 25.11.1938 р. До нього Єжов так ретельно «чистив» наше суспільство, «вичистив» таку кількість інтелігенції, що культурне й господарче життя країни стало подекуди букеувати. Настав короткий період, коли декого випускали з тюрми. Але це було недовго.

Дуже важлива постанова Раднаркому й ЦК ВКП(б) від 17.11.1938 р. «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», підписана Сталіним та Молотовим. Фактично вона містила головні пункти обвинувачення проти Єжова. (До речі, ходили чутки, що в сейфі Єжова було знайдено досє і на Сталіна). Спочатку в постанові відзначались «позитивні» наслідки боротьби з «ворогами народу», далі мовилося, що під час репресій було спрощено слідство, занедбана агентурно-інформативна робота, замість копіткої роботи з агентами співробітники НКВД пішли шляхом масових арештів, вимагаючи все нові й нові ліміти на них. Наказувалось негайно ліквідувати судові «трійки» при органах НКВД на місцях і «трійки»

при управліннях міліції, створені свого часу за спеціальним наказом Єжова. Відтепер всі справи мусили йти до судів та ОСО при НКВД СРСР. І батькову долю восени 1939 р. вже вирішувало ОСО в Москві.

Є документовані свідчення про жорстоку боротьбу кадрів у верхах за тих часів. Одних знімають, карають, других мобілізують, висувають.

Які є цікаві книжки на світі! Взяти книгу того ж А.Авторханова «Технология власти: Процесс образования КПСС» (Мемуарно-исторические очерки). Мюнхен. Издание Центрального объединения политических эмигрантов из СССР (ПОПЭ), 1959. Марно сподівалась я знайти в БСЭ Авторханова й подивитись, хто він був — там його ні слідочка. Перший том, 1970 року видання...

С. Білокінь полемізує з А.Авторхановим щодо твердження останнього: «Сталин начисто уничтожил ленинскую партийную машину и ленинские партийные кадры». Білокінь: «100-відсоткового винищення жодної групи людей ніде не було. Багато ефективніше було лишити певну кількість людей для представництва. Винищуючи діячів незаангажованої органічної української культури (Косинка, Зеров), більшовики лишали кількох осіб першого плану, що діяли ще до Великого Терору. Так було в літературі (Тичина, Рильський, Сосюра, Бажан), у кіно (Довженко), у театрі (Юра, Ужвій, Мар'яненко), в малярстві (Петрицький, Касіян). За умов залізної зависи це затушковувало жах загальної картини — те, що сотні й тисячі більших чи менших діячів загинуло».

Сс.298–314. Цікаві відомості про чистку в лавах НКВД 1936–38 років. Масштаби чистки були дуже великі. Вважалося, що цифра сягала 20 тисяч. Нові оприлюднені дані збільшують її до 27 тисяч. (Ну-ну... Хотіла подивитись, коли Єжов змінив Ягоду, взяла БСЭ: нема ні того, ні другого. Отакі історичні постаті — і нема! Зрозуміло, що це цілком цілеспрямоване замовчування).

Свідчення самого Єжова: «Я почистил 14 тисяч чекистов. Но огромная моя вина заключается в том, что я мало их почистил. У меня было такое положение. Я давал задание тому или иному начальнику отдела произвести допросы арестованного, и в то же время думал: «Ты сегодня допрашивай его, а завтра я арестую тебя». Кругом меня были враги народа (золоті слова! — С.Б.), мои враги везде, я чистил чекистов. Не чистил их только лишь в Москве, в Ленинграде и на Северном Кавказе. Я считал их чистыми, а на деле же получилось, что я под своим крылышком укрывал диверсантов, вредителей, шпионов и других мастей врагов народа». Чи можна було ще 10–12 років тому припустити, що ти читатимеш уривки з слідчої справи *самого* Єжова?! Читатимеш цю суміш параноїдальної насолоди своєю могутністю — мало почистив! — і наївного белькотіння дитинчати — не чистив там, там, там, бо вважав їх чистими, — еге ж, як сльоза, — простісінько, боявся Сталіна.

Крім чекистів у ті роки була знищена і їхня агентура, великою мірою провокативна. От тепер стає трохи зрозумілою відповідь на питання, —

чому разом з хазяїнами загинули й вірні слуги. Великий режисер, Сталін, виграв битву з ежовсько-ягодинським НКВД. Винищення кадрових чекістів на той час призупинило хвилі масового терору.

Наклепництво заради кар'єри, облудні доноси, атмосфера взаємного стеження та шпигуноманії, донощицтво, як норма в партійному середовищі — ось чим дихали, чим жились тоді багато-багато «великих» та «малих» людей...

«Серед звинувачень, які висувуються останнім часом проти Сталіна, є звинувачення в антисемітизмі. Тим часом Каганович запевняв: «Сталін не был антисемитом. Но жизнь так сложилась, что его противники были евреи. Зиновьев, Каменев, Троцкий...» Не тільки вороги, а й багацько помічників, близьких людей, були євреями, додамо ми: Мехліс, Каннер, Маговер, Вайнштейн та ін. — це співробітники секретаріату Сталіна.

Ось вам список кадрових чекістів, репресованих з січня 1937-го по вересень 1938 року, а там вже самі розбирайтесь, коли хочете, хто з них єврей, а хто ні: Леонід Стрижевський, Йосип Островський, Юліан Бржезовський, Наум Рубінштейн, Соломон Брук, Микола Бачинський, Георгій Бордон, Семен Ольшанський, Олександр Санін-Затурянський, Ісаак Купчик, Володимир Пескер-Пескар'єв, Петро Семенов, Володимир Стирне, Абрам Сапір, Яків Камінський, Нісон Новаківський, Борис Каган, Марк Роголь, Олександр Броневий-Факторович, Володимир Пісарев-Фукс, Аркадій Ратинський-Фугер, Ісаак Стадницький, Леонід Лапскер, Віктор Коган.

Деякі з цих імен зустрічаються в [1] — серед тих, котрі мордували багатьох безвинно заарештованих українських письменників. Імена інших харківських катів можна знайти в «Садіві Гетсиманському»...

Цікаво, як змінився національний склад штатів НКВД внаслідок чисток — і у абсолютних числах, і у відсотках:

На 1 березня 1937 р.

На 1 січня 1940 р.

<i>росіяни</i>	<i>15 570 (65%)</i>	<i>3074 (84%)</i>
<i>українців</i>	<i>2 509 (10,5%)</i>	<i>221 (6%)</i>
<i>євреїв</i>	<i>1776 (7,4%)</i>	<i>189 (5%)</i>

Як бачимо, кількість чекістів зменшилась у 5–10 разів (а здорово таки їх «почистили!» — *Н.Д.*); у відсотковому ж відношенні збільшилась кількість чекістів-росіян.

Сс.323–339. Дуже цікаві бодай тезисно євгенічні проблеми: ким ми були й ким стали, що таке «єдиний совєцький народ»?

Нині обраховано й опубліковано, що загалом за 70 років радянської влади було ліквідовано близько 110 млн. чоловік. Підраховуються втрати й по Україні; цифри ще не усталені, але загальновідомо, що у відсотковому відношенні втрати українців внаслідок репресій та двох воєн ведуть перед.

Погіршилась якість населення — як у фізичному, так і в моральному,

духовному відношеннях. Більшовицькі сита «відсіювали» найкращих, — така тенденція мала місце в різних країнах, при різних тиранах, у різні історичні епохи.

«Треба констатувати, що основа сучасного українського суспільства маргінальна. (Тобто багатоскладова, «вінегретоподібна», з залишків чогось — *Н.Д.*). Наше суспільство склалося із уламків знищених класів. Адже більшовицькі репресії спрямовувались проти рішуче всіх класів, усіх прошарків, причому в кожному з них знищувались кращі з кожного суспільного прошарку, кожної соціальної верстви. Так винищували національну аристократію, стару інтелігенцію (вчителів, кооператорів, фельдшерів), духівництво, нову, уже совєцьку інтелігенцію. Різні верстви нищили в різній пропорції. Що ж стосується селянства, а ще більшою мірою духівництва, поміщицтва, офіцерства, то тут створюється враження прямого геноциду».

«Генетики пояснюють, що «агресивний тип» знищував інші типи і дав більшу кількість нащадків».

Почитайте ще, прошу, що писав 9 вересня 1919 р. Леонід Андреев за три дні до смерті в листі до В.Бурцева: «А какой вид будет иметь Россия, когда уйдут большевики? Страшно подумать. Больше всего меня страшит страшная убыль в людях. С одной стороны, защищая себя, большевизм съел среди рабочих и демократии все наилучшее, сильнейшее, более других одаренное. Это они в первую голову гибли и гибнут на бесчисленных фронтах в бесчисленных сражениях и кровопролитиях. И наоборот: наиболее трусливое, низкое и гнусное остается в ихнем тылу, плодится и множится и заселяет землю — это они палачествуют, крадут, цинически разрушают жизнь в самых основаниях. С другой стороны, нападая, он съел огромное количество образованных людей, умертвил их физически, уничтожил морально своей системой подкупов, прикармливания. В этом смысле Луначарский со своим лисьим хвостом страшнее и хуже других Дьяволов из этой свирепой своры».

Боже, Боже, а це ж сказано було ще до голодоморів, до Другої світової війни й десятиліть репресій... І до Чорнобиля...

«...внутрішня політика більшовиків, — за С.Білоконом, — не менше за війну була могутнім чинником контраселекторної елімінації, тобто усунення з життя особливо цінних елементів, т.зв. плюс-варіантів. Це призвело до контраселекторної селекції, себто виживання, навпаки, мінус-варіантів, іншими словами, малоцінних елементів». Ото ж бо ми дивуємось, звідки брались тисячі катів?..

Що таке «єдиний совєцький народ»?

Нині учні в школі вивчають за підручником ознаки тоталітарних режимів. Ідучи до влади, Муссоліні й Гітлер бачили перед собою лєнінсько-сталінський взірець. Ці режими мали такі спільні риси (їхня спільність зрозуміла неупередженому історикові сьогодення, але краще око й серце пересічній людині, особливо старшого віку):

- 1) єдина обов'язкова ідеологія;
- 2) єдина партія на чолі з вождем, що спрямовує суспільність;
- 3) терор політичної поліції;
- 4) контроль партії над збройними силами й засобами масової інформації;
- 5) потуги централізовано керувати економікою.

Фальсифікація історико-культурного середовища, практика від'ємного відтворення населення, масовий терор до «ворожих» владі елементів, руйнування й зниження рівня освіти, знищення духовних засад і національних традицій — демографічного генеративного коріння, політика «злиття» мов і народів — усе це було спільним у нас, у гітлерівській Німеччині, в Камбоджі чи на о.Гаїті, це спільне — тоталітаризм. І велику спадщину з того ми, на жаль, маємо й досі...

Сс.346–359. Надзвичайно цікавий матеріал (реконструкція), що стосується штатного розкладу НКВД на 1937 р. Переказати цей матеріал надзвичайно важко — це суцільні прізвища й дати. Але проаналізувати динаміку, бодай побіжно, спробуємо.

НКВД СРСР.

1. Голова — засновник ЧК — сумнозвісний Фелікс Едмундович Дзержинський (20 грудня 1917 — 20 липня 1926).

2. Його заступник — В'ячеслав Рудольфович Менжинський (1926 — 30 травня 1934).

3. Перший нарком внутрішніх справ СРСР (1934 — 27 вересня 1936) — Генріх Григорович (Гіршович) Ягода (Ієгуда). Розстріляний (1938).

4. Другий нарком внутрішніх справ СРСР (1936 — 7 грудня 1938) — Микола Іванович Єжов. Розстріляний (1940).

Берія став наркомом 25.11.1938¹.

5. Перший заступник наркома (липень 1934 — квітень 1937) — Яків Саулович Агранов. Розстріляний (1940).

6. Перший заступник наркома (15 квітня — 8 липня 1937) — Володимир Михайлович Курський. Покінчив життя самогубством.

7. Заступник наркома (1936–1938) — Михайло Петрович Фріновський. Розстріляний (1940).

8. Начальник ГУЛАГу (з 1932), заступник наркома (1936–1937) — Матвій Давидович Берман. Розстріляний (1939). Реабілітований (?!!).

9. Член бригади ГУГБ НКВД СРСР у Києві (серпень-жовтень 1937) — Арон Мєєрович Хатеневєр. Розстріляний (1940).

Цікаво, що з цього десятка осіб лише 2-й та 9-й мали вищу освіту, решта — самоуки, початкова освіта, чотирикласне училище, духовна

¹ *І Берії, — Берії! — нема у третьому виданні БСЗ!*

А Хрущов? Хрущов є. Невеличка стаття дає довідку, коли він був першим, коли заступником та ін. Але нема й згадки про доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС 1956 року!

Отак крокуємо в нашу історію — без Берії, без XX з'їзду КПРС... Без Троцького й Зінов'єва та іже з ними...

семінарія тощо.

Дивіться далі, по Україні:

1. Голова ВУЧК НКВД СРСР (з грудня 1918) — Ісаак Ізраїлевич Шварц. (Не покаялась — пішла по БСЭ. О диво! — серед шістьох Шварців знайшла потрібного: 1879 р.н., робітник, з робітників, довгий список заслуг перед партією; про головування у ВУЧК нічого не сказано, а так: вів партійну роботу на Україні; з 1930 — на господарчій роботі; з 1946 — персональний пенсіонер; помер, — слава Яхве! — своєю смертю 1951 р., звичайно, у Москві. Отак-отакечки...)

2. Начальник ..., начальник ..., голова ВУЧК, голова ГПУ та нарком внутрішніх справ УСРР (1920–1923) — Василь Миколайович Маншев. Розстріляний (1938). Реабілітований. Еге ж...

3. Голова ГПУ УСРР та повноважний представник ОГПУ по УСРР (1931–1933) — Станіслав Францевич Реденс. Розстріляний (1940). Реабілітований (1961). Аякже!

4. Нарком внутрішніх справ УСРР (липень 1934 — травень 1937) — Всеволод Аполлонович Балицький. Розстріляний (1937).

Пошкандибала я до БСЭ — ні слідочка... Взяла енциклопедичний довідник по УРСР (Київ, 1987 рік видання, мова російська) — Балицьким там і не пахне. Зате мала змогу помилуватися на фото В.І.Леніна на першій сторінці; прочитала мимохідь, що «На базе сплоченої колективізації в стране был ликвидирован последний, наиболее многочисленный эксплуататорский класс — кулачество»; побачила й «успешное выполнение пятилетних планов», і згадку про українських митців, які «новыми значительными произведениями обогатили украинскую культуру, социалистическую по содержанию и национальную по форме», згадала й 99% голосів за кандидатів блоку комуністів та безпартійних, і багата іншого, такого «любого»... Тільки про репресії на Україні в статті «История» не знайдете жодного слова... І мені стало страшно... «Какое, милье, у нас тысячелетье на дворе?..»

5. Нарком внутрішніх справ УСРР (червень 1937 — січень 1938) — Ізраїль Мойсейович Леплевський. Розстріляний (1938).

6. Нарком внутрішніх справ УСРР (січень-листопад 1938) — Олександр Іванович Успенський. Розстріляний (1940).

7. Заступник наркома (липень 1934 — квітень 1937) — Зиновій Борисович Кацнельсон. Розстріляний (1938).

8. Заступник наркома (липень 1936–1937) — Карл Мартинович Карлсон. Розстріляний (1938).

9. Заступник наркома (квітень-липень 1937) — Василь Тимофійович Іванов. Розстріляний (1938).

10. Т.в.о. заступника наркома (до 9 травня 1938) — Арон Месерович Хатеневер. Розстріляний (1940).

11. Заступник наркома (липень 1937 — червень 1940) — Михайло Архипович Степанов. Репресований. Помер у таборі (1940).

12. Секретар (липень 1934 — травень 1937) — Олександр Ігнатович Євгенєв (Левін). Розстріляний (1937).

13. Комендант (тобто викопавець смертних вироків) — Олександр Григорович Шашков. Був живий 1956 року. Як же — він лише «гвинтик»...

14. Особливоуповноважений (липень-вересень 1937) — Віктор Михайлович Блюман. Розстріляний (1938).

15. Особливоуповноважений (липень 1934 — травень 1937) — Наум Львович Рубінштейн. Репресований (?). Реабілітований.

Серед цих п'ятнадцяти вищу освіту мали 2-й та 7-й. Решта — хто в ліс, хто по дрова: самоук, училище, школа прапорщиків (Балицький), два класи, три класи...

Далі йдуть різноманітні відділи, — дуже цікаво, але я вже в знемозі.

Зупинимось наостанку лише на обласному управлінні НКВД по Харківській області (утвореній 27 лютого 1932 р.).

1. Начальник (жовтень 1936 — липень 1937) — Соломон Самойлович Мазо. Застрелився у службовому кабінеті.

2. Т.в.о. начальника (серпень 1937 — березень 1938) — Лев Йосипович Рейхман. Розстріляний (1940).

3. Начальник УГБ (серпень-жовтень 1937) — Йосип Борисович Фішер. Уцілів. Виключений з партії 1958 року. А-я-яй, яке лихо...

4. Заступник начальника (серпень 1934 — березень 1937) — Яків Зельманович Камінський. Дата смерті невідома. Реабілітований 1957 р.

5. Заступник та т.в.о. начальника (червень 1936 — серпень 1937) — Ігор Борисович Шумський. Що й як — невідомо. Помер 1974 р.

6. Заступник начальника (березень-червень 1937) — Григорій Аркадійович Кловгант-Гришин. Після арешту в 1937 р. доля невідома.

7. Помічник начальника (травень-липень 1937) — Давид Мойсейович Давидов-Малишкевич. Був живий у 50-х роках.

8. Начальник оперативного відділу (до серпня 1937 р.) — Семен Абрамович Ольшанський. 7 вересня 1937 р. засуджений до страти.

9. Начальник 3-го відділу (січень-серпень 1937) — Лазар Соломонович Арров-Тандетницький. Звільнений з органів НКВД у серпні 1937. Подальша доля невідома.

10. Начальник контррозвідувального відділу (грудень 1937 — березень 1938) — Ісаак Ананійович Шапіро. 1959 року був живий.

11. Начальник 2-го відділку 3-го відділу (квітень 1937 — квітень 1938) — Петро Йосипович Барбаров. Навчався у хедері, гімназії, кількох технікумах. У листопаді 1939 р. звільнений з органів НКВД. Подальша доля невідома.

12. ... Іван Павлович Авдєєв. Після жовтня 1938 р. доля невідома.

13. ... Лаврентій Трохимович Якушев-Бабкін. 1957 року виключений з партії. Ой...

14. ... Абрам Михайлович Сімхович. Розстріляний (1940).

15. ... Василь Тимофійович Сергієнко. У 1955 р. позбавлений звання

генерал-лейтенанта. Ой-ой-ой...

16. ... Марко Борисович Спектор. Доля? Але помер 1985 р.

17. ... Борис Якович Лісицький. Року 1937 звільнений зі служби.

18. ... Андрій Андрійович Лук'янов. Репресований 1939 р.

19. ... Володимир Львович Писарев-Фукс. Засуджений до «вищої міри покарання» (1938).

20. ... Олексій Семенович Глуховцев-Головачов. Доля невідома.

21. Начальник відділу кадрів (вересень 1934 — серпень 1937) — Олександр Іванович Марусинов-Бернштейн. Доля невідома. І т.д.

Так, як і раніше, відсоток людей з вищою освітою дуже низький. Можна констатувати високий відсоток євреїв серед чекістів — десь до 60% у вищих верствах НКВД-КГБ, а по Харківській області — то й усі 80–90%.

Причин цього, на мою думку, декілька. Це й прорване після революції зачароване коло межі осідлості; і вищий рівень освіти єврейських дітей відносно маси інших, особливо сільських; і пошуки «теплого» містечка. Чому євреї-слідчі, як відомо з різних джерел, часто були дуже жорстокі? Та тому, що всякий вихрест, перевертень бажає вислужитись перед новими хазяями, довести, що він праведніший за самого папу...

Відносно реабілітації колишніх катів я думала-думала й прийшла до висновку, подібного реабілітаціям коряків-куликів: з них, мабуть, зняли обвинування, скажімо, 37–38-х років, ті, що здебільшого й призвели їх до могили. Але за їхню попередню «вірнопіддану службу» їх ніхто не судив і судити не збирався. «Очистили» ж їх, виходить, автоматично — не лише від верхнього, вигаданого шару бруду й крові, а й від усіх попередніх...

У мене особисто загальне враження від роботи С.Блоконя надзвичайне. Ця книга підтверджує мою давню думку про необхідність суду над комуністичною партією, над її ідеологією.

Люди мусять знати жахливі факти, що мали місце в її практиці, факти, які глибоко приховувались або фальсифікувались.

Не треба мені закидати, буцімто я закликаю викидати з могил кістки старих більшовиків або саджати за ґрати нинішніх комуністів. Нонсенс.

Але мусить бути засуджена комуністична ідеологія, що принесла горе та загибель десяткам, сотням мільйонів людей в усьому світі. Таке завдання під силу лише, звичайно, громадськості, науковим інститутам та ін. Я ж, не фахівець з історії, лише відчуваю на рівні пересічної людини: не буде каяття, не буде добра й в майбутньому, бо ж будувати його треба чистими руками.

7. ДОДОМУ, ДО «СЛОВА», АБО ХТО, ДЕ, КОЛИ?

Цей розділ присвячується нечисленним
письменникам-патріархам, — «слов'янам»,
харків'янам, — живим і мертвим:
М.Гаскові, К.Гордієнку, Г.Костюку, В.Кулішу,
С.Крижанівському, Д.Нитченкові, М.Пилинській,
В.Соколу, О.Соловей, І.Христенко,
Ю.Шереху-Шевельову. Може, кого й забула...

Н.Дукина

Зобразити будинок «Слово» у вигляді плану-схеми, розповісти про пожилців та заретушувати квадратик-квартиру, якщо її хазяїн був репресований — такий задум подарував мені шановний К.Х.Балабуха. Матимемо й сконцентрований на мікроплощі довідник, і придатну для моментального сприймання вражаючу діаграму. Фактично діаграму сталінського погрому в українській культурі¹.

Перший, досить детальний, досі фактично єдиний систематизований опис будинку «Слово» зробив син М.Куліша Володимир [2]. На момент арешту батька, в кінці 1934 р., йому було вже 17 років, тому ці свідчення першоджерельні й вірогідні. Але записані вони по пам'яті, через багато років, на чужині, тому в них трапляються помилки.

Відаючи належну шану праці В.Куліша, хочеться розширити, систематизувати, доповнити матеріал, виправляючи помічені помилки, аби не повторити їх.

Те, що йде нижче, базується на [1, 2, 6, 12, 21, 29, 34, 35, 53, 61, 62, 63, 64 та ін.], на нотатках К.Х.Балабухи, на пошуках до таблиці № 1 в цій книзі, на моїх спогадах та нинішніх бесідах із родичами І.Виргана,

¹ *Весь цей розділ написаний у щирому щедрому творчому співавторстві з К.Х.Балабухою. Без допомоги Кіма Хомича, без його енциклопедичних знань цей розділ (як і вся книга) був би скупіший, менш цікавий. Крім багатьох схожих поглядів на життя, нас чи не найбільше єднає некуче бажання віддати надбане людям. Даруйте, якщо це звучить патетично. — Н.Д.*

В.Гавриленка, К.Гордієнка, О.Донченка, Н.Забіли, Я.Кальницького, І.Калянника, Х.Левіної, П.Лісового, А.Любченка, І.Муратова, М.Пилинської, І.Плахтіна, С.Радугіна, С.Сумного, П.Тичини, М.Трублаїні, М.Чернякова, листуванні та ін.

Певну допомогу надали мені також працівники Харківського літературного музею. Жалкую, що не звернулась до них раніше.

Звичайно, в моїй нелегкій, непростій роботі можуть бути неточності. Коли хто на них трапить та сповістить мене — заздалегідь вдячна!

Ідея побудови письменницького дому в Харкові виникла на початку 20-х років. Ініціатор — Сергій Пилипенко. Відома згадка Н.Л.Забіли, що до відповідного кооперативу вона вступила тоді, коли її синкові Тарасу було рік-півтора (він 1923 р.н.). Йшов час, збирались гроші, розроблявся проект (архітектор М.Дашкевич). Зводили будинок десь з 1927 року. Восени 1929-го він був готовий, але не заселявся через відсутність парових котлів. Як тільки їх встановили, приміщення сяк-так прогріли й почали заселення, хоча стіни були ще вогкі: хотілося ж бо новий, 1930-й, зустріти в новій оселі.

Будинок розташовано на розі Барачного провулку (нині вул. Культури, № 9) та вул. Червоних письменників (нині вул. Я.Галана, № 5).

Невідомо, як з'явилась назва кооперативу «Слово» — чи від фаху пожильців, чи від архітектурного проекту, що в ракурсі згори має форму стилізованої літери «С». У ньому п'ять під'їздів. У кожному — парадні двері ззовні, з фасаду, і вхід із двору. Ті парадні за моєї пам'яті до війни й після неї були зачинені, а не розчахнуті навстіж, як тепер.

Нумерація квартир зроблена так, немов хто дивиться на план будинку з фасаду. Тому в різних спогадах є певна плутанина — де право, де ліво. Надалі казатимемо «направо» чи «наліво» так, начебто ми ввійшли в будинок з двору, хоча рахунок квартир на площадках буде незвичний — чи не як у Талмуді: справа наліво. На дверях кількох квартир і донині збереглися старі номери в овальчиках.

Перший та п'ятий під'їзди п'ятиповерхового будинку мають по три трикімнатні квартири на кожному поверсі, решта — по дві чотирикімнатних. Мешкання, відповідно до пайового внеску, розподілялись при заселенні жеребкуванням. В архіві М.М.Пилинської зберігся список первинних основних наймачів від 3.03.1930 р., укладений на базі домової книги, віддрукований у ста примірниках і розданий новосельцям.

Ми переважно розглядаємо тут тих пожильців, які мешкали у «Слові» з 1930 р. й по 1941 р. включно та в перші повоєнні роки. Про долю багатьох із них: І.Багряного, М.Дукина, Г.Епіка, М.Куліша, Л.Курбаса, І.Сенченка, П.Тичини, М.Хвильового та ін. більш докладна розповідь ведеться в попередніх розділах книги, тому тут такі скупі рядки про М.Куліша чи М.Хвильового.

Авторці вдалось розшукати також першу повоєнну домову книгу (далі — ДК), започатковану 15.01.1945. Назви будинку «Слово» вже нема,

просто: Барачна вул., 9 (ще не Культури!). Гортати її дуже цікаво: тут вказано, звідки людина родом, рік народження, звідки прибув до Харкова (евакуація, РККА), національність, чи військовозобов'язаний, де працює чи вчиться, чи утриманець, номер квартири. Цікаво було б розшукати й подальші домові книги, але це вже нехай зробить хто інший...

Звернула я там увагу на цілий табунець літсекретарок харківського відділку СПУ: Акулова, Брусилівська, Гордієнко, Кальницька, Литвинова, Рудзевич, Юхвід. Ще є просто секретарки: Гавриленко, Донченко, Дудник, Партигул. Все це дружини чи родичі письменників... Є, звичайно, й відповідальний секретар — Н.Л.Забіла. Певна, що всі вказані посади, крім останньої — паперова фікція, вигадана для того, щоб підтримати людей в тяжкі часи, дати їм т.зв. робочі продовольчі картки.

Отже, керуймось документами, поглядаймо на план-схему й рушаймо слідом за наступною розповіддю.

ПЕРШИЙ ПІД'ІЗД

Цокольний поверх

Завдяки його наявності та значній висоті квартир (3,2 м) навіть перші поверхи розташовані не врівень з землею, а мають балкони.

Кв. 1. Праворуч від входу з двору було правління кооперативного на перший час будинку «Слово».

Кв. 2. Посередині жив управбудинком Болдінер. Незабаром він перебрався до кв. 1, а в кв. 2 вселився двірник Яким Петимко з сім'єю та братом Ангоном.

Про Болдінера й Петимка та їхню роль «гвинтиків» у машині сталінських репресій можна прочитати у І.Сенченка [53] та С.Білоконя [63]. Болдінер був понятим при арешті мого батька, Петимко — при арештах С.Пилипенка, О.Досвітнього, О.Вишні та інших.

Кім Хомич питав мене, чи пам'ятаю я, які були в Петимка діти? Добре пам'ятаю — вредні й нахабні дівчиська, — що інше міг виплекати той тато?..

Наліво був вхід до бомбосховища. Простягалось воно під другим та, частково, першим під'їздами. Сидіти в ньому, на початку війни, в темряві й задусі, тривожно прислухаючись до вибухів та виття літаків, було дуже тоскно. Незадовго до війни в одну з квартир п'ятого під'їзду, що, мабуть, «звільнилася» внаслідок чергового арешту, вселився начальник Дзержинського райвідділу міліції, з милозвучним прізвисьмом Гробовенко. При нальотах він, гупаючи важкими чобітьми по східцях, чи не найперший мчав до бомбосховища...

1-й поверх

Кв. 3. Критик О.М.Лейтес. Товаришував із В.Коряком, С.Щупаком та іншими правовірними... На відміну від твердження В.Куліша, схоже, не був репресований, якщо зважити на щільність дат багаторічних публікацій творів, наведених у довідниках.

Переїхав до Москви. Помер на 77 році життя.

По війні тут мешкав письменник Д.К.Вишневський.

Кв. 4. Письменник Л.Первомайський (Гуревич Ілля Шльомович). Згодом перебрався до Києва, а в кв. 4 вселився письменник Я.В.Гримайло.

Кв. 5. Письменник Л.К.Чернов (псевдо — Малошийченко). Помер у січні 1933 р. від сухот. Потім сюди вселився критик С.Б.Щупак — «...велика партійна «риба» від літератури», за [2]. Самійло Щупак зробив у 1934 р. доповідь на Першому Всеукраїнському з'їзді письменників: «Творчі завдання драматургії». Цікаво б почитати, як він там ставиться до «ворога народу» Леся Курбаса та до Миколи Куліша (цей «ворог» тоді ще догулював останні деньочки на свободі...).

Щупак арештований 10.11.1936. Розстріляний 10.03.1937.

Надалі тут мешкав письменник М.П.Трублаїні (Трублаєвський) з сім'єю. Звідси пішов на фронт, де й загинув.

По війні тут жила Х.М.Левіна, зараз — її діти.

2-й поверх

Кв. 6. Письменник І.Ю.Сенченко. Білявий, огрядний, врівноважений «дядя Ваня». Такі ж генетично біляві були й «сенченята» — син Ігор та донька Ляля. З ними я гралася.

Хвилю репресій І.Сенченко перебув, працюючи робітником на Луганському паротягобудівному заводі ім. Жовтневої революції й пишучи його історію. Чи не найперший дав гостру прозору антисталінську алегорію: «Із записок [Холуя]» (1927 р., із захисною псевдодатою при першодруці — 1918 р.). Шельмувався критикою, але, на щастя, з поля зору «недремного ока» випав. Націоналістичні ярлики на нього чіплятимуть уже в Києві, по війні. На схилі життя І.Сенченко напише геніального «Савку»...

Живучи в «Слові», він жартував: «Мені критика нічого не зробить, бо я над нею і я на неї...» За В.Кулішем, тут мається на увазі С.Щупак, хоча І.Сенченко мешкав над О.Лейтесом.

По війні тут мешкав письменник І.А.Багмут.

Через багато років, у 1972-у році, з кв.6 помандрує на чужину (не з своєї волі, звичайно) старший науковий співробітник «Енергосталі» — А.К.Здоровий, звинувачений у націоналістичній та антирадянській агітації. Це був його другий арешт. Перший — за протест проти масового закриття українських шкіл у Харкові, мав місце 1965 року.

Відбув у таборах ПЕРМЛАГу сім літ, втратив там здоров'я. Повернувшись, віддався боротьбі за національне відродження самостійної України.

Нині А.К.Здоровий очолює Харківське відділення товариства політ'язнів та репресованих України, займається багатогранною громадською діяльністю.

Навесні 2002 року балотувався на посаду міського голови Харкова й виставив засади національно-патріотичних пріоритетів для владних структур: «Україні — українську владу!».

Кв. 7. Спочатку тут жив письменник Г.Д.Епик. Арештований 5.12.1934.

Засуджений до 10-річного ув'язнення спільним вироком на 17 чоловік (М.Куліш, В.Поліщук, В.Підмогильний та ін.). Зісланий на Соловки. Перегляд справи 9 жовтня 1937 р. — розстріл. Розстріляний 3.11.1937. І сам загинув, і багатьох товаришів згубив. Збереглись малюнки абетки для сина та гербарій соловецької флори. А той син Ромко втонув у Дніпрі. На Байковому кладовищі в Києві обом поставлено символічний пам'ятник...

Потім у кв. 7 жив єврейський письменник Йосип Котляр, з дружиною й двома доньками — красунею Манею та руденькою, в ластовинні, Етею, мосю подружкою. Ще до війни вони переїхали в Москву.

Кв. 8. Прозаїк А.В.Головко. Ймовірно, мав певні зсуви в психіці, як наслідок багаторічної участі в Першій світовій та громадянській війнах: застрелив свою дружину й доньку, маючи намір покінчити й з собою. Неодноразово перередагував свої болючі твори, так що до репресій не надавався й став автором хрестоматійних романів — «Бур'ян», «Мати», «Артем Гармаш». Після 1934 р. переїхав до Києва.

3-й поверх

Кв. 9. Першомешканець — письменник М.Г.Хвильовий, з дружиною Ю.Уманцевою та пасербицею Любочкою. Квартира має три, а не чотири, як вказано у В.Куліша, кімнати. Чи підселювали туди кого після самогубства М.Хвильового 13 травня 1933 р. — невідомо. В ДК по війні вказано, що тут мешкає Уманцева Любов Григорівна, 1911 р.н., студентка, яка прибула із Свердловська.

Згодом там оселився Лев Абрамович Галкін, автор віршів про брянських партизанів.

Кв. 10. Єврейський поет Л.М.Квітко. Довоєнні репресії його не зачепили. Переїхав до Москви. Арештований у т.зв. справі шпигунської діяльності Єврейського антифашистського комітету й розстріляний уже 1952 р.

Кв. 11. Письменник О.І.Копиленко, родом із Краснограда, автор критикованого «Буйного хмелю», згодом упокорений у «Дуже добре». Після 1934 р. переїхав до Києва.

4-й поверх

Кв. 12. За жеребкуванням цю квартиру одержав П.Г.Тичина. Над ним, у кв. 15, оселився Майк Йогансен — поет, літератор, поліглот. Мацдрівник та завзятий мисливець був неспокійним сусідою: набивав набой, тупотів, гасаючи з собаками. Незабаром, за взаємною угодою, письменники помінялись квартирами. Тож маймо на увазі, що в кв. 12 жив М.Г.Йогансен, а поверхом вище — П.Г.Тичина, це збігається й з різними спогадами.

М.Йогансен арештований 18.08.1937. Розстріляний 27.10.1937.

Потім у кв. 12 оселився письменник І.Л.Муратов з першою дружиною Мілочкою та сином Саньком. Мілочка померла не так і давно. Олександр став кінорежисером і знімає цікаві фільми, які ми, на жаль, фактично не бачимо. Звідси І.Муратов пішов на фінську війну, потім — на Вітчизняну. Вибухом снаряда був контужений, присипаний землею, — очевидці того справили по ньому поминки. Потрапив у полон, поневірявся

в концтаборі на о-ві Узедом майже три роки й нарешті повернувся до «Слова». По війні довелося створити нову сім'ю. Мешкав у кв. 13 з дружиною, Наталією Андріївною, двома дітьми та онуком.

І. Муратов еволюціонував у поглядах та віршах і став одним із предтеч «шістдесятництва».

Кв. 13. Письменник А.С.Панів — «плужанин», сподвижник С.В.Пилипенка. Пам'ятає: «У Пилипенка було три руки: одна права — Андрій Панів та дві лівих — Василь Минко та Микола Дукин...»? [21].

Андрія Паніва арештовано 6 грудня 1934 р. Вирок — 10 років, з конфіскацією майна. Соловки. Перегляд справи 9 жовтня 1937 р. — розстріл. Страчений 3 листопада 1937 р. Син А.Паніва, Юрко, теж був репресований у 1941 р. — за дурницю, за дрібницю, — невинні малюночки в приватному листі молодого червоноармійця до друга, — 10 років таборів. Строк подовжили. Вжив. Приїздив на Україну, де на нього вже ніхто не чекав, — повернувся до Сибіру. Востаннє був тут 1998 р., гостював у мене два дні. Ходив по Харкову, прощався. Соромився, виступаючи перед студентами ламаючою українською мовою. Сибір вам не Америка... Про Панівих дивіться вище.

Кв. 14. Письменник М.М.Биковець. У нього з 1930–31 року піднаймали по одній кімнаті два молодих подружжя: В.І.Сокол з Е.С.Черняк та мої батьки. Кімната «дяді Миші» була праворуч; збереглося фото, де я сиджу в його кріслі й «читаю» газету. Далі йшла велика наша кімната та кімната Соколів у кінці коридора.

Звичайно, в 5–6 років я нічого не могла запам'ятати про наше життя. Пам'ятаю лише загальну атмосферу взаємної доброзичливості, дружніх відносин, любові та жартів. Навіть я склала якогось віршика про дядю Мишу, вправно римууючи «олівець» та «Биковець».

Дата арешту М.Биковця та загибелі невідомі. Зважаючи на мій вік на вищезгаданій фотографії, його арештовано теж у 1934 р. І — як камінь у воду...

Незабаром і ми, й подружжя Соколів отримали нове житло в п'ятому під'їзді.

У звільнену квартиру № 14 вселився письменник І.О.Плахтін. З 1934 по 1941 рік він очолював партійну організацію Харківського відділення СПУ. Нині відома й його роль у загибелі багатьох товаришів. Згадайте хоча б характеристику на Я.Кальницького в слідчій справі останнього, підписану І.Плахтіним, Л.Юхвідом та Ю.Смоличем. Коли після 1956 р. почали повертатись недовбиті жертви сталінських репресій, Іван Олексійович, уникаючи небажаних зустрічей, заметушився й хутенько перебрався до Херсона...

5-й поверх

Кв. 15. Поет-академік П.Г.Тичина. Тут він холостякував, вивчив кілька мов, грав на кларнеті, бандурі, фортеп'яно. Й писав, писав... Краївся душею за репресованими рідними, але написане для дитячої газети

страшного 33-го року «Партія веде» зробили знаменням часу, і він почав ламатись під той імідж. У 1934 р. переїхав до Києва. В квартирі залишився брат, Є.Г.Тичина, викладач української мови й літератури в школі.

Нині там з сім'єю живе Ю.Є.Тичина, нащадок роду Тичин.

Юрій Євгенович щиро шанує пам'ять поета, плекає його музейну кімнату, невтомно збирає все нові й нові матеріали. Своїм коштом встановив на будинку «Слово» меморіальну дошку. На жаль, її нещодавно вкрали сучасні дикуни-грабіжники, які посягнули й на загальну меморіальну дошку, щоб здати те на металобрухт і отримати свої юдині гривні. Вкрадено також меморіальну дошку, присвячену П.Тичині, по вул. Фрунзе, 2. Загальну таблицю немов збираються поновити. Та щоб її знову не вкрали, треба, мабуть, зробити так, як вчинила правнучка Д.І.Багалія, Ольга Юріївна: підвела до дошки електронну сигналізацію.

Кв. 16. Тут жив славнозвісний маляр А.Г.Петрицький. Новатор, «на всі руки майстер»: портрет, графіка, пейзаж, плакат та ін. Розробки театральних декорацій і костюмів для харківського театру опери та балету мали визнання не лише в Україні, а й за кордоном. Недавно видано альбом портретованих Анатолія Петрицького загинула. Загинула, як пише І.Сенченко [53], не на приватній квартирі, не у вогкім підвалі опального будинку, а в мистецькому сховищі, — нікому до цього не було діла.

Анатолія Петрицького проминула лиха доля, він зостався живим, йому дозволили переїхати до Києва, але... Але душу, долю й волю митця було знівечено. Часто, на замовлення, мав зображати партійних бонз, зокрема малював тодішнього Голову Раднаркому Панаса Любченка, причетного до загибелі багатьох українських митців, про що художнику було відомо. Портрет залишився незакінченим, бо ж «модель» застрелилася, застреливши спочатку свою дружину. Хотіли застрелити й синочка... Рука не піднялась...

За ДК й за моїми спогадами, по війні в кв. 16 жила удова М.Трублаїні Н.В.Кочина з донькою Наталкою. Вона дала нам з мамою притулок на деякий час, коли ми повернулись з евакуації. Зараз її вже нема в живих, а донька з сім'єю мешкає у кв. 20.

Кв. 17. Письменник Олесь Ясний (він же Юхим Гедзь, він же О.В.Савицький). Арештований 2.11.1936. Розстріляний 15.07.1937, в одноклець з Ю.Вухналем та І.Каляниником.

Хто жив далі в цій квартирі — не знаю. По війні (за ДК) тут оселились рідні С.Н.Радугіна-Рашиби: син, донька, дружина. Нині його невістка, Е.А.Розенфлянци, з близькими, мешкає в кв. 3.

ДРУГИЙ ПІД'ЇЗД

1-й поверх

Кв. 18. Головний редактор «Вістей» — офіційної газети — Є.В.Касьяненко. Але й його арештували як «ворога народу» й розстріляли

одним з перших. Дружина Касьяненко була репресована пізніше. Є чутка, що згодом вона покінчила життя самогубством, а доросла донька захворіла й померла.

Кв. 19. Письменник О.П.Варавва (Кобець). Був звинувачений у націоналізмі (за твір «Записки полоненого»), але вцілів. Емігрував у війну. Син (Юрко?— коли мене не зраджує пам'ять) приїздив з-за океану до Харкова кілька років тому, поглянути на свої витоки.

У О.Варавви мешкав Валер'ян Підмогильний. Я пишу, що змогла розшукати, де він жив, бо це була загадка навіть для нашого Літературного музею. Вказаний у В.Куліша другий поверх — помилка. Читасмо у Ю.Смолича [62]: В.Підмогильний переїхав до Харкова з Києва близько 1932 року. Квартири не мав. Довелось йому з дружиною та малим сніпчком «тулитися в одним-однісінькій кімнатці — вузькій, з одним вікном, винайнявши її в будинку «Слово» за чимале комірне в «теж письменника» Варавви».

Сучасники цінували В.Підмогильного як прихильника інтелектуальної прози та вишуканого перекладача французької класики.

Після арешту В.Підмогильного 8 грудня 1934 р. його родину підселили до сім'ї М.Куліша в кв. 33. Невдовзі обидві родини зовсім викинули геть зі «Слова». Доля В.Підмогильного така ж, як у М.Куліша, В.Поліщука та ін.: 10 років — Соловки — перегляд справи — розстріл 3 листопада 1937 року... Підмогильного, як і Куліша, утримували на Соловках в спеціоляторі, в камері-одиначці — дуже-бо вони були страшними ворогами радянської влади...

2-й поверх

Кв. 20. Тут жив ініціатор спорудження будинку «Слово», фундатор «Плугу», С.В.Пилипенко, з красунею дружиною Тетяною Кардиналовською та двома доньками — Асею й Мірталюю. Останні нині живуть у США. Перша — відомий філолог, друга — скульптор, поетка, авторка меморіальної дошки пам'яті батька у центрі Харкова. З ними жила також сестра Т.Кардиналовської — Ліза та її донечка Роксолана, нині киянка.

С.Пилипенко арештований 29.11.1933 р. Вирок від 23.02.1934 — розстріл. Розстріляний 3 (?)березня 1934 р.

Про С.Пилипенка дивіться раніше.

Кв. 21. Прозаїк, драматург І.Д.Дніпровський (Шевченко), із дитячих літ друг М.Куліша. Вище було наведене зізнання І.Дніпровського, що його примусили «стукати» на Куліша... Що то була за мука для душі... Помер від сухот 1.12.1934. Ходили чутки, що на нього вже був виписаний ордер на арешт, а він — хитрун! — узяв та й «урятувався» — помер.

Дружина — літераторка М.М.Пилинська (другим шлюбом за А.М.Бугаєвським, повоєнним директором ХЕТЗу, де я працювала багато років) зуміла відбитись від «ущільнення» 4-кімнатної квартири й зберегла великий цінний архів, котрий її син, О.А.Бугаєвський, передав нині у Харківський літературний музей. Марія Михайлівна — редактор, перекладач, знавець української мови. Разом з І.Вирганом уклала великий

російсько-український фразеологічний словник, який, нарешті, вийшов друком у 2000. Потреба в такому словникові дуже велика.

М.М.Пилинська прожила довге життя, спілкувалася з багатьма цікавими людьми, була пов'язана з будинком «Слово» мало не півстоліття... Видовжене привітне обличчя, високе чоло, ясні очі, доброзичлива, ледь іронічна посмішка в куточках милих уст — такою вона пам'ятається...

З моменту заселення «Слова» до кв. 21 вчашав поет Володимир Свідзинський, який жив у Харкові з 1925 р. З того ж року він був знайомий з письменником І.Дніпровським та його свояченицею Оленою. Згодом у стосунках письменників сталось охолодження. Почуття ж до Олени, котра жила разом з сестрою, Марією Михайлівною, міцніло й розквітало у вже розлученого на той час поета.

В.Свідзинського арештовано 27 вересня 1941 у Харкові й звинувачено в «антисоветской агітації». Відомості про його смерть непевні, а то й зовсім брехливі, як у «розповідях» Ю.Смолича.

З статті небожа поета, Анатолія Свідзинського (ж.«Київ», 2000, №11–12) можна отримати вірогідні відомості. Цитуємо:

«Володимир Свідзинський разом з групою заарештованих просувався під конвоем на схід Харкова. Однак ще не дуже далеко від міста виникла загроза оточення німецькими передовими військовими загонами. На цей випадок конвой мав інструкцію: заарештованих знищити. Їх загнали в сарай, облили бензином і підпалили. Володимир Свідзинський згорів живцем».

Цей злочинно-трагічний випадок стався 18 жовтня 1941 р., в селі Непокритому поблизу Харкова.

Свідзинський вперше реабілітований у квітні 1964 р. «за отсутствием состава преступления». У довідці про смерть від 23 лютого 1964 р. — прочерк, замість її причини.

У більш пізній довідці про реабілітацію від 28 червня 1995 р. можемо вже прочитати:

«Арестован 27.09.1941 года... В связи с обстановкой военного времени Свидзинский В.Е. этапирован вглубь страны и погиб при пожаре 18.10.1941 года».

Це вже ближче до істини...

У Смолича ж — суцільна брехня: і заарештований не був, і спалений не був, й загинув буцімто під час бомбардування ешелону з евакуйованими.

Донька В.Свідзинського, Мирослава, 1921 р.н., і досі живе в Харкові.

Більш докладно про В.Свідзинського можна прочитати вище, у «Додатку 5.4».

3-й поверх

Кв. 22. Письменник-гуморист Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко), друг М.Куліша. Арештований 25 грудня 1933 р. Вирок — 10 років. Покарання відбував поблизу міста Ухта, на цегельному заводі. Закінчив, як гірко жартував потім, «десятирічку». З 1943 р. жив у Києві. Помер своєю смертю 1956 року. О.Вишня мав 16 (!) братів та сестер —

було кого арештовувати любій радянській владі...

Після О.Вишні у кв. 22 мешкав Ю.Ю.Шовконяк, автор багатьох відомих творів. Очоловав правління Харківського відділення СПУ (1953–1956), був головним редактором журналу «Прапор». Ні, ні, репресованим не був...

По війні за ДК та за мою пам'яттю тут мешкали З.М.Кац та мої рідні Соколи. Спочатку приїхала з евакуації тьотя Езя, — Е.С.Черняк, з Юрасиком, трохи пізніше — В.І.Сокіл, — з «РККА, поставлений на військовий облік 6.03.45, не працює...» Вже років через двадцять ця квартира комусь сподобалась, сусідам дали по гарній окремій квартирі й років з десять, до еміграції у 1979 р., Соколи жили на Павловому Полі в трикімнатній квартирі.

В.І.Сокіл помер в Австралії у 2001 р.

Кв. 23. Письменник Г.М.Коцюба. «Грішник»: колишній есер, колишній боротьбист, що й лягло згодом в обвинувачення. Арештований у одну ніч з батьком — 21 березня 1938 р. Розстріляний у грудні 1938 р.

4-й поверх

Кв. 24. Письменник А.І.Шмигельський, другий чоловік дитячої поетеси Н.Л.Забіли. Прожили вони разом років шість, мали двох доньок, котрі померли малими. Шлюб був нещасливим і закінчився розлукою за рік-два після вселення в «Слово», але певний час А.Шмигельський ще мешкав у кв. 24. Був він, за В.Кулішем, «найнесимпатичнішою людиною в «Слові». Бив жінку й малого нерідного сина, Тараса Божка; їдучи у відрядження, міг ввімкнути на повну потужність гучномовець у запертій кімнаті й т.ін.

Ще в ті часи казали, що Антін Шмигельський був сексотом, що він причетний до арештів багатьох своїх земляків, членів літературної організації «Західна Україна» — Д.Загула, М.Ірчана, В.Бобинського, В.Гжицького, І.Крушельницького та ін. Пізніше переїхав до Львова.

Наталя Львівна Забіла народилась у С.-Петербурзі (1903 р.), в старовинній дворянській сім'ї Забелло. Маючи таку «пляму» на своєму походженні, дійшла до статусу керівника Харківської організації СПУ, члена правління СПУ, члена КПРС. Близько 1948 р. переїхала до Києва.

Була чемна, привітна, добре вихована, толерантна, дуже красива й дуже розумна. І, як це часто буває з неординарними людьми, — нещаслива в подружжі...

Кв. 25. П.О.Христюк: колишній «боротьбист» із оточення В.Винниченка, автор монографій про його творчість, державний діяч за часів УНР. Арештований 2.03.1931, разом з В.Голубовичем, В.Мазуренком та М.Чечелем, теж видатними діячами УНР. Після десятирічного мордування П.Христюк загинув 19 вересня 1941 р. в одному з концтаборів СЕВВОСТАГу (північно-далекосхідні табори, з Управлінням в Магадані). Миколу Чечеля розстріляно в Суздалі 9 вересня 1937 р., Василя Мазуренка — 21 листопада 1937 р. в Алма-Аті. Чи не одна з найстрашніших — доля Всеволода Голубовича, колишнього прем'єр-міністра Центральної Ради:

багаторазові арешти, починаючи з 1919 р., тюрми, звільнення, поневіряння без роботи, 1932 р. — арешт і вирок на 10 років концтаборів, зменшення строку, додання строку, загибель у ярославській тюрмі 16 травня 1939 року. Двадцять років муки, наруги, мордування, катування... За віщо?!

Трагічна доля й Олександра Шумського, теж колишнього члена Центральної Ради, колишнього наркома освіти України. Його арештовано 13 травня 1933 р. й кинуто участь в «УВО». 10 років, Соловки, одиночний спецізолятор, як і в М.Куліша, В.Підмогильного та ін. Довгий час вважалось, що він покінчив життя самогубством восени 1946 р. За свідченням П.Судоплатова, начальника відділу диверсій та терору при МГБ СРСР, восени 1946 р. його отруїли в лікарні, в Саратові, за розпорядженням Абакумова.

5-й поверх

Кв. 26. І.І.Сухомлин. Нічого не змогла розшукати про нього. Звісно, загинув, бо ж товаришував з Йогансеном, Слісаренком, Вражливим, Плужником, Вухналем та ін...

Потім жив Борис Бездомний (Карелін). Доля невідома.

Згодом тут жили двоє щирих друзів, самобутні українські маляри' — Іван Падалка та Василь Седляр. Серед багатьох їхніх робіт відомі прекрасні настінні фрески, котрими вони оздобили новий Червонозаводський театр (згодом — Палац культури ХЕМЗу). За рік-два, за вказівками партії, знищено і митців, і фрески, бо ж і те, і друге було оголошено «формалістичним» й «контрреволюційним». Арештовані 30 вересня 1936 р. Розстріляні 13 липня 1937 р.

Цю клітинку-квартиру треба було б зафарбувати у чорний колір тричі...

Нас брав сумнів, чи жив у «Слові» драматург Я.А.Мамонтов? Аж ось у ДК натрапила: Мамонтов Альберт Якович, 1925 р.н., студент театрального інституту, прописаний у кв. 26. Значить, батько мешкав у «Слові», — тут чи в іншій квартирі. Просто так сина б не прописали, аби не жив раніше.

Вже в наші часи у цій квартирі зо два роки жив Іван Михайлович Перепеляк, котрий з 1994 р. очолює Харківську організацію Національної СПУ.

Потім тут кілька років мешкало моє любе подружжя Верховенів — Володимир Миколайович та Олександра, Шурочка. Обоє поети, обоє щирі українці, обоє добрі люди, обоє роками набирали й перебирали мій багатостраждальний рукопис.

Кв. 27. Письменник В.Т.Юрезанський. Розмовляв і писав виключно російською мовою, що було рідкістю на ті часи у «Слові». Жив з дорослим сином Борисом. Був у розлуці з дружиною, Галиною Орлівною, яка мешкала там же. Згодом виїхав зі «Слова». Вцілів.

Письменниця, акторка Галина Орлівна (Г.І.Мневська-Полішук),

першим шлюбом — за письменником Климом Поліщуком (репресований, загинув на Соловках). Г.Орлівну арештовано в 1930 р., — чи не найпершою в «Слові», й заслано до Казахстану. На Україну повернулася лише на старість.

Нині у кв. 27 мешкають підселені навзаєм критик та провідник «Спадщини» Валерій Дяченко й пост-бунтар-робітник Микола Козак — козацькому роду нема переводу...

ТРЕТІЙ ПІД'ІЗД

Між другим та третім під'їздами була розташована кочегарка. Біля неї — гора вугілля, з якої взимку дітлахам так гарно з'їжджати санчатами. А ще коли разом з тобою улюблений батюнічка...

Зліва від вхідних дверей під'їзду, в цокольному приміщенні, жив швець. Теплої пори він лагодив взуття прямо надворі, сидячи на ослінчику під вікнами своєї квартири.

1-й поверх

Кв. 28. Критик, літературознавець В.Д.Коряк (Волько Блумштейн). Хоч його друзими-приятелями й були С.Шупак, І.Кулик та інші микитенки-кириленки, причетні до загибелі багатьох українських письменників, та все ж В.Коряк у своїх літературознавчих і критичних статтях, у виступах під час літературних дискусій був м'якший, поміркованіший, толерантніший, ніж той же Самійло Шупак.... А потім — «Мавр зробив свою справу...» — знищили всіх. Коряка арештовано 1.10.1937. Розстріляний 22.12.1937.

Зі слів Е.А.Розенфлянци, невістки письменника С.Н.Радугіна-Рашпи, її свекор був понятим при арешті В.Коряка. Тож він бачив, як дружина Коряка вчепилася в чоловіка й залякла на ньому, волаючи: «Не пущу! Не віддам! Беріть і мене з ним!» Довелось загальмувати процес арешту й з'їздити по другий ордер. Так їх і винесли зчепленими й укинули до машини. Зостались дві доньки — Оксана, сімнадцяти років і Галина — двадцяти двох. Щоправда, в [1] написано, що Софію Лазарівну Коряк арештували за три тижні після чоловіка й заслали на п'ять років до Караганди. Тож вірте, чому хочете... Так чи інак, а вона вижила.

Цікавий запис в ДК: доньки покійного В.Коряка повернулись з евакуації і прописані в кв. 25. Галина вже інженер, Оксана — студентка. С.Л.Коряк, яка отримала паспорт у Акмолинській області на початку 1945 р. (відбула «свої» п'ять років ще й зверх того!) й приїхала, логічно, до Харкова, до дочок, в домову книгу вписана, але нема гербової марки й відмітки про прописку, а запис навхрест перекреслений — не прописали... Пізніше вона жила у «Слові» з онукою в кв.6, разом з А.К.Здоровим, відомим харківським правозахисником-дисидентом. З його слів: Софія Лазарівна так набідувалася-наголодувалася за часів своїх концтабірних поневірянь, що і в 60–70-ті роки дрижала над хлібом, часто не могла заснути, не сховавши шматок... Померла на початку 70-х рр. Рідні згодом виїхали до Ізраїлю...

Кв. 29. Композитор П.О.Козицький з дружиною-артисткою, батьками та сином Тарасом. Часто з вікон квартири лунали музика та спів. Виїхав до Києва.

2-й поверх

Кв. 30. Тут жив письменник М.І.Яловий (псевдо — Юліан Шпол), друг М.Хвильового, з дружиною Л.Є.Вовчик-Блакитною (удовою по В.Блакитному) та пасербицею Майєю Вовчик-Блакитною. Яловий арештований в ніч з 11 на 12 травня 1933 р. Присуд — 10 років. Свірлаг, між Онезьким та Ладозьким озерами. Перегляд справи горезвісного 9 жовтня 1937 р. — розстріл. Розстріляний 3 (?) листопада 1937 р.

В [1] вказана дата арешту Ялового: в ніч з 12 на 13 травня. Жіноча інтуїція й фізматівська логіка підказували мені — щось тут не так, — не в'язалося це з самогубством М.Хвильового вранці 13 травня. Хай після арешту чоловіка Лідія Євгенівна й прибігла до Хвильового. Але коли б той міг миттєво прийняти рішення про самогубство, написати передсмертні записки, зібрати друзів, частувати їх і — застрелитись? Якщо ж припустити, що М.Ялового арештовано в ніч з 11 на 12 травня, — все стає на свої місця. Ї я непевною рукою змінила дату арешту в своєму примірникові [1] та в таблиці № 1, жахаючись власної зухвалості — як же це шановні автори збірника не помітили того нонсенсу? Аж тепер відлягло від серця, коли знайшла у С.Білоконя [63] підтвердження свого припущення: в збірці «З порога смерті...» ця дата помилкова.

Л.Є.Вовчик-Блакитну теж незабаром арештували. Через багато років вона розповідала С.Білоконю: коли її звільняли (чи реабілітували?), вона запитала слідчого, в чому її звинувачували? «А Ви ж самі підписали звинувачення», — відповів той. Проглянули слідчу справу і знайшли в ній два чистих аркуші, з її (чи не її?) підписом, де мусило бути звинувачення. Там підпишеш, що бажають... А в слідчих і часу не знайшлось, щоб заповнити чисті аркуші. Так і карали — невідомо за що...

Коли пишуть, що арешт М.Ялового був першим у будинку «Слово», забувають про Річицького, Орлівну та Багряного.

Потім у кв. 30 жив письменник Л.А.Юхвід.

Кв. 31. Письменник Олесь Досвітній (О.Ф.Скрипаль-Мищенко), родом з Вовчанська. Цікаве життя, активна участь у побудові нового суспільства, велика літературна спадщина, зарубіжні переклади. Арештований 19.12.1933. Розстріляний 3.03.1934.

Його удова, М.І.Курська, у 1955 р. зажадала від органів КГБ потрібну їй офіційну довідку про дату смерті чоловіка, хоча про його розстріл у 1934 р. вона ще в 1935 р. була поінформована під розписку. Листування тяглося п'ять років і супроводжувалося всілякими брехливими варіантами. Нарешті їй видали довідку, підписану високими чинами, що О.Досвітній помер від інфаркту в місці ув'язнення 9.06.1934. Довідка 1961 року...

У цій квартирі жив швагер А.Головка — І.Маненко, батьків «одноділець». Ймовірна доля — як у більшості «слов'ян».

3-й поверх

Кв. 32. Письменник П.Й.Панч — валківчанин, учасник Першої світової й громадянської воєн. Лояльний до влади. В 1934–35 рр. переїхав до Києва, в новий престижний письменницький будинок «Роліт» («робітнича література»...).

Якийсь час кв. 32 була комунальною. Тут мав робочий кабінет Кость Гордієнко, серед інших мешканців жив письменник І.О.Вирган, арештований восени 1940 р. Присуд — 10 років. Покарання відбував у ПЕЧОРЛАЗі. Влітку 1944 р. справу переглянуто і — о диво! — людину достроково звільнено. Воював. За ДК: Вергун (псевдо — Вирган) Іван Оникійович, 1908 р.н., родом з Полтавщини, українець, повернувся з лав РККА, прописаний у кв. 33 з 1949 року, разом з дружиною, Катериною Іванівною Жуковою, з Охтирки, та двома доньками — Лесею й Наталею. Згодом мешкав у кв. 44.

Нині тут мешкає поетеса О.С.Тараненко.

Первісний номерок кв. 32, в овальчику, зберігся й досі.

Кв. 33. Драматург світового масштабу М.Г.Куліш. Арештований 8.12.1934. Присуд — Соловки. Перегляд справи 9 жовтня 1937 р. — смертна кара. Миколу Гуровича Куліша розстріляно або втоплено 3 листопада 1937 року. Пам'ятає: «На честь ХХ роковин Жовтня!»?

Сім'ю спочатку «уцілинили» з чотирьох кімнат до двох, а невдовзі й зовсім викинули з будинку «Слово». До 1942 р. вони мешкали на Москалівці, поневірялись, потім емігрували — Німеччина, Америка. Син М.Куліша, Володимир, першим на весь світ повідав про трагедію будинку «Слово». Чи тільки ж цього будинку?!

Про М. Куліша дивіться у першій частині книги та в додатку 5.1 у другій.

У «звільненій» кв. 33 по дві кімнати одержали молодий поет Марк Черняков та актриса Поліна Куманченко.

4-й поверх

Кв. 34. О.А.Слісаренко, із Великобурлуччини, — поет, прозаїк, критик, публіцист, велетень і красень. Пікірувався листовно з Горьким, коли той зверхньо погордував пропозицією перекласти його «Мать» на українську мову... Але й довіряли Слісаренкові бути «громадським обвинувачем» на показовому процесі СВУ, що відбувався в харківському оперному театрі. Та стало «треба» — арештували й Слісаренка — 29.04.1934. Присуд — 10 років. Соловки. Перегляд справи 9 жовтня 1937 р. — розстріл. Розстріляний 3 (?) листопада 1937 р.

Згодом у частині цієї квартири жила єврейська поетеса Х.М.Левіна та Арон Копштейн, який загинув у фінську війну.

В повоєнній ДК я натрапила на прописану там Ганну Дмитрівну Слісаренко, 1890 р.н., ймовірно, удову письменника.

Кв. 35. Письменник Андрій Річицький (псевдонім Анатолія Пісоцького), колишній член Центральної Ради, дослідник творчості

Т. Шевченка та В. Винниченка, вчений, 1882 р.н. Його арештували після самогубства М.Скрипника (1933). Розстріляний 1934 року в селі Баштанка Миколаївської обл. Загибель оповита таємницею.

5-й поверх

Кв. 36. Тут до 1934 р. жив письменник Аркадій Любченко з дружиною, артисткою Горською та її дорослими дітьми — сином Володимиром і донькою Тамарою, заміжною за Ю.Яновським. Невдовзі А.Любченко розлучився з Горською й оженився на доньці наркома землеробства Дудника, Ніні Яківні. Після народження сина Всеволода в 1936 р. сім'я перебралась до Києва. Київський період життя А.Любченка за «совітів» та під час окупації цікаво описаний ним самим у «Щоденнику» [29]. Аркадій Любченко характеризувався сучасниками як «вишуканий мініатюрист» [35], як «...останній представник блискучої літературної фаланги мешканців «Слова» — за В.Кулішем.

Емігрував до Німеччини. Помер після операції 25.02.1945 р. Малого синочка рятував спочатку батько, а по його смерті — мати. Врятували, вцілів, живе у Харкові.

По війні у кв. 36 якийсь час мешкав Олександр Абрамович Хазін.

Кв. 37. Тут жив молодий вірнопідданий комсомольський поет П.І.Усенко. Репресії його обминули. Чому б і ні, коли не соромився блюзнірськи оспівувати «героїчну» працю «людей Біломорбуду»... Таких письменників треба було берегти... Помер у 75 років.

ЧЕТВЕРТИЙ ПІД'ЇЗД

Справа від входу до цього під'їзду була розгашована пральня. Мала на дверях якісь металеві деталі, котрі ми, діти, любили лизати в великі морози, радіючи, що примерзає язик і треба його віддирати...

Цокольний поверх

Кв. 38. Тут мешкав, за списком, О.І.Турган. Про нього нічого не відомо. Згодом тут жив Товій Абрамович Белін, перукар, з дружиною й дітьми, — Риммою та Феліксом, ми разом гралась. Вже в наші часи «діти» емігрували.

1-й поверх

Кв. 39. Поет-футурист Михайль (Михайло) Семенко. Мав дружину-красуню, Наталю Ужвій, та двоє дітей. Певні причини призвели подружжя до розлуки. Не останньою з них було пияцтво. Споювали Семенка друзі-приятелі: Антін Дикий та Олекса Полторацький, «які від п'яного Семенка довідувались багато такого, що потім стало важким обвинувачувальним матеріалом у його процесі» [2].

Розлучившись з Н.Ужвій, М.Семенко жив то в Києві, то в Харкові. Його арештували у поїзді, 25 чи 26 квітня 1937 р. Півроку мордування й вирок від 23 жовтня 1937 р. — розстріл. Стратили не гаючись — того ж дня.

Кв. 40. Письменник Петро Лісовий (Петро Андрійович Свашенко), родом із селища Деркачі, що під Харковом. Жив тут з дружиною,

донькою й сином. Автор багатьох збірок оповідань та нарисів, один з найпопулярніших журналістів 20-х років на Україні. Брат кіноактора-довженківця Семена Свашенка, символу українця в «Арсеналі» та «Землі».

Арештований 25.04.1935. Присуд — 10 років. Покарання відбував поблизу Медвежегорська, в БІЛБАЛТЛАЗі (Онезьке озеро, Біломоро-Балтійський канал, деревообробна, целюлозна та паперова промисловість), — за 400 км від Пукси, де поневірявся й мій батько.

Перед війною дружина спромоглася поїхати туди до нього на побачення. Вона ледве впізнала чоловіка: де його статура, смоляний чуб, щокібалабухи?.. Перед жінкою стояла худа, бліда, змучена постать, яка сказала голосом Петра: «Настусю, я звідси не виїду...» Все. Дата смерті невідома. Розшуки в повоєнні роки дали лише один наслідок: довідку з московського військкомату, що П.Лісовий-Свашенко загинув на фронті 17.01.1943 р. Його дружина не йняла цьому віри: аби був живий і вільний хоч день, хоч годину, хоч хвилину, — не міг не сповістити про це близьких.

Рідні письменника померли не так і давно. Лише восени 1999 р. помер син, Павло, краший друг юнацьких років Володимира Куліша. За рік до того я взяла від Талочки Гавриленко, що він живий, все збиралась, все збиралась... Напевно, почула б від нього щось цікаве, та ба... До речі, про Талу Гавриленко: вона старша від мене років на три, але в неї збереглась гарна пам'ять, і вона мені дещо розказала про мешканців «Слова». Бачила я її востаннє на початку травня 2000 р., в червні хотіла щось з'ясувати, подзвонила — Талочки вже нема... Треба поспішати... Треба поспішати кінчати писати й видавати книжку...

Після арешту П.Лісового, як я вже писала, його сім'ю перевели до однієї кімнати в кв. 36. Там і зараз живуть удова Павла, син та онук¹.

У кв. 40 з п'ятого під'їзду перейшов дитячий садок. Я до нього ходила два-три роки...

2-й поверх

Кв. 41. Письменник І.К.Микитенко, офіційний «драмороб». Про нього, про його моральне обличчя я писала раніш (спираючись на [2, 21, 53]). Багато він допоміг владі в її боротьбі з «ворогами народу». В кінці 1934 р. переїхав до Києва. В квартирі залишився його брат Григорій, незабаром репресований. Восени 1937 року почались гоніння й на І.Микитенка. 4 жовтня 1937 р. він пішов з дому, сказавши дружині, що йде здавати особисту вогнепальну зброю. Більше його живим не бачили. Відомості про смерть різноманітні. Найбільше ймовірна відповідь, отримана дружиною вже 1956 року, що тіло І.Микитенка знайдено 18 жовтня 1937 р. на околиці Києва, з вогнестрільною раною в голові, і що тоді ж судово-медична експертиза констатувала самогубство.

Кв. 42. Тут мешкав сусід та одностудець Микитенка Іван Юліанович Кулик — за паспортом Ізраїль Юделевич (псевдо — Василь Роленко та

¹ В останню годину верстки: знайшовся записник Петра Лісового...

ін.). У 1934 р. він, єврей, очолив новоутворену Спілку письменників України. Чому, за які заслуги? Не знайшлося кращого? Перевівся на Україні козацький рід?..

(Це нагадало мені ситуацію останнього десятиріччя в Харкові, коли Г.О.Алтунян, напівєврей, напіввірменин, колишній дисидент, то вів перед у «Меморіалі», то очолював товариство колишніх політв'язнів та репресованих, то був одним із співголів харківського крайового РУХу, очолював, головував, висував різноманітні проекти, йшов усе вище, дістався до Верховної Ради, а з неї — шубовість у бізнес та банківську справу... Подібну путь пройшов і пан Валерій Мещеряков: очолював харківський «Меморіал», теж був співголовою РУХу, потім — Верховна Рада, обласна держадміністрація. Це той п.Мещеряков, котрий у Верховній Раді ганив символіку Української держави, котрий на початку 2000 р. міг сказати, що йому не подобається слово «дерусифікація» і що «поки губернатором області є Олег Дьомін, а Валерій Мещеряков — його заступником, п'якого «перегину» (зміни? — *Н.Д.*) в «язиковій» політиці на Харківщині не відбудеться». Цікаво, чи згадують коли пп. Алтунян та Мещеряков наші палкі найвні суперечки за часів початку «Меморіалу»?..¹

І.Кулика арештовано 27 липня 1937 р. На момент арешту він — член московського ЦК ВКП(б) та ЦВК УРСР, директор Партвидаву ЦК КП(б)У. Розстріляний 10 жовтня 1937 р. «Багато накоїв лиха, не одного письменника відправив до НКВД, аж і сам пішов тією ж дорогою, що її стелив другим. За ним ніхто не жалкував» [2].

Жалкувала ж бо, мабуть, дружина, Люціанна Піонтек, німкеня з Полтавщини. Вчителювала, була літредактором у видавництві «Мистецтво», працювала разом з чоловіком у Канаді. Авторка однієї збірки віршів, однієї — оповідань. Партійка. Іван Кулик потягнув за собою в безодню й дружину, зізнавшись, що, мовляв, залучив і її «до шпигунської роботи на користь англійців», а вона, вірна, й потвердила. Л.К.Піонтек арештована 5 серпня 1937 р. Розстріляна за півтора місяця, 25 вересня 1937 р.

3-й поверх

Кв. 43. Письменник А.В.Дикий. Відомостей про нього мало: трохи у В.Куліна, трохи у І.Сенченка. Якщо виходити з подій, описаних І.Багрянним у «Садів Гетсиманському», А.Дикого арештовано десь у 1937–38 рр. Коли страчено — невідомо. З «Саду»: в'язні в камері розважаються, вигадуючи різні проекти, що б вони зробили, аби їх оце випустили. Доходить черга до А.Дикого: «А я б, якби мене випустили... я б! Всю дорогу, аж од самої Холодної Гори... горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків!», — проект Дикого неперевершений, і в'язні замовкають...

Згодом у кв. 43 мешкав Терень Масенко. Яр Славутич у «Розстріляній музі» [64] й його включає в реєстр, зазначаючи: «був коротко репресований». По війні Т.Масенко жив уже в Києві, а тут zostались

¹ В. Мещеряков помер у липні 2002 р.

його сестри, любі мої «тьотя Фіма» та «тьотя Оксана». Були ж вони, Масенки, «грішні» — мали родича в Америці...

Кв. 44. Тут мешкав невідомий нині письменник Д.А.Фельдман. Близько 1932 р. переїхав до Москви.

Здається, потім тут трохи жив поет-академік М.П.Бажан, в якого піднаймав кімнату його друг Юрій Яновський. Чи не тут створені «Чотири шаблі», шедевр «Вершники» (це ж у нас, у нас!), що захопили Луї Арагона й Вс. Вишневського, ті самі «Вершники», які у воркутинському таборі переказував Григорію Костюкові ув'язнений москвич, учень геніального музика Прокоф'єва? Їх і на фронті знаходили в підсумках бійців, пробіті кулями... Одних тільки «Вершників» було б достатньо для слави культури. В них наявні як суперечності доби, так і безумовність шедевра.

Згодом М.Бажан переїхав до Одеси, на кінофабрику, а Ю.Яновський, перед війною, — до Києва.

З січня 1934 р. й до свого арешту 4.11.1936 р. тут мешкав молодий поет-сходознавець Іван Калянік з любою дружиною Олександрою та крихітною донечкою Жанною. Разом з Т.Масенком та В.Мисиком навчався в нещодавно відкритому технікумі сходознавства. Жив, любив, творив...

Каляніка мордували по тюрмах Харкова й Києва більше ніж півроку й засудили до страти. Убитий 15.07.1937 р. На той час мав лише 26 років, — чи не наймолодший серед загиблих... А побачили б ви опис «книг ізятой літератури, как контрреволюционной, националистической, принадлежащих И.Каляникову»: книжки самого Каляніка, Влизька, Епіка, Масенка, Вухналя, твори історика Грушевського, «Рапорти української літератури з'їздам», «Портрет Императора Александра I» — все гріх, все крамола...

Сім'ю одразу ж переселили в напівпідвал. У жовтні 1937 р. арештували й заслали на вісім років до Сибіру й молоду дружину (вже удову...) — як члена сім'ї ворога народу. Дитину ледве встигли підхопити дідусь та бабуся по батькові, котрі жили поблизу. Вона мала чотири рочки, коли втратила батька, п'ять — як лишилась без мами. Була в Харкові до війни, в війну, після війни. Мала вже чотирнадцять, коли мати нарешті спромоглася приїхати по неї з Сибіру. Згодом вони повернулись до Харкова.

Іван Калянік — 1911 р.н. Міг би й зараз радіти життю разом з донькою, онукою, правнуком та праправнучкою, аби не лиха доля...

І.І.Каляніка реабілітовано у 1958 році, але ні батько, ні дружина до самої смерті не знали, як він загинув. Жанні Йванівні стало відомо про розстріл лише у 1989 році, й це було для неї великим потрясінням...

По війні в кв. 44 жила родина І.О.Виргана, а ще пізніше — молодий талановитий поет Роберт Третьяков.

4-й поверх

Кв. 45. Письменник С.Н.Радугін-Рашпа. Брав активну участь у будівництві «Слова»; дуже пишався тим, що йому вдалося дістати дефіцитний на той час дубовий паркет. Вимушена роль понятого при

арештах так вплинула на Самійла Ноевича, що він немов стерявся розуму: не їв, не пив, ні з ким не розмовляв, стовбичив біля вікна... Довелось десь на рік покласти його до Сабурової дачі, в психіатричну лікарню. Лікування майже не давало наслідків. Тоді його син забрав батька під розписку й повіз до моря, в санаторій, у Геленджик. Той там трохи очуяв. Помер в евакуації в 1942 р.

Кв. 46. М.Ю.Панченко. За В.Кулішем: «На четвертому поверсі жив письменник Панченко, який працював у дитячій літературі. Мав дружину і двоє дітей. Був заарештований». Більше відомостей про нього я не знайшла. Згодом жив письменник Р.М.Брусиловський.

5-й поверх

Кв. 47. Літературний критик і науковець І.Я.Айзеншток. Переїхав до Ленінграда. Так декому щастило врятуватися: доктору словесності — подалі від «Слова»...

Кв. 48. Літературний критик, директор прес-агентства РАТАУ, заступник головного редактора видавництва «Література і мистецтво» І.Н.Лакиза. Єдиний у «Слові», — за В.Кулішем, — хто мав персонального візника. Решта братчиків-«слов'ян» ходили пішки або користувались трамваем... Звичайно, член КП(б)У. Виключений з її лав у 1932 р. за редакторський недогляд. Переїхав до Москви, оскаржив виключення, поновлений у партії. Арештований у Москві 19 грудня 1934 р., відправлений до Києва. Вирок — 10 років СИБТАБу, спецзона Теміртау. Перегляд справи 2 листопада 1938 р. — розстріл. Страчений у листопаді 1938 р.

П'ЯТИЙ ПІД'ІЗД

Цокольний поверх

Кв. 49. Перекладач, літературний редактор Г.Ф.Піддубний. Репресований. Доля невідома, та здогадатись не важко...

Кв. 50. Письменник-сатирик, батьків земляк, І.Д.Ковтун (Юрій Вухналь). Арештований 2.11.1936. Розстріляний 15.07.1937. Згодом тут влаштовано їдальню.

Кв. 51. До 1935 р. там був дитячий садок. Потім його переведено до чотирикімнатної кв. 40.

В наступні роки тут жили письменники: М.П.Фуклев (болгарин, арештований 28.10.1938. Вирок — ВМП. Вбитий 4.11.1938 р.); Юрій Герасименко; М.Ледянка (був репресований, вцілів).

1-й поверх

Кв. 52. Письменник В.З.Гжицький. Один з організаторів літературного об'єднання «Західна Україна», куди ввійшли 57 письменників, які емігрували з Польщі до радянської України. Арештований 7 грудня 1933 р. Батькове прізвище як «ворога народу» вперше зустрічається в зізнаннях Гжицького. Ордер на арешт ще має лише 32-й номер... Вирок — 10 років. Республіка Комі, за полярним колом. Працював за першофахом — агрономом, може, тому й уцілів. У 1946 році — перегляд справи, додано

ше чотири роки. Звільнений лише 1956 року. Переїхав до Львова. У хрущовську «відлигу» встиг написати й видати книжку про свої з Остапом Вишнею гулагівські поневіряння.

Кв. 53. М.В.Доленго (Клоков) — поет, критик, доктор біологічних наук. Був недовго репресований. Уцілів. З його дітьми, близнюками Светою й В'ячиком, я товаришувала, — вони були близькі мені за віком. В'ячик — художник, начебто живе у Львові.

Кв. 54. Першохазяїном цієї фатальної квартири був Василь Вражливий (В.Я.Штанько). Василь відзначався надзвичайною гостинністю, й тому тут повсякденно мешкали тимчасові пожилці: Є.Плужник, коли приїздив з Києва, І.Багрянний — з Охтирки та ін. Спали, де хто примоститься — на столах, на підлозі... Квартира становила собою своєрідний клуб-вулик, — чи ж то вулик для ведмежих «взяток»?

16 квітня 1932 р. тут відбувся перший арешт І.Багрянного. Хазяїн ще виступав за свідка...

У 1932 р. з панської Польщі до України за прорадянську діяльність була вислана велика сім'я А.В.Крушельницького: він сам, дружина, четверо синів з сім'ями, донька. Класична інтелігенція: Антін Крушельницький — письменник, педагог, журналіст, видавець, міністр освіти в ЗУНР; старший син, Іван — учитель, поет, вправний графік, мистецтвознавець. Й інші не пасли задніх. Жінки мали фах письменниці, акторки, лікарки. Тимчасовий притулок сім'я знайшла у того ж Вражливого...

Антон Крушельницького арештовано 6.11.1934. Вирок — 10 років, з конфіскацією майна. Відбувати покарання 56-річного в'язня повезли на Соловки. Там він збожеволів. Перегляд справи — розстріл. Страчений 23 жовтня 1937 року.

Водночас арештовані старші сини, Іван та Тарас, й розстріляні 14 грудня 1934 р., разом з Г.Косинкою, Д.Фальківським, О.Влизьком та ін. (дивись таблицю № 1) — як жертвоприношення Кірову.

Двоє молодших, Богдан та Остап (19-ти років!)стали «заключеними каналоармейцями» Біломорбуду (звідки й походить озвучасна совковим фольклором абревіатура «зека» — стягнуте «зек»). Згинули безслідно.

Доньку, Владзю, Володиміру, лікарку — теж запроторили на Соловки. Лікувала, доки дозволяли. Там вона ніби встигла царешті — за наукою все ніколилось — завести собі, мабуть же, аби підтримати, порятувати — таборового мужа, земляка батькового фаху, видатного письменника Мирослава Ірчана. Рахуймо: разом з зятем лише розстріляних п'ятеро... Ще не кажемо їм «Прощайте!», бо невдовзі з горя та всіх потрясінь слідом за ними у 1935 р. пішла й Берегиня роду, в минулому — письменниця, блискуча акторка. А ще ж були невістки та малі диточки, — як вони гинули, як рятувались — читайте далі...

Агов, сучасні українські письменники! Чи ж доля Крушельницьких — не тема для роману-трагедії?

Хазяїна кв. 54 В.Вражливого арештували слідом, 25 грудня 1934 р.

Вирок — 10 років концтаборів. Соловки. Перегляд справи — розстріл. Страчений 8 грудня 1937 р.

Отже, порахуйте, скільки разів треба буде штрихувати цю квартиру-цивтар, — суцільне чорне тло: Багряний, Вражливий, плюс двоє... семеро... восьмеро Крушельницьких...

Згодом, до 1937 р., у кв. 54 жив Сергій Борзенко. Пізніше — М. Дашкієв, І. Шутов. І зараз там мешкає удова останнього, Є. Г. Шутова, 1921 р.н. Жили вже благополучно, тобто, може, й мали які негаразди, але, в усякому разі, не були репресовані. Шутови немов чули, як батько кричав, коли його вночі вели вниз сходами: «Я не винний! Я не винний!» Про це вони розповіли моїй матері через багато років...

2-й поверх

Кв. 55. Письменник І. У. Кириленко — комсомольський вожак, член партії, довірена особа та секретар «всеукраїнського старости» Г. І. Петровського (Кириленко, а не Вражливий, як вказано у В. Куліша), громадський діяч, «твердокам'яний більшовик» за визначенням однодумців-сучасників, «безбожний п'яниця і бабій» — за В. Кулішем. У нього ж: «Кириленкові було відомо, що коли хочеш добре й сито жити — тримайся партії. І він її тримався, хоч і не мав таких успіхів, як Микитенко».

Писати про І. Кириленка не хочеться: гарного нема чого, а погане, коли бажаєте, читайте в [1, 2, 21, 53 та ін.].

В 1934 р. І. Кириленко переїхав до Києва, став відповідальним секретарем Спілки письменників й очолив київську письменницьку партійну організацію. Арештований 21 лютого 1938 р. Розстріляний 23 вересня 1938 р.

Після від'їзду І. Кириленка до Києва у кв. 55 оселився письменник В. Н. Гавриленко, який кількома роками перед тим вів свій «Трактор» у наступ на «Плуг»; пізніше — нарисовець брежневської 18-ї армії на т.зв. Малій Землі...

Кв. 56. В. Г. Меллер — головний декоратор театру «Березіль». Один з небагатьох близьких друзів Леся Курбаса. Дивно, що його обійшла доля останнього, але й таке іноді траплялося. Десь у 1935–36 рр. він вибрався з будинку «Слово», жив і працював у Харкові до 1953 р., потім переїхав до Києва.

У звільнену кв. 56, зібравши грошей на пайовий внесок, вселились письменники М. Л. Нагнибіда та В. І. Сокіл. Про останнього я багато писала раніше, й далі буде.

По війні у цій квартирі оселився письменник, учасник двох світових воєн Семен Сумний (С. М. Угрюмов). І зараз тут живе його донька Роксана з близькими.

Кв. 57. Спочатку тут мешкав В. М. Сосюра — один з найзадушевніших українських ліричних поетів. Хоч він і походив із робітничої родини, та мав «пляму» на біографії — короткочасне перебування в армії Петлюри. Потім перейшов на бік червоних, став членом комуністичної партії. Жив у Харкові десь до 1934–35 рр. Пияцтво, домашні бійки-сварки,

справжні чи вдавані напади божевілья вирізняли його серед пожилців будинку «Слово». «Чи це вправді була така безвольна людина, чи це його пиячення було такою маскою, як і часті випадки божевілья, з якими Сосюра попадав на Сабурову дачу звичайно перед партійною чисткою, не знаємо», — пише В.Куліш.

Як непросто було жити щирою тонкому вишуканому лірикові за «совкових» часів — тепер зрозуміло. Ось вам відомий вірш В.Сосюри «Балада про комсомольця»: «Бій одлунав, жовто-сині знамена / затріпотіли на станції знов, / і до юрби полонених / сам курінний підійшов...» Курінний пропонує полоненим виказати командирів та комуністів, обіцяючи за те зберегти решті життя. Всі мовчать. Потім наперед виступає один юнак і каже: «Я — комсомолец... Стріляй!». І так цей вірш вчили покоління... Спочатку ж було написано, що на станції тріпотіли червоні знамена, до юрби полонених підходив червоний комісар і т.ін., а потім: «Вийшов один... і сказав комісару: «Я — українець... Стріляй!»

Вимушена мімікрія та хитрощі не завжди рятували Сосюру. Били його часто й до війни, й після неї. Що, здавалося б, крамольного в кличних, глибоко патріотичних рядках вірша «Любіть Україну!»? Та ба, партія знайшла там таке, що ой-ой-ой...

Після Сосюр у 57-й квартирі з 1934–35 року жили ми, письменницька родина М.В.Дукина. Одну з трьох кімнат спочатку було надано як творчу майстерню молодому поету, а згодом доцентіві вузу, М.В.Чернякову. Батько й Марко Володимирович заприятелювали, часто ночами грали в шахи, читали один одному вірші, ділились творчими задумами. Незабаром уся квартира стала наша.

М.В.Дукина арештовано 21 березня 1938 р., в одну ніч з Г.М.Кошобою. Півтора року катування та тюремних поневірянь у Харкові. (Читайте «Сад Гетсиманський» Івана Багряного: Микола Д., що співає у тюрмі українських пісень — то батько...) Вирок — 5 років. Архангельська обл., ОНЕГЛАГ, ст. Пукса. Навесні 1943 р. відбув «свій» строк, але був затриманий у таборі як вільнонайманий до кінця війни й невдовзі помер від сухот.

Докладно про батькову долю дивіться першу половину книжки. Там є й про наші з мамою муки за часів співжиття з Акуловими-Сказбушами, які дванадцять років їли нас поїдом, намагаючись повністю загарбати квартиру «ворога народу». Жили ми тут в одній кімнаті, повернувшись з евакуації, до 1960 р.

3-й поверх

Кв. 58. Письменник О.В.Донченко. Мешкав у квартирі до війни. Вцілів. По війні оселився у кв. 7, де донедавна жив його син Володимир з родиною. В кв. 58 вселився М.В.Черняков; тут і зараз живе його син.

Кв. 59. Поет Т.Г.Масенко з першою дружиною Катериною та донькою Ірою, такою ж худючою, як татко. Вона була старша від мене років на чотири, а в дитинстві це має значення.

Кв. 60. Письменник Олекса Десняк (О.Г.Руденко). Жив тут до 1932 р.,

потім переїхав до Житомира. Загинув на Харківщині під час ВВВ. Після нього тут оселився письменник К.О.Гордієнко. Помер у дев'яносто чотири роки, доживши патріаршого віку — небувалий рекорд для «Слова», а міг би бути не єдиним, що й підтверджують наші «патріархи» в діаспорі...

4-й поверх

Кв. 61. Письменник Олесь Громів (Тарнаутський Олександр Єфремович). Ніде не знайшла ні слова, крім прізвища в списку пожитців від 3.03.1930 та короткої статті в т. I УЛЕ.

Кв. 62. П.І.Іванів. Ніде й згадки, крім В.Куліша: «Дуже скромний і милий, знаменитий перекладач, що знав багато мов, Павло Іванович був особливим перекладачем англійської літератури».

Заарештований і засланий. Аж ось у повоєнній ДК натрапила: Іванов Володимир Павлович, 1926 р.н., прибув із РККА, прописаний у кв. 23, — схоже, син...

Кв. 63. Прозаїк, публіцист, мемуарист Ю.К.Смолич. Жив тут до 1941 р., очолюючи Харківську організацію СПУ з 1934 р. Тут він приймав прибулого проїздом Ярослава Галана, котрий шукав сліди своєї юної дружини Анички Геникової, яку послав у «першу столицю» радянської України вчитись на лікаря, і де вона безслідно зникла в сталінському чорторії, як і її земляки-галичани. Після війни Ю.Смолич переїхав до Києва.

Спробував уявити в романі «Вони не пройшли» Харків під німецькими окупантами. Першим написав та опублікував в Україні кілька книжок мемуарів, у т.ч. про будинок «Слово» та багатьох українських радянських письменників (1968–72рр.). Зараз вони сприймаються як не дуже повні та не цілком об'єктивні, але свого часу це була перша (!) ластівка й читались з великою цікавістю.

Є розвідка Олега Микитенка, де він доводить, ніби Ю.Смолич був сексотом. Цілком логічно: і посада керівника харківського відділення СПУ «зобов'язувала», і читана нами вище характеристика Я.Кальницького про дещо свідчить... Ох... Хто без гріха, нехай кине в нього каменем... Мені ж болить іще, як Смолич розмовляв з Багряним після звільнення останнього незадовго до війни, про поновлення в членах СПУ, — зверхньо, недоброзичливо (див. раніше). Чи ж пак не про поновлення, а прийняття до Спільки, бо І.Багрянний, схоже, ніколи й не належав до неї, — було не до того: сидів у тюрмі, відбував заслання, починаючи з 1932 року...

Для української еміграційної інтелігенції не було сумніву в приналежності Ю.Смолича, як штатного співробітника, до советської розвідки. Як і І.Муратова, його також «добровільно-примусово» залучили до горезвісного комітету «За повернення на Батьківщину». Полемізуючи з ним, Василь Гришко, емігрант-новоульмівець часів Багряного, в кінці 50-х років запитував: «Скажіть, де поділися Шумський, Гринько, Полоз, Приходько, Озерський, Христовий, Яловий та навіть і такі, як Любченко, Хвиля, Мусульбас та інші «боротьбисти», що стали большевиками? Де поділися Річицький,

Лапчинський, Авдієнко, Грицай, Кияниця та багато інших «українських комуністів»? Всіх їх, просто таки всіх до одного, знищила жорстока Москва! Та що вже там говорити про «боротьбистів» чи «укапів». А що сталося з самими більшовиками-українцями, творцями тієї «комуністичної партії більшовиків України», що «тримали міцний зв'язок з братньою російською комуністичною партією»? Де поділися Скрипник, Ю.Коцюбинський, Затонський, Чубар, Балицький, Якір, Дубовий і всі інші перші українські більшовики з часів революції і творення УРСР? Всі вони також знищені Москвою...» (За [63]).

5-й поверх

Кв. 64. (Не 68, як у В.Куліша). Головний режисер театру «Березіль», режисер-новатор, теоретик театру й театральний педагог, найкращий друг Миколи Куліша — Леся Курбас (Олександр Степанович Курбас). Жив він із матір'ю, відзігornoю панєю Вандою та дружиною, В.М.Чистяковою, провідною актрисою театру «Березіль», — «однією з найкращих і найелегантніших жінок Харкова» [2]. Восени 1933 р. Леся Курбаса звільнили з посади художнього керівника й директора театру, а сам театр було фактично ліквідовано, бо ж Курбас не побажав відмовитись від «ворога народу» М.Куліша. Курбас виїхав до Москви, на запрошення керівника єврейського театру Міхоелса.

Арештований у Москві 26.12.1933 й перевезений до Харкова. Слідство. Присуд 5 років — Соловки. Перегляд справи 9 жовтня 1937 р. — смертна кара. Леся Курбаса розстріляно горезвісного 3 листопада 1937 р. В усіх (!) довідниках, виданих десь до 1995 року, наведено фальшивий рік смерті Л.Курбаса, відмінний від 1937.

31 березня 1993 р., під час всесвітнього фестивалю «Березіль-93», на харківському кладовищі № 13 (вул. Весніна), де похована В.М.Чистякова, театральною громадськістю та шанувальниками відкрито пантеон родини Курбасів. Сюди з кладовища № 1 перенесені останки матері Леся Курбаса, а також захоронено капсулу із соловецькою землею — як символічну ознаку місця завершення життєвого шляху Л.Курбаса.

У 90-х роках на Соловках віднайдені місця масових розстрілів (з зазначенням імен безпосередніх виконавців — Матвеев та ін.). З'ясовано також, що Л.Курбаса, М.Куліша та сотні інших страдників із тих 600, яких було знищено 3 листопада 1937 р., — пам'ятає: «На честь ХХ роковин Жовтня!», — розстріляно, а не втоплено у Білому морі на іржавій баржі. Дяка кулі-жалібниці! Нехай упокоїться на тім світі душечка Йосипа Гірняка за долю Вчителя... (Див. першу частину).

Кв. 65. В.Л.Поліщук (Микита Волокита, Василь Сонцвіт, Юноша) — поет, прозаїк, критик, теоретик літератури. «Однією з маркантних постатей «Слова» був поет Валеріан Поліщук. Невеликого зросту, з чудовими очима, які успадкували по ньому син Марко і донька, веселий і товариський» [2]. Арештований наприкінці 1934 р. разом з М.Кулішем, Г.Епіком, В.Підмогильним, Є.Плужником та ін. Вирок — 10 років концтаборів. Зважаючи на дату арешту та на «однодільців», пройшов,

мабуть, ту ж, що й вони, хресну путь: Соловки, перегляд справи 9 жовтня 1937-го, страта 3 листопада 1937-го.

Дружина В.Поліщука, за спогадом його доньки, швиденько зметикувала, що з цього зачумленого дому треба тікати. Втекла до Москви. Вціліла.

Потім у кв. 65 жив письменник М.М.Шумило, чия донька Наталя стала відомим істориком літератури.

Кв. 66. Остання. До війни тут жив письменник Д.І.Бедзик. Дивно, що він вцілів, належачи до «Західної України». Згодом переїхав до Києва. Його син Юрко теж став письменником. Останній під час війни пройшов від Курської дуги до Львова.

Згадалось з батькового оповідання «На аванпостах», за часів праці «культармійцем» в глухому селі на Ізюмщині, на початку 20-х: «Вистава — єдине джерело, з якого можна черпати гроші на газету й на гас. Вибирається п'єса («Щоб менше жінок»), готується після праці, а потім... у холодному-холодному «Нардомові»... О, селянські драматурги й ти, о товаришу Бедзику! Не пишіть ніколи в своїх п'єсах: «Діється влітку». Бо влітку ваші п'єси не часто грають, а взимку — ох, і погано ж простуджуватися в одній сорочці на холодній сцені!..»

Перечитала й здалось мені, що дві тіні посміхнулись і потиснули одна одній руки...

У В.Куліша згадується ще й «шостий поверх» — солярій. Пам'ятає про його наявність і донька К.Гордієнка, Ярослава. Я не пам'ятаю — була мала...

Коли й був такий архітектурний задум, то все те (як і згадані вище парадні входи) швондери і шарикови швидко привели, так би мовити, до спільного знаменника. Може, пристосували б «гуляючі площі» для сушіння вишень, хмелю чи, як тоді в колгоспівських молочарнях із сонмищами мушви — сиру на казеїн. Завадила б хіба що дрібниця — відсутність сировини на харківських бруках. Тож коли що й було, його прикрили, як в Щедрина Америку: тимчасово й назавше. Тобто — просто накапостили ближнім, аби, мовляв, не зазнавались та не зажиралися... сонцем! Бо ж не за тее вони, шарикови та швондери, кров проливали!..

Сумнівне, як на мене, й твердження В.Куліша щодо суцільної телефонізації будинку, хоч воно й проситься до сценарію про запланований «мюллерівський ковпак» — у формі літери «С» — тотальний на весь загал. Може, в яку квартиру те диво цивілізації й дійшло, та його не було ні у фактичного диспетчера «Плугу» М.Биковця, ні в недавньому чертозі улюбленця муз В.Сосюри, де мешкала авторка в дитинстві.

Не було тоді ні кранів з гарячою водою, ні газових чи електричних плит. Натомість щораз розживались дрівцями для величезної пічки на кухні або гасом та «голкою» для смердючого примуса.

Не все я змогла з'ясувати, — хто, де, коли? Довго не могла з'ясувати, чи «слов'яни» письменники В.Собко та його швагер Ів. Снегірьов, у якого й у Собкової сестри 1927 року знайшовся

син Євген (Гелій). Жили у Харкові, але де? Вадим Собко у 1939 р. закінчив філфак КДУ, почавши навчатись у ХДУ в 1934 р., тобто мешкав уже в Києві. Аж ось дарунок долі: запис в ДК, що в «Слові» (кв. 28) на початку 1945 року прописані: Снегірьов І.Т., 1903 р.н., українець, письменник, приїхав із Тбілісі, трохи раніш прописаний його син, Снегірьов Гелій Іванович, 1927 р.н., українець, студент Харківського театрального інституту і, незабаром, — Собко Ольга Григорівна, 1883 р.н., українка, приїхала з Криму, згодом живе у кв. 43, — ймовірно, теща. У цій же великій чотирикімнатній кв. 28 прописані ще дві бабусі: Снегірьова Фекла Романівна, 1877 р.н., та Снегірьова Феодосія Іванівна, 1875 р.н., обидві утриманки, обидві — записані росіянками, — мабуть, це мати та тітка Івана Тимофійовича, бабусі Гелія. Де дружина — невідомо. Робимо висновок: раз Гелій прописаний сам-один, першим, то абсолютна ймовірність, що й до війни вони мешкали у «Слові».

У 1954 році Снегірьови переїжджають до Києва. Гелій — актор, викладач, публіцист, прозаїк, кінорежисер. Правозахисник-дисидент. На знак протесту проти совкової системи прилюдно, демонстративно знищив свій паспорт, попередньо порадившись з А.Сахаровим. Був арештований 22.09.1977. Помер мученицькою смертю наприкінці 1978 року вже в брежневські часи після Лук'янівської тюрми у Києві. Життя цієї неординарної особистості ще не досліджене й належно не вшановане. Не знайшлося йому місця й в «Літературній Харківщині» [35]. У гидкому, фальшивому, але досить повному довідникові 1970 року [34] є і батько, й син, та ще й з фотографіями. Можна помилюватись правильними рисами високочолих облич порядних людей, у батька трохи підсолодженого партійністю, а в сина затьмареного хмаркою гіркого роздуму...

Не знаю точно, де до 1934 р. жив у «Слові» літературознавець Григорій Олександрович Костюк, знаю лише, що або у першому, або у п'ятому під'їзді.

Г.Костюка заарештовано у Києві 25.11.1935 р. Тримали в Лук'янівській тюрмі. Вирок — 5 років. Воркута. Був свідком жадливої голодовки політ'язнів восени 1937 р. Незабаром власті перестали звертати увагу на такий знак протесту: хочете здихати — здихайте!..

Вжив. Емігрував. Він і зараз живий. Живий, — матері його ковінька! — як сказала б моя покійна решетилівська бабуся. Живе в США. І син його в літо 2000 привіз уклін від свого батька до Харкова. На жаль, не довелось зустрітись, як і прочитати більшість мемуарів Г.Костюка.

Довго не могла з'ясувати, де мешкали письменники В.Минко та В.Мисик. З різних джерел відомо, що перший жив над другим і що другого 4.11.1934 р. заарештували помилково замість першого та так і не випустили — дали 5 років Соловків. Але де були ті поверхи? Вдалось встановити, що до «Слова» був попередній письменницький будинок на Холодній Горі, по тодішній вул. Свердлова (ниці — Полтавський шлях), де мешкали певний час С.Божко, А.Головко, В.Сосюра, В.Мисик та

В.Минко й інші. Нарешті О.І.Різниченко, співробітниця Харківського літературного музею, поставила крапку над «і»: вул. Свердлова, 118. Згодом те ж саме знайшла й в [35].

Не змогла з'ясувати, чи жили й де жили в «Слові» Д.Галушка (немов жив, за спогадами І.Сенченка), нині забутий І.Маненко (жив, бо я пам'ятаю його сина Тараса), О.Ільченко (у Харкові — жив, знав батька, як писав він мені колись, а де жив — не знаю), С.Голованівській, С.Крижанівський та ін.

Аж ось у недавніх спогадах 89-літнього С.Крижанівського читаємо (ж. «Березіль», 2000, № 5–6, с.171): «Жили ми тоді у відомому будинку «Слово», здебільшого молоді, у квартирах колишніх класиків, що стали «ворогами народу», і протягом 1933–1940 рр. спостерігали, як цей будинок поступово перетворювався у «предварилку» (так його і називали), бо майже щоночі кого-небудь забирали, а нам лишали розгадувати загадку — нащо таким порядним і чесним людям, як поет Майк Йогансен, як художник Іван

Падалка чи гуморист Остап Вишня, ставати «ворогами народу»? Тут народився й син автора спогадів — Андрій, що помер у 53 роки — гуморист, автор книги «Пережитки майбутнього» (бо ж все у радянські часи спирали на «пережитки минулого»), один з перших лауреатів премії ім. Остапа Вишні.

Покоління в літературі, а ще швидше — пожилців у «Слові» мінялись прискорено. І С.Крижанівський, тодішній комсорг нової зміни у Спілці письменників у Харкові, згадає під своїм началом цілу «фалангу поетичної «вольниці» — Калянник, Нагнибіда, Дорошко, Копштейн, Котляров, Кац, Кондратенко, Брежньов, Хазін». Вони, за Крижанівським, «могли навіть учинити в ресторані бешкет, але це прощалося, мовляв, «молодь гуляє», аби не лізли в політику та не дай бог десь не згадали всує «батька Сталіна». Здається, на цьому спіткнувся наш московський собрат Ярослав Смеляков, який нібито напідпитку стріляв у портрет Сталіна і через це опинився в таборі Гулагу. У нас постраждав тільки Іван Калянник, що справді «розпився-розгулявся», десь щось ляпнув і заплатив за це ціною власного життя...»

Чи так це було, чи таку славу пустили, — хто зна... Існує й інша версія: на якихось письменницьких зборах, де шельмували чергову жертву, Калянник встав і сказав: «Та який же ім'ярек ворог?! Ніколи не повірю! Як можна таке казати?! Якщо він — ворог, то арештуйте й мене!» І арештували. І чудового робочого росіянина Івана Калянникова, що знайшов тут перше кохання — харків'янку Олександрю, полюбив її, місто, українське слово, римуючи романтичне «корчиться ніч над Брабантом, грає полум'я жовтим бантом» — проковтнула безповоротно ніч, що насунула із Москви.

Донька І.Калянника звернула мою увагу на вірш Тереня (Тодося) Масенка «Молоді побратими мої», де чітко окреслено місце й час дії: будинок «Слово», т.зв. «Літературний салон» Масенка, початок 30-х років. То ж почитаймо звідти кілька рядків, як розважалась тая молодь. Там

слухають музику: «Блискавичні каскади Россіні», «Серенаду сердечного Шуберта романтичний Каляніник хвалив». Там шанують вірші: «Всіх приводив Каляніник-юнак / В дім Тодосів, мов келію братову, / Декламує Григорій Литвак / Сумовиту й трагічну Ахматову; / І читає Борис Котлярів / Про Шатилівку й першу любов, / Українські сріблясті тополі...» «Щиро любить Каляніник Іван / Всіх: від себе — до Луговського; / І Сосюра, і ніжність Тичини, / Разом з Плужником і Влизьком / Розквітають, мов літо бузком, / У просторій Тодося хатині...» Не тільки пили-гуляли...

Нарешті я з'ясувала, де саме жив С. Крижанівський: після арешту Коряка він мешкав у кв. 28. Ось уривок з його листовної відповіді на моє запитання: «...Я живу у «Слові» у пору активних перемін і передвижок, зумовлених репресіями, тобто коли «Слово» іменувалося «предварілковою», у будинку раз у раз з'являлися нові мешканці, у тому числі і сім'ї співробітників КДБ (у колишній квартирі В. Коряка — 2 кімнати займав я, одну — сім'я КДБешника)».

Цікаво, хто ж займав четверту кімнату? Мабуть, її таки залишили двом Коряківнам... Знаючи вигоди тих квартир, розрахованих на одну сім'ю, мені важко уявити, як там співіснував той загал... «...Я добре пам'ятаю Миколу Володимировича, він був правдолюбом із різким і прямим характером. Що ми дружили, свідчить і надіслане Вами фото. Залишилося «живих» лише нас двоє, але з Дорошком¹ зустрічаємося рідко...

...Вітаю Вашу мужню діяльність. Гадаю, що Ваша праця про «Слово» може бути опублікована й окремо, зважаючи на її документальність...»

Час заходити на підсумки, на баланс, хай і частковий, по цьому одному, — але ж якому! — будинку. Він уже майже й готовий — унаочнений: погляньте на запропоновану довідкову схему мешкань. Як підсумковий, придатний для моментального сприймання, до того ж певної динаміки, — документ незамінний. Але чи все у ту схему убгаеш? Штрихувати певні номери квартир двічі чи тричі? Але й заштриховане один раз — безпросвітньо чорне. Тож вдамося до математичних викладок.

Із загального числа 66 помешкань віднімемо...

Але спочатку мусимо подбати про критерії таких підсумків і про вже зафіксоване в інших оглядах.

Ще в 1949 р. російський емігрант В. Жирмонт, колишній в'язень совкового концтабору, в статті «Экономическая функция террора» наголосив на тому, що масові арешти невинних людей мали на меті постачання практично безкоштовної робочої сили для «строк коммунизма». Ще раніше до такого ж висновку прийшов М. Розанов, пізніше — Д. Волкогонов (3 [63]).

Найбільше число репресованих у роки сталінщини письменників було колись наведено в «Книжном обозрении» архівістом Белтовим. За його поіменною картотекою, воно по Союзу добігло тисячі. Україна в цьому

¹ П. Дорошко теж помер у 2001 р.

синодику, не будучи «першою серед рівних», тримала «контрольний пакет» — половину!

О.Мусієнко: «...1934 року на Україні було 193 особи офіційно визнаних приналежними до професійної письменницької Спілки» [1] (120 дійсних членів та 73 кандидати, — мавпуючи партійні терміни). Репресованих із них налічили фатальне число, ніби наврочене трагедією В.Куліша про вигибле в голод 1921–22 рр. село комунарів — «97»! І тут — 97.

Повніший і самоочевидний критерій було оприлюднено (правда, попервах не для всіх!) у телеграфному запиті з діаспори до президії другого всесоюзного з'їзду письменників (1954) — його потім надрукував у зарубіжній антології «Розстріляне Відродження» колишній харків'янин Ю.Лавріненко (1959) та відтворив у книзі-меморіалі «Із забуття — в безсмертя» М.Жулинський (1990). Ось він: «1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 р. з них друкувалися лише 36. Просимо вяснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники» (!).

Що немає нічого таємного, котре не стало б явним, наведена була й приблизна на той час розкладка: 17 розстріляно, 8 покінчили самогубством, арештовано й заслано (подальша доля невідома) — 175, 16 зникли безвісти. Найдивнішою на тім тлі поставала остання цифра: померли своєю смертю — 7. Було й таке...

У статті Б.Кравціва з-за кордону «Кривавий реєстр» рахунок було виставлено на 250 життів. «Розстріляна муза» Яра Славугича [64] (передрук в Україні 1992 р.) подала списки, доповнені й доведені вже до періоду застою, на 130 розстріляних, 11, що уникли того... самогубством, 119 засланих і безслідно зниклих й 33-х репресованих, у долі яких ясності було ще менше.

Пошуки, уточнення тривають.

Мартиролог «...З порога смерті...» [1] під ред. О.Мусієнка подав силуети 153-х репресованих, в т.ч. — 53 із Харкова. Збираються кошти для виходу більш повного видання за тою ж редакцією, — «Олтар скорботи», де поруч будуть замордовані й денікінцями, і гітлерівцями, й в брежнєвських застінках, та все одно вони разом не переважають числа загиблих в ленінсько-сталінські часи...

Страшні цифри репресованих письменників Олекса Мусієнко¹ навів раніше, — вперше! — у величезній доповіді на партійних зборах Київської організації СПУ «Громадянська позиція літератури й перебудова» влітку 1988 р. (див. газету «Літературна Україна», липень 1988). Читати зараз цю доповідь дуже цікаво, дуже повчально і дуже гірко: автор там ще вірить партії, ще клянеться іменем Леніна, ще висловлює надію, що за кілька наступних років перебудови під проводом оновленої партії все зміниться на краще... Що маємо нині, у 2002-у році?..

¹ На жаль, О.Мусієнко помер у лютому 2002 р. Встиг підготувати до друку «Олтар скорботи», де лише письменників це 300 персоналій.

У нас мірка конкретніша — пожилці мешкань, — із врахуванням фаху. Так що із 66 обійдених квартир відкинемо чотири: «адмінгоспчастину» — Болдінера й Петимка, а також громадську їдальню й дитсадок. Важко врахувати динаміку вибуття й прибуття, — акцентованим тут може стати кожен документований або засвідчений згодом факт репресії. Але й при цьому доведеться немало «приговорювати».

Отже, на 62 квартири маємо 33 розстріляних, — одразу за вироком а чи на честь дат «ч е р в о н о г о календаря». Мабуть, сюди варто долучити й І.Дніпровського, який був врятований від арешту власною смертю. Яр Славутич додає сюди й згорілого від сухот — чи такі вони вже були й природні — 34-літнього Леоніда Чернова. Ще явище того ж плану: не сам натискав гашетку пістолета М.Хвильовий. Причому, на відміну від усіх страт, ця була привселюдна — при друзях, при земляках, які супроводжували потім труну Пушкінською вулицею з будинку ім. Блакитного (тепер Ч е р в о н о п р а н о р н а , 4) до цвинтаря. То вже потім мертвого проскрибують, заборонять і винищать книги, могилу зрівняють з землею, з цвинтаря зроблять «Молодіжний сквер». У наші часи місце поховання відновлять, вираховуючи за споминами метри, поставлять пам'ятник...

Друге ж самогубство — І.Микитенка (коли воно дійсно таким було, якщо то не підступна розправа а la Судоплатов із недавнім власним підручним, як вважає й О.І.Микитенко) — уже не демонстративне: десь у куцах на придніпровських кручах... Духу на протест, як у Хвильового, вже не було, віри — ще менше...

Отже, мов магичні: 33... 37...

Чи додавати сюди й Микитенкового брата, студента, звинуваченого в прихованому куркульстві, що по-братерськи не уникнув рокованого?

І цим моторошша не вичерпується. Не було «Слово» островом смерті, а тільки складником у жахкому архіпелазі. Так що пом'янемо серед загиблих не зі «Слова» взятого корінного харків'янина, універсаліста національного відродження, сумірного титанам Ренесансу, Гната Хоткевича, якому, за його власним гірким зауваженням, не знайшлося місця в «Слові»; спаленого живцем, — аби не дістався ворогу, хоч самим був за непотріб, — «генія в собі», поета Володимира Свідзинського; високошляхетного друга Остапа Вишні й Довженка Івана Соколянського, який умів достукуватись навіть до сліпоглухонімих дітей, але не достукався до душ саморозхизованого на весь світ «суспільства реального гуманізму».

Звідки в Харкові був «забраний» у невідь «безпартійний революціонер» (за характеристикою Г.Хоткевича), «западенець», січовий стрілець Василь Бобинський? Звідки канули в безвість нововодолажець С.Чмельов, зачепиляннин Ф.Злидень? Куди долучити загиблих на фронтах: із фішнями — Арона Копштейна, з гітлерівцями — М.Трублаїні, О.Десняка?

Через фашистський концтабір пройде Ігор Муратов.

Будуть покалічені, безногі Багмут, Собко, але на смерть поміж

«слов'ян» у воєнному лихолітті — немов тільки троє. Чи мешкали у «Слові» письменники Д.Каневський, Ю.Корецький, Д.Семенов та ін., які загинули під час ВВВ, даних не маємо. «Троє в серых шинелях» — так називатиметься повість (хоч і не про них) В.Добровольського, лауреата Сталінської премії, який певний час мешкав у «Слові» (кв. 19).

А скільки безвинних в'язнів мріяло в війну про таку долю, — смерть на полі бою?.. Згадайте батькові листи...

На меморіальній же дошці, що по штучній перебудові була встановлена на будинку, все змішали в однім казані: загиблих на фронті, померлих уже ветеранами й отих щельмованих, репресованих, мордованих, забитих і забутих. Тут вийшло 57. Скільки ж іще залишилось поза поминальною грамоткою неназваних, невідспіваних і безмогильних?..

Отже, жертв по будинку нарахували десь 40 чи 41.

Боїмося: а як рахунок піде на десятки? В країні ж — знай наших (це ж у нас, у нас!) не лише видавлена з Шостаковича «Песня о встречном» — тут діяли (читай документи у збірнику С.Білоконя [63], в «Чорній книзі України» [12] та ін.) зустрічні плани державних чиновників із санкції Самого, Верховного на відстріл та на нові партії каторжан для його циклопічних споруд — лік піде на мільйони! А в масштабах будинку — вище пупа не плигнеш — у с ь о г о десятки.

Тринадцятеро (в їх числі, — попрощаймось, батюнько?! — й Микола Дукин) — ув'язнені, заслані, заморені голодом та нелюдською працею, доведені до смерті набутими там недугами, померлі й зариті у ямі чи кинуті десь без ніякої шанси й розгрішення...

Ну от — маємо 55 чи 56 — із двома, що як предтечі до брежнєвських психушок, проторили стежку на Сабурову дачу: Сосюра та Радугін-Раппа. І все ж не всі згадані із отих, не підряд заштрихованих 62-х квартир. Ще більш десятка тих, хто побував за ґратами й колючим дротом і повернувся до життя: Багмут, Вирган, Масенко, Гжицький, Вишня, Ледянко, дружини репресованих та ін. Їх 14. З Муратовим із гітлерівських застінків (один!) — 15. Хтось ухопив шилом патоки ще до поселення в «Слові», як Аркадій Любченко. Хтось потім, як і він, вирвався за сферу тяжіння «Слова» — в еміграцію, попісши весь його тягар у собі: Багрянний, Варавва-Кобець, Гр.Костюк, В.Сокіл. Чи через «Слово», чи поза ним, з Харкова підуть у чужую сторононьку Нитченко й Веретенченко... Колись давно дядя Вася (В.І.Сокіл) переказував мені слова свого брата-емігранта: «Це велика трагедія, що ми, Соколи, опинились за морем...» А на старість і сам зважився...

Побачив світу: Європа, Америка, Австралія... й себе показав — за 22 роки вільного життя написав більше, ніж за 50 «совкових» літ.

Тож на 62 квартири маємо понад 70 так чи інак репресованих. (Сума, певно, й не остаточна). Та й чи тільки буквальними репресіями й смертями під тиском обставин усе вичерпується і чи стосується воно особисто тільки самих виведених із небуття цією оповіддю?

Вдумаємось у наведене вище: лише троє «слов'ян» загинули під час ВВВ. Близько десятка — боронили Батьківщину. А 50-60 — знищені «рідною» радянською владою ні за що...

Зринає сказане Франком про іншу, свою епоху — стик ХІХ й ХХ віків — поки що без передчуття грядущих потрясінь. У далеко ще не такій кризовій ситуації Каменяр не стримується, аби не вжахнутись за наш «заклепаний нарід»: «Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів!..» (т.41, с.510).

А з-поміж загирених талантів, що не плекались, а клепались у «Слові» — не лиш за слово й не лише словом — Тичина, Яновський, Головка, Бажан, Сенченко. Опритомніють у творчості, либонь, у війну чи по війні Первомайський, Смолич, Панч, Бедзик. А чи повернуть коли до себе, якими обіцяли бути власними першотворами, як «Буїний хміль» — Копиленко, Донченко, Усенко, Забіла?.. Чи можна сказати, що їх НЕ черкнуло жахиття доби, НЕ деформувало душу, НЕ скрутило, мов голови куріпочкам, їхні творчі задуми? Бо все швиденько стало, як у того ж Копиленка, «Дуже добре»...

І, встановлюючи меморіальні таблиці, персоніфікуючи в іменах нашу пам'ять, осягнімо, що найживіша вона була б і буде у воскреслому й вже не смертному слові. Як у вирваних з небуття шедеврах Куліша й Підмогильного, як у ніби спалених памфлеті Хвильового «Україна чи Малоросія?» та його романі «Вальдшнепи», другу частину якого він знищив, немов вивіряючи власну звагу до самогубства. Надрукований початок знищеного, десь на антресолях, у «Слові» розшукав ще підлітком Сасько Муратов, допитався у тоді ще живих Сосюри й Довженка: «А що було спалено?» й нині дав нам кінореконструкцію всього твору!

А ще ж тут була й Йогансенова «Подорож до Слобожанської Швейцарії» (це ж у нас, у нас!), Шполові «Золоті лисенята» — і досі заказані для читача, карколомні «держпромні» конструкції театральних дивовиж Курбаса й монументальних фресок бойчукістів, незнищенні «Вишневі усмішки» із цілим корпусом сатириків-рейдистів — проноз, волокит, вухналів, гедзів, котків, чечвянських, епатажі Семенка, ціла флотилія дитячої лектури із флагманом «Шхуною «Колумб», «Господарі Охотських гір», алтайське «Чорне озеро», віршовані відлуння Турксибу, переклади — з Вірменії, Грузії, Білорусі, від Флобера й Мопассана...

Так, будуть тут і «Штурми шахт», і «Вугільні барикади», і «Тракторобудні», і «Комсографіки»... Так, хтось після колючих «ежових» рукавиць, як Терень Масенко, буде не лише з кон'юнктури давати віршові посвяти й не лише Сталіну (тут були звихнуті чи зазомбовані сливе всі), а і вряд (що зафіксовано у виносках до капітального дослідження С.Білоконя) — рапорти, здравиці, пісні — Постищеву, Якіру, Косіору, Ягоді тощо. Але той же Масенко скаже виболене, в т.ч. й про «Слово» в «Романі пам'яті» й у віршованому епосі «Степ», як Смолич

у «Розповідях про неспокій», що і задумом, і змістом постануть звідцілья. Й Гримайло шукатиме, як «вербових котиків», сліди Трублаїні...

І складись інакше — так, як у більшості з розстріляного Відродження — не зріє би (хоча так і не почутий своєчасно оглухлим світом!) багрянівський «Сад Гетсиманський» і його ж на весь світ резонансне «Чому я не хочу повертатися в ССРСР?» Проти цього виступу Багряного радянські спецслужби задіють... «слов'янина» ж: визволеного із фашистського концтабору й зовсім випадково (як сам вважав) відміченого Сталінською премією за випадкову для нього як для поета «Буковинську повість» — Ігоря Муратова. Його висмикнуть аж у Берлін видавати газету «За возвращение на Родину».

Певно, більше за інерцією радянського життя та совкової пропаганди він надрукує там віршовану агітку «Антон Біда», герой якої, на відміну від Багряного, нібито з усіх сил рветься до СРСР. І між колишніми «слов'янами» виникне дуель на міжнародному тлі. Багрянний під тим іменем — «Антон Біда — герой труда» — дав не плакатну фальшивку, а гірку, саркастичну правду, виварену в усіх совітських бідах. Самого ж Муратова при цьому як особу не назвав, обійшовшись перифразом «поет-лауреат», бо ж мав на оці передусім систему.

Двобій завершиться вже по смерті Багряного тут, у «Слові»: Муратов додасть до своєї концтабірної поеми «Розчакнута брама» хоч і непропорційну, лаконічну другу частину (подаватиме їх тільки в такому комплексі) під назвою «Марá» — моторошне видіння Харкова своїх та, на жаль, і грядущих днів у єдиному правдивому світлі багрянівського «Антон Біди»! Причому це не буде механістичною «здачею позицій», бо воно наростало поступово у створених тут муратовських віршах, поемах, повістях, романах, п'єсах (жанровою універсальністю ці два письменники теж схожі): «Чисте повітря для матері», «Земля моїх правнуків», «Нейтральна зона», «Сповідь на вершині», «Прометесве віче», у реквіємному (й собі...) «Серці Тичини». І все у «Слові».

Не було б Гордієнкового, увіччаного Шевченківською премією, епопейного «Буймиру», Панчевих «Гомоніла Україна» й «На калиновім мості», Сенченкових «Червоноградських портретів», «Подорожі до Червонограда» й конгеніального шедевра — повісті «Савка». Не було б Тичининного, з апеляцією до Харкова, «Похорону друга», Сосюриних «Любівь Україну», «Третьої Роти», «Республіки Безсмертя» та тутешнього «Мазепи», Бажанових, теж тутешніх (?), «Сліпців», а на схилі життя — «Нічних концертів», «Кришиці Леонтовича» й «Польоту крізь бурю» про Майю Вовчик-Блакитну, яка мешкала тут, і не лише про неї...

Байки Брежньова, перші фантазії Дашкієва, вірші Герасименка, Котлярова, Третьякова, словник Виргана й Пилинської — це ж у нас, у нас! — у слові і в «Слові».

Тут, як у казках Франка, дар слова досяжний навіть... звірам — звичайно «ослов'яненням»: котіві Лапченку в однійменному творі Багмута

чи сестер-спанієліві Барзуму з написаної вже за океаном, вшанованої премією в Чикаго повісті недавно прибулого туди колишнього фронтовика-ветерана Василя Сокола «Така довга ніч. Спогади старого собаки» (перевидання: Х., 1994). Названий у підзаголовку є не лише персонажем, а, як у Гоголевих «Записках божевільного», й оповідачем. Розказує він про свого господаря, іронічно величаючи того «майстром слова, новатором» (серед заготованих для поеми рим уміло демонструє найударніші, на кшталт «розтуди-розсюди-онтуди» і т.д., і т.п.), про дім із «промовистим ім'ям «Слово» — правда, в пору «загального оціпеніння, масового страху, ...цілковитого оніміння, — стало небезпечно не те що слово сказати, навіть стрічатись утрюх, бо серед тих трюх обов'язково був хтось один, який на двох інших неодмінно нагавкає», про наші необачні «собачі радості», про машину з тривожними сигналами, що вдень біля будинку остерігається полахати, а з'являється переважно вночі. Про таке, майже за Франком, — навіть звірі говорили! (Собачку перевершує хіба що двомовний папуга з нехарківським, але двічі прозорим пятаком до нас усе-таки дотичного академіка «Белобаби чи Чорноседа»!..)

І все-таки повернімось до «балансу» й схеми-діаграми. Закономірність там визначилась сама собою, але хотілося б якомога скрупульозної точності, хоча навряд чи вона до кінця тепер уже можлива. Додаватимемо визбирувані по зернині відомості. Скажімо, з УЛЕ — про ув'язнення М.Доленга. У Яра Славутича [64] серед репресованих значиться один з розробників пролетарсько-революційної теми Микола Ледянка. Хто зна, де він був арештований, а по війні мешкав у кв. 51. Пам'ятається постать високого кострубатого діда, сивого, занедбаного... Гр. Костюк у мемуарах згадує свою колегу по аспірантурі, називаючи її Пчілкою. А то Ледянкова дружина Марія Пасічник (медові асоціації!). Яка її доля?..

Не зі «Слова» «брали» письменника Я.Кальницького (разом з епопеею Л.Скрипника — це чи не найдетективніші історії арештів у мартиролозі «...З порога смерті...»). По війні Яків Кальницький оселився у кв. 42, де й зараз мешкають його нащадки.

Чи жив у «Слові» репресований «західноукраїнець» Мечислав Гаско, якому пощастило повернутись живим?

А скільки через ту пересильну пройшло нехарків'ян!.. Не згадали репресованих літературознавців — автора 3-томного дослідження (4-й щез при арешті) «Харківська школа романтиків» Агапії Шамрая, П.Колесника (повернувся до Києва), А.Ковалівського (сходознавця й історика по війні в Каразінському університеті). Не зі «Слова», але з Харкова почалась відтворена в мемуарах гулагівська одіссея Надії Суровцової, каерканська — юнака-початківця Василя Борового (нині лауреата премій ім. П.Тичини та В.Мисика), джезказганська — В.Мисика. Вже в наступні десятиріччя почалась хресна путь вихованців Харківського університету, брата й сестри Світличних, депортованого у Харків Степана Сапеляка, нині лауреата Шевченківської премії.

У 60-70-ті роки — нові зажинки смерті, до кінця так і не просвітлені, — Василь Бондар і Станіслав Шумицький.

Стали відомими в діаспорі й поза нею земляки-літератори Л.Лиман (автор «Повісті про Харків»), правдивий поет з Вовчанщини Олекса Веретенченко, учні й есеїсти Ю.Бойко (Блохін), Гр. Костюк, Ю.Шерех-Шевельов, літератори, педагоги, видавці, бізнесмени-меценати В.Державин, І.Заковоротний, Ю.Лавріненко, Д.Нитченко, О.Соловей, Є.Федоренко...

Чи всіх згадали, кого зафіксували свідчення як гостей «Слова»? Влизько, Плужник (загинули), Довженко, Галан (драматичні біографії), харків'янин-херсонєць Савка Божко, козарлюга з Гуляй-Поля, прибитий на цвіту... В квартирі Масенка тримав у руках перше своє перекладне «Вибране» один з зачинателів білоруської літератури Янка Купала — теж загинув за туманних обставин у Москві 1942 року... Відлунила в «Слові» есенінська «Анна Снегіна» поета Роберта Третьякова: то «українським став поетом російський хлопець з-над Оки». Ставали в перекладах українськими єврейські вірші для дітей Л.Квітка, якого в евакуації в Середній Азії захочуть переплугати з... Квіткою-Основ'яненком й якого розстріляють у 1952 р.

Теж по війні переслідуватиметься за «космополітизм» критик і краєзнавець Гр. Гельфандбейн (кв. 35); видасть збірку матеріалів про літераторів, загинлих у війну — «Поруч з нами» та книжку мікроесеїв «Генерал и адъютант». Тема будинку «Слово» виявиться забороненою, хоч раз у раз там виникатиме; українське в ній займе аж (!) одну третину друкованого. У цій помешканні деякий час підквартиривувала Н.Дукина з чоловіком, а К.Балабуха свідчить, як першокурсником, разом з О.Марченком, слухав тут захоплено читання поеми Л.Первомайського «Слово» — про материнську мову, що владно формувала, моделювала собою в них філологічне й поетичне. І чи не навмисне та бесіда призначена була саме в «Слові», аби ніби принагідно заронити в юні душі: «А он там застрелився Хвильовий» — ім'я тоді категорично табуйоване, — «Слово» ж доносило, воскрешало його!..

Збірка за назвою «Генерал и адъютант» — про зв'язки з Харковом угорського письменника (і чекіста?) Мате Залки, що жив у Москві, шоліта бував на Полтавщині, а загинув під іменем республіканського генерала Лукача в Іспанії, під час генеральної репетиції Другої світової війни...

У Гельфа, як його називали, була ціла поіменна картотека до літературної Харківщини, але за три десятиліття, до недавньої смерті, так майже нічого в цьому плані й не було опубліковане. Тепер стало на часі...

Так що й у нас, як у Смолича, розповідям про неспокій немає кінця, хоч, здається, все досить локальне, отже — вичерпне, тільки дещо глибше. Та сміємо сказати: все допіру викладене — хоч і теж тривалий час припечатане підписками про нерозголошення й вирване із забуття

тепер, — лишень видима частина айсберга. Незримо пробували виявити, подумати в отих ніби обійдених репресіями, але загирених талантів. І щораз майже в кожного переціпались об схожі обставини: у Тичини — брат священник, за якого треба було підставляти власну голову, у Сокола й Масенка — родичі за океаном, Головка колись ходив у есерах і мав одвічний гачок за неосуджений власний кримінал. І т.д., і т.п.

У «Кобзарі» намічена ще одна, куди обширніша, воістину підспудна геєна: «...А сльоз, а крові? напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками, втопить / В сльозах удов'їх. А дівочих, / Пролитих тайно серед ночі! / А матерніх гарячих сльоз! / А батькових старих, кровавих, / Не ріки — море розлилось, / Огненне море! Слава! Слава! / Хортам, і гончим, і псарям, / І нашим батюшкам-царям / Слава!»

С л а в о с л о в і е ж у «Слові» до часу було ніби щире, одностайне, самокритика — самознищувальна.

Шевченко окреслив майже всі об'єкти в подібних людоморах, дець і самобичуючись сардонічно: «Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття...», «Перед Нероном, / Перед Юпітером новим... / На те він бог, а ми під бога / Себе повинні підкладать, / Не тільки сестер...», «А ми дивились та мовчали, / Та мовчки чухали чуби, / Німії, подлії раби, / Підніжки царській, лакеї», «Раби з кокардою на лобі» — таж «Ради їх, / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово»...

Розтрошені сім'ї, ненароджені й посиротілі нащадки, потоптані екзистенції...

І не авторка цих спогадів, а самі організатори 1990 року в Харківському літмузеї експозиції «Українська Голгота» (автори: С.Климова, О.Різниченко, І.Мацкевич, В.Радченко — жаль, що не стала вона постійною, адже в цій темі все перехрещується, міг би бути музей оцієї теми!) взяли на візитку-буклет стилізовану фотографію Катерини Ленцової, дружини М.Дукина, — як образ засмученої, замученої України.

А їх, тезок із знаковим, Кобзарем освяченим страдницьким ім'ям, було у «Слові» троє. Всі — сільські дівчата — скромні, милі, працьовиті, самовіддані. З дарчого напису Тереня Масенка — М.Дукину: «...Для тебе й Катрусі — від мене й Катрусі! Доба». Й Іван Вирган оприлюднив свою любов «дівчині з-над Ворскли Катерині» — «підрузі веселки і раїни» (тополі), що в ній персоніфікувалась «тисячолітня наша заборонена любов!» Усіх трьох торкнуло через мужів («а до неживого у яму б лягла!») хижі чорно-вороняче крило... У Виргана (Вергунів) ще й донька — тезко дитині Дукиних, художниці. От так Наталки!..

У Масенка — Ірина, потім — Лариса, яка не стала терпіти мудрувань «Белобаб чи Чернодедів», — ось і свіжа, мудра, системно-доказова та пружно-звятияжна монографія «Мова і політика» (К., 1999)!..

А ще ж була Наталя Забіла — красуня, розумниця, вдова по живому репресованому Савці Божкові, мати його сина-напівсироти. І Наталя

Ужвій, що Катериною застигла біля підніжжя Тарасової спіралі в Харкові із дитям Михайля Семенка на руках (гірка сатисфакція тому, хто нахвалявся оновити все, спаливши «Кобзар»). Поруч — Валентина Чистякова — вона ж Галайдина Оксана, Катерина в «Грозі» й одразу ж заборонена Маклена Граса — Курбасова дружина, котру розпинатимуть, аби вона зрелась його, довічна посестра в удовиній самоті Лесевої мами; їм усім — із ним символічно — могила у Харкові.

А Антоніна Куліш, що разом з іншими повдовілими ще за живих, але вже рокованих мужів, хилилася чорною тінню в тюремних чергах із передачами, в чергах за хлібом, за сіллю, за милом, за гасом, за молоком для дітей, у тих неспребутніх чергах за надією, у якої (а чи ж у неї одної?) відібрали затишок рідного родинного вогнища, нагрітого ще всією сім'єю (виселили зі «Слова», як інших, як Пилипенкових дрібних Асю та Мірталу разом із красивою навіть у трагедії мамою — двічі удовою Тетяною Кардиналовською).

До своїх мемуарів «Невідступне минуле» [6] Т.Кардиналовська взяла розлогим епіграфом чуті ще в 1919 р. від самого І.Еренбурга вірші — нагадаймо хоч уривок:

А вечер молил: обожди! минуту! еще минуту!..
Целуя, не могли оторваться от грустных губ,
Не разжимая крепко сцепленных рук...
Любили — умру! умру!
Любили — гори, огонек на ветру!
Любили — о, где же ты? где?
Любили — как могут любить только здесь,
на мятежной и нежной звезде...
Читайте о нас — дивитесь!
Вы не жили с нами — грустите!
Гости земли, мы пришли на один только вечер.
Мы любили, крушили, мы жили в наш смертный час,
Но над нами стояли звезды вечные,
И под ними зачали мы вас.

Так ніхто не кохав! — правда, Сосюро? А піднесену ним до зір Марію («В тебе і очі, і губи твої — як у моєї України») зламають, змусять «стукати» на власного чоловіка й персонального співця. А потім, щоб уже без психушок доконати його самого, — її посадять за ґрати (адже завчили з хрестоматій, що так йому найдошкульніше!) Він же виблагає, вичекає, вимолить її звідти і — простить! простять одне одному! — якого Сосюру ще треба, щоб усе це виразити? Т а к — ніхто не кохав...

Згадайте вірші М.Дукина з заслання, присвячені своїй Катерині, листи до неї... «Катю, голубко рідна!», «Катю, серце моє!», «Катю, сонечко! Рідна моя, хороша, найдорожча в світі, коли б ти тільки знала, як я скучив за тобою! За тобою, за донькою, за тихим і благословенним затишком милої родини! Так би й полинув до тебе, як лине в пісні вітер з далекого краю!..» Так ніхто не кохав...

Мовилось вище про не дуже симпатичних, запобігаючих перед системою беззаконня й парику Кулика, Коряка, Щупака. Та коли о т а к , як уже розказали, любили їх їхні «половини», яких буквально не можна було відірвати, готових, як Люціанна Піонтек, взяти на себе навіть розстрільну легенду, створену мужем — то, ей-ей, не все, видно, було мінус навіть у тих мінус-діячів, олюднених отакою любов'ю!..

Але й великі, жіночі, материнські серця не все могли винести. Невже своєю смертю пішла з життя дружина Антона Крушельницького (виконавиця головних ролей у виставах із промовистими назвами — «Безталанна» та «Украдене щастя»), пішла услід за мужем та двома розстріляними синами? Вона, Берегиня роду, в молодості відома не тільки як красуня-акторка, а ще й як письменниця, з псевдонімом зі свого дівочтва — Марія Свобода, Слободівна, — вірно вслід за парою й усім родом полинула за свободою з-під польського окупанта й найшла отаке... на Слобідщині?! Орлівни, Слободівни!..

Та чи не найпекучішою краплею для неї було, либонь, окрадене материнство невісток (одна щойно народила в Харкові по всіх тих потрясіннях і була позбавлена не тільки чоловіка й житла, а й місця в УРСР), недоля онуки Ларочки, батька якої щойно розстріляли, а мама, на щастя, через гастролі не встигла з усіма доскочити до «Слова». Вже після розриву серця бабусі будуть мамині листи до гуманіста й друга СРСР Ромена Роллана, до Т.Масарика, навіть до вдови недавнього диктатора Галичини Пілсудського. І тільки колишня дружина Горького Катерина Пешкова (з нею він колись клявся на Україні над Тарасовою «Наймичкою» бути гуманістами, що пізніше в нього вилилось в «если враг не сдається, его уничтожают»), — тільки вона напівлегально довезла дитя до матері. Професорка Львівської консерваторії Л.І.Крушельницька, авторка спогадів під повтореною з дідового ще дореволюційного роману назвою «Рубають ліс», що ніби провіщав моторошний афоризм про «щепки» й «лагерную пиль», не може про все те лихо і досі говорити без затинання-заїкання.

А яке ж цвинтарище — в серці Слободжанщини: і не шумлять, не упокоюють на вічну пам'ять сади Гетсиманські, влада поспішає розбити на могилках чергові сквери!.. Двічі вдова — Блакитного й Шпола-Ялового — майже по-дівочому мініатюрна, як для такого горя, Ліда Вовчик-Блакитна, — у безсилим потерпаннях за осиротілою донькою Майєю, приреченою на вічний «політ криз бурю». А рідніша рідної — «золотий Любисток!» — пасербниці Хвильового Люба Уманцева. Приїздили вони сюди на пошанування «Української Голготи», на якому в театрі ім. Шевченка актор, а нині керівник «Центру Курбаса» Толя Стародуб — трохи гіркого гумору — сказав майже всерйоз на дещо зтягнутий там через вірші виступ К.Х.Балабухи: «Кіме Хомичу! Що Ви виступаєте? Ви ж і ще не сиділи!»

Ще про одну родину повідав нам Ю.Лавріненко в своєму «Розстріляному Відродженні» (Мюнхен, 1959): «25 грудня 1933 р. автор цих рядків у тюрмі по вул. Чернишевській (камера ч.12) зустрівся однієї

ночі з В.Бобинським... За ним помандрувала його молода крихітна дружина з малюнком на руках». У повішому ж виданні творів Василя Бобинського (1990) читаємо, що від нього «як комуніста» — у партії ж насправді не був! — змушені були у Львові відректись брат і сестра. Дружину поета, Емілію Пастушенко, заслали на 10 років до Караганди. Сина Бориса запроторили до дитрозподільника в Курську. Мати надсилає безліч листів в усі кінці, й один випадково досяг мети. Втікши, Борис, вважай пішки, дістався до матері в Казахстан. Після повернення у Львів 1946 року вона майже одразу померла, а син трагічно загинув через два десятиліття. Також загадково зник і один з синів Гната Хоткевича, дружина — була в концтаборі (нашому, не німецькому), донька Галина опинилася в Греноблі.

Приїзять, притуляються, припадають до «Слова» діти і вже й онуки страдників навіть з-за океану. 1995 року приїздив В.Куліш, привізши з собою сина, викапаного діда і теж Миколу (а перед тим повідавши світові «Слово про будинок «Слово»). Того ж року дістався сюди син Варавви-Кобця, Юрко. Нещодавно приїздив син Гр. Костюка. Приїздив з Сибіру син Андрія Паніва.

Невтомно дбає про вшанування батькової пам'яті Галина Хоткевич. Часто приїздить із Франції до Харкова: то на кобзарський з'їзд-конкурс, то на презентацію батькових книжок, то на відкриття в селищі Високому, під Харковом, меморіального дому-музею Гната Хоткевича. Чутно, що має намір і зовсім туди перебраться... На відкритті музею я пожартувала: «Пані Галино! Наші батьки знали, що робили, коли народжували собі дочок! Бо ж хлопці, крім В.Куліша, не дуже дбають про пам'ять батьків, а дівчата — дивіться: Майя Вовчик-Блакитна, Ася та Міртала Пилипенки, Ви, я...»

Із США привезла меморіальну плиту, власноруч зроблену й чи не найоригінальнішу в Харкові, скульпторка-донька С.Пилипенка Міртала. А сестра, філолог, професорка зі Штатів, Ася Гумецька сказала при урочистому відкритті не лише за себе, а й за них, загиблих... Подаємо повний текст виступу за автографом, що зберігається в архіві К.Х.Балабухи:

Слово про батька

Коли я збиралася в цю подорож і думала, що маю сказати про батька, то мені чомусь ішли на думку слова галицького поета Михайла Кураха, написані в пам'ять полеглих січових стрільців:

Коли ви вмирили,
вам дзвони не грали,
ніхто не заплакав
над вами.

Так, думалося, і про батька можна сказати. І ще пригадувалися Шевченкові слова:

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись!»

Молися, сину! За Україну
Його замучили колись».

Нашого батька теж «замучили за Україну», і за нього ніхто не молився — ані друзі, які в Бога не вірили, ані ми, діти, бо нас із сестрою не вчили тоді вірити й молитися. То ж тепер, нарешті, настав час, коли можемо пом'янути батька й помолитися за нього як слід: *«Боже, дай душі його розраду. За життя він Тебе добре не знав і не любив, але любив людей більше, ніж себе самого, готовий був ділитися останнім шматком хліба, останньою сорочкою. Готовий був віддати за них саме життя — й віддав — отже, жив по-Божому, сам того не усвідомлюючи, мріяв про майбутнє людське братерство, жив і працював для цього, тільки помилявся, думаючи, що цього можна досягнути революційним насильством і кров'ю. Прости йому, Боже, цю помилку, бо вона йшла з розпуки, коли в серці «клекоче гнів», а розум «кипить» і заважає бачити суть людського існування. Не суди його, Боже, за те, що, йдучи за своїми переконаннями, брав участь у колективізації, яка привела до загибелі стількох селян, селян, яких він так любив. У душі він був люблячою, співчутливою людиною, серце його Тобі відоме. Ти знаєш, як він врятував від голоду селянку, що втекла з села й блукала вулицями Харкова того голодного 33-го року. Ти бачив, як він затулив своєю широкою спиною розбите вікно у вагоні, щоб захистити від морозу молоду матір з дитиною і у висліді дістав запалення легенів. Ти знаєш, як подарував бідній прибиральниці ордер на зимове пальто, сам його не маючи. Ще багато прикладів батькової жертвенності можна б згадати, але Ти, Боже, усе знаєш. Отже, молюся до Тебе, Боже, будь ласкавий до цієї чудової людини, чудового батька, чоловіка, громадського діяча, відданого українській справі, людини чесною, яка не лукавила ні в чому ні з ким. Помолімся за його душу, вона того заслужила.*

І помолімся також за інших таких, як він, його одностумців, тих, хто щиро вірив у ідеал братерства, але йшов до нього помільним шляхом. Пробач їм, Боже, як і ми їм пробачаємо. Амінь».

Харків,

21 червня 1998 року

Зараз у колишньому будинку «Слово» письменницькі спадкоємці залишаються менше ніж у половині квартир, решта — різні люди. Кілька приміщень купили й капітально перебудували «нові українці»: квартири з'єднано в «супери», причеплено великі засклені балкони, — подекують, що й вони мають опалення, на сходах біля тих «евроремонтованих» квартир стіни пофарбовані на метр навкруг дверей, а далі облуплені... Піддашок до мого любого 5-го під'їзду підперто кострубатими обополами. Напівпідвальні приміщення «прихватизовані» різними фірмами: блиск скла, міді, лаку. Решта — розхристане, занедбане, запехаяне...

Правда, нещодавно я почула, що народилась ідея поновити колишній будинок «Слово» як будинок письменників Харкова та створити у ньому філію Харківського літературного музею. Дай то Боже. Я й сама б там

залобки працювала.

Колись тут буяло життя, кипіли творчі пристрасті, дзвеніли молоді голоси. «Ми сотворим світ получшій. Созиждем день веселійший». «На своїм веселім полі», «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». Так жадалося Сковороді, Шевченкові, так мріяли про краще життя люди багатьох поколінь, докладали зусиль для його побудови «слов'яни». Виявилося, це не так важко й зробити — тільки проголоси: «Жити стало краще, жити стало веселіше» — а там хоч трава не росте. І не росла. Дурна злочинна радвлада вирубала, викоренила квітучий сад божественних людських пісень. Кого ж лишила в живих — понівечила, сплюндрувала душу й серце. Корчувала традиції, аж тріщали сув'язі між поколіннями. У культурі нації зіяє глибока прірва. Ми ж дивуємось, жахаємось моральним (чи аморальним?) судом сьогодення на вулиці... Культури (якої? чиєї?), колишній — згідно з духом епохи — Ч е р о н и х письменників, допіру універсально-Барачний — та ж немає суттєвої різниці, чи то з передхрущовських тракторобудів оті бараки, чи з Гулагів садів гетсиманських, пощаються вони довкруг майстерень Фау-2 на острові Узедом-Пенемюнде чи між рядків муратовської «Мари» — картин не то минулого, не то прийдешнього...

Багато чого перебачено, хоча й не за ціле століття. Та люди йдуть, питають, задумуються. Завершуючи щорічний курс «Літературне краєзнавство», приводить сюди студентів К.Х.Балабуха. Показує їм свою схему-діаграму «Слова» (тепер буде повніша й точніша). Слухають вони розповіді О.Я.Гланц (удови Я.Гримайла — десь уже на чужині), Н.А.Білецької-Муратової. (Скільки судила мені доля, розповідатиму про батька, про І.Багряного та інші я. — *Н.Д.*) Кладуть квіти. Переглядають альбом А.Петрицького, вдивляються у портрети.

Але найдостовірніше воскресає «Слово» у слові, — у віршах, що тут прозвучали вперше, у віршах про ці стіни, про світло з цих вікон. Найзадушевніше щораз сприймається роздум (довго не друкований) І.Муратова — присвята М.Пилинській у зв'язку з її проводами на пенсію з редакції журналу «Прапор» (нині «Березіль») «року 1965 липня місяця 6-го дня».

Є там і автопокута перед Рильським, який колись неокласично захищав красу екзотичності назв Лангедоку й Валенсії, що згодом було усвідомлено як загальнолюдська естафета краси. Зринають імена, назви творів. Автор нікого не ідеалізує, навіть співця нової музи, кому ще в день своєї смерті дописуватиме поему «Серце Тичини». Знаменно й повчально, для чого, навіщо тії віршовані спомини: вони ж бо не лише собі, а й усім і за всіх, хто тут жив, лелівав мрії, горів, любив...

Маріє Михайлівно!

...ще Лангедок чи Валенсію

Оспівує Рильський,

мов крига, скресає Куліш...

Невже навіть спогади

— то для журналу «Слобожанщина», де їм так і не пощастило з'явитись, то ось для книжки — дасть Біг дійде до людей. І сам жив на початку 90-х у рідному нам «Слові», що пішло і в моторошну назву його другої збірки «На цвинтарі Слова», а цей був ще в першій, у «Лелечому колесі» (1990) й називався «Вулиця Культури, 9»:

В будинку цьому я чужий,
і всі мені чужі у ньому.
Але питає хто: — Скажи,
ідеш куди? —
Скажу: — Додому...

Не лише тому, що кутка
немає іншого на світі.
Тут Хвильовий натис курка,
Сосюри голос кров'ю витік.

Я й сам не знаю, де вікно,
за синім присмерком якого
читають вірші,
п'ють вино,
жінок цілують до знемоги...

Зоря внизу...
вгорі зоря...
Безрідний блиск, на сяйво схожий...
Блукаю садом Кобзаря,
як випадковий перехожий...

У місті цьому я чужий,
і всі мені чужі у ньому.
Але питає хто: — Скажи,
прийшов куди? —
Скажу: — Додому!..

Щасти ж нам перебути з усіма в душі — удома.

8. СПИСОК ПОЖИЛЬЦІВ БУДИНКУ «СЛОВО»

Умовні позначення:

?? — чи жив у будинку «Слово»? В — був репресований, але вцілів
 Р — репресований * — доля невідома
 З — загинув під час репресій ПМ — першомешканці
 Е — емігрант

№ п/п	№ квартир	Прізвище, ім'я та по батькові	Доля	Примітки
1	47	Айзеншток Ієремія Якович	*	ПМ, жив у 4-му під'їзді
2	6	Багмут Іван Адріанович		
3	54	Багрянний Іван (Лозов'яга Іван Павлович)	Р, В, Е	Не був прописаний, але жив і арештований у кв. 54
4	44	Бажан Микола Платонович		
5		Байдебуря Павло Андрійович		??
6	66	Бедзик Дмитро Іванович		ПМ
7	«»	Бедзик Юрій Дмитрович		ПМ
8	26	Бездомний (Карелін) Борис	*	
9	38	Белін Товій Абрамович	*	Перукар
10	14	Биковсьць Михайло Михайлович	Р, З	ПМ
11	1	Болдінер Анатолій Емануїлович		ПМ, кербуд «Слова»
12	54	Борзенко Сергій Олександрович		
13	?	Брежньов Геннадій Іванович		
14	46	Брусилівський Рафаїл Мойсєєвич		
15	?	Бузько Дмитро Іванович	Р, З	Жив у 2-му під'їзді (за свід. Крижанівського)
16	19	Варавва (Кобець) Олекса П.	Е	ПМ
17	26	Верховень Володимир Миколайович		
18	32, 33, 34	Вирган (Вергун) Іван Онікійович	Р, В	
19	3	Вишівський Давид Кальманович		
20	22	Вишня Остап (Губенко Павло Михайлович)	Р, В	ПМ
21	54	Вражливий (Штанько) Василь Якович	Р, З	ПМ
22	50	Вухналь Юрій (Ковтун Іван Дмитрович)	Р, З	ПМ
23	55	Гавриленко Володимир Никифорович		
24	9	Галкін Лев Абрамович		
25	?	Галушка Денис Олексимович	Р, З	?? За Сенченком — жив
26	17	Гедзь Юхим, Олесь Ясний (Савицький Олексій Васильович)	Р, З	ПМ
27	35	Гельфандейн Григорій Михайлович		
28	51	Герасименко Юрій Георгійович		
29	52	Гжицький Володимир Зенонович	Р, В	ПМ
30	8	Головко Андрій Васильович		ПМ
31	32, 60	Гордієнко Кость Олексійович		ПМ
32	4	Гримайло Ярослав Васильович		
33	61	Громів Олесь (Гарнаутський Олександр Єфремович)		ПМ
34	54	Дашків Микола Олександрович		

№ п/п	№ квартир	Прізвище, ім'я та по батькові	Доли	Примітки
35	60	Десняк (Руденко) Олекса Гнатович		ПМ, загинув під час ВВВ
36	43	Дикий Антін Васильович	Р, З	ПМ
37	21	Дніпровський (Шевченко) Іван Данилович		ПМ, помер від сухог
38	19	Добровольський Володимир Анатолійович		
39	53	Доленго (Клюков) Михайло Васильович	Р, В	ПМ
40	58, 7	Донченко Олесь (Олександр) Васильович		ПМ
41	31	Досвітній Олесь (Скрипаль Олександр Федорович)	Р, З	ПМ
42	?	Дорошко Петро Онуфрійович		Жив у 1-му під'їзді (за свідч. Крижанівського)
43	14, 57	Дукін Микола Володимирович	Р, З	
44	27	Дяченко Валерій Петрович		Живе нині у «Слові»
45	7	Епік Григорій Данилович	Р, З	ПМ
46	24	Забіла Наталя Львівна		ПМ
47	62	Іванів Павло Іванович	Р, З	ПМ
48		Льченко Олександр Єлисейович		??
49	12	Йогансен Майк (Михайло) Гервасійович	Р, З	ПМ
50	42	Кальницький Яків Ісакович	Р, В	
51	44	Каляник Іван Іванович	Р, З	
52	18	Касьяненко Євген В.	Р, З	ПМ
53	22	Кац Зельман Мендельович		Віхав в Ізраїль
54	10	Квітко Лейба Мойсейович	Р, З	ПМ, загинув у Москві
55	55	Кириленко Іван Улянович	Р, З	ПМ
56	27	Козак Микола Іванович		Живе нині у «Слові»
57	29	Козицький Пилип Омелянович		ПМ, композитор
58	11	Копиленко Олександр Іванович		ПМ
59	34	Копштейн Арон Йосипович		Загинув на фінській війні
60	28	Коряк Володимир Дмитрович (Волько Блумштейн)	Р, З	ПМ
61	?	Косюк Григорій Олександрович	Р, В, Е	Жив у 1-му або у 5-му під'їзді
62	7	Котляр Йосип	*	
63	54	Котляров Борис Іванович		
64	23	Колюба (Коцегуб) Гордій Максимович	Р, З	ПМ
65	28	Крижанівський Степан Андрійович		
66	42	Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич)	Р, З	ПМ
67	33	Куліш Микола Ґурович	Р, З	ПМ
68	64	Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович)	Р, З	ПМ, головний режисер театру «Березіль»
69	54	Крушельницький Антін Володиславович	Р, З	ПМ, Не був прописаний в буд. Слово», але жив і арештований в кв. 54
70	«»	Крушельницький Іван Антонович	Р, З	«»
71	48	Лакіза Іван Никифорович	Р, З	ПМ
72	3	Лейтес Олександр Михайлович		ПМ
73	34, 5	Левіна Хана Миронівна		
74	51	Ледянюк Микола Опанасович	Р, В	

№ п/п	№ квартир	Прізвище, ім'я та по батькові	Доля	Примітки
75	40	Лісовий (Свашенко) Петро Андрійович	Р, З	ПМ
76	36	Любченко Аркадій Панасович	Р, В, Е	ПМ
77		Маловічко Іван Кирилович	Р, З	
78	?	Мамонтов Яків Андрійович		
79	?	Маненко Іван	Р, З	Не письменник, жив у 3-му під'їзді
80	59, 43	Масенко Терень (Герсентій) Германович	Р, В	ПМ
81	56	Меллер Вадим Георгійович		ПМ, головний декоратор театру «Березиль»
82	41	Микитенко Іван Кіндратович (Петро Бунь, Незаможник)		ПМ, самогубство 1937 року у Києві
83	12, 13	Муратов Ігор Леонтіївич		Три роки у фашистському полоні
84	56	Нагнибіда Микола Львович		
85		Пефелін Василь Данилович	Р, В	??
86	27	Орлівна Галина Іванівна (Мнєвська-Поліщук-Юрзанська)	Р, В	ПМ
87	26	Падалка Іван Іванович	Р, З	Маляр
88	13	Панів Андрій Степанович	Р, З	ПМ
89	32	Панч Петро Йосипович		ПМ
90	46	Панченко Михайло Ю.	Р, З	ПМ
91	26	Перепеляк Іван Михайлович		
92	4	Первомайський Леонід Соломонович (Гуревич В'яля Шльомович)		ПМ
93	2	Петимко Яким	*	Двірник «Слова»
94	?	Пестіков Григорій Миколайович	*	Жив у «Слові» (за свідченням Крижанівського)
95	16	Петрицький Анатоль Галактіонович		ПМ, маляр
96	21	Пилипська Марія Михайлівна		ПМ
97	20	Пилипенко Сергій Володимирович	Р, З	ПМ
98	49	Піддубний Г.Ф.	Р, З	ПМ
99	19	Підмогильний Валер'ян Петрович	Р, З	Наймав кімнату у О.Варавни
100	42	Піонтєк Люціанна Карлівна	Р, З	ПМ
101	14	Плахтін Іван Олексійович		
102	65	Поліщук Валер'ян Львович	Р, З	ПМ
103		Полторацький Олекса (Олексій) Іванович		??
104	45	Радугін-Раппа Самуїл Носвич		ПМ
105	35	Річицький Андрій (псевдо Анатолія Пісоцького)	Р, З	ПМ
106	18, 39	Романівська Марія Михайлівна		
107		Свідзінський Володимир Юхимович	Р, З	Жив у Харкові з 1925 р. Часто бував у «Слові»
108	39	Семенко Михайль (Михайло) Васильович	Р, З	ПМ
109	6	Серченко Іван Юхимович		ПМ
110	26	Седляр Василь Феоданович	Р, З	Маляр
111	19, 57	Сказбуш (Акулов) Микола Йосипович		
112	34	Слісаренко Олекса Андрійович	Р, З	ПМ

№ п/п	№ квартир	Прізвище, ім'я та по батькові	Доля	Примітки
113	63	Смолич Юрій Корнійович		ПМ
114	28	Снігирьов Іван Тимофійович		
115	«»	Снігирьов Гелій (Євген Іванович)	Р, З	Загинув у Києві
116	14, 56, 22	Сокіл Василь Іванович	Е	
117	57	Сосюра Володимир Миколайович		ПМ
118	56	Сумний Семен Макарович		
119	26	Сухомлин І. І.	Р,З	ПМ
120	32	Тараненко Ольга Степанівна		Живє нині у «Слові»
121	15	Тичина Павло Григорович		ПМ
122	44	Трегьяков Роберт Степанович		
123	5	Трубіаїні (Трублаєвський) Микола Петрович		Загинув під час ВВВ
124	38	Турган О. І.	*	ПМ
125	39	Ужвій Наталя Михайлівна		ПМ, акторка
126	37	Усенко Павло Матвійович		ПМ
127	44	Фельдман Д. А.	*	ПМ
128	51	Фуклев Микола Петрович	Р, З	
129	36	Хазін Олександр Абрамович		
130	9	Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович		ПМ, самогубство 13.05.1933
131	25	Христюк Павло О.	Р, З	ПМ
132	?	Черевченко Олександр Іванович		
133	5	Чернов (Малошійченко) Леонід Кіндратович		ПМ, помер від сухот
134	58	Черняков Марк Володимирович		
135	64	Чистякова Валентина Миколаївна		ПМ, акторка
136	?	Шаповал Микола Терентійович		Жив у 5-му під'їзді
137		Школьник Аркадій Семенович	Р, В	??
138	24	Шмигельський Антін Іванович		ПМ
139	22	Шовкопляс Юрій Юрійович		
140	65	Шумило Микита Михайлович		
141	54	Шутов Іван Микитович		
142	5	Щупак Самійло (Самуїл) Борисович	Р, З	ПМ
143	27	Юрезанський Володимир Тимофійович		ПМ
144	30	Юхвід Леонід Аронович		
145	30	Яловий Михайло Семенович (Юліан Шпол)	Р, З	ПМ
146	36, 44, 46	Яновський Юрій Іванович		

Список уклала Н.М.Дукина
Травень—вересень 2000 р., березень—квітень 2002 р.

Складено за розвідками та спогадами авторки; використані матеріали з архіву М.М.Пилинської, з фондів ХЛІМ та фондів Харківського відділення НСПУ; зібране К.Х.Балабухою; з книжок [1, 2, 34, 35, 62, 64] та ін.

У спискові акцентовано увагу на пожилцях 30-40-х рр.; більш пізні пожилці даються вибірково. Урахувати динаміку руху мешканців «Слова» авторці не вистачило сил. До цього списку добре було б додати дати життя, строк проживання у «Слові», хто живий з нащадків, але...

9. ПІСЛЯМОВА АВТОРА

Сучасне лежить на шляху
з минулого в майбутнє.

О.Довженко

...і я не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Т.Шевченко

Оце й усе. Скінчилась довга путь, яку ми долали разом, любий читачу. Разом ми зазирали у прірву людського горя-біди, наруги та жаху. Прошу пробачення за біль від споглядання тої безодні, але не моя вина, що вона існувала й існує.

Разом ми грілись у променях добра й любові, котрі, як сяйво далеких зірок, і досі струмують від особистостей І.Багряного, С.Пилипенка, моїх рідних та багатьох-багатьох, згаданих в цій книзі.

Останній, XXI розділ, з його мажорним ключем, був написаний кілька років тому. З тих пір я розгубила майже всі залишки сил та оптимізму, особливо за останні два-три роки. Нині мені часто-густо хочеться зацікавитися, закам'яніти, щоб нічого вже не бачити й не чути. Інколи, навпаки, хочеться заволати на весь світ: «Рятуйте, люди добрі!» Та добрі люди, здебільшого, бідні й не можуть допомогти, а багаті — часто-густо не добрі...

Повсякденна боротьба за шматок хліба і чогось до хліба, — висотує останні краплини сил.

Нинішнє моє життя, разом з життям доньки й онука, схоже на агонію, животіння на грані голоду й холоду, жебрацтва, відчаю, думок про самогубство.

Ось міні-складові часточки нашого буття, — безсистемно, врозсіп...

...ми давно вже нічого не прасуємо, крім якої блузочки влітку, — заради економії.

...маленьку пачечку чаю розтягую десь на півроку, вживаю кількаденну заварку, аби лише забарвити нашу гидку воду.

...того дня, коли купимо про запас 3–5 шматочків туалетного мила, можемо zostатись без хліба.

...з острахом дивлюсь, як зменшується рівень олії в пляшці, круп у банках.

...торік за літо-осінь з'їла 4–5 яблук. Яблук та картоплі — неврожай, які ж ціни будуть взимку та навесні?

...в домі фактично немає ніяких запасів — ні жирів, ні круп, ні консервів. Про шматочок оселедця мрію місяцями, про котлету — роками.

...одне з найтяжчих — постійно голодний онучок. По телевізору показують великого жука. Він: «Його треба спіймати і вбити!» Я: «Ох-ах, навіщо? Бідний жучок!» Хлопчик спокійно продовжує: «І з'їсти». За хвилину — зображення мурашки. «І це можна з'їсти!» Згодом грається кубиком: «Це собачка — стриб, стриб... І собачку можна з'їсти...» Отакі асоціації у голодної дитини.

...звечора: «Бабусю, розбуди мене завтра рано-рано». — «Навіщо?» — «І дай що-небудь попоїсти».

...хлопчик виріс із свого взуття; взимку ноження або мерзнуть в тісних ботиночках чи гумових чобітках, або не гуляє.

...виріс із свого ліжечка, продали за безцінь. Спить з мамою, обом незручно. Купити нове нема надії.

...навесні 2000-го продали меблеву стінку, кухонний куточок, холодильник, дрібниці — на прожиття та квартплату. Білизна й одяга тепер у вузлах, їмо, тримаючи мисочку на колінах. Що буде, як ці гроші скінчаться — не знаю.

...до 8-го Березня накупила листівок, та не розрахувала — zostались. Продавала скрізь, і в метро стояла з ними, тримаючи їх в одній руці й борючись із бажанням простягнути другу. Плачучи від сорому, два вечори таки просила милостиню, мала дві гривні.

...і нічого мені бува їсти, і нічим — внизу маю два зуби, дірку та ще двое зубів. Узятись за них як слід — нема часу, хоробрості й грошей.

...маю десяток платівок з улюбленими мелодіями Баха, Моцарта, Бетховена, та не можу хай зрідка потішити душу — нема ні програвача, ні магнітофона, ні...

...давно вже не маю наручного годинника. Кімнатному годинникові десь за 30 років, напівпобитий, обклеєний скотчем.

... маю одну носову хустинку — сіру, заправу, з бляклими квіточками та дірочкою. Їй років 30. Це — для візитів чи свят. Про будень користуюсь ганчірочками. У доні та онучка — теж по одному носовичкові...

...нема жодного теплого одіяла. Тим, що є — по 30–40 років, —

вигерті ряденця, а не одіяла.

...маю простирадла, котрим теж за 30 — світяться, рвуться. Рвуться єдині туфлі, що ношу весну-літо-осінь. Рветься-ламається моя помічниця, моя рідна тачечка, якою я тягаю і книжки, і картоплю.

...нещодавно з повною тачкою сідала в тролейбус. Двоє дядьків збили мене з ніг. Я впала, розбила коліно, вдарилась боком та боляче вихнула у попереку. Ніхто не допоміг, коли я силкувалась устати, лише підганяли, поспішаючи сісти. Ніхто не вибачився, не поступився місцем. Стояла, трусилась від болю й образи та плакала.

...Боже, які ми весь час голодні... Вже кілька років, купивши або отримавши в дарунок пасочку на Великдень, ми, грішники, не в силах дочекатись неділеньки святої і з'їдаємо тую паску ще в п'ятницю-суботу.

...один з днів нашого життя: 26 жовтня 1999 року. Учора ввечері принесла домі ні зерниночки. Є трохи цукру, олії та овочів. Учора ввечері принесла два батони. То доня з онучком сіли й ум'яли за один раз батон, запиваючи його водою. Ті 3—5 гривень, що мені вдається заробити за день, ми миттю проїдаємо.

...все економимо: мило, електроенергію, туалетний папір, — раніш складали його втрое, тепер вдвое, потім буде водно, а там...

...багато років не купую собі квітів — ні стеблиночки, ні пучечка моєї улюбленої конвалії навесні, ні навіть дешевеньких айстр чи жоржин восени.

...близько 40 років, маючи хворі вени на ногах і кілька операцій на них, ношу еластичні бинти. Без них ноги, як колоди, не влазять у взуття. З часом бинти рвуться. Я штопаю їх, хоча вони й втрачають при цьому свою еластичність. І в лікарні штопала, лежачи там з трофічною виразкою. А то вдома ввірвала часину й підстрочила їх швиденько на швацькій машинці, яку все не наважуюсь продати. Бинти білі, нитки блакитні, білих не було в домі.

...купила доня синочкові мишку. То й мишка частенько бува напівголодна.

...до голоду додається ще й холод, — батареї ледве теплі. Та ще кілька місяців зими-весни 2000 місцева влада мордувала нас «віяловим» вимиканням електрики, — економія! Вимикали на дві-три години по три-чотири рази на добу. Разом з освітленням вимикається все: ліфт, опалення, гаряча та холодна вода і, — щонайгірше, — електроплита. Тривалий час перше вимикання було в нас з 6-ї до 9-ї години ранку. Спробуй приготуй їсти або хоч зігрій чай.

...болить душа за голодного знедоленого онука, за бідну безробітну доньку.

...болить за безталанну Україну. Боляче дивитись на тих, хто порпається в сміттєвих баках, збирає пляшки, жебракує в метро, співає безголосо, сидить долі з дитиною...

...восени 1999 року пройшла в нас трагікомедія президентських виборів. Раніш ми вибирали одного з одного, нині вибір кількісно був великий, а якісно... Більшість одним совковим г...м, — вибачайте! — миром мазані. А порядна, молода, розумна людина, як, приміром, Юрій Костенко, не мала ніяких шансів на обрання, — не ті ЗМІ, не ті кошти. Я голосувала за Костенка.

...а навесні 2000 року — фарс референдуму, «ініційованого народом». І все, як в старі часи, схвалено. Заздалегідь...

Зараз, навесні 2002-го року, йде веремія виборів до Верховної Ради та до місцевих рад.

Сотні тисяч, мільйони гривень витрачаються на рекламу й саморекламу, на чорний а чи рожевий піар, на гори паперового моглоху. Вибір нині є, але шанси на перемогу багатьох порядних кандидатів, які не мають власних коштів, власних ЗМІ, не використовують могутній адмінресурс, — мізерні. Зичу перемоги блокам В.Ющенко та Ю.Тимошенко. Щонайбільше боюсь СДПУ(о) та її лідера В.Медведчука, який має сильну організаційну й фінансову бази, має мало совісті і, наскільки я розумію, націляється на президентське крісло. Та ще й при наявності диктаторських замашок...

... вибори 2002 відбулися. Загальні результати... Харків показав «своє обличчя», проголосувавши переважно за кандидатів КПУ, СДПУ(о) та «За Єд. У».

Вже за тиждень по виборах ходять чутки, оприлюднюються численні факти фальсифікацій, підкупу, залякування та ін.

...я часто думаю, що багато негараздів сучасного «цивілізованого» світу мають місце тому, що при владі в переважній більшості стоять чоловіки. Не може ж бо чоловік повністю збагнути, осягнути, що то важить виносити дитину, спородити її, вигодувати, виростити, виховати... А потім держава твого хлопчика «за шкірку» та в Чечню... Я б хотіла, щоб президентом у нас в Україні була жінка, але така, як Ліна Костенко, а не — боронь Боже! — Наталя Вітренко.

...кінець 1999 року багато працювала, занедбавши роботу над книжкою, поспішаючи заробити грошину календарями та вітальними листівками, бо ж далі, аж до весни, до абітурієнтів, ішов «мертвий сезон». Та на початку нового, 2000-го року ми всі троє тяжко захворіли на грип. Потім у доньки й онучка ускладнення — запалення легенів. Днів 10 у дитини була температура під 40 °С. Лікарня. В лікарні практично не годують, всі ліки, шприци й процедури — платні. Пішло все — і те, що я підробила, і 100 гривень, що дала сестра, Таня Янсон, і 82 гривні, що зібрали, — подяка їм! — сусіди в будинкові.

Ще з тиждень я трималася, не лягала в лікарню. Варила сякі-такі супик-кашку, що їх носили добрі люди, координувала їх дії; одного вечора попленталась з паличкою в лікарню, понесла терміново потрібні

на ліки гроші.

А тим часом сама була на порозі смерті, не розуміючи, що зі мною діється. Вже й висока температура спала, а я не хотіла, не могла ні їсти, ні пити, ні рухатись, тільки лежала б пластом, навдягана, навкривана, замотана хусткою, й втрачала останні сили. Аби ще два-три дні пролежала в темній холодній хаті-склепі, — могла й не встати. Зібралась-таки, лягла в лікарню, де одразу знайшли негаразди з серцем та тиском, цукровий діабет, загострення тромбофлебиту — грип ударив по слабких місцях. На моє лікування вже не було грошей. Вибір: або плати, підлікуємо, або йди додому й вмирай. Трохи дали добрі люди, а на 100 гривень прийшлося залізити в борг і видихати його потім довгий час. Спасибі лікарям — підлікували. Спасибі добрим людям, що через день-два приносили попоїсти. І аж двічі — вареники!

Цікаво, що і вдома, і кілька перших днів у лікарні думка про можливість і необхідність праці над книжкою, — задарма ж спливає час! — була мені не радістю, як завжди, не стимулом до дії, а здавалась зашморгом на ший. Потім мені покращало, захотілось їсти, і за день-два я накинулась на свої папери, котрі напівсвідомо тицьнула до речей, зібраних в лікарню. Тоді я добренько попрацювала там, підчищаючи «хвостики» — таблицю № 1, бібліографію, додатки, абрєвіатури, післямову та ін.

Нині більша частина книжки вже зверстана.

Кінчаючи роботу, добре бачу її вади. Там треба було б щось скоротити, вилучити; там — підшліфувати стиль; там — навести абетковий порядок; чи додати ще документи, фотографії, батькові листи. Де-не-де треба було б більш скрупульозно поставитись до перевірки дат, імен та ін.

Процес цей безкінечний. На нього нема вже ні сил, ні часу, ні коштів. То ж даруйте, любі читачі, які дрібні недоліки, поцінують мою працю загалом. Якщо трапиться де груба помилка, — сповістіть, будь ласка, не полінуютьесь.

...Болісні, гіркі замальовки нашого сьогодення можна було б робити до безкінечності, та це не має сенсу. А з'явилися вони тут, немов і недоречні, як мені здається — з двох причин. Перша — це фіксація реальних фактів нашого нинішнього буття, фактів, що так чи інак потрібні для історії. Друга, глибоко захована в підсвідомості, впливає, мабуть, з бажання, щоб мене, котра ще в дитинстві втратила батька, і я к о г о батька! — тепер, стару, немічну, хто пожалів, мов малу дитину...

Наостанку давайте наголосимо на моїй любій книжці. Глибока подяка їй за те, що вона роками, десятиріччями підтримувала мене на життєвому шляху, дарувала радість спілкування з багатьма добрими людьми, — живими й мертвими, дарувала радість творчої праці.

Бо творча праця, на мою думку, то найвища насолода на світі. Ніяке споживання не дає такої радості, як вона.

Підтримай же мене, мій друже, Ромене Роллане, в моєму заключному слові:

«Радість, радість у всьому своєму шаленстві, сонце, яке лле світло на все, що є й буде, — божественна радість творення! Одне тільки й є щастя: творити. Живе лише той, хто творить. Решта — це тіні, що блукають по землі, непричетні до життя. Всі радощі життя — радощі творчі: любов, геній, дія — це розряди сили, що народилася в полум'ї єдиного вогнища. Навіть ті, що не знаходять собі місця біля великого багаття — честолюбці, егоїсти та безплідні марнотратники життя, намагаються зігрітись бодай блідими відблисками його полум'я.

Творити — чи то нову плоть, чи духовні цінності — значить вирватись на волю з полону свого тіла, значить ринутись у буревій життя, значить бути Тим, хто Є. Творити — значить вбивати смерть.

Горе істоті безплідній, яка зосталась на землі самотньою і загубленою, яка оглядає своє зів'яле тіло і вдивляється в морок довкола себе, де ніколи вже не спалахне племін життя! Горе душі, якій не дано творити, відчуті себе обтяженою життям та любов'ю, як дерево у весняному цвіті! Люди можуть обсипати її всіма почестями: вони увінчають труп». ([40], т.4, с.16, переклад з російської мій та В.Верховеня).

Борітеся.

Творіть.

Прощайте.

Харків
1960—2002

10. ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Наведений нижче список складено безсистемно. Не виконалі поради К.Х.Балабухи щодо його впорядкування за абеткою. Працювала я над другим варіантом рукопису близько десяти років, використовуючи все нові й нові книжки. Зробити нині, під кінець, цю величезну роботу — абеткування — не маю сил та часу. То нехай вже буде, як є, — це ж не академічне, а, так би мовити, любительське видання. Зрештою, чи не все одно для читача, під яким числом записана та чи інша книжка, на яку є посилання в тексті.

До деяких книжок додаю невелику особисту анотацію.

1. «З ПОРОГА СМЕРТІ...» (Письменники України — жертви сталінських репресій). Київ, «Радянський письменник», 1991, тир. 22 тис. прим., 496 с. Упорядник — Олекса Мусієнко. Фотоматеріали з фототеки вид-ва та з архіву КДБ України.

Це короткі біографії понад 150 українських письменників та виписки з їхніх слідчих справ.

Такої книжки нема навіть в бібліотеці харківського відділення Національної СПУ. Мені її подарувала добра людина, щирий український патріот та бібліофіл Г.М.Бурденко; книжка була дуже корисною в моїй роботі. Навів мене на неї, звичайно, К.Х.Балабуха. Про батька там писав сучасний шановний літературознавець М.К.Наєнко. Він же писав про С.Бена, С.Єфремова, Г.Косинку, О.Слісаренка та М.Хвильового.

2. *В.Куліш*. «СЛОВО ПРО БУДИНОК «СЛОВО». Харків, ж. «Березіль», ч.5, 1991.

Спогади сина Миколи Куліша містять цікавий фактичний матеріал, хоча в ньому й трапляються деякі помилки, бо ж писане воно через десятки років після подій, вже в еміграції.

3. *О.Семененко*. «ХАРКІВ, ХАРКІВ...» Харків-Нью-Йорк, 1992.

Теж цікаві спогади про довоєнний Харків та Харків за часів німецької окупації, коли автор виконував обов'язки бургомістра міста й багатو зробив, щоб врятувати населення від голоду. Писано теж в еміграції.

4. «ПРО СЕРГІЯ ПИЛИПЕНКА». Спогади сучасників. Київ, Фонд «Мартиролог України», 1992, тир. 400 прим.

Маленька, але містка книжечка спогадів друзів, товаришів та рідних С.Пилипенка, упорядкована й видана клопотом його доньок — Асі та Міртали. Бібліографічна рідкість. Мій примірник хтось, на жаль, «зачитав».

5. *М.Куліш*. «ТВОРИ». В 2-х томах. Київ, «Дніпро», 1990.

Упорядник та автор цікавої передмови — Л.Танюк.

6. *Т.Кардиналовська*. «НЕВІДСТУПНЕ МИНУЛЕ». Вид-во М.П.Коця, Київ-Нью-Йорк, 1992.

Передруковане в спец. випускові ж. «Дніпро» того ж року, на жаль, — малим тиражем — всього 5 тис. прим.

Спогади Тетяни Кардиналовської — дружини С.Пилипенка, дуже

цікаві. Досить великі уривки з них я наводжу в книзі.

7. *Д. Нитченко*. «ВІД ЗІНЬКОВА ДО МЕЛЬБОРНА». Вид-во «Байда», Мельборн, Австралія.

Ця книжка нещодавно померлого в Австралії Дмитра Нитченка вразила мене з кількох причин. І про батька там є тепла згадка. І цікаві, маловідомі факти українізації-русифікації на Україні в 20-х — 30-х роках. І портрети українських письменників тих часів. І репресії. І опис трагічних воєнних подій під Вязьмою, зроблених автором — учасником та очевидцем. Написано так, як майже ніхто з радянських письменників не писав про війну, за винятком, може, «В окопах Сталінграда» В. Некрасова. Але чи не найбільше мене вразили два факти з часів дореволюційного дитинства Нитченка: його дідусь, звичайний селянин, мав у господі «Історію України» Аркаса, а батько, разом з братом, утримували своїм коштом невеликий притулок для одиноких старих, — спробуйте уявити собі таке за радянських чи нинішніх часів.

8. *І. Багряний*. «САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ». Київ, «Дніпро», 1992, тир. 65 тис., 528 с.

Про цю книжку я багато писала раніш. Мій примірник було «зачитали», але повернули, спасибі, через десять років.

9. *І. Багряний*. «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПРІРВОЮ». Київ, «Український письменник», 1992, тир. 25 тис. прим., 320 с.

І в цій книзі є невелика згадка про батька, теж пов'язана з піснею. Сама книжка надзвичайна: і батьківським теплом-любов'ю до родини, до сина; і філософськими роздумами про сенс життя; і жахом людини, яка опинилася між двох ворожих світів — радянського та фашистського — і там, і там на неї чигає смерть.

10. *І. Багряний*. «ПУБЛІЦИСТИКА». Київ, вид-во «Смолоскип», Фондація ім. І. Багряного, 1996, тир. 5 тис. прим., 856 с.

Книжка надзвичайна як за обсягом, так і за роздумами автора, за фактичним матеріалом. Тираж, на жаль, малий, а книжка стала б у нагоді й історикам, і літературознавцям, і просто людям. Маю примірник.

11. *М. Замора*. «ОДИН З СОРОКА МІЛЬЙОНІВ». Львів, 1993, тир. 50 (!) прим.

Спогади доньки Ф. Замори, вчителя, просвітянина, репресованого, загиблого. Написана «кров'ю серця», віддрукована на склографі коштом автора.

12. «ЧОРНА КНИГА УКРАЇНИ». Київ, видавничий центр «Просвіта», 1998, 784 с.

Різноманітні документи радянських часів, що викривають злочинну суть радянського режиму, щонайбільше — про голодомор 1932–33 рр. Книжка потрібна, перш за все, історикам і просто мислячим людям, котрі б а ж а ю т ь знати свою історію. Маю примірник.

13. «ПИСЬМЕННИКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ» (20–30 роки). Упорядник — С. Крижанівський. Київ, «Радянський письменник», 1989.

Є цікаві маловідомі моменти, але багато й застарілого, «совкового».

14. *М. Сподарець*. «ІВАН БАГРЯНИЙ — ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДЯНИН» (До 90-річчя з дня народження). Харків, ХДУ, 1996, тир. 200 прим., 104 с.

Наукова розробка, але навіть у ній трапляються недоліки. Подарована мені автором. Загалом цікавий, сумлінно опрацьований матеріал.

15. *Р. Роллан*. «КОЛА БРЮНЬОН». Перев. М. Лозинського, ілюстрації Е. Кибрика. Москва, Государственное издательство художественной литературы., 1956.

Моя, за батьком, «Книга Книг».

К. Х. Балабуха все підштовхував мене, щоб я цитувала її українською мовою... Я не змогла цього зробити з двох причин: не знайшла відповідного перекладу й тримаючи в пам'яті та серці (років із шістдесят) прекрасний ритмізований переклад російською мовою.

16. *О. Шугай*. «ІВАН БАГРЯНИЙ, АБО ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ГЕТСИ-МАНСЬКОГО САДУ». Київ, вид-во «Рада», 1996.

Дуже цікава, ґрунтовна, неординарна робота про життя й творчість І. Багряного. Автор досліджує його родинні витоки, розшукав багато невідомих фактів та документів. Жаль тільки, що події кінчаються серединою 30-х років: немає ще ні другого арешту, ні воєнного лихоліття, ні еміграції, ні «Саду Гетсиманського», ні інших творів, ні опису бурхливої діяльності повоєнних літ. Хочеться швидше отримати другий том.

17. *О. Ільченко*. «КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ, АБО Ж МАМАЙ ТА ЧУЖА МОЛОДИЦЯ». Київ, «Радянський письменник», 1958.

Колись цю книжку дав мені почитати «дядя Вася» — В. І. Сокіл, — я не дуже охоче взялась за неї. Але, прочитавши, була в захваті: автор поставив собі мету показати красу, багатство української мови, її ліричний та гумористичний струмені, її народність, — усе це йому вдалося. Історичний фон — події XVII сторіччя — розшито барвистими візерунками народних побрехеньок, пісень, приказок, завітчано синонімами, жартівливо пов'язано з сучасністю. Я написала відразу ж листа Олександрові Єлисейовичу, з його відповіді взнала, що він пам'ятає батька. Деякий час ми листувалися, і шановний Олександр Єлисейович досить високо цінував мої листи. Кілька разів, будучи в Києві (клопоталась про видання повісті про батька), заходила до нього додому. Це було вже досить давно, і я мало що пам'ятаю. Пам'ятаю лише його кабінет, схожий на музей через велику кількість рідкісних книжок, малюнків, кераміки, різних народних виробів. Та ще пам'ятаю своє бажання не просто качатись од сміху, коли хазяїн в доброму настрої, а буквально лазити рачки попід столом від його жартів. Читайте, хто не читав, цю книжку, — матимете велику насолоду.

18. *Л. Костенко*. «ВИБРАНЕ». Київ, «Дніпро», 1989, 560 с.

Соромно, але познайомилась я з віршами Л. Костенко лише зо три-

чотири роки тому, — не трапляла раніш книжка до рук. Звичайно, одразу ж була захоплена віршами й особистістю авторки, яку відчуваєш через її твори. Як на мене, то Л.Костенко — найталановитіший поет наших часів, як серед жінок, так і серед чоловіків. Я мало знаю про її життя, але знаю, що вона сьорбнула лиха вдосталь. Хотіла їй написати про необхідність бодай морально підтримати молодого обдарованого поета — початківця Сашка Степаненка, але мені сказали, що вона не відповідає ні на листи, ні на телефонні дзвінки. Це мене здивувало й засмутило. Жаль, якщо це вірно: на мою думку, людина з таким Божим обдаруванням не має права замикатись в собі, особливо в наші часи. Щоправда, кажуть, що вона багато сил віддає турботам про чорнобильців, — щастя, Боже, їй в цьому! Звичайно, її особисті справи — це її справи. Щонайбільше жаль, що її мало друкують (а чи й зовсім не друкують?) після появи «Вибраного» в 1989 році. Продаючи книжки, я десятки, сотні разів чула від студентів, учителів, школярів, просто людей про бажання придбати її твори. Нині вийшла збіорчка-хрестоматія для шкіл з творами Л.Костенко, О.Олеся, В.Симоненка та В.Стуса, але це краплина в морі попиту. А мужність, порядність, ерудиція, ліричність, патріотизм її віршів так потрібні сучасному читачеві в Україні.

19. *Д.Баганій*. «ІСТОРІЯ СЛОВІДСЬКОЇ УКРАЇНИ». Харків, «Дельта», 1993. 232 с.

Відома, вагома книжка.

20. «ІСТОРІЯ СЛОВІДСЬКОЇ УКРАЇНИ». Під ред. О.Л.Сидоренка та акад. В.І.Торкатюка. Харків, вид-во «Основа», 1998.

Дуже цікава за фактажем книжка, розійшлась блискавично, потрібне перевидання. Але книжка випущена з надзвичайно недбалою коректурою, що не сторінка — то або стилістичні негаразди, або невиправлені помилки. Як відомо, на початку 30-х років на Україні запроваджувалась «суцільна» колективізація, в книзі ж вона «суспільна»; в чотирьох рядках народної пісні «Зажурилась Україна, що нігде подіти...» — три помилки й т.ін. Помилки через недбалість та неуважність редактора-коректора псують враження від хорошої книжки. Це треба врахувати при перевиданні.

21. *Д.Гуменна*. «ДАР ЕВДОТЕІ. ІСПИТ ПАМ'ЯТІ». Том 2. «ЖАР І КРИГА». Балтимор-Торонто, 1990.

Спогади Докії Гуменної, щирої «глужанки», — це справжня скарбниця. Тут багацько «глужан»: і молоді Д.Фальківський, Г.Косинка, В.Сосюра, І.Багрянний; тут і «правовірні», за Гуменною, ще замолоду О.Корнійчук та Л.Дмитерко; тут і Ю.Лавріненко, в котрому Д.Гуменна зневірилась ще в довоєнні часи. Тут і жах голодомору 1932 року, і жах терору й безробіття в ті ж довоєнні часи.

Фото Докії Гуменної 1930-го року в книзі — ох і гарна ж дівчина!
Д.Гуменна згадує там: «Багрянний пише у «Садові Гетсиманському», що Дукин сидів із ним у одній камері у харківській тюрмі». Тобто для повоєнних українських письменників-емігрантів діаспори було вже давно

відомо, хто такий «Микола Д., Микола Володимирович» в «Садіві». В нас же ніхто — ні М.Луків, друкуючи «Сад» в журналі «Дніпро» 1990 р., ні О.Мусієнко, ні С.Плацинда, ні М.Наєнко, пишучи про батька вже у 80–90-ті роки, не впізнали там його. Ніхто, крім мене...

Дуже цікава також книжка Д.Гуменної «Благослови, Мати!», де вона досліджує витоки, корені української нації на базі палеонтології, етнографії, фольклору, історії. Книжка цікава як для фахівців, так і для широкого кола читачів.

22. *О.Волков*. «ПОГРУЖЕНИЕ ВО ТЬМУ» (БЕЛАЯ КНИГА РОССИИ). Вип. 4. Москва, «Молодая гвардия», 1989, тир. 200 тыс. экз., 464 с.

Книжка Олега Васильовича Волкова — одне з найстрашніших, читаних мною, свідощв трагічних подій 1917 і подальших років. Автор провів у тюрмах більш чверті століття, з 1928-го по 1956 р. Переказати цю книгу неможливо. Її та інші численні публікації О.Волкова треба читати (вони є в бібліотеці ім. Короленка та ін.). Ровесник ХХ ст., виходець з дворянського роду, Олег Волков з дитинства вірив у Бога, і це допомогло йому витримати нелюдські випробування.

Ця мужня, глибоко порядна, освічена людина після звільнення очолила «Союз дворян» Росії. Не знаю, чи він ще живий. Добра йому хоч на цьому, хоч на тому світі!

23. *Ю.Чирков*. «А БЫЛО ВСЕ ТАК...» Москва, изд-во политической литературы, 1991, 100 тыс. экз., 384 с.

Автор потрапив на Соловки в п'ятнадцять років, за «підготовку замаху» на тт. Косіора та Сталіна. Отримав три роки. Потім додали ще, ще. Звільнили в 1945-му. За цей час він екстерном, з золотою медаллю, закінчив середню школу. За роки заслання спілкувався з величезною кількістю цікавих людей... З великими перепонами та труднощами, маючи підірване здоров'я, працював, отримав вищу освіту, одружився. В 1951 р. знову висилка, вже в Красноярський край, як «повторника», згідно з постановою, за якою по-новій взяли саджати й висилати тих, хто мав раніш горезвісну 58-у статтю. Ця книжка читається одним подихом, відірватись неможливо. Не певна, чи є в Харкові хоч з десяток примірників. А жаль... Я її маю. Теж є в бібліотеці ім. Короленка.

24. *М.Хвильовий*. «ТВОРИ». В 2-х томах. Київ, «Дніпро», 1991.

Упорядник М.Жулинський, котрий у передмові зробив дуже гарний аналіз життя та творчості М.Хвильового.

25. *А.Рыбаков*. «ТРИДЦАТЬ ПЯТЫЙ И ДРУГИЕ ГОДЫ». Москва, «Советский писатель», 1989, тир. 200 тыс., 288 с.

Цікаво було читати й у 1989 році, і зараз. Зможете — дістаньте, прочитайте, перечитайте.

26. *Л.Гендлин*. «ИСПОВЕДЬ ЛЮБОВНИЦЫ СТАЛИНА». *А.Уильямс*. «ДНЕВНИКИ БЕРИИ». МП «Баркар», 1992, тир. 50 тыс., 176 с.

Не дуже цікаво.

27. *К.Черемський*. «ПОВЕРНЕННЯ ТРАДИЦІЇ». Харків, «Центр Леся

Курбаса», 1999, тир. 1 тис. прим., 288 с.

Про цю книжку — в тексті.

28. *А. Солженицин*. «АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ». Малое собрание сочинений. Москва, «ИНКОМ», тт. 5–7, 1991.

Тут — ні додати, ні відняти, — це колосальна, всім відома, але мало ким читана в повному обсязі, книга. Стоячи по один і той же бік барикад, віддаючи належну шану О. Солженицину як правдивому письменникові, як одному з перших і чи не наймогутніших борців з комуністичним режимом, я чогось не люблю його як людину. В чім тут річ — не добру: чи то мене дратує його претензія на роль Месії, той вказівний палець з США ще років десять тому — «Как нам обустроят Россию?»; чи ображає відвертий великодержавний шовінізм останніх років щодо України — не знаю. Років десять тому казати про своє негативне ставлення до Солженицина треба було обережно, щоб не втратити повагу гарних людей. І я потай зловтішалася, знайшовши підтримку своєї позиції у прекрасній, сповненої болючого «совкового» гумору, книзі В. Войновича «Москва, 2042 год», — як у Москві, «в отдельно взятом городе», побудовано комунізм і як дехто мріє в'їхати туди «на белом коне»...

29. «ЩОДЕННИК АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА». Львів-Нью-Йорк, вид-во М.П.Коця, 1999, 384 с.

Дуже цікавий, щирий, ліричний і, водночас, прагматичний щоденник, писаний під час трагічних років війни та окупації.

30. *О. Мостович*. «ЗАГУБЛЕНИЙ САМОЦВІТ» (етюди). Харків, видання часопису «Березіль», 1999, 144 с.

Оксана Мостович — наша колишня співвітчизниця. На її долю випали важкі випробування. Доживаючи віку в Америці, серед англомовного оточення, вона згадує в книжці рідну мову, шукає в дитинстві своє коріння. Її оповідання, нариси, есеї написані чистою й доброю, як кришталева джерельна вода, мовою й осяяні світлом щирої любові до матері-України.

31. *І. Гнатюк*. «СТЕЖКИ-ДОРОГИ» (Спомини). Дрогобич, видавничка фірма «Відродження», 1998, тир. 1000 прим., 496 с.

Про цю книжку я вже писала в тексті. Маю примірник з дарчим написом автора. У 2000 р. автор отримав за неї Державну премію України імені Тараса Шевченка.

Я дуже рада за нього.

32. *Д. Нитченко*. «ЛИСТИ ПИСЬМЕННИКІВ». Австралія, Мельбурн, вид-во «Ластівка», 1992, 200 с.

Дуже цікаве листування автора з І. Багряним, В. Винниченком та іншими українськими письменниками, повоевними емігрантами. З листів видно, як то спочатку було непереливки нашим на чужині.

33. *Д. Андреев*. «РОЗА МИРА». Москва, тов-во «Клышников-Комаров и К°», 1993, 304 с.

Книжка не проста, змістовна, цікава. Про неї — в тексті.

34. «ПИСЬМЕННИКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ». Бібліографічний довідник. Київ, «Радянський письменник», 1970, тир. 23 тис. прим., 540 с. Неважно здогадатись, що там написано, глянувши на рік видання, — суцільна брехня й бридота. Не набагато відрізняється аналогічне видання 1988 (!) року. І там ще нема й слова правди, нема й згадки про арешти та загибель М.Куліша, Л.Курбаса і всіх-всіх-всіх, згаданих чи не згаданих в моїй книжці.

35. «ЛІТЕРАТУРНА ХАРКІВЩИНА». Довідник. За ред. М.Гетьманця. Харків, «Майдан», 1995, 367 с.

Досить повно, досить об'єктивно, але зроблено якось нашвидкуруч, трапляються помилки.

36. В.Горбачук. «БАРВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ». Київ, видавничий дім «КМ АCADEMIA», 1997, тир. 10 тис. прим., 272 с.

Гроші на її видання дав колишній харків'янин І.Заковоротний, з США, котрий приїздив разом з сином у Харків на презентацію восени 1997 року. Унікальна книжка. Її перша половина — це історія української літератури, мови, освіти, просвіти, культури в документах за 300 останніх років. Як та бідолашна українська мова витримала, як вистояла українська нація — то диво дивне... Теж маю примірник з дарчим написом автора.

37. В.Петров. «ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» (1920–1940 рр.). Жертви більшовицького терору. Київ, вид-во «ВОСКРЕСІННЯ», 1992, 80 с.

Маловідомі факти з життя українських письменників. Не знаєте, як працівники славетних «органів» полювали на людей в повосній Європі, — почитайте... Особистість В.Петрова в різних джерелах оцінюється неоднозначно: від агента КГБ до жертви тієї ж організації.

38. Ю.Борець. «СЛОВО ДО МОЛОДІ» (Плекаймо нашу еліту). Львів, літературна агенція «Піраміда», ТзОВ «Книгодрук», 1999, 36 с.

Автор — українець похилого віку, повосійний емігрант, колишній вояка УПА, підприємець, живе в Австралії. Письменник, публіцист, меценат, патріот, якому болить доля України. В своїй невеликій книжечці знайшов такі свіжі, чисті й гарячі слова, звернені до нашого майбутнього — молоді, що просто диво. Її треба б перевидати!

39. «УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ». т. 1, 1988, т. 2, 1990, т. 3, 1995. Київ, Головна редакція української радянської енциклопедії ім. М.Бажана.

Цій енциклопедії, на відміну від багатьох попередніх, можна більш-менш довіряти. Гарна тут стаття С.Плачинди про батька, але ще багацько необ'єктивного, застарілого, подібного до статті про І.Багряного.

40. Р.Роллан. «СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ». В 14 томах. Москва, «Государственное издательство художественной литературы», 1955–58.

41. М.Солопенко. «ВИКОНУЮЧИ ЗАПОВІТІ МОЇХ МОРДОВАНИХ ГОЛОДОМОРМ ЗЕМЛЯКІВ». Харків, «Просвіта», 1999, тир. 2 тис. прим., 16 с.

У невеличкій книжечці автор наводить багато пекучих задокументованих фактів з нашої історії, з історії голодомору 30-х років.

42. С. Підгайний. «УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ НА СОЛОВКАХ».

43. С. Підгайний. «СОЛОВЕЦЬКА ІНКВІЗИЦІЯ».

До книжок С. Підгайного, українського письменника, в'язня Соловків, повоєнного емігранта, в мене, на жаль, не дійшли руки. Може, на жаль, а може, й на добро, бо я б не втрималась від спокуси зробити звідти великі виписки. Хто цікавиться нашою історією — до ваших послуг бібліотека ім. Короленка.

44. І. Дзюба. «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?». Київ, вид-во «КМ АCADEMIA», 1998, тир. 2 тис. прим., 276 с.

Про арешти на Україні творчої молоді в 1965 році.

45. М. Гуцуляк. «ЧИ СКАЗАВ ПРАВДУ ВІТЕР?». Київ, «Либідь», 1996.

46. І. Дзюба. «ЗАСТУКАЛИ СЕРДЕШНУ ВОЛЮ...» Київ, «Дніпро», 1995.

47. Г. Грабович. «ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ». Київ, «Основа», 1997, 604 с.

48. П. Загребельний. «ДУМКИ НАРОЗХРИСТ». Київ, вид-во «КМ АCADEMIA», 1998.

49. І. Льєнко. «У ЖОРНАХ РЕПРЕСІЙ». Київ, «Веселка», 1995.

Про №№ 44–49 можу сказати те ж саме, що й про №№ 42–43: знаю, що вони існують (виписала з каталогу), не читала, хочу прочитати, раджу прочитати.

50. О. Степаненко. «ТОПОЛІО РУБАЮТЬ...» Харків, «Просвіта», 1999, тир. 3 тис. прим., 48 с.

Про молодого обдарованого поета Сашка Степаненка — дивіться в тексті.

51. І. Белебеха. «ПОРАЗКИ ТА НАДІЇ УКРАЇНИ». Харків, «Прапор», 1996, тир. 1 тис. прим., 366 с.

Автор — харків'янин, доктор економічних наук, 1930 р.н. Трудяга-подвижник, щирий патріот. Ця книга — про витоки української нації, про національну свідомість та патріотизм; про становлення Української держави, про наших трьох президентів, про їхні помилки та звершення, про досвід президентів інших країн; про наш народ, його сучасне й майбутнє. Ця книжка — як керівництво до дії. Ніде я не трапляла на такий повний, виважений, послідовний аналіз вказаних вище питань.

52. І. Белебеха. «УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА». Харків, видавництва журналу «Березіль», тир. 4 тис. прим., 345 с.

Ця книжка — опис подій та персоналій в історії України, з давнини до літа 1999 р. — хто є хто для України, хто робив для неї добро, а хто — зло. Оцінка особистостей та історичних подій часто-густо розходиться з усталеними стандартизованими оцінками «совкових» часів. Дивуюся, як авторові, не історик і не філолог, вдалося зібрати й опрацювати такий

величезний, цікавий і маловідомий матеріал.

Ця книжка в мене — штучний товар: я розкакую про неї, раджу, дзвоню, коли певна, що книзі будуть раді. Навіть правнучці українського історика Дмитра Багалія, Ользі Юрївні, параяла її й отримала подяку. Але трапляються випадки і повного несприйняття: «Що?! Мазепа, Петлюра та Бендера — українська еліта?! Не хочу її в руки брати книжку!» Жаль. А ще жаль, що книжка не встигла здобути широкого розголосу перед нашими горе-виборами Президента восени 1999 року. І виборцям вона була б корисна в оцінці дій владної верхівки. І заново обраному Президентові бажано було б використати пропонований в книзі проект звернення до народу...

Наскільки мені відомо, І.Белебеха готує до друку рукопис ще однієї цікавої й корисної книги, але не має коштів на її видання. Гроші на дві попередні книжки дав п. Ю.Борєць (див. [38]), — подяка йому велика!

53. *І. Сенченко*. «ОПОВІДАННЯ. ПОВІСТІ. СПОГАДИ». Бібліотека української літератури. Київ, «Наукова думка», 1990, тир. 91,8 тис. прим., 664 с.

Дивіться «Додаток 5.3».

54. *В.Мишко*. «ЧЕРВОНІЙ ПАРНАС».

Цікава розповідь колишнього «плужанина». Про батька там трішки.

55. Енциклопедичний довідник «ПОЛТАВЩИНА». За ред. А.В.Кудрицького. Київ, «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1992.

56. «УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ». Київ, «Мистецтво», 1951.

57. «УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ». У 2-х томах. Київ, «Мистецтво», 1955.

58. «УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ З НОТАМИ» (наспівані Д.Яворницьким). Збірник перший. Київ, видавниче тов-во «Час», 1929, 350 с.

59. «ПЕРЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ». Київ, «Музична Україна», 1989, тир. 50 тис. прим., 392 с.

60. «ПІСНІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОХОДЖЕННЯ». Київ, «Наукова думка», 1978, тир. 7600 прим., 496 с.

Я витратила багато сил та часу, розшукуючи слова й ноти до 15 українських, досить відомих, пісень. Слова — будь ласка, а от ноти... Але ж пісенник без нот — понсенс!

Потреба у виданні кількох пісенників криком кричить. Їх би радо купували, більше грали та співали, а вони б будили національну гідність.

61. *А.Петрицький*. «ПОРТРЕТИ СУЧАСНИКІВ». Альбом. Київ, «Мистецтво», 1991, тир. 6000, 128 с.

Натрапила я на цей альбом запізно, працюючи над останнім розділом книги — про мешканців «Слова». Дуже цікаво було розглядати зображення багатьох з тих, про кого йде мова в книзі.

62. *Ю.Смолич*. «РОЗПОВІДІ ПРО НЕСПОКІЙ НЕМАЄ КІНЦЯ». Київ, «Радянський письменник», 1972, тир. 30 тис., 204 с.

Тут я, нарешті, натрапила на вірну відповідь, де й коли жив у будинку

«Слово» В.Підмогильний. Про книгу див. у тексті.

63. *С.Білокінь*. «МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СРСР» (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Том 1. Київ, ДМП «Полімед», 1999, тир. 500 (всього!) прим., 448 с.

Унікальна, надзвичайно потрібна нині книжка. Суть її вказана в назві, — це документи, що відображають злочинну діяльність комуністичної партії за названий період, та їхнє глибоке й болюче осмислення. Авторів вдалось на початку 90-х років попрацювати в архівах КДБ. Зараз вони знову прикриті. Над другою частиною (1941–2000 рр.) С.Білокінь вже їздив працювати до Канади. Книга видана коштом добродіїв з української діаспори в Америці.

За цю книгу автор отримав Національну премію України ім. Тараса Шевченка!

64. *Яр Славутич*. «РОЗСТРІЛЯНА МУЗА». (Передрук: Київ, «Либідь», 1992, 184 с.). Автор — професор, літературознавець українського походження, з Канади. Це документоване чи не найповніше з існуючих свідчення про неймовірні злочини, здійснені радянською владою щодо українських діячів культури в ленінсько-сталінські та післясталінські часи. Поминальний синодик...

65. *В.Истархов*. «УДАР РУССКИХ БОГОВ». Москва, 2000, тир. 1000, 368 с. Друге видання. Автор — академік Арійсько-Російсько-Слов'янської академії, живе поблизу Москви. З анотації: «Книга вскрывает суть всех главных еврейских религий: иудаизма, христианства, коммунизма, расписывает структуру масонских организаций. Показано, что эти еврейские религии созданы как информационное оружие для захвата и установления мирового господства высшей еврейской олигархией и их сатанинскими хозяевами. Книга написана с позиций язычества — исконной многотысячелетней религии русских и арийских народов. Дана реальная картина мировой истории. Книга представляет собой арийское информационное оружие против жидократии. Данная книга — это удар Русских Богов по жидомасонской мафии и их сатанинским богам». Читайте, думайте, порівнюйте, очищайтесь, зміцнійтесь.

66. *В.Суворов*. «АКВАРИУМ», «ДЕНЬ М», «ЛЕДОКОЛ», «КОНТРОЛЬ», «ПОСЛЕДНЯЯ РЕСПУБЛИКА». Є й інші, я їх не читала. Читайте всі книги В.Суворова, які пощастить дістати. Ці книжки спираються на факти, на документи, більшість яких були опубліковані. Оцініть, разом з Суворовим, роль Сталіна та Гітлера в розв'язанні другої світової бойни, вдумайтесь, якою ціною заплачено за Перемогу, з котрої офіційна пропаганда вже понад півстоліття стриже неправедні дивіденди. Станьте на бік Суворова в його сьогоденній боротьбі з апологетами комунізму в особі ізраїльського історика Городецького а чи російського військового «цабе», котрий може написати таке: «Мобилизация — опиум войны».

67. *Гр. Костюк*. «ОКАЯННІ РОКИ». Львів, «Дзвін», часопис СПУ, 2000, ч.5—6. Це спогади про довоєнні воркутинські поневіряння автора в сталінських концтаборах.

68. *І.Белебеха*. «УКРАЇНА І КОМУНІЗМ». Харків, видання ж. «Березіль», 2000, тир. 2 тис. прим., 502 сторінки — ох! — дрібного шрифту. Книга прилягає до попередніх книжок цього ж автора [51, 52], але це новий, вищий рівень. Книга має дві частини: ч.1. Україна напередодні комунізму. Це витоки, розвиток, становлення української нації та української державності здавна й до сьогодні, скрупульозна оцінка історичних постатей давнини, Центральної Ради та УНР, — з повсякчасним порівнянням минулого з нашими нинішніми бідами, з малими досягненнями та великими втратами, з висвітленням завдань майбутнього. Читати цей матеріал дуже тяжко, а — треба. Ч.2. Україна в полоні ленінізму, або Україна і Ленін, — назва говорить сама за себе. І знову документи й публікації, відомі й утаємничені — болюча настанова до дії, до боротьби фактів. Ця книжка, як і попередні — болюча настанова до дії, до боротьби за людське, не рабське, майбутнє. Нині автор працює над третьою частиною: «Україна і Сталін». Гроші на видання також дали українські патріоти з діаспори, з Австралії.

Любий читачу! Я тебе вже зморила-замучила і своєю книжкою, і списком літератури. Потерпи ще трохи. Прошу, раджу, молю, благаю: читай розумні книжки! Читай книжки С.Білоконя, І.Белебехи, Гр. Костюка, В.Істархова, В.Суворованим. І ця інформація незмірно чистіша розумнішим, тобто більш інформованим. І ця інформація незмірно чистіша й правдивіша за той бруд, яким тобі багато років, починаючи з дитячого садочка, забивали мізки. Ти ж таки Homo sapiens, а не тупа — пробач! — істота, що ремигає свою жуйку...

Особливо це стосується викладачів історії усіх рівнів: викладати будь-яку історію нині, не спираючись на вищеназвані та їм подібні книжки, а так, як це написано 10—30 і більше років тому, злочин. Злочин як перед прийдешніми поколіннями, так і перед пам'яттю невинно убієнних.

69. *І.Белебеха*. «ЧЕСТЬ УКРАЇНИ», 2-ге вид., доп. Харків «Факт» — Нью-Йорк, М.П.Коць, 2001, тир.3000 прим., 336 с.
Про автора — див. раніше, поз. 51, 52, 68. Це — його нова книга, де він — Патріот, Лицар, Трудівник — повстає за честь України та її душі — Т.Г.Шевченка. Дістається тут депутатам-перевертням, і високій владі.

Палке слово, шире серце, невичерпна енергія — багато кому з молоді повчитись активній життєвій позиції у Івана Олексійовича Белебехи!

70. *Ю.Семенко*. «НАТАЛЯ ПАВЛУШКОВА». Мюнхен-Львів, «ЧЕРВОНА КАЛИНА», 1999, 1 тис. примірників, 256 с.

В книзі вміщено маловідомі першоджерельні матеріали щодо Спілки

Визволення України (СВУ), очолюваної С.Єфремовим та Спілки Української молоді, керованої його племінником М.Павлушковим.

Тут спогади та листи Наталі Павлушкової, сестри Миколи; архівні матеріали ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ; статті О.Дурдуківської, Н.Полонської-Василенко, В.Доленка, Д.Солов'я та ін.

Після довголітнього замовчування імені С.Єфремова ми знову стали його цінувати як науковця. Але його роль в організації та діяльності СВУ ще мало й не завжди достовірно висвітлена й цині.

З [70]: «Для Єфремова Україна була змістом і метою його життя, яке він підпорядкував її національним інтересам, їй присвячував свою наукову, публіцистичну й політичну діяльність. Він твердо вірив у кінцеву перемогу Української визвольної справи і вважав, що:

«Історія робиться щонайменше десятиріччями і кожна дія, спрямована на національне визволення, не пропадає марно. Якщо не ми, то наші нащадки побачать Україну вільною і незалежною. Наш обов'язок внести свою частку до світлого майбутнього України».

У 20-ті роки ХХ ст. в Україні точилася жорстока боротьба двох течій — національної та комуністичної. На той час (1923 р.) КПУ мала в своєму складі лише 24% українців, коли в УСРР вони становили 80% жителів.

Ми не пам'ятаємо (а, швидше, не знаємо) зрадницької ролі українських комуністів, посібників Москви: О.Шумського, М.Скрипника, П.Любченка, Ю.Коцюбинського, Г.Петровського та ін. Ми не згадуємо про чекістське минуле М.Хвильового, про його статті, що засуджували діяльність СВУ, не наголошуємо на прокомуністичній, антиукраїнській діяльності недавнього, на той час, президента УНР М.Грушевського. На процесі не були оприлюднені ідеологія та програми СВУ—СУМ, аби їх не пропагувати. Органи ГПУ навіть твердили, що цих організацій взагалі не існувало. В їхній історії багато перекручень, фальсифікування, темних місць, — як у т.зв. спогадах К.Туркала, причетного до СВУ, так і в останніх публікаціях 90-х рр., за твердженням Н.Павлушкової та Ю.Семенка.

З [70] ви можете взнати, що хворий С.Єфремов помер 31 березня 1939 р., у підводній камері-ізоляторі на Клязьмі, у Володимирі, М.Павлушкова та В.Чехівського розстріляно того ж розпроклятого 3 листопада 1937 р., на Соловках, серед 600-т осіб — «На честь ХХ годовщини Октября»!

Можете почитати й про негативну оцінку Н.Павлушкової книги Г.Снегір'ова «Набої для розстрілу», де він називає С.Єфремова «Серьогою», М.Павлушкова — «Прищавий хлопчик Коля» та ін. Г.Снегір'ов користався тоді архівами КГБ — з якої б ласки?..

Тут можна взнати, що т.зв. «українізація» започаткована в 1919 р. В.Леніним — щоб легше було втілювати «комуністичні» ідеї серед україномовного населення. А Шумський, Скрипник і К^о — то вже

знаряддя, провідники.

Про багато цікавих фактів ви можете дізнатися з цієї непростой й болючої книжки, — була б охота.

71. *Ю. Шевельов (Ю. Шерех) «Я—МЕНЕ—МЕНІ... (І ДОВКРУГИ)»*. Частина 1 та 2. Видання часопису «Березіль». Видавництво М.П.Коць. Харків-Нью-Йорк, 2000.

Два великих містких томи мемуарів. Автор — провідний нині мовознавець та літературознавець, колишній харків'янин. Перший том — довоєнний (ба, навіть, дореволюційний) Харків: багато матеріалу з історії міста, з літературного життя, багато спогадів про колишній театр «Березіль» та про Леся Курбаса. Другий том — роки життя в еміграції в Європі. Мав би бути ще й третій том — життя у США, але...

Переказати все це неможливо, треба читати і насолоджуватись.

72. *В. Сокіл. «ДИВНИЙ СВІТ ПІЗНАННЯ»*. Харків, вид-во «Майдан», 2001, 646 с.

Про В.І.Сокола я багато писала в попередньому тексті. Ця книга його спогадів є продовженням першої, «Здалека до близького», що вийшла в Канаді 1986 року і охоплює період з початку ХХ ст.їй до 80-х років. Другий том присвячено описові життя у новому світі: тут і спогади, й опис цікавих зустрічей, і творчі звершення, і туга за Батьківщиною. Дуже цікаво читати нині публіцистичні статті минулих літ, оцінку М.Горбачова та ін.

Влітку 1992 р. В.Сокіл взяв участь у I Всесвітньому форумі українців у Києві, навідався у рідні йому Дніпропетровськ і Харків. Я стрічалась тут з ним та його дружиною, обіймала-цілувала їх. А які слова віднайшов любий дядя Вася про мене у книзі, — я й «широко освічена, різноманітно зацікавлена, залюблена в художню літературу...» Легенько гикнеться йому на тім світі!

73. *І. Багряний. «ВІРІО!..»*. Хрестоматія. Фундація імені Івана Багряного. Детройт-Харків, 2000, тир. 5000 прим., 544 с.

Про особистість І.Багряного є вище (част.1, додаток 5.2 та ін.). Цю хрестоматію роздали школам України безкоштовно, — подяка велика шанувальникам І.Багряного із США. Хрестоматія містить поезії та уривки з головних прозових творів І.Багряного, його публіцистичні статті та ін. і дозволяє скласти уявлення про нього як учням, так і вчителям.

74. *І. Багряний. «ЗОЛОТИЙ БУМЕРАНГ»*. Київ, вид-во «Рада», 1999, 2 тис. прим, 680 с.

Це видання, як і попередня книга, також здійснене коштом Фундації ім. Івана Багряного. Вірші та поеми, роман у віршах «Скелька», сатира, твори для дітей, пісні, статті, виступи, інтерв'ю, переднє слово, примітки, бібліографія, заключні слова Г.Костюка та О.Шугая — усе вагоме, корисне, цікаве, багатопланове і потребує читання не лише очима, а й серцем. І прочитавши тут поему «Антон Біда — герой труда»,

зі скупими, але пронизливими малюнками автора, ви зможете зрозуміти протистояння І.Багряний — І.Муратов, про що йде мова у розд.7.

75. *Р.Конквест. «ЖНИВА СКОРБОТИ»*. Забула раніш написати дані цієї книжки. Вперше вона вийшла у США близько 1985 р. В незалежній Україні видана лише у 1993 р., та й то — коштом діаспори, немов наша країна не має першочергового відношення до теми голодомору 30-х років.

За походженням автор — англійський аристократ, один з провідних кремленологів США, особисто зібрав розповіді свідків голодомору. Він звинувачує сталінську диктатуру в геноциді, етноциді та інфантоциді. Його висновок: «...суд історії не може винести інший вирок радянському режимові, окрім кримінальної відповідальності».

Україна повинна влаштувати судовий процес для засудження комуністичної ідеології та її нелюдської практики.

Цю думку я висловлювала і вище. Певна, що вона збігається з думками Л. Лук'яненка в його книзі «Нюрнберг-2» /Київ, Нора-принт, 2001/ — назва говорить сама за себе.

76. *К.Мотрич. «НІЧ ПІСЛЯ СХОДУ СОНЦЯ»*, Київ, «Криниця», 2001.

Це — велетенське різнобарвне полотно, що охоплює події двох тисячоліть української історії, її хресної путі. Виходячи з публікації у газ. «Дзеркало тижня» /№14 від 13.04.02/ — і книга, і автор — унікальні. Хочу прочитати, раджу прочитати.

Чим більше працюю, чим ближче до завершення книги, тим більший відчай охоплює мене — хоч плач, хоч кидай роботу й починай її знову: все глибші джерела пізнання нашої історії відкриваються передо мною. То визнаю, що у Києві кілька років тому видано й готується до перевидання науково-документальний 3-томник «Остання адреса», де є документи про розстріл 1111 в'язнів, вивезених з Соловків (серед них М.Зеров та ін.), в урочищі Сандормоху, поблизу Медвежегорська на початку листопада 1937 р. То почую, що є довідник, виданий нещодавно у Москві, де вказані ВСІ тюрми, психушки й концтабори, що існували в СРСР. Охопити все це я вже не в силах. Нехай читачі шукають, читають такі книги, думають над ними.

З М І С Т

<i>Кім Балабуха. Тільки чорним вишито рушник</i>	3
Абревіатури	13
Частина перша	
I. Вступ	17
II. Решетилівка. Мамине коріння	19
III. Листи з Решетилівки	27
IV. Решетилівські казочки	37
V. Балаклія. Батьків рід	45
VI. Дитячі та юнацькі роки. Вчителювання й початок літературної діяльності	51
VII. Любов, «обопільна, як меч гострий»	63
VIII. Переїзд до Харкова. Робота у «Плузі»	68
IX. Перша збірка оповідань. КІМовські матеріали. Будинок «Слово». Мос щасливе дитинство	71
X. Історичні, політичні, соціально-економічні, літературні та культурні події й факти 20-30-х років в Україні	87
XI. Історичні, політичні, соціально-економічні, літературні та культурні події й факти 20-30-х років в Україні (закінчення)	106
XII. Нищення кобзарства за часів радянської влади	117
XIII. Соловки	121
XIV. Батьків арешт	128
XV. Кола пекла	132
XVI. Слідча справа батька	166
XVII. Довоснні листи із заслання	197
XVIII. Війна. Листи воєнних літ. Смерть	249
XIX. Реабілітація. Наше подальше життя. Смерть матері	294
XX. Книжка, писана впродовж сорока років	305
XXI. Яка я щаслива	312
Частина друга. Додатки та доповнення	
1. Оповідання М. Дукини	377
1.1. Матіола	377
1.2. На шпилі	387
1.3. Смерть	396
1.4. Гопак	403
2. Віршовані переклади з О. Пушкіна і М. Лермонтова, зроблені М. Дукиним у тюрмі й на засланні, та його власні вірші	412
3. Неповна бібліографія творів Миколи Дукини та літературно-критичні статті різних років	430
4. Українські пісні	444
5. Нариси-есеї	454
5.1. Микола Куліш	454
5.2. Іван Багряний	463
5.3. Іван Сепченко	480
5.4. Володимир Свідзинський	497
5.5. Валерій Аграповський	503
6. Виписки з книги: С. Білокінь. «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941)»	506
7. Додому, до «Слова», або хто, де, коли?	523
8. Список пожилиців будинку «Слово».	567
9. Післямова автора	571
10. Використана література	577

НАТАЛКА ДУКИНА

На добрий спомин...

Повість про батька

Видання часопису «Березіль»
61002, Харків, вул. Чернишевського, 59

Книга видається в авторській редакції.

Відповідальний за випуск

В.П. Науменко.

У підготовці видання брали участь:

К.Х. Балабуха, В.П. Гордеева, В.П. Науменко, **В.Д. Тимченко**.

Комп'ютерний набір — В.М. Верховень, О.М. Верховень.

Верстка — М.А. Клебанчук, С.В. Карнаушенко,

з участю Є.В. Ходуна.

Коректор — С.В. Сулима.

Підписано до друку 17.07.2002.

Формат 70х90 1/16. Папір офсетний № 1.

Друк офсетний. Наклад 1000 прим.

Віддруковано з готових діапозитивів у ПВПП «Слово».

Україна, 61024, м. Харків, вул. Лермонтовська, 27.

Дукина Н.М. На добрий спомин... Повесть про батька. — Х.: Видання часопису «Березіль», 2002 — 592 с.

ISBN 966-95620-8-2